

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**SİLAHLI ÇATIŞMA/SAVAŞLAR SONRASINDA KENTSEL ALANLARDA
KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASI VE YÖNETİMİ: BEYRUT VE
SARAYBOSNA DENEYİMLERİ**

DOKTORA TEZİ

Bilal BİLGİLİ

Mimarlık Anabilim Dalı

Restorasyon Programı

AĞUSTOS 2021

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**SİLAHLI ÇATIŞMA/SAVAŞLAR SONRASINDA KENTSEL ALANLARDA
KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASI VE YÖNETİMİ: BEYRUT VE
SARAYBOSNA DENEYİMLERİ**

DOKTORA TEZİ

**Bilal BİLGİLİ
(502142201)**

Mimarlık Anabilim Dalı

Restorasyon Programı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Gülsüm TANYELİ

AĞUSTOS 2021

İTÜ, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün 502142201 numaralı Doktora Öğrencisi Bilal BİLGİLİ, ilgili yönetmeliklerin belirlediği gerekli tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı “SİLAHLI ÇATIŞMA/SAVAŞLAR SONRASINDA KENTSEL ALANLARDA KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASI VE YÖNETİMİ: BEYRUT VE SARAYBOSNA DENEYİMLERİ” başlıklı tezini aşağıda imzaları olan jüri önünde başarı ile sunmuştur.

Tez Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Gülsüm TANYELİ
İstanbul Teknik Üniversitesi

.....

Jüri Üyeleri : Prof. Dr. CAN Ş. BİNAN
Yıldız Teknik Üniversitesi

.....

Dr. Öğr. Üyesi S. Yıldız SALMAN
İstanbul Teknik Üniversitesi

.....

Prof. Dr. Fatma Zeynep AYGİN
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

.....

Prof. Dr. Deniz MAZLUM
İstanbul Teknik Üniversitesi

.....

Teslim Tarihi : 18 Haziran 2021
Savunma Tarihi : 19 Ağustos 2021

Savaş Çocuklarına,

ÖNSÖZ

Savaş sonrası kültür mirasının korunması ile ilgili çalışma fikri Suriye savaşı sırasında kültür varlıklarının bilinçli ve şiddetli bir şekilde hedef alınmasıyla 2013 yılında ortaya çıktı. Konunun ne kadar zor, kapsamlı ve araştırma sürecinin bilinmezliklerle dolu olabileceği ile ilgili fikrim olsaydı belki de ürküp çalışmaktan vazgeçerdim. Öte yandan konunun çok disiplinli olması, her başlığının derinlemesine araştırma gerektirmesi, bana yeni iç görüler kazandırması hem merak ve heyecan uyandırmış hem de yıllar sürecektir çalışmalara zemin hazırlamıştır. Bu çalışma Lübnan ve Bosna-Hersek'ten onlarca kurum ve kişiyle e-posta ile veya yüz yüze iletişim kurularak; kütüphane ve arşiv araştırmaları yapılarak, alanda gözlem yapılarak gerçekleştirilen yoğun bir çalışmanın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Araştırmalar kişisel imkânlarla ve özveriyle gerçekleştirilmiştir. İmkânlara, ülke gündemindeki ve özel hayatımdaki dalgalanmalara bağlı olarak gecikmeler olmuş; çalışmalar planlanandan uzun sürmüştür. Tez çalışmasına birçok kişi rehber, kaynak, yardımcı, muhatap sıfatlarıyla katkıda bulunmuştur. Bu kişilerin hepsinin adını saymak mümkün olmadığı gibi adını bile bilmediğim veya hatırlamadığım araştırma yaparken, gezerken tanıştığım ve anlattıklarıyla izlenimlerimi zenginleştiren onlarcasından özür dileyerek hepsine teşekkür ediyorum; burada bir kısmının adını minnetle anmayı borç biliyorum.

Lübnan'daki bana yönlendirmeleriyle yardımcı olan LAU'den Mimar ve Planıcı, Doç. Dr. Maroun el-DACCACHE'ye; tesadüfen tanıştığım ve sohbetinden keyif aldığım, araştırmalarım için yardımcı olan Beyrut Saint-Joseph Üniversitesi'nden Tarihçi Levon NORDIGUIAN'a; BAU'den Tarihçi Dr. Hasan HALLAK'a ve Makassed Üniversitesi'nden Tarihçi Dr. İbrahim el HOUT'a kütüphane araştırmalarıma destek verdiği ve sorularıma cevap verdiği için; Beyrut Belediyesi konsey üyelerinden İnşaat Mühendisi Adnan OMEYRAT'a alan çalışmaları sırasında benimle gezerek, tecrübelerini ve bilgisini paylaştığı için; Antik Eserler Genel Müdürlüğü'nde Yapı Koruma Mühendisi/İnşaat Mühendisi David SASSINE'e iş yoğunluğuna rağmen bana saatlerce zaman ayırarak sorularıma cevap verdiği ve belge paylaştığı için; APSAD Genel Sekreteri Dr. Nabil NASSIF ve soyadını bilmediğim Madam Shake'ye APSAD'ın arşivini kullanmama izin verdikleri için teşekkür ederim. Arkadaşlarım Gelecek Nesil Derneği'nden Yasser JSHKON'a ve Ayman KOREK'e çalışmalarına ilişkilerini kullanarak yardımcı olmaları, barınma konusunda güvenli bir yer bulmamı sağlamaları ve misafirperverlikleri için, Beyrut'ta tanışma imkânı bulduğum Anadolu Ajansı'ndan Gazeteci Hamze TEKİN'e alan çalışması sırasında rehberlik ettiği için; arkadaşım Avukat May BARAKAT'a hukuki metinleri okumama ve yorumlamama yardımcı olduğu için özel olarak teşekkür ederim. Destekleri ve arkadaşlıkları sayesinde insanların günlük yaşantılarına yakından şahit olma imkânı buldum. Solidere'den Kent Planlama Birimi Yöneticisi Maha ABDEL-RAHMAN NAJA'ya, Kalite ve Kontrol Birim Yöneticisi Mimar Waleed FARHAT'a ve özellikle Kent Planlama Birimi'nden EDMAX (Elektronik Belge Yönetimi Arşivleme ve Dönüşüm Sistemi) Yöneticisi, Kıdemli Teknik Mühendislik Koordinatörlüğü yapmış olan Solidere'nin 30 yıllık profesyonel çalışanı Mimar Zouheir Samir BERJAWI'ye yoğun mesaieleri arasında zaman ayırarak sundukları katkı için teşekkür ederim. Ayrıca Lübnan Mirasını Koruma Derneği'nden Zouk MUSBIH ve Raja NJCIM'e

yönlendirmeleri için, Dar-ul Fetva Vakıflar Müdürlüğü'nden Şeyh Mazen KOUZI'ye dini yapılarla ilgili süreçlere dair bilgi verdiği için teşekkür ederim. Saraybosna'daki araştırmalarım sırasında Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu Başkanı ve Koruma Uzmanı, Mimar Mirzah FOÇO'ya, Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu, IRCICA, Saraybosna Üniversitesi gibi kurumlarda görev almış olan Dr. Amir PAŠIĆ'e; kütüphane ve arşivlerinde çalışmalarına yardımcı olan kütüphane ve arşiv görevlileri Sosyolog Mak BEĆIRBAŠIĆ'e ve Almedina SALIHAGIĆ'e; Saraybosna Kantonu Gelişim Enstitüsü'nden Anka PETROVIĆ'e ve özellikle Saraybosna'daki çalışmalarına yardımı ve desteğiyle katkı sunan, kısa sürede yıllardır tanıyormuşum gibi samimiyet kurduğum arkadaşım Y. Mimar Dejana MAROŠ'a; Saraybosna Kantonu Kalkınma Planlama Enstitüsü Kültürel Miras ve Çevre Koruma Dairesi Başkanı Y. Mimar/Koruma Uzmanı Zina RUZDİĆ'e verdikleri faydalı bilgiler ve kaynaklara ulaşmamda yardımcı oldukları için çok teşekkür ederim. Saraybosna Müzesi, Kıdemli Küratörü, Arkeolog Adnan MUFTAREVIĆ'e ilgisi, yakınlığı, sorduğum sorulara verdiği cevaplar için özellikle teşekkür ederim. IUS'tan Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu Üyeliği yapmış olan Koruma Uzmanı Dr. Amra HADŽIMUHAMEDOVIĆ'e ve aynı komisyonda iki dış üyeden biri olarak 2002-2016 yılları arasında görev yapan İTÜ emekli Öğr. Üyesi Prof. Dr. Zeynep AHUNBAY'a; ilgisi ve ufuk açıcı sohbetleri için Prof. Dr. Mehmet CAN'a ve IUS'un idari çalışanlarına teşekkür ederim. Saraybosna Devlet Üniversitesi Mimarlık Bölümü'nden Doç. Dr. Aida IDRİZBEGOVIĆ-ZGONİĆ'e deneyimlerini, yazılı ve görsel kaynaklarını paylaştığı için; Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirasın Korunması Saraybosna Kantonal Enstitüsü çalışanlarına; Federal Kültür ve Spor Bakanlığı, Anıtları Koruma Enstitüsü'nde Somut Olmayan ve Taşınabilir Kültürel Miras Uzmanı Amra HADŽIHASANOVİĆ'e ve Tarihçi/Kültürel Miras Uzmanı Nusret ČOLO'ya; Gazi Hüseyin Bey Kütüphanesi'nden Azra KASUMOVİĆ'e; BH Ulusal Kütüphane Nadir Eserler Koleksiyonu El Yazmaları Başkanı Muamera SMAJIĆ'e; Rijaset Makamı, Standardizasyon ve Kayıt Birim Başkanı, Sanat Tarihçisi Mirsad KALAJDŽIĆ'e; Bosna-Hersek İslam Birliği Vakıflar Müdürlüğü'nden Amela TRAKO ve Asmir NEIMARLIA'ya; TİKA Saraybosna Koordinatörü Ömer Faruk ALIMCI'ya kütüphane ve arşiv araştırmalarımın yardımları, ilgileri ve verdikleri diğer bilgiler için teşekkür ederim. Ayrıca Saraybosna'da beni ağırlayan, IUS-Plavi Leptir Yurdu yöneticileri Mehmet Yasir CEBECİ'ye, İlhami ŞEKERDAĞ'a, yurt çalışanlarına, kardeşlik ve arkadaşlık eden yurt öğrencilerine teşekkür ederim. Tez çalışmam süresince manevi desteğini esirgemeyen ve tezimi okuyup düzeltmeleriyle katkı sunan arkadaşım Fatma KÜÇÜKASLAN'a teşekkür ederim.

Tez çalışması süresince eleştirileriyle, fikirleriyle çalışmalarımı destekleyen yol ve yöntem gösteren, öngörülerıyla beni aydınlatan, sabırla dinleyen başta tez danışmanım Gülsüm TANYELİ'ye, izleme komitesi üyeleri Can BİNAN'a ve Yıldız SALMAN'a çok teşekkür ederim.

Son olarak maddi ve manevi hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan, desteklerini esirgemeyen aileme; koşullar ne olursa olsun beni destekleyen, öğrendiğim her yeni şeyi sabırla dinleyen ve onların olması gereken zamanı çalışmaya ayırmamdan ötürü tahammül gösteren eşim Büşra'ya; bu çalışmayla birlikte büyüyerek zor zamanlarımızda mutluluk kaynağımız olan oğlum Ömer Asaf'a şükran duygusuyla teşekkürlerimi sunuyorum.

Ağustos 2021

Bilal BİLGİLİ
(Y. Mimar)

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xi
ÇİZELGE LİSTESİ.....	xv
ŞEKİL LİSTESİ.....	xvii
ÖZET	xxvii
SUMMARY	xxxi
1. GİRİŞ	1
1.1 Tezin Amacı ve Kapsamı	5
1.2 Çalışmanın Önemi ve Hedefleri	11
1.3 Çalışmanın Yöntemi.....	16
1.4 Sınırlılıklar ve Zorluklar.....	20
2. KÜLTÜREL MİRAS, SAVAŞLAR VE SİLAHLI ÇATIŞMALAR.....	25
2.1 Kültür Mirası, Kimlik ve Bellek	25
2.2 Savaşlar, Silahlı Çatışmaların Türleri ve Nedenleri.....	28
2.2.1 Eski ve yeni savaşlar:	31
2.3 Savaşlarda Silahlı Saldırı Yöntemleri	33
2.3.1 Savaşların/silahlı çatışmaların kentlere ve kültürel mirasa etkileri	36
2.4 Kültürel Mirasa Yönelik Saldırılarda GÜDÜLENMELER	40
2.4.1 Askeri zorunluluktan kaynaklanan saldırılar/eylemler	42
2.4.2 Kültür varlıklarına yönelik bilinçli ve planlı saldırılar/eylemler	44
2.5 Kent Savaşları/Meskûn Mahal Çatışmaları.....	60
2.5.1 Kentsel kültür mirasının yıkımında kentkırım ve kültürkırım	64
2.6 Savaşlarda ve Silahlı Çatışmalarda Kültürel Mirasın Korunmasına İlişkin Uluslararası Yasal Çerçevenin Tarihsel Gelişimi.....	71
3. YIRMİNCİ YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDEN İKİ ÖRNEK.....	83
3.1 Lübnan/Beyrut.....	85
3.1.1 On dokuzuncu yüzyıla kadar Beyrut.....	88
3.1.2 Fransız Manda Dönemi'nde ve iç savaş öncesi bağımsızlık döneminde Beyrut (1920-1975)	90
3.1.3 İç savaş döneminde Beyrut (1975-1990)	96
3.1.4 Savaş sonrasında Beyrut/yeniden inşa süreci (1991-2018).....	105
3.1.5 Beyrut genel durum değerlendirmesi	117
3.2 Bosna-Hersek/Saraybosna.....	120
3.2.1 Osmanlı Dönemi'nde Saraybosna (1462-1878).....	123
3.2.2 Avusturya-Macaristan Dönemi'nde Saraybosna (1878-1912)	125
3.2.3 Dünya Savaşları ve Yugoslavya Dönemi'nde Saraybosna	130
3.2.4 Savaş dönemi'nde (1992-1995) Saraybosna.....	136
3.2.5 Savaş sonrasında Saraybosna/yeniden inşa süreci (1995-2019)	145
3.2.6 Saraybosna genel durum değerlendirmesi	156

4. BEYRUT VE SARAYBOSNA'DA SAVAŞ SONRASI KÜLTÜREL MİRASI ETKİLEYEN SORUNLAR	159
4.1 Çatışma Sonrası Kültürel Mirasın Korunmasında Yönetsel Sorunlar.....	161
4.1.1 Göçler-geri dönüşler ve demografik yapının değişimi.....	161
4.1.2 Mülkiyet sorunları ve yönetimi	168
4.1.3 Yasalar ve koruma sorunları	179
4.1.4 Finansman sorunu ve kültür varlıklarına etkileri	197
4.1.5 Paydaşlık-ortaklık	208
4.2 Savaş/Silahlı Çatışma Sonrası Projelendirme ve Uygulama Çalışmaları: Tarihi Kentsel Dokuya Yapısal Müdahaleler	223
4.2.1 Ön çalışmalar	224
4.2.2 Projelendirme çalışmaları.....	240
4.2.3 Tarihi kentsel peyzaja yapısal müdahaleler, müdahale yaklaşımlarına uygulamalardan örnekler	252
5. DEĞERLENDİRME VE TARTIŞMA.....	303
5.1 Kültürel Mirasın Korunmasında Yönetim-Uygulama Süreçlerinin Değerlendirilmesi ve Silahlı Çatışma Bölgeleri için Öneriler	307
5.2 Tarihi Kentsel Alanlara ve Kültür Varlıklarına Müdahalelerin Semiyoloji ve Fenomenoloji Bağlamında Değerlendirilmesi: Kimlik, Bellek ve Koruma ...	343
6. SONUÇ	359
KAYNAKLAR.....	367
EKLER	403
ÖZGEÇMİŞ.....	497

KISALTMALAR

AB/EU	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AKTC	: Aęa Han Kùltùr Vakfı
APLH	: Lübnan Mirasını Koruma Derneği
APSAD	: Lübnan'daki Doğal Sit Alanlarını ve Tarihi Yapıları Koruma Derneği
AUB	: Beyrut Amerikan Üniversitesi
AVM	: Alışveriş merkezi
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
BAU	: Beyrut Arap Üniversitesi
BCD/BMB	: Beyrut Merkez Bölgesi
BH	: Bosna-Hersek
CBS	: Coğrafi Bilgi Sistemleri
CDR	: Kalkınma ve Rekonstrüksiyon Konseyi
COE	: Avrupa Konseyi
CRPC	: Mùlteçiler ve Yerinden Edilenler için Gayrimenkul Talepleri Komisyonu
CHwB	: Sınır Tanımayan Kùltürel Miras Örgütü
DGA	: Antik Eserler Genel Direktörlüğü
DGUP	: Kent Planlama Genel Direktörlüğü
DMA	: Dünya Mirası Alanı
DML	: Dünya Mirası Listesi
Dr	: Doktor
EBRD	: Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası
ECMM	: Avrupa Topluluğu İzleme Misyonu
FEMA	: ABD Federal Acil Durum Yönetim Kurumu
FKÖ	: Filistin Kurtuluş Örgütü
GTZ	: Alman Teknik İşbirliği Ajansı
HCUP	: Kent Planlama Yüksek Konseyi
H_{max}	: Yapı Yüksekliği

ICCROM	: Uluslararası Kültür Varlıklarını Koruma ve Restorasyon Çalışmaları Merkezi
ICOM	: Uluslararası Müzeler Konseyi
ICOMOS	: Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi
ICORP	: Uluslararası Riske Hazırlık Bilimsel Komitesi
ICRC	: Uluslararası Kızılhaç Komitesi
ICSC	: Uluslararası Vicdan Siteleri Koalisyonu
ICTY	: Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi
IFPO	: Yakın Doğu Fransız Araştırma Enstitüsü
IFOR	: Birleşmiş Milletler Uygulama Gücü
IMG	: Uluslararası Yönetim Grubu
IMF	: Uluslararası Para Fonu
IPTF	: Uluslararası Polis Görev Gücü
IRCICA	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
IUS	: Uluslararası Saraybosna Üniversitesi
İŞİD/DAEŞ	: Irak Şam İslam Devleti adını kullanan örgüt
İTÜ	: İstanbul Teknik Üniversitesi
JICA	: Japon Uluslararası İşbirliği Ajansı
JNA	: Yugoslav Halk Ordusu
KTDMKSKE	: Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirasın Korunması Saraybosna Kantonal Enstitüsü
LAU	: Lübnan Amerikan Üniversitesi
LOC	: ABD Ulusal Kütüphanesi/Kongre Kütüphanesi
MÖ	: Milattan önce
MS	: Milattan sonra
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
NRA	: Nepal Hükümeti Ulusal Rekonstrüksiyon Ajansı
OEА	: Mühendisler ve Mimarlar Cemiyeti
OHR/YTD	: Yüksek Temsilciler Dairesi
OSCE/AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
UN/BM	: Birleşmiş Milletler
UNHCR	: Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği
UNDP	: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
UNDRR	: Birleşmiş Milletler Afet Riskini Azaltma Ofisi
UNESCO	: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
UNICEF	: Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu

UNIDROIT	: Özel Hukukun Yeknesaklaştırılması için Uluslararası Enstitü
UNISDR	: Birleşmiş Milletler Afetlerin Azaltılması Uluslararası Stratejisi
UNRWA	: Birleşmiş Milletler Yardım ve Çalışma Ajansı
US	: Saraybosna Üniversitesi
USAID	: ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı
USJ	: Beyrut St. Joseph Üniversitesi
PLIP	: Bosna-Hersek Mülkiyet Hukuku Uygulama Planı
SC/RS	: Sırp Cumhuriyeti
SCS	: BM Saraybosna Özel Koordinatörü
SDA	: Demokratik Eylem Partisi
SFOR	: Birleşmiş Milletler İstikrar Gücü
SIDA	: İsveç Uluslararası Kalkınma ve İşbirliği Ajansı
SNHR	: Suriye İnsan Hakları Ağı
SRBiH	: Bosna Hersek Sosyalist Cumhuriyeti
STK	: Sivil Toplum Kuruluşu
TC	: Türkiye Cumhuriyeti
TİKA	: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı
TNT	: Trinitrotoluen, patlayıcı kimyasal bileşik
VGM	: Türkiye Cumhuriyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü
WB	: Dünya Bankası
WMF	: Dünya Anıtlar Fonu
YTÜ	: Yıldız Teknik Üniversitesi
ZPRK	: Saraybosna Kantonu Kalkınma Planlama Enstitüsü

ÇİZELGE LİSTESİ

Sayfa

Çizelge 2.1 : Savaşlar ve çatışma bölgelerinden bazı örnekler.	30
Çizelge 2.2 : Savaşlar ve silahlı çatışmaların kentlere ve kültürel mirasa etkileri. ...	37
Çizelge 3.1 : Üç büyük dini topluluğun yıllara göre demografik değişim yüzdeleri (Faour, 2007, s. 912).	87
Çizelge 3.2 : Bosna-Hersek'te dini toplulukların yıllara göre demografik yüzdeleri (Tanovic, Pasalic, & Golijanin, 2014).	122
Çizelge 3.3 : Savaş öncesi ve sonrasında Saraybosna'nın etnik kompozisyonu (Markowitz, 2007, s. 55).	123
Çizelge 4.1 : Beyrut'un ve Saraybosna'nın yeniden inşa sürecinde kültür varlıklarıyla ilişkilenen paydaşlar (Bilgili, 2020).	210
Çizelge G.1 : Müdahale yaklaşımları, literatürdeki tanımları ve kapsamaları.	495

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 2.1 : Planlı saldırılar ile kimlik ve bellek arasındaki ilişki (Bilgili, 2020).	41
Şekil 2.2 : Aloï Manastırı kalıntıları, a) Bombardıman sonrası, b) Mevcut durum (URL-).	43
Şekil 2.3 : a) Samarra El Malviya spiral minaresi (URL-), b) El Malviya minaresine mevzilenen keskin nişancı (URL-).	44
Şekil 2.4 : 24 Ağustos 1870 gecesinde Strasbourg Katedrali'nin bombalanmasını tasvir eden resim (URL-).	46
Şekil 2.5 : Louvain Kütüphanesi, Büyük Salon, a) yıkımdan önce, b) 25 Ağustos 1914'ten yıkımdan sonra (Kramer, 2007).	47
Şekil 2.6 : Reims Katedrali Bombalanırken (URL-).	48
Şekil 2.7 : a) Stari Most (Cidom, 1995), b) Ulusal Kütüphane yanarken (Vijećnica, 1992).	49
Şekil 2.8 : Babri Mescidi ve Eylemciler (AFP/FILE, 1992).	50
Şekil 2.9 : Louvain kent merkezi (URL-).	54
Şekil 2.10 : Suriye/Apamea Antik Kenti'ndeki yasa dışı kazıları gösteren Nisan 2012 tarihine ait Google Earth uydu görüntüsü.	57
Şekil 2.11 : Kilcullen'in sosyo-ekonomik bozulma modeline dayanan geri besleme döngüsü (White & Livoti, 2013).	58
Şekil 2.12 : a) Hürramşahr (Khorramshahr) savaştan sonra (URL-); b) Hürramşahr demiryolu bombalama sonrası (URL-).	63
Şekil 2.13 : Cenin Mülteci Kampı/Filistin (URL-).	70
Şekil 2.14 : Kültür varlıklarının korunması için 1935 Roerich Antlaşması amblemi.	73
Şekil 3.1 : Lübnan'ın konumu (Bilgili, 2020).	86
Şekil 3.2 : Beyrut (Mansell, 1862).	88
Şekil 3.3 : a) Surlar 1831 (Fakhuri, 1939, s. 47); b) Bab es-Saray ve arkada Emir Asaf Camii (Fakhuri, 1939, s. 55); c) Bab Yakub (Fakhuri, 1939, s. 54).	89
Şekil 3.4 : 1876 Beyrut Planı (Beyrut Arap Üniversitesi Kütüphanesi).	89
Şekil 3.5 : a) Gazhane ve santral 1888 (Debbas, 1986, s. 204); b) Tramvay Deposu (Debbas, 1986, s. 192).	90
Şekil 3.6 : Fransız yönetiminin imar hareketleri başlamadan önce Beyrut'un Planı (Palmer, 1923).	91
Şekil 3.7 : 1927 yılı hava fotoğrafı, Beyrut'ta yerleşim yoğunluğu.	91
Şekil 3.8 : Beyrut'ta ilk Ermeni Kampı (LOC/ggbain35636).	93
Şekil 3.9 : Çatışmaların yoğunlaştığı kentsel bölgeler (Bilgili, 2021).	99
Şekil 3.10 : a) Maarad Caddesi (Depardon, 1991); b) Beyrut Merkez Bölgesi: Souk Sursock, c) Ristelhueber, Beyrut 1984'ten alıntı (Becherer, 2005).	100
Şekil 3.11 : a) Holiday Inn Hotel; roket ve kurşun izleri çoğunlukla yapının doğu tarafında, kent merkezine bakan yüzündedir (Bilgili, 2018); b) Murr kulesinde bulunan Ulusal Hareket milislerinin saldırılarından etkilenmiştir (Bilgili, 2018).	101

Şekil 3.12 : Oteller Bölgesi, Holiday Inn inşa edilirken ve Hotel St. Georges (APSAD).	101
Şekil 3.13 : Yeşil hat (Bilgili, 2021).	102
Şekil 3.14 : a) İç savaş döneminde kentsel morfoloji (URL-); b) BMB'deki barikatlar (Davie, 1983).	103
Şekil 3.15 : 1977 hava fotoğrafı, BMB ve Liman çevresinde yapıların hasar durumu (IFPO/BEY1016290).	104
Şekil 3.16 : Dar al Handasah'in önerdiği 1991 master planı (Kabbani, 1992).	106
Şekil 3.17 : Dar al Handasah'in önerdiği plana göre kent görselleri (Kabbani, 1992).	106
Şekil 3.18 : a) Linord sahil düzenlemesi (URL-), b) Elyssar proje alanı (URL-).	108
Şekil 3.19 : BMB master planı (Solidere, 2002).	110
Şekil 3.20 : Alt yapı çalışmaları, a) General Fuad Şehab Cad. (Solidere, 1995), b) Waygand Cad. (Solidere, 2012a).	111
Şekil 3.21 : Merkez Bölge ve dolgu alanı (Solidere).	111
Şekil 3.22 : BMB, Miras izi (Solidere, 2008, s. 27).	113
Şekil 3.23 : a) Beyrut çarşılarının temel kazıları ve arkeolojik kazılar eş zamanlı yürütülürken çekilmiş bir fotoğraf (Berjawi kişisel arşivi); b) Beyrut çarşıları ve "tutulan yapıların" mevcut durumu (Bilgili, 2018).	113
Şekil 3.24 : Wadi Abu-Jamil/Maghen Abraham Sinagogu ve sinagogun yanındaki sağlam olup yeniden inşa sırasında yıkılan binalar (Becherer, 2005).	114
Şekil 3.25 : Wadi Abou Jamil bölgesi/Maghen Abraham Sinagogu ve çevresindeki yapılar. a) Yıkımlar başladıktan sonraki durum, b) 2012 yılındaki durum (Solidere, 2012b).	114
Şekil 3.26 : a) Foch Cad. ve b) Saifi Village (Bilgili, 2018).	114
Şekil 3.27 : Beyrut Çarşılarındaki kapalı ve açık arkeolojik alanlar (Bilgili, 2018).	115
Şekil 3.28 : Zeytune Koyu, Marina ve Oteller Bölgesi (Bilgili, 2018).	116
Şekil 3.29 : a) Savaştan önce Şehitler Meydanı ve çevresi (APSAD); c) Yıkımlar başlamadan önce.	117
Şekil 3.30 : a) Şehitler Meydanı, Muhammed al-Emin Camii, b) Saifi Village ve Şehitler Meydanı çevresindeki yeni yapılaşmalar (Bilgili, 2018).	117
Şekil 3.31 : Bosna-Hersek'in konumu (Bilgili, 2020).	121
Şekil 3.32 : Saraybosna panoraması (Bilgili, 2018).	122
Şekil 3.33 : Saraybosna panoraması 1870'ler (Hüsrev Bey Kütüphanesi Arşivi)...	124
Şekil 3.34 : 1882 yılı Saraybosna Kent Planı (Saraybosna Kanton Planlama Enstitüsü).	125
Şekil 3.35 : Marşala Tita Cad. a) 1900'ler (Spasojević, 1999), b) Mevcut durum (Bilgili, 2018).	126
Şekil 3.36 : a) Başçarşı Bölgesi'ne Meclis Binası'na bakış (Škoro, 2002); b) Franz Josef Parkı/At Mejdani (Škoro, 2002).	127
Şekil 3.37 : a) Saraybosna panoraması (Hüsrev Bey Kütüphanesi Arşivi/F-1186-001), b) Başçarşı Meydanı ve Sebil (Saraybosna Tarihi Arşivleri/1369-1372.ZFR-548).	127
Şekil 3.38 : Avusturya-Macaristan Dönemi, inşaat faaliyetleri başlamadan önce;1882 Başçarşı planı (Saraybosna Kent Arşivi/ZKP-51-XVI).	128
Şekil 3.39 : a)Vijećnica (Bilgili, 2017), b) Saraybosna İslami İlimler Akademisi (Bilgili, 2017).	129
Şekil 3.40 : Teknik Okul (Bilgili, 2018).	130
Şekil 3.41 : 1991 yılında Saraybosna'da vakıf mülklerinin durumu (Mimar Nijaziya Kostovic).	132

Şekil 3.42 : 1950'lere kadar Saraybosna'nın gelişimi (Saraybosna Tarihi Arşivleri/Historijski Arhiv Sarajevo-Belge No: ZKP491, ZKP492).....	133
Şekil 3.43 : Neidhardt, Başçarşı önerisi, Sarajevo (1953), perspective. Grabrijan and Neidhardt, Arhitektura Bosne i Put u Suvremeno (Alić & Gusheh, 1999).....	134
Şekil 3.44 : Bugün yerinde BBI Center'in bulunduğu Unima alış veriş merkezi (URL-).....	135
Şekil 3.45 : Saraybosna hayatta kalma haritası (Survival Map of Sarajevo, 1992-1996, FAMA Collection, URL-).	137
Şekil 3.46 : a) Marşala Tita Cad. (Hadžijahic, 1994) ve b) Başçarşı'da savaş hasarı (Institute for the Protection of Cultural-Historical Heritage Sarajevo, 1994); c) Yugoslavya Dönemi'nde inşa edilen, savaş sonrasında kullanıcıları tarafından onarılarak kullanılan hasarlı yapılardan bazıları (Bilgili 2018).....	139
Şekil 3.47 : a) Vijećnica Binası yanarken, b) restorasyon çalışmaları yapılırken (Žujo, Mulabegović, & Mulaomerović, 2014).	140
Şekil 3.48 : a) Oslobodjenje Gazete Binası; b) elektrik üretim endüstrisi yönetim binası.	141
Şekil 3.49 : a) Postane binası dış cephe, b) Postane Binası iç mekan, c) Televizyon Kulesi-Hum Tower-(Prstojević, 1994).....	141
Şekil 3.50 : a) Belediye Binası (KTDMKSKE); b) Parlamento Binası ve Ulusal Müze (URL-).	142
Şekil 3.51 : a) Magribija Camii (Prstojević, 1994), b) Crkva uznesenja blažene Djevice Marije - Meryem'in Göğsü Kabulü Kilisesi- (Napredak, 1997); c) Hüsrev Begova Camii (DAS-SABIH, 1994).	144
Şekil 3.52 : Dayton Anlaşması sonrası Bosna-Hersek'te idari yapı (Bilgili, 2020).	145
Şekil 3.53 : Saraybosna'nın tarihsel gelişimi ve savaş sonrası yönetsel sınırlar (Bilgili, 2021).....	147
Şekil 3.54 : a) BBI Center, b) SCC yapıları, c) Importanne Center, d) Alta Shopping Center (Bilgili, 2018).....	152
Şekil 3.55 : Başçarşı bölgesinde geleneksel dükkân yapıları (Bilgili, 2018).	152
Şekil 3.56 : a) Başçarşı çevresindeki tepelerde savaş sonrası yapılaşma yoğunluğunu gösteren bir örnek (Bilgili, 2018), b ve c) Saraybosna'da kaçak yapılaşmalardan örnekler (Bilgili, 2017).....	153
Şekil 3.57 : Saraybosna'da savaş sonrası konut yapıları ve yeni inşaatlar (Bilgili, 2018).....	154
Şekil 3.58 : Hüsrev Bey Camii'nden Başçarşı'ya bakış; a) Bir grup yapının yıkılıp yerine Katar'ın desteğiyle yapılar Hüsrev Bey Kütüphanesi, çarşı yapıları (Bilgili, 2018); b) Önde Saat kulesi ve Taşhan; arkada Hilton otel ve dini yapıların kuleleri (Bilgili, 2018).....	155
Şekil 3.59 : Kentin çeşitli noktalarında anılaşdırılan alanlardan bazıları; a) Vijećnica'nın girişinde asılı olan pano (Bilgili, 2017), b ve c) savaşta öldürülen insanların adlarının/sayılarının yazılı olduğu mermer panolar (Bilgili, 2018); d) Veliki Park'taki kuşatma sırasında öldürülen çocuklara adanmış anıt (Bilgili, 2018), e) Saraybosna güllerinden biri (Bilgili, 2018).....	156
Şekil 4.1 : Silahlı çatışma ve savaşlara bağlı göçler, demografik yapıdaki değişimin kültür varlıklarına etkileri (Bilgili, 2020).	162
Şekil 4.2 : Silahlı çatışma ve savaşlara bağlı göçler, demografik yapıdaki değişimin kültür varlıklarına etkileri (Bilgili 2020).	169

Şekil 4.3 : Kamulaştırmalara başlanmadan önce BMB’de ada-parcel durumu (Solidere).	172
Şekil 4.4 : Kamulaştırmaların ardından BMB’de ada-parcel durumu (Solidere). ...	172
Şekil 4.5 : St. Georges Otel ve mülk sahibinin otel üzerine astığı pankart (Bilgili, 2018).	173
Şekil 4.6 : Marijin Dvor Bölgesi, a) savaşın hemen ardından kentsel doku (kaynak); b) Savaş sonrası kontrolsüz yapılaşma (Bilgili, 2018); c) Yeni yapı yoğunluğunun arttığı ve kültür varlıklarının tehdit altında olduğu alanlar (Bilgili, 2018); d) Tarihi kentsel dokuda yeni yapılar (Bilgili, 2018). ...	179
Şekil 4.7 : Kültürel mirasın korunmasında yasal sorunlar ve kültürel mirasa etkileri (Bilgili 2020).	180
Şekil 4.8 : a) St. Georges Marunî Katedrali ve yanındaki yapının savaştan sonraki durumu (Solidere); b) Katedralin ve çevresinin mevcut durumu (Bilgili, 2018).	181
Şekil 4.9 : a) Yıkımdan önce Beirut Egg ve kulesi (Solidere); b) Beirut Egg’in ayakta kalan salon yapısı (Bilgili, 2018).	181
Şekil 4.10 : a) Villa Mexico, Aschrafia; b) Sodeco; c) Ein Mreisseh; d) Zokak el Blatt (Bilgili, 2018).	183
Şekil 4.11 : a) Şehitler Meydanı ve Saifi gelişim bölgesinde yeni yapılar (Solidere, 2012); b) Mevcut durum (Bilgili, 2018).	184
Şekil 4.12 : Zokak el Blat, Osman Bin Affan Cad. Bechara el Khouri Kasrı a) savaş öncesi (APSAD); b) Mevcut durum (Bilgili, 2018).	184
Şekil 4.13 : Zokak el Blat ve çevresinde tehlike altındaki yapılar (Bilgili, 2018)...	185
Şekil 4.14 : Aschrafia bölgesi, “Dergham Adacığı” olarak bilinen alanda 2018 yılında yıkımına başlanan Fransız Manda Dönemi yapılarından biri (APLH)...	187
Şekil 4.15 : Kültürel mirasın korunmasında finansman sorunu ve kültürel mirasa etkileri (Bilgili, 2020).	198
Şekil 4.16 : Gazi Hüsrev Bey Camii iç mekânı; a) savaş öncesi (Saraybosna Tarihi Arşivleri/601.ZFR-2146), b) mevcut durum (Bilgili, 2019).	202
Şekil 4.17 : Marijin Dvor, Elektrik Santral Binası (Bilgili, 2018).	203
Şekil 4.18 : Terkedilen ve harap durumda olan yapılardan bazıları (Bilgili, 2017).	208
Şekil 4.19 : Kullanıcıların kişisel imkânlarıyla onardıkları konutlardan bazıları (Bilgili, 2018).	208
Şekil 4.20 : Bosna-Hersek Ulusal Müzesi’nin (Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine) kapalı olduğu dönemden bir fotoğraf.	215
Şekil 4.21 : Bosna-Hersek’te miras yönetiminden sorumlu kurumların şeması (URL-).	215
Şekil 4.22 : DAS-SABIH (1994)’in Warchitecture kitabında yayınlanan ve Başçarşı Bölgesi’nde savaş devam ederken yaptığı çalışmadan bir örnek.	230
Şekil 4.23 : Počitelj’de Yugoslavya Dönemi’nde (1971) hazırlanmış bir envanter fişi (Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu Arşivi).	234
Şekil 4.24 : Počitelj’de savaş sonrası hazırlanmış bir envanter fişi (Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu Arşivi).	235
Şekil 4.25 : Yaygın tanımlarına göre kültür varlıklarına müdahale yaklaşımları ve kapsamaları (Bilgili, 2021).	241
Şekil 4.26 : Belgeler, raporlar, proje ve uygulamalar dikkate alınarak Beyrut’ta ve Saraybosna’da kullanılan koruma kavramlarının koruma terminolojisindeki karşılığı (Bilgili, 2021).	244
Şekil 4.27 : a) 1990 yılında kabul edilen 1986-2015 Saraybosna Kentsel Alanları Kent Planı, b) Dayton Sözleşmesi sonrasında değişen idari sınırlara göre 2006	

yılında güncellenen haliyle Saraybosna Mekânsal Planı (Saraybosna Kantonu Kent Planlama Enstitüsü).....	246
Şekil 4.28 : Saraybosna kenti tarihi kentsel alanları (Saraybosna Kantonu Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirasını Koruma Enstitüsü).	247
Şekil 4.29 : Başçarşı Bölgesi koruma alanı ve tampon bölgesi (Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu Arşivi).	248
Şekil 4.30 : 1975 tarihli plana göre 2007 yılında onaylanan Saraybosna Çarşısı Rehabilitasyon, Koruma, Restorasyon, Canlandırma Düzenleyici Planı (Kanton Gelişim Planlama Enstitüsü Arşivi).	250
Şekil 4.31 : a) 2007 yılında onaylanan plana göre yıkılan yapı grubu; b) Yıkılan yapı grubunun yerine inşa edilen Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi (Bilgili, 2018).	250
Şekil 4.32 : a) Savaş sırasında tahrip olan Hastane (Hastahana) Binası 1954 hava fotoğrafı, b) Hastane alanında düzenlenen park (Bilgili, 2018).	250
Şekil 4.33 : Tarihi kentsel alanın dışında kalan mahallelerde kentsel dokuyu değiştiren yeni yapılardan örnekler (Bilgili, 2017).	251
Şekil 4.34 : Planlara aykırı olarak çok katlı inşa edilen Sarajevo Tower (Damir Hodžić, 2020/URL-).	251
Şekil 4.35 : BMB'nin savaş sonrası durumu; a) 1991 hava fotoğrafı (Solidere, 1995); b) 1995 hava fotoğrafı (Solidere, 1995).	253
Şekil 4.36 : BMB'nin kentsel rekonstrüksiyon sürecinde ayakta kalan yapılar (IFPO/GBEY-14-10 C01-0055).	254
Şekil 4.37 : a) Tarihi Çarşı alanında savaş sonrasında yıkımlar başlamadan önceki durum (Solidere, 2012); b) Yıkımlar, moloz temizliği ve arkeolojik araştırmalar yapıldığı sırada durum, ayakta kalan yapılar (Solidere).....	254
Şekil 4.38 : Aynı sokaktan çekilmiş iki fotoğraf. Soldaki fotoğrafta çatışmalarda tahrip olmuş ve kentsel rekonstrüksiyon sürecinde yıkılmış yapılardan biri görülmektedir (Trawi, 2004).	255
Şekil 4.39 : a) Yıkımların ardından Bab İdris Cad. ve ayakta kalan iki yapı (IFPO/GBEY-14-10 C01-0055); b) Bab İdris Cad. savaş öncesi; c) Bab İdris Cad. mevcut durum (Bilgili, 2018); d) Bab İdris Cad. ayakta kalan iki yapının mevcut durumu (Bilgili, 2018).	255
Şekil 4.40 : Savaş sırasında tahrip olmuş ve kısmen yıkılarak rekonstrüksiyonu gerçekleştirilmiş bir yapı (Solidere).	256
Şekil 4.41 : Foča'daki Mehmed Paşa Kukavica Camii and Medresesi'nin belgeleme çalışmaları. Arkeolojik kazılarla çıkarılan ve koruma çatısı altında istiflenerek belgelenen yapı malzeme ve elemanları (Lenasi, 2008).....	257
Şekil 4.42 : a) Foča'daki Aladža Camii'nin molozlarının atıldığı konumları gösteren harita; b) ve c) Kalıntıları çöplerden, dere yatağından vs. çıkarılan ve Ulusal Müze'de, Boşnak Enstitüsü'nde, cami alanında koruma altına alınarak belgelenen yapı bileşenleri (Fočo, 2008).	257
Şekil 4.43 : Marijin Dvor Bölgesi, savaş sonrasında yıkılan ve yerine SCC Binasının inşa edildiği yapı grubu/sigara fabrikası.....	258
Şekil 4.44 : a) Tehlike arz ettiği için yıkılan Hastahana yapısı, b) Yıkılarak yerine SCC alışveriş merkezinin inşa edildiği endüstri tesisi/Fabrika Duhana (URL-).	258
Şekil 4.45 : a) Rekonstrüksiyonu yapılmak üzere yıkılan Racher-Babie yapısının yıkımdan önceki durumu (Tanyeli, 2008), b) Racher-Babie mevcut durum (Bilgili, 2018), c) Hotel Zagreb yıkılırken (Feğa Krvavac/URL-).	259

Şekil 4.46 : Beyrut Merkez Bölgesi'nde iki yapının onarım öncesi ve sonrası (Solidere).	260
Şekil 4.47 : Saraybosna Postane Binası mevcut durum (Bilgili, 2018).	260
Şekil 4.48 : a) Al Omari Camii savaş sonrası (Solidere/Berjawi Kişisel Arşivi), b) restorasyon sırasında eklenen revaklar ile minare (Bilgili, 2018), c) Revakların içerden görünüşü, beton kubbeler ve tarihi sütunlar, d) St. George Grek Ortodoks Katedrali'nin savaş sonrası durumu (Solidere), e) St. George Grek Ortodoks Katedrali'nin mevcut durumu (Bilgili, 2018). ...	262
Şekil 4.49 : a) Mecidiye Camii savaş sonrası (Berjawi kişisel arşivi) ve mevcut durum (Bilgili, 2018); b) Kentsel rekonstrüksiyon çalışmaları sırasında Weygand Caddesi, Mansour Assaf Camii, Beyrut Belediye Binası (Solidere) ve mevcut durum (Bilgili, 2018).	263
Şekil 4.50 : Maarad Caddesi, a) savaş öncesi (Solidere), b) Mevcut durum (Bilgili, 2018).	264
Şekil 4.51 : Restorasyonu tamamlanan yapılardan bazıları a) Villa Mandic (Bilgili,2018); b) Çekrekçi Muslihudinove džamije/Çekrekçi Muslihidin Camii (KTDMKSKE); c) İsa Begov Hamam Hoteli (Bilgili, 2018).	264
Şekil 4.52 : Vijećnica araştırma ve belgeleme çalışmaları (Žujo ve diğ., 2014).	265
Şekil 4.53 : BH Ulusal Müzesi'nin restorasyonu devam eden pavilyonlarından biri (Bilgili, 2018).	266
Şekil 4.54 : a) Yahudi Mezarlığı Şapeli restorasyon projesi (Ulusal Komisyon), b) Mevcut durum (Bilgili, 2018).	267
Şekil 4.55 : Beyrut'ta malzeme ve elemanları bütünlenen bir yapı; a) Savaş dönemi (Solidere); b) Mevcut durum (Bilgili, 2018).	267
Şekil 4.56 : a) Saraybosna'da çatışma döneminde onarılan bir yapı (Prstojević, 1994) ve b) Mevcut durumu (Bilgili, 2018); c) Ulusal Tiyatro Binası'nın restorasyon sırasında bütünlenen korkuluğu (Kanton Geliştirme Enstitüsü/Ulusal Tiyatro Restorasyon Projesi Raporu).	268
Şekil 4.57 : a) Place d'Etoil Meydanı (Bilgili, 2018); b) Foch Cad. Bankmed Binası (Solidere, 2012a); c) Büyük Tiyatro binası onarım öncesi (Solidere); d) Büyük Tiyatro yapısının mevcut durumu (Bilgili, 2018).	269
Şekil 4.58 : a) Elektrik Yönetim Binası (Bilgili, 2018); b) ve c) Hotel Europe'nin Savaş sonrası durumu; d), e) ve f) Hotel Europe'nin mevcut durumu (Bilgili, 2018).	270
Şekil 4.59 : Hotel Central (Bilgili, 2018).	271
Şekil 4.60 : a) Son iki katı uyarlanmış bir örnek; b) ve c) Geleneksel yapı malzemeleri kullanılarak ve cephe düzenleri değiştirilerek uyarlanmış yapılardan bazıları (Solidere).	272
Şekil 4.61 : a) ve b) Saraybosna'da cephe onarımı planlanan yapılardan bazıları (KTDMKSKE/Proje dosyası); c) Uygulaması tamamlanmış yapılardan iki örnek (Bilgili, 2018).	273
Şekil 4.62 : Foch Cad. kat eklenen yapılardan iki örnek (Solidere).	274
Şekil 4.63 : a) Savaştan önce Cine Opera ve çevre binalar; b) Kentsel rekonstrüksiyon sonrası mevcut durum (Bilgili, 2018), c) Weygand Cad. Mağaza (Hermes) olarak işlevlendirilmiş bir yapı (Bilgili, 2018).	274
Şekil 4.64 : Hotel Radon Plaza, a) Yapının yeni ekleri inşa edilirken (Fočo, 2005), b) Mevcut durum (Bilgili, 2018).	275
Şekil 4.65 : Büyük Saray, a) Savaş sonrası (Trawi, 1998), b) Rekonstrüksiyon sırasında (Solidere), c) Mevcut durum (Bilgili, 2018).	277

Şekil 4.66 : Saat Kulesi, a) 1982 yılı (Burri, 1982), b) Rekonstrüksiyon sırasında (Solidere), c) Mevcut durum (Bilgili, 2018).....	277
Şekil 4.67 : Beyrut Çarşıları, a) Savaş öncesi (kaynak); b) Savaş dönemi (APSAD); c) Yeni Beyrut Çarşıları (Bilgili, 2018).....	278
Şekil 4.68 : Savaş sonrasında yıkılan ve rekonstrüksiyonu yapılan bir yapı, a) Yıkım sonrası boş parsel (Solidere); b) Yeni inşa edilen yapı (Bilgili, 2018)....	278
Şekil 4.69 : Savaş sonrasında yıkılan ve üst kısımları yorumlanarak geleneksel üslupla yeniden inşa edilen bir yapı (Solidere).	279
Şekil 4.70 : Bab İdris/Bank Audi Binası, a) Yapının kentsel rekonstrüksiyon sırasında yıkıldığını gösteren hava fotoğrafı; b) Kentsel rekonstrüksiyon başlamadan önce yapının durumu (Solidere; Trawi, 2004); c) Yıkılan yapının yerine rekonstrüksiyonu yapılan Bank Audi Binası (Bilgili, 2018).	279
Şekil 4.71 : a) Sejh Muslihudinova Džamija na Ploči (KTDMKSKE), b) Porcina Džamija (KTDMKSKE).....	280
Şekil 4.72 : a) Maghribija Džamija proje dosyası (KTDMKSKE), b) Maghribija Džamija mevcut durum (Bilgili, 2018).....	281
Şekil 4.73 : Hotel Zagreb rölöveleri'nden örnek (Ulusal Komisyon Arşivi).	281
Şekil 4.74 : Hotel Zagreb'in 1933'ten önceki durumu (Ulusal Komisyon Arşivi).	282
Şekil 4.75 : a) Hotel Zagreb yıkım öncesi durumu (Ulusal Komisyon Arşivi); b) Hotel Zagreb'in mevcut durumu (Bilgili, 2018).	282
Şekil 4.76 : Mevlevi Tekke'ye ait görseller ve araştırma kazılarında bir görsel (KTDMKSKE Arşivi).	283
Şekil 4.77 : Mevlevi Tekke İnşaatı ve mevcut durumu (TİKA/Saraybosna).	283
Şekil 4.78 : a) Bakr Babina Džamija inşa edilmeden önce (Adnan Muftarevic), b) Bakr Babina Džamija mevcut durum (Bilgili, 2018).	284
Şekil 4.79 : a) Haji Alija Kalin Džamija'ya ait fotoğraf, b) Arkeolojik kazılarla çıkarılan cami ve haziresine ait kalıntılar (Adnan Muftarevic).	284
Şekil 4.80 : a) Ebu'l Feth Mehmet Han Džamija çizimi, b) Arkeolojik kazılarla çıkarılan temel kalıntıları, c) Rekonstrüksiyon için hazırlanan modeli (Adnan Muftarevic).	284
Şekil 4.81 : a) Weygand Cad. ve b) Roman Forum'da sergilenen arkeolojik kalıntılar (Bilgili, 2018).	287
Şekil 4.82 : Taşlıhan arkeolojik kazıları ve kalıntıların taşınması (Ulusal Komisyon/Mirza Foco).....	287
Şekil 4.83 : a) Savaş sırasında Barakat Evi/Beyt Beyrut (Steele-Perkins, 1991); b) Mevcut durum (Bilgili, 2018).....	289
Şekil 4.84 : Kent Merkezi, Sinema ve çevresindeki yapılar (Koudelka, 1991).....	289
Şekil 4.85 : Alija İzzetbegovic'in mezarının da bulunduğu Kovači Şehitliği (Bilgili, 2018).....	291
Şekil 4.86 : a) Saraybosna güllerinden biri (Bilgili, 2018); b) Vijećnica (Meclis Binası) girişindeki mermer pano (Bilgili, 2018); c) Cam anıt (Bilgili, 2018).	292
Şekil 4.87 : a) Solda Mansur Assaf Camii, arkasında kentsel rekonstrüksiyon sırasında yıkılan modern yapı ve sağda belediye binası (Solidere); b) Solda Mansur Assaf Camii, arkasında Al Omari Camii ve minareleri, sağda belediye binası (Bilgili, 2018); c) Al-Omari Camii avlusunun batı koluna kentsel rekonstrüksiyon sırasında eklenen betonarme yapı (Bilgili, 2018).	293
Şekil 4.88 : Allenby Gate yapısının projesinde komşu yapılardan alınan referansları gösteren çizim (Nabil Gholam Architects).	294

Şekil 4.89 : a) Allenby Caddesi, solda Cinemacity ve sağda Allenby Gate yapıları (Bilgili, 2018); b) Allenby Caddesi güneye bakış, Allenby Gate yapısı için referans alınan yapılar (Bilgili, 2018).....	295
Şekil 4.90 : a) Muhammed El Emin Camii ve arkada St. George Marunî Katedrali'ne sonradan eklenen çan kulesi (Bilgili, 2018); b) Al-Omari Camii, sağ arkada restorasyon sırasında eklenen minare (Bilgili, 2018).	296
Şekil 4.91 : a) Hotel President (Bilgili, 2018); b) Yunus Emre Enstitüsü (Bilgili, 2018).	297
Şekil 4.92 : 2002 sonrasında kentsel dokudaki değişim (Bilgili, 2021).	297
Şekil 4.93 : Yıkılan yapıların yerine inşa edilen ofis ve ticaret yapıları (Bilgili, 2018).	298
Şekil 4.94 : a) Ciglane Camii (Bilgili, 2018); b) Endonezya tarafından finanse edilerek 2001 yılında inşa edilen İstiklal Camii (Bilgili, 2018).	298
Şekil 4.95 : Saraybosna Villa Mandic, 2018 restorasyonu öncesi, delikli tuğla ile onarım (Ulusal Komisyon Arşivi).	299
Şekil 4.96 : a) Niteliksiz onarımlardan örnekler; Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na ait ahşap karkas bir yapının çimentolu sıva ile kaplanması (Bilgili, 2018); b) Kâgir, bezemeli cephesi olan bir binanın zemin ve birinci katları XPS ile kaplanmış; ikinci kat doğramaları ise PVC ile değiştirilmiştir (Bilgili, 2018).	300
Şekil 4.97 : a) PVC pencereler, Beyrut Büyük Saray (Trawi, 1998); b) Restorasyon uygulamaları sırasında Hünkâr Camii kapısı (TİKA Saraybosna); c) Hünkâr Camii kapısının mevcut durumu (Bilgili, 2018).	300
Şekil 5.1 : Amaçlarına ve son mimari ürüne göre rekonstrüksiyonlar (Bilgili, 2021).	337
Şekil 5.2 : Ölçeğine ve tarihi dokuyla ilişkisine göre tarihi kentsel dokuda yeni yapılar (Bilgili, 2021).	339
Şekil 5.3 : Çatışma sonrası kentsel peyzaja yönelik müdahaleler, fiziksel dünyanın değişen/değiştirilen algısı ve koruma adı altında yaratılan yeni durumlar (Bilgili, 2021).	345
Şekil 5.4 : Kentsel rekonstrüksiyon sürecinde kentsel dokuya müdahale yaklaşımları (Bilgili, 2021).	347
Şekil A.1 : Lübnan Kültürel Miras Koruma Yasası Taslağı, sayfa 1-2.	405
Şekil B.1 : BMB'deki hasarlı yapılar için kullanılan hasar tespit fişlerinden bir örnek, sayfa 1-2.	415
Şekil C.1 : Örnek 1, kapak sayfası.	418
Şekil C.2 : Örnek 2, kapak sayfası.	444
Şekil C.3 : Örnek 3, kapak sayfası.	464
Şekil D.1 : Beyrut İmar Planı.	478
Şekil D.2 : Beyrut Yapılaşma koşulları.	479
Şekil E.1 : 1986-2015 Saraybosna Kentsel Alanları Kent Planı.	480
Şekil E.2 : 2003-2023 Saraybosna Kantonu Mekânsal Planı.	481
Şekil E.3 : Saraybosna Tarihi Kentsel Alanlarının Koruma Sınırları (Ulusal Komisyon Arşivi).	482
Şekil F.1 : Çatışma alanları için hasar tespit fişi önerisi (Bilgili, 2021).	483
Şekil F.2 : Hasar tespit fişi için hazırlanan hasar sınıfları ve hasar tipleri tablosu (Bilgili, 2021).	484
Şekil F.3 : Hasar durumuna göre müdahale kategorileri tablosu (Bilgili, 2021).	484
Şekil F.4 : Saraybosna/Hotel Zagreb yapısı için doldurulan hasar tespit fişi örneği.	485

Şekil F.5 : Saraybosna/Hotel Zagreb yapısı için hasar sınıfları ve hasar tipleri tablosu; bu tabloya göre şekil F.4'teki fiş doldurulmuştur (Bilgili, 2021).....	486
Şekil F.6 : Saraybosna/Hotel Zagreb yapısı için Şekil F.4 ve Şekil F.5'e göre belirlenen hasarlı yapı grubu ve müdahale kategorisi.	486
Şekil F.7 : Hotel Zagreb yapısı için Ulusal Komisyon tarafından hazırlanan rapor, sayfa 1-2.	487

SİLAHLI ÇATIŞMA/SAVAŞLAR SONRASINDA KENTSEL ALANLARDA KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASI VE YÖNETİMİ: BEYRUT VE SARAYBOSNA DENEYİMLERİ

ÖZET

Kentler ve mimari yapılar tarih boyunca savaşlarda tahrip olmuş veya bilinçli olarak yok edilmiştir. Yıkma ve yeniden inşa etmek zafer ve güç ifadesi olmuştur. Milliyetçilik akımlarının güçlendiği 18'inci ve 19'uncu yüzyılda miras kavramı, ulusal kimliğin yaratılmasını ve ulus varlığının pekiştirilmesini sağlamıştır. Yapılar ve mekânlar ulus kimliğinin inşasında önemli rol üstlenmiştir. Kültür varlıklarına yüklenen sembolik anlamlara bağlı olarak savaşan taraflar kültür varlıklarını bilinçli ve sistematik bir şekilde hedef almaya başlamıştır. 20'nci yüzyılda savaş teknolojisindeki gelişmeler savaşların geniş coğrafyalara ve nüfus kitlelerine yayılmasına neden olmuştur. Ülkelerin politik, ekonomik ve kültürel merkezleri olan kentleri hedef alınmıştır.

20'nci yüzyılın son çeyreğinden itibaren sıcak çatışmalar yeni bir aşamaya gelmiş ve 21'inci yüzyılın başından itibaren bu süreç hızlanmıştır. Toplumlar arası silahlı çatışmalar, devlet dışı aktörlerin birbirlerine veya devletlere karşı silahlı mücadeleleri devletlerarası savaşlardan hızlı yayılmıştır. Kentler, yeni savaşlar olarak tanımlanan bu çatışmalarda savaş alanlarına dönmüştür. Dahası şehirler ve kültürel miras, hedefe bir an önce ulaşmak amacıyla çatışmalarda taraflarca silah gibi kullanılmıştır. Birbirlerini sosyal açıdan reddeden toplumlar veya gruplar arası mücadelelerde ötekine ait olanın yok edilmesi istenmektedir. Bu durum, çoğunlukla 20'nci yüzyılın başına kadar büyük imparatorluklar tarafından idare edilen bölgeleri ve bu bölgelerde yaşayan çoklu kültür, çoklu etnik, çoklu dinsel yapıya sahip toplumları tehdit etmektedir.

19'uncu yüzyıldan itibaren her çatışmalı ve çatışma sonrası süreçte, siyasi değişimlere bağlı olarak kentsel alanlarda bazı müdahaleler gerçekleştirilmiştir. Kültürel katmanların temizlenmesi, kentsel peyzajın değiştirilmesi, yok edilen veya tahrip edilen kültürel mirasın onarımı, tahrip edilen kentlerin yeniden inşası bu müdahalelerden bazılarıdır. Çatışma öncesinde çatışmanın kaynağı haline gelen kimlik ve bellek, silahlı çatışma döneminin ve çatışma sonrasındaki sürecin de odağında yer almaktadır.

Savaş sonrası süreç kentsel büyüme ve yenileme rejimleri için hem fırsatlar hem de zorluklar yaratmaktadır. Tahrip ya da yok olan bütün değerlerin onarım süreci savaş/çatışma sonrası iyileşme sürecinde başlamaktadır. Kültürel mirasın kimlik ve hafıza ile ilişkisi sadece şehirlerin veya kültürel mirasın restorasyonunu ve yeniden inşasını değil, aynı zamanda somut olmayan mirasın, sosyal yaşamın, fikirlerin ve kimliklerin iyileştirilmesini ve yeniden inşasını da gerektirir. Planlama çalışmalarıyla, yeni yapı inşaatlarıyla, kültürel mirasa müdahale biçimleriyle kentlerin dokusu yeniden ele alınır. Kentsel doku korunabilir, değiştirilebilir, yok edilebilir ya da yeniden inşa edilebilir. Yıkım, onarım ve yeniden yapım süreçlerinin uzun vadeli

sonuçları vardır. Bunlar, toplumların yaşamaya devam ettiği ve hissettiği sonuçlardır. Yıkım, onarım ve yeniden yapım süreçlerinin sonucunda ortaya çıkan durumlar toplumlar tarafından benimsenmekte ya da reddedilmektedir.

Bu çalışmada savaş sırasında kültür varlıklarına yönelik saldırılar ve etkileri araştırılmıştır. Savaş sonrası kültür varlıklarının korunmasına yönelik çalışmalar, süreçler, yaklaşımlar incelenmiş; sorunlar tespit edilmiştir. Müdahale yaklaşımlarının tarihi kentsel dokuya etkileri ve sonuçları değerlendirilmiş; kimlik ve bellek ile ilişkisi yorumlanmıştır. Savaş sonrası kültürel mirasın korunmasını etkileyen olası sorunlar tespit edilmiş ve yeni savaşların tehdidi altındaki ülkeler için uzun vadeli planlama önerileri yapılmıştır.

Tez çalışması giriş ve sonuç bölümleriyle birlikte beş ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tez çalışmasının amacı, kapsamı, yöntemi, önemi ve hedefleri tanımlanmıştır. Çalışma konusuna ve sürecine ilişkin sınırlılıklar ve zorluklar belirtilmiştir.

İkinci bölümde kültürel miras, savaşlar ve silahlı çatışmalar konusu irdelenmiştir. Kültürel mirasın kimlikle ve bellekle olan ilişkisi; savaşların ve silahlı çatışmaların nedenleri ve türleri araştırılmıştır. Eski ve yeni savaşlar incelenerek yeni savaşların hangi coğrafi bölgeleri tehdit ettiği belirlenmiştir. Yeni savaşların kapsamı ve etkileri, eski savaşlardan farklı yönleri ve kültürel miras ile ilişkisi değerlendirilmiştir. Yeni savaşların gerçekleştiği alanlarda kültür varlıklarını hedef alan saldırı yöntemleri araştırılmıştır. Saldırıların genellikle konvansiyonel silahlarla gerçekleştirildiği ve kültürel miras için yıkıcı boyutlarda olduğu tespit edilmiştir. Buna göre savaşların ve silahlı çatışmaların kentlere ve kültürel mirasa maddi ve manevi etkileri değerlendirilmiştir. Kültür varlıklarına ve şehirlere saldırıların eylemleri, hedefleri ve motivasyonları tarihi ve güncel örneklerle analiz edilmiştir. Soykırımın, kentkırımın ve kültürkırımın kültür mirasının yıkımı ile ilgisi değerlendirilmiştir. Son olarak savaş ve silahlı çatışma durumlarında kültürel mirasın korunmasında yasal çerçevenin tarihsel gelişimi anlatılmıştır. Uluslararası yasal düzenlemelerin yeni savaşlarda yetersiz kalmasının nedenleri yorumlanmıştır. Böylece, kentsel çatışma bölgelerinde çatışma sonrası yeniden inşa/iyileşme ve kültürel mirasın korunması çalışmalarının incelenmesi için zemin hazırlanmıştır.

Üçüncü bölümde 20'nci yüzyılın son çeyreğinde silahlı çatışmaların ve kentsel şiddet olaylarının yaşandığı Lübnan/Beyrut ve Bosna-Hersek/Saraybosna incelenmiştir. 19'uncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren siyasi ve idari değişimlere bağlı olarak politik, ideolojik, etnik ve dini anlaşmazlıkların yaşandığı Beyrut'ta ve Saraybosna'da kentsel dokunun tarihsel değişimi incelenmiştir. Beyrut ve Saraybosna'nın savaş öncesi kentsel gelişimleri, savaş dönemi durumları ve savaş sonrası rekonstrüksiyon çabaları araştırılmıştır. Kentlerin mevcut durumları değerlendirilmiştir. Böylece çatışma döneminde kentsel yıkımın anlamları ve sonuçları; savaş sonrası kentsel rekonstrüksiyon sürecinde planlama, koruma, yönetim yaklaşımları araştırılmıştır. Mevcut tartışmalı durumların ve savaş sonrası kentsel rekonstrüksiyon çalışmalarının sonuçlarının belirlenmesi amaçlanmıştır.

Dördüncü bölümde Beyrut'un ve Saraybosna'nın savaş sonrası iyileşme ve yeniden inşa süreçlerinde kültürel mirası koruma sorunları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Kültürel mirasın ve tarihi kentsel dokunun korunmasında yönetim, planlama ve uygulama sorunları tespit edilmiş ve iki ana başlık altında incelenmiştir. Dördüncü bölümün ilk başlığı beş alt başlıktan oluşmaktadır. Göçler ve demografik değişim, mülkiyet hakları, yasal sorunlar, finansman ve paydaş yönetimi gibi sorunlar savaş

sonrası rekonstrüksiyon sürecinde ortaya çıkan ve kültürel mirası etkileyen başlıca yönetsel sorunlardır. Lübnan/Beyrut ve Bosna-Hersek/Saraybosna'nın savaş sonrası yönetim sorunları, çözüm yöntemleri, tartışmalı durumları ve idari sorunların kültürel mirasa etkileri dördüncü bölümün ilk bölümünde incelenmiş ve karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Dördüncü bölümün ikinci başlığında ise planlama ve uygulama süreçleri araştırılmıştır. Bu bağlamda belgeleme, hasar tespitleri ve acil müdahaleler, önceliklerin belirlenmesi, iş planlaması, plan ve yapı ölçeğinde koruma yaklaşımlarının belirlenmesi, moloz temizliği, kullanılabilir yapı malzemelerinin ayrıştırılması, hasarlı yapıların onarımı, tarihi kentsel alana ve kültür varlıklarına müdahale yaklaşımları gibi süreçler incelenmiştir. Kültürel mirası etkileyen sorunlar tespit edilmiştir.

Beşinci bölümde araştırmalardan elde edilen bulgulara doğrultusunda iki ana tema üzerinden genel değerlendirme yapılmıştır. Birincisinde kültürel mirasın korunmasında yönetim ve uygulama süreçlerinin değerlendirilmesidir ve silahlı çatışma bölgeleri için öneriler getirilmiştir. İkincisi ise tarihi kentsel alanlara ve kültür varlıklarına müdahalelerin semiyoloji ve fenomenoloji bağlamında değerlendirilmesidir. Savaş sonrası kentsel alana müdahale yaklaşımları kimlik ve bellek bağlamında tartışılmıştır.

Sonuç bölümünde ise Lübnan/Beyrut ve Bosna-Hersek/Saraybosna örneklerinden elde edilen bulgular ışığında yeni savaşların ortaya çıktığı bölgeler için olası sonuçlar belirlenmiştir. Tarihi kentsel alanlarda çatışma sonrası koruma ve yönetim sorunları çatışma öncesi ve çatışma döneminin sorunlarına da bağlı olan, çözümünü zor ve karmaşık bir dizi problemi barındırmaktadır. Kültürel miras koruma yaklaşımlarının ve müdahale ölçeklerinin ülkelerin ve kentlerin savaştan sonraki durumlarına göre şekillendiği vurgulanmıştır. Çatışma sonrası iyileşme ve kentsel rekonstrüksiyon süreçleri, ülkelerin çatışma sonrasındaki politik, ekonomik, sosyolojik durumlarına; devletlerin kurumsal yapılarına; paydaşların teknik kapasitelerine, kentlerin fiziksel durumlarına göre belirlenmektedir. Çatışma sonrası politik, ekonomik, sosyolojik ve kültürel ortam mekânsal dönüşümleri etkilemektedir. Toplumu iyileştirme, bozulan ya da yeniden kurulması gereken düzeni tesis etme, kimliği yeniden yapılandırma hedefleri koruma sorunlarını yönetim, projelendirme ve uygulama süreçlerine ilişkin teknik problemlerin ötesine taşımaktadır. Tarihi kentsel alanlara ve kültür varlıklarına yönelik müdahalelerle bir ideal peyzaj yaratılmaktadır. Mekân üzerinden coğrafi sınırları, kimliği ve gücü tanımlamak üzere sembolik müdahaleler gerçekleştirilmektedir. Kentsel rekonstrüksiyon süreçleri fiziksel iyileşmenin yanı sıra çatışma döneminin somut kazanımlarını pekiştirme, uluslaşma ve kimlik tanımlama programının parçası haline gelmektedir.

CONSERVATION AND MANAGEMENT OF CULTURAL HERITAGE IN POST-WAR/ARMED CONFLICT URBAN ZONES: BEIRUT AND SARAJEVO EXPERIENCES

SUMMARY

Cities and buildings were damaged or deliberately destroyed in wars throughout history. Demolishing and rebuilding were expressions of victory and power. Nationalist movements strengthened in the 18th and 19th centuries. Accordingly, the concept of heritage provided the formation of national identities and reinforced the existence of the nations. Buildings and urban spaces played a significant role in the construction of national identities. Depending on the symbolic meanings associated with identity, the warring parties began to target cultural properties consciously and systematically. Developments of military technology in the 20th century caused wars to spread over the wide geographies and large populations. The cities, which were political, economic and cultural centres of the countries, were targeted and destroyed in the 20th century wars.

In the last quarter of the 20th century, armed conflicts have become to a new stage and this process has accelerated in the 21st century. The armed conflicts of societies and non-state actors against each other or states have spread rapidly rather than interstate wars. In these conflicts, defined as "new wars", cities were turned into battlefields. Additionally, the conflicting parties, which were societies or groups that reject each other, used cities and cultural heritage as weapons to reach their goals as soon as possible and destroyed what belongs to the other. This situation generally threatens the regions ruled by great empires until the beginning of the 20th century and the multi-cultural, multi-ethnic, multi-religious societies living in these regions.

Since the 19th century, various interventions that changed the urban textures were carried out depending on the post-conflict political changes. Erasing the cultural layers, changing the urban landscape, repairing the destroyed or damaged cultural heritage, reconstructing the destructed cities are some of these interventions. Identity and memory, which became the source of conflicts in the pre-conflict period, are also at the centre of the armed conflicts and post-conflict periods. Identity and memory policies also affect intervention approaches.

Post-war/post-conflict reconstruction processes can create both opportunities and challenges for urban growth and regeneration regimes. The restoration of all damaged or destroyed values begins in the post-war/post-conflict recovery process. The relation of cultural heritage with memory and identity requires not only the restoration and reconstruction of cities or architectural heritage but also the restoration and reconstruction of intangible heritage, social life, ideas and identities. The texture of the cities is reconsidered through planning studies, new building constructions, and ways of intervening in cultural heritage. Thus, the urban fabric can be conserved, changed, destroyed or reconstructed. Demolition, repair, and reconstruction processes have long-term consequences that societies continue to live and feel its effects. The postwar

urban situations that arise due to the interventions in the urban fabric are adopted or rejected by social groups and leads to the continuation of social conflicts.

In this study, armed attacks on cultural heritage and their effects were investigated. Post-war reconstruction processes of cities and conservation approaches of cultural heritage were examined. The problems related to reconstruction processes and approaches were identified. The effects and results of the interventions were evaluated, and their relations with memory and identity were interpreted. The possible problems, which are affecting the conservation of post-war cultural heritage, were identified. Consequently, long-term planning recommendations were made for countries threatened by "new wars".

The thesis consists of five main chapters. The purpose, scope, method, importance and objectives were defined in the introduction chapter. As well as, limitations and difficulties related to the topic and research process were specified.

In the second chapter, cultural heritage, wars and armed conflicts were discussed. The relationship of cultural heritage with identity and memory, the causes and types of wars and armed conflicts were investigated. The geographic regions threatened by the new wars were determined by examining the old and new wars. The scope and effects of new wars, their different aspects from old wars, and their relation to the cultural heritage were evaluated. Attack methods targeting cultural heritage in areas where new wars took place were investigated. It was determined that the attacks were generally carried out with conventional weapons and were devastating to cultural heritage. Accordingly, the physical and spiritual effects of wars/armed conflicts on cities and cultural heritage were evaluated. The actions, goals and motivations of those who attack cultural properties and cities were analysed with historic and recent cases. The relevance of genocide, urbicide and cultural genocide with the destruction of the cultural heritage were evaluated. The historical development of the legal framework in the protection of cultural heritage in the event of wars and armed conflicts was explained in the final part of the chapter. The reasons for the insufficiency of international legal regulations in new wars were interpreted. Thus, the ground was prepared for the examination of post-conflict reconstruction and preservation of cultural heritage efforts in urban conflict zones.

In the third chapter, Lebanon/Beirut and Bosnia-Herzegovina/Sarajevo, where armed conflicts and urban violence took place in the last quarter of the 20th century, were examined. The historical development of the urban textures in Beirut and Sarajevo, where political, ideological, ethnic and religious conflicts were experienced due to the political and administrative changes since the last quarter of the 19th century, were studied. Pre-war urban developments, war period destructions, and post-war reconstruction efforts of Beirut and Sarajevo were investigated. The current situations of the cities were evaluated. Thus, the meanings and consequences of urban destruction in the conflict period; planning, conservation and management approaches in the post-conflict reconstruction process were investigated. It was aimed to determine the general framework of the current controversial situations and the results of post-war urban reconstruction efforts.

In the fourth chapter, cultural heritage conservation problems in the post-war reconstruction process of Beirut and Sarajevo were analysed comparatively. The management, planning and implementation problems in the conservation of cultural heritage and historic urban texture were identified and analysed under two main titles. The first title of the fourth chapter consists of five subtitles. Problems such as

migration and demographic change, property issues, legal issues, financing and stakeholder management problems are the main administrative problems that emerge during the post-war reconstruction process and affect cultural heritage. Lebanon/Beirut's and Bosnia-Herzegovina/Sarajevo's post-war management problems, solution methods, controversial situations and effects of administrative problems on cultural heritage were examined and evaluated comparatively in the first part of the fourth chapter. The planning and implementation processes were investigated in the second part of the fourth chapter. In this context, processes of post-conflict reconstructions such as documentation, damage assessments and emergency interventions, determination of priorities, determination of conservation approaches at the urban and building scales, cleaning of debris and separation of usable building materials, physical interventions to historic urban sites and cultural properties were examined. The problems affecting cultural heritage were identified.

In the fifth chapter, a general evaluation was made on two main themes according to the findings. These were technical and non-technical dimensions of interventions to the historic urban landscape in the post-war recovery process. Firstly, the management and implementation processes in the conservation of cultural heritage were evaluated and recommendations were made for armed conflict zones. Secondly, interventions to historic urban sites and cultural properties were evaluated in the context of semiology and phenomenology. Post-conflict intervention approaches to the urban space were discussed in the context of identity and memory.

In the conclusion part, the possible consequences were determined for the regions that "new wars" occurred in the light of the findings obtained from the Lebanon/Beirut and Bosnia-Herzegovina/Sarajevo cases. Post-conflict conservation and management problems in the historic urban sites contain a series of difficulties. Those difficulties are also related to the issues of pre-conflict and conflict periods. It was emphasized that the intervention approaches and scales to historic urban sites are shaped by the post-conflict situations of countries and cities. Moreover, the post-conflict reconstruction processes are determined by the conditions that affect spatial transformations, such as political, economic, sociological and social conditions of the countries; institutional structures of the states; technical capacities of the stakeholders and the physical situations of the cities. The politics of identity extends the conservation problems beyond technical issues. An ideal landscape is created through interventions in historic urban sites and cultural properties. Symbolic interventions over the urban spaces are realized to define the geographical boundaries, identities and power. In addition to physical recovery, urban reconstructions consolidate the concrete achievements of the conflict period and become part of the nationalization and identification program.

1. GİRİŞ

19'uncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren savaşlar/çatışmalar yöntemleri ve ortaya çıkan yıkımın ölçeği bakımından farklı bir boyut kazanmıştır¹. Sanayi ve demokrasi devrimleri dünya düzenini ve dönemin savaşlarını derinden etkilemiştir. Bu iki hareket önce doğdukları yerden batı dünyasına yayılmış; ardından da batı medeniyetlerinin sınırlarının ötesini etkisi altına almıştır. Artık daha fazla sayıda insan ve malzeme kısa sürelerde uzak mesafelere götürülebilir olmuştur. Toplumlar bilim ve teknolojiadaki gelişmelerle yönetim biçimlerini, kültürlerini ve ekonomilerini arkalarına alarak kökten değişmiş; dünya kozmopolit bir kültür yaratma sürecine girmiştir. Fransa'da gerçekleşen devrim bütün Avrupa'yı etkilemiştir. Avrupa devletleri Napolyon'a karşı durabilmek için Fransızların yaptığını yaparak kendi uyruklarına seslenmeye ve yurtseverliklerini canlandırmaya çalışmış; 1850-60'lı yıllara kadar bütün Avrupa'da benzer süreçler yaşanmıştır. Ulusların birlik kurma, yurttaşlık bağı ile bağlanma gayretleri ve bu amaçla gerçekleştirilen savaşlar I. Dünya Savaşı'nın temellerini atmıştır. Dünya genelinde yükselen ulusçuluk akımları batıda Habsburg, doğuda Osmanlı, Çin, Hindistan imparatorluklarını tehdit etmiştir. İslam coğrafyasında İslamiyet'in sunduğu ümmet anlayışı ulusçuluk anlayışının güçlenmesine engel olmuş ise de bu topraklardaki nüfusun çok sayıda küçük uluslara bölünmesine engel olamamıştır (McNeill, 2002).

Ulusçuluk akımına ve liberal isteklere karşı bir uzlaşma yoluna gitmeyen yönetimlerin altındaki ulusal topluluklar birbirleriyle çatışır hale gelmiştir. Siyasal devrimin yanında düşünsel, sanatsal ve kültürel devrimler de 1789-1914 arasında Avrupa'da çeşitlenmiş ve yaygınlaşmıştır (McNeill, 2002). Demokratik devrim düşünsel, sanatsal, kültürel devrimleri tetiklemiştir. Bilim ve teknolojinin gelişmesiyle ve Sanayi Devrimi'nin başlamasıyla üretim yöntemlerinin ve çapının değişmesi kır-kent ilişkilerini etkilemiştir. Kömür ve çelik sanayisi, buhar teknolojisi, elektrik teknolojisi, kimya sanayisindeki gelişmeler, demiryolu, kara yolu ve deniz ulaşımının çeşitlenmesi

¹ Savaş tarihini okumak için (Parker, 2014).

gibi her türlü buluş ile sanayi gelişmiştir. Böylece Sanayi Devrimi üretim çapında artış meydana getirmiştir. Tarımsal üretimde verimliliğin artması ve tıptaki gelişmeler nüfusun artmasını ve zenginleşmesini sağlamıştır. Uzak yerlerden hammaddelerin taşınması, ürünlerin uzak pazarlarda satılması konularındaki talepler ulaştırmanın ve iletişimin yoğunlaşmasını, üretimin kitlesel boyutlara ulaşmasını sağlamıştır.

M.S 9’uncu yüzyıldan itibaren başlayan kolonizasyon süreci, Fransız Devrimi’nden I. Dünya Savaşı’na kadar ki süreçte hızlanmıştır. Sanayi Devrimi ile sanayi kentlerinin nüfusu artırmaya başlamıştır. Nüfusun büyük çoğunluğunun tarımsal uğraşı bırakıp kente göç etmesi I. Dünya Savaşı’ndan sonraya kalmış olsa da kırdan kente geçiş batı dünyasının her yerinde görülmüştür (Thompson, 2001). Böylece sanayi, üretim, nüfus, sanat, kültür, eğitim gibi alanlarda kentler, devletler için merkezler olmuştur. Kentlerin devletler için giderek büyüyen rolü onları savaşlarda potansiyel hedef haline getirmiştir. I. Dünya Savaşı’yla kentler stratejik hedef olarak görülmeye başlamış; II. Dünya Savaşı’nda vurulan kentlerde ortaya çıkan yıkım kaotik boyutlara ulaşmıştır.

Nüfus kayıpları ve kültürün hedef alınması bakımından 20’nci yüzyılda insanlığın uğradığı şiddet yeni bir boyut kazanmıştır. Savaş endüstrisindeki gelişmelerle I. ve II. Dünya Savaşlarının geniş coğrafyalara ve nüfus kitlelerine yayılması, toplu katliamların yaşanması tarihte eşi görülmemiş bir yıkım meydana getirmiştir. Watt (1989) II. Dünya Savaşı ile ortaya çıkan yıkımı anlatırken “Avrupa’nın savaş nedeniyle tarihinin büyük bir bölümünü kaybettiğini, geçmişin izlerini yok etmenin kendi uzvunu kesmekten dolayısıyla belleğin ve hayal gücünün uzuvlarını kesmekten farksız olmadığını” belirtmiştir (Watt, 1989, ss. 5-8).”

I. Dünya Savaşı doğrudan kenti ve kentliyi hedef alan, kültürel değerlere kasıtlı ve bilinçli saldırıların büyük boyutlara ulaştığı son yüzyıldaki savaşların ilki sayılabilir (Kramer, 2007). Aslında tarih boyunca dini yapılar, saraylar, kaleler ve diğer mimari yapıtlar savaşın bir parçası olmuştur. Tahrip gücü düşük silahlara rağmen yerleşimler yerle bir edilmiş ve talan edilmiştir. Susa, Babil, Parda, Hunusu gibi kentler Asurlular tarafından yerle bir edilirken tapınakların, sarayların, kral mezarlarının, ekili alanların yok edilmesi (Arnold & Beyer, 2002); Kudüs, Babil Kralı tarafından ele geçirildikten sonra Yahudilerin “Beit Hamikdash” yani kutsal ev dedikleri ve Süleyman Mabedi olarak da bilinen tapınağın yıkılması (Goldwurm, 1986; Kantor, 2005); Pön Savaşları’nda Kartaca’nın yok edilmesi bunlardan sadece bazılarıdır (Bagnall, 1999; Goldsworthy, 2003; Miles, 2011). Yönetim ve güç, mimari üzerinden fethetmek,

yakmak, yıkmak, yok etmek, yeniden yapmak ya da dönüştürmek şeklinde gösterilmiştir. Ancak, 19'uncu yüzyıl boyunca koruma anlayışı kültür mirasının bir ulusa ait olduğu düşüncesiyle gelişmiş ve yeni ulus devletlerin ortaya çıkışını teşvik etmeye başlamıştır. Bu da kentleri ve kültür varlıklarını potansiyel hedef haline getirmeye başlamıştır.

Tarihi anıtlara olan tutumun değişmesiyle Fransa-Prusya savaşından (1870-71) başlayarak anıtları/sembolik yapıları hedef almak bilinçli kullanılan bir savaş metodu olmuştur (Lambourne, 2001). I. Dünya Savaşı'nda Louvain Üniversite Kütüphanesi, Reims Katedrali gibi kültür varlıklarının doğrudan hedef alınması, yıkılması savaşların ve yıkımların tarihsel akışı içerisinde bir kaymaya işaret etmektedir. Savaşlar, küçük orduların kabiliyeti sınırlı silahlarıyla yürüttüğü ve taraflara etkilerinin sınırlı olduğu savaşlar olmaktan çıkmıştır. Modern ve endüstrileşmiş toplumların ulusal çıkarlarına ulaşmak, hayatta kalmak ya da egemenlik kurmak üzere bütün kaynaklarıyla yürüttükleri topyekûn savaşlar veya yok etme savaşları olmaya başlamıştır. Makinalı silahlar kullanılmaya başlanmış, ağır topçu saldırılarıyla ve hava saldırılarıyla² yıkımın boyutu artmıştır. Stratejik, politik ve ekonomik hesapların yapıldığı, düşmanın endüstriyel ve tarımsal merkezlerinin yok edildiği, savaş stratejilerinin ülkelerin kaynaklarını ve insan gücünü yok etmek üzerine kurulduğu bir dönem başlamıştır. Önemli kentler, anıtsal yapılar, tarihi meydanlar, simgesel değerler doğrudan ve kasıtlı hedefler olarak seçilmeye ve sembolik saldırılarla vurulmaya başlamıştır.

I. Dünya Savaşı'nda kentler hedef alınmış ve tahrip edilmiş olsa da savaş büyük ölçüde cephe, mevzi ve siper savaşı olmuştur. II. Dünya Savaşı'nda ise kentlere ve kültür varlıklarına saldırılar planlı bir sürecin parçası haline gelmiştir. Kente ve kentliye ait olanı yok etmek birincil amaç haline gelmiştir. Fransa, İtalya, Almanya, Polonya, Belçika gibi ülkelerin kentleri moloz yığınlarına çevrilmiş; kültürel varlıklarına ve kimliklerine ait izleri silmeye yönelik kasıtlı saldırılar gerçekleştirilmiştir (Jankowski, 1990, ss. 77-93).

Savaş sırasında saldırılar, savaş sonrası için yapılan planlamalar kapsamında gerçekleştirilmiştir. 1940'da Almanların, herhangi bir askeri hedef olmamasına

² İlk hava saldırıları I. Dünya Savaşı'ndan önce, Osmanlı Dönemi'nde yapılmıştır. İtalyanlar tarafından 1911'de Libya'nın ve Bulgarlar tarafından 1912'de Türkiye'nin bombalanması modern hava savaşlarının başlangıcı olmuştur (Clapson, 2019, s. 1; Farrington, 2016, ss. 8-9). Hava savaşlarının tarihine ilişkin daha fazla bilgi edinmek için Clapson'u (2019) inceleyiniz.

rağmen İngiltere'nin en iyi korunmuş orta çağ şehirlerinden biri olan Coventry'i bombalaması; Polonya'da Polonyalı kimliğini yok etmek üzere Gdansk, Varşova gibi şehirleri yok edercesine vururken öte yandan bu kentlerin savaş sonrası yeniden inşa planlarını hazırlatması bu kapsamda değerlendirilebilir. Müttefik devletler de Almanya'nın kültürel miras bakımından oldukça zengin bir kenti olan Dresden'e saldırmıştır. İngilizlerin kentleri ve sivil merkezleri bombalama politikasını kabul etmesiyle Dresden hem bir kültürel merkez olduğu için hem de Almanya'nın vurulan diğer bölgelerinden sivillerin buraya sığınmış olmasından dolayı savaş sırasında hedef olmuştur.

Kentler tarih boyunca savaşlarla ve çatışmalarla tahrip olmuştur. Çatışmanın karmaşık bir hale gelmesi, sivil kayıpları arttırması, güvenlik sorunları ve savaş sonrası yeniden yapılanma süreçlerinin zor olması gibi nedenlerle 20'nci yüzyıla kadar kentsel alanların savaş alanı olarak kullanımından kaçınılmıştır. II. Dünya Savaşı'nda ise kasıtlı olarak yok etmeye dönük saldırılar şok edici bir etki bırakmayı amaçlamıştır (Ashworth, 1991, ss. 112-113). Kente saldırmanın en önemli nedeni düşmanın politik, ekonomik ve kültürel merkezini ele geçirerek moralini düşürmek, savaşı sürdürme ve yönetme kabiliyetini elinden almaktır (DiMarco, 2003, s. 4). Yakın dönem savaşlarında da kentler benzer gerekçelerle savaş alanı olmaya devam etmektedir.

Dünya savaşlarının ardından Birleşmiş Milletler savaşı yasaklamış, hangi şartlar altında kuvvet kullanılabileceği ile ilgili tanımlamalar geliştirmiştir. Güç kullanımını meşru müdafaa hakkını kullanmak üzere ve koşulları, tanımları, sınırları belli bir tedbir olarak kabul etmiştir. Meşru müdafaa hakkını devletler çeşitli şekillerde ve çıkarları doğrultusunda yorumlamış; devletlerin devletlere karşı savaşı devam etmiştir. Sovyetler Birliği'nin ve ABD'nin Afganistan'ı işgali, İsrail'in 1960'lı yıllarda Ürdün ve Lübnan'a gerçekleştirdiği harekâtlar, İsrail'in Arap-İsrail Savaşı'nda Mısır, Ürdün, Suriye'ye karşı eylemleri, ABD'nin 1986'da Libya'ya hava harekâtı düzenlemesi bu kapsamda değerlendirilebilir.

1990'lı yıllardan itibaren soğuk savaş döneminin bitmesiyle savaşlar devletlerarasında değil toplumlar arasında gerçekleşmeye başlamıştır. Devlet dışı aktörler arasında yaşanması ya da devlet dışı aktörlerin devletlere karşı mücadeleleri “yeni savaşlar (Kaldor, 2012; Münkler, 2010)” kavramını ortaya çıkarmıştır. Yeni savaşlarda devlet dışı aktörlerin arkasında devletlerin olduğu, rakip devletlerin çıkarlarına ulaşmak için ya da politik, ekonomik, coğrafi vb. rekabeti sürdürmek üzere devlet dışı aktörlere

(paramiliter gruplar, yerel milisler, suç örgütleri) destek verdikleri de bilinmektedir. Suriye iç savaşında açıkça görülen bu durum için “vekâlet savaşları” ifadesi de kullanılmıştır (Mumford, 2013).

Toplumların veya grupların birbiriyle çatışması, silahlı devlet dışı aktörlerin savaşlarda/silahlı çatışmalarda büyüyen rolüyle kültür varlıkları kasıtlı ve sistematik olarak giderek daha fazla hedef olmaktadır. Son yıllarda Mali/Timbuktu’da, Suriye’de ve Irak’ta, Batı Asya ve Afrika’nın çeşitli bölgelerinde doğrudan dünya miras alanlarını, kentleri, farklı inançtan ve mezhepten grupları hedef alan vahşet dolu saldırılar gerçekleştirilmiştir. 2001 yılında Bamyan Vadisi’nde Buda heykellerinin bombalanması; Irak’ta, Suriye’de, Yemen’de Şii ve Sünni toplumlar arasındaki çatışmaları alevlendirmek üzere kutsal mekânlara saldırılması; birinden diğerine dönüşen örgütlerin mimariyi ve kültürel mirası terör, propaganda ve çeşitli kazanımlar elde etmek ya da soykırım yapmak amacıyla aynı yöntemleri kullanarak hedef aldığını göstermektedir. Saldırıları ilk bakışta doğrudan inanç veya etnik temelli ikonoklazm gibi görünmektedir ancak geçen yüzyılda dış müdahalelerle oluşturulmuş sınırlara, batı destekli rejimlere, yozlaşmış baskıcı rejimlere, açlığa ve umutsuzluğa, özgürlüğün önündeki engellere karşı direniş ve mücadele biçimi olarak; politik ve ideolojik gerekçelerle ortaya çıkmaktadır. Bu gerekçeler kültür varlıklarını sadece savaş/çatışma dönemlerinde değil, sakin dönemde de etkilemektedir. Ötekini ve ötekine ait olanı yok etmek üzerine kurgulanan bu çatışmaların gerekçesi ne olursa olsun kültür varlıkları doğrudan ve bilinçli olarak hedef alınmaktadır. Bevan’ın da (2016, s. 11) belirttiği gibi “halkların kaderlerinin ve kültürlerinin birbirine bağlı olduğu tam olarak idrak edilmediği sürece ikisine birden gerçekleştirilen saldırılar son bulmayacaktır.”

1.1 Tezin Amacı ve Kapsamı

Savaşlar, silahlı çatışmalar ve terörizm milyonlarca insanı hedef almakta; aşırı gruplar şiddetle ve kasıtlı ülkelerin ve insanların kültürlerine, ortak mirasına yönelik saldırılar gerçekleştirmektedir. Tehdit, saldırı ve yok etmeye dönük eylemler insanların hayatlarını inşa ettikleri çevrelerini, kimliklerini, geçmişlerine dair bilgilerini zayıflatan, temellerini sarsan bir stratejiyle gerçekleştirilmektedir.

1990'lı yıllardan itibaren farklı adlarla anılan ve bugün genel olarak “yeni savaşlar” (Kaldor, 2012; Münkler, 2004) olarak adlandırılan günümüz silahlı çatışmalarının³ karakteri, taktik ve kuralları değişerek yeni bir biçim kazanmıştır. Silahlı gruplar, terörist oluşumlar, devlet dışı aktörler üzerinden yürütülen silahlı mücadeleler asimetrik bir savaş formu kazanmıştır. Taktik olarak siviller hedef alınmakta, toplu katliamlar gerçekleştirilmekte, etnik temizlik yapılırken bir gruba ait görülen ne varsa temizlenmektedir. Ulaşılmak istenen hedefler için geleneksel yöntemler ve savaş teknikleri terkedilerek profesyonel ordular yerine merkezi ve güçlü devlet yapısının zayıflamasıyla ortaya çıkan silahlı gruplar, suç örgütleri gibi devlet dışı aktörlerin etkin olduğu düzensiz savaşlar gerçekleştirilmektedir. Kimlik farklılıklarından beslenen, din, mezhep, ırk gibi çeşitliliğin/farklılıkların çatışma nedeni olarak körüklenmesi ile ortaya çıkmaktadır. Çatışmalar, silahlı gruplar için asimetrik çatışma imkânı sunan kentlerde yoğunlaşmakta ve kentleri savaş alanına çevirmektedir. Din, mezhep, ırk gibi kimlik formlarını temsil eden mimari eserler savaşın yakıtı, aracı, silahı olarak kullanılmakta ve doğrudan hedef olmaktadır.

20'nci yüzyılın şiddet ortamından ve çeşitli coğrafyalarda ortaya çıkan belirsizliklerden beslenen saldırıların önlenmesine, hedef alınan değerlerin korunmasına ve sürdürülmesine, kültürel miras alanlarının/yapılarının korunmasına yönelik çeşitli düzeylerde girişimler gerçekleştirilmiştir. 20'nci yüzyılın ikinci yarısında yoğunluğu artan uluslararası sözleşmelerle düzenlemeler yapılmış ve devletlerin bu sözleşmelere taraf olmasına rağmen son çeyrekte çatışmaların/savaşların boyut değiştirmesi düzenlemeleri yetersiz kılmıştır.

1990'lı yıllardan bu yana savaşlarda/çatışmalarda kültür varlıklarını hedef alma yöntemlerindeki değişime karşı öneriler geliştirmek üzere devletler ve kurumlar düzeyinde toplantılar, akademik çalışmalar/konferanslar yapılmaktadır. Somut ve somut olmayan kültür mirasını korumaya yönelik tedbirler ve çözüm önerileri üzerine çalışılmaktadır. Çalışmaların konusunu sıcak çatışma döneminde kültür varlıklarının güvenliğinin sağlanması ve belgeleme çalışmaları oluşturmaktadır. Çatışma sonrası

³ Uluslararası Kızıl Haç Komitesi'ne göre silahlı çatışmalar uluslararası silahlı çatışmalar ve uluslararası olmayan silahlı çatışmalar olarak ayrılmaktadır. Uluslararası silahlı çatışmalar iki veya daha fazla devlet arasında gerçekleşen silahlı mücadeledir. Uluslararası olmayan silahlı çatışmalar ise bir devletin silahlı kuvvetleri ile örgütlenmiş bir veya daha fazla silahlı grubun arasındaki yahut silahlı grupların kendi aralarındaki uzun süreli silahlı mücadeleleridir (ICRC, 2008). Savaşlar ile silahlı çatışmalar arasındaki kavramsal ayrıttan 2. bölümde ayrıntılı bahsedilmiştir.

sakin dönemde⁴ ise acil müdahaleler, planlama ve uygulama süreçleri işletilmektedir. Fiziksel çevre hızlı bir şekilde planlı ve plansız uygulamalarla yaşanılabilir hale getirilmeye çalışılmaktadır. Uluslararası katkılarla savaş sonrası iyileşme/yeniden inşa, kalkınma süreçleri hızlandırılmaya çalışılmaktadır fakat bu coğrafyaların ve sorunlarının bir süre sonra adeta unutulduğu, rutin uygulamalarla sürecin sürdürülmeye çalışıldığı ve uzun dönemli izlemelerin yapılmadığı öngörülmüştür.

II. Dünya Savaşı sırasında tahrip olan kentlerin yeniden inşası, planlama süreci ve uygulamaları, kültür varlıklarının korunması için geliştirilen yaklaşımlar araştırmalarda sıklıkla karşılaştırma konusu olmakta ve yeni çalışmalar için de referans kabul edilmektedir. Gelişmiş ülkelerin ya da demokratik ve kurumsal gelişimlerini tamamlamış ülkelerin savaş sonrası deneyimleri örnek olarak kabul edilse bile “yeni savaşlar” olarak adlandırılan savaşların ortaya çıktığı ülkeler⁵ için bu örneklerin ne ölçüde referans olabileceği tartışmalıdır.

Asimetrik ya da simetrik güç dengesinin olduğu çatışmalarda kentler birincil çatışma alanlarına dönmekte; kente ve kentliye dair ne varsa hedef alınmaktadır. Kent ölçeğine yayılan çatışmalar birbiriyle ilişkili çeşitli problemler ortaya çıkarmaktadır. Bu yüzden savaş/çatışma sonrası kentsel alanlarda kültür varlıklarının korunmasını bütüncül yaklaşımlarla ele almak ve çok sayıda paydaşın yer aldığı bir süreçle ilgili araştırma ve değerlendirme yapmak zorlayıcıdır. Buna bağlı olarak savaş sonrası kentsel alanlardaki kültür varlıklarının korunmasına yönelik gerçekleştirilen bilimsel araştırmalar sınırlı ve genellikle tek yapı ölçeğinde kalmaktadır. Savaş sonrası

⁴ Çatışma sonrası sakin dönem şiddet düzeyinin çatışma dönemindeki kadar yüksek olmadığı ya da çatışan tarafların silahlı gruplar olarak örgütlenmediği dönemdir. Bu bakımdan çatışma sonrası sakin dönem barışın olduğu bir dönemi ifade etmez. Sakin dönemde de şiddet ya da silahlı saldırılar yıllarca tekrar edebilmektedir.

⁵ Bu ülkeler milliyetçilik akımlarından etkilenen ve çoğunlukla I. Dünya Savaşı ile dağılan imparatorlukların toprakları üzerinde kurulmuş ya da egemen devletlerin sömürgeleştirme mücadelelerine sahne olmuş ülkelerdir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu, Rus İmparatorluğu coğrafyaları bunlardan bazılarıdır. Bu ülkeler karakteristik olarak neredeyse kabile düzeninde ayrılmış toplumlardan oluşmaktadır. İmparatorluk coğrafyalarında ulus devlet olma çabaları 20’nci yüzyıl boyunca devam etmiştir. Söz konusu ülkelerin devletlerinin birbirleriyle, kendi içlerinde ya da egemen devletlere karşı mücadeleleri sonucu politik ve askeri gerilimler yaşanmış - yaşanmaya da devam etmektedir- ve istikrar sağlanamamıştır. Akademik yazında bu devletler için zayıf devletler (*weak states*), yeni bağımsız devletler (*newly independent states*) gibi ifadeler kullanılmaktadır. Bu çalışmada 20’nci yüzyıl başından itibaren kurulan, ulus devlet olma mücadelesi veren, yönetsel istikrar sağlayamamış devletler için genç devletler ifadesi kullanılmıştır.

iyileşme (*recovery*)⁶ veya yeniden inşa (*reconstruction*)⁷ süreçlerinin bütün aşamalarıyla planlanması, kültür varlıklarının savaş sonrası süreçte ele alınma biçimi ve planlama süreçlerine katılımı, kentsel dokudaki değişimin analizi ve değişimin kentin kültürel katmanlarına yansımaları, kültür varlıklarına yönelik müdahalelerin kültür varlıklarına ve tarihi kentsel dokuya etkileri araştırılması gereken başlıca problemlerdendir ve örnekler bir çerçeve plan oluşturulması ihtiyacına işaret etmektedir. Daha da önemlisi yasal, kurumsal, toplumsal, ekonomik, politik süreçlerin koruma yaklaşımlarına etkilerinin neler olduğu, savaş/çatışma sonrası kültür varlıklarını korumaya yönelik yaklaşımların koruma ilke ve yöntemlerinin tanımlarıyla yani kuramsal çerçevesi ile ne derece örtüştüğü ise muammadır. Tanımlanan bu problemler doğrultusunda tez çalışmasında yeni savaşlar olarak tanımlanan günümüzün silahlı çatışmalarında kültür varlıklarının nasıl ve neden hedef alındığını sorgulamak; ortaya çıkan tahribatı çeşitli boyutlarıyla araştırmak; savaş sonrası süreç ve yaklaşımları değerlendirmek; savaş sonrası kültür varlıklarının korunmasında uygulamalara ve yönetime ilişkin sorunları irdelemek amaçlanmıştır. Böylece bu savaşlardan etkilenen ya da savaşların ortaya çıkma ihtimalinin olduğu alanlar için yaklaşım önerileri geliştirmek hedeflenmiştir.

Çalışma kapsamında savaşı deneyimleyen genç devletlerin ve kültürel çeşitliliğin olduğu toplumların kültür varlıklarına bakışı, koruma yaklaşımları, yeniden inşa süreçleri ele alınmıştır. Savaş sonrası kültür varlıklarının yönetimi ve kültür varlıklarına müdahale tercihleri incelenmiş; ortaya çıkan durumların benzerliklerinin

⁶ İyileşme (*recovery*) kavramı afetlerden sonraki süreçte askeri, ekonomik, sosyal, kültürel vb. çeşitli alanlarda ortaya çıkan hasarın giderilmesini ve yeniden normalleşmeyi ifade eder. Barışın inşası, devletlerin inşası, adaletin sağlanması, savaşçıların çatışma sonrası süreçte silahsızlanması, rehabilitasyonu ve sosyal yaşama katılımı; kadınların ve çocukların psikolojik tedavileri; makro ve mikroekonomilerin yeniden planlanması; kentlerin alt ve üst yapılarının onarılması, sosyal yaşamın olağan işleyişine kavuşturulması, kültürel mirasın onarımı gibi çeşitli ve geniş anlamları barındırmaktadır. Kavramın farklı disiplinlerde kullanımına ilişkin örneklerden bazıları: Eichengreen (1995); Ozerdem and Jacoby (2008); Serwer (2019); Stanley-Price (2007). Bu çalışmada silahlı çatışma sonrası normale dönme, iyileşme sürecinde kültürel mirasın rolünü vurgulamak üzere kullanılmıştır. Silahlı çatışma sonrası planlı her düzey için geliştirilen iyileşme stratejilerine kültürel mirasın katılımını ifade etmekte; kentsel rekonstrüksiyonla ilişkili olarak kullanılmıştır.

⁷ Yeniden inşa (*reconstruction*) kavramı iyileşme kavramı ile yakın anlamlı olarak ve bir arada kullanılmaktadır. Bu çalışmada uluslararası yazın dikkate alınarak yeniden inşa/rekonstrüksiyon kavramı iki şekilde kullanılmıştır. Savaş sonrası iyileşme ve yeniden inşa stratejileri kapsamında geliştirilen yaklaşım olarak yok olan/tahrip olan kent alt ve üst yapısının yeniden inşa edilmesi kentsel rekonstrüksiyondur. Savaş sırasında bir kültür varlığının yok edilmesi ya da savaş sonrasında zorunlu gerekçelerle yıkılması durumunda kültür varlığının yeniden inşa edilmesi kültür varlığının rekonstrüksiyonudur.

ve farklılıklarının belirlenerek koruma kuramı bağlamında değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Çalışmanın önemli bir amacı da savaşın/çatışmanın köklerinde yatan etnik, dini, askeri, politik, ekonomik, sosyolojik vb. anlaşmazlıkların kentlerin yeniden inşa sürecine etkisini incelemektir. Kentsel dokuya ve kültür varlıklarına müdahaleler üzerinden savaş sonrası mücadelenin devam edip etmediğini araştırmaktır.

Savaş sonrası ortaya çıkan birbiriyle ilişkili problemlere ve uzun vadede ortaya çıkabilecek yeni sorunlara yönelik bütüncül değerlendirmeler yapılarak belli başlıklar altında toplanmaya çalışılmıştır. Çatışmanın ortaya çıkardığı sorunlar ülke/devlet düzeyinde çözülemediğinde ya da üst ölçekli planların bir parçası olarak ele alınmadığında kentler/kültür varlıkları fiziksel olarak inşa edilse de ruhunu diri tutacak değerlerinin koparılmış olabileceği tahmin edilmiştir. Söz konusu çatışmaların yaşandığı bölgeler için yönetimlerin yukarıdan aşağıya geliştirdiği projelerin ya da dışardan olanların her yere uygulanabilecekmiş gibi görülen hazır önerilerinin yerine her ülkenin ulusal, bölgesel, yerel sorunlarının olabileceği öngörülmüştür. Buna göre örnekler üzerinden çatışma sonrası sorunlar ve geliştirilen çözümler tespit edilerek değişken koşulların belirlenmesi amaçlanmıştır.

Buna göre çalışmanın kapsamını yeni savaşlar, silahlı çatışmaların yaşandığı genç devletler, kentsel çatışma alanları, savaş sonrası tarihi kentsel alanlarda yeniden inşa süreci ve savaş/çatışma sonrası kültürel miras yönetimi oluşturmuştur.

Tez çalışması kapsamında yeni savaşların kültür varlıkları için yeni olup olmadığı sorgulanmıştır. Yeni savaşların ortaya çıktığı genç devletlerde savaş/çatışma süreci ve savaş sonrası iyileşme/yeniden inşa süreçleri ele alınmıştır. Kentlerin ve kültürel değerlerin hedef alınma nedenleri, çatışmalı süreçten etkilenme biçimleri, yeniden inşa sürecinde karşılaşılan zorluklar, zorlukların üstesinden nasıl gelindiği/gelinemediği araştırılmıştır. Genç devletler için savaş sonrası yasal ve yönetsel yapının kültür varlıklarının yıkımına engel olacak ya da savaş sonrası sürecini başarıyla yönetecek yeterlilikte olup olmadığı araştırılmıştır. Savaş/silahlı çatışma sonrası süreçte tarihi kentsel alanların referanslarının neler olabileceği; mülkiyet hakları, yasalar, sınırlar, paydaşlar, ilke ve esaslar gözetilerek planlamanın nasıl yapılabileceği sorgulanmıştır. Farklı coğrafi bölgelerdeki birbirinden farklı miras alanlarında çatışma sonrası yaklaşımlar araştırılmıştır. Politik, ekonomik, toplumsal beklentilerin veya kaygıların

neler olduğu ve süreci nasıl etkilediği değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda kültür varlıklarına müdahale yaklaşımları incelenmiş; koruma bilimi bağlamında değerlendirilmiştir. Kent ve yapı ölçeğinde müdahalelerle kentsel dokunun değişimi araştırılarak, değerlendirilmiştir.

Araştırma, inceleme ve değerlendirmeler için Lübnan/Beyrut ve Bosna-Hersek/Saraybosna rnek çalışma alanları olarak tercih edilmiştir. Bu tercihte ülkelerin tarihsel geçmişleri; politik değişimlere bağlı olarak kentsel gelişimleri; etnisite, kültür, inanç çeşitliliğini barındırmaları; birbirinin tarihsel ardılı olan savaşlar yaşamaları; savaş sonrası iyileşme/yeniden inşa süreçlerinde geliştirdikleri yöntem ve yaklaşımların benzerlikleri, farklılıkları ve sonuçları etkili olmuştur. İki kent de 19’uncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren değişim yaşamıştır.

Bosna-Hersek Savaşı’nın (1992-1995) başlaması, Lübnan Lübnan İç Savaşı’nın (1975-1990) neredeyse bitişine denk gelmiştir. Olayların tarihsel yakınlığının yanında yeniden inşa süreçlerinin başlatılması yakın tarihlidir. Savaş ve yeniden inşa süreçlerini kapsayan bu tarihler, kültür varlıklarının korunması ile ilgili yeni anlayışların geliştiği ve önemli adımların atıldığı dönemlerdir. Saraybosna ve Beyrut ile ilgili çalışmalar çoğunlukla savaş dönemine yoğunlaşmaktadır. Savaş sonrası süreçlere ilişkin farklı disiplinlerce üretilmiş -sınırlı- araştırmalar da yapılmıştır. Beyrut ve Saraybosna savaş sonrası planlama, koruma, yönetme ve günlük yaşam pratiklerinin kentsel alanlara yansımaları gibi konuların yeniden düşünülmesi ve değerlendirilmesi için önemli dersler sunmaktadır. Savaşın ardından geçen yaklaşık 30 yılda farklı yaklaşımlarla ve yöntemlerle iyileşme/yeniden inşa süreci planlanmıştır. Uygulama süreçleri ise devam etmektedir.

Lübnan’ın ve Bosna-Hersek’in savaş sonrası koşulları, Beyrut’un ve Saraybosna’nın savaş sonrası sorunları, sorunları çözmede kullanılan yöntemler bu kentlerin hangi başlıklar altında ele alınması gerektiğini belirlemiştir. Kentlerin koruma sorunları üst ölçekli problemlerden başlayarak ele alınmış; kentin hangi bölgelerine ya da hangi kültür varlıklarına odaklanılacağını yine bu sorunlar ve yaklaşımlar belirlemiştir.

Lübnan/Beyrut ve Bosna-Hersek/Saraybosna rnekleri üzerinden genç devletlerdeki politik mücadelelerin ve sorunların, iyileşme sürecinde kültür varlıklarını ve tarihi kentsel dokuyu bütün katmanlarıyla nasıl etkilediği karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir. Savaş sonrası ortaya çıkan sorunların nasıl

özömlendiği/özömlenemediği; yaklaşımların ve tercihlerin neler olduğu; iyileşme sürecinde uygulamaların ve aktörlerin tarihi kentsel dokuya etkileri; kent jeopolitiğinin koruma uygulamalarına etkisi; yaklaşımların genel geçer koruma ilkeleriyle tutarlılığı ve uygulamaların sonuçları karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Böylece Beyrut'un ve Saraybosna'nın savaşı sonrası iyileşme/yeniden inşa süreçleri ve sonuçları benzerlikleri ve farklılıklarıyla değeriendirilmektedir. Ayrıca kentsel költür mirasını korumada ilkesel yaklaşımlar, yöntem ve teknikler, költür mirasının gündelik yaşama yeniden katılması, toplumsal çatışmalardaki rolü savaşı sonrasında kentlerin fiziksel çevresine yapılan müdahaleler ve meydana gelen değışimler üzerinden değeriendirilmektedir.

Tarihsel süreç içerisinde gelişen ve değışen kentler savaşlarla hızlı bir değışime uğramakta ve yeniden yapılanmaktadır. Bu bağlamda kentlerin sadece anıtsal ölçekli yapılarının değil tarihi kentsel dokunun korunması ve uzun dönemli koruma-yönetim sorunlarının analizi yapılmaktadır. Farklı disiplinlerden çalışmalara konu olan planlama sorunları, kentsel alanda günlük yaşam pratiklerinin araştırılması, kimlik tartışmaları, ekonomi, yönetim politikaları gibi travma sonrası iyileşme sürecine dair sorunların költür varlıklarının korunması ve sürdürölmesi üzerine etkileri de bütöncöl olarak değeriendirilmektedir.

1.2 Çalışmanın Önemi ve Hedefleri

Savaşlar, silahlı çatışmalar, terör saldırıları, vandalizm, yangınlar somut ve somut olmayan költürel mirasın geri döndürölmesi zor düzeylerde zarar görmesine neden olmaktadır. Savaşın travmatik etkilerinin yanında kitlesel göçler somut olmayan költür mirasına; kentsel ve kırsal alanların tahrip edilmesi, yapıların yıkılması, arkeolojik alanların yağmalanması, költür varlıklarının yasa dışı yollardan kaçırılması ve finans kaynağı olarak kullanılması ise somut költür mirasına zarar vermektedir. Savaşların/çatışmaların kentsel alt ve üst yapıya, költürel mirasa, kırsal yerleşimlere verdiği zararların giderilmesi mimarlar ve planıcılar tarafından; savaşı sonrası ekonomik kalkınma planlarının yapılması ekonomi ve iktisat alanındaki uzmanlar tarafından; hukuki, idari ve sosyal düzenlemeler sosyoloji, siyaset ve hukuk bilimcileri tarafından tartışılmaktadır. Ayrıca fiziksel ve ruhsal hasarların tespiti ve tedavisi sağlık alanındaki uzmanlar, toplumsal hastalıkların araştırılması sosyal bilimciler tarafından tartışılmakta ve çeşitli projeler üretilmektedir.

Savaş/silahlı çatışma sonrası kentlerin yeniden inşası ve kültürel mirasın korunması son yüzyıl içerisinde güncelliğini kaybetmeyen bir konu olmuştur. Bosna-Hersek Savaşı'nda kültürel mirasa yönelik saldırıların kimlikle ve bellekle ilişkisi yeni bir boyut kazanmıştır. Suriye iç savaşında kültür varlıklarının çatışmalardaki rolü, çatışma sırasında nasıl korunabileceği, çatışma sonrasında barış ortamına nasıl katkı sunabileceği yönünde tartışmalar gündem olmuştur. Uluslararası afetlere hazırlık ve afet sonrası müdahale çerçevesinin planlanması ve geliştirilmesi konusunda II. Dünya Savaşı'ndan sonra ve özellikle 2000'li yıllardan itibaren kayda değer gelişmeler yaşanmıştır. II. Dünya Savaşı'nın ardından yeniden inşa sürecinde ekonomik stabilizasyonun sağlanması temel alınırken 1970'lerden itibaren afet risklerinin ve afetin yaratacağı durumların tahmini ve risklerin azaltılması yönünde girişimler başlamıştır⁸. 2000'li yıllarda ulusların ve toplumların afetlere karşı dirençli olması yönünde adımlar atılmış; kültürel çeşitliliğin korunmasının etkili planlama ve yeniden inşa sürecinin gerekli bir parçası olduğu vurgulanmıştır⁹. Bu kapsamda uzman kuruluşlar tarafından çeşitli eğitim programları düzenlemiştir¹⁰. Son olarak 2015-2030 Afet Yönetiminde Sendai Çerçeve Eylem Planı ile insanların/toplumların yaşamlarını ve sağlıklarını ekonomik, fiziksel, sosyal, kültürel, çevresel yönlerini dikkate alarak bütüncül koruma sağlamaya çağırmakta; afet risklerinin yönetilmesinde ana bileşenlerden biri olarak kültürü kabul etmektedir. Afet sonrası değerlendirmelerin yapılması ve iyileştirme süreçlerinin ulusal ve uluslararası düzeyde koordineli ve planlı gerçekleştirilmesi hedeflenmektedir¹¹. Yapılan çalışmalarla paydaşlar için afet sonrası iyileştirme süreçleri için orta ve uzun vadeli çerçeve kılavuzlar da yayınlanmıştır¹². Ayrıca UNESCO'nun 2011 Tarihli Kentsel Peyzajlara ilişkin

⁸ 1971 BM, Afet Destek Ofisi kurulmuştur. 1994 Doğal Afet Zararlarının Azaltılması Konferansı yapılmış; "Güvenli Bir Dünya İçin Yokohama Stratejisi ve Eylem Planı (UNDRR, 1994)" hazırlanmıştır.

⁹ "2005-2015 Hyogo Çerçeve Planı'na (UNISDR, 2005)" ve "2015-2030 Sendai Çerçeve Eylem Planı'na (UNISDR, 2015)" bakınız.

¹⁰ Bir örnek olarak ICCROM tarafından 2010 yılında başlatılan ve kriz zamanlarında kültürel mirasın korunması ve ilk yardım alanında "First Aid to Cultural Heritage in Times of Crisis" eğitimleri ve hazırlanan kılavuzlar örnek olarak verilebilir. Toplumların, kültürel miras uzmanlarının, insani yardım görevlilerinin, acil müdahale ekiplerinin bilgi ve becerileri artırılarak çatışma/afet öncesinde, sırasında ve sonrasında birlikte çalışması; böylece kültürel mirasın hasar ve yıkım risklerinin azaltılması, afet sonrasında kurtarılması ve restore edilmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca (Lambert & Rockwell, 2012; Michalski & Pedersoli, 2016; Pedersoli, Antomarchi, & Michalski, 2016; Tandon, 2016,2018) inceleyiniz.

¹¹ "Kriz Sonrası Değerlendirmeler ve İyileşme Planlaması Ortak Deklarasyonu'na (EU/UN/WB, 2008)" bakınız.

¹² Örnek olarak 2015 Nepal Depremi sonrasında yayınlanan kılavuzu (NRA, 2016) inceleyiniz.

Tavsiye Kararı da her ne kadar barış dönemini içeren bir rehber niteliği taşısa da kentlerin ve kültür mirasının iyileşme ve rekonstrüksiyonu için finans, planlama, koruma, uygulama, yönetim gibi süreçlerine dair araçlar sunmaktadır. Kültür hassasiyeti olan yaklaşımlarla krizlere müdahaleyi teşvik eden son girişimler arasında “Silahlı Çatışma Durumunda Kültürün Korunması ve Kültürel Çeşitliliğin Teşvik Edilmesi UNESCO Eyleminin Güçlendirilmesi Stratejisi (UNESCO, 2017)” ile ilişkili ekleri, 2017 yılında yayınlanan “Dünya Mirası Kültürel Varlıklarının Travma Sonrası İyileştirilmesine ve Rekonstrüksiyonuna İlişkin ICOMOS Rehberi (ICOMOS, 2017)” ve “Kültürel Mirasın Kurtarılması ve Rekonstrüksiyonu için Varşova Tavsiyesi (UNESCO, 2018b)” gösterilebilir. Bu çalışmalar özellikle 2000’li yılların başından itibaren artan çatışma ve doğal afet kaynaklı tehditlere karşı kültür varlıklarının korunmasında/kurtarılmasında sosyal, çevresel, ekonomik faktörleri dikkate alan; çok paydaşlı girişimlerle, uzun dönemli çözümler geliştiren kapsamlı ve sistematik yaklaşımı teşvik etmektedir. Bu durum sadece çatışma ve afet öncesi risk yönetiminde değil afet sonrası süreçte de söz konusudur. 2017 yılından itibaren silahlı çatışmalarla ve afetlerle tahrip olan kültürel miras için uzmanlara, karar vericilere, korumadan sorumlu kurumlara rehber niteliği taşıyan bir dizi tavsiye karar da bu doğrultuda çıkarılmıştır. Bu bağlamda tez çalışmasının çatışmalı bölgelerde uzun devreli sorunların tespiti, çözüm yöntemlerinin ve sonuçlarının değerlendirilmesi bakımından uluslararası literatüre katkı sağlayacaktır. Çalışmanın 2016 yılında başladığı ve yukarıda bahsedilen güncel çalışmaların tarihleri de dikkate alınırsa literatürdeki boşluğun tespiti ve doldurulması bakımından önemi ve güncelliği açıkça görülmektedir.

Afrika, Batı Asya ve Doğu Avrupa’da politik sorunlar günden güne büyümektedir. Irak, Suriye, Filistin, Yemen, Libya, Afganistan gibi ülkelerin içinde bulunduğu buhranlı durum ortadadır. Milyonlarca insan mülteci durumuna düşmüştür. Somut ve soyut kültürel miras tahrip edilmiş ya da yok olma tehdidiyle karşı karşıya bırakılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti de göç sorunu, terör saldırıları, çatışmaların kentlere sıçraması gibi durumlarla karşı karşıya kalmış ve komşuluğundaki sıcak çatışmalardan etkilenmiştir. Suriye’de 2010 yılında başlayan iç savaş ile milyonlarca göçmen Türkiye’ye sığınmış; Türkiye yoğun göç baskısı altında ekonomik, toplumsal, güvenlik vb. birçok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Son olarak ABD’nin Afganistan’dan çekilmesi ile yoğun bir göç dalgası daha başlamıştır.

Diyarbakır/Sur'da silahlı örgütlerin Eylül 2015'te hendek ve barikat kurma gibi eylemleriyle başlayan süreç, Aralık 2015'ten itibaren sıcak çatışmaya dönmüştür. Mart 2016'ya kadar devam eden çatışmalar sırasında can kayıplarının yanında yüzlerce yapı hasar almıştır. Çatışmaların ardından başlatılan kentsel rekonstrüksiyon çalışmaları ile kentin tarihi ve büyük bir bölümünü oluşturan ve Dünya Miras Alanı Tampon Bölgesi olan sur yerleşiminde kamulaştırmalar ve mülkiyet yönetimine, merkezi-yerel yönetimlere ve planlama-uygulama süreçlerinin yönetimine, kentsel dokuda yıkım, koruma ve yeni yapı faaliyetlerini içeren müdahalelere ilişkin tartışmalı durumlar ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin bölgesel ve yerel her türlü gerilimden etkilendiği çok açıktır ve çalışma konusu hem Türkiye örnekleri hem de Türkiye'nin aktör olarak yer aldığı/alabileceği çeşitli ülkelerdeki rolü bakımından önem taşımaktadır.

Çatışma bölgelerinde kültür mirasının korunması ile ilgili çalışmalar çoğunlukla sıcak dönemde belgeleme, soğuk dönemde ise özellikle ilk birkaç yıl içinde ulusal ya da uluslararası kurumlar üzerinden finansman sağlama, anıtsal yapılara müdahaleler üzerinden gerçekleştirilmektedir. Bu yüzden savaş sonrası koruma alanındaki araştırmalar anıtsal yapılara odaklanmış, kentsel kültür mirası bütüncül bir yaklaşımla ele alınmamıştır. Tez çalışmasında kentsel çatışma alanları araştırma konusu olarak seçilmiştir. Çalışmaya başlarken kentlerin kültürel değerlerinin parçacı yaklaşımlarla ele alındığı, uzun vadede plansız ve programsız koruma uygulamalarının gerçekleştirildiği ön görülmüştür. Tez çalışması ile çatışma sonrası kentlerin kültürel değerlerinin korunması konusunda yöntem araştırması yapmak; uzun vadeli planlama ve yönetim yaklaşımları konusundaki boşluğu doldurmak hedeflenmiştir.

Geniş coğrafyaları etkisi altına alan savaşların ve silahlı çatışmaların ardından çatışma bölgelerinde kültürel mirasın korunması konusunda yetişmiş ve yeterli sayıda uzman personel bulmak sıklıkla karşılaşılan bir sorundur. Türkiye'de de silahlı çatışma bölgelerinde kültürel mirasın korunması ve yönetimi alanında yetişmiş uzman sayısı azdır. Çatışmaların nihayete ermesiyle imar sürecinin başlayacağı, Türkiye'nin çatışma bölgelerinin fiziksel, sosyal anlamda imarına katkıda bulunduğu görülmekte ve katkıda bulunmaya devam edeceği tahmin edilmektedir. Bu çalışma ile çatışmaların gerçekleştiği coğrafyalarda/kentlerde kültürel mirasın doğru ve uygun yöntemlerle ele alınması; kültürel kimliğin ve belleğin onarılması, yeniden inşası sağlanabilir. Mültecilerin ülkelerine dönüşü, savaşın/çatışmanın travmatik etkilerinin onarılması, sosyal ve kültürel yaşam koşullarının tesisi gerçekleştirilebilir. Ayrıca Türkiye'nin

içinde yer alabileceği imar hareketlerinde yol gösterici olabilir. Uluslararası işbirliklerine kapı açabileceği; ulusal ekonomiye ve bilime katkısı olabileceği düşünülmektedir.

Alt yapı sorunları çözülmeden politik ve toplumsal kaygılarla tarihi dokunun restorasyon/yeniden yapım sürecine geçildiğinde problemler çıkmakta ve kaynaklar boşa harcanmaktadır. Bu çalışma, toplumların ve devlet otoritelerinin savaşların ardından iyileşme/yeniden inşa problemleriyle yüzleşirken dışardan birilerinin neyi, nasıl ve ne zaman yapacaklarına yönelik dikte edilen hazır çözümlere ihtiyaç duymadıklarını kabul ederek, geçmiş başarılarından ya da başarısızlıklardan ders almayı ve daha fazla yararlanmayı hedeflemektedir. Tez çalışması ile savaş/silahlı çatışma sonrası iyileşme ve yeniden inşa sürecinde kültürel mirasın katılımı ile ilgili politika üreticilerinin, karar verici uzmanların, sivil toplum kuruluşlarının, toplumların dikkate alması gereken bir dizi konuya dikkat çekilmektedir.

Tez çalışmasında savaşlarda/silahlı çatışmalarda kültür varlıklarının hedef alınmasını; yeni savaşlarda kültür varlıklarının rolünü, savaşın kültürel değerlere doğrudan ve dolaylı etkisini teorik çerçevede ele almak;

Toplumların ihtiyaçları ve hükümetlerin çıkarları arasında kalan kültür varlıklarının ele alınış biçimi arasındaki uzlaşma süreçlerini incelemek;

Silahlı çatışmaların ardından politik geçiş dönemlerinde koruma ve planlamada önceliklerin belirlenmesine yardımcı olmak;

Savaş sonrası yasal ve yönetsel yapıyı güçlendirecek, kültürel mirasın yıkımına engel olacak, yeniden inşa sürecini ve koruma uygulamalarını başarıyla yönetecek yaklaşımın geliştirilmesi;

Savaşların/silahlı çatışmaların ardından kültür mirasının korunmasında pratik ve etkili bir yaklaşım getirmek;

Silahlı çatışma sırasında tahrip/yok olmuş kültür mirası için yönetim, planlama ve uygulama sürecine katkıda bulunacak koruma kuram ve tekniklerine uygun yaklaşımlar geliştirmek;

Savaş sonrası kentsel rekonstrüksiyon sürecinde tarihi kentsel dokuya müdahalelerin ve kültür varlıklarını koruma uygulamalarının korumanın teorik çerçevesi ile ilişkisini değerlendirmek hedeflenmiştir.

İyileşme/yeniden inşa etme süreçlerinde kültür varlıklarının onarımı ve korunması basit bir fiziksel eylem olmanın ötesinde sosyal, kültürel, psikolojik etkileri yadsınamaz derecede büyüktür. Bu tez, iyileşme/yeniden inşa süreçlerinde kültürel miras politikaları, planlama süreçleri, yönetim organizasyonları ve müdahale süreçleri ile ilgili olsa da, değerlendirmelerin politik, ekonomik, sosyal ve psikolojik iyileşme bağlamında da ele alınması gerektiğini öngörür.

1.3 Çalışmanın Yöntemi

Araştırma süreci ön araştırmaların yapılması, arazi çalışmalarının gerçekleştirilmesi, analiz ve değerlendirmelerin yapılması şeklinde üç aşamada gerçekleştirilmiştir.

Ön araştırmalar mevcut bilimsel araştırmaların incelenmesi, çalışma konusunun ve örnek çalışma alanlarının belirlenmesi, örnek çalışma alanı ile ilgili yazılı bilimsel kaynakların araştırılmasını kapsar. Öncelikle savaş ve kültür mirasının yok edilmesi/tahrip edilmesi ile ilgili literatür araştırılmıştır. Savaşların/çatışmaların kentler ve kültür varlıkları ile ilişkileri, etkileri, savaş sonrası yeniden inşa süreçlerinde tercih edilen yaklaşımların neler olduğu dünyadan ağırlıklı olarak Avrupa'dan örneklerle incelenmiştir. Tarihsel örneklerle yakın dönem çatışmalarına gelene kadar kentlerin, mimari yapıların ve kültür varlıklarının süreçte nasıl yer aldığı değerlendirilmiştir. Buna göre problem tanımlanmış, çalışmanın kapsamı ve hipotez ortaya çıkmıştır. Örnek çalışma alanı olarak Lübnan/Beyrut ve Bosna-Hersek/Saraybosna seçilmiştir. Literatür araştırmasının ikinci aşamasında Lübnan ve Bosna-Hersek ile ilgili kaynaklar incelenmiştir. Saraybosna ve Beyrut'a odaklanılmış; tarihleri, coğrafyaları, kentlerin planlama ve gelişim süreçleri, savaş öncesi ve sonrası durumları ile ilgili bilgiler edinilmiştir. Bu süre zarfında Lübnan ve Bosna-Hersek ile bağlantılar kurmak ve akademik destek almak üzere girişimlerde bulunulmuştur.

Alan çalışmaları kent ve yapı ölçeğinde araştırmaları; kütüphane ve arşiv araştırmalarını; kurumsal ve kişisel düzeyde ilişkilerle bilgi, belge edinimini içerir. Lübnan ve Bosna-Hersek'te çalışılan kentler tanınmış; kent ölçeğinde gözlemler sokak sokak gezilerek yapılmış; odaklanılacak kentsel alanlar/kültür varlıkları belirlenmiştir. Koruma, planlama ve yeniden inşa süreci ile ilişkili kamu kurumlarıyla, dernek ve vakıflarla iletişim kurularak bilgi ve belge temin edilmeye çalışılmıştır. Kütüphane ve arşiv araştırmaları ile haritalar, hava fotoğrafları, yazılı ve görsel kaynaklar temin

edilmiştir. Kent sakinleri, akademisyenler, süreçte yer alan kurumlarda çalışan ya da bunların dışındaki çeşitli disiplinlerden uzmanlarla kişisel görüşmeler yapılmıştır.

2018 Ocak-Şubat döneminde Lübnan'da yaklaşık bir buçuk ay araştırma yapılmıştır. Alan çalışmaları sırasında kent ve yapılar yerinde incelenmiş, kütüphane ve arşiv araştırmaları gerçekleştirilmiş, kişisel görüşmeler yapılmıştır. Alan araştırması sırasında Beyrut Kent Merkezi'nde Merfa'a ve komşuluğunda ki Mina el-Hosn, Zokak-el Blat, Baschoura (Başura), Saifi (Sayfi), Al-Aschrafia (El-Eşrefiyye), Mousaytbeh (Musaytbeh), Ras-Beirut (Ras Beyrut), Dar-el Mreisseh'i (Dar-el Mreyseh) içine alan geniş kentsel alanlar gezilerek fotoğraflar çekilmiştir. Yapılar harita üzerinde işaretlenmiş, notlar alınmış, sokak röportajları yapılmıştır.

Üniversitelerde, kültür varlıkları ile ilgili kararlar veren kamu kurumlarında ve bu alanda aktiviteleri olan derneklerle iletişim kurulmuştur. Sundukları sınırlı erişim imkânları doğrultusunda arşivlerinden istifade edilmiştir. Araştırma yapılan kurumların en önemlileri Beyrut Amerikan Üniversitesi (AUB), Beyrut Arap Üniversitesi (BAU), Lübnan Amerikan Üniversitesi (LAU), St. Joseph Üniversitesi (USJ), Fransız Kültür Merkezi (IFPO), Belediye Kütüphaneleri, Kültür Bakanlığı/Antikite Genel Müdürlüğü (DGA), Beyrut Belediyesi, Lübnan'daki Doğal Sitleri ve Eski Binaları Koruma Birliği (APSAD) ve Solidere Şirketi'dir. Mekteb-i Vataniyye (Ulusal kütüphane) de araştırma yapılmak istenmiş fakat alan ziyareti sırasında taşınma arifesinde olduğundan kütüphane kullanıma kapatılmıştır.

Bu çalışmanın neticesinde savaş sonrası yeniden inşa çalışmaları ve kültür mirasının korunması konusunda Beyrut örneği ile ilgili tespitler yapılmıştır. Çalışmanın omurgasını Beyrut Merkez Bölgesi'nin (BMB) yeniden inşa süreci, uygulamalar, mevcut durum ile komşuluğundaki alanlarda sürecin nasıl ilerlediği ve bu alanlarda kültür mirasının korunma durumunun araştırılması oluşturmuştur. Çünkü çalışma alanı için saptanan en önemli sorun bir bölgenin çevresinden yalıtılarak planlanması ve bu alanda gerçekleştirilen uygulamaların komşuluğundaki alanları etkilemesidir. Ayrıca kentin geri kalanında sosyal, kültürel, ekonomik, kent planlama ile ilişkili problemlerin devam etmesidir.

Bosna-Hersek'e Şubat 2017'de ve Ekim 2018'de olmak üzere biri kısa diğeri uzun iki ziyaret gerçekleştirilmiştir. Ekim 2018-Ocak 2019 ayları arasında Bosna-Hersek'te toplam 3 ay süreyle Uluslararası Saraybosna Üniversitesi'nde (IUS) misafir

araştırmacı olarak bulunulmuş ve alan araştırması gerçekleştirilmiştir. Alan araştırması sırasında yoğunlukla Saraybosna ve Mostar şehirlerinin merkezlerinin tarihi çekirdeklerini oluşturan ve 1992-1995 yılları arasındaki savaşta tahrip olan bölgeler üzerine inceleme yapılmıştır. Saraybosna kenti tez çalışması kapsamında detaylı incelenmiştir.

Alan araştırması sırasında üniversitelerde, kültür varlıkları ile doğrudan ve dolaylı ilişkisi olan kamu kurumlarında araştırmalar yapılmış, bu alanda çalışan uzmanlarla iletişim kurularak çalışma alanında savaş sonrası kültür mirasının korunması ile ilgili sorunlar tartışılmıştır. Kütüphane araştırmaları Bosna-Hersek Ulusal Kütüphanesi (Nacionalna I Univerzitetska Biblioteka Bosne I Hercegovine), Ulusal Müze Kütüphanesi (Zemaljski Muzej), IUS Kütüphanesi, Saraybosna Üniversitesi (US) Mimarlık Fakültesi Kütüphanesi, Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi ve Arşivleri, Boşnak Enstitüsü (Bošnjački Institut), Bosna-Hersek Devlet Arşivleri (Arhiv BiH) ve Saraybosna Tarihi Arşivleri'nde (Historijski Arhiv Sarajevo) gerçekleştirilmiştir. Kültür Mirası ile doğrudan ilişkili kurumlar olan Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu'nda (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika), Federal Kültür ve Spor Bakanlığı'na bağlı Kültürel Mirasın Korunması Enstitüsü'nde (Federalno Ministarstvo Kulture I Sporta/Zavod za zaštitu spomenika), Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirası Koruma Saraybosna Kantonal Enstitüsü'nde (Kantonalni zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeğa Sarajevo) arşiv araştırmaları ve yetkililerle/uzmanlarla kişisel görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Savaş sürecinde ve savaş sonrasında kentsel dokunun ve kültür varlıklarının korunması amacıyla gerçekleştirilen uygulamalarla ve yaşanan sorunlarla ilgili bilgi alınmıştır. Kültür varlıklarının mülkiyetini, kullanım hakkını elinde tutan, onarımı veya yönetimi sürecinde paydaş olarak yer alan ilişkili kurumlara ziyaretler yapılarak bilgi alınmış; ellerindeki verilerden yararlanılmıştır. Ulusal kurumlardan camiler, medreseler, tekkeler gibi İslami yapılar ya da vakıfların mülkiyetindeki yapılar için Bosna-Hersek İslam Birliği (Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini/Rijaset) ve Medzlis Sarajevo, Bosna-Hersek İslam Birliği Vakıflar Müdürlüğü (Vakufska direkcija Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini), Gazi Hüsrev Bey Vakfı (Gazi Husrev Begova Vakuf) ile iletişim kurulmuş; bilgi ve belgeler alınmıştır. Saraybosna Kantonu ve Saraybosna kent merkezi ile ilişkili planlama ve yönetimden sorumlu Belediyelere (Stari Grad Belediyesi), Saraybosna Kanton Geliştirme Enstitüsü'ne (Zavod za

izgradnju KS), Saraybosna Kantonu Kalkınma Planlama Enstitüsü/Kültürel Miras ve Çevre Koruma Birimi'ne (Zavod za planiranje razvoja Kantona) gidilerek görüşmeler yapılmıştır. Kültür varlıklarının onarımı için fon sağlayan, projelendirme ve uygulama süreçlerine katkı sağlayan ve çeşitli protokollerle ortaklıklar kuran TİKA, TC. Vakıflar Genel Müdürlüğü, ABD Saraybosna Elçiliği gibi kurumlardan da benzer şekilde veri alınmıştır.

Kişisel görüşmeler çoğunlukla mimarlık, planlama ve koruma ile ilişkili kurumlarda çalışanlarla, bu meslek alanında ve ilişkili diğer alanlarda çalışan uzmanlarla, akademisyenlerle, birkaç politikacıyla gerçekleştirilmiştir. Ayrıca sokakta, takside, kafede, kütüphanede, ibadethanelerde, misafir olunan evlerde sosyal ilişkiler kurulabilen her kesimden insanla yapılan görüşmeler çalışmaya kişisel gözlemler olarak yansımıştır. Acı verici anıları canlandırabilecek ve hassas olunması gereken etik araştırma konularında nasıl çalışılacağı ile ilgili yeterli kişisel donanımına sahip olunmaması nedeniyle etnografik yöntemlerle gerçekleştirilebilecek bazı araştırmalar çalışmanın kapsamına alınmamıştır. Bu coğrafyalarda yaşayan ve bu toplumların üyesi olan insanların - savaşı yaşasın veya yaşamasin- savaşıyla, kültür varlıklarıyla ve kentle ilişkili konular konuşulduğunda bile hüznünlendiği ve olumsuz etkilendiği gözlenmiştir.

Beyrut'ta ve Saraybosna'daki çalışma alanlarının sınırlarına, araştırmalar sırasında elde edilen bulgular ve tespit edilen sorunlar doğrultusunda karar verilmiştir. İki kent için de kent ölçeğinde araştırma yapılmış; gerektiğinde başka kentlerle de ilişki kurularak inceleme ve değerlendirme yapılmıştır. Beyrut'ta BMB, Saraybosna'da tarihi kentsel alanı koruma sınırları çalışmanın odağı olarak seçilmiş; bu alanların komşuluğundaki alanlar ve kültür varlıkları da inceleme kapsamına alınmıştır. Beyrut'ta 23 yapının, Saraybosna da 31 yapının proje dosyaları ve uygulamaları ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bunun yanında çok sayıda yapı/alan ile ilgili de gözlem ve durum tespiti yapılmıştır.

Analiz ve değerlendirmeler yapılırken iyileşme/yeniden inşa sürecinde kültür varlıklarına ve kentsel mekânlara müdahalelerin fiziksel, anlamsal ve deneysel yönü üzerinde yoğunlaşmıştır. Müdahale kararlarına ve sürece yansıyan politik durumlarla ilgili araştırmalar mekânsal ve söylemsel analizlerle sınırlı tutulmuştur.

Öncelikle Beyrut'un ve Saraybosna'nın savaş öncesi ve savaş sonrası durumları, gerçekleştirilen uygulamalar ve mevcut durumunun değerlendirmesi yapılmıştır. Kentlerin savaş dönemi ve sonrası ile ilişkili bütünüyle birbirinden farklı koşullara sahip olduğu gerçeği göz ardı edilmeden her kentin sorunu ve durumu kendi içinde tanımlanmıştır. Ardından iki kentin savaş sonrasında ortaya çıkan sorunları ve sorunlara yaklaşımları karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Literatür araştırması, arşiv araştırmaları, alan araştırmaları ve kişisel görüşmelerden edinilen bilgiler doğrultusunda karşılaşılan durumlar ve gerçekleştirilen müdahaleler analiz edilmiş; müdahalelerin sonuçları değerlendirilmiş ve öneriler geliştirilmiştir.

2016 yılından başlayarak tez çalışmasının tamamlandığı 2021 yılına kadar ulusal ve uluslararası çok sayıda panel, konferans, eğitim programı takip edilmiştir. 20 Ekim 2016 tarihlerinde ICOMOS tarafından düzenlenen ve İstanbul'da gerçekleştirilen “*Post-disaster Reconstruction*” temalı sempozyum; YTÜ Mimarlık Bölümü tarafından farklı tarihlerde düzenlenen “*Halep Dün&Bugün, Savaşın Zarar Gören Tarihi Eserler*” iki ayrı panel ve sergi, Cornell Üniversitesi/The Institute for European Studies tarafından düzenlenen “*Beirut Reconstructions*” başlıklı panel; 15 Ekim 2020'de Dünya Anıtlar Fonu tarafından düzenlenen “*Saving the Soul of Beirut: The Path to Recovery*” panel; 21 Ekim 2020'de, Polonya Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı ve Ulusal Kültürel Miras Enstitüsü ile UNESCO Dünya Miras Merkezi, ICOMOS, ICCROM işbirliği ile Varşova Tarihi Merkezi'nin rekonstrüksiyonunun 75'inci ve Dünya Miras Listesi'ne girişinin 40'inci yıldönümü anısına düzenlenen “*The Invincible City: Society in Cultural Heritage Recovery*” sempozyumu; 18-21 Mart 2021 tarihlerinde Zagreb Ulusal ve Üniversite Kütüphanesi tarafından organize edilen “*Solidarity in culture: Heritage protection under conditions of crisis*” sempozyumu; OEA Beyrut tarafından organize edilen ve 10-11 Nisan 2021'de gerçekleştirilen “*Beirut Urban Declaration for the Reconstruction of the Neighbourhoods Hit by the 4th of August Explosion*” sempozyumu; Lübnan Amerikan Üniversitesi/Kent Planlama Enstitüsü ile Beyrut Belediyesi'nin ortak düzenlediği Beyrut/Karm el Zeytun için düzenlediği atölye çalışması bunlardan sadece birkaçıdır.

1.4 Sınırlılıklar ve Zorluklar

Tez kapsamında çalışılan konu ve gerçekleştirilen çalışmalar bir dizi sınırlılığı ve zorluğu beraberinde getirmiştir. Finansman sorunu, zaman sorunu, güvenlik sorunu,

veriye ulaşım zorluğu, ölçek zorluğu çalışma sırasında karşılaşılan başlıca sınırlılıklar ve zorluklardandır. Öncelikle bu çalışma herhangi bir kurumun ya da kişinin finansal desteği olmaksızın kişisel imkânlarla ve sınırlı kişisel bütçe ile yürütülmüştür. Lübnan ve Bosna-Hersek'te aylar sürecek alan araştırmaları sırasında ulaşım, yaşam ve araştırma giderlerini karşılamak fedakârlık gerektirmiştir. Bütçe sorunu özellikle Lübnan'da belge teminini neredeyse imkânsız hale getirmiştir. Alan çalışması öncesinde ise finansal destek arayışı alan çalışmalarının ötelenmesine neden olmuştur.

Tez sürecinin başlangıcında Lübnan ve Bosna-Hersek'te en az altışar ay kalınması planlanmış; Lübnan Amerikan Üniversitesi'nde (Lebanese American University) Dr. Maroun El DACCACHE ve Uluslararası Saraybosna Üniversitesi'nden (International University of Sarajevo) Dr. Amra HADŽIMUHAMEDOVIĆ ile iletişime geçilmiştir. Misafir araştırmacı statüsünde davet almak, davet mektubu ile kamu çalışanı olarak Türkiye Cumhuriyeti makamlarından resmi olarak yurt dışı araştırma izni almak bir yılı aşkın bir zamana mâl olmuştur. Ayrıca bütün bu süreçlerin doktora eğitimi için belirlenen azami süreler içerisinde gerçekleştirilmesi zorlayıcı olmuştur. Zaman ve finansman sorunu alan araştırmaları için planlanan ideal sürelerin kısaltılmasını zorunlu kılmıştır.

Lübnan ve Bosna-Hersek gibi oldukça problemli iki ayrı coğrafyada, bu bölgeler ile kişisel ya da akademik olarak organik bağ olmaksızın çalışmak zorlayıcı olmuştur. Sınırlı zaman zarfında Saraybosna ve Beyrut kentlerini, mimarisini sokak sokak gezerek ve yapı yapı inceleyerek; toplumsal yapısını, gündelik yaşama dair sorunlarını, sosyokültürel yaşamlarını incelemek; insanlarla yakın ilişki kurarak deneyimlemek; kütüphane ve kurum arşivlerinde araştırma yapmak; koruma ile ilgili alanlarda çalışan uzmanlarla ve gönüllülerle mülakatlar yapmak heyecan verici ve öğretici olduğu kadar zorlayıcı olmuş ve bazen de sonuçsuz kalmıştır.

Açıkça söylemek gerekir ki Lübnan ve Bosna-Hersek daha ayrıntılı çalışma ve daha uzun zaman araştırma gerektiren alanlardır. Alan çalışmaları başarıyla yürütülmüş ve önemli bir düzeye gelebilmiştir. Ancak bu kadar kısa sürede ülkeleri ve toplumları tanımak, anlamak, kültür varlıkları ile ilişkili çok yönlü sorunlarını çözümlemek, o toplumun dışından biri olarak çözüm önerileri getirmek oldukça zordur. Öyle ki, Saraybosna Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Öğretim Üyesi Dr. Aida IDRIZBEGOVIĆ-ZGONIĆ Mostar ile ilgili kendisine yöneltilen bazı sorulara “bazı

şeyleri ben bile anlamıyorum” diyerek yerelden bir uzman için bile savaş sonrası gelişen durumu anlamanın ve açıklamanın zorlayıcı olduğunu ifade etmiştir.

Savaşlar karmaşık, çözümü zor, çok boyutlu sorunları beraberinde getirir. Sorunların çözülmesi, yaraların sarılması için 30 yıl bile yetersiz kalmaktadır. Bosna-Hersek ve Lübnan, savaşın üzerinden neredeyse 30 yıl geçmesine rağmen yasal, yönetsel, toplumsal, politik, ekonomik, idari çözülememiş birçok sorunla mücadele içerisinde varlığını sürdürmektedir. Devlet yapıları ve kurumsal düzenleri kaotik bir yapıya sahiptir. Çok parçalı yönetim yapıları, yetki karmaşası, kamu makamlarının çeşitli gruplar arasında paylaşılmış olması, yetişmiş insan kaynaklarının yetersiz oluşu ve çalışanların politik durumlarla ilişkili kaygıları veri paylaşımını zorlaştırmıştır. Bunun yanında kültür varlıklarına müdahale eden çeşitli dernekler, vakıflar, ajanslar, ticari şirketler; güvenlik, gizlilik ya da kültür varlıklarına/kentlere müdahalelerle ilgili kullanılabilecek olumsuz bir ifadenin itibarlarına zarar verebileceği kaygısıyla veri paylaşımından kaçınmıştır.

Sınırlı Arapça dil bilgisi ve sürece katkı sunan arkadaşların desteğiyle Lübnan’da iletişim kurmak, araştırma yapabilmek, incelenen kaynakları anlayabilmek mümkün olabilmıştır. Lübnan’da Fransızca dil bilgisine, Bosna-Hersek’te Sırpça, Boşnakça, Hırvatça dilbilgisine de ihtiyaç duyulmuştur. İletişim kurulan kişilerle anlaşabilmek için çoğu zaman bu dillerden İngilizce’ye çeviri yapabilecek kişilerden destek alınmıştır. Araştırma sırasında kütüphanelerin ve arşivlerin taranması, elde edilen kaynakların okunması ve değerlendirilmesi dil konusundaki güçlüklerdendir. Öte yandan Bosna-Hersek Devlet Arşivleri’nde dijital katalog tarama imkânının olmaması; Sırpça, Hırvatça, Boşnakça hazırlanmış kataloglarda numarası zorlukla bulunan bir tarihi haritanın arşivde bulunamaması; bir belge istendiği zaman onlarca alakasız belgeden oluşan birkaç koli dolusu evrakın getirilmesi gibi tasnif ve kamusal hizmet sorunları bulunan arşivlerde verimli araştırma yapılamamıştır.

Alan çalışmaları sokak sokak, yapı yapı incelenerek gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Ancak alan çalışması sırasında özellikle Beyrut’ta bazı bölgelere kişisel güvenlik nedeniyle gidilememiştir. Beyrut’ta kamu yapılar, karakollar, kontrol noktaları, polis araçlarının olduğu yerler, elçilik ya da çeşitli düzeylerde devlet yöneticilerinin konutları fotoğraf karesine girdiğinde güvenlik gerekçesiyle sildirilmiştir.

Seçilen iki ayrı ülke birbirinden farklı ve karmaşıık sorunlara sahiptir. Beirut ve Saraybosna bulundukları ülkelerin nüfus bakımından kalabalık ve büyük kentleridirler. Yoğun bir kentsel dokuya ve kültür varlığı niteliğı taşıyan çok sayıda yapıya sahiptirler. Kentleri daha iyi okumak amacıyla kentin bütününe içine alan inceleme alanı hem alan çalışmalarını hem de veri toplamayı zorlaştırmıştır.

Çalışmanın kapsamı doğırtusunda seçilen Saraybosna ve Beirut kentleri hipotezi destekleyici güçlü veriler sunmaktadır. Ancak daha güçlü sonuçlara ulaşmak için Bosna-Hersek ve Lübnan'ın savaştan etkilenmiş başka kentlerini ya da benzer süreçler yaşayan eski Yugoslavya'nın, Afrika ve Batı Asya lkelerinin kentlerini incelemek; karşılaştırmaya dâhil etmek ek bulgular ve yeni sonuçlar sunacaktır.

2. KÜLTÜREL MİRAS, SAVAŞLAR VE SİLAHLI ÇATIŞMALAR

Kentler ve mimari yapılar tarih boyunca savaşlarda hedef olmuştur. Demokrasi Devrimi'nin ardından mimari yapıtlar ulusalcılık fikirleriyle ilişkilendikçe kendilerine yüklenen anlam, kültür varlıklarını korunması gereken değer ya da yok edilmesi istenen potansiyel hedef haline getirmeye başlamıştır. İki dünya savaşında kentler ve kültür varlıkları giderek daha bilinçli bir şekilde ve daha yıkıcı düzeyde hedef alınmaya başlamıştır. Bu durumu önlemeye yönelik alınan uluslararası kararlara ve önleyici tedbirlere rağmen 21'inci yüzyıl savaşlarında da kültür varlıkları silinmek ve yok edilmek üzere hedef alınmaya başlamıştır.

Bu bölümde kültürel mirasın kimlik ve bellek ile olan güçlü ilişkisi incelenmiştir. Savaşlarda/silahlı çatışmalarda kültür varlıklarının ve kentlerin hedef alınmasının ardındaki gerekçeler tarihsel olarak ele alınmıştır. Eski ve yeni savaşlar konusu incelenirken yeni savaşların kimleri ve hangi alanları tehdit ettiği, kültürel mirası nasıl etkilediği, soykırım/kentkırım/kültürkırım ile ilişkisi araştırılmıştır. Son olarak kültür varlıklarının korunmasında yasal çerçeve incelenmiş ve ulusal ya da uluslararası yasaların kültürel mirası korumada neden yetersiz kaldığı değerlendirilmiştir.

2.1 Kültür Mirası, Kimlik ve Bellek

Kültürel miras tarihsel katmanlarıyla ve temsil ettiği kimliklerle tek bir toplum içerisinde bile olsa çeşitliliği ve farklılıkları temsil eder. Mirasın tek bir çeşit kullanımı olmadığı gibi kamusal ya da özel, resmi ya da gayri resmi birden fazla üreticisi vardır. Her birinin mirasın yaratımında ve yönetiminde sosyal, politik ya da ekonomik çeşitli hedefleri olabilir. Kültürel miras bu hedefler doğrultusunda korunur, kullanılır, yaşatılır, değiştirilir ya da yok edilir. Merkezinde ya da hedefinde kültürel miras olan çatışmalar bugün küresel bir sorun haline gelmiştir. Çünkü kültürel çeşitlilik 19'uncu yüzyıldan itibaren yükselen etnik ulusalcılıkla ve yerle/mekânla ilişkili düşüncelerle bağlantılı olarak sosyal açıdan kabullenme ya da dışlama şeklinde tezahür etmiş; çatışma nedeni olmuştur. Kültürel miras çoklu kültürel toplumlarda çeşitliliğin ve eşitliğin sembolü, hegemonik söylemlere karşı direnç göstermenin ifadesi olabilirken;

ötekine ait olanın reddedildiği, silinmek ve yok edilmek istenenin görünür ifadesi de olabilmektedir. Korumak ya da yok etmek mücadelesi değerler üzerinden yürütülmeye başlamaktadır. Peki; kültürel çeşitlilikle ilişkili olarak kültür mirasının yer, kimlik ve bellekle ilişkisi nedir? Taşıdığı sembolik anlamlar nelerdir? Çatışma-uzlaşma bağlamında rolü nedir? Kimliğin ve belleğin kültürel miras niteliği taşıyan tarihi yapılarla, taşınabilir kültür varlıklarıyla ya da önemli tarihsel olayların izlerini barındıran yerler ve mekânlarla ilişkisi nasıldır ve yıkımının gerekçeleri nelerdir.

İnsan dinamik bir varlıktır. Doğrudan insanla, yer ve fiziksel çevreyle ilişkilendirir. Duygular öznedir fakat yer, mekân ya da tarihsel çevre insanları ortak duygularla birbirine bağlar. Sosyal ve doğal çevreler kişilerin ya da toplumların kimlikleri, yaşama ve düşünme biçimleri üzerinde şekillendirici etki yapar (Wallace & Knight, 1996, s. 79). Öte yandan “çevre kültürel olarak üretilmiş bir modeldir” (Duncan, 1989). Bu bakımdan kimlik, tarihsel olarak insan ve çevrenin etkileşiminden türetilir ve sosyal ilişkiler üzerine bina edilir.

Kültürel varlıkların/alanların algılanışı ile kimliğin girift bir ilişkisi vardır. Entrikin, insanın ya da toplumun yere ait olma duygusuna sahip olduğunu fakat yerin dışsal olarak algılandığını dolayısıyla yerin hem anlamsal merkez hem de eylemlerin dışsal bağlamı olduğunu düşünür (Entrikin, 1991, s. 7). Oakes’a göre yer, kişisel eylemler ile tarihsel süreç arasındaki etkileşimin coğrafi ifadesi haline gelmiştir (Oakes, 1997, s. 510). Yer, mekân, çevre ve kültür varlıklarıyla özdeşleşen kimlik, kişinin aidiyet algısını pekiştirir. Aidiyet duygusu ve kimliğin kültürel miras yoluyla tanımlanması kişisel, yerel ya da ulusal düzeyde olabilir. İnsanların yerle/mekânla ya da kültürel çevre ile olan ilişkileri bireysel ya da kolektif kimliğin önemli bir bölümünü oluşturur.

18’inci ve 19’uncu yüzyılda ulusalcılık hareketlerinin yaygınlaşması ve ulus devletlerin kurulmasıyla ortaya çıkan miras kavramı; belli değerlerin tekrar edilmesini, tarihsel sürekliliğin sağlanmasını ve ulus varlığının pekiştirilmesini; böylece ulusal kimliğin yaratılmasını ve beslenmesini sağlamıştır. Ulusal kimlik ve kültürel miras kavramları sömürge ve sömürge sonrası dönemlerde ulus devletle birlikte küreselleşmiştir (Appadurai, 2001). Buna karşılık çok kültürlülüğün olduğu coğrafyalarda/toplumlarda nüfus grupları arasında bölünmelere neden olmuş; tek bir ulusal kimliğin oluşması ya mümkün olamamış ya da kanlı olmuştur.

Sembolik değer taşıyan önemli yapılar ya da mekânlar ulusal kimliğin inşasında önemli rol üstlenmiştir. Bu yüzden politik bir araç olarak kullanılabilmekte veya manipölasyonlara neden olabilmektedirler. Milliyetçilik, mezhepçilik, parti aidiyeti gibi kimliğin çeşitli alt formları zaman zaman şiddet eylemlerini haklı çıkarmak için kullanılmaktadır. Toplumlar ve bireyler arasında bölücü, ayırıcı, çatışmacı sonuçlar doğurmaktadır. Batı Asya, Doğu Avrupa ve Afrika ölkelerinde sömürge ve sömürge sonrası dönemlerde geçmişte olan ve devam eden çatışmalar, kültür varlıkları ile ilgili yürütölen politikalar ve uygulamalar da bunu göstermektedir.

Sömürge ve sömürge sonrası dönemlerde çatışmalı sürecin ardından kültür varlıklarına ilişkin politikalar ve uygulamalar ise istenmeyen kültürel katmanların temizlenmesine yönelik gerçekleştirilmiştir. Sosyal ve çevresel alanı düzenleyen sınırlardan kaynaklanan ‘içine almak’ ya da ‘dışına itmek’ eylemi ‘bizden’ ya da ‘yabancı’ yaratımı -bir başka deyişle ötekileştirme- bireyin hangi topluluğa ya da bireyin/toplumun nereye ait olduğunu ya da olmadığını belirler (Massey, 1991, s. 28). Kimlik farklılıkları arasındaki hatlar netleştirilir; saflar ayrılır.

Ryden zihinsel haritalarımızın her bir bileşeninin bir belleğe sahip olduğunu ve yaşanan olaylara ilişkin özetleri barındırdığını ifade eder (Ryden, 1993, s. 55). İnsanlar bilişsel haritalarla çevrelerini tanır ve imgeler arasında dolaşır. Toplumsal belleği bir yerdeki ya da binalardaki öyküleyici unsurlarla ve tarihsel olaylarla ilişkilendirmeye çalışır. Bir kralı ya da kiliseyi övme ve yüceltme mimariye yüklenmiş temel bir görev olabilir. Yapılar, mekânlar ve bunlara yüklenmiş anlamlar toplumsal tarihin ve miras alanlarının oluşturulması için kaynak olur (Griswold, 1993, s. 71). Tarihi ve kültürel alanlar/yapılar, taşınır ve taşınmaz kültür varlıkları geçmişle bağ kurar. Kültür varlıklarına yüklenen sembolik anlamlarla kimliği ya da ulusal kimlik gibi kimliğin alt formlarını biçimlendirici rol oynayan bellek, yönetenler tarafından da desteklenir. Çünkü kimliğin sahibini ve eylemlerini meşrulaştırır. Toplumsal hafızanın bir yönü olan miras, ulus inşa etme sürecinde vatandaşlığın teşvik edilmesi, yaratıcılığın arttırılması ve ulusal yaşamın her yönünün güçlendirilmesi için kullanılır (Lowenthal, 1994, s. 45). Tunbridge ve Ashworth bellek, sembolik anlamlar ve miras yaratımını şu ilişkilerle anlatır:

Anıtlar, objeler, geçmiş olaylar ve kişilikler betimleyici özellikleriyle bir bütündürler ve ayırt edici bir kimlik yaratırlar. Geçmişten kalan fiziksel kalıntıların korunması eylemi, hangi nedenle gerçekleştirilirse

gerçekleştirilsin, kodlanmış mesajların da kaçınılmaz olarak korunmasını sağlar. Kamusal miras üretimi yönetenler ve yönetilenler arasında etkili bir iletişim aracı haline gelir (Ashworth & Tunbridge, 1996, s. 16).

Kültür varlıklarının kişi, grup veya toplum için taşıdığı anlam reddedilene, ötekileştirilene ait olarak görüldüğünde hedef olur. Grubun/ulusun kimliğine ve belleğine, bir yerdeki tarihsel varlığına dair izler yine tarihi kültürel alanlarla ve kültürel öğelerle somutlaşır. Yok edildiğinde ise kimlik, bellek ve kültür hiçbir yerde somutlaşamaz. Bir insan öldüğünde bir hafıza yok olur fakat kültür mirasının yok edilmesi toplumsal hafızayı siler. Tarihi, sosyal, kültürel peyzajın yok edilmesi bir yere ait olan kişi ya da toplumların kültürel katmanlar arasında kendine yer bulmasını engeller. Kendini kültürel öğelerle tanımlaması ve hatırlamasına engel olur. Hırvat yazar Slavenka Drakulic Mostar köprüsünün ikonik yıkımını şu sözlerle anlatır;

Köprü'nün çöküşünde belki de kendi ölümümüzü görüyoruz. İnsanlar ölür fakat bir anıtın tahrip edilmesi başka bir şeydir. Köprü bütün güzellik ve zerafetiyle bizden daha uzun yaşamak için inşa edildi. Bu sonsuzluğu yakalama girişimiydi. Bu kişisel kaderimizi aşar. Ölü bir kadın bizden biridir fakat köprü sonsuza kadar hepimiziz (Bevan, 2016, s. 40).

Kültürel miras toplumların varlığının delilidir. Kültürel varlıklarını korumak toplumların kimliğini tanımladığı, benzersizliğini şekillendirdiği gibi yok edilmesi de ortak anıları, bir arada yaşama kültürünü ve çeşitliliği yok etme düşüncesi ile ilintilidir. Günümüzde miras kavramı, kimlik hakları ve azınlık haklarının tanınmasıyla gelişmiştir. Ortak miras düşüncesi çok kültürlülüğün korunması açısından özellikle kültürel miras alanında çalışan kuruluşlar ve uzmanlar tarafından teşvik edilmektedir. Kültürel miras alanında çalışan kuruluşlar/uzmanlar çok kültürlülüğün korunması, kültürel mirasın uzlaştırıcı, iyileştirici yönü üzerinde durmalarına rağmen; kimlik, bellek ve kültürel miras arasındaki yakın bağ, miras kavramını kültürel ürün olmanın yanında politik bir kaynak; savaşlarda ve silahlı çatışmalarda hedef haline getirmektedir.

2.2 Savaşlar, Silahlı Çatışmaların Türleri ve Nedenleri

Savaşlar genel anlamda askeri ve politik savaşlar olarak tasnif edilebilir. Her iki savaş biçiminin birbirinden bağımsız ya da bir arada kullanılabilen yöntemleri vardır. Askeri

savaşlar kültürel mirasın kısa sürede büyük hasarlar almasına neden olmaktadır. Politik savaşlar bir yumuşak savaş yöntemi olarak psikolojik, diplomatik, teknolojik ya da kültürel düzeyde gerçekleşmekte; bazen de ticari, finansal politikalar gibi çeşitli politikalarla toplulukları yerinden etme şeklinde gerçekleşmektedir. Askeri olmayan savaşlar kültürel mirası çeşitli düzeylerde fiziksel ya da ruhsal olarak fakat dolaylı şekilde ve daha uzun bir zaman dilimi içerisinde etkileyebilmektedir.

Geçen yüzyılda neredeyse bütün ulusların dâhil olduğu iki büyük savaşa şahit olunmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nı bitiren nükleer saldırının ardından devletlerarası savaşlar konusunda uzlaşıya varılmış ve görünürde yaklaşık altmış yıldır barış ortamı sağlanmıştır fakat bugüne kadar yüzlerce silahlı çatışma meydana gelmiştir. BM'ye üye devletler de savaşmış veya ulusal, bölgesel ya da uluslararası çatışmalara dâhil olmuştur. ABD, Rusya, Çin gibi devletler ise kendi topraklarından uzakta da olsa bu çatışmalara taraf olmuştur. Hem soğuk savaş döneminin gerilimlerinden beslenen çatışmalar hem de bugünün sıcak çatışmaları üçüncü dünya ülkelerinde meydana gelmiş ve gelmektedir.

Gelişmiş ülkelerin ekonomileri için silah üretimi önemli bir kaynaktır. Silah tüketiminin yoğun olduğu gelişmekte olan ve gelişmemiş ülkelere çatışmalar ekonomik ve sosyal kalkınmanın yetersizliği, yönetim sistemlerinin başarısızlığı gibi nedenlerle ortaya çıkmaktadır. Soğuk savaş döneminin sona ermesiyle birlikte sorunları çözmek için savaşmak yeniden yaygınlaşan bir yöntem olmaya başlamıştır.

Silahlı çatışmalar, nedenleri, dinamikleri ve kültür mirasına etkileri bakımından oldukça girift ve tasnifi zor bir yapı gösterir. Uluslararası İnsancıl Hukuk¹³ silahlı çatışmaların etkilerini sınırlandırmaya çalışsa da çatışma durumlarının tam tanımını yapmamaktadır. Vite'ye (2009) göre ilgili sözleşmeler farklı çatışma türlerine atıf yapsa da çatışma kategorilerini ve içeriğini belirlemede kesin ölçütler sunmamaktadır. Silahlı çatışmalar, Çizelge 2.1'de görüldüğü gibi uluslararası savaşlar ve uluslararası

¹³ Uluslararası İnsancıl Hukuk, uluslararası ya da uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalarda ortaya çıkabilecek insani sorunları çözüme kavuşturmayı amaçlayan uluslararası anlaşma veya örf-adet kurallarıdır. Savaş yöntem ve araçlarını kullanma hakkını kısıtlayarak çatışmanın etkilediği/etkileyebileceği kişileri ve varlıkları korur. Uluslararası İnsancıl Hukuk, Uluslararası Kamu Hukuku'nun büyük bölümünü oluşturur. Silahlı Çatışma Hukuku ve Savaş Hukuku terimleri ile eşdeğer görülür. Uluslararası İnsancıl Hukuk kavramı, kapsamı ve çağdaş çatışmalar bağlamında nasıl ele alındığı ile ilgili daha fazla bilgi edinmek için Provost (2002); Saul and Akande (2020); Heffes, Kotlik, and Ventura (2020) inceleyiniz.

olmayan savaşlar -iç savaşlar- olarak tasnif edilebilir¹⁴. Çeşitli nedenlerin bir araya gelmesi sonucu çıkabilmektedir. Kültürel miras için en büyük tehdit günümüzde ulusal ve yerel ölçekteki çatışmalarda ortaya çıkmaktadır.

Çizelge 2.1 : Savaşlar ve çatışma bölgelerinden bazı örnekler.

Uluslararası Savaşlar		İç savaşlar	
Devletler ya da koalisyonlar arası savaşlar	Dünya Savaşları, Çinhindi Savaşları, Kıbrıs Savaşı, İran-İrak Savaşı, Irak-Kuveyt Savaşı, NATO'nun Sırbistan'ı bombalaması	Devletlerin bölünmesiyle çıkan çatışmalar	Vietnam, Yugoslavya, SSCB, Afganistan, Libya
Bağımsızlık savaşları	Hırvatistan, Bosna-Hersek	Ayrılma girişimleriyle çıkan çatışmalar	Nijerya-Biafra, Pakistan-Belucistan, Libya-Sirenayka
İşgaller ya da sömürgeleştirme faaliyetleriyle ortaya çıkan savaşlar	Dağlık Karabağ, Eritre, Irak, Batı Şeria ve Lübnan'ın işgali	Politik çatışmalar ve isyanlar	Liberya iç savaşları, Sierra Leone, Afganistan, Suriye iç savaşları, Filistin'de 2. İntifada, Pakistan'daki Svat Vadisi'nde ordu ile Taliban'ın çatışmaları, Lübnan iç savaşı
		Etnik ve dini temizlik girişimleriyle çıkan çatışmalar	İsrail'deki Arap köyleri, Çin işgaliyle Tibet manastırları, Balkanlardaki kilise ve camiler, Dağlık Karabağ bölgesindeki Azeri nüfusun yoğun olduğu kentler vb.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlık savaşları artmıştır. Bir ülke içindeki iki veya daha fazla taraf arasındaki iç savaşlar yaygın olarak görülmektedir. Son yıllarda devletlerin de taraf olmasıyla iç savaşlar uluslararasılaşmıştır. İç savaşlar geride bıraktığı sosyolojik ve psikolojik yaralar nedeniyle daha yıkıcı olmakta ve savaş sonrası süreçte iyileşmeyi daha zor kılmaktadır. Ayrıca iç huzursuzluklar ve bazı grupların veya örgütlerin hükümetlere karşı yarattığı çatışma ortamı da bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu tür silahlı çatışmalar devletler tarafından terör eylemleri olarak tanımlanmaktadır. Yerel ve bölgesel nitelikli çatışmalar birkaç temel nedenle ortaya çıkmaktadır. Bunlar;

- Devletlerin zayıflamasından kaynaklanan ulusal ya da bölgesel çatışmalar,
- Sınır anlaşmazlıkları ve coğrafi hak iddiasından kaynaklanan çatışmalar,

¹⁴ Silahlı çatışmalarla ilgili daha fazla bilgi edinmek için Fleck (2008); ICRC (2008); Vite' (2009) inceleyiniz.

- Devletlerin başarısız yönetiminden kaynaklanan çatışmalar,
- İdeolojik/fikirsel ayrılıklardan kaynaklanan çatışmalar,
- Dış müdahalelerden kaynaklanan çatışmalardır.

Terörizm, uluslararası ya da iç savaşların sonucunda ortaya çıkan veya yarattığı boşluklardan yararlanabilen, kültürel miras alanlarını doğrudan ya da dolaylı olarak hedef alan tahrip eden bir etken olarak tanımlanabilir. Silahlı örgütlerin işleyiş biçimleri onları uluslararası olmayan silahlı çatışmanın tarafı olmaktan çıkarabilmekte ya da bir veya daha fazla devletin ulusötesi silahlı bir grupla silahlı mücadelesi terör gruplarını uluslararası olmayan silahlı çatışmanın tarafı haline getirebilmektedir. Buna bağlı olarak bu örgütlerle mücadeleler ulusal ya da uluslararasılaştırılmış olabilmekte; terörizmle mücadele silahlı çatışma halini alabilmektedir. Kültürel mirasa karşı gerçekleştirilen terör eylemleri hedefleri ve etkileri bakımından ayrıca incelenmesi gereken bir konu olduğundan bu çalışma kapsamına alınmamıştır.

2.2.1 Eski ve yeni savaşlar:

Dünya savaşlarının ardından Birleşmiş Milletler savaşı yasaklamıştır. Gerekli hallerde savaşa götürmeyecek kuvvet kullanımını ya da bir saldırı durumunda meşru müdafaa hakkını kullanmakla sınırlandırılan güç kullanımını tedbir olarak kabul etmiştir. Araştırmacılar, uluslararası hukuku dikkate alarak savaş kavramını bir devletin başka bir devlete karşı eylemi olarak tanımlamaktadır (Kelsen, 2003). Buna göre bir ülkede devlet dışı aktörler arasında ya da bir grup ile güvenlik güçleri arasında çıkan çatışmalar savaş kapsamına girmemektedir. 1990'lı yıllardan itibaren soğuk savaş dönemi sonrası çatışmalı süreçler, değişen politik ve ekonomik modellerle (Levy & Thompson, 2010,2011) de ilişkili olarak araştırmacılar tarafından yeniden tanımlanmaya çalışılmıştır. Savaşların devletlerarasında değil toplumlar arasında, devlet dışı aktörler arasında yaşanması veya devlet dışı aktörlerin devletlere karşı mücadeleleri “yeni savaşlar” (Kaldor, 2012; Münkler, 2010) kavramını ortaya çıkarmıştır. Devlet dışı aktörlerin arkasında devletlerin olduğu, rakip devletlerin çıkarlarına ulaşmak için ya da politik, ekonomik, coğrafi rekabeti sürdürmek üzere devlet dışı aktörlere (paramiliter gruplar, yerel milisler, suç örgütleri) destek verdikleri bilinmektedir. İç savaşlarda açıkça görülen bu durum için “vekâlet savaşları” (Mumford, 2013) ifadesi de kullanılmıştır.

Yeni savaşların yeni olmadığını dolayısıyla bu önermeye karşı çıkan araştırmacılar da vardır (Henderson & Singer, 2002). Eski ve yeni savaşlar tartışmalarını, savaş ve yıkım yöntemlerinin değişip değişmediğini ya da yeni savaşların gerçekten yeni olup olmadığı sorunsalını bir kenara bırakarak yeni savaşların konusunu oluşturan bölgelerde çatışmaların yapısını incelemek; yeni savaşlarda kentlerin ve kültürel mirasın hedef alınma nedenleri, kentlere ve kültür varlıklarına etkileri üzerinde durmak gerekmektedir.

“Post-modern Savaş (Gray, 1997)”, “dördüncü nesil savaş (Lind, 2004; Lind, Nightengale, Schmitt, Sutton, & Wilso, 1989)”, “özelleşmiş ya da informal savaşlar”, “hibrit savaşlar (Hoffman, 2009)” gibi adlarla da anılan yeni savaşlar 20’nci yüzyılın başına kadar büyük imparatorluklar tarafından yönetilmiş, ardından egemen güçlerin toprak/sömürge paylaşma mücadelelerinin yaşandığı ve mevcut durumda otorite boşluğunun ortaya çıktığı coğrafyalarda, özellikle de genç devletlerde görölmektedir. Doğu Avrupa, Afrika, Batı Asya ölkeleri bu çatışmaların çıktığı coğrafyalardan bazılarıdır. Söz konusu ölkelerde toplumlar neredeyse kabile düzeninde ayrışmıştır. Yeni topraklar elde etme dönemi kapanmıştır. Bunun yerine devletler ve hak iddiasında bulunan gruplar tarafından kaynakları yönetmek için gerekli ortam koşullarını yaratmak üzere gerekçeler oluşturulmaktadır.

Bu savaşlar bir anda patlayabilir, devletlerarası savaşlara göre daha uzun ve taraflardan biri ötekine üstünlüğünü kabul ettirene kadar sürebilmekte ya da savaşı sürdürmeye imkân sağlayacak kaynaklar olduğu sürece devam edebilmektedir. Güç kullanımı devlet tekelinden çıkmıştır. Örgütlü ve yaygın şiddet ortamı yaratan bu türden iç karışıklıklar ya da çatışmalar uluslararası hukuk normlarının dışına çıkmaktadır.

20’nci yüzyıla kadar savaşlar genellikle cephelerde sürmekte, mevzi savaşı şeklinde yürütölmekte, can kayıpları ise çoğunlukla askerlerle sınırlı kalmaktaydı. şiddet, yeni savaşlar önermesinde taktik olarak sivillere yöneltilmiştir. Asimetrik savaş formunda olduğundan çatışmalar kentlerde ya da sivil yerleşim bölgelerinde meydana gelmektedir. Bu önermeye karşı çıkan araştırmacılar (Henderson & Singer, 2002) 19’uncu yüzyılın başından itibaren savaşlarda yüzbinlerce sivilin öldüröldüğünü belirtmektedir.

Yeni savaşlarda gruplar arasındaki ya da grupların devletlere karşı mücadelesi düzensizdir. Güç dengesi bakımından asimetrik olabilmekte ya da terör stratejileriyle

sürdürülmektedir. Hedef kitlesi siviller olan bu savaşlarda şiddet ile yıldırma, sindirmek, göçe zorlamak ya da soykırım yoluyla tamamen silmek üzere eylemler gerçekleştirilmektedir. Bu bakımdan toplumlar ve gruplar arasında hak arayışı; sosyal, politik, ekonomik ya da coğrafi kazanım elde etmek üzere çıkmaktadır ve kimlik siyaseti üzerinden yürütülmektedir. Kimliğin alt bileşenleri olan din, mezhep, etnisite, kültür, siyasi/politik ideolojiler ve parti aidiyeti gibi araçlar kullanılmaktadır. Çeşitlilik/heterojeni yakıt olarak kullanılmaktadır. Nüfus ve kültüre yönelik eylem ve politikalarla hedefe ulaşılmaya çalışılmaktadır. Yeni savaşlar içerisinde değerlendirilen ‘terör’ araç olarak kullanıldığında terör eylemleriyle toplumsal ve ekonomik yapı hedef alınmaktadır. Eylemler devletlere ya da hedef kitleye gözdağı vermek ve meydan okumak üzere gerçekleştirilmektedir.

Gerekçeleri ve ölçeği ne olursa olsun her savaş temel ilkeleri bakımından örtüşmektedir çünkü kitlesel bombalamalar ve silahlı saldırılar düşmanı, yaşadığı yeri, tarihini ve doğal çevresini tamamıyla yok etmeyi hedeflemekte ve çoğunlukla başarmaktadır (Schwenkel, 2015, s. 14). Milliyetçilik konusunda radikal ideolojilere dayalı rejimler, ‘ötekini’ kültürel ve toplumsal bir zenginlik olarak değil bir tehdit olarak görmüştür. Bu bakımdan bu savaşlar ‘Ötekileştirilenlerin Savaşı’ olarak da adlandırılabilir.

2.3 Savaşlarda Silahlı Saldırı Yöntemleri

Savaş ve savunma endüstrisi hızla gelişmeye devam etmektedir. Silah üretim endüstrisi gelişmiş devletler, ürettikleri teknolojileri çatışmalı bölgelerde denemekte ve ekonomileri için pazar oluşturmaktadır. Geçmiş çatışma deneyimleri silahların yıkıcı etkisine dair fikir verse de gelecek neslin silahlarının ortaya çıkaracağı tahribatın boyutunu bugünden tahmin etmek zordur. Savaşlarda/çatışmalarda kullanılan, insanlara ve yerleşimlerine zarar veren üç tip silahtan bahsetmek mümkündür. Bunlar; konvansiyonel silahlar, biyolojik ve kimyasal silahlar, nükleer silahlardır.

Biyolojik ve kimyasal silahlar¹⁵ antik dönemlerden itibaren kullanılmasına karşılık I. ve II. Dünya Savaşları’ndan itibaren yaygın olarak kullanılmıştır (Szinicz, 2005). Biyolojik ve kimyasal silahların doğa ve insan üzerinde uzun süre kalıcı etkileri söz

¹⁵ Biyolojik ve kimyasal silahlara ilişkin kapsamlı bilgi edinmek için bkz. (Coleman, 2005; Harris & Paxman, 2002; Robinson, 1971; Spiers, 2010).

konusudur (Haines & Fox, 2014). Hedefi kitlesel nüfus kayıpları verdirmek ve gıda kaynaklarını tüketmektir. ABD'nin Vietnam'da kullandığı kimyasal bombaların çocuk doğumlarındaki anomalilerden kirlenmiş topraklardaki tarımsal üretime kadar etkilerinin bugün bile devam ettiği bilinmektedir. Irak'ta, Kuveyt'te (Coleman, 2005) ve son olarak Suriye'de (UN Security Council, 2020) kullanıldığı gündeme gelmiştir. Bir fiziksel tahribat yapmaksızın uzun vadede yıkıcı etkisi olduğundan somut olmayan kültürel mirasa etkisinin de yüksek olduğu söylenebilir.

Nükleer silahların yıkıcı etkisi II. Dünya Savaşı'nda görülmüştür (Glasstone & Dolan, 1977; Walker, 2004). O zamandan beri kullanılmamış olmasına rağmen gelişmiş ülkeler bu silahları geliştirmeye, üretmeye ve stoklamaya devam etmiştir. Buna karşılık resmi olarak kabul etmeseler de bazı gelişmekte olan ülkeler kendi nükleer silahlarını üretmeye ve geliştirmeye çalışmaktadır (Barakat, 1993). Birkaç saniye içerisinde ortaya çıkardığı ölüm ve yıkıma rağmen günümüzün silahlanma yarışında önemli bir yeri olan nükleer silahlar büyük bir tehdit olarak varlığını devam ettirmektedir.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan yeni savaşların gerçekleştiği alanlarda kültür varlıklarını tehdit eden saldırılar genellikle konvansiyonel silahlarla gerçekleştirilmektedir. Savaşlarda/çatışmalarda konvansiyonel silahların yoğun kullanımı en az nükleer ve kimyasal silahlar kadar yıkıcı etki bırakmaktadır. İsrail 1978'de ve 1982'de Lübnan'ı işgal ettiği sırada döneminin son teknoloji Amerikan geleneksel silahlarıyla Lübnan'ı vurarak iki yıl savaşlarının çok ötesinde tahribat meydana getirmiştir. Konvansiyonel silahlar hem devletler hem de bireyler için her an kullanılmaya hazır silahlardır. Temin edilmesi kolaydır ve konvansiyonel olmaları bu silahları çatışmalarda kullanılabilir kılmaktadır. Bu çalışmanın kapsamı dışında kaldığından silah veya patlayıcı türlerinden bahsedilmeyecektir ancak kullanılan silahlar yıkımın ölçeğinin ve meydana getirdiği kayıpların anlaşılması bakımından önemlidir. Kültür varlıklarına müdahale kararlarını ve müdahalenin ölçeğini etkileyebilmektedir.

Devletlerin dâhil olduğu çatışmalarda hava saldırıları ağır hasarlar meydana getirmektedir. Askeri personel kaybının önüne geçmek için özellikle çatışmaların başladığı ilk zamanlarda yoğun hava saldırıları gerçekleştirilmektedir. 20'nci yüzyılın başından itibaren havadan karaya ve karadan karaya saldırıların kentlerin tahribatında etkili olduğu anlaşılmaktadır.

En ağır hasarı yanıcı ve patlayıcı bombalar vermektedir. Bünyesindeki barut, TNT, Amonyum Nitrat gibi çeşitli kimyasallarla hedefin parçalanması, yanması ve yok edilmesini amaçlar. Ayrıca çevresinin patlamaya bağlı şok dalgası ile etkisiz hale getirilmesini hedefler. Kullanım amaçlarına ve bünyelerindeki patlayıcı malzemeye göre gruplandırılırlar. Yaygın türleri arasında patlama/tahrip tipi, parça tesirli/dağılım tipi, genel maksatlı, zırh delici, yangın tipi bombalar sayılır (Kenney, 1942; URL-1). Parça tesirli bombalar, misket/salkım bombalar, termobarik/vakum bombalar mayınlar, roket ve füze gibi orta ve uzun menzilli ağır silahlar, el yapımı patlayıcılar, varil bombaları, havan topları gibi yüksek tahribat gücüne sahip patlayıcılar konvansiyonel silahlardan sayılmaktadır ve neredeyse bütün çatışmalarda kullanılmaktadır¹⁶. Konvansiyonel silahlar sınıfına giren bazı bombalar, kullanıldıkları alanda hedef ayırt etmeksizin sivillere zarar vermesi nedeniyle yasaklanmıştır¹⁷. Buna karşılık savaşlarda (Kore savaşı, Vietnam Savaşı, Suriye iç savaşı) kullanıldığı; tarafların birbirlerini sivillerin olduğu alanlarda bu tür patlayıcıları kullanmakla suçladığı bilinmektedir. Benzer şekilde misket bombalarının kullanımı da 2010 yılında yasaklanmış olmasına rağmen Suriye’de ve son olarak Ermenistan’ın Azerbaycan/Gence’ye saldırısında (Krivosheev, 2020) kullanılmıştır.

Kentleri ve kültür varlıklarını tehdit eden patlayıcı ve yanıcı silahlar yerden ve havadan ateşlenebilmektedir. Silahın türüne göre menzilleri ve yarattıkları etki çeşitlenmektedir ve atıldıkları alanda tahribat gücü yüksek olan ölümcül silahlardır (Fetter, 1991; GICHD, 2017; Mahoney, Ryan, Brooks, & Schwab, 2005). Örneğin salkım bombalar yüzlerce bomba saçan patlayıcılardır. Birkaç yüz metre alan içerisinde etkilidir ve rasgele patlar. Parça tesirli (dağılım tipi) bombalar infilak ettiği alan içerisinde hedefleri delmek ve yaralamak üzere geliştirilmiştir. Varil bombaları ucuza mal edilen, içerisinde kimyasal patlayıcılar ve delici-kesici malzemeler yer alan karma bombalardır. Havadan serbest bırakılır. Termobarik bombalar tünel, mağara, sığınak,

¹⁶ 2013-2019 yılları arasında sadece Suriye/Şam’da ve Şam’ın kırsal alanlarında yüz bin civarında bu türden patlayıcı kullanılmıştır (The Carter Center, 2020). Suriye rejim güçleri sadece 2016 yılında uluslararası hukuka aykırı olmasına rağmen 13 bin civarında varil bombası kullanmıştır (SNHR, 2017)

¹⁷ Bazı patlayıcıların yasal kullanımı uluslararası hukukla tanımlanmıştır. Konvansiyonel Silahlara ilişkin 1980 Sözleşmesi ve protokolleri, 1992 Kimyasal Silahlar Sözleşmesi, Uluslararası İnsancıl Hukuk bunlardan bazılarıdır. Örneğin fosfor bombası gibi yangın çıkarıcı silahların bir savaş aracı olarak kullanımına kısıtlamalar getirilmiştir. Tartışmalar tarafların bu protokollere imza atmaması, bazı silahların ilgili sözleşmede bahsedilen silahlar kapsamına girdiğini reddetmesi ya da silahları kullanmalarına rağmen kullandıklarını reddetmeleri nedeniyle çıkmaktadır.

karargâh gibi kapalı alanlarda yarattığı yüksek basınçla ve sıcaklıkla tahribat oluşturmaktadır. Balistik füzeler orta ve uzun menzilli, taşıdığı başlığa göre nükleer, kimyasal, biyolojik olabildiği gibi tonlarca patlayıcı taşıyarak konvansiyonel silah da olabilir ve birçok ülke tarafından kullanılmaktadır (Fetter, 1991). Kısa ve uzun namlulu silahlar ise her çatışmada kullanılmaktadır.

2.3.1 Savaşların/silahlı çatışmaların kentlere ve kültürel mirasa etkileri

Savaşların ve silahlı çatışmaların çok yönlü etkileri (göç ve demografik yapı, ekonomi, terör gibi) gerçekleştiği coğrafyanın ötesine taşmaktadır. Ülkelerin sosyal, ekonomik, politik, psikolojik ve kentsel yapılarını çeşitli düzeylerde tahrip etmekte ve yeniden yapılanma sürecini de aynı ölçüde problemlili hale getirmektedir. Bu yüzden bir savaşın ortaya çıkardığı hasar düzeyi bir başka savaşla kıyas edilemez. Bu bölümün savaşın etkilerini kapsamlı olarak tartışmak gibi bir iddiası yoktur. Gelecek bölümde örneklerle görüleceğinden kentlerin, doğal ve kültürel alanların üzerindeki etkilerinden genel olarak bahsedilecektir.

Savaşların/çatışmaların doğal ve yapıli çevre üzerinde meydana getirdiği yıkım savaşın etkisinin açıkça gözlenebilir ve sayılabilir etkilerindendir. Kitleli bombardıman her savaşta kullanılan taktiksel bir saldırdır. Halı bombardımanı II. Dünya Savaşı'nda sistematik olarak kullanılan ve kentleri yerle bir eden saldırı yöntemi olmuştur. Halı bombardımanı dışındaki hava saldırılarında hedefe kilitlenerek atış yapıldığı için ortaya çıkan tahribat yerdeki çatışmalara nazaran daha yerel ölçektedir. Saldıran taraflar yüksek isabet oranıyla askeri hedefleri vurduklarını ve sivilin yaşadığı konut alanlarını, kutsal mekânları, sağlık yapılarını vurmadıklarını iddia etseler de yönetim yapıları, okullar, hastaneler, kutsal mekânlar, kamusal alanlar, ticari yapılar, endüstri tesisleri, ulaşım tesisleri ve alt yapısı, askeri alanlar, tarımsal alanlar gerekçeler üretilerek vurulabilmektedir.

Saldırıları kentler ve kültürel miras üzerinde doğrudan ve dolaylı fiziksel/maddi ya da soyut/manevi hasarları bırakmakta veya tamamen tahrip olmasına neden olmaktadır (Çizelge 2.2). Saldırının ölçeğine ve yapısının saldırı anındaki fiziksel durumuna bağılı olarak fiziksel/maddi hasarları değişmektedir. Maddi hasarları doğrudan ve dolaylı saldırılarla ortaya çıkmaktadır. Çatışmanın amaçlarına uygun olarak doğal ve yapay çevreler bilinçli olarak hedef alınmaktadır ve doğrudan hasarları oluşmaktadır. Dolaylı hasarları ise çatışan tarafların birbirlerine yönelik saldırıları sırasında ya da

kazanımlarını güvence altına alma girişimleriyle doğal ve yapay çevreye zarar vermeleriyle ortaya çıkmaktadır.

Çizelge 2.2 : Savaşlar ve silahlı çatışmaların kentlere ve kültürel mirasa etkileri.

Maddi Hasarlar		Manevi Hasarlar
Çevreyi doğrudan hedef alan saldırılarla oluşan hasarlar	Çatışma sırasında ortaya çıkan dolaylı hasarlar	
- Kentin fiziksel alt ve üst yapısının tahrip edilmesi. - Kentsel ve kırsal peyzajın tahrip olması. - Strüktürel olarak yapıların tamamının ya da bir bölümünün zarar görmesi/yok olması. - Arşiv, kütüphane, müze gibi kaynakların yok edilmesi/etnik temizlik yapılması.	- Kaçakçılık, hırsızlık, talan. - İşgaller (kamplar, ateşleme mevzileri gibi). - Yapı içinde/çevresinde operasyon yapılması. - Alanları/yapıları ulaşılmaz kılmak, kullanımlarını sınırlandırmak. - Duvar/çit/kontrol noktası inşa ederek fiziksel bariyerler oluşturmak. - Nüfus hareketlerine bağlı yeni yerleşimlerin oluşması. - Koruma-onarım amaçlı profesyonel olmayan fiziksel müdahaleler.	- İşgal edilen tarihi alanlarda ve yerlerde bir mimari stili dayatmak. - Yeniden adlandırma yapmak. - Görmezden gelmek. - Bellek değerini ortadan kaldırmak üzere planlı eylemler yürütmek.

İletişim yollarını kesmek ve ulaşım ağını yok etmek amacıyla yollar, limanlar, elektrik ve haberleşme alt yapıları gibi stratejik noktalar ilk vurulan hedeflerdir. Bu saldırılar çoğunlukla endüstrileşmiş ülkelerde ve kentlerde etkili olmaktadır. Kırsal alanlarda veya ekonomisi tarıma dayalı ve çiftçilikle uğraşan toplumların yaşadığı ülkelerde etkili olamamaktadır. Konut alanlarının vurulmasıyla barınma stoku yok olmaktadır. Okullar, hastaneler, sinemalar, çarşılar ve pazarlar, kutsal alanlar vurularak kültürel ve ekonomik yapılar yıkılmakta veya tahrip edilmektedir. Yönetim yapılarının vurulmasıyla organizasyonel yapı hedef alınmaktadır. Kentleri ve toplumları servis hizmetlerinden mahrum bırakarak paralyze etmek, saldırılara cevap verme kabiliyetini kırmak, kaynaklarını yok etmek hedeflenmektedir.

Savaşa bağlı nüfus hareketliliği kentsel ve kırsal peyzajı etkilemektedir. Nüfus hareketlerine ve barınma ihtiyaçlarına bağlı olarak kent ve kır yeniden biçimlenmektedir. Saklanan düşmanı açığa çıkarmak ya da ısınma ve barınma ihtiyacını gidermek üzere ormanlar yakılmaktadır. Mayınla tuzaklanmış alanları

temizlemek için hava bombardımanı yapılmaktadır. Askeri araçların üzerinden geçtiği ekili alanlar tahrip olmaktadır. Görüş alanını daraltmak için petrol kuyuları yakılmaktadır. Hava, su ve toprak kirlenmekte ve doğal alanlar tahrip edilmektedir.

Saldırıları nüfusu hareketli olmaya ve saldırılardan korunabilecekleri sığınaklar, barikatlar, siperler hazırlamaya zorlamaktadır. Mevcut yapıların altında inşa edilen sığınaklar ve tüneller gibi yeraltı mimarisi savaştan sonra ulusal bellek için tarihsel öneme sahip olmaktadır. Kahramanca elde ettikleri zaferlerini ya da direnişlerini hatırlatan ve anıtlştırılan değerler olarak korunmaktadır. Ayrıca savaş sonrası dönemde bu alanlar turistik ziyarete açılmaktadır.

Nüfusun kırsal alanlara dağılması veya kırsaldan kentlere göçler sonucu kent ve kır arasındaki kültürel mesafe daralmaktadır. Yeni mimari strüktürlerin ve yapı tiplerinin kırsalda gelişmesini sağlayabilmektedir. Malzeme üretimindeki yetersizlikler insanları ahşap, taş gibi doğal malzeme kullanımına yönlendirmektedir. Orman alanları değişmektedir. Tarım alanları yerleşim alanı olarak kullanılmaya başlamaktadır. Kentlerde ise gecekondulaşma hızlanmaktadır.

Savaş nedeniyle göç eden nüfus, yerle bir olmuş kentlere döndüğünde mülkiyet hakları, arazi ve konut tahsisi konusunda karışıklıklar söz konusu olmaktadır. Mülkiyet hakkını ispat edebilenler, yıkıntılar arasından edinebildikleri malzemelerle kendi barınaklarını yapmaya çalışmaktadır. Döndüğünde kendi arazilerinde/yaşam alanlarında başka insanların yaşadığını gören mülk sahipleri ise başkalarının mülkü üzerinde ya izinsiz yerleşimci olmakta ya da devletten yeni arazi talebinde bulunmaktadır. Ayrıca ülkelerin mülkiyet ve kullanım haklarıyla ilişkili yasal düzenlemeleri çatışma sonrası kentsel alanların ve tarihi yapıların onarımı, yönetimi, kullanımı gibi konularda çeşitli sorunlar çıkarabilmektedir.

Çatışma sırasında ateşli silahlar -özellikle patlayıcı silahlar- yapıların çeşitli düzeylerde yapısal hasar almasına ya da yıkılmasına neden olmaktadır. Silah mermileri genellikle noktasal olarak delici ya da aşındırıcı hasarlar vermektedir. Örnek çalışma alanlarında mermi izlerinin etkisi neredeyse her yapıda görülmektedir. Ateşli silahlarla yapılar defalarca vurulmamışsa ya da doğrudan ana taşıyıcılar vurulmamışsa genellikle lokal düzeyde hasar almaktadır. Yapıların strüktürel elemanları defalarca vurularak ağır hasar almadığı sürece ayakta kalabilmektedir. Tez çalışması kapsamında gerçekleştirilen alan çalışmalarında savaş sırasında vurulmuş ve geçen 30

yıl boyunca iklim koşullarına açık kalmış yapıların bile ayakta kalabildiği tespit edilmiştir.

Patlayıcı/ağır patlayıcı silahlar binaların kısmen ya da tamamen çökmesine neden olmaktadır ve daha geniş alanları etkileme potansiyeli vardır (FEMA, 2011). Patlayıcı silahların genel olarak üç türlü etkisinden söz edilebilir. Bunlar; patlama basıncı, darbe etkisi ve ısı etkisidir (Baker, Williams, & Lax, 1948; Eskew & Jang, 2012; Kenney, 1942; National Research Council, 1995). Patlama sırasında açığa çıkan enerjinin miktarı, patlamanın yeri ve konumu, yapım tekniği/malzeme gibi yapısal özelliklerle ilişkili faktörler ortaya çıkan hasarın boyutunu ve türünü etkilemektedir.

Basınç etkisi: Patlamayla ortaya çıkan basınç dalgası yapının strüktürel elemanları ve yapı malzemeleri kısmen ya da tamamen tahrip olabilmektedir. Düşey taşıyıcı elemanlar ciddi hasar görebilmekte, patlamanın durumuna göre yapısal elemanları içeri ya da dışarı iterek deforme edebilmektedir. Yatay taşıyıcı elemanlar bükülebilmekte, yukarı ya da aşağı doğru itilerek deforme olabilmektedir. Kapılar ve pencereler parçalanabilmekte, savrulabilmektedir. Cephe kaplamaları koparak dağılmaktadır. Patlama dalgası patlama noktasının çevresindeki birden fazla yapıyı etkileyebilmektedir.

Patlama zeminde ya da zemine yakın bir noktada gerçekleşirse basınç ve darbe etkisine bağlı olarak krater oluşturmaktadır. Zemindeki oyulma zeminin tipine ve patlama yerine göre değişebilmektedir. Yarattığı titreşimle ya da zemindeki oyulmaya bağlı olarak yapıların temellerine zarar verebilmektedir. Binalar çökerse çöken binalar çevresindeki diğer yapılara da zarar verebilmektedir.

Darbe etkisi: Darbe etkisiyle yapı elemanları ve malzemeleri hasar almaktadır. Darbe hasarı iki şekilde oluşmaktadır. Birincisi, silahın doğrudan binaya isabet etmesiyle fiziksel hasar oluşmasıdır. İkincisi, patlayan silahtan (birincil parçalar) ya da patlamayla yapıdan kopan parçaların (ikincil parçalar) yapının yüzeylerine çarpmasıyla oluşmaktadır. Patlayan bombadan kopan birincil parçalar küçük kütlelidir. Patlamanın yarattığı enerjiyle hızla saçılmakta ve çarptığı yüzeyi tahrip etmektedir. İkincil parçalar patlamayla cam, taş parçaları gibi yapıdan veya zeminden kopan parçalardır. Parçanın boyutlarına, biçimlerine, çarptığı nesneye olan mesafesine, çarptığı hedefin fiziksel özelliklerine göre etkisi değişmektedir.

Isı etkisi: Patlamayla açığa çıkan ısı, yapı elemanlarının ve malzemelerinin fiziksel ve mekanik özelliklerini etkilemektedir. Yangın çıkarabilmekte ve çökmelere neden olabilmektedir. Yapı malzemelerinin bozulmasına ve dayanımını yitirmesine neden olmaktadır.

Mimari eserlerin, arkeolojik alanların ya da taşınır kültür varlıklarının çatışma/savaş sırasında tahrip edilmesi sadece malzeme ve strüktür gibi fiziksel özelliklerinde hasarlara neden olmamakta; ruhuna da zarar vermektedir. Savaşan tarafların mirası istismar etmesiyle mirasın tarihi, sanatsal ve mimari değerlerine, toplumların ortak duygularını etkileyen hassasiyetlerine dokunulmaktadır. Savaş sonrasında değişen yönetimler tarafından yeni yönetim anlayışını yansıtacak mimari tarzlar kamusal alanda görünür hale getirilmektedir. Sokak adları değiştirilmekte, önceki dönemi/rejimi hatırlatan izler temizlenmektedir. İstenmeyen bir dönemi, kültürü ya da ideolojiyi hatırlatan kültür varlıklarını korumaya ve sunmaya yönelik politikalar üretilmemekte; kültür varlıkları görmezden gelinmektedir.

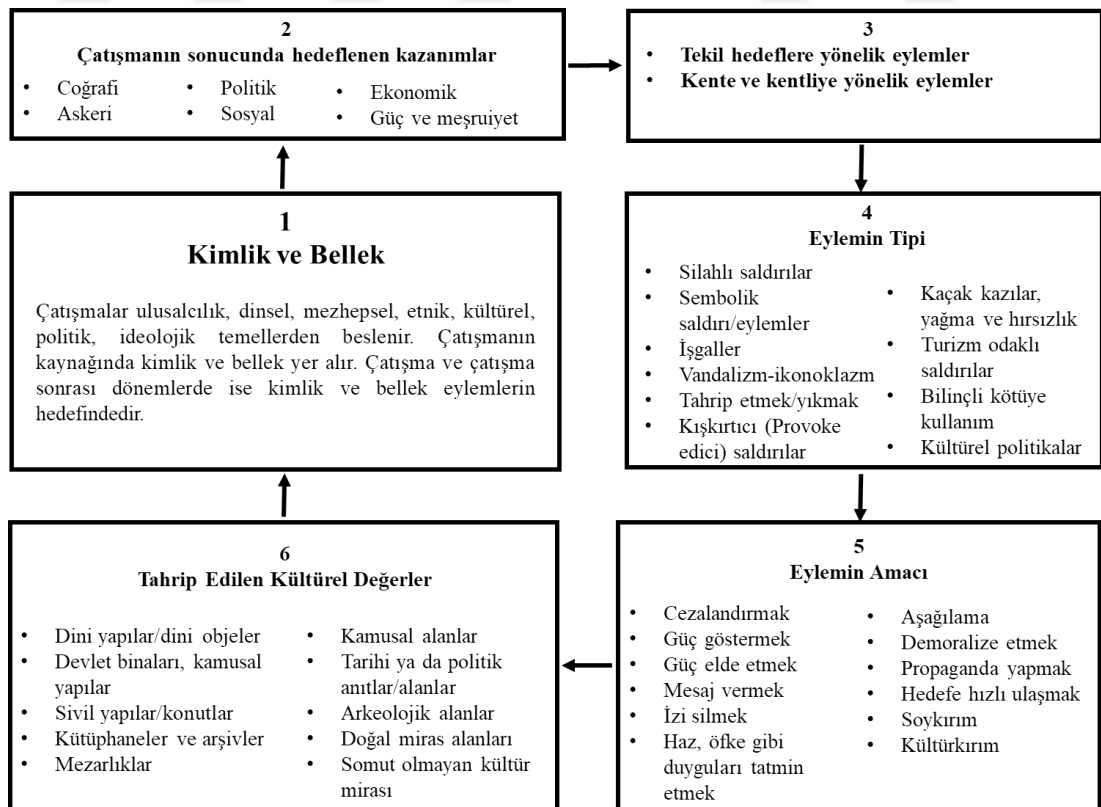
2.4 Kültürel Mirasa Yönelik Saldırılarda GÜDÜLENMELER

Kültürel miras tarih boyunca devletlerarası ya da iç savaşlarda çatışan taraflarca hedef olmuştur. Çalışmanın bu bölümünde çağdaş savaşlarda kentlerin ve kültürel mirasın hedef alınma nedenleri örneklerle incelenmektedir. Geçmişten bugüne tarihsel bir izleme ile tasnif ve analiz yapılmaktadır. Kültür varlıkları vurulurken asıl hedefin kimlik ve bellek olduğu; kültür varlıklarının savaşlarda ve silahlı çatışmalarda birer araç ve silah haline geldiği vurgulanmaktadır.

Lambourne (2001), Gamboni (1997), Rothfield (2008), Noyes (2013) gibi bazı araştırmacılar silahlı çatışmalarla tahrip veya yok olan kültür varlıklarına odaklanmıştır. Tarihi yapılara, alanlara veya objelere saldırmanın arkasındaki nedenlerin neler olduğu ile ilgili araştırmalar 1990'lı yıllardan itibaren ağırlık kazanmış ve son birkaç yılda daha kapsamlı tartışmalara konu olmaya başlamıştır. Bevan (2016), Coward (2009), Dacia Viejo-Rose (2008), (Bilgili & Tanyeli, 2020) gibi bir grup araştırmacı kültür varlıklarına yapılan saldırıların arkasındaki gerekçeleri inceleyerek saldırıların etnik köken ve kimlikle ilişkili çatışmalara ya da ikonoklastik eylemlere dayanan kampanyalar olduğunu ifade ederler. Stone (2016) çatışma öncesi, sırası ve sonrasında kültür mirasının yok edilmesini yedi gerekçe ile izah etmeye çalışır. Bunlar; çatışma öncesi planlama sürecine dâhil edilecek kadar önemli

görülmemesi, meşru “savaş ganimeti” olarak görülmesi, dolaylı hasar alması, askeri açıdan farkındalığın olmaması, yağmalama, çatışma nedeniyle koruma çalışmalarının kesintiye uğraması, kasıtlı ve bilinçli olarak hedef seçmedir (Stone, 2016, s. 7). Brosché, Legnér, Kreutz ve Ijla’nın (2017) bilinçli saldırıları inceledikleri çalışmada saldırı gerekçelerini dört ana kategoride değerlendirmiştir. Birincisi, kültür varlıklarına yapılan saldırının çatışan aktörlerin çatışma nedeni olan amaçlarına hizmet etmesidir. İkincisi, aktörler önemine binaen kültür varlığına saldırarak askeri-stratejik yarar arıyor olabilirler. Üçüncüsü, aktörler rakiplerine, uluslararası topluma ya da potansiyel taraftarlarına kültür varlıklarına saldırmak yoluyla güçlerini göstermek isteyebilir. Dördüncüsü, aktörler çatışmayı finanse etmek üzere ekonomik beklentilerle gerçekleştirebilir (Brosché, Legnér, Kreutz, & Ijla, 2017, s. 249).

Kültür varlıkları, alt bölümlerde ayrıntılandırılacağı üzere savaşlarda ve silahlı çatışmalarda iki şekilde hedef olmaktadır. Birincisi genellikle devletler tarafından konumlarının sağladığı askeri ve stratejik avantajlar ya da güvenlik tehdidi gibi gerekçelerle kasıtsız olarak hedef alınmasıdır ve çatışma zayıyatı olarak kabul edilmektedir. İkincisi ise kültür varlıklarının bilinçli ve planlı saldırılarla/eylemlerle bir program dâhilinde hedef alınmasıdır.

Şekil 2.1 : Planlı saldırılar ile kimlik ve bellek arasındaki ilişki (Bilgili, 2020).

Bilinçli ve planlı saldırılar 1990'lı yıllardan sonraki silahlı çatışmalarda giderek artmıştır. Saldırılar ya da eylemler tekil hedeflere ve kentlere yönelik gerçekleştirilmekte; merkezinde kimlik ve bellek yer almaktadır (Şekil 2.1). Tekil hedeflere ya da kente yönelik gerçekleştirilen bilinçli saldırılar ulusalcı, dinsel, mezhepsel, etnik, kültürel, politik, ideolojik kaynaklardan beslenen çatışmalarda ortaya çıkmaktadır. Buna bağlı olarak çatışma/savaş sırasında kültür varlığının sembolik değeri, kültür varlığıyla ilişkilenen kimlik, kültürel mirasla ilişkili değerlerin ve kültürün öneminin yanlış anlaşılması veya reddedilmesi, kültür üzerinden propaganda üretmek, kişisel duyguları tatmin etme arzusu kültürel mirasın hedef seçilmesinde etkilidir. Ulaşılmak istenen hedef doğrultusunda kentler ve kültür varlıkları eylemin amacına uygun eylem tipiyle hedef alınmaktadır. Tekil hedeflere yönelik saldırılar kimlik ve bellek değeri olan sembolik anlamlar taşıyan anıtlara ya da bazı değerlerin içinde muhafaza edildiği arşiv, müze gibi yapılara yönelik olmaktadır. Kentlere ve kentlilere yönelik saldırılar ise büyük ölçekli değişimi hedeflemektedir. Coğrafi sınırların yeniden çizilmesi, demografik yapının değiştirilmesi, çok kültürlülüğün ortadan kaldırılması ve homojen bir yapının oluşturulması amaçlanmaktadır. Kimlik ve bellek ile ilişkili bütün izlerin ortadan kaldırılmasına dönük süpürme harekâtı olarak tanımlanabilir. Silahlı saldırılar, işgaller, vandalizm-ikonoklazm, turizm odaklı saldırılar, bilinçli kötüye kullanım, kaçak kazılar, yağmacılık ve hırsızlık, kültürel politikalar gibi eylem tipleriyle kültür varlıkları hedef alınmaktadır. Kültür varlıklarının tahrip olmasına neden olan eylemler mesaj vermek, cezalandırmak, düşmanın moralini bozmak ve hedefe hızlıca ulaşmak gibi stratejik kazanım elde etmek, güç gösterisinde bulunmak, propaganda yapmak, toplumları manipüle etmek ve kontrol etmek, toplumları ve kültürlerini aşağılamak ya da soykırım ve kültürkırım gerçekleştirerek tamamen silmek gibi amaçlarla gerçekleştirilmektedir. Çatışmanın sonucunda hedeflenen kazanımlar için bir eylem tipi, birden fazla amaçla gerçekleştirilebilmektedir.

2.4.1 Askeri zorunluluktan kaynaklanan saldırılar/eylemler

Kültür varlıkları savaşlar ve silahlı çatışmalar sırasında askeri ya da stratejik gerekçelerle doğrudan ya da dolaylı olarak zarar görmektedir. Bu tür saldırı/eylemler çatışan taraflardan en az birinin yasal bir yapı olması durumunda yani devletlerin birbirleriyle ya da devletlerin örgütlere karşı mücadeleleri için tanımlı kabul edilebilir.

Kültür varlıkları konumlarının ve yüksekliklerinin sağladığı avantaj nedeniyle keskin nişancılar/gözcüler tarafından kullanılmaktadır. Konumlarının sağladığı avantaj nedeniyle üzerlerine/çevrelerine askeri teçhizat kurulmakta ya da bir hedefin yakınında olması nedeniyle vurulmaktadır. Kültür varlıkları, karşılıklı çatışma sırasında ya da kültür varlığının sağladığı avantajı ortadan kaldırmak ve kullanımını önlemek üzere tahrip edilmektedir. Bu durumda her türlü doğal ve kültürel varlık, kentsel/kırsal alt ve üst yapı doğrudan ya da dolaylı olarak zarar görmekte veya tamamen yok olmaktadır.

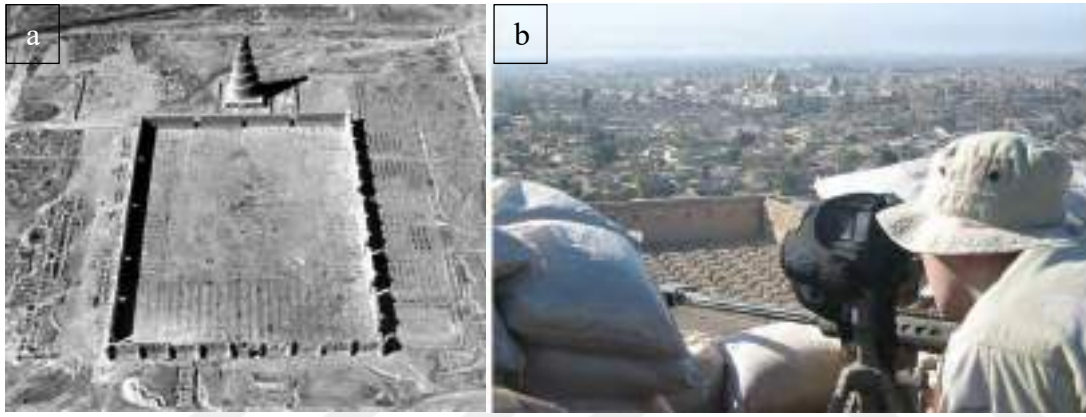
Şekil 2.2 : Aloï Manastırı kalıntıları, a) Bombardıman sonrası, b) Mevcut durum (URL-2).

I. Dünya Savaşı sırasında Mont St. Eloi Manastırının kuleleri (Şekil 2.2) Fransız askerleri tarafından Alman mevzilerini gözlemlemek için kullanılmıştır. Terk edildiğinde ise düşman tarafından kendilerine karşı kullanılmaması için yine Fransızlar tarafından bombalanmıştır (Clark, 2015, ss. 13-16).

Amerika'nın 1991'de koalisyon güçleriyle beraber Irak'a karşı gerçekleştirdiği Çöl Fırtınası Operasyonu'nda Tell al Lahm, -Ur'un güneyinde M.Ö. 6'ncı yüzyıla ait olan ve Keldaniler için önemli bir merkez olan Sümer körfez limanı Ku'ara- ABD askerleri tarafından ateşleme pozisyonu oluşturmak üzere kısmen yok edilmiştir. Bağdat'ın güneyinde Nasiriye kentinin yakınında bugün Tel Makayyar olarak bilinen ve Sümerlerin başkenti olan antik Ur'da M.Ö. 21'inci yüzyıla ait olan ziggurat 1991 yılında küçük ateşli silahlarla hedef alınmış ve tuğla malzemeler zarar görmüştür. Tapınağın yakınındaki Irak hava üssüne yapılan saldırıda 4 bomba zigguratın kulesine

isabet ederek çukur açmış ve rekonstrüksiyonu yapılan duvarlardan birinde oyuklar açmıştır (URL-3). ABD'nin "Irak Özgürleştirme Operasyonu (2003-2011)" sırasında yine bombalarla vurulmuş; Ur ve çevresinde kraterlerin açılmasına neden olmuştur.

Bağdat İmam-ı Azam Ebu Hanife Türbesi ve Camii, minaresinin çevresindeki alanı ve yakınındaki köprüyü panoramik olarak görme imkânı vermesi, Iraklı keskin nişancının minareyi kullanması nedeniyle askeri gereklilikler gerekçe gösterilerek ABD tarafından 11 Nisan 2003'te roketatarlarla vurulmuştur. Samarra'daki 9'uncu yüzyıldan kalma El Malwiya spiral minaresi (Şekil 2.3) ise benzer şekilde ABD keskin nişancıları tarafından kullanılmasın diye Iraklılar tarafından bombalanmıştır.

Şekil 2.3 : a) Samarra El Malwiya spiral minaresi (URL-4), b) El Malwiya minaresine mevzilenen keskin nişancı (URL-5).

Meskûn mahal çatışmalarında, kültür varlıklarının saklanma veya mevzilenme amacıyla kullanılması durumunda yapıların duvarları yıkılarak yapı içlerinde alternatif yollar oluşturulmaktadır. Saldırı yapmak üzere duvarlarda oyuklar açılmaktadır. Bazen de oyuğun arkasındaki savaşçıyı ortaya çıkarmak amacıyla ve oyuğu genişletmek üzere yapı vurulmaktadır.

2.4.2 Kültür varlıklarına yönelik bilinçli ve planlı saldırılar/eylemler

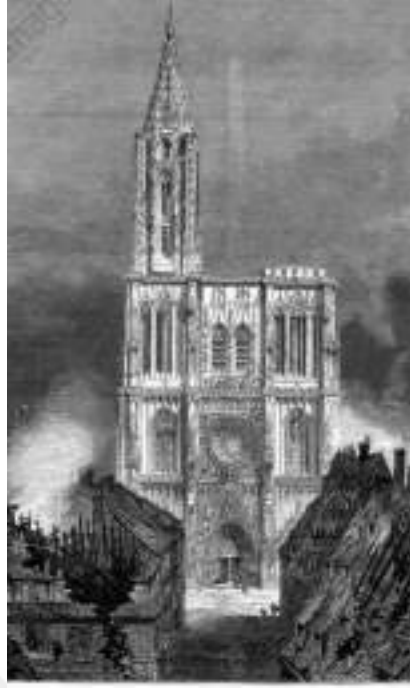
Tarih boyunca dini yapılar, kaleler ve diğer sembolik hedefler çeşitli mesajlar vermek üzere savaşın parçası olmuştur. Demokrasi devriminin ardından yükselen ulusalcı akımlar tarihi anıtlara bakışı değiştirmiştir. 19'uncu yüzyıl boyunca mimari koruma anlayışı kültür mirasının bir ulusa ait olduğu düşüncesiyle gelişmiş; Almanya gibi yeni ulus devletlerin ortaya çıkışını da teşvik etmeye başlamıştır. Öte yandan 19'uncu yüzyılın son çeyreğinden başlayarak kültür mirası, mirasa yüklenen anlamlar üzerinden hedef olmaya başlamıştır. Kültür mücadeleleri, propaganda amaçlı

saldırıları, sembolik eylemler, ikonoklazm-vandalizm, cezalandırma amaçlı saldırıları, bilinçli kötüye kullanımlar, güç gösterileri, ekonomik kazanım elde etmeye yönelik eylemler ve kültür politikaları kültür varlıklarını hedef alan eylemlerden bazılarıdır.

Bilinçli ve planlı saldırılar, savaşlarda özellikle yakın dönem silahlı çatışmalarda gerçekleştirilmekte; merkezinde kimlik ve bellek yer almaktadır. Tekil hedeflere ya da kente yönelik gerçekleştirilen saldırılar ulusalcı, dinsel, mezhepsel, etnik, kültürel, politik, ideolojik kaynaklardan beslenen çatışmalarda ortaya çıkmaktadır. Ulaşılmak istenen hedef doğrultusunda kentler ve kültür varlıkları eylemin amacına uygun eylem tipiyle hedef alınmaktadır (Şekil 2.1). Tekil hedeflere veya kentlere yönelik saldırılar ya da eylemler gerçekleştirilmektedir. Tekil hedeflere yönelik saldırılar kimlik ve bellek değeri olan, sembolik anlamlar taşıyan anıtlara ya da bazı değerlerin içinde muhafaza edildiği arşiv, müze gibi yapılara yönelik olmaktadır. Tekil hedeflere yönelik saldırılar genellikle sembolik olup eylemin/saldırının türüne göre kültür varlıklarına maddi ve manevi zararlar verebilmektedir. Çoğunlukla karşı tarafa mesaj vermeyi amaçlamaktadır. Bir yapının işgal edilmesinden yıkımına kadar geniş ölçekli eylem türleriyle gerçekleştirilir. Kentlere ve kentlilere ya da yapı gruplarına yönelik saldırılar ise genellikle daha büyük ölçekli değişimi hedefler. Coğrafi sınırları yeniden çizmeyi, demografik yapıyı değiştirmeyi, çok kültürlülüğü ortadan kaldırmayı ve homojen bir yapı oluşturmayı amaçlar. Bütün izleri ortadan kaldırmaya dönük süpürme harekâtı olarak tanımlanabilir. Ancak belirtmek gerekir ki kültür varlıklarına -ya da bir kültür varlığına- yönelik saldırılar/eylemler birden fazla amaca ulaşmak üzere ve farklı eylem tipleriyle gerçekleştirilebilmektedir.

- *Kültür savaşları; mesaj vermek, boyun eğdirmek, demoralize etmek amacıyla gerçekleştirilen saldırılar/eylemler*

Fransa-Prusya Savaşı (1870-71), Strasbourg kuşatması sırasında (Şekil 2.4) uzun menzilli silahlarla katedraller, kiliseler ve müzeler vurulmuştur (Lambourne, 2001, s. 13). Versaille Sarayı'nın Ekim 1870'ten itibaren Prusya askeri karargâhı olarak kullanılmıştır. İşgal altındaki anıt 18 Ocak 1871'de Prusya Kralı Wilhem I'ın Birleşik Almanya tahtına çıkışının ilan edildiği yer olmuştur. Yapı fiziksel olarak zarar görmese de tarihi, kültürel ve ulusal gurur zarar görmüş; Fransızlar için politik ve kültürel aşağılanma olarak kabul edilmiştir (Lambourne, 2001, s. 16).

Şekil 2.4 : 24 Ağustos 1870 gecesinde Strasbourg Katedrali'nin bombalanmasını tasvir eden resim (URL-6).

I. Dünya Savaşı'nda topyekûn galibiyete ulaşmak ya da topyekûn mağlubiyetten kurtulmak için eldeki bütün imkânları kullanarak savaşmak kaçınılmaz görülmüştür. İngiltere, Fransa ve Belçika'nın işgal edilen bölgelerinde kültür mirası da savaş aracı olarak hedef alınmış; sergilenen yıkım ve dehşet zafere kısa yoldan ulaşmak üzere bilinçli bir politika olarak yürütülmüştür (Kramer & Horne, 2001, s. 237). Belçika Katolikliği'nin merkezi olan Louvain'in kültürel sembolleri, düşmana boyun eğdirmek için yok edilmiştir (Kramer, 2007, s. 29). Ayrıca I. Dünya Savaşı'nda kültür varlıklarının ve tarihi eserlerin ilk defa bilinçli bir şekilde hedef alınması, Almanların birleşme çabaları sırasında ortaya koydukları “kültür mücadelesi (*Kulturkampf*¹⁸)” devamı niteliği de taşımaktadır.

1914 yılında Louvain Üniversitesi kütüphanesinin yakılması (Şekil 2.5) sadece Ypres, Peronne ya da Treviso gibi kentlerin yıkımının değil, düşman olarak görülenin ve ona ait kültürünün de hedef alındığını gösteren sembolik bir örnek olmuştur. Alman ordusu

¹⁸ *Kulturkampf* (Kültür Mücadelesi) 19'uncu yüzyılda Almanya'daki Katolik karşıtlığıdır. Almanya'nın dini, siyasi ve sosyal yaşamında önemli bir faktör olan Katolikliği ortadan kaldırmak, hükümet politikalarına direnen Katolik muhalefeti kırmak ve ulusal birliği sağlamak amacıyla yürütülen politikaları ifade eder. Milliyetçi ve politik faktörler Alman ulus birliği için tehdit olarak görülen Katolikliğe karşı yürütülen politikalarda etkili olmuştur. Daha fazla bilgi edinmek için Smith (1995) ve (Gross, 2004) inceleyiniz.

27 Ağustos'ta Belçika'nın Louvain kentinin bombalanacağını duyurmuştur; binlerce insan kentten göç etmiş fakat sadece 10 top atışı yapılmıştır (Kramer, 2007, s. 16). Kentin boşalmasıyla yağmalamalar başlamış; yıkımın ve tahribatın esas nedeni ise kundaklamalar olmuş; sadece kütüphane yapısı ve arşivler değil, çeşitli kamu yapıları, ticari yapılar ve 8928 konutun 1120'si tahrip edilmiştir (Kramer, 2007, s. 16).

Şekil 2.5 : Louvain Kütüphanesi, Büyük Salon, a) yıkımdan önce, b) 25 Ağustos 1914'ten yıkımından sonra (Kramer, 2007).

- *Propaganda amaçlı saldırılar/eylemler*

Politik rakipler düşmanın ne için savaştığı ya da düşmanla neden savaşıldığı konusunda karşılıklı propaganda üretmekte; kültür varlıklarını politika aracı olarak kullanmakta ve kitleleri yönlendirmeye çalışmaktadır. Bu asıl niyetin ne olduğunu maskeleymektedir. I. Dünya Savaşı'nda Almanların Reims Katedrali'ne savaşın başlamasından hemen sonra saldırmaları, tarihi anıtlara düzenlenen saldırıların propaganda savaşına dönebileceğini gösteren bir örnektir (Şekil 2.6). Almanlar katedralin askeri amaçlarla kullanıldığı için; itilaf devletleri ise Almanların katedrale gücünü ve acımasızlığını göstermek için saldırdığını söylemiştir (Dacia Viejo-Rose, 2008). Lambourne hem Almanlar hem de Fransızlar için I. Dünya Savaşı sırasında kültürel varlıkların hedef olarak seçilmesinin ve kültürel varlıklara saldırılmasının arkasındaki gerekçelerin çok belirli olmadığını ancak yapıların aldığı hasarların propaganda amacıyla üretildiğini ve karşılıklı olarak kullanıldığını söylemektedir (Lambourne, 2001, s. 24).

Reims Katedrali propaganda üretmek amacıyla olduğu kadar Fransız ulusal hafızasındaki yeri nedeniyle de hedef alınmıştır (Kramer, 2007; Lambourne, 2001). Kralların taç giyme törenlerinin gerçekleştiği ve Fransızların ulusal hafızasında önemli bir yer tutan katedral, Fransızlar tarafından gözlem amaçlı kullanıldığı ve arkasına topçu bataryaları yerleştirildiği gerekçesiyle vurulmuştur. Bombardıman devam

ederken Alman hükümeti 23 Eylül 1914’de katedralin bilinçli hedef alındığını reddetmiş; askeri gerekliliklerle gerçekleştirilen bombardımanda yapının zarar görmesinden rahatsızlık duyacaklarını fakat sorumluluğun Reims’i kale ve mühimmat deposu olarak kullanan Fransızlara ait olduğunu belirtmiştir (Kramer, 2007, ss. 26,27; Lambourne, 2001, ss. 22,23). Reims Katedrali’nden sonra Mauchlen, Ypres, Cambrai, St. Quentin, Arras ve Noyon Ortaçağ katedralleri de harabeye çevrilmiştir. Seküler değişimin yaşandığı Fransız Devrimi sırasında bile tarihi alanların, özellikle de kiliselerin bu düzeyde tahrip olmadığı bilinmektedir.

Şekil 2.6 : Reims Katedrali Bombalanırken (URL-7).

- Sembolik saldırılar/eylemler

Çatışma kimlik temelli ise ya da ulusal, etnik, dini veya kültürel kimlik gibi kimliğin alt formları nedeniyle ortaya çıkmışsa, kimlikle ilişkilendirilen ve kolektif kimliğin bir parçası olan kültürel varlıklar hedef alınmaktadır. Saldırı güdülenmesinin temelini kültür varlıklarına yüklenen anlam ve kültür varlığının sembolik değeri oluşturmaktadır. Düşman için kıymetli olana zarar vererek moralini düşürmek, ötekinin tarihsel izini silmek, acı veren geçmişi ya da travmatik olayları hatırlatan izleri silmek, rejim değişiminde önceki rejime ait izleri silmek gibi nedenlerle gerçekleştirilmektedir. Körüklenmiş kutuplaşmalar ve ötekine duyulan öfke kültür varlıklarına silahlı saldırı, kundaklama, vandalizm-ikonoklazm gibi bir dizi eylemi beraberinde getirmektedir. Böylece gelecekteki güç, toprak, meşruiyet iddialarını kabul ettirmek ya da çürütmek amacıyla kullanılabilir (Sørensen & Viejo-Rose, 2015; Stanley-Price, 2005). Devletlerarası savaşlar, iç savaşlar ya da toplumsal karışıklıklar gibi her türlü çatışmada örnekleri görülmektedir.

Eski Yugoslavya’da yaşanan kanlı çatışmalar sırasında dini ve etnik kimlik tanımlayıcı unsur haline gelmiştir. Coğrafi bir alan üzerinde hak iddia eden taraflar kimliği tanımlayan anıtsal yapıları, dini yapıları, konutları, kütüphane ve arşivleri sistematik olarak hedef almıştır. Mostar Köprüsü, Saraybosna/Vijećnica Binası (Şekil 2.7) gibi sembolik yıkımların yanında Foča, Stolac gibi çok sayıda yerleşmede sistematik süpürme harekâtları da yapılmıştır. Güç üstünlüğü kurmaya çalışılmış; soykırım ve kültürel soykırım programı ile homojen alanlar oluşturulması amaçlanmıştır¹⁹.

Şekil 2.7 : a) Stari Most (Cidom, 1995), b) Ulusal Kütüphane yanarken (Vijećnica, 1992).

Bir kültürel yerle ya da kültür varlığıyla ilgili birden fazla grup hak iddia edebilmekte ve hak iddiası toplumsal çatışmaları tetikleyebilmektedir. Hinduların gelenek ve inanışlarına göre Büyük tanrılarından biri olan Vishnu Kral Rama’da reenkarne olmuştur. Kral Rama’nın doğduğu yerde Hindu tapınağı *Ramjanmabhumi* kurulmuştur. *Ramjanmabhumi* arkeolojik kazıları yönetimler tarafından desteklenmiş, yapıya dair izler aranmıştır. Shilanyas olarak adlandırılan Ram Tapınağı temel atma töreni için ülkenin dört bir yanından getirilen kutsanmış tuğlalar, Babri Mescidi’nin bitişiğindeki alana yığılmıştır. *Ramjanmabhumi* gönüllüleri Babri Mescidi’nin kubbesine tırmanmıştır (Şekil 2.8). 6 Aralık 1992 tarihinde -Hindistan’ın Ayodhya Bölgesi’nde Babür’ün meclisinden Mir Baqi tarafından 16’ıncı yüzyılda yaptırılan- Babri Mescidi, Hindu fundamentalistler tarafından *Ramjanmabhumi* üzerine kurulduğu gerekçesiyle yıkılmıştır (Bernbeck & Pollock, 1996; Guha-Takurta, 2003; Schildgen, 2008). Mescidin yıkılması ve yerine Hint tapınağının yapılmasının planlanmasıyla politize olmuş yerel hafıza, çok katmanlı tarihsel geçmişin önüne geçmiştir.

¹⁹ Ayrıca Bölüm 3.2 ve Bölüm 4’te örnek üzerinden ayrıntılandırılmıştır.

Şekil 2.8 : Babri Mescidi ve Eylemciler (AFP/FILE, 1992).

Birbirine rakip olan kimlikler, politik aktörlere ya da liderlere tarihi ve kültürel farklılıkları kullanarak kitleleri yönlendirme ve içerde ya da dışarda desteklerini artırma imkânı verebilir (Eck, 2009; Toft, 2003, ss. 30-31). Bir grubu temsil eden kültür varlıkları sürecin aracı olarak kullanılmaktadır. Örneğin Filistin-İsrail çatışmalarında Ariel Sharon'un Eylül 2000'de Harem-i Şerif'i ziyaret etmesi provokasyon ya da El Aksa İntifada'sı için bahane olarak görülmüştür (D. Viejo-Rose, 2008, s. 111). ABD'nin Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak kabul etmesi ve Amerikan Konsolosluğu'nu buraya taşıyacağını bildirmesi tartışma konusu olmuş; üç dinli bir kent olan Kudüs şehri üzerinden dünyanın her yerinden farklı dinlere mensup kitleler tartışmaya dâhil edilmiş; yeni çatışmaların ve 3. İntifada çağrısının yapılmasına neden olmuştur.

Din temelli çatışmalar genellikle ikonoklazmın nedeni olarak ifade edilmektedir ancak dini güdüleme politik ve ekonomik daha güçlü faktörleri gizlemek için kullanılmaktadır. Ulus ya da grup kimliği inşa etme sürecinde ulusal istikrara karşı tehdit olarak algılanan sanatsal ve mimari değerlerin yok edilmesi yıkıma araçsal bir fonksiyon yüklemektedir. İkonoklazm sanatsal ya da mimari formdaki kolektif hafızayı yok etmeye dönük araçsal bir fonksiyon üstlenmiştir. Bunun insanlara kim olduklarını unutturmayı amaçlamak gibi daha büyük hedeflere ulaşmak amacıyla yürütülen araçsal ikonoklazmın bir örneği olduğu ifade edilir (Schildgen, 2008, s. 8)

Grup kimliğini, insanların sosyal belleğini, ötekinin sanat eserlerini ve sembolik anlamı olan değerlerini yok etmek, kültürel savaş üretme mekanizmasıdır. Liderler

inançlarla ilgisi olsun ya da olmasın politik, ekonomik ya da kültürel programlarını yürütmek ve politik güçlerini tahkim etmek amacıyla toplumların duygularını sembolik anlamlar yüklenen objelere, eserlere, değerlere yönlendirebilmektedir.

İkonoklazm duygusal veya araçsal ikonoklazm biçiminde gerçekleşebilmektedir (Freedberg, 1985). Duygusal veya araçsal ikonoklazm ayrı ayrı olabildiği gibi bir arada da bulunabilmekte ve etkileri çeşitli olmaktadır. Yıkıcı etkisinin temelinde karmaşık sosyo-psikolojik, politik ya da inançla ilişkili konular olabilmektedir. Duygusal ikonoklazm tarih boyunca düzenli olarak ve farklı alanlarda sözlü eylemler, kişisel öfke ve kızgınlıklar, hayal kırıklıkları, düzeltmeye dönük gayretler ya da hedonizm (hazcılık) eylemleri biçiminde doğrudan ve tanımlı bir hedefe dönük olarak ortaya çıkmaktadır.

Yönetimlere/rejimlere karşı tepkiler o yönetimin/rejimin sembolü olarak görülen simgelere saldırılarak gösterilebilmektedir. Devrik lider Saddam Hüseyin'in heykelinin yıkılması örneğindeki gibi bireyler ya da gruplar eserleri, objeleri ya da ikonları kendi dürtüleriyle yıkmakta, yok etmektedirler. Bireylerin ya da grupların kızgınlık, kırgınlık gibi duyguları sanat eserlerine din, devlet, ulus gibi meşru bir kanaldan yönlendirilirse araçsal ve duygusal ikonoklazm bir arada görülebilmektedir. Bastille kalesi ve hapishanesi Fransız Devrimi'nin sembolü olmuştur. 14 Haziran 1789'da Bastille hapishanesinin dışında toplanan kalabalık içindeki yedi mahkûmu özgürleştirmek üzere kaleye saldırmamıştır (Bresnahan, 2015, s. 59). Akabinde ihtilali getirecek Bastille baskınının arkasında tarihi, sosyal ve ekonomik dinamikler olsa da kale gücün ve iktidarın keyfi kullanımının sembolü olarak görülmüş ve monarşiye başkaldırılmıştır. Bastille yıkımının simge ismi Pierre-François Palloy eskinin küllerinden yeni bir dünya inşa etmek için devrimin metaforik kalbi olan Bastille'yi tabula-rasa yöntemiyle temizlemeyi, yeniyi inşa etmeyi, yapmak için yıkmayı tercih etmiştir. Yıkılan yapılara ait malzemelerin yeniden kullanımı inşaat sektörü için malzeme, yıkım işiyle uğraşanlar için önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Nitekim kalenin yıkımından elde edilen malzemeler Pont de Concorde köprüsü gibi birçok yapının inşasında kullanılmıştır (Bresnahan, 2015, ss. 58-62). Yıkımın kendisi devrimin sembolü olmuş, "hem vandalizm hem de vandalize edilmiş parçaların sembolik olarak yeniden kullanımı devrim stratejisi olarak işlev görmüştür (Nochlin, 1994, s. 8)." Fransız Devrimi, monarşiye karşı ortaya çıkan politik bir hareket olmasına karşılık devrimcilerin Fransız toplumunda bozulmuş, çökmüş dini ve feodal güç olarak

gördükleri şeyleri ortadan kaldırmak istemeleri nedeniyle dini yapıların ve eserlerin yıkılmasına yol açmıştır (Schildgen, 2008, ss. 7-8). Yüzyıllar süren din savaşlarının ardından gelen Fransız Devrimi, milliyetçilikle ilişkili vatandaşlık, ulusal dil, ulusal kültür, ulusal eğitim gibi düşünceleri canlandırmıştır. Din temelli kolektif hafızayı ulus temelli kültürel hafızaya çevirmiştir. Birçok ulusal müze de bu dönemde kurulmuştur.

Vandalizm kısaca beş kategoride incelenebilir (Schildgen, 2008, s. 124). Bunlar;

- Dini bağnazlık (başka inançlara, dini öğelere ve fikirlere karşı toleranslı olamama); binaları yıkmaya, heykelleri parçalamaya, kitapları ve resimleri yakmaya, yok etmeye iter.
- Duygusal Vandalizm; Bastille kalesi örneğinde olduğu gibi sembolik yapıların öfke patlaması sonucu yakılması, yıkılmasıdır.
- Estetik Vandalizm; zevk ve haz odaklı Vandalizm'dir
- Bir Vandalizm çeşidi olarak restorasyon; restorasyon sırasında finansörün ya da yöneticilerin kültür varlığının politik düşüncelerine, inançlarına ya da kişisel taleplerine uymayan değerlerini kaldırmak, temizlemek olarak tanımlanabilir.
- Elginizm; sanat eserlerinin bir ülkeden ötekine götürülmesi olarak tanımlanır. İngiliz elçisi Lord Elgin'in Yunanistan'dan "Elgin Mermerleri" olarak bilinen heykellerin Parthenon ve Atina'daki diğer tarihi yapılardan alması ve İngiltere'ye götürmesi eyleme adını vermiştir. Kültür varlıkları özgün bağlamından koparıldığı ve alındığı ülkeyi kültürel olarak fakirleştirdiği için kültürel Vandalizm olarak görülür. Elgin daha sonra finansal baskılar, toplumsal tartışmalar ve suçlamalar neticesinde götürdüğü kültür varlıklarını British Museum'a satmıştır (URL-8).

1988 Cenevre Anlaşmalarının ardından Sovyetler Birliği'nin Afganistan'dan çekilmesiyle başlayan politik çatışmalar ve isyanlar 1996'da Sünni dini-politik hareket olan Taliban'ın Kabil'i ele geçirmesine kadar devam etmiştir. Çatışmalarda tarihi eserler yıkılmış, tahrip olmuştur. Müzeler yağmalanmıştır. 1997 yılında Afganistan İslam Emirliği'nin kurulmasıyla Taliban sistematik olarak İslam öncesi dönemlerin izlerini silme politikalarını eyleme geçirmiştir. Bu süreçte kaya yamaca oyulmuş, M.Ö. 7'nci yüzyıldan kalma iki büyük Buda heykelinin yok edilmesi en önemli süpürme hareketlerinden biri olmuştur. 26 Şubat 2001'de Taliban'ın üst düzey lideri Molla Ömer, tanınmış Afgan âlimlerin fetvaları ve Afgan Yüksek Mahkemesi'nin

kararları doğrultusunda iki büyük Buda heykeli dâhil ülkenin farklı bölgelerindeki bütün heykellerin yıkım emrini “Bu putlar onlara tapan kâfirlerin tanrılarıydı. Şimdi bile saygı görüyor ve tekrar tanrılara dönüştürülüyor. Gerçek ilah Allah’tır ve diğer bütün yanlış tanrılar ortadan kaldırılmalıdır.” diyerek vermiştir (Schildgen, 2008, ss. 4,5). Taliban rejimi döneminde kültürel aktiviteler ciddi oranda kısıtlanmış ve ortadan kaldırılmıştır. Bamyan’daki iki büyük heykel Foladi ve Kakrak Vadilerindekilerle birlikte dinamitlenmiştir. Kabil müzesindeki yüzlerce heykel 2001’de yok edilmiştir. Gandahara sanatının başyapıtı olan büyük Budist Tapınağı Tepe Shutur-e-Hadda yıkılmış ve yağmalanmıştır. Yok etme kararı İslam hukukuna dayandırılıyor, inanç ve din eksenli görünüyor ise de arkasında başka güdüler de bulunmaktadır. İslam anlayışına karşı alternatif olabilecek kültürel sembollere karşı işlenen şiddet eylemleri Taliban için sadece dış siyasi ve kültürel eleştirilere karşı bir direniş hareketi değil aynı zamanda askeri ve kabile kaynaklı sorunları çözme ve ulusal birliği sağlama çabasıdır (Schildgen, 2008, s. 5). Taliban, düşmanlarına uluslararası topluma ve yerel halklara gücünü göstermeyi hedefleyen sembolik saldırılar gerçekleştirmiştir (Knuth, 2006).

Mali’de ise camiler ve sofî şeyhlerinin mezarları da dâhil olmak üzere mezarlar aşırı grup Ensar ed-Din tarafından tahrip edilmiştir (URL-9). Sidi Yahya Camii’nin 15’inci yüzyıla tarihlenen ve “kutsal kapı” olarak tanınan kapısı insanların batıla inandığı gerekçesiyle yıkılmıştır (URL-10).

Dinsel ya da mezhepsel ayrışmalar, devlet destekli ya da bireysel ikonoklazmın ve Vandalizm’in tek nedeni değildir. Geçtiğimiz iki yüz yılda milliyetçiliğin yükselmesi ve ulus devlet anlayışının gelişmesiyle kültürel değerlerin ve sanat eserlerinin yıkımı ve yok edilmesi savaşlarda/çatışmalarda süregelen bir eylem olmuştur. Ötekinin/başkasının kutsal alanlarına saldırarak kültürel ya da kolektif belleği aşağılamak ya da silmek insanlara kim olduklarını unutturacak kasıtlı eylemlerdir.

Kosova Savaşı’ndan önce Kosova’daki Osmanlı Dönemi camileri gibi kültür varlıkları bazı örnekler dışında Sırp yasaları tarafından korunmamıştır. Savaştan sonra ise Kosova’daki Sırp yerlerinden edilmiş, evleri soyulmuş, eserleri Vandalizm’e uğramıştır. Özellikle Kosova’da ki Sırp dini mirası Vandalizm’e uğramıştır. Çünkü Yugoslavya’nın dağılmasından sonra bile Miloseviç döneminde Sırp Ortodoks Kilisesi’nin Sırp politikalarına hizmet ettiği düşünülmüş; Sırp’ların hiç yaşamadığı yerlere Sırp Ortodoks kiliselerinin inşa edilmesi Arnavutlara tehdit edildikleri hissini vermiştir (Herscher, 2010, s. 131). Sırp’lar, Sırp Ortodoksisini ulusçuluk aracı olarak

kullanmış; Arnavutlar ise Sırp faşizminin sembolü olarak gördükleri kiliseleri tahrip etmiştir (Herscher, 2010, ss. 127-141).

- *Cezalandırmaya, tahrip etmeye yönelik saldırılar/eylemler*

İktidarı, gücü veya üstünlüğü kaybetmenin verdiği öfke ve intikam duygusu cezalandırma amaçlı eylemlere dönüşmektedir. Yabancı tarihçilerin Büyük Hint Ayaklanması ya da Sepoy İsyanı, Hintli tarihçilerin ise Birinci ya da 1857 Hindistan Bağımsızlık Savaşı olarak adlandırdıkları olaylar sırasında İngiltere'nin Eylül 1857'de Delhi'yi ele geçirmesiyle büyük bir yıkım yaşanmıştır (Islam, 2011). İşgal güçleri Cuma Mescidi'ne el koymuş; askerlerini ve ağır silahlarını Babürlerden kalma Mescid-i Cihannüma meydanına konuşlandırmıştır. İsyancıları cezalandırmak amacıyla kenti ve Cuma Mescidi'ni yerle bir etmeyi amaçlamışlardır. Atış menziline giren bütün alanı mimari, sanatsal, kültürel değerleriyle birlikte yok etmiştir. Kızıl Kale içindeki ve dışındaki Şah Cihan yapılarının çoğunu bombalamıştır. Kalenin etrafındaki çok sayıda büyüklü küçüklü camiyi, Akbarabadi Mescidi'ni, Müslümanların evlerini, kentin sokaklarını yıkmıştır. Hindistan üzerinde İslam yönetimi savlarının dayandığı temeller de böylece ortadan kalkmıştır (Islam, 2011, ss. 202-203; McNeill, 2002, ss. 680-681; Rajagopalan, 2016).

1917-18 yıllarında Almanların savunma pozisyonuna geçmek zorunda kaldıkları batı cephesinde geri çekilirken her şeyin yok edilmesi ve düşmana boş, çorak arazi bırakılması emri verilmiştir; madenlerin yok edilmesinden müzelerin soyulmasına kadar geniş yelpazedeki yıkım Kasım 1918'e kadar sürmüştür (Kramer, 2007, s. 75). Kasıtlı ve kısa yoldan amaca ulaşmak üzere sürdürülen yıkım, yerini yenilmiş olmanın verdiği öfke ile savaş sonrası yeniden yapılanmayı yavaşlatacak tahribata ve yıkıma bırakmıştır (Şekil 2.9 :).

Şekil 2.9 : Louvain kent merkezi (URL-11).

- ***Bilinçli kötüye kullanımlar***

Silahlı çatışmalarda/savaşlarda psikolojik veya stratejik üstünlüğü elde etmek amacıyla kültür varlıklarının özel durumundan faydalanılmaktadır. Çoğunlukla çatışan taraflar arasında asimetrik güç dengesinin olduğu durumlarda kültür varlıklarının sağladığı avantajlardan faydalanılarak bilinçli ve kasıtlı olarak kötüye kullanılmaktadır. Kültürel alanlar saklanmak veya üs olarak kullanmak amacıyla kullanılmaktadır. Devletlerin orduları yasalara tabidir. Kültürel mirasın korunmasıyla ilgili yasal çerçeveyi bilen liderler, tehditleri bertaraf etmek için güç kullanmak zorunda kaldıklarında -tabi oldukları- ulusal ya da uluslararası mevzuat gereğince kültür varlığı niteliği taşıyan yerleri vurmaya çekinebilmektedir. Hedefi vurmak için gerekli karar mekanizmalarını çalıştırmak zaman alabilmekte ve yasa dışı silahlı gruplar bu durumu avantaja çevirmektedir.

İç savaşlar sırasında silahlı gruplar askeri gücünü arttırmak için taraftar toplamaktadır. Taraftar toplamak için genellikle daha önceden mevcut olan ağlar, sosyal topluluklar güvenilir yeni üyeler edinmek için kullanılmaktadır. Sosyal ilişkilerin kurulduğu, insanların bir araya geldikleri dini ve kültürel mekânlar, taraftar toplamak ya da taraftarların ilişkilerini gizlilik içinde yürütmeleri için uygun ortam sunabilmektedir. Çatışan taraflar için yapıların askeri üs, saklanma, cephanelik gibi işlevlerle kullanılması ve yapının niteliğinin sağladığı avantajdan stratejik açıdan yararlanılması bilinçli kötüye kullanım şekillerinden bazılarıdır.

- ***Güç göstermeye, güç kazanmaya yönelik saldırılar/eylemler***

Günümüz savaş ve silah teknolojilerinin ulaştığı düzey kültür mirasını daha hassas kılmakta, yaptığı yıkıcı etki de oldukça büyük olmaktadır. Ancak tarihte de tahrip gücü düşük silahlara rağmen gücü göstermek amacıyla yerleşimler yerle bir edilmiş ve talan edilmiştir. Yapılar kasıtlı olarak yakılmış; aşağılama amaçlı sembolik eylemlere maruz kalmış ya da sembolik olarak yapılara el konulmuştur (Baker, 2015, ss. 51-53). Zafer, güç ve otorite gösterilmiştir. Çağdaş savaşlarda da taraflar, çatışmanın tarafı olmaya devam edebileceğini göstermek için güç gösterisinde bulunmakta ve kültür varlıklarını propaganda aracı olarak kullanmaktadırlar. Silahlı gruplar savaşma kabiliyetlerini, çatışma sırasında yaşadıkları mağduriyetleri ya da uğruna savaştıkları davaya sadakatlerini kültür varlıklarına saldırı düzenleyerek göstermektedirler. Saldırı düzenleyebilme kabiliyeti bazı imtiyazların hak edildiğinin kanıtı olarak

görülmektedir. Seçilen hedefler düşük riskli, yumuşak hedefler olup; sembolik etkisi büyük olan hedeflerdir. Dolayısıyla kültür varlıkları silahlı gücü zayıf olanlar için silah haline gelmektedir.

Latin Amerika’da 1960’ların sonu 70’lerin başında yönetimi zor durumda bırakacak bazı sembolik eylemler düzenlenmiştir. Daha sonra siyasi parti kimliği de kazanan M-19 kent gerillaları, 1974’te ulusal kahraman Simon Bolivar’ın kılıcını müzeden çalmıştır. Bazen de tam tersine resmi yönetimler tarafından isyanın sembolleri kaldırılmaya çalışılmaktadır. Meksika ordusunun Taniperla’daki Zapatista liderlerini temsil eden duvar resimlerinin kaldırılması buna örnek verilebilir (Brosché ve diğ., 2017, s. 254).

DAEŞ (İŞİD), Suriye’de kültür varlıklarına saldırarak ve terör eylemlerini iletişim kanallarından yayınlarak güç gösterisi yapmak, korku yaymak, karşı tarafın moralini ve savaşıma arzusunu kırmak istemiştir. Ayrıca örgüt, yaptığı etki gücü yüksek saldırılarla bilinirliğini arttırmayı ve dışardan taraftar toplamayı hedeflemiştir. Palmyra ve Hatra antik kentlerinin yerle bir edilmiş, medyaya sunulan diğer terör eylemleri de bu amaçla kültürel miras alanlarında gerçekleştirilmiştir.

- *Ekonomik kazanç elde etmek ya da ekonomik zarar vermek amacıyla gerçekleştirilen saldırılar/eylemler*

Tarih boyunca kültür varlıkları savaş ganimeti olarak görülmüş, kaçırılmış ve ekonomik kazanımlar elde edilmiştir. Günümüzde de ekonomik kazanımlar elde etmek üzere kaçak kazılar, yağmalama, hırsızlık ve turizm odaklı saldırılar gerçekleştirilmektedir.

Ganimet göstermek zaferi temsil eder. 18’inci yüzyılın sonunda Belçika ve İsviçre’yi işgal eden Fransız Devrim Ordusu tarafından çok sayıda resim Paris’e götürülmüştür. Napolyon fethedilen topraklardaki değerli sanat eserlerini toplamak üzere ordudan görevli tahsis etmiştir. Fransızlara istediği sanat eserlerini alma özgürlüğü veren Napolyon, Tolentino Anlaşması gibi anlaşmalarla yağmayı yasal ve sistemli hale getirmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında da Alman ve Rus orduları işgal ettikleri yerdeki kültürel varlıkları çalmış/kaçırmıştır (Nicholas, 1994).

Devletlerarası savaşlarda kültürel varlıklara saldırılması ve savaş ganimeti olarak görülmesi uluslararası savaş hukukunun ihlali olarak görüldüğü için oldukça azalmış durumdadır (Stone, 2016, s. 45) ancak iç savaşlarda ya da gruplar arası çatışmalarda

grupların savaşma kabiliyetini sürdürmesi, grup üyelerinin hayatını riske atmasına değecek kazanımlar sunabilmesine bağlıdır. Grup üyeleri herhangi bir ücret almasa bile çatışmalı ortam ve kaotik süreç kendilerine yağma imkânı vermektedir (Weinstein, 2007). Tarihi eserlerin yağmalanması ve yasa dışı ticaretinin yapılması örgütler için alternatif finans kaynağı olarak görülmektedir. Çatışan taraflar savaşı sürdürebilmek ve gerekli gücü, silahı, parayı temin etmek için kültür varlıklarını kullanmaktadır (Baker & Anjar, 2012). Afganistan, Irak, Suriye gibi merkezi yönetimlerin zayıfladığı ve güvenlik zafiyetlerinin olduğu ülkelerde yağmalar, kaçak kazılar ve kültür varlıklarının yasa dışı ticareti yaygınlaşmıştır (Şekil 2.10).

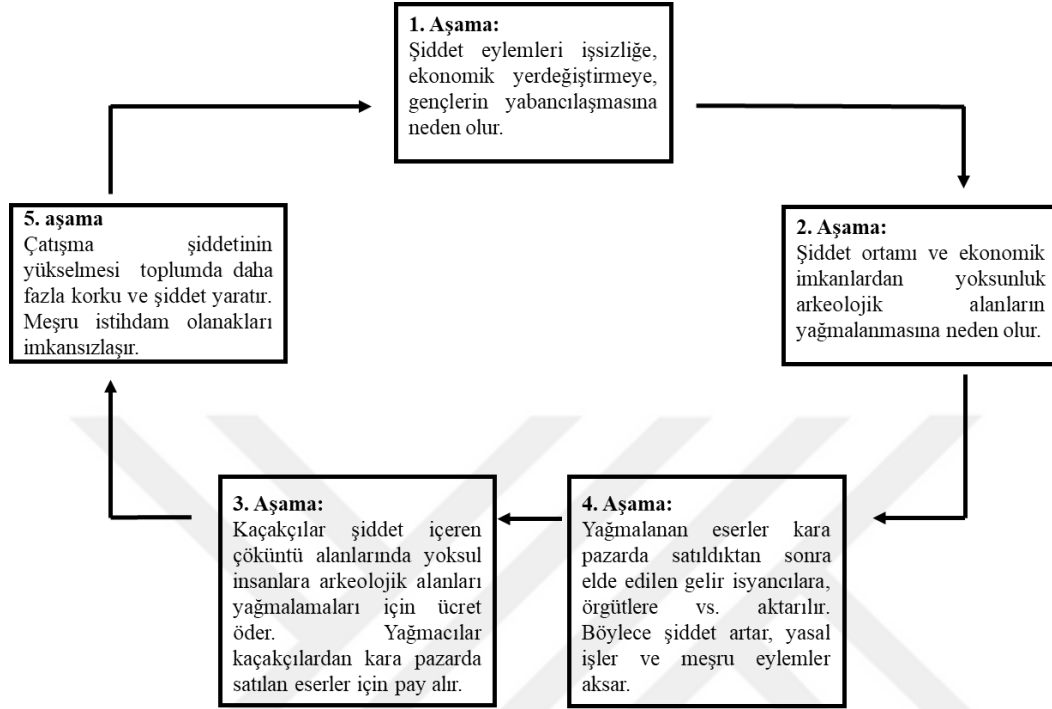

Şekil 2.10 : Suriye/Apamea Antik Kenti’ndeki yasa dışı kazıları gösteren Nisan 2012 tarihine ait Google Earth uydu görüntüsü.

Afganistan’da savaş nedeniyle yönetsel, ekonomik, politik ve kültürel anlamda düzen bozulmuş, yerini anarşi ve kargaşaya bırakmıştır. Merkezi yönetim zayıflamış; kültür varlıkları korunamaz hale gelmiştir. Ulusal müze yağmalanmış; kaçak kazılar sonucu binlerce değerli obje Pakistan üzerinden başka ülkelere kaçırılmış ve uluslararası pazarlarda satılmıştır. 1993-95 yılları arasında Paktia’daki Mir Zaka’nın hazineleri Pakistanlı ve Afgan anlaşmacıların cesaretlendirmesiyle, yerel halkın ve komutanların yürüttüğü yasa dışı kazılarla çıkarılmış; buluntular Pakistan’a oradan da Japonya, Londra, İsviçre, İtalya ve Amerika’ya kaçırılmıştır. Ayrıca Greko-Baktriyan şehri olan Ai Khanum, yağmacıların buldozerler ile yasa dışı kazı yapması sonucu zarar görmüştür.

Çatışmalı bölgelerde devletler eğitim, sağlık, güvenlik, ekonomi, sosyo-kültürel hayat gibi alanlarda yönetme ve sürdürme kabiliyetini yitirebilmektedir. Şiddet ortamının

yaygınlaşması sosyo-ekonomik düzenin bozulmasına, işsizlik ve suç oranlarının artmasına neden olmaktadır. Sosyo-ekonomik düzenin bozulması ve kültür mirasının yağmalanması arasında geri besleme döngüsü oluşmaktadır (Şekil 2.11).

Şekil 2.11 : Kilcullen'in sosyo-ekonomik bozulma modeline dayanan geri besleme döngüsü (White & Livoti, 2013).

Filistinliler 1967'den itibaren İsrail'deki ekonomik ortama bağımlı hale gelmiştir. 1987'de 1. İntifadanın başlamasıyla Filistin toprakları güvenlik nedeniyle kapatılmış ve Filistinli işçilerin İsrail'deki iş ortamına erişimi kısıtlanmıştır. Ekonomik darboğaz nedeniyle mülk sahipleri, yerel halk, profesyoneller ve yasa dışı iştirakçiler arasında gelirin paylaşıldığı yasa dışı kazılar ve yağma başlamıştır.

Tarihi ve kültürel mirasın turizm gelirleriyle birlikte ülke ekonomilerine çok büyük katkısı olduğu bilinmektedir. Kültürel miras bir kültürel sermaye olarak görülmekte; ekonomi ve kültür kalkınmanın birbirini tamamlayan unsurları haline gelmektedir. Kültürel miras alanlarına yönelik saldırılar ve terör eylemleri ekonomik kayıplara yol açmaktadır. İstanbul Sultanahmet Meydanı ya da Hipodrom gibi kültürel miras alanlarında turistlere yönelik gerçekleştirilen bir terör saldırısının (12 Ocak 2016) ülke ve dünya çapında bilinirliği, haber olma değeri daha yüksektir. Bu tür saldırılar propaganda aracı olabilmekte ve toplumlarda şok etkisi yaratmaktadır. Güvenlik

kaygısı ziyaretçilerin tarihi alanlara gidişinin önünde engel oluşturmakta; azalan turizm gelirlerine bağlı olarak ülke ekonomileri zarara uğramaktadır.

- ***Kültür politikaları kapsamında gerçekleştirilen eylemler***

Politik arzular, siyasi çıkarlar bir dönemi öne çıkarma, başka bir dönemi görmezden gelme ya da bir döneme ait izleri silme gibi seçmeci yaklaşımları beraberinde getirmektedir. Bu yaklaşım coğrafi bir alan üzerinde hak iddia etmek için kullanılmaktadır. Çünkü fiziksel kalıntıların varlığı bir grubun ya da etnik yapının bir yere aidiyetinin delili olmakta; alternatif başka hikâyeleri ortadan kaldırmaktadır. İzi silme ve görmezden gelme sıcak çatışma döneminde silahlı saldırı ve yıkım gibi süpürme eylemleriyle, sonrasında ise kültürel politikalarla gerçekleştirilmektedir. Devlet yönetimlerinin ya da yönetim ideolojilerinin değişmesi ve yeni devlet düzenini kurma arzusu -savaş/çatışma olmasa bile- kültür varlıklarının bilinçli tahribatına neden olmuştur. Geçmiş yönetimlere, o yönetimleri anımsatan dini, kültürel, sanatsal vb. her türlü sembole karşı duyulan hoşnutsuzluk, öfke, düşmanlık politik ve sosyo-kültürel deneyimlerle de ilişkili olarak yıkım ve görmezden gelme ile sonuçlanabilmektedir.

Arnavutluk'ta Enver Hoca (1908-1985) döneminde İliryalıların Arnavutların ataları olduğunu kanıtlamak için somut kanıtlar aranmış ve kapsamlı arkeolojik kazılar yapılmış; kazılar yapılırken Bizans mirası görmezden gelinmiştir (Dacia Viejo-Rose, 2008, s. 105). Devrik lider Muammer Kaddafi'nin arkeolojiyi kolonyal bir aktivite ve sömürgeci bir geçmişe bağlantı olarak görmüş; kültür varlıklarının görmezden gelinmesine ve tahrip olmasına neden olmuştur (Lernia, 2015, s. 548).

Yunanistan'da Selanik kenti 20'nci yüzyılın başına kadar Yahudilerin, Ermenilerin, Türklerin, Yunanların ve diğer etnik kökenden gelen toplulukların bir arada yaşadığı kozmopolit bir yerleşim olmuştur. Çoklu kültüre sahip tarihi bir kent olan Selanik için hazırlanan resmi turizm rehberinde sadece Yunan kültür mirası özellikle de Helenistik Dönem ile ilişkili kültür varlıkları işaretlenmiştir. 1881 yılında Selanik'te M. Kemal Atatürk'ün dünyaya geldiği ev, haritalarda gösterilmemiş ve Yunan yasalarıyla resmi olarak koruma altına alınmamıştır. Ev, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin çabalarıyla restore edilmiş ve Türk Konsoloslugu'nun bitişiğinde Atatürk Evi adıyla müzeye çevrilmiştir. Kesin olarak mirası reddetme söz konusu olmasa da sunumunda ve korunmasında görmezden gelme söz konusudur (Ashworth, Graham, & Tunbridge, 2007).

İmar faaliyetleri de sıcak çatışmaların sürdüğü ya da çatışma sonrası sakin dönemde kültür politikaları kapsamında yürütülen kampanyalardan biri olabilmektedir. İmar hareketleri ile kültür mirası hedef alınarak kimlik, inanç ya da bellek eksenli tahribat yapılmaktadır. Örneğin; Sovyetler Birliği Dönemi'nde Stalin rejimi, metropoliten demiryolunun inşası sırasında Moskova kiliseleri yıkılmıştır. Kiliseler görünürde demir yolu inşası için yıkılmıştır fakat araştırmacılar yıkımların Rus Ortodoks dinini ve insanlar üzerindeki etkisini ortadan kaldırmaya yönelik olduğunu ifade etmektedir (Schildgen, 2008, s. 6).

2.5 Kent Savaşları/Meskûn Mahal Çatışmaları

Silahlı çatışmalar sırasında ve sonrasında kültürel mirasın korunması için yürütülen çalışmalar müzelere, önemli tarihi kentsel ve arkeolojik alanlara, özellikle de Dünya Miras Alanlarına yoğunlaşmaktadır. Buna karşılık kentsel alanlarda toplumlar için yerin, kimliğin ve belleğin ruhunu tanımlayan yapılar, alanlar, anıtlar ve tarihi kentsel peyzajın bütün katmanlarını tanımlayan kültürel varlıklar daha az ilgi gören değerler olmaktadır.

Çağdaş savaşların doğası gereği kentsel alanlar, bilinçli saldırılarla hedef alınmakta ve tahrip olmaktadır. Kentlere yönelik saldırılar kentkırım programının parçası olabilmektedir. Çatışma sırasında kentsel peyzajın büyük ölçekli tahribatını önlemek zor olduğu gibi barış döneminde de koruma çalışmalarını yürütmek ve devam eden tahribatı önlemek aynı ölçüde zordur. Ayrıca tarihi kentsel peyzaj kavramını ve anıtsal yapıların dışındaki kültürel değerleri daha geniş anlamıyla kavramayı gerektirir. Buna göre silahlı çatışma sırasında kültürel mirasa ve kentlere yönelik saldırılar ile sonrasındaki müdahaleler iki önemli konuyu öne çıkarmaktadır. Birincisi fiziksel özellikleri ve manevi anlamları bakımından tarihi kentsel peyzaj bir bütünlük içermektedir ve çevresinden yalıtılmış anıtsal yapılardan çok daha fazlasıdır. İkincisi kültür mirasının saldırıya maruz kalmasının kentkırımla, dahası soykırımla olan bağı kapsamlı irdelenmelidir. Tarihi kentsel peyzaj kavramının yeterince anlaşılamaması; kültür mirasına kasıtsız veya kasıtlı saldırılarla verilen hasarlar silahlı çatışmalar sırasında ve sonrasında kentsel kültür mirasının korunmasını zorlaştırmaktadır.

Endüstrileşme ve kentsel değişimlerin baskısına karşı kentsel alanların korunması için 1987'de Tarihi Kentlerin ve Kentsel Alanların Korunması Tüzüğü (Washington Tüzüğü) yayınlanmıştır. Bu tüzükte yapıların çevreleriyle ilişkileri, görünüşleri, yapım

tekniği ve malzemeleri, kentlerin sokakları gibi kentsel alanların korunması için gerekli somut ve somut olmayan tarihi nitelikleri tanımlanmıştır. Kentler için kültür mirasının sadece önemli yapılardan ibaret olmadığı, peyzajın somut ve somut olmayan bütün unsurlarıyla birlikte kentsel kültür mirasını, kentin ve toplumun kültürel kimliğini tanımladığı anlaşılmaktadır.

Tarihi kentsel peyzaj kavramı UNESCO Tarihi Kentsel Peyzaj Tavsiye Kararı'nda şöyle tanımlanır;

Kentsel alanlar doğal ve tarihsel değerlerin katmanlaşması sonucu “tarihi merkez” ya da “külliye” kavramlarının ötesinde kentin geniş kentsel ve coğrafi bağlamını içerir. Bu tanım alanın doğal özelliklerini (topografyasını, jeomorfolojisini, hidrolojisini); yapıli çevresini (çağdaş ya da tarihi); alt yapısını; açık alanları ve bahçeleri; arazi kullanımı ve mekânsal organizasyonu; algıları ve görsel ilişkileri ile kentsel yapının tüm bileşenlerini içerir. Ayrıca sosyal ve kültürel pratikleri ve değerleri, ekonomik süreçleri, kimlik ve çeşitlilikle ilişkili mirasın somut olmayan yönlerini de içerir (UNESCO Tarihi Kentsel Peyzaj Tavsiye Kararı, 2011, madde 8-9).

Ascherson (2007, s. 17) savaş yoluyla kültürün tahribatını kültürel kimliğin iki formu üzerinden tanımlamaktadır. Birincisi toplumun dil, kültür ve gelenekler aracılığı ile kendini tanıdığı ve sürekliliğini hissettiği sosyal ve antropolojik kimliktir; ikincisi ise anıtlar, dini yapılar, antik eserler gibi üstün sanatsal değer taşıyan kültür varlıklarıyla tanımlanan kolektif kimliktir (Ascherson, 2007, s. 17). Ashworth ve diğ. (2007, s. 54) mekân ve ritüeller, gelenekler, anılar ve bunlarla ilişkili olan diğer şeyler mekânı tarih, kimlik ve bellekle ilişkilendirerek tanımlı bir yer yaptığını belirtmektedir.

Silahlı çatışmalarda hem kolektif kimlik hem de sosyal ve antropolojik kimlik kasıtlı olarak hedef alınabilmektedir. Ayrıca günlük yaşam kültürü tarihi mekânlarda, dini yapılarda, kamusal alanlarda, ticari alanlarda hatta konutlarda yaşadığından kolektif kimliğin hedef alınması sosyal ve antropolojik kimliği de tahrip eder. İyileşme sürecinin başarılı olması ve günlük yaşam kültürünün devamı için çatışma sonrası kentsel peyzajın korunması ve kültür mirasının bütün yönleriyle değerlendirilerek onarılması çok önemlidir.

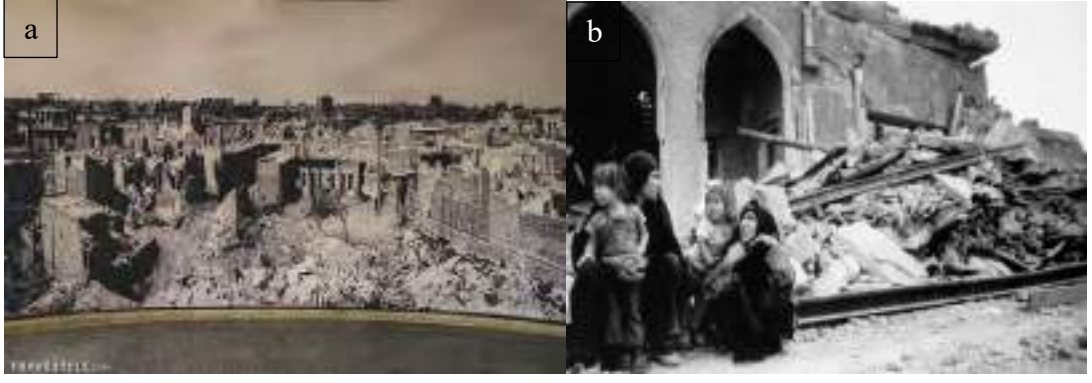
Çarşılarla, hamamlara, dini yapılara ya da geleneksel konut dokusuna sahip tarihi kent merkezleri bakımsızlık, yüksek nüfus yoğunluğu, refah düzeyi düşük insanların

yerleşimi gibi nedenlerle tahrip olmuştur. Silahlı çatışma/savaş öncesi çöküntü alanı olarak görülen alanlardaki yapıların silahlı çatışma sırasında hasar alması alanın temizlenmesi için fırsat olarak görülebilmektedir. Yapıların temizlenmesi ve alanın yeniden planlanması güvenlik ya da gayrimenkul gelişimi için kazanım olarak görülse de kent sakinleri için sorunludur çünkü çöküntü alanı olsa bile bu alanlar günlük yaşam kültürünün sürdürülebildiği alanlardır.

Kentler tarih boyunca savaşlar ve çatışmalarla tahrip edilmiştir. Sanayi devriminin ardından 20'nci yüzyıl boyunca dünya genelinde kentlerin sayıları, boyutları, nüfusu artmıştır. Bu yüzden 20'nci yüzyıla kadar kentsel alanların savaş alanı olarak kullanımından; çatışmanın karmaşık bir hale gelmesi, sivil kayıpları arttırması, güvenlik sorunları ve savaş sonrası yeniden yapılanma süreçlerinin oldukça zor olması gibi nedenlerle kaçınılmıştır. Kentleri yok etmeye yönelik kasıtlı saldırılar şok edici etki bırakmayı amaçlamaktadır (Ashworth, 1991, ss. 112-113). Şehir kuşatmaları ve kent savaşları birbirinden ayrılmaktadır. Kent kuşatmalarında amaç kentin kendisidir; kent savaşlarında ise taraflardan biri düzensiz karaktere sahiptir (Ashworth, 1991, s. 114). Her iki durumda da savaş şehirlere ve insanlara karşıdır. Kente saldırmanın en önemli nedeni düşmanın politik, ekonomik ve kültürel merkezini ele geçirerek moralini düşürmek, savaşı sürdürme ve yönetme kabiliyetini elinden almaktır (Marco, 2003, s. 4).

I. Dünya Savaşı ve öncesindeki savaşlarla kentler ve kültürel değerler tahrip olmuştur.
II. Dünya Savaşı'ndan itibaren savaşlarda kentler ve siviller doğrudan hedef haline gelmeye başlamıştır. Almanların "Baedekar" saldırılarıyla İngiltere'nin tarihi kentleri vurulurken (Rothnie, 1992), İngiliz müttefiklerinin saldırılarıyla Almanya'nın Dresden gibi kültürel merkezleri yerle bir olmuştur. Japonlar Çin'in kentlerine saldırırken savaş Hiroşima ve Nagazaki'ye atılan atom bombalarıyla son bulmuştur. Kentleri, kaynakları, insanları ve kültürel değerleri yok etmeye yönelik saldırılar topyekûn savaş olarak kabul edilmiştir (Knuth, 2006, s. 162). Bunlar, 1954 Lahey Sözleşmesi'nin de temelini oluşturmuştur.

Yakın dönemin savaşlarında da kentler aynı gerekçelerle savaş alanı olmaya devam etmiştir. İran-Irak Savaşı'nda (1980-88) stratejik olarak yıpratma savaşına dönülmesi sonucu taraflar birbirinin ekonomik kaynaklarını hedef almıştır. Irak ordusunun işgaliyle İran'ın önemli bir liman kenti ve ticari merkezi olan Hürramşahr (Şekil 2.12 :) gibi çoğu kent, kültür varlıklarıyla birlikte harap olmuştur (Ehsani, 2017).

Şekil 2.12 : a) Hürramşahr (Khorramshahr) savaştan sonra (URL-12); b) Hürramşahr demiryolu bombalama sonrası (URL-13).

Kentsel alanlar genellikle çatışmayı sürdürmenin zor olduğu ve karmaşık çatışma alanları olarak kabul edilmektedir (Ashworth, 1991, s. 116; Hills, 2004, s. 231). Buna karşılık modern savaşlar ya da yeni savaşlar kentlerde yoğunlaşmaktadır. Kentler ve sivililer kasıtlı ve doğrudan hedef olmaktadır. Yüksek saldırı gücüne ya da silahlı güce sahip olan tarafa karşı zayıf olana savunma ve saldırı bakımından asimetrik avantaj sağlamaktadır (Ashworth, 1991, s. 116; Marco, 2003, s. 4).

Her şehrin kendine özgü morfolojisi olduğu gibi morfoloji kentin çeşitli bölgelerine göre de değişebilmektedir. Kentin büyüklüğü, binalar, alt yapı sistemleri, sivil nüfusun yoğunluğu gibi etkenler kentleri daha karmaşık ve dinamik bir hale getirmektedir. Ashworth (1991) ve Evans (2009) çatışma alanı olarak kentlerin başlıca karakteristik özelliklerini lineer olmayan ve dinamik bir çevre olması, küçük operasyonel birimlerle çatışmaların yaygın ve bölünmüş olması, yakın mesafeden çatışma ile ateş gücünün daha etkili kullanılabilir olması, çatışma alanında can ve mal varlığının olması, savaşımlar için fiziksel ve psikolojik kısıtlarının olması, bütünleşik bir askeri strateji gerektirmesi şeklinde tanımlar.

Yakın mesafe çatışmalarda çatılara, katlara, sokak köşe başlarına konumlanan savaşçılara, yapıların içine ya da kanalizasyon gibi alt yapı sistemlerine döşenen patlayıcılara ve kurulan tuzaklara karşı temkinli olmak gerekmektedir. Kum torbaları, toprak yığınları, parke taşları, trafik araçları gibi her türlü materyal ile sokaklara barikatlar kurulmakta, köşe başları uzatılmakta ya da siperler oluşturulmaktadır. Ayrıca II. Dünya Savaşı sırasında kullanılan ve yeni savaşlarda da sıklıkla kullanılmaya devam eden bir yöntem olarak bitişik yapıların duvarlarında açılan boşluklarla (*mouse holing*) oluşturulmuş alternatif yollar, çatışma alanını labirente çevirmekte ve kent çatışmalarını karmaşık ve zor bir hale getirmektedir (Evans, 2009,

s. 521; Graham, 2010). Bu durum yapıları ve kentleri savunma amaçlı kullananlara karşı saldırıların şiddetini arttırmaktadır. Çatışma sırasında kentsel dokuyu ve kültürel mirası büyük ölçüde tahrip etmektedir.

2.5.1 Kentsel kültür mirasının yıkımında kentkırım ve kültürkırım

Çatışma sırasında kasıtsız olarak ortaya çıkan ve savaş zayıyatı olarak görülen tahribatın yanında çatışmalar sırasında kültürel mirasın korunması için hazırlanan uluslararası sözleşmelere rağmen kültür varlıkları doğrudan taktiksel araç ya da savaş aleti olarak görülmekte ve hedef olmaktadır. Sosyal, politik ve kültürel olarak önemli olan değerlerin yok edilmesi, düşmanı ve yerel halkı demoralize etmek, tarihsel ve fiziksel olarak varlıklarına ve kimliklerine dair izlerin silinmesi amaçlanmaktadır.

Toplumu ve kimliği tanımlayan anıtsal ölçekli tarihi yapıların, dini yapıların, kütüphanelerin, müzelerin hatta anıları canlandırabilecek ve grup kimliğini uyandırabilecek mütevazı konut yapılarının kasıtlı olarak yıkımı etnik temizlik ve soykırım programının parçası olabilmektedir (Bevan, 2016, s. 25).

Soykırım kavramı ilk defa Polonyalı bir Yahudi olan Raphael Lemkin tarafından gruplara karşı işlenen suçları tanımlamak üzere kullanılmıştır. Lemkin'in çabalarıyla 1948 yılında Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi kabul edilmiş; soykırım, insanlığa karşı işlenen suçlar kapsamında uluslararası bir suç olarak kabul edilmiştir. Grubun varlığını ve birliğini ortadan kaldıracak, toplu halde yaşama koşullarını olumsuz etkileyecek fiilleri içine almaktadır. Eylemler ulusal grupların varlığına yöneliktir. Bireylere yönelik eylemler bireylerin bireysel kapasitelerinden ziyade ulusal grubun üyesi olmalarındandır. Sözleşmeye göre ulusal, etnik, ırksal veya dini bir grubun kısmen veya tamamen yok edilmesini amaçlayarak grup üyelerini öldürmek; bedensel veya zihinsel zarar vermek; bütünüyle ya da kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldırmak amacıyla yaşam şartlarını kasten değiştirmek; doğumları engellemeye yönelik önlemleri uygulamak; çocuklarını zorla başka bir gruba nakletmek soykırım suçunu oluşturmaktadır (Madde 2).

Lemkin bir grubun hayatını temelinden yıkmaya teşebbüs etmenin, kültürün siyasi ve sosyal temellerinin, dilin ve ulusal duyguların kırılmasını da kapsayacağını savunur (Lemkin, 2005, ss. 79-96). Soykırım, insana ve insanın dehasını yansıtan kültürel değerlerine saldırılmasıyla “barbarlık ve Vandalizm” şeklinde ortaya çıkar (Lemkin, 2005, s. 91). Lemkin'in kültürel Vandalizm'in de soykırım kapsamında olduğu görüşü

BM tarafından kabul edilen sözleşmede dikkate alınmamıştır. Kültür varlıklarına yönelik saldırılar -Silahlı Çatışma Halinde Kültür Varlıklarının Korunmasına Dair Sözleşme ve ek protokolleriyle- suç kapsamında değerlendirilmiştir.

- ***Kültürkırım***

Kültürel soykırım bir inanca ya da etnik gruba ait olan kültürel değerleri yok etmek üzere gerçekleştirilen bilinçli eylemlerdir. Lemkin (2005)'e göre; grubun yok edilmesi ve grup yaşamının temel dayanaklarının tahrip edilmesi farklı eylemlerle planlanır. İlk aşama ulus modelinin yıkılmasıdır. Dil, kültür, ulusal gurur ve bireylerin grup içindeki yaşantılarına yönelik saldırılarla sosyal, politik, kültürel, ekonomik bütünlüklerinin çözülmesi hedeflenir. Uluslararası hukuka göre kültürkırımın soykırım kapsamında olduğu kabul edilmemiş olsa da yüzlerce yılda oluşan kültür, kırım yoluyla çok kısa sürede yok edilebilir; grup kimliği silinerek grup ortadan kaldırılabilir.

Tibetliler için manastırlar sadece ibadetlerini yaptıkları dini yapılar değildir. Dil, kültür, inanç gibi değerlerinin yaşatıldığı ve günlük yaşamlarının kalbinin attığı yerlerdir. 1950'de Çin Halk Cumhuriyeti'nin Tibet'i işgal etmesi ve 1959'da Tibetlilerin Çin işgaline isyan etmesiyle Tibetlilere ait manastırlar, konutlar ve diğer tarihi yapılar sistematik ve bilinçli olarak kapatılmış, tahrip edilmiş ya da yıkılmıştır (Mukherjee, 2010). Büyük Proleter Kültür Devrimi sırasında da manastırlar etkilenmiş; çok azı hasar almadan kalabilmiştir. 1970'lere gelindiğinde keşişler, rahipler, aydınlar, binlerce Tibetli katledilmiş; toplumlar yerlerinden edilmiş ve dillerini konuşmaları yasaklanmıştır (Mukherjee, 2010). Az sayıda manastırın açık kalmasına izin verilmiştir. Uygur Özerk Bölgesi'nde de Tibet Özerk Bölgesi'ndekine benzer politikalar yürütmektedir. Çin'in çeşitli planlama, inşaat faaliyetleri ve çeşitli politikalarla Tibet ve Uygur Özerk Bölgeleri'nde tarihi yapıları, yöresel mimariyi, cami, türbe ya da kilise gibi dini yapıları yıkmaya devam ettiği; kültürel izleri silmeye yönelik kısıtlamalarını sürdürdüğü bilinmektedir (Kuo, 7 May 2019; Raza, 2019; Xiao & Yiu, 11 Oct 2019). 2016-2018 yılları arasında en az 31 caminin ve 2 türbenin kısmen ya da tamamen yıkılması (URL-14), dillerini konuşmalarının yasaklanması, geleneklerine ve inançlarına uygun giyinmeleri veya dini bayramlarını kutlamaları durumunda hapis hanelere atılmaları, radikal fikirlerden kurtarılmak üzere kamplara alınmaları (URL-15) bu uygulamalardan bazılarıdır.

Benzer bir durum Filistin’de de yaşanmaktadır. Filistin topraklarında asırlık gerilimin ve sürekli çatışma halinin kökleri I. Dünya Savaşı sonunda Filistin’in Osmanlı Devleti’nin idaresinden çıkarak Milletler Cemiyeti kararıyla İngiliz Manda İdaresi’nin yetkisine verilmesine kadar uzanmaktadır. Çatışmaların artmasıyla İngilizler toprakların Yahudiler ve Araplar arasında bölünmesini istese de bu yaklaşım Araplar tarafından reddedilmiştir. II. Dünya Savaşı’nın ardından Yahudi göçünün artması, 1947’de İngiltere’nin bölge idaresini BM’ye bırakması ve 1948’de İsrail Devleti’nin kurulmasının ardından Filistin sorunu bugüne kadar çözilemeyen bir kriz halini almıştır. İsrail bu tarihlerden itibaren Filistin’i sistematik olarak işgal etmeye devam etmiştir. 15 Kasım 1988’de de başkenti Doğu Kudüs olan Filistin Devleti deklare edilmiş, ardından da 4 Mayıs 1994’te Filistin özerk yönetimi kurulmuştur. Çok sayıda insan çatışmalarda can vermiş, işgal edilen topraklardan çekilme ile ilgili konular, Kudüs’ün statüsü, işgal edilen topraklarda gelişen yasa dışı yerleşimlerin durumu, göçe zorlanan mültecilerin durumları tartışma konusu olmuştur.

Eylül 2000’de Al Aksa İntifadası ya da 2. İntifada olarak bilinen Filistin direnişi başlamıştır. 2. İntifada süresince İsrail, Filistin’in işgal ettiği bölgelerinde tarihi, kültürel ve dini alanların yok edilmesine ve zarar görmesine neden olmuştur. El Halil, Beytüllahim yerleşimleri; Doğu Kilisesi²⁰, Nablus’ta Roma, Bizans, Haçlılar, Memlukler ve Osmanlılar Dönemlerine tarihlenen camiler, kiliseler, hanlar, hamamlar gibi çok sayıda tarihi yapı hedef olmuştur. 2001’den itibaren İsrail topraklarını Filistin’den ayıran bir güvenlik duvarı inşa edilmesi hususunda toplumsal hareket oluşmuştur. İsrail’in 1949 tarihli yeşil hattı takip etmeyerek ve Batı Şeria’nın içine girerek topraklarını ilhak etmesiyle ve “Batı Şeria duvarını²¹” inşa etmesiyle²² Batı Şeria’nın kentsel alanları bozulmuş; etnik ve dini temizlik yapılmıştır. Beton duvarlardan, çitlerden, hendeklerden, dikenli tellerden oluşan ayırıcı duvar Batı Şeria ve Gazze’yi keserek insanları topraklarından ve tarihlerinden koparmıştır. Filistinlilere sadece ekonomik ve sosyal anlamda zarar vermemiş aynı zamanda çok sayıda arkeolojik kalıntıya, miras alanına ve kültürel peyzaja yıkıcı etkisi olmuştur. 2014

²⁰ Kudüs’ün 10 km güneyindedir. Dünya Miras Listesi’nde almaktadır ve 2’inci yüzyıldan itibaren Hristiyan geleneklerine göre İsa peygamberin doğum yeri olarak bilinir (URL-16).

²¹ Uluslararası Adalet Divanı’nın tanımına göre. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rogers and Ben-David (2010)

²² 21 Ekim 2003 tarihli BM Genel Kurulu kararına göre İsrail, Filistin topraklarında uluslararası hukuka aykırı olarak gerçekleştirdiği duvar inşaatını durduracak; inşa ettiği kısımları yıkacaktır (United Nations General Assembly, Resolution ES-10/13 21 October 2003, bkz. URL-17). Uluslararası Adalet Divanı Filistin topraklarında inşa edilen “Batı Şeria Duvarı” için uluslararası hukuka aykırı olduğu yönünde tavsiye niteliğinde karar almıştır (International Court of Justice, Summary 2004/2, 9 July 2004, bkz. URL-18).

yılındaki İsrail-Gazze çatışmaları sırasında 7 bin civarında konut yıkılmış, 89 bin civarında konut hasar almıştır. 2 Ağustos 2014'te Gazze El Omari el Kebir Camii İsrail tarafından bombalanmıştır. Minaresi Memlukler Dönemi'ne dayanan yapı neredeyse tamamen yıkılmıştır (URL-16).

I. Dünya Savaşı'nın ardından 1918'de kurulan Yugoslavya, Slavların bir arada yaşadığı ülke olmuştur. Josip Bros Tito'nun 1980'de ölümünün ardından Hırvatistan, Slovenya ve Makedonya'nın 1991'de, ardından da 1992'de Bosna ve Hersek'in bağımsızlığını ilan etmesi ile Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti dağılmıştır. Yugoslavya'nın dağılması, çözüme kavuşturulmamış etnisite problemlerinin yanında Berlin duvarının 1989'da yıkılması ile başlayıp Doğu Avrupa'daki komünist rejimlerin çöküşüyle devam eden sosyal ve politik değişimlerin bir parçası olarak yorumlanır (Radović, 2015, s. 28). Hırvatistan'da Dünya Miras Alanları olan Dubrovnik, Sbernik, Split'in tarihi merkezleri ve Plitvice Gölleri Ulusal Parkı en büyük hasarı alan tarihi alanlar olmuştur (Radović, 2015, s. 28). Çatışmaların başladığı günlerden 1992'nin Aralık ayına kadar 245 tarihi alan (47'si tarihi kentsel alan, 188 tarihi kırsal alan, 10 arkeolojik alan) bombalanmış, yakılmış, yıkılmış veya zarar görmüştür (Šulc, 1992). Dubrovnik'te kültür varlıkları 1954 Lahey Sözleşmesi hükümlerinin aksine üstelik kentin mimari anıtları görülebilir ve açık bir şekilde işaretlenmiş olmasına rağmen doğrudan hedef alınmıştır (Šulc, 1992). Dubrovnik'in Hırvat ulusal kimliğini sembolize eden tarihi kamusal yapıları, sarayları, Katolik kiliseleri, çan kuleleri, piazzaları (meydan), çeşmeleri, stradun olarak adlandırılan ana caddesi sivil ve dini yapıları büyük hasar görmüş; bazı yapılar ise tamamen yıkılmıştır. Yugoslav Halk Ordusu (JNA) tarafından geçici olarak işgal edilen Dubrovnik çevresindeki yerleşimlerde de Katolik kiliseleri, diğer geleneksel yapılar ve çiftlik kompleksleri yıkılmıştır (Kaiser, 1992). Bosna-Hersek'te de özellikle Boşnak Müslümanlara karşı soykırım programı yürütülmüştür. Çoklu etnik yapıya sahip kentlerde bu yapının bozulması, homojen alanların oluşturulması, tarihi, kültürel, dini bütün sembollerin ortadan kaldırılması hedeflenmiştir. Yugoslavya Savaşı'nda kültür mirasının yıkımı ICTY'de (Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi) soykırımın kendisi olarak değil kanıtı olarak kabul edilmiştir (Brammertz, Hughes, Kipp, & Tomljanovich, 2016).

BM Güvenlik Konseyi'nin BM İnsan Hakları Ofisi, Suriye ve Irak'ta IŞİD tarafından kültürel mirasa yönelik saldırıların Türkmenlere, Yezidilere, Şiilere, Hristiyanlara,

diğer azınlıklara ve kültürlerine yapılan saldırılar kapsamında gerçekleştirildiğini kabul etmiştir. Kültürel alanlara yapılan saldırılar soykırım ve etnik temizlik kapsamında olduğu için UNESCO tarafından kınanmıştır fakat kültürel suçlar uluslararası hukukta insanlığa karşı işlenen suçlardan ayrı tutulmaya devam etmektedir. Oysa bir grubun kültürel kimliğini silmeye yönelik eylemler ulusu/grubu fiziksel olarak ortadan kaldırmaktan farklı değildir. Çatışmalarda kültür varlıklarına yapılan saldırılar sadece tahribat yaratmak üzere değil, etnik temizlik ve soykırımın kapsamında kültürel temizlik kampanyası olarak da gerçekleştirilmektedir. Dil, kültür, tarih, sanat ya da mimarlık gibi grubun/ulusun dehasını yansıtan ve kimliğini tanımlayan değerlerine yönelik saldırılar sadece soykırımın belgesi ya da göstergesi değil aynı zamanda kültürel soykırımdır.

- ***Kentkırım***

Kentkırım bilinçli saldırılarla insanı, kenti, toplumun kentle bütünleşmiş değerlerini ya da kentin heterojenitesini yok etmek amacıyla; “kentin öldürülmesidir” (Bevan, 2016, ss. 160, 271). Kentkırımla ilgili çeşitli yaklaşımlar, tartışmalar söz konusudur. Kentkırım, savaş zamanında ortak mekânsallığı oluşturan sıradan binaların hedef alınarak yıkılması olarak tanımlanmaktadır (Coward, 2009). Savaş veya barış dönemlerinde yapıların ve kentsel mekânların birleştirilmek ya da ötekileştirilmek üzere sembolik yıkımı şeklinde (Herscher, 2007,2010) ya da büyük çaplı askeri operasyonlarla kentsel alanı ötekine ait olan her şeyden arındırmak, zorla ortadan kaldırmak üzere gerçekleştirilen eylemler olarak yorumlanmaktadır (Graham, 2003). Sıradan ya da sembolik yapılara veya kentsel mekânlara kentsel çeşitliliği ortadan kaldırmak üzere saldırılmaktadır (Coward, 2007) ve birlikte yaşamanın, bir arada olmanın, çeşitliliğin görünür sembollerini yok etmek hedeflenmektedir (Bevan, 2016; Herscher, 2010). Kentkırım bilinçli tahribat düzeyi en yüksek ve en kapsamlı olandır. Kuşatma ya da kentkırım stratejisiyle yürütülen -kente karşı- savaşlar kentsel formların gizli yapısını açık bir şekilde ortaya çıkarmaktadır. Kentler çatışma sırasında güvenli olmamalarına rağmen hayatta kalmanın ve direnişin kaynağı olmaktadır.

Kozmopolit, çoğulcu, etnik bakımdan karışık ve liberal kentler etno-ulusalcı aşırıların toprak kazanmak ya da saf ırk ideolojilerini gerçekleştirmek için hedef olabilmektedirler (Bevan, 2016, s. 160; Shaw, 2004, s. 145). Balkanlarda ortaya çıkan etnik-ulusalcı çatışmalarda etno-ulusalcı hedeflere ulaşmak için ve çoklu-etnik kent

topluluklarının hedef alındığı Saraybosna, Mostar, Dubrovnik gibi kentler bunlardan sadece bazılarıdır.

II. Dünya Savaşı sırasında kentler hava bombardımanı ile vurularak yerle bir olmuştur. Soğuk savaş döneminin ardından kentler yeniden birincil hedef olmaya başlamıştır. Coward (2009) kentkırım düşüncesinin ardındaki doğal ve politik şiddeti değerlendirirken kentsel alanların yıkımının kendine özgü anlamının olduğunu; yapıların yıkımının soykırımın da ötesinde heterojen yapının varlığına ve farklılıkların bir arada bulunabilme olasılığına yapılan saldırı olduğunu ve bunu daha sonra homojen yeni bir yapının kurulmasının takip ettiğini belirtmektedir (Coward, 2009, s. 39). Shaw (2004) ve Coward (2009) gibi araştırmacılara göre kentkırımın ve soykırımın farklı hedefleri olmasına rağmen birbirleriyle ilişkilidirler ve kentkırım soykırımın bir parçası olarak görülmelidir (Coward, 2009, s. 53; Shaw, 2004, s. 141). Aynı yıkım mantığı hâkimdir. Heterojenlik ortadan kaldırılıp homojenlik oluşturulmaya çalışılmaktadır. Saraybosna, Mostar, Beyrut gibi sosyal yapıları, tarihi, kültürel ve mimari değerleri bakımından çeşitli ve bir arada yaşama kültürüyle zengin kentler ve kentlerdeki sembolik yapılar bilinçli bir stratejiyle hedef alınmaktadır.

Oluşturulmaya çalışılan homojen yapı, çoklu-etnik kentlerde belli bir etnik yapıya yönelik gerçekleştirilen saldırılarla olabileceği gibi bir topluluğun yerini değiştirmek biçiminde de olabilmektedir. II. Dünya Savaşı sırasında Nazilerin Varşova'da gerçekleştirdiği yıkım, kentsel kültür mirasını ve kentte yaşayanları bilinçli yok etmenin; ardından da bir toplumun yerine başka bir toplumu getirmenin bir arada planlandığı kentkırım örneğidir (Tung, 2001). Başta Pazar Meydanı ve St. John Katedrali ve kale olmak üzere toplamda 987 tarihi anıt yok olmuş, 141 yapı kısmen hasar almıştır (Jankowski, 1990, ss. 77-93). Ulusal kütüphane, arşivler ve müze yok edilmiş, yüzbinlerce insan katledilmiş, kamplara gönderilmiştir (Bevan, 2016, ss. 128-130). Naziler Polonyalıların başkentini, yönetim merkezini, ulus aklını yok etmek ve küçük bir Alman kenti kurmak üzere Nazi kent plancılarıyla planlar hazırlamıştır (Bevan, 2016, s. 128).

İsrail 1967'den beri Batı Şeria'yı işgal etmekte ve teröristleri aramak gerekçesiyle buldozerler, helikopter ve jetlerle sistematik operasyonlar gerçekleştirmektedir. 2002-2004 yılları arasında işgal ettiği Nablus gibi yerleşimlerde kentsel alt ve üst yapıyı hedef almıştır. Su kaynakları, elektrik alt yapısı, yollar, konutlar, camiler, kervansaray, çarşı vb. tarihi yapılar yok edilmiş, Filistin Devleti'ni kültürel ya da bürokratik olarak

temsil eden semboller kasıtlı olarak tahrip edilmiştir (Bevan, 2016, ss. 194-198; Graham, 2004b, s. 200). Filistin yerleşimleri İsrail tarafından “kanser” hücreleri olarak görülmekte (Graham, 2002, s. 6); Filistin’in kentsel alt ve üst yapısı yok edilerek Filistinlilerin bu toprakları terk etmesi hedeflenmektedir (Şekil 2.13). Evleri yıkmamanın, yerleşimleri yerle bir etmenin silahlardan, helikopterlerden daha etkili olduğu bilinmektedir (Graham, 2002, s. 645). 1948 yılından itibaren yüzbinlerce Filistinli göç etmek zorunda kalmıştır. İsrail işgal edilen yerlere ise yasa dışı Yahudi yerleşimleri kurmaktadır (UN, 2016). Son olarak Mayıs 2021’de, işgal altındaki Doğu Kudüs/Şeyh Cerrah Mahallesi’ndeki²³ Filistinlileri yerlerinden etmeye ve İsrailli yerleşimcileri yerleştirmeye yönelik İsrail Yüksek Mahkemesi’nin kararı ile gerilim yeniden yükselmiş; sıcak çatışmalar başlamıştır (URL-17).

Şekil 2.13 : Cenin Mülteci Kampı/Filistin (URL-18).

Görüldüğü gibi tarihi kentsel alanların bilinçli yok edilmesi, kültür varlıklarının kasıtlı olarak tahrip ya da yok edilmesi ve demografik yapıyı değiştirmeye dönük eylemlerle bütünleşmiş kentkırım programı toplumun yer ve mekân ile ilişkili tarihine, kimliğine ve hafızasına dair izleri silmeyi amaçlamaktadır. Kentler, mimari mekân ve yapılar tarih boyunca hedef alınmış; 19’uncu yüzyılın son çeyreğinde başlayan kültür varlıklarını ve kentleri hedef alma biçimlerindeki değişim süreci yeni bir aşamaya evrilmiştir. 20’nci yüzyılda savaşıyan taraflar kültürel mirası araçsallaştırarak askeri,

²³ Şeyh Cerrah Mahallesi’nin (Arap mahallelerinin) kalbindeki Yahudi yerleşiminin İsrail Devleti’nin çıkarları için stratejik önemini anlamak amacıyla İsrail Araştırmaları Enstitüsü’nün raporu (Reiter & Lehrs, 2010) incelenebilir.

stratejik ve politik bir silah haline getirmiştir. 20'nci yüzyılın son çeyreğinden itibaren -özellikle 21'inci yüzyılın ilk çeyreğinde- yeni savaşlarda kültürel mirasın bir silah gibi kullanımı artmış ve yarattığı yıkım şiddetlenmiştir. Buradan hareketle uluslararası toplum savaşlar ve silahlı çatışmalarda kültürel mirası korumak için hangi adımları atmıştır? Kültürel mirasın korunması için yasal çerçeve nasıl gelişmiştir?

2.6 Savaşlarda ve Silahlı Çatışmalarda Kültürel Mirasın Korunmasına İlişkin Uluslararası Yasal Çerçevenin Tarihsel Gelişimi

Savaşların yıkıcı ve tahrip edici etkisine karşılık uluslararası toplumlar insan haklarını ve kültürel mirası korumak üzere bazı adımlar atmıştır. Teijgeler (2006) ve Boylan (2002) koruma arzusunun ilk olarak Rönesans döneminde ortaya çıktığından, 16. ve 17. yüzyıllarda Jacob Przyluski gibi uluslararası hukuk yazarları tarafından daha da geliştirildiğinden bahseder (Boylan, 2002; Teijgeler, 2006). “Jacob Przyluski 1553’de, Alman hukukçu Justin Gentilis 1690’da ve Emer de Vattel 1758’de çatışma dönemlerinde sanat eserlerinin, dini ve kültürel varlıkların korunması ve saygı görmesi konusunu tartışmıştır (Boylan, 2002, ss. 44-45; Nahlik, 1988, s. 203)”. Toman’a (1996) göre Przyluski, eserlerin sadece dini doğasından dolayı değil, sanat eseri olmalarından dolayı da savaşanlar tarafından saygı görmesi gerektiği fikrini savunur (Toman, 1996, ss. 4-5).

Doğu toplumlarında da benzer konular tartışılmıştır. İslam hukukuna göre sivil ve askeri nesneleri birbirinden ayırmak gerekmektedir. İslam Halifesi Ebu Bekir'in (M.S. 632-634) emirlerine göre saldırılar, askeri hedeflerle (doğaları veya kullanım amaçları bakımından düşmanca kullanılabilecek olan nesneler) sınırlandırılmalıdır; dolayısıyla İslam düşüncesi aksi ispatlanmadıkça tüm nesnelerin sivil olduğunu varsayar (Teijgeler, 2006; Toman, 1996).

Roma İmparatoru ile Fransa Kralı arasındaki otuz yıllık savaşı sonlandıran Westphalia Barışı (1648 Münster Anlaşması) ile yağmalanan kültürel varlıkların ya da özel mülklerin iadesi için hükümler içermiştir (Boylan, 2002; Nahlik, 1988). Münster Antlaşması'nı 1791 tarihli Quatres yasal düzenlemeleri izlemiştir. Fransız Devrimi'nin ilk iki yılında yapıların ve koleksiyonların ikonoklastik yıkımını ve yağmalanmasını durdurmak üzere yasama kararı alınmıştır (Boylan, 2002). 19'uncu yüzyılın başında ilk defa Napolyonik savaşlar sırasında ganimet hakkı sorgulanır olmuştur ve “artistik

değeri olan objelerin bütün insanlığın ortak mirası olduğu, savaşın ardından müzelere geri dönmesi gerektiği” yönünde mahkeme kararları alınmıştır (Boylan, 2002, s. 45).

Kültür varlıklarının korunması gerektiğine dair ilk açık ifade ABD Federal Ordusu’nun 1863’te yayınladığı Lieber Yasası’nda (Dietrich & Jiri, 2004, ss. 3-20) geçer. Yasayla özel ve kamusal mülk koruma altına alınmış (Bölüm II); savaş sırasında saldırıların askeri gereklilik ve misilleme ölçüsünde sınırlandırılmasının gerektiğine işaret edilmiş (Bölüm I); eğitim kurumlarına, kütüphanelere, hastanelere, kiliselere, müzelere ve bilimsel koleksiyonlara zarar verilmemesi ve korumak üzere harekete geçilmesi gerektiği belirtilmiştir (Madde 34,35,36). Yetkisiz yıkım ya da hasar vermenin cezalandırılacağı belirtilmiştir (Madde 44).

Lieber Yasası’nın ardından 1874 Brüksel Deklarasyonu (Dietrich & Jiri, 2004, ss. 21-28), 1880 Oxford Kanunu (Dietrich & Jiri, 2004, ss. 29-40) benzer kaygılarla ve içerikle hazırlanmış olsa da yeterli sayıda ülke tarafından tanınmadığından uluslararası anlaşma niteliğine kavuşamamış fakat sonraki iki Lahey Sözleşmesi’nin temelini oluşturmuştur (Dietrich & Jiri, 2004, s. 21). Savaş hukukunu düzenleme (*kodifikasyon*) hareketi ilk defa 1899 ve 1907 tarihli Lahey Barış Konferansları sırasında zirveye ulaşmış; sonraki yıllarda kabul edilen sözleşmeler daha önceki sözleşmelerde yer alan kuralları geliştirmeyi, iyileştirmeyi, değişen koşullara uyarlamayı amaçlamıştır (Dietrich & Jiri, 2004, s. vi). Savaş kurallarının belirlenmesiyle; insan hakları, özel mülkiyet, kültür varlıkları gibi alanlarda uluslararası hukukun gelişmesiyle birlikte kültür varlıklarının korunmasına yönelik etkili adımlar atılmaya başlamıştır.

Temmuz 1899’da Birinci Barış Konferansı ile belirlenen Lahey Sözleşmesi’nin hükümleri ile bu konuda önemli bir adım atılmıştır. 1907 yılında kırk dört devletin katıldığı daha geniş katılımlı 2. Uluslararası Barış Konferansı yine Lahey’de düzenlenmiş; birbiriyle ilişkili savaş kanunlarını düzenleyen bir dizi sözleşme ve bildirgenin temeli atılmıştır. 1899 tarihli sözleşme metninden bazı maddeler alıntılanmış ve geliştirilmiştir²⁴. Kara Savaşlarına İlişkin Sözleşme’nin 25’inci maddesinde savunmasız kentlere, kasabalara, diğer yerleşimlere veya yapılarla saldırmayı ya da bombalamayı yasaklar. 27’inci madde askeri amaçlarla kullanılmamak koşuluyla kuşatma ve bombardıman altındaki din, sanat, bilim veya yardım amaçlı kullanılan binalara, tarihi anıtlara, hastanelere ve yaralıların toplandığı

²⁴ 1899 ve 1907 Lahey Sözleşmeleri’nin karşılaştırmalı metni için (Dietrich & Jiri, 2004, ss. 55-87).

diğer yerlere mümkün olduğunca ihtiyatlı yaklaşmak ve gerekli önlemleri almak gerektiğini; bu yapıların ve yerlerin ayırt edilebilir şekilde işaretlenmesi gerektiğini söyler. 28'inci madde yağmalamay! yasaklar. 1899 tarihli Lahey'in tarihi anıtlar ve sanat eserleri ile ilgili 56'ıncı maddesi 1907 tarihli Lahey Sözleşmesi'nde doğrudan alıntılanmıştır. 56'ıncı maddeye göre din, eğitim ya da yardım kurumlarının devlet kurumu olsa bile özel mülkiyet gibi görülmesi gerektiği belirtilir; bu yapıların, tarihi anıtların ve sanat eserlerinin kasıtlı olarak zarar görmesi durumunda hukuki süreçlerin doğacağı ifade edilir. 1899 ve 1907 tarihli Lahey Sözleşmeleri'nin kültür mirasının korunması konusunda pek de etkili olduğu söylenemez. I. ve II. Dünya Savaşları'nda tarihi ve kültürel mirasın uğradığı yıkım ve tahribatın önüne geçememiştir.

1935 yılında Washington'da imzalanan Roerich Paktı (Dietrich & Jiri, 2004, ss. 991-994) savaş sırasında kültürel mirasın korunması için tedbirler sunan ilk önemli uluslararası düzenleme olmuştur. Anlaşma metninin 1'inci maddesinde tarihi anıtların, müzelerin, bilimsel, sanatsal, eğitim ve kültür kurumlarının tarafsız kabul edilmesi, savaşanlar tarafından saygı gösterilmesi ve korunması gerektiği belirtilmiştir. 3'üncü maddesinde ise uluslararası geçerliliği olan bir bayrağın belirlenmesi, böylece herhangi bir tehlike ya da savaş durumunda anıtların korunması hedeflenmiştir (Şekil 2.14). Buna rağmen Roerich Antlaşması'nı kabul eden çoğu devlet antlaşmanın gereklerini ya çok az yerine getirmiş ya da hiç getirmemiştir (Boylan, 2002, s. 53).

Şekil 2.14 : Kültür varlıklarının korunması için 1935 Roerich Antlaşması amblemi.

İspanya iç savaşının ardından Milletler Cemiyeti 6. Komisyonu'na gelen talepler üzerine görevlendirilen Uluslararası Müzeler Ofisi savaş/iç savaş dönemlerinde anıtların ve eserlerin korunmasını yeniden değerlendirmiştir (Boylan, 2002, s. 54). İç savaşların bu bağlamda ele alınması önemli bir gelişme olmuştur. 1939 tarihli Tarihi Yapıların ve Sanat Eserlerinin Savaş Sırasında Korunması Uluslararası Sözleşmesi'nin 1'inci maddesi, her devlete barış döneminde tarihi yapıların ve sanat eserlerinin korunmasını sağlamak üzere fiziksel düzenlemeler ve askeri eğitimleri

içine alacak şekilde çalışmalar yapmasını şart koşturmuştur (Boylan, 2002, s. 54). 5'inci madde önceden bildirilmiş askeri amaçlarla kullanılmayan ve herhangi bir askeri hedefin 500 metre yakınında bulunmayan anıtların özel koruma altında sayılmasını; 6'ıncı madde bu koşulları sağlamayan ve uluslararası toplum için önem taşıyan anıtların ise sözleşmeye taraf olan devletlerarasında yapılacak özel bir anlaşma ile korunabileceği belirtilmektedir (Boylan, 2002, s. 55). Ayrıca taşınabilir kültür varlıkları da korunması için başka bir yere nakledildiği sırada dokunulmaz kabul edilmiştir (Boylan, 2002, s. 55). Tarihi Yapıların ve Sanat Eserlerinin Savaş Sırasında Korunması Uluslararası Sözleşmesi taslak düzeyinde kalmış olsa da birçok ilke 1954 Lahey Konvansiyonu'nda kabul edilmiştir.

II. Dünya Savaşı'nın ilk iki yılında savaşan taraflar uluslararası hukuku dikkate alarak hava saldırılarını askeri, endüstriyel, iletişim ve ulaşım yollarıyla sınırlı tutmaya çabalasa da 1942'de strateji değişikliğine gidilmiştir. Daha önce de vurgulandığı gibi York, Lübeck, Norwich gibi yerleşimler, Baedeker saldırıları olarak adlandırılan Alman bombardımanıyla vurulmuş; tarihi kentleri ve kültür varlıklarını hedef alan saldırılar gerçekleştirilmiştir. II. Dünya Savaşı'na kadar gelişen hukuki zemine rağmen savaş sırasında Avrupa'nın kültür mirası zarar görmüş ve yağmalanmıştır.

UNESCO himayesinde Lahey'de gerçekleştirilen konferansta alınan kararlarla, II. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı geniş çaplı yıkıma karşılık silahlı çatışmalarda taşınır ve taşınmaz kültür varlıklarının korunmasını ve insanlığın ortak mirası olarak saygı görmesini sağlamaya yönelik çözüm üretilmeye çalışılmıştır. II. Dünya Savaşı sırasında işlenen suçları kovuşturmak için kurulan Nürnberg Uluslararası Ceza Mahkemeleri'yle soykırım ve insanlığa karşı işlenen suçlar gibi kavramlar tartışılmaya başlamıştır. İster savaş, ister barış zamanında olsun soykırım uluslararası hukuk kapsamında önlenmesi ve işlenmesi durumunda cezalandırılması gereken bir suç olarak tanımlanmıştır²⁵.

II. Dünya Savaşı'nda kullanılan savaş teknolojisi, ortaya çıkan maddi ve manevi kayıplar savaş hukukunun yeni düzenlemelerle ele alınmasını gerektirmiş; Cenevre Sözleşmeleri hazırlanmıştır. Cenevre Sözleşmelerinde çatışma sırasında kültür varlıklarının korunması konusu 1899 ve 1907 sözleşmelerindeki genel hatlarıyla ele

²⁵ Ancak kültürel soykırım kavramı Fransa gibi bazı egemen devletlerin sömürge politikaları bakımından sorun olabileceğinden kabul edilmemiştir.

alınmıştır. Kültür varlıklarını korumak üzere hem yasal hem de uygulama düzeyinde  alışmalar II. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda yapılmış ve önlemler alınmıştır. Bunların en önemlisi 1954 yılında iki dünya savaşının sonuçlarını dikkate alarak çatışmalar sırasında kültür mirasının korunması için UNESCO tarafından hazırlanan yasa taslağını tartışmak üzere Silahlı  atışma Durumunda Kültürel Mirasın Korunmasına İlişkin H k metlerarası Konferansı'nın düzenlenmesidir. Konferansta devletlerarası ya da devletlerarası olmayan her türlü çatışmada taşınır ve taşınmaz kültür varlıklarının korunması konusu tartışılmıştır. Konferansın sonucunda “Silahlı  atışma Durumunda Kültür Varlıklarının Korunması için 1954 Lahey S zleřmesi²⁶” (Dietrich & Jiri, 2004, ss. 995-1025) ortaya çıkmıştır. 1899 ve 1907 Lahey Sözleşmeleri ile Roerich Antlaşması ilkeleri dikkate alınmıştır. Silahlı  atışma durumunda kültürel mirasın korunmasına odaklanan, dünya çapında kabul gören ilk uluslararası antlaşmadır. Sekiz bölüm ve kırk maddeden oluşmaktadır.

1954 Lahey Sözleşmesi kültür mirasının insanlığın ortak mirası olduğunu vurgulaması bakımından önemli bir adım olmuştur. Sözleşme metni uluslararası yasaların kabulünde tartışmaların merkezine dünya mirası düşüncesini koymuştur. Dünyanın ortak kültürüne katkıda bulunması bakımından nerede ve kime ait olursa olsun taşınır ya da taşınmaz kültür varlıklarının korunmasını taahhüt eder.

Kültür varlığının tanımı ilk kez yapılmış (Madde 1); kültür mirasının daha iyi korunmasını sağlamak üzere barış zamanlarında öngörülebilir çatışmalar için koruma hazırlıkları yapılması gerektiği belirtilmiştir (Madde 3). Sözleşmeye taraf olan bütün devletler askeri gereklilikler müstesna olmak üzere çatışma sırasında kültür varlıklarına zarar verecek veya yıkımına neden olacak eylemlerden/kullanımlardan kaçınmayı ve saygı göstermeyi taahhüt eder. Hırsızlığı, Vandalizm'i ve kötü kullanımları yasaklamayı ve önüne geçmeyi sözleşmeye taraf olan devletler için zorunlu kılar (Madde 4). İşgal durumunda taraf devletlerin rakip devletin kültür varlığını koruması konusunda sorumlulukları (Madde 5); kültür varlıklarının teşhisini kolaylaştıracak bir belirteç ile işaretlenmesi ve işaretin kullanımı (Madde 6, 16, 17); askeri yönden alınacak  nlemler (Madde 7); kültür varlıklarının özel koruma altına alınması ile ilgili hükümler (Madde 8, 9, 10, 11); kültür varlıklarının transferi (Madde

²⁶ Bundan sonra kısaca 1954 Lahey Sözleşmesi olarak anılacaktır.

12,13,14); kültür varlığını korumakla görevli personele ilişkin hükümler (Madde 15) gibi çeşitli konuları da barındırmaktadır.

Bu maddelerde görüldüğü üzere zarar verecek eylemler açıkça tanımlanmamıştır. “Saygı göstermek” ifadesi koruma konusunda gerekli ve aktif tedbirleri sağlamakta zayıf bir ifade olarak kalmıştır. “Askeri gereklilik” istisnası açıkça tanımlanmamıştır ve yasal sınırlamaları ifade etmemektedir. Ancak Nürnberg Mahkemeleri kararlarının, 1899 ve 1907 Lahey Sözleşmelerinin ve Cenevre Sözleşmelerinin gerekçelendirilmemiş ve askeri olmayan kentsel ya da kırsal hedeflere yapılacak saldırıları yasakladığından 1954 Lahey Sözleşmesi’ndeki bu boşluğu doldurduğu kabul edilebilir. Öte yandan bir kültür varlığının askeri amaçlarla kullanılması, korunan bir alanın/yapının yakınında askeri bir hedefin konumlandırılması gibi durumlarda, kültür varlığı korunma durumunu geçici olarak kaybetmektedir ve yasal askeri hedef haline gelmektedir. Bu bakımdan “askeri gereklilik” konusundaki muğlaklık, kültür varlıklarının hedef alındığı birçok çatışmada gündeme gelmekte ve yükümlülüğten kurtulmak için kullanılmaktadır.

1954 Lahey Sözleşmesi ağırlıklı olarak iki dünya savaşının kültür mirası üzerinde yaptığı yıkıcı etkiyi dikkate almıştır. Sözleşmenin yürürlüğe girdiği tarihten bu yana birkaç devletlerarası savaş dışında çoğunlukla -devletlerin de zaman zaman müdahil olduğu- iç karışıklıklar, din, kültür ve etnik kökenli çatışmalar gerçekleşmiştir. Bu bakımdan sözleşmenin büyük önem taşıyan bir yanı da kültürel mirasın korunması için milletlerarası mahiyette olmayan mücadeleleri de içine alan maddeler barındırmasıdır (Madde 19).

Bugün BM’ye üye olan 193 devletin 133’ü sözleşmeye taraf olmuştur²⁷. ABD, İngiltere ve Japonya gibi istisnaların dışında Çin Halk Cumhuriyeti ve Kanada gibi yeni imzalayan devletler de bulunmaktadır. Buna karşılık sözleşmeye taraf olan ülkelerde de pek çok çatışma/savaş sırasında ihlaller gerçekleşmiştir. Kıbrıs Savaşı, Lübnan iç Savaşı, Eski Yugoslavya’da ortaya çıkan savaşlar, İran-İrak Savaşı, ya da Irak-Kuveyt savaşı gibi daha önce örnekleri verilen savaşlar/çatışmalar bunlardan bazılarıdır. Yugoslavya’daki çatışmalarda tarihi yapıların korunması için kullanılan Mavi Kalkan (*Blue Shield*) sembolü kültür varlıklarını hedef haline getirmiştir. “Irak Özgürleştirme Harekâtında (2003)” başlangıçta tarihi alanlar ve yapıların listesinin

²⁷ Türkiye 1954 Lahey Sözleşmesi’ne ve 1954 tarihli birinci protokole 1965 yılında taraf olmuştur.

hazırlanması kültür varlıklarına verilen hasarları azaltsa da işgal başladıktan sonra ABD güçleri müzelerin, kütüphanelerin ve arşivlerin güvenliğini sağlamakta yetersiz kalmıştır (Garen & Carlton, 2005; Gibson, 2003). Dahası, 20'nci yüzyılın son çeyreğine radikal politik ya da dini grupların terörist eylemlerle yürüttükleri saldırıların damga vurduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu grupların gerçekleştirdikleri bombalı saldırılar gibi çeşitli eylemleri daha çok terör saldırısı niteliği taşıdığından silahlı çatışmalar kapsamına girmemektedir. Ayodha/Babri Mescidi eylemi gibi örnekler de uluslararası sözleşmelerde tanımlanan durumların dışında kalmaktadır.

Kültür varlıklarının korunması alanında 1970'lerden itibaren yeni adımlar atılmıştır. UNESCO (1970) Kültür Varlıklarının İthalat, İhracat ve Mülkiyet Transferinin Önlenmesine ve Yasaklanmasına Dair Sözleşme hazırlanmıştır. Bu sözleşmeyle UNESCO kültür varlıklarına ilişkin ayrıntılı tanımlamalar yaparak Lahey Sözleşmesi'nin savaş ya da silahlı çatışma durumunda kültür varlıklarının çalınması ve yasa dışı ticareti konusundaki boşluğunu doldurmuştur. Kültürel mirasın yasa dışı yollardan ticaretini engellemek ve ele geçirildiğinde ilgili devlete iade etmek taraf devletlerin sorumluluğudur (Madde 7,9,13). Aynı zamanda kültür varlıklarının yasal ticaretinin gerçekleştirilebilmesi için gerekli düzenlemeleri devletlerin yapması şart koşulmuştur (Madde 6). 1995 tarihli Çalınan ya da Yasa Dışı Yollardan Ticareti Yapılan Kültürel Objeler Hakkında UNIDROIT (1995) Sözleşmesi de aynı amaçla hazırlanmış; 1970 UNESCO sözleşmesinin prensipleri üzerine inşa edilmiştir. Bu sözleşme ile yasa dışı kazılarla veya yasaya uygun kazıyla çıkarılmış fakat yasa dışı elde edilmiş kültür varlıkları “çalınmış” olarak sınıflandırılmıştır (Madde 3.2) ve gerçek sahibine dönmesi gerektiği belirtilmiştir (Madde 3.1). Kültürel objelerin kapsamı Madde 2'de tanımlanmış ve sözleşme ekinde listelenmiştir. Devletlerin mülkiyetinde veya özel mülkiyette olan kültür varlıklarının çalınması ve yasa dışı ticareti durumunda başka ülke mahkemelerine doğrudan erişim imkânı da vermiştir (Madde 3.7 ve Madde 5.1). Yine 1954 Lahey Sözleşmesi ve 1999 ek protokolü, Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunmasına İlişkin UNESCO Sözleşmesi, 1970 UNESCO Sözleşmesi, 1995 UNIDROIT Sözleşmesi ilkeleri üzerine silahlı çatışma durumunda kültür varlıklarının korunması amacıyla 1996 yılında Uluslararası Mavi Kalkan Komitesi kurulmuştur (URL-19). 2020 yılı itibarıyla 1970 tarihli UNESCO Sözleşmesine 140 devlet (URL-20); UNIDROIT Sözleşmesi'ne ise 48 devlet taraf

olmuştur (URL-21). Daha çok arkeolojik kalıntılarla, müze, arşiv ve kütüphanelerdeki eserlerle ilgili olan bu sözleşmelerin ve kültürel kuruluşların varlığına rağmen kültür varlıklarının yasa dışı kazılarla çıkarılmasının ve ticaretinin önüne geçilememiştir.

1972’de ise hem kültürel hem de doğal alanlara dünya mirası niteliği kazandıran Dünya Mirası Sözleşmesi hazırlanmıştır. Dünya Mirası Sözleşmesi doğa ve kültür varlıklarına uluslararası bir nitelik kazandırarak devletlerin ulusal ve uluslararası çok yönlü koruma tedbirlerinin geliştirilmesini ve işbirliğini teşvik etmiştir. Sözleşmeye 2020 itibarıyla 194 ülkenin taraf olması, sözleşmenin ilkelerinin evrensel nitelikte olduğunu kanıtlamıştır. Silahlı çatışma ve savaş gibi tehditlerle bozulan kültürel miras, tehlike altındaki kültür mirası listesine eklenerek teknik ve finansal destek konusunda öncelikli hale gelmektedir. Örneğin 2013 yılında Suriye iç savaşıyla tahrip olan altı dünya mirası tehlike altındaki miras listesine alınmış ardından UNESCO öncülüğünde çok sayıda toplantı ve atölye çalışması düzenlenerek Suriye Kültür mirasının korunmasına yönelik girişimlerde bulunulmuştur (URL-22).

Lahey Sözleşmesi, 1977 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin uluslararası olan ve uluslararası olmayan çatışma mağdurlarının korunmasına ilişkin ek protokolleriyle güçlendirilmiştir. Ek protokoller, kültür varlıklarına saldırıları ve askeri ya da stratejik gerekçelerle kültür varlıklarının kullanımını yasaklamıştır ancak bu yasak devletlerin güvenlik kaygıları gibi gerekçelerle genel kabul görmemiştir²⁸.

İki büyük dünya savaşının etkileri gözetilerek hazırlanan 1954 Lahey Sözleşmeleri düzenli orduları olan tanımlı uluslararası çatışmalara yönelik koruyucu tedbirleri almıştır fakat silahlı çatışmaların 19’uncu yüzyılın başından 20’nci yüzyılın ortasına kadar savaşların neredeyse yarısını iç savaşlar oluşturmuştur (Boylan, 2002, s. 76). Lahey Sözleşmesi’nin ardından gerilla tipi savaşlar artmış; çağdaş savaşlarda resmi savaş ilanı neredeyse duyulmaz olmuştur (Boylan, 2002, s. 77). 20’nci yüzyılın son çeyreğinden itibaren özellikle politik, bölgesel, etnik, kültürel veya dini çatışmaların yaşandığı bölgelerde aşağılama, küçük düşürme ya da silme ve süpürme operasyonlarının bir parçası olarak kültür mirasının yıkımı uluslararası toplumu 1954 Lahey Sözleşmesi’ni gözden geçirmeye itmiştir. Özellikle eski Yugoslavya’nın

²⁸ Sadece 1980’de Konvansiyonel Silahların Kullanımının Sınırlanması veya Yasaklanması Birleşmiş Milletler Konvansiyonu ek protokol II’de bubi tuzaklarının döşenmeyeceği yerler tanımlanmıştır. Bunlar, insanların kaçınılmaz olarak temas edeceği eşyalar, kültürel ve manevi olarak insanlığın mirası olarak kabul edilebilecek sanatsal ve tarihsel yapılar olarak belirtilmiştir.

özölmesi sırasında yaşanan katliamlar ve kültür varlıklarına yönelik sistematik yıkım gibi uluslararası insancıl hukuka aykırı durumları araştırmak üzere savaş suçları mahkemesi kurulmuştur. Yugoslavya'nın özölmesi sırasında Hırvatistan'da Dubrovnik gibi Dünya Miras Alanlarının kuşatılması ve bombardımana tutulması, Bosna-Hersek'te Mostar ve Saraybosna gibi çoklu-etnik kentlerin saldırıya uğraması ve neredeyse yerle bir edilmesi Lahey Sözleşmesi ile ilgili yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulduğunu göstermiştir. 1991 yılında başlayan çalışmaların sonucunda (Boylan, 2002, ss. 80-82) 1999 tarihli ikinci protokol (Dietrich & Jiri, 2004, ss. 1037-1051) hazırlanmıştır.

İkinci protokol envanter çalışmalarının yapılması, yangın ya da yapısal hasarlara karşı acil durum tedbirlerinin alınması, taşınır kültür varlıklarının taşınması ya da yerinde korunabilmesi için yeterli koşulların sağlanması, sorumlu yetkililerin belirlenmesi gibi sözleşmenin korumaya yönelik yapısını güçlendirecek düzenlemeler yapılmıştır. Devletlerin yapmakla yükümlü olduğu barış dönemindeki hazırlıklar ve işgal ettikleri topraklarda kültür varlıklarının korunması için uymaları gereken kurallar, almaları gereken tedbirler daha ayrıntılı tanımlanmıştır.

Kültür varlığının yıkımını amaçlayan ya da kasıtsız olarak kültür varlığına zarar verebilecek saldırılar yasaklanmıştır. Askeri gereklilik olarak tanımlanan durumlar daraltılmış; devletler tarafından sözleşmenin ihlali durumunda sorumluluğu olan üst düzey yöneticileri de kapsayacak şekilde cezai yaptırımlar uygulanacağı belirtilmiştir. Protokole göre kültür varlıklarına verilebilecek kasıtlı olmayan hasarlardan kaçınılması ya da bu hasarların minimize edilmesi gerektiği; yasal bir askeri müdahale söz konusu olduğunda kültür varlığında yaratacağı hasar ile müdahalenin gerekçesi orantılı olmalıdır.

Devletlerarası olmayan iç savaşlar, isyanlar gibi düzensiz çatışmalarla ilgili daha açık ve güçlendiren hükümler içermektedir. İhlaller için devletlere uygulanacak yaptırımların yanında bireysel cezai yükümlülüklerin uygulanacağı koşulları da tanımlar. Protokolün ngrdğ uygulamaları denetlemek, uygulamak ve gereklerini yerine getirmek üzere uluslararası bir komite kurularak, sürekli izleme yapılmasını şart koşar.

Protokol, imzacı devletleri koruma ve kültür varlıkları ile ilişkili kurumların barış döneminde acil durum hazırlıklarını genişletmeleri konusunda zorunlu tutması

bakımından önemli bir gelişme olsa da ancak 2004 yılında yürürlüğe girmiştir. 2020 yılı itibariyle Lahey Sözleşmesi’ni 133, birinci protokolü 110 devlet onaylamış olmasına karşılık 1999 ek protokolünü 84 devlet onaylamıştır. Onaylamayanların arasında Çin, İngiltere ve ABD gibi BM daimi üyesi devletler de bulunmaktadır.

Dünya Mirası Sözleşmesi, “Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi (UNESCO, 2003)” ve “Kültürel İfadelerin Çeşitliliğinin Korunması ve Geliştirilmesi Sözleşmesi (UNESCO, 2005)” ile desteklenmiştir. 2005 yılında imzaya açılan ve 1 Haziran 2011 tarihinde yürürlüğe giren “Avrupa Konseyi Toplum için Kültürel Mirasın Değeri Çerçeve Sözleşmesi (COE, 2005)” de önemli girişimlerden biridir. Bu sözleşme, bilgi ve kültürel miras kullanımının “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nde (UN, 1948)” tanımlandığı biçimiyle vatandaşların kültürel yaşama katılımlarının bir parçasını oluşturduğu fikrine dayanmaktadır. Kültürel miras insani gelişme, kültürel çeşitliliğin artırılması ve kültürler arası diyalogun geliştirilmesi için kaynak ve sürdürülebilir kaynak kullanım ilkelerine dayanan ekonomik kalkınma modelinin bir parçası olarak tanımlanmaktadır. Kendi mirasına olduğu kadar diğerlerinin kültürel mirasına dolayısıyla Avrupa ortak mirasına saygı göstermekle yükümlü oldukları; kaynağını dikkate almaksızın kendi yasal sınırları içinde yer alan kültürel mirasın değerinin farkında olunması gerektiği vurgulanmıştır.

Uluslararası hukuk genel olarak devletlerarasındaki ilişkileri düzenlese de çok çeşitli aktörleri kapsayacak şekilde gelişmiştir. Savaşların ve silahlı çatışmaların kaçınılmaz olarak çıkmaya devam edeceğini öngören Uluslararası İnsancıl Hukuk savaşların yapacağı yıkımı ve vereceği zararı minimize etmeyi hedeflemektedir. Silahlı çatışma durumlarında kültür mirasının yok edilmesi savaş suçu olarak tanımlanmıştır. Kültürel mirası oluşturan anıtlara, sanat eserlerine ve ibadethanelere saldırılması, askeri amaçlarla kullanımı ya da intikam almak üzere yok edilmesi yasaklanmaktadır. Sadece kültürel çevrelerin değil silahlı çatışmalarda doğal çevreye verilecek zararların önlenmesi konusunda da düzenlemeler yapılmıştır. Çatışmaya taraf olan devletlere ve devlet dışı silahlı gruplara dair yükümlülükleri tanımlaması bakımından önemlidir. Uluslararası anlaşmaların devlet dışı aktörler için geçerliliği karmaşık bir konu olup hukuk uzmanları tarafından incelenmektedir. Uluslararası sözleşmelere taraf olmayan devletler için bile bazı anlaşmalar tüm devletleri bağlayıcı teamül hukuku haline

gelmiştir²⁹. ICRC'ye göre "Uluslararası İnsancıl Hukuk hem uluslararası hem de uluslararası olmayan silahlı çatışmalarda anlaşma hukukunun bıraktığı boşlukları doldurduğundan günümüzün silahlı çatışmaları için hayati önem taşımaktadır (URL-23)".

Uluslararası ve devletlerin kendi hukuki düzenlemelerine ve geleneksel teamüllere rağmen çatışma durumunda kültür mirasının korunması, kültür mirasının uluslararası ticaretinin yasal güvence altında sürdürülmesi, ülkelerin ve bireylerin eserler üzerindeki mülkiyet haklarının garanti altına alınması gibi çeşitli konular uluslararası hukukun sorunlu konuları arasında yer almaya devam etmektedir. DAESH'in Suriye ve Irak'ta kültür mirasını 2014 yılından itibaren kasıtlı ve vahşet düzeyindeki tahribatı ile bunu medya gösterisine dönüştürmesi konuyu yeniden dünya gündemine taşımıştır. Batı Asya ve Afrika'nın çeşitli ülkelerinde devam eden kaotik durumlar ile askeri ve stratejik gereklilik olmaksızın planlı ve kasıtlı yıkımlar uluslararası hukukun ihlalidir ve savaş suçları kapsamına girmektedir. Nuremberg Mahkemeleri'nde Nazi yetkililerinin işledikleri savaş suçları arasında kültür varlıklarını yok etmeleri de sayılmıştır. İlk defa bireyler kültürel savaş suçu işlemekten sorumlu tutulmuştur. Son olarak, Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi yargılamalarında da dini, eğitim ve yardım kurumlarına ya da bilimsel, tarihi ve sanatsal eserlere kasıtlı saldırılar gerçekleştiren kişileri kovuşturma yetkisi verilmiştir. Ancak kültürel savaş suçları ile ilişkili sözleşmeler ile ihlaller için verilmesi gereken cezalar verilememektedir. Uluslararası hukuk ile çizilen çerçeveye karşılık kültür mirasının tahribatı tüm hızıyla devam etmekte; düzenlemeler yetersiz kalmaktadır. Suriye örneğinde olduğu gibi çok sayıda devlet dışı aktörün yer aldığı silahlı çatışmalar özellikle karmaşık birçok sorunu barındırmaktadır. Devlet dışı aktörlerin dâhil olduğu silahlı çatışmaların doğası gereği hukuki talepler devletlerin kendi sınırlarını aşan yapıdadır. Devletlere göre çeşitlenen yasal normlar bulunmakta; çatışmanın ortaya çıktığı bölgelerdeki devletler, uluslararası sözleşmelere taraf olmamış ya da hukuk kurallarını uygulama istekleri ve kabiliyetleri yine devletlerin kendilerine kalmıştır. Devlet dışı aktörler yasal muhatap olarak tanınmamaktadır. Devletler çatışmalar sırasında kültür varlıklarını koruyacak güvenlik önlemlerini almakta yetersiz kalmaktadır.

²⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi sahibi olmak için Henckaerts and Doswald-Beck (2005) inceleyiniz.

3. YİRMİNCİ YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDEN İKİ ÖRNEK

Doğu Avrupa'daki (Balkanlar) ve Batı Asya'daki ülkelerin kentleri kozmopolitan yapıları ve kimlik çeşitlilikleri bakımından olduğu kadar çatışma ve kentsel şiddet olayları bakımından da benzerlik gösterir ve sıklıkla karşılaştırılarak tartışılır (Driessen, 2005; Freitag, Fuccaro, Lafi, & Ghrawi, 2015; Mazower, 2006). Kent çatışmaları ile ilgili konulara artan ilgi toplumsal ya da yönetsel mücadelelerin olduğu ülkelerde çatışma/savaş sonrası bölünmüş kentlerin araştırma odağı olmasını sağlamıştır (Bakshi, 2011,2014; Bollens, 2012; Calame & Charlesworth, 2009; Pullan & Baillie, 2013). Planlama sorunları, kentsel alanda günlük yaşam pratiklerinin araştırılması, kimlik tartışmaları, ekonomi, yönetim politikaları ve belirsizliklerin tartışılması gibi travma sonrası iyileşme sürecine dair sorunlar farklı disiplinlerden çalışmalara konu olmaktadır.

Lübnan/Beyrut ve Bosna-Hersek/Saraybosna alan araştırmalarında farklı bağlamlarda ele alınmıştır. 19'uncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren siyasi ve idari değişimlerin etkisiyle politik, ideolojik, etnik ve dini anlaşmazlıkların yaşandığı şehirlerdir. Bu bağlamda kentte savaş ve kent üzerine savaş konusunun kavramsal tartışmaları (Fregonese, 2009; Graham, 2004a) çatışmalarda kentsel çevrenin yıkımının anlamları ve sonuçları üzerine düşünülmesini sağlamıştır. Savaş dönemine odaklanan çalışmaların yanında savaş sonrası rekonstrüksiyon süreci de özellikle Saraybosna ve Beyrut gibi tartışmalı durumların devam ettiği kentlerin planlama, koruma, yönetme ve günlük yaşam pratiklerinin kentsel alanlara yansımaları gibi konuların yeniden düşünülmesi ve değerlendirilmesi için imkân tanımaktadır.

Lübnan/Beyrut ve Bosna-Hersek/Saraybosna yüzyıllarca Osmanlı Devleti tarafından yönetildikten sonra öncelikle Avrupalı güçler tarafından ele geçirilmiş ve sonrasında yönetimleri sıklıkla değişmiştir. Geçen yüzyılda yönetimlerin değişmesi kent politikalarını, imar etkinliklerini, nüfus yapısını, sosyo-ekonomik koşulları etkilemiştir. 19'uncu yüzyılın son çeyreğinde başlayan ve dünya savaşlarıyla devam eden süreçte politik, ideolojik, sosyolojik, dini kutuplaşmalar giderek hız kazanmıştır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Saraybosna'da ve Fransız Manda Yönetimi

Beyrut'ta yönetim, üretim, teknoloji, kent planlama ve tasarım anlayışlarıyla çeşitli düzenlemeler yapmıştır. II. Dünya Savaşı'nın ardından kurulan bağımsız Lübnan Devleti'nin ve Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin yeni devlet düzenleriyle ve planlama anlayışlarıyla Beyrut ve Saraybosna genişlemiş ve modern mimari anlayışla yeniden imar edilmiştir. Beyrut, "Ortadoğu'nun Paris'i" olarak anılırken Saraybosna, Batı'nın Kudüs'ü olarak -özellikle 1984 Kış olimpiyatları sırasında- çeşitli toplulukların ve inançların bir arada uyum ve güven içerisinde yaşadığı kent olarak sunuluyordu. Her iki kent de tarih, inanç ve kültür bakımından zengindir. Çok toplumlu kentler olarak çeşitliliğin bir arada var olduğu ve kentsel dokuda izlenebildiği kentlerdir. Beyrut'ta ve Saraybosna'da aynı kenti paylaşan farklı etnik kökene ve dini inançlara sahip toplumlar aynı ya da yakın dilleri konuşmuştur. Toplumlar arasında zaman zaman şiddet ve gerginlikler yaşansa da sosyal yaşamlarında ortak yaşam kültürü geliştirilmiştir. Farklı inançlara ait dini yapıların bir arada bulunması uyum içerisinde yaşama ve çoğulculuğun ifadesi olarak yorumlanabileceği gibi dar bir alanda hak iddia eden ve mekânsal mücadeleye neden olan dini peyzajın örüntüsü olduğu da savunulabilir (Hayden, 2013). Beyrut'ta ve Saraybosna'da savaş sırasında ve sonrasında dini yapılar üzerinden yürütülen mücadele ikinci görüşü destekler niteliktedir.

Beyrut ve Saraybosna kentleri kültür varlığı bakımından zengin, çeşitli ve çok katmanlı kentlerdir. Farklı dönemlerde inşa edilmiş geleneksel ve modern yapıları; kârgir, ahşap karkas, betonarme gibi hem geleneksel hem de çağdaş yapım teknikleri ve malzeme ile inşa edilmiş yapıları; dini, kamusal, sivil, askeri birçok farklı tipte kültür varlığını bir arada bulundurmaktadır.

Beyrut Lübnan Savaşı'nda (1975-1990) devletlerin (İsrail Devleti, Suriye Devleti) ve grupların (Hristiyan, Müslüman, Şii, Sünni, Filistinli, Lübnanlı, sağcı, solcu vb.) hem kendi aralarında hem de birbirlerine karşı yürüttükleri mücadelenin savaş alanı olmuştur. Bosna-Hersek Savaşı'nda (1992-1995) Sırp'ların kuşatması altında kalan Saraybosna ise modern savaş tarihinin en uzun kuşatması olarak tarihe geçmiştir. Her iki kentte de kentsel alanlar ve mimari yapılar çatışmalar sırasında bilinçli olarak hedef alınmış ve tahribata uğramıştır. Etnik ve dini bakımdan bölünmüş kentler olmuştur. Beyrut ve Saraybosna yeniden inşa süreçleri ve kültür varlıklarının korunması bakımından birbirinden farklı modeller ve süreçler ortaya koysa da çatışmalı süreçleri

devam etmektedir. Bu durum yasal-yönetmelik süreçlerini, kent politikalarını, yeniden inşa süreçlerini ve koruma uygulamalarını doğrudan etkilemektedir.

Beyrut ve Saraybosna 19'uncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren istikrarlı yönetimlerin kurulamadığı; etnik, dini, politik, ideolojik tartışmaların dinmediği iki genç devletin başkentidir. Birbirinin ardı sıra çıkan savaşlarda kitlesel can kayıpları ve yıkımlar uluslararası toplumun dikkatini çekmiştir. Lübnan ve Bosna-Hersek için olduğu kadar uluslararası düzeyde çeşitli tedbirleri, düzenlemeleri de beraberinde getirmiştir.

Bu bölümde Lübnan/Beyrut ve Bosna-Hersek/Saraybosna kentlerinin tarihsel gelişimi incelenecektir. Politik değişimlerin, silahlı çatışmaların, silahlı çatışma sonrası iyileşme ve gelişim süreçlerinin Beyrut'un ve Saraybosna'nın yapısal çevrelerine olan etkileri tarihsel akış içerisinde anlatılmıştır. Ayrıca kentlerin jeopolitiğine, ekonomisine, demografik yapısına, sosyo-kültürel yapısına, yapısal çevresine etkileri de incelenmiştir. Lübnan/Beyrut (Bölüm 3.1) ve Bosna-Hersek/Saraybosna (Bölüm 3.2) için bölüm sonlarında genel durum değerlendirmeleri yer almaktadır. Genel durum değerlendirmeleri iyileşme sürecinin başında kentlerin durumu, yönetenler tarafından tanımlanan iyileşme stratejileri ve politikaları dikkate alınarak; kentsel müdahalelerin yoğunlaştığı alanlar, kültür varlıklarına yönelik tercihler ve kültür varlıklarının mevcut durumu, kentsel rekonstrüksiyon uygulamaların kentsel dokuya etkileri gözlemlenerek yapılmıştır. Arşiv ve literatür araştırmalarıyla kentlerin tarihsel gelişimi/değişimi incelenerek; kentsel çevre ve yapılar gözlemlenerek ve kişisel görüşmelerden edinilen bilgiler yorumlanarak savaş sonrası kentsel rekonstrüksiyon uygulamalarının kimlik ve bellek ile ilişkisi değerlendirilmiştir.

3.1 Lübnan/Beyrut

Lübnan, Güney-Batı Asya'da, Akdeniz'in doğu sahilinde yer alır (Şekil 3.1). Yüzölçümü 10.230 km²'dir. Sınır komşuları İsrail ve Suriye'dir. Ülke nüfusu BM 2018 verilerine göre tahminen 6.1 milyon civarındadır. Ülke nüfusunun %88.6'sı kentlerde yaşar. Başkent Beyrut, sahil boyunca dağların arasına yerleşen kentler arasında önemli bir liman kentidir. Ülke nüfusunun yaklaşık üçte biri başkent

Beyrut'ta yaşar. Kent nüfusu 2.385.000 civarındadır³⁰. Beyrut'un en hızlı nüfus artışı 1950-70 arasında olmuştur. Suriye'den ve kırsaldan gelen göç dalgalarıyla nüfus 300 binlerden 1.1 milyon civarına ulaşmıştır.

Şekil 3.1 : Lübnan'ın konumu (Bilgili, 2020).

Lübnan nüfusunu Araplar (%95), Ermeniler (%4), diğer (%1) oluşturur. Çok dinli ve çok mezhepli bir yapıya sahiptir. Resmi olarak tespit edilen 18 mezhebin olduğu bilinmektedir. Büyük çoğunluğu Müslüman (%60) ve Hristiyan'dır (%30) (URL-24). Müslümanların büyük çoğunluğu Sünni, Şii mezhebindendir. Dürzi mezhebine tabi olanlar azınlıktadır. Hristiyanlar ise çoğunlukla Katolik ve Ortodokslardan oluşmaktadır. Marunîler en büyük Hristiyan gruptur. Kendi kiliseleri ve patrikleri olmasına karşılık Roma Katolik Kilisesi ile bağlıdırlar (Faour, 2007, s. 909). Politik ve sosyo-ekonomik faktörler demografik yapıyı değiştirmektedir (Çizelge 3.1). Dini gruplar politik yapı üzerinde etkilidir. Sayıca üstün olan gruplar, politik gücü ele geçirmek isterken sayıca az olan gruplar ise ellerindeki gücü ve imkânları kaybetmemek için direnmektedir. Bu yüzden Lübnan'da demografik veriler konusunda bir uzlaşma sağlanamamakta, demografik analizler yapmaktan kaçınılmaktadır (Faour, 2007, s. 910). Çatışma sonrasında mezhepsel bölünmeler

³⁰ BM'nin 2018 yılı tahmini verilerine göre, Suriyeli göçmenler hariç (URL-27).

belirginleşmiştir. Bölünmüş sosyal yapı topluluklar için denge unsuru olup, politik ve dini yaşam için güvenli ortamın oluşmasını sağlamaktadır³¹.

Çizelge 3.1 : Üç büyük dini topluluğun yıllara göre demografik değişim yüzdeleri (Faour, 2007, s. 912).

İnanç Grupları	1932	1943	1956	1986	2005
Maruniler	28.8	30.4	30.0	16.0	19.0
Şiiler	19.6	19.2	17.7	41.0	34.0
Sünniler	22.4	21.3	20.3	27.0	21.3
Toplam	785,543	1,046,421	1,411,000	2,204,000	3,728,000

Lübnan'ın tarihi, 1860 buhranından (Akar, 1996; Fawaz, 1995) itibaren sıklıkla tekrar eden politik ve dini çalkantılarla doludur. Son yüzyıl içerisinde yaşadığı 1948 Arap-İsrail savaşı, 1960'ların Arap ulusalcı hareketleri, son olarak 1975-90 yılları arasındaki büyük iç savaşla bölgede dikkatleri üzerine çeken bir ülke olmuştur. 1978-2000 yılları arasında Lübnan, İsrail tarafından işgal edilmiştir. 1982'de İsrail'in Beyrut'a girmesi ve askeri çatışmaların ölçeğinin büyümesiyle yıkıcı ve tahrip edici bir savaş yaşanmıştır. Çatışmalar sırasında 150 bin civarında insan ölmüş, 300 bin civarında insan yaralanmış, 700.000 insan yer değiştirmek zorunda kalmış ve 1 milyon insan dönmek üzere göç etmiştir. Kentsel ve kırsal yerleşimler zarar görmüştür. En ağır hasar ilk iki yılda ve İsrail'in işgali sürecinde yaşanmıştır. Tahmini hasar maliyetinin en az 10 milyar dolar olduğu tahmin edilmektedir (Charlesworth, 2006, s. 58; Khalaf, 2002). Elektrik, su, ulaşım gibi fiziksel alt yapısı yok olmuş; yüzbinlerce ev hasar görmüştür. Ekonomisi çökmüş, üretim ve ticaret durmuştur (ESFD, 2004?; Haddad, 1996).

Bu bölümde Beyrut'un 1975-90 savaşından önceki gelişimi, on altı yıl süren savaşın geride Beyrut'ta bıraktığı yıkım ve tahribat, 1991 yılından itibaren başlayan Beyrut'un yeniden inşa süreci ve mevcut durumu ele alınacaktır.

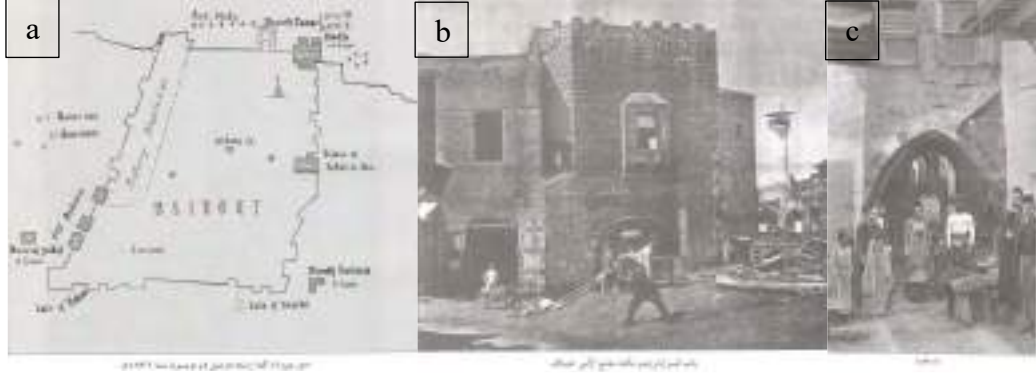
³¹ Etnisite, din, politika, ekonomi, kültür, etnik gruplar arası ve uluslararası ilişkiler için Mansoor Moaddel ve diğer araştırmacılar tarafından yapılan anketin sonuç raporu (Moaddel, 2008), ayrıca (Hudson, 1985) incelenebilir.

3.1.1 On dokuzuncu yüzyıla kadar Beyrut

On dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar beş bin nüfuslu küçük bir Osmanlı şehri olan Beyrut (Şekil 3.2, Şekil 3.3), bir takım politik değişimlerin etkisinde kalmıştır. Politik değişimler kentin fiziksel durumunun da sürekli değişmesine neden olmuştur. Batı ile ticaretin gelişmesi, ipeğin kazanç getiren ticari ürün olması ve ihracat için Beyrut limanının kullanılması Beyrut-Şam yolunun yapımını ve limanın gelişmesini sağlamıştır. İpek üretimi ve ticareti Lübnan Dağı (Cebel-i Lübnan) hinterlandını geliştirmiştir (Nasr & Verdeil, 2008, s. 1117). 19'uncu yüzyıl ortalarına kadar Beyrut'ta iş alanları ve yaşam alanları mekânsal olarak birbirinden ayrılmaktaydı. 19'uncu yüzyılın ortasına kadar Müslüman nüfus yoğunluktaydı. 1846'da 9000 ile 16400 yerleşik Müslüman nüfusun olduğu bilinmektedir (Fawaz, 1983). Özellikle merkezde ticari etkinliklerin yoğunluğu ve her sektörün birbirine bağımlılığı dini inançlardan bağımsız ve meslek alanlarına dayalı bir bölünme ortaya koymuştur (Yassin, 2012, s. 66). Bunlara bağlı olarak kent yerleşimi sur içinde ve liman çevresinde yoğun, sur dışında dağınık ve seyrek (Şekil 3.2).

Şekil 3.2 : Beyrut (Mansell, 1862).

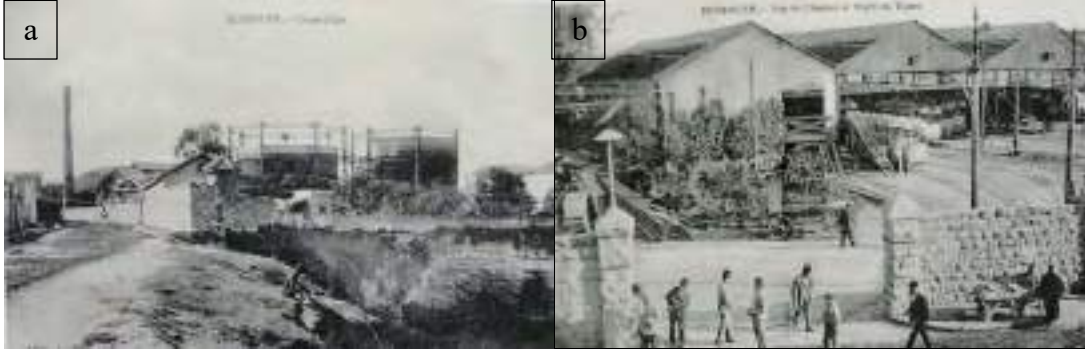

Şekil 3.3 : a) Surlar 1831 (Fakhuri, 1939, s. 47); b) Bab es-Saray ve arkada Emir Asaf Camii (Fakhuri, 1939, s. 55) ; c) Bab Yakub (Fakhuri, 1939, s. 54).

19'uncu yüzyılın ortasından itibaren içerde ve dışarda yaşanan politik gelişmelerle ilişkili olarak idari reformlar yapılmış; kentin modernizasyonu için çalışmalar başlatılmıştır. İlk belediye 1868'de kurulmuş, kent alt ve üst yapısı geliştirilmeye başlamıştır. Yeni yollar açılmış, meydan düzenlemeleri yapılmıştır. 20'nci yüzyılın başına gelindiğinde Beyrut elektrik santrali, tramvay ve posta sistemlerine sahip olan bir kent olmuştur (Şekil 3.5 :). 1863'te Beyrut-Şam yolunun yapımı, 1894'te Beyrut-Şam demiryolunun inşası Beyrut'u bölgede önemli bir ticari merkez haline getirmiştir (Yassin, 2012, s. 66). Sur çevresinden başlayarak yerleşim yoğunluğu artmış; kent kuzeyde Trablus yolu, güneyde Sayda (Saida) yolu, doğuda Şam yoluna doğru genişlemiştir (Şekil 3.4).

Şekil 3.4 : 1876 Beyrut Planı (Beyrut Arap Üniversitesi Kütüphanesi).

Şekil 3.5 : a) Gazhane ve santral 1888 (Debbas, 1986, s. 204); b) Tramvay Deposu (Debbas, 1986, s. 192).

İlk tramvay yolları 1909’da açılmıştır. Kuzeyde Zokak el-Blat, Ğabi (Ghabi) ve Sayfi (Saifi); güney ve güneydoğu yönünde ise Ras el- Naba’ (Ras el-Nabaa), Msaytbeh (Moussaitbeh), Ras Beyrut, Kantari gibi yeni yerleşim bölgeleri oluşmuştur. Kent surları dışına taşan yerleşimler ve bu yerleşimlerin gelişmesiyle bağlantı yollarının sağlanması sonucu üniversiteler, kolejler, toplumsal organizasyonlar bu dönemde kurulmuştur. 1920’lere gelindiğinde Hristiyan nüfus Müslüman nüfusu geçmiştir (Barakat, 2004, ss. 486-487; Yassin, 2012, s. 67). 1860’ta Dürzilerle Marunîler arasında başlayan çatışmalarla Şam’da ve Lübnan’da yaşanan katliamlar sonucu çok sayıda Hristiyan Beyrut’a göç etmiş ve yerleşmiştir (Özkaya Duman, 2006). 1870’ten başlayarak Marunî köylüler ekonomik nedenlerle Beyrut’a iş ve daha iyi yaşam koşulları elde etmek üzere göç etmeye başlamıştır. İlk etapta Osmanlı yasalarından ve askeri gerekliliklerinden kaçınmak üzere Beyrut’un doğusuna kent çeperlerine yerleşmeyi tercih etmiştir (Calame & Charlesworth, 2009, s. 41).

3.1.2 Fransız Manda Dönemi’nde ve iç savaş öncesi bağımsızlık döneminde Beyrut (1920-1975)

I. Dünya Savaşı’nın ardından Osmanlı Devleti’nin dağılmasıyla Suriye ve Lübnan Fransızlar tarafından, Filistin ve Irak İngilizler tarafından idare edilmeye başlamıştır. Fransız otoriteler kendi kontrollerindeki bölgeyi Suriye ve Lübnan olarak iki bölgeye ayırmış; 1920’de Beyrut’u Büyük Lübnan’ın başkenti ilan etmiştir.

Fransızlar Osmanlı’nın başlattığı modernleşme hareketini devam ettirmiştir. Eski kent düzenini değiştirmek üzere Osmanlı binalarına el koyulmuş; tarihi kentin büyük bölümü ticari merkez oluşturmak üzere yıkılmıştır. 1924’ten itibaren büyük çaplı imar hareketleri başlatılmıştır (Şekil 3.6, Şekil 3.7). Ulusal müze ve parlamento binaları inşa edilmiştir. 1930’lara gelindiğinde Parlamento binasının etrafında Fransız dokunuşuyla

şekillenen modern bir kent oluşmuştur. Yıldız Meydanı'nın (Place de l'Etoile) çevresindeki önemli caddelere Allenby, Foch ve Weygand gibi İngiliz ve Fransız generallerin adları verilmiştir. Hanlar tiyatrolara çevrilmiş; Lübnan evlerinin kat sayısı artırılmıştır. 1939'da havalimanı açılmıştır. Askeri mezarlıklar inşa edilmiştir. (Barakat, 2004, s. 488; Yassin, 2012, s. 68). Frères Danger firmasının danışmanlığında 1932 *Danger Planı* hazırlanmıştır. Plan Trablus, Sidon ve Şam'a nasıl bağlanılacağını; ana yollar, sokaklar, kamusal alanlar, imar yoğunluğu gibi düzenlemeleri gösteren bölgesel bir plandır (Franck, 1994). Öte yandan Marunî Hristiyanlar Fransız Manda yönetimiyle yakın ilişkileri dolayısıyla yönetimde söz sahibi olmuştur (Calame & Charlesworth, 2009, s. 41).

Şekil 3.6 : Fransız yönetiminin imar hareketleri başlamadan önce Beyrut'un Planı (Palmer, 1923).

Şekil 3.7 : 1927 yılı hava fotoğrafı, Beyrut'ta yerleşim yoğunluğu.

1943'te Lübnan bağımsızlığını kazanmıştır. Yeni devlet düzeni kurulurken demografik yapı dikkate alınmış; ülkede Hristiyan olanların ve Hristiyan olmayanların oranına göre yönetim paylaşılmıştır. Başkan Marunî Hristiyan, Başbakan Sünni Müslüman, Meclis Başkanı ise Şii Müslüman olmuştur (Calame & Charlesworth, 2009, s. 42). Mezhepsel kota sistemiyle³² farklı grup ve kimliklerin temsilinin sağlanması hedeflenmiştir. Bağımsızlık sürecine öncülük eden Marunî Başpiskopos Mubarek ve Hristiyan müttefikleri, Müslümanların domine ettiği Batı Asya'da Müslümanlara karşı ve yeni kurulacak Yahudi devletine karşı denge unsuru olarak çoğunluk statüsünü korumak istiyordu (Calame & Charlesworth, 2009, s. 42) fakat Filistinlilerin gelmesiyle durum değişmeye başlamış; mezhepsel kota sistemi 1970'lere gelindiğinde birçok politik çözülmenin de kaynağı olmuştur. Mezheplere dayalı çok parçalı siyasal yapı Lübnan'ı her an karışmaya müsait bir ülke kılmakta ve yönetim sorunları çıkarmaktadır.

Manda idaresi altında geçen yirmi yılda kent merkezi büyük bir yıkım ve yeniden yapım süreci geçirmiştir. Fransız Manda Dönemi'nde başlatılan, Beyrut'un ticari merkez olma rolünü sürdürecektik politikalar bağımsızlık döneminde de devam etmiştir. Kent elitlerinin batı pazarlarıyla köklü ilişkiler kurmalarına dayanan teşvikler³³ önemli bir devlet politikası olarak benimsenmiştir.

Beyrut'un Manda yönetimi tarafından banka ve ihracat merkezi haline getirilmesi ve diğer politik gelişmeler, Lübnan kırsalından ve farklı coğrafyalardan etnik grupların Beyrut'a göç etmesine neden olmuştur. Göçler nüfusun artmasına ve çeperlerde sağlıklı yerleşimlerin, gecekondu mahallelerinin gelişmesine neden olmuştur. Fawaz ve Peillen (2003a) çoğunlukla uluslararası mültecilerin göçleriyle oluşan kamplardan bahsederken en eskilerinin Ermeniler ve Suriyeliler tarafından (1920), sonra Filistinliler tarafından (1948) kurulduğunu belirtir. Filistinlilerin kampları dışında diğer kamplar bugün ortadan kalkmıştır. Filistinlilerin yaşadığı kamp alanları ise

³² Lübnan siyasi sistemi mezhepsel kota sistemi ile tanımlanmaktadır. Çağdaş konfesyonel sistemin temeli 1843'te Cebel-i Lübnan'ın Marunî ve Dürzi bölgelerine ayrılmasına dayanmaktadır. Fransız Manda Dönemi'nde birçok bölge birleştirilmiş; çok sayıda dini topluluktan oluşan ve liderleri tarafından temsil edilen feodal bir sistem ortaya uygulanmıştır. Fransızlar gruplar arasındaki güç dengesini hükümeti, parlamentoyu ve idari makamları mezhepsel üyelik temelinde gruplara tahsis ederek sağlamaya çalışmıştır. Lübnan bağımsızlığını ilan ettikten sonra bugün de yürürlükte olan mezhepsel temsil sistemini kurumsallaştırmıştır. Daha fazla bilgi sahibi olmak için bkz. (Badaan, Richa, & Jost, 2020; Haddad, 2002; Hess & Bodman, 1954; Nassar, 1995; Traboulsi, 2007).

³³ Laissez-faire (Bırakın yapsınlar) politikası: Devletin bireyin ya da toplumun ekonomik ilişkilerine en az düzeyde karıştığı ya da hiç karışmadığı ekonomik modeldir (URL-29).

güvenlik gerekçesiyle girilmesi tercih edilmeyen mahalleler olarak varlığını sürdürmektedir. Üç göç dalgası kentin demografik yapısını, yerleşimlerini değiştirmiş ve 1975-90 iç savaşının dinamiklerini oluşturmuştur. Gecekondu kamplarda ve uluslararası mültecilerin yerleştiği düşük gelirli mahallelerde (1920-55), kırsaldan göçenlerin konut alanlarında (1950-75), iç savaş ve sonrasında yerlerinden edilenlerin yerleştiği alanlarda (1975-90) kurulmuştur (Fawaz & Peillen, 2003a, s. 203).

İlk olarak 1922’de Ermeniler Anadolu’nun güney kesiminden (Kilikya Bölgesi) ve Türkiye’nin diğer bölgelerinden Beyrut’a göç etmiştir. Mültecilerin yerleşimi ile ilgili düzenlemeler Kızıl Haç, Fransız Manda İdarecileri, Milletler Cemiyeti tarafından yapılmıştır. İlk Ermeni kampı (Şekil 3.8) 1922’de, Beyrut Limanı’nın yanındaki 19’uncu yüzyılda karantina alanı olarak kullanılan alanda (Medavar Kampı) inşa edilmiştir (Fawaz & Peillen, 2003b, s. 9). Bunu 1939’da Hatay’dan çoğunluğu Ortodoks Hristiyanlar olmak üzere göç eden Ermeni ve Suriyeli mülteciler takip etmiştir. Böylece Beyrut ve kenar mahallelerinde Hristiyan nüfus artmıştır. Ermeni, Suriyeli ve diğer Hristiyan topluluklar 1920’lerde Beyrut civarındaki geçici evlerde ikamet etmiştir. Ekonomik durumları iyileştikçe daha iyi yaşam koşulları sağlayabilecekleri alanlara doğru, yerel Marunî ailelerin yaşadığı ve ektiği Beyrut Nehri’nin doğusundaki Burc Hamud (Burj Hammud), Halil Bedevi (Khalil Badawi), Karm el Zeytun (Karm el Zeitoon) gibi düşük gelirli mahallelere yerleşmişlerdir (Fawaz & Peillen, 2003a, s. 204; 2003b, s. 9)

Şekil 3.8 : Beyrut’ta ilk Ermeni Kampı (LOC/ggbain35636).

Beyrut'un 1/10.000 ölçekli 1945 haritasına (Amerikan Üniversitesi kütüphanesi-MP912.56925/BEİ 1945C) göre Amerikan Üniversitesi civarında yerleşim yoğunluğu artmıştır. Batıda Ras Beyrut'a ve Ravşa'ya (Raouche); doğuda Karantina ve Beyrut Nehri'ne; güneyde ise askeri mezarlıklara ve hipodroma kadar ilerlemiştir.

1948'de Arap-İsrail savaşından kaçan binlerce Filistinli, Beyrut'a göç etmiştir. Filistinliler başta Karantina olmak üzere daha önce Ermenilerin yerleştiği alanlara önce kiracı olarak zaman içerisinde kalıcı olarak yerleşmiştir. 1949-52 arasında UNRWA (Birleşmiş Milletler Yardım ve Çalışma Ajansı) yardımıyla Beyrut'un çeperlerinde altı adet kalıcı kamp inşa edilmiştir. Beyrut'un güneyinde belediye sınırları içerisinde Mar Elias kampı; doğu ve kuzeydoğuda Dbayeh, Tall al Za'tar ve Cısr el Başa (Jısr al Basha); güneyde Sabra, Şatıla (Shatila) ve Burc al Baracne (Burj el-Barajneh) kamplarıdır (Fawaz & Peillen, 2003a, s. 204; 2003b, ss. 10-11). Kamplar kötü yaşam koşulları, yetersiz kamu hizmetleri gibi nedenlerle kent içinde çöküntü alanları olarak varlığını sürdürmekte ve güvenlik zafiyeti oluşturmaktadır. Lübnan'da, Beyrut ve çevresinde Filistinlilerin olması 1975 baharında çatışmaların fitilini ateşleyecek önemli bir konu haline gelmiştir. Öte yandan 1950'lerde Körfez ülkelerinin Arapları için Beyrut, popüler bir alışveriş ve eğlence merkezi haline gelmiştir. Eski kent merkezi yetersiz gelmeye başlamış; kent için yeni ticaret ve eğlence merkezleri gelişmeye başlamıştır. Ofis, otel, sinema ve mağazalarla Hamra Caddesi ve Sodeco Caddesi kentin yeni odakları olarak gelişmiştir (Barakat, 2004, s. 489).

Büyük iç savaşa doğru yerleşimler arasındaki mezhepsel bölünmeler daha görünür olmaya başlamıştır. Doğuda El Eşrefiyye (Ashrafieh), Sayfi (Saifi), Ğabi (Ghabi), Cemiyze (Gemmayzeh) yerleşimleri Hristiyan; Batıda Basta, Burj Ebu Haydar, Zarif yerleşimleri Sünni; Msaytbeh (Moussaitbeh), Ras Beyrut gibi yerleşimler ise çok mezhepli karma yerleşimlerdi. Kent çeperlerinde ise Ermenilerin, Suriyelilerin, Filistinlilerin ve Lübnan kırsalından gelen göçmenlerin oluşturduğu gecekondu mahalleleri oluşmuştur (Yassin, 2012, s. 68).

1950-70 arasında Beyrut önemli bir finans merkezi olmaya devam etmiştir. 1970'li yıllarda ülke ekonomisinin üçte ikisi Beyrut'taydı. Beyrut finans sektörünün merkezi olmanın yanında eğitim, kültür ve yönetim merkeziydi (Sarkis, 2003). 1948 Arap-İsrail savaşında Arap Devletlerinin İsrail'i boykot etmesi ve Hayfa (Haifa) Limanı'nı kullanmaması Beyrut Limanı'nın önemini arttırmış; petrol zengini Körfez ülkeleri

ihracat ve ithalatını Beyrut limanından yapmıştır. Ayrıca Beyrut'un liberal bankacılık sektörü ve ekonomisi, Hayfa Limanı'na alternatif olarak görülmüştür (Calame & Charlesworth, 2009, s. 42).

Ekonomik ve politik gerekçelerle Beyrut'a yatırımların artması ve kentleşme politikaları Beyrut'un kentleşme sürecini hızlandırmıştır. 1950-60 arasında Lübnan'ın güneyinden ve Bekaa Vadisi civarından açlık ve güvenlik sorunları nedeniyle göçler başlamıştır (Fawaz & Peillen, 2003b, s. 7). 1960'lı yıllarda kırdan kente göçlerin hızı artmış; Beyrut'ta hızlı ve kontrolsüz büyüme ortaya çıkmıştır. Kırsal alanların görmezden gelinmesi ve kırsal alanlar arasındaki eşitsizliğin artması göçler için itici olmuştur (Nasr, 1993; Yassin, 2012). 1960'ta 560 bin civarında olan Beyrut nüfusu kır nüfusunun Beyrut ve banliyölerine yerleşmek üzere harekete geçmesiyle 1975'de 1.5 milyona ulaşmıştır. 1975'te Lübnan nüfusu ise 2.6 milyon civarındadır (URL-25)³⁴. 1960-70'lerdeki demografik büyüme ile Beyrut banliyöleşmiştir. Mevcut yerleşimler genişleyerek çevredeki küçük yerleşimlere ulaşmıştır. İlk gecekondu yerleşmelerindeki büyüme Karantina ve Maslah (Maslakh) gibi mülteci kampları civarında kent limanının doğusuna ve Filistinlerin kampı Tall al Za'tar'a ve kentin güneyi Sabra, Şatila (Shatila) ve Burc al Baracne'ye (Burj el-Barajneh) doğru olmuştur. Endüstri alanlarının çevresindeki yerleşimler kırsaldan gelen Lübnanlı işçi sınıflarına, Filistinli mültecilere, Suriyeli ve Kürt işçilere cazip gelmiştir (Fawaz & Peillen, 2003b, ss. 12-15).

Bu dönemde Beyrut için bir master plan üretme girişi olmuştur. Fuad Shehab'ın devlet başkanı seçilmesiyle (1958-64) kentleşme çalışmaları yoğunluk kazanmıştır. 1959'dan itibaren Shehab yeni bir Planlama Bakanlığı oluşturmuş ve planlama yasasını meclisten geçirmiştir. Ayrıca Kent Planlama Genel Müdürlüğü ve Yüksek Kurulu oluşturulmuştur. Shehab'la 1950'li yıllardan tanışıklığı olan Fransız plancı Michael Ecochard master plan hazırlamak için devlet tarafından görevlendirilmiştir. Ecochard 1963'te Beyrut ve kenar mahalleleri için master planının taslağını hazırlamış, ana arterlerdeki yığılmalar ve ticari kent merkezinin yenilenmesi için master plan geliştirmiştir. Ayrıca Beyrut ve Jbeil arasındaki Kuzey otoyolu için de çalışmıştır. Hızlı kentsel büyümenin yaşandığı bu dönemde Ecochard Beyrut'un

³⁴ Fawaz ve Peillen (2003b) 1975'e gelindiğinde 300.000'den 1.1 milyona ulaştığı bilgisini vermektedir.

çeperlere doğru genişleyen kentleşmesini düzenlemeyi ve kenar mahallelerdeki büyümenin organize edilmesi gerektiğini savunmuştur. Kenti iş, konut, eğlence gibi işlevsel olarak bölgelere ayırmıştır. *Beyrut ve Banliyöleri yönetim planı da (The Plan Directoire Beyrouth et Ses Banlieux)* 1964 yılında onaylanmıştır. Ecochard planı, Şehir Planlama Genel Müdürlüğü'nün (General Directorate of Urban Planning) kurulmasıyla aynı zamana denk gelmiş; tüm Lübnan için geçerli olacak şehir planlama mevzuatı geliştirilmiştir. Shehab'tan sonra 1967'de yaşanan bölgesel krizin (ikinci Arap-İsrail Savaşı) etkisiyle planlama komitesi “yeni kentler” oluşturmak için yeterli insan ve finans kaynağı olmadığını düşünmüş; planlar uygulanmamıştır (Nasr & Verdeil, 2008, s. 1121; Verdeil, 2012a, ss. 254-256). 1964 planının başarısız olmasında daha az kısıtlama isteyen gayrimenkul lobilerinin, özel plancıların, arsa sahiplerinin baskısı da etkili olmuştur (Salam, 1998, s. 128; Verdeil, 2012a, s. 256). Planın en önemli özelliği Beyrut'un kent merkezi dışındaki düzensiz gelişen mahallelerini - ilk kez- organize etmeye çalışması ve kentin geleceğine dair öngörude bulunmasıdır.

1920-55 arasında uluslararası mültecilerin ve 1950-60'lı yıllarda kırsaldan kentlere gelen göçmenlerin yerleştiği Beyrut'ta, çöküntü alanlarına dönen mahallelerdeki yüksek nüfus yoğunluğu, yoksulluk, eğitimsizlik, gecekondulaşma, alt yapı hizmetlerinin yetersizliği gibi problemler radikalleşme ve militanlaşma için uygun zemin hazırlamıştır. Kahire Anlaşması'yla (1969) FKÖ liderlerinin 1972'de Amman'dan Beyrut'a taşınması yeni bir dönüm noktası olmuştur. İsrail'e karşı daha aktif ve etkili gerilla saldırıları yapma ortamı bulunmuştur. Filistin mülteci kampları, 1970'lerde İsrail'le savaşmak amacıyla Filistin Kurtuluş Örgütü için savaşçı devşirilen ve yetiştirilen alanlar olmuştur. Kamplara komşu olan Lübnanlı Müslüman gençler de yoksulluk ve adaletsizlik gibi nedenlerle Lübnan Devleti'ne karşı başkaldırı ortamı bulmuştur. Hristiyanlar ise Filistinli grupların ve diğer Müslümanların silahlanmasını kendileri için tehdit olarak görmüştür (Barakat, 2004, s. 490; Calame & Charlesworth, 2009, ss. 43-44; El Khazen, 2000; Yassin, 2012, s. 69).

3.1.3 İç savaş döneminde Beyrut (1975-1990)

1975 iç savaşına kadar Lübnan, Batılı analistlerce mezhepsel bölünmeleri modern siyasi kurumlarla uzlaştırmak için umut verici bir model olarak görülmüştür (Binder,

1966). Kurumsallaşmış konfesyonalizmin³⁵ örneği Lübnan Devleti kamu makamlarını mezhepsel kimliğe göre dağıtarak sunduğu geniş tabanlı uzlaşmayı 1975'te kaybetmiş; birbirine geçen din ve politika devletin çöküşüne ve iç savaşın başlamasına neden olmuştur (Fawaz, 1994; Salamey, 2009).

1970'li yılların başından itibaren ülke ve bölgedeki gelişmelerle artan gerilim 1975'te Filistinliler ve Müslüman solcular ile Falanjist sağcı Hristiyanlar arasında çatışmalara dönmüştür (O'Ballance, 1998). 1975-77 arasında -araştırmacılar tarafından "iki yıl savaşı (Harb al Seneteyn)" olarak adlandırılan dönemde- şiddet yükselmiş, katliamlar ve tehcirler yaşanmıştır. Her iki tarafta büyük çaplı kentsel saldırılar gerçekleştirmiştir. Büyük (İsrail ve Suriye gibi devletlerin müdahil olduğu) ve küçük (küçük silahlı grupların sınırlı alanlarda çatıştığı) savaşların bir arada olduğu Lübnan iç savaşı birkaç evreden oluşur (Charlesworth, 2006, ss. 57-58):

- 1975-76 iki yıl savaşları: Beyrut'ta Filistinliler ve Falanjist Hristiyanlar arasında başlayıp yayılan çatışmalar,
- 1982'de İsrail'in Lübnan'ı işgali ve Beyrut'u bombalaması: İsrail'in Beyrut'tan Lübnan'ın güneyine çekilmesi ve 2000 yılına kadar İsrail'in tamamen çekilişine kadar varlığını sürdürmesi,
- 1983'te Hristiyanlar ve Dürziler arasında Lübnan Dağı için mücadele başlaması; Hristiyan milislerin İsrail güçleri ile işgal sırasında ittifak yapması,
- Özgürlük savaşı: Mart 1989'da Başbakan Michel Aoun'un Suriye'ye karşı ilan ettiği ve 1991 yılında savaşı sonlandıran Taif Anlaşması'na kadar devam eden savaşlar,
- Yok etme savaşı: 1990'da Michel Aoun'un yönettiği Lübnan ordusu ve Hristiyan milisleri yöneten Samir Geagea'nın arasındaki savaşlar.

İç savaş sırasında Hristiyanlar kendi içinde (Marunî Katolikler), Müslümanlar birbirlerine karşı, Şii gruplar kendi aralarında, Şiiler ve Dürziler birbirlerine karşı, Filistinliler ve Dürziler Hristiyanlara ve Suriyelilere karşı, Suriyeliler ve Dürziler Hristiyanlara karşı mücadele etmiştir. 1980'lere gelindiğinde doksan civarında grubun

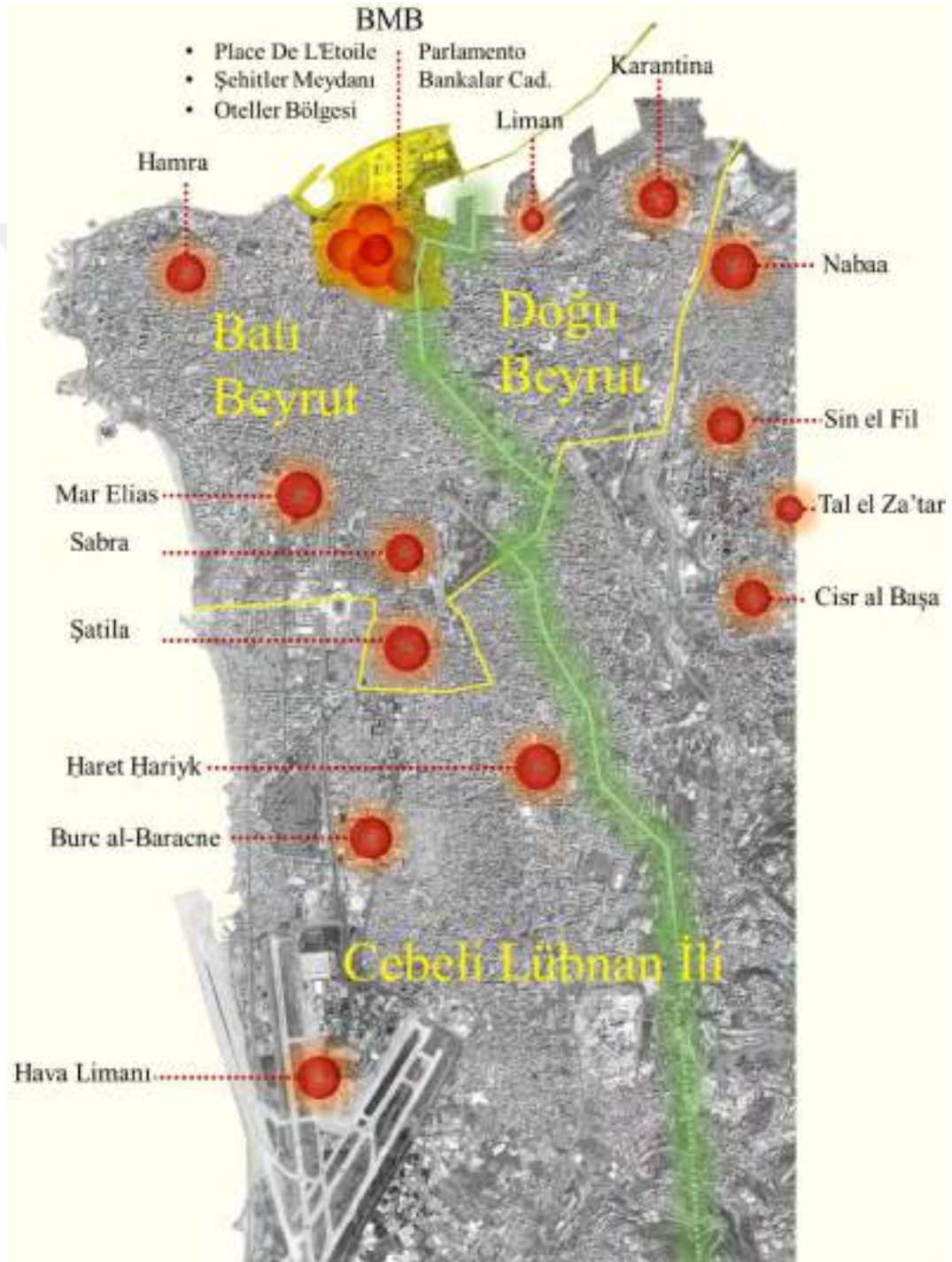
³⁵ Konfesyonalizm ya da Arapça adıyla Taifiyye, devlet makamlarının dinsel gruplara tahsis edilmesi ve devletin mezhepsel kota sistemiyle yönetilmesidir. Lübnan siyasetinde konfesyonalizmin tarihsel süreci için Hess and Bodman (1954) inceleyiniz.

birbiriyle çatışma halinde olduğu bilinmektedir. Bunların bir kısmı Lübnanlı politik gruplarla, bir kısmı da Filistin, Suriye ve diğer bölge ülkelerindeki farklı organizasyonlarla ilişkiliydi (Calame & Charlesworth, 2009, s. 44). Çatışmalar sırasında evini korumak amacıyla silahlanan ve kendini politik kavgaların ortasında taraf olarak bulan sıradan insanlar olduğu gibi daha geniş alanda egemenlik kurmayı amaçlayan politik gruplar da silahlı çatışmalarda yer almıştır. Silahlı çatışmalar, politik grupların savaşı olduğu kadar Lübnanlı olanlar ile olmayanların, zengin ile fakirin ya da Lübnan'daki Arap kimliğini korumaya çalışanların savaşı da olmuştur. Bu yüzden akademisyenler Lübnan İç Savaşı'nı adlandırırken bir dil birliğine varamamış; “ötekilerin savaşı (Tueni, 1985)”, “Arap İsrail Çatışması (EI-Ezzi, 1991)”, “Arap iç savaşı (El Khazen, 2000)” gibi çeşitli adlar kullanılmıştır.

1970'li yılların başında başlayan protestolar, Falanjist partisi liderine kilisedeki seremoniye sırasında saldırı düzenlenmesi ve dört Falanjistin saldırıda ölmesinden Filistinlilerin sorumlu tutulmasıyla zirveye ulaşmıştır. Misilleme olarak Filistinli yolcuları taşıyan otobüs Falanjistler tarafından durdurulmuş; otobüsteki Filistinliler öldürülmüş ve yaralanmıştır. Ardından bütün ülkede çatışmalar hızla yayılmıştır. Hristiyan milisler tarafından Müslüman Suriyelilerin, Filistinlilerin, Lübnanlıların, Kürtlerin yaşadığı Tal el- Za'tar, Burc al-Baracne, Maslah (Maslakh) ve Karantina gibi bölgelerine saldırılmış ve çoğu düşük gelirli Kürt ve Ermeni ailelerden olan çok sayıda insan öldürülmüştür. Müslüman-Filistinli gruplar ise Lübnanlı müttefikleri Ulusal Hareket (sol grupları bünyesinde barındıran çatı oluşum) ile birlikte güneydeki Hristiyan nüfusun olduğu Sin el-Fil, Haret Haryik (Haret Hreik), Ayn el Rumane, Ad Damur gibi yerleşimlere saldırmış; Hristiyanlar öldürülmüştür. (Calame & Charlesworth, 2009, ss. 46-54; Yassin, 2012, s. 69).

Çatışmalar kentin belli alanlarında yoğunlaşmıştır (Şekil 3.9). Doğuda sembolik anlamı olan Filistin mülteci kampları ve kent merkezi saldırıların başlıca hedeflerinden olmuştur. Mülteci kamplarına yoğunlaşan saldırılar dış kaynaklı baskılara ve tehditlere karşı arka bahçede temizlik yapmak, mekânsal üstünlüğü ele geçirmek, homojen ve güvenli alanlar oluşturmak şeklinde yorumlanabilir. Kent merkezine (Şekil 3.10) ve oteller bölgesine (Şekil 3.11, Şekil 3.12) yapılan saldırılar finans ve yönetim merkezi olmasından, gücün ve zenginliğin sembolü olmasındandır. Liderlerin baş aktör olduğu çatışmalarda, kentsel mekânı demografik ve fiziksel olarak yeniden düzenlemek için düşmanı sürmek ve yerleşimlerini yıkmak bir araç olmuştur. Çatışmalar, mekân elde

etmek üzere aşama aşama sokaklara ve mahallelere yayılmıştır. Liman ve çarşı bölgesinden Place De L'Etoile Meydanı'na ve Parlamento binasına, Bankalar Caddesi'nden oteller bölgesine kaymıştır. Oteller bölgesinde (Şekil 3.12) Hilton, Phoenicia, Holiday Inn ve Burj al Murr gibi yüksek yapılar için askeri bakımdan avantajlı noktalarda pozisyon almak ve üstünlüğü elde etmek üzere mücadeleler gerçekleştirilmiştir (Şekil 3.10, Şekil 3.11).

Şekil 3.9 : Çatışmaların yoğunlaştığı kentsel bölgeler (Bilgili, 2021).

Şekil 3.10 : a) Maarad Caddesi (Depardon, 1991); b) Beyrut Merkez Bölgesi: Souk Surssock, c) Ristelhueber, Beyrut 1984'ten alıntı (Becherer, 2005).

Çatışmalar sırasında -özellikle iki yıl savaşlarında- kültürel mirasın bilinçli ve sistematik olarak vurulduğu söylenemez. Fiziksel tahribat genellikle çatışmalar sırasında kasıtsız olarak ortaya çıkmıştır fakat bazı alanlar ve yapılar için bilinçli saldırıların gerçekleştiği söylenebilir. Bilinçli saldırılarda yapılar ya askeri ve stratejik gereklilikler gözetilerek ya da sosyal sınıf farklılıkları, inanç veya politik gerekçelerle sembolik olarak hedef alınmıştır. Kentsel alanların ve yapıların askeri-stratejik gerekçelerin yanında dinsel, mezhepsel, sınıfsal ve politik bölünmeler nedeniyle saldırıya uğraması kentin bazı bölümlerinde bilinçli bir kentkırımının yürütüldüğünün kanıtı olabilir. Örneğin, Holiday Inn Hotel (Şekil 3.11) 1960'larda iş adamlarını, bankerleri ağırlamak üzere inşa edilen kulelerden biridir. Beyrut'ta modernizmin ve bağımsızlık sonrası dönemde finansal büyümenin sembolü olarak görülür (Fregonese, 2008, ss. 158-159,171; 2009, ss. 314-315). Batı Beyrut'ta bulunan Holiday Inn Hotel'e

önce Hristiyan milislerin sonra Suriyeli, Filistinli ve Lübnanlı milislerin saldırması ve ele geçirmesi sadece askeri gerekçelerle değil, yapının kapitalist burjuvazinin sembolik temsilcisi olmasıyla ve zengin-fakir sınıfsal farklılığıyla da ilişkilendirilebilir. Bir başka örnek de dini yapılardır. İç savaşın bir din savaşı olduğu söylenemez fakat çatışmalar sırasında birkaç cami ve kilise de hedef alınmış; yakılmış ve tahrip edilmiştir (H, 18 Ocak 2018).

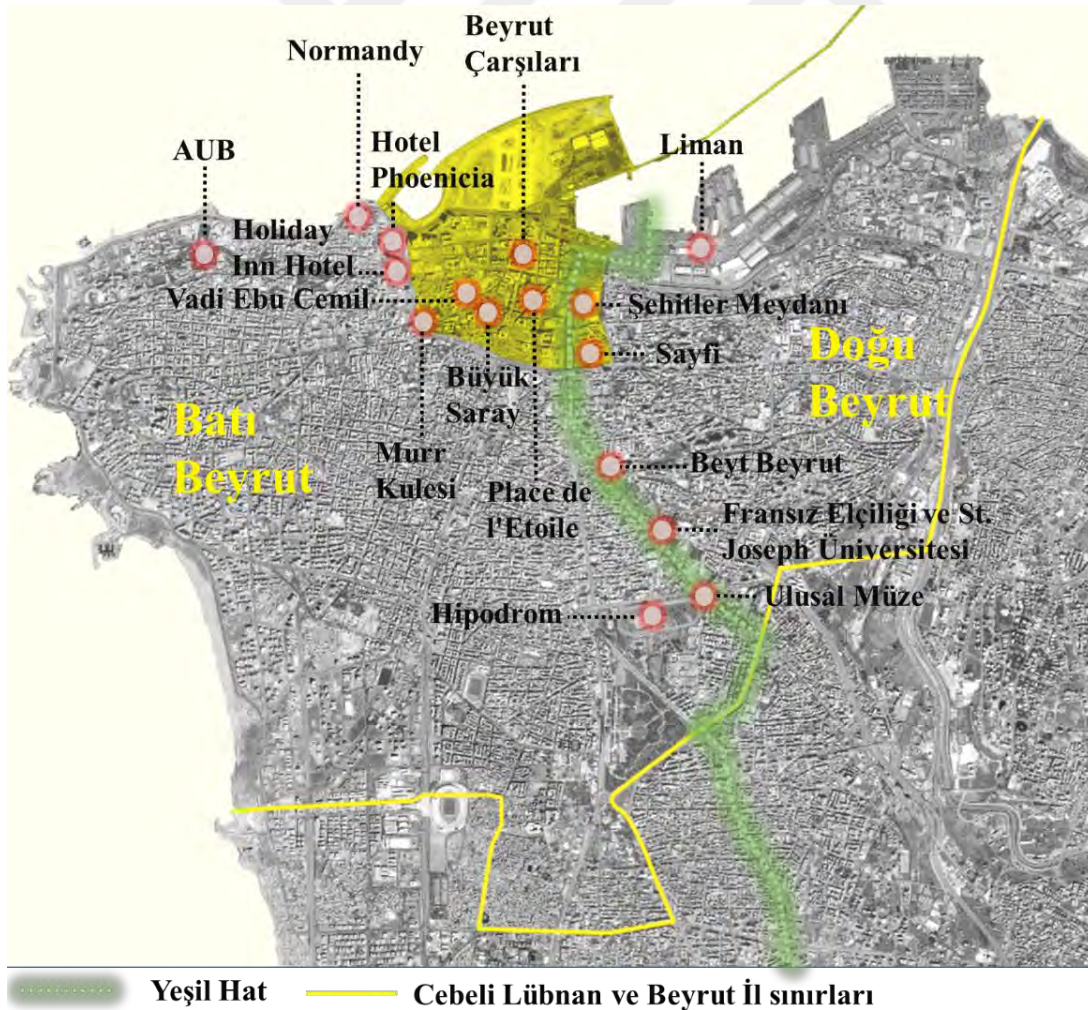
Şekil 3.11 : a) Holiday Inn Hotel; roket ve kurşun izleri çoğunlukla yapının doğu tarafında, kent merkezine bakan yüzündedir (Bilgili, 2018); b) Murr kulesinde bulunan Ulusal Hareket milislerinin saldırılarından etkilenmiştir (Bilgili, 2018).

Şekil 3.12 : Oteller Bölgesi, Holiday Inn inşa edilirken ve Hotel St. Georges (APSAD).

18'inci yüzyıldan itibaren Beyrut kozmopolit olmasına karşılık etnik olarak bölünmüş bir kent idi. Doğu Beyrut Hristiyanlar için, Güney ve Batı Beyrut Müslümanlar için yerleşim alanı olmuştur. Tarihsel olaylarla belirginleşen sosyal ve fiziksel

kutuplaşmaların ortaya çıkardığı politik çatışmalar geri dönülmez bir noktaya ulaştığında belirgin bir sınır hattı oluşmuştur. İç savaş Beyrut'u doğu ve batı Beyrut olmak üzere iki bölgeye ayırmıştır. Konut ve ticaret alanı olarak, farklı etnik ve dini gruplardan Beyrutluların kullandığı Beyrut kent merkezi tam bir savaş alanına dönmüştür. Kuzey-Güney doğrultusunda limandan başlayarak şehitler meydanını içine alan ve Şam yolu boyunca devam ederek banliyölere ulaşan “yeşil hat” ya da Arapların deyişiyle “temas hattı (ḥat et-temas)” denilen sınır (Şekil 3.13), çatışan taraflar arasında fiziksel bariyer oluşturmuştur. Önemli kamu yapılarının da yer aldığı hat boyunca bankalar ve kamu binaları yağmalanmış; siviller göç etmeye zorlanmış ve yapılar askeri amaçlı kullanılmıştır (O, 20-21 Ocak 2018). Hat boyunca çöpler, moloz yığınları, yanmış araçlar barikat olarak kullanılmıştır. Yapılar ve geçişler tuzaklanmış; kalıcı askeri noktalar oluşturulmuştur. İki alan arasında insansız bölge oluşturulmuştur. Böylece iç savaş sırasında çatışan tarafların organize ettiği yeni bir kentsel morfoloji ortaya çıkmıştır (Şekil 3.14).

Şekil 3.13 : Yeşil hat (Bilgili, 2021).

Şekil 3.14 : a) İç savaş döneminde kentsel morfoloji (URL-26); b) BMB'deki barikatlar (Davie, 1983).

Sosyal ve fiziksel bakımdan bölünen ve özelleşen kentsel mekânlar, silahlı gruplar ve eylemleri için üs görevi yüklenmiştir. Silahlı grupların yanında devlet kurumları, çeşitli ulusal ve uluslararası kuruluşlar, iş adamları ve spekülâtörler de kent bölümlerini ele geçirmek, mekânsal üstünlüğü elde tutmak istemiştir. Kentsel mekânları ele geçirme eylemleri sokak düzeyinden mahalle ve bölge düzeyine; çok katlı yapılardan ticari mekânlara kadar çeşitli ölçeklerde kontrol altına alma biçiminde olmuştur. Bu, silahlı grupların kentsel mekânları ve yapıları işgal etmesiyle, yasa dışı inşaat faaliyetlerini organize etmesiyle ya da çatışmalar devam ederken ve kent merkezi desantralize olurken bazı zenginlerin mülk satın alması ve mülkiyetin el değiştirmesiyle gerçekleşmiştir.

1978 ve 1982'de İsrail'in Lübnan'ı işgal etmesi iç savaşta yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Suriye ve İsrail ordularının Lübnan'a girmesi, ardından Uluslararası Barış Gücü'nün müdahaleleri Lübnan iç savaşını uluslararası ölçeğe taşımıştır. Düzenli orduların çatışmalı sürece dâhil olması (El Khazen, 2000), milis güçlerin yapılarının-organizasyonlarının katılaşmasına neden olmuştur. Ağır silahların ve hava saldırılarının kullanılması savaşın boyutunu değiştirmiş; sosyal ve fiziksel hasarın düzeyini arttırmıştır (Davie, 1983). Şehir ve mimari gerilla savaşları sırasında savaşı şekillendirmiş; savaşın ölçeğinin değişmesiyle ve kentteki tahribatın artmasıyla savaş kenti şekillendirmiştir.

Savaş döneminde de master plan hazırlama girişimleri olmuştur. Savaşın başlamasından kısa süre sonra tahribat düzeyi sınırlıyken (Şekil 3.15) Lübnan Devleti mimarlar, mühendisler, kent plancıları, coğrafyacılar ve ekonomistlerden oluşturulan bir kurul (CDR) görevlendirmiştir. Kurulun danışmanlığı APUR (*Atelier Parisien*

D'Urbanisme) tarafından yapılmış ve 1977'de bir master plan hazırlanmıştır. Bakanlık düzeyinde yöneticilerle yapılan toplantıların ardından APUR yeniden inşa için iki ana hedef belirlemiştir. İlki Merkez Bölgenin rekonstrüksiyonu, ikincisi ulusal gelişim planının hazırlanmasıdır. Gerçekleştirilmesi planlanan fiziksel müdahalenin boyutuna göre üç bölgeye odaklanılmıştır. Bunlar,

- Bankalar caddesi ve çevresinde (Place de L'étoile, oteller bölgesi, Starco ve Byblos) onarım ve restorasyon,
- Liman, Çarşılar, Şehitler Meydanı, Sayfi (Saifi) ve Ğalgul (Ghalghul) bölgelerinde rekonstrüksiyon ve yıkarak yeniden yapım,
- Liman bölgesinde ise bütünüyle yeniden planlamadır.

Şekil 3.15 : 1977 hava fotoğrafı, BMB ve Liman çevresinde yapıların hasar durumu (IFPO/BEY1016290).

Mevcut durum korunarak hızla yaraların sarılması ve normale dönülmesi amaçlanmıştır. Çatışmaların ilk iki yılında büyük ölçüde tahrip olan tarihi çarşıların 1975 öncesi haline göre yeniden inşa edilmesi ve ticari merkezin canlandırılması planlanmış; böylece Lübnanlıların tekrar bir araya getirilebileceği düşünülmüştür. Gayrimenkul şirketlerinin katılımı sağlanarak ağır hasarlı alanlarda küçük ve orta ölçekli değişimlerin yapılmasını, mevcut kullanıcı ve mülk sahibi profilini de koruyarak kentsel dokunun korunmasını hedefleyen bir yaklaşım ortaya konulmuştur. Finansal sıkıntılar göz önünde bulundurularak uygulamaların mülk sahibi ve

kullanıcılar tarafından yapılması teşvik edilmiştir. Özgün kentsel dokunun bozulmaması, yasal kullanıcıların mülklerine dönmesi sağlanarak kentin ve merkez bölgenin geleneksel işlevini sürdürmesi, çok katmanlı kültürel dokusunun korunması hedeflenmiştir. Ayrıca dini ve tarihi binaların restore edilmesi ve turizme kazandırılması hedeflenmiştir. Kamu ve yönetim binaları onarılarak kent merkezinin geçmişte olduğu gibi yeniden yönetim, ticaret ve turizm merkezi olması amaçlanmıştır. Plan kapsamında daha çok cami ve kilise gibi dini yapılar ele alınmıştır. Hamam, han, medrese gibi yapılar savaşta tahrip olmasına karşılık görmezden gelinmiştir.

Bu plan Beyrut'un 1943, 1951 ve 1964'te kentin modernizasyonu ve alt yapı gelişimi dikkate alınarak tasarlanan fakat gerçekleştirilemeyen planların uygulanması için de fırsat olarak görülmüştür. Yapıların yüksekliği konusunda bazı kısıtlamalar getirilmiş olsa da kentsel dokunun korunması için katı sınırlamalar getirmemiştir. Savaştan daha az etkilenen Ġalġul (Ghalghoul) ve Sayfi bölgeleri için yıkım ve yenileme projesinin yapılması bunlardan biridir. Merkez Bölgeye ve Bankalar Caddesine yakınlıkları ile finans sektörünün genişleyebileceği alanlar olması bakımından ideal görülmüştür. Çok katlı ofis binaları, eğlence mekânları, pasajlar, restoranlar ve rekreasyon alanları önerilmiştir. Tahribatın büyük olduğu ve sınırlı bir alan için geliştirilen stratejinin en önemli yönü koruma odaklı bir plan geliştirilmemesine rağmen planın mevcut kültürel mirasın korunmasını, yapıların %75'inin restorasyon ve rekonstrüksiyon yoluyla özgün durumlarına döndürülmesini önermesidir (Aygen, 2013, ss. 100-101; Charlesworth, 2006, ss. 65-66; Verdeil, 2012b, ss. 8-9). 1978 de onaylanmasına karşılık 1982'de İsrail'in savaşa dâhil olmasıyla uygulanamamıştır.

1986'da IAURIF (French Institut d'aménagement et d'urbanisme de la région Ile-de-France) metropoliten planı hazırlanmıştır. IAURIF planıyla 1977 planı geliştirilmiş, eski çarşıların bir kısmının yıkımı, Normandy alanının geliştirilmesi ve yoğunluğun artırılması planlanmıştır.

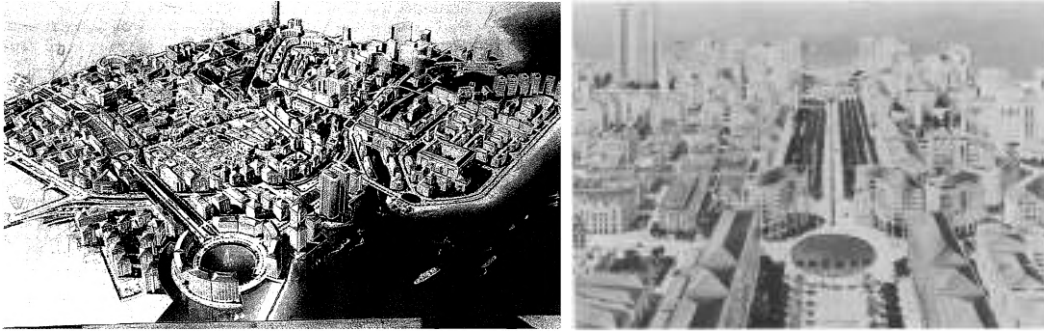
3.1.4 Savaş sonrasında Beyrut/yeniden inşa süreci (1991-2018)

1990 yılında savaşan gruplar arasında Taif Sözleşmesi imzalanmış ve Müslümanlarla Hristiyanlar arasında güç dengesini sağlayacak bir yönetim anlayışı üzerinde mutabakata varılmıştır. Normalleşmenin başlamasıyla milisler silahsızlanmış ve bariyerler kaldırılmaya başlamıştır. Savaştan sonra kent merkezinin yeniden inşası için

master planlar, Oger Liban Şirketi'nin görevlendirdiği danışmanlık firması Dar al-Handasah ve CDR tarafından hazırlanmıştır. Mimar Henri Eddé, kent merkezinde savaştan geriye kalan bütün yapıların yıkılarak yerine geniş bulvarların olduğu, Dünya Ticaret Merkezi'nin kurulacağı, kentin geri kalan dokusuyla hiçbir benzerliği olmayan bir plan önermiş (Şekil 3.16, Şekil 3.17); fakat daha sonra Dar al-Handasah ve CDR bu projeden vazgeçmeye zorlanmıştır (Makdisi, 1997).

Şekil 3.16 : Dar al Handasah'in önerdiği 1991 master planı (Kabbani, 1992).

Şekil 3.17 : Dar al Handasah'in önerdiği plana göre kent görselleri (Kabbani, 1992).

Savaşın ardından Lübnan Devleti devlet yönetimi ve ekonomi bakımından çökmüştür. Toplum dinsel, mezhepsel, politik bakımdan bölünmüş ve kutuplaşmıştır. Beyrut Merkez Bölgesi'nin (BMB) yeniden finans ve ticaret merkezi olması, turizm ve kültürel değerlerin canlandırılması, ekonomik kalkınmanın ve normalleşmenin sağlanması için rekonstrüksiyonun hızla gerçekleştirilmesini gerektiriyordu. Lübnan Devleti'nin bunu gerçekleştirebilecek ekonomik ve politik gücü yoktu.

1991 yılında parlamentodan geçirilen 117 nolu yasa ile gayrimenkul şirketlerinin kurulması kolaylaştırılmıştır. Gayrimenkul şirketlerine kamulaştırmaların yapılması, mülklerin mülk sahiplerinden alınması ya da pazarlanıp satılması gibi konularda geniş yetkiler verilmiştir. BMB'nin yeniden yapım sürecini büyük ölçüde elinde tutan gayrimenkul şirketi Solidere, bir anonim şirket olarak 1994 yılında kurulmuştur³⁶.

Büyük ölçekli otoyollar, yeni gelişim bölgelerinde ve yüksek yoğunluklu alanlarda inşa edilecek gökdelenler, tarihi dokunun bozulması ve kentin geri kalanından morfolojik olarak koparılması kent planlama açısından en çok eleştiri alan konulardan olmuştur. Ayrıca inşa edilen çevre yolunun BMB'yi kentin geri kalanından tamamen ayıracak bariyer olması, BMB'nin zengin ve güçlü olanlar için gettolaşması da eleştiriler arasında yer almıştır (Kabbani, 1992). Plan kararları ve süreç planlamasında orta ve alt sınıfın göz ardı edildiği, geleceğin kent merkezinin üst sınıfa hitap edeceği yönündeki eleştiriler (Beyhum, 1992) kent ve kimlik tartışmalarını beraberinde getirmiştir.

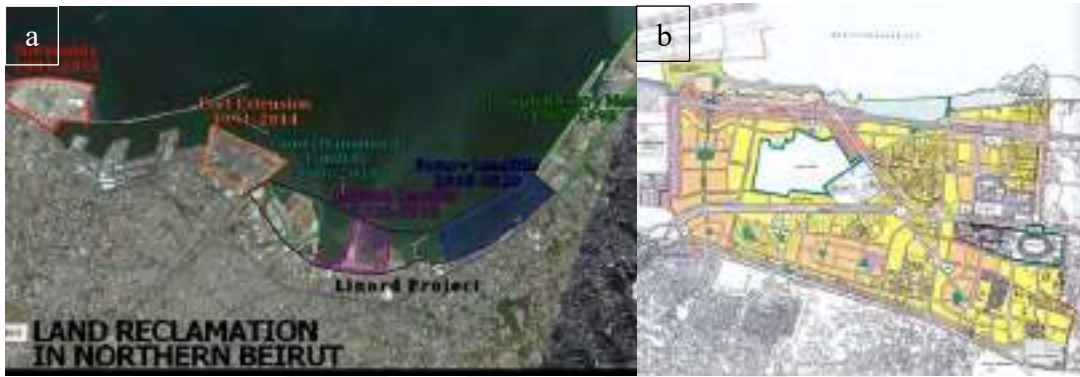
Eleştiriler planların gözden geçirilmesini sağlamıştır. İlk master planda dolgu alanı, ada olarak tasarlanmış fakat sosyal yapıya zarar verebileceği nedeniyle iptal edilmiştir. Kent için simge olabileceği düşünülen ikiz kuleler ise Beyrut'un ihtiyacı olmadığı gerekçesiyle iptal edilmiştir. Yoğunluğu azaltmak, kat sayısını düşürmek gibi değişikliklerin yapılması sağlanmıştır. Her ne kadar ilk önerilen plan bugünkü planla örtüşmese de kamulaştırmalar ve kent morfolojisindeki yansımaları, yeniden inşa sürecinin başında yapılan eleştirilerin birçoğunun mevcut durumda tutarlı ve haklı olduğunu göstermektedir. Kişisel görüşmelerde ve akademik metinlerde BMB'nin kentsel rekonstrüksiyonunun kent için Rönesans olduğu ya da kentin kültürel dokusunu tahrip ettiği yönündeki iki zıt yorum dikkat çekmektedir.

Savaşın ardından başlayan kentsel rekonstrüksiyon süreci daha çok Beyrut merkezli yürütülmüştür. Beyrut'taki çalışmalar üç bölgeye odaklanmıştır. Bunlar;

- Bu çalışmanın konusunu oluşturan BMB'nin -Solidere Alanı'nın- finans, turizm, ticaret merkezi olarak yeniden yapılandırılması, koruma ve yeniden yapım uygulamaları.

³⁶ Solidere Şirketi'nin kuruluş sözleşmesi için (URL-32).

- Linord kuzey sahil şeridinin düzenlenmesi (Şekil 3.18). Çöplerin ve diğer atıkların denize doldurulmasıyla alan kazanılmaya çalışılmaktadır ve henüz tamamlanmamıştır.
- Elyssar projesiyle Beyrut'un güneyinin planlanmasıdır (Şekil 3.18b). Daha önce de ifade edildiği gibi gecekondü mahallelerinin yoğun olduğu ve Hizbullah etkisinin güçlü olduğu Dâhiye gibi mahalleleri içerir. Proje Belirsizliğini korumaktadır.

Şekil 3.18 : a) Linord sahil düzenlemesi (URL-27), b) Elyssar proje alanı (URL-28).

Bu çalışma kapsamında BMB ve komşuluğundaki alanlar incelenmiştir. Beyrut Merkez Bölgesi, Rekonstrüksiyon ve Gelişim Proje Alanı yaklaşık 1.8 milyon metrekarelik alanı (Beyrut Metropoliten alanının %8) kapsar. Bunun 608 bin metrekaresi denizden kazanılan alandır (Solidere, 1995). Savaşın geride bıraktığı tahribatın boyutu BMB’de kapsamlı planlama çalışması yapmak için “benzersiz bir fırsat (Solidere, 1995)” olarak görülmüştür.

BMB’nin kentsel rekonstrüksiyonunda;

- Beyrut’un Lübnan için ve diğer bölge ülkeleri arasında geçmişte olduğu gibi finans, kültür ve eğlence merkezi olma özelliğini geri kazandırılması,
- Lübnan’ın ekonomik kalkınmasında gayrimenkul sektörünün rolünün büyük olacağı düşüncesiyle ticaret, konut gibi yatırımlar için gayrimenkul sektörünün canlandırılması,
- Korunan yapılar, kentsel peyzaj özellikleri, arkeolojik alanlarla “kentsel hafızayı” korumak hedeflenmiştir.

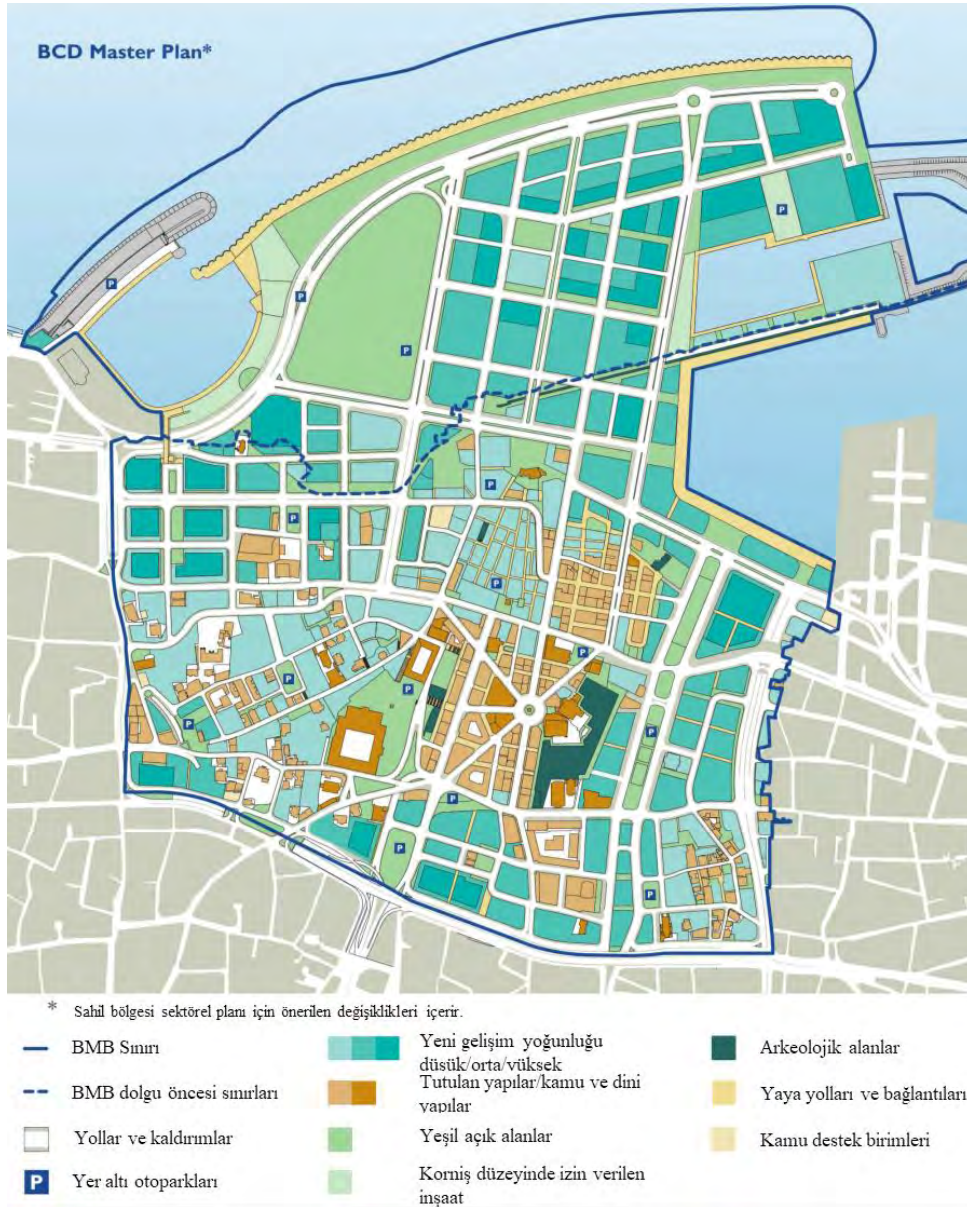
Bu hedefler doğrultusunda BMB’nin kentsel rekonstrüksiyonu için plan kararları verilmiştir. Plan kararları ana hatlarıyla,

- Merkez Bölgenin tarihi, mimari ve arkeolojik zenginliği dikkate alınarak geri kazanılması için Place d'Etoile'nin, kilise ve camilerin, konut yapılarının restore edilmesini;
- Kazılarla ortaya çıkan arkeolojik buluntuların modern kent ile bütünlük içerisinde sunulmasını,
- Savaştan kurtulan doku ile yeni kentsel dokunun bütünlüğünün sağlanmasını ve BMB'nin çevre alanlarla bağlantısını sağlanmasını,
- Zokak al-Blat, Sayfi gibi yerleşimlerin konut bölgeleri olarak korunmasını ve bu bölgelerde yaşam standartlarının yükseltilmesini,
- Beyrut için çok önemli olan tarihi çarşıların yeniden inşa edilmesini;
- Oteller bölgesinde ve yeni gelişim bölgeleri olarak belirlenen alanlarda çok katlı yapıların inşa edilmesini,
- Sahil düzenlemesi ve denize yapılacak dolgu alanıyla üretim, ticaret, kültür, eğlence, alışveriş gibi çok işlevli sosyal alanların yaratılmasını,
- BMB'nin otopark ihtiyacını karşılamak amacıyla açık ve kapalı otoparkların inşa edilmesini,
- Modern alt yapının inşa edilmesini içerir³⁷.

Dar al-Handasah tarafından hazırlanan ve 1994 yılında onaylanan master plan (Şekil 3.19) doğrultusunda çalışmalar başlamıştır. Projenin iki aşamalı olarak gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Birinci aşamada (1994-99) yol inşaatları, dalga kıran inşası, arkeolojik kazılar, deniz dolgusu gibi alt yapı çalışmalarının; çarşıların, ticari mekânların, ofislerin, konutların, kamu yapılarının, otellerin inşası ve restorasyon uygulamaları gibi üst yapı uygulamalarının tamamlanması planlanmıştır (Solidere, 1995). Beyrut çarşıları, Place d'Etoile (Yıldız Meydanı), Maarad Caddesi, Bankalar Caddesi gibi alanlar tarihi çekirdeğin odak noktaları olarak belirlenmiştir. Ayrıca yeni gelişim bölgelerinde Hilton Oteli'nin yanında iki yeni otelin inşası, Starco-Lazarieh ofis yapılarının, Sayfi ve Wadi Abou Jamil'in (Vadi Ebu Cemil, Vadi al Yahud olarak da anılır) kuzey bölgesindeki yeni gelişim alanlarındaki işlerin tamamlanması

³⁷ BMB'nin kentsel rekonstrüksiyonu için belirlenen hedefler ve plan kararları için Solidere'nin yıllıklarından ayrıntılı bilgi edinilebilir.

öngörülmüştür. İkinci aşamada ise Şehitler Meydanı (Martyrs Square) ve çevresi ile oteller bölgesinin gelişimine odaklanılmıştır. Denize dolgu yapma işleminin tamamlanmasıyla üretim, eğlence, kültür, alışveriş mekânlarının inşaatına başlanması hedeflenmiştir (Solidere, 1995). Birinci aşamanın 1999 yılında bitirilmesi planlanırken süreçte aksamalar olmuş; iş programları birinci aşama 1994-2004, ikinci aşama 2005-2030 yılları olarak güncellenmiştir. Master plan, süreç içerisinde kentleşme ve trafik konusundaki düzenlemeler, yeni arkeolojik buluntuların çıkması, kamu-özel sektör alanlarının dağılımı, devlet ve Solidere arasında arsa değişimleri, yeni gelişim kararlarının alınması gibi gerekçelerle ve çıkarılan kararnamelerle birkaç kez değiştirilmiştir.

Şekil 3.19 : BMB master planı (Solidere, 2002).

Şekil 3.20 : Alt yapı çalışmaları, a) General Fuad Şehab Cad. (Solidere, 1995), b) Waygand Cad. (Solidere, 2012a).

Şekil 3.21 : Merkez Bölge ve dolgu alanı (Solidere).

1994 yılında patlayıcı ve moloz temizliğiyle başlayan çalışmaların sonucunda Merkez Bölge'nin yeniden inşasında büyük ilerleme kaydedilmiştir. Alt yapı çalışmaları (Şekil 3.20) tamamlanmış; açık-kapalı kamusal alanlar, sanat merkezleri, ticari mekânlar, çarşılar, konut alanları üretilmiştir. Savaş nedeniyle ve yıkımlarla ortaya çıkan molozlar ve diğer atıklar Normandy atık alanına boşaltılarak, Normandy alanı genişletilmiştir (Şekil 3.21). Solidere, alt yapı çalışmalarını üstlenmenin karşılığında dolgu alanından (Şekil 3.21) kazanılacak alanın yaklaşık 300 bin metrekaresine sahip olmuştur. Elektrik, su, kanalizasyon, ulaşım, yangın söndürme sistemleri, dolgu

alanında yapılan çalışmalar, peyzaj ve kamusal alanların tasarımı gibi alt yapı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Ayrıca arkeolojik çalışmalar da alt yapı çalışmaları kapsamında değerlendirilmiş ve diğer alt yapı çalışmalarıyla eş zamanlı yürütülmüştür (Şekil 3.23a).

Solidere'ye göre kent merkezinde yaşanan yoğun çatışmalar ve hemen ardından başlayan kentsel rekonstrüksiyon süreci Beyrut'un Fenike, Pers, Helen, Roma, Bizans, Emevi, Abbasi, Memluk, Osmanlı dönemlerine ait beş bin yıllık tarihini ortaya çıkarmak ve araştırmak için eşsiz bir fırsat olarak görülmüştür. 1993 yılında başlayan arkeolojik çalışmalar için 1994 yılında Solidere, DGA ve UNESCO işbirliği protokolü imzalamıştır. Program hazırlanmış ve 2-2,5 yıl içerisinde kurtarma kazılarının tamamlanması hedeflenmiştir. Kazılara Solidere, Hariri Vakfı, UNDP finans desteği vermiştir. Ayrıca Solidere yeniden inşa çalışmalarının aksamaması için arkeolojik çalışmalar ve alt yapı çalışmaları ile ilgili koordinasyonu sağlamaya çalışmıştır. Arkeolojik kazı çalışmalarına Lübnan Üniversitesi, Beyrut Amerikan Üniversitesi, Fransız Yakın Doğu Arkeoloji Enstitüsü, Londra Müzesi, Amsterdam Üniversitesi, Leiden Üniversitesi, Leverhulme Vakfı da destek vermiştir.

Koruma alanı olarak belirlenen alanda 27'si dini ve kamusal yapı olmak üzere toplam 292 yapının tutulmasına karar verilmiştir. Tutulan yapılarla³⁸ ilgili müdahale kararları alınarak onarımları yapılmıştır. Aynı zamanda alanın yenileme ve geliştirme çalışmaları kapsamında yaşama, çalışma, ticaret, sosyal ve kültürel aktivitelerin yürütüleceği yeni alanlarda inşaat uygulamaları başlamıştır. Marfaa, Mina al Hosn, Saifi, Wadi Abou Jamil, Zokak al Blat Bölgelerinde tutulan yapılarla ilgili çalışmalar büyük ölçüde tamamlanmıştır. Kenanlılar Dönemi'nden Osmanlılar Dönemi'ne kadar farklı dönemleri temsil eden kültür varlıkları 2.5 km'den uzun bir miras izi rotası oluşturularak sunulmuştur (Şekil 3.22 :). “Camiler, kiliseler, sinagog, türbeler ve diğer tarihi yapılar mimari güzellikleri ve tarihi önemlerine istinaden restore edilmiş; yeni inşa edilen cami (Muhammed el-Emin Camii) ile birlikte Beyrut Merkezi'nin ruhu canlandırılmaya çalışılmıştır (Solidere, 2012a)”.

³⁸ Tutulan yapılar (*retained buildings*) Solidere tarafından yeniden inşa çalışmaları kapsamında yıkılmamasına karar verilen yapıları tanımlamaktadır. Sadece kültür varlığı niteliği taşıyan ve korunması gereken yapıları değil aynı zamanda strüktürel olarak sağlam olan diğer yapıları da kapsamaktadır. Öte yandan tutulmamasına karar verilen yapılar arasında korunmaya değer ve kültür varlığı niteliği taşıyan yapılar olduğunu da belirtmek gerekir. Bu bakımdan çalışmanın bundan sonraki kısımlarında da Beyrut'ta kullanıldığı gibi “tutulan yapılar” ifadesi kullanılacaktır.

Şekil 3.22 : BMB, Miras izi (Solidere, 2008, s. 27).

Şekil 3.23 : a) Beyrut çarşılarının temel kazıları ve arkeolojik kazılar eş zamanlı yürütülürken çekilmiş bir fotoğraf (Berjawi kişisel arşivi); b) Beyrut çarşıları ve “tutulan yapıların” mevcut durumu (Bilgili, 2018).

Vadi Ebu Cemil (Wadi Abou Jamil) ve Sayfi (Saifi) bölgeleri -Lübnan yerel mimarisi de dikkate alınarak- az katlı konut bölgesi olarak planlanmıştır. Arkeolojik kazılar yapılmış, tutulacak yapıların onarımı gerçekleştirilmiş, yeni yapı çalışmaları büyük ölçüde tamamlanmıştır (Şekil 3.25b). Vadi Ebu Cemil’de dini bir yapı olduğu için onarılan Maghen Abraham Sinagogu dışındaki çevre yapıların önemli bir bölümü

savaşın ardından ayakta olmasına rağmen kentsel rekonstrüksiyon sürecinde yıkılmıştır (Şekil 3.25).

Şekil 3.24 : Wadi Abu-Jamil/Maghen Abraham Sinagogu ve sinagogun yanındaki sağlam olup yeniden inşa sırasında yıkılan binalar (Becherer, 2005).

Şekil 3.25 : Wadi Abou Jamil bölgesi/Maghen Abraham Sinagogu ve çevresindeki yapılar. a) Yıkımlar başladıktan sonraki durum, b) 2012 yılındaki durum (Solidere, 2012b).

Şekil 3.26 : a) Foch Cad. ve b) Saifi Village (Bilgili, 2018).

Bölgesel ve yerel politik gerilimlere, ekonomik krizlere bağlı olarak ve öncelikler doğrultusunda gelişim planı değiştirilmiştir. Nakit akışını sağlamak amacıyla tarihi

kent merkezini ve mevcut yapıları onararak canlandırmaya, alanı geliştirecek merkezlerin inşasına öncelik verilmiştir. Eğlence merkezi, sinema kompleksi ve büyük mağaza alanlarını içerecek olan yeni Beyrut Çarşıları ile cazibe merkezi olacak sahil bölgesinin inşası öncelikli olmuştur (Şekil 3.26, Şekil 3.28). Beyrut çarşıları için tasarım yarışması yapılmış, kentin ticari merkezinin nasıl olabileceği ile ilgili fikir birliği aranmıştır. Ancak kazanan proje uygulanmamıştır. Tarihi çarşıların kalıntıları temizlenmiş; yeni Beyrut Çarşıları eskisinin konumunda fakat tarihi çarşıların özgün sınırlarının dışına taşacak şekilde tasarlanmıştır. 2009 yılında Solidere Beyrut Çarşıları'nın açılışını gerçekleştirmiştir. Solidere'nin 2008 yılı raporuna göre "Beyrut Çarşıları ilhamını, alanın tarihsel katmanlarından almaktadır." Ayrıca "bir alış veriş merkezi değil, kentin bir bölgesinin yeniden yapılandırıldığı" iddia edilmektedir (Solidere, 2008, s. 55). "Roma öncesi döneme dayanan sokak dokusu takip edildiğinde ve tarihi meydanlarla, anıtsal yapılarla, arkeolojik değerlerle bütünleştirildiğinde Beyrut Çarşıları'nın yerin tarihsel değerini daha iyi ortaya çıkaracağı" belirtilmektedir (Solidere, 2008, s. 55). İnşaat öncesi kazı çalışmalarıyla ortaya çıkarılan ortaçağ sur duvarı ve Bizans mozaikleri gibi bazı arkeolojik kalıntılar restore edilerek çarşı içerisinde sergilenmiştir (Şekil 3.27).

Şekil 3.27 : Beyrut Çarşıları'ndaki kapalı ve açık arkeolojik alanlar (Bilgili, 2018).

Şekil 3.28'de de görüldüğü gibi Oteller bölgesi ve Zeytune Koyu (Zaitune Bay) korniş hattının düzenlenmesiyle restoranlar, kafeler, su sporları merkezi, meydan düzenlemeleri, etkinlik alanları ve otopark gibi servis alanlarıyla projenin önemli noktalarından biri olmuştur. Şehitler Meydanı ve meydanın çevresiyle olan ilişkisi bir ulusal değer olarak tanımlanmış, kentsel yaşamı, ortak deneyimleri ifade eden doğal bir boşluk olarak yorumlanmıştır (Şekil 3.29, Şekil 3.30). Farklılıkların buluşmasında,

bir arada yaşama kültürünün sürdürülmesinde ve kente aidiyet hissi vermesi bakımından rolüne vurgu yapılmıştır (Solidere, 2012a).

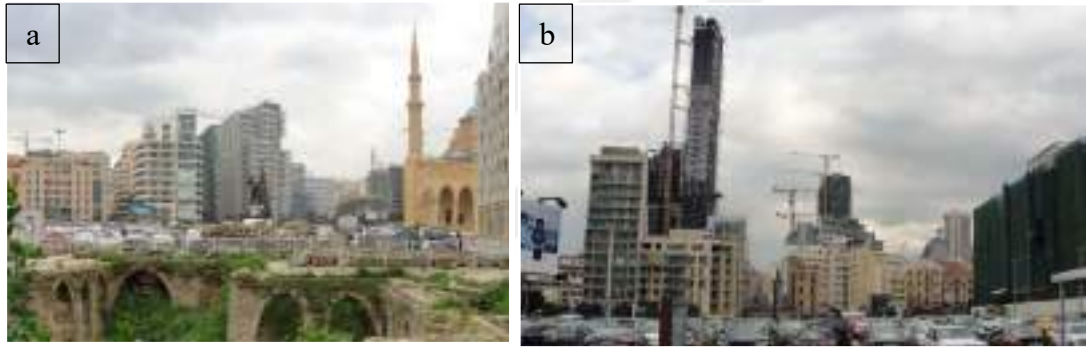
Şekil 3.28 : Zeytune Koyu, Marina ve Oteller Bölgesi (Bilgili, 2018).

2018 yılı itibariyle Beyrut çarşılarının güney bölümü, Cinemacity yapısı, Şehitler Meydanı altına inşa edilen katlı yeraltı otoparkları, meydan çevresindeki yeni yapıların bir kısmı, kıyı bandında marina, oteller bölgesinin önemli bir kesimi, dolgu alanının dolgu işlemi tamamlanmıştır. Kuzey çarşılarındaki çalışmalar ile Şehitler Meydanı ve çevresindeki çok katlı yapılaşmalar hızla devam etmektedir (Şekil 3.30). Şehitler Meydanı'nın önemli bir köşesine ve kent koridorlarının açıldığı bir noktaya Muhammed El Emin Camii inşa edilmiştir (Şekil 3.30). Muhammed El Emin Camii'nin inşası dini gruplar arasında hoşnutsuzluk yaratmıştır (R, 26 Ocak 2018). Dolgu alanı için tasarım çalışmaları devam etmektedir. Birçok proje için yerel ve uluslararası çalışan ofislerle işbirliği yapılmış, çok sayıda yarışma düzenlenmiştir. Başta Beyrut Merkez Bölgesi'nde gerçekleştirilen onarımlar, Beyrut Çarşılarının inşası, Saifi ve Wadi Abou Jamil bölgelerinde konut alanlarının inşası, kamu yapılarının onarımı kent merkezinin canlanmasını sağlamıştır. Merkez Bölge yeniden yönetim ve ticaret bölgesi olmuş; başka geliştiriciler de Solidere ile iş birliği yapmak ve Solidere'nin teknik rehberliği doğrultusunda projeler geliştirmek istemiştir (N, 25

Ocak 2018). Solidere'nin çalışmaları uluslararası sergilerde sergilenmiş; yapıların mimari tasarımından peyzaj düzenlemelerine, aydınlatmadan proje ile ilgili yayınlara kadar çeşitli alanlarda ödüller almıştır.

Şekil 3.29 : a) Savaştan önce Şehitler Meydanı ve çevresi (APSAD); b) Yıkımlar başlamadan önce.

Şekil 3.30 : a) Şehitler Meydanı, Muhammed al-Emin Camii, b) Saifi Village ve Şehitler Meydanı çevresindeki yeni yapılaşmalar (Bilgili, 2018).

3.1.5 Beyrut genel durum değerlendirmesi

Beyrut Merkez Bölgesi'nde 1975-90 savaşına, bakımsızlık ve atmosfer etkilerine bağlı tahribat oluşmuştur. Solidere kent merkezindeki tahribatın plastik cerrahi operasyondan ziyade diriltmeye yönelik daha kapsamlı bir operasyonu gerektirdiğini düşünmüştür. Bu yüzden kentin yeniden inşa sürecinde plan doğrultusunda gerçekleştirilen yıkımlar savaş dönemindekinden çok daha büyük olmuştur. Başta yeni gelişim bölgeleri olmak üzere alanın genelinde yeni inşaat kazıları sonucu ortaya çıkan arkeolojik kültür varlıkları ve tutulan diğer yapılar yeniden inşa sürecinden etkilenmiştir.

“Yerin hafızasını ona takılıp kalmadan sürdürmek” tercih edilmiştir (Solidere, 2012a). Solidere'ye göre seçilmiş miras alanlarının restorasyonu ile savaş döneminin izlerini

ya da kentin belleğini silmek ya da dondurarak korumak hedeflenmemiştir. Kapsayıcı bir yaklaşım geliştirilerek yeni bir kentsel alan inşa edilirken geçmişin fiziksel kalıntılarıyla başa çıkmanın yolu aranmıştır (N, 25 Ocak 2018). Kentin yeniden inşasında kentin DNA'sı olarak tanımlanan temel ilkeler (tarihi değerlerin korunması, kıyı bandının düzenlenerek dolgu alanı ve tarihi merkezin denizle bağlantısının sağlanması, açık kamusal alanların planlanması, merkez bölgenin yayalaştırılması, ulaşımın geliştirilmesi, kimliğin sürdürülmesi) planın değişmez parçaları olarak görülürken; fiziksel çevre ve mimari formların zamanla yaşama biçimine ve taleplere göre değişebileceği baştan kabul edilmiştir. Planlamada, kentsel alana ya da korunacak yapılara müdahale kararlarında esnek davranılmıştır. Bazı yapıların tutularak ve onarılarak, arkeolojik kazılarla ortaya çıkan kalıntıların yerinde ya da farklı yerlerde korunması sağlanarak, yer adları tutularak kentsel hafızanın korunması hedeflenmiştir fakat kamulaştırmaların ardından çok sayıda geleneksel yapı yıkılmış, bir kısmı Solidere tarafından onarılmış ve satılmış ya da kiralanmıştır. Böylece kısa bir zaman dilimi içerisinde fiziksel ve sosyal dokuda büyük bir değişim yaşanmıştır. Bu bakımdan tutulacak yapılar olarak tanımlanan yapılar için bile öncelikli hedefin koruma olduğunu söylenemez. Farklı dönemleri temsil eden kültür varlıklarının miras izi (Şekil 3.22) rotası kapsamında sunulması şüphesiz Solidere'nin ulusal mirası koruma çabalarını sergilemeyi de amaçlamaktadır ancak kültürel miras, Solidere'nin ve politikacıların kentin geçmişi ve bugünü hakkında kendi görüşlerini dayatmak için de kullanılmıştır.

Solidere'ye göre kurumları, ekonomisi ve kentleriyle çökmüş bir ülkede Lübnanlı farklı topluluklara ait insanların bir arada bulunduğu Beyrut Kent Merkezi'nin yeniden inşa edilmesi özellikle sosyal bağlamı bakımından çok önemliydi. Kent merkezinin yeniden inşa edilmesiyle Merkez Bölge'nin yeniden yönetim, ticaret, turizm ve sosyal merkez olması hedeflenmiştir. Bakanlıklar, elçilikler, belediye gibi kamu yönetim birimleri Merkez Bölgeye yerleşmiş, ticari mekânlar işletmecilere verilmiştir. Turizm canlanmıştır fakat geçmişte olduğu gibi bütün kentlinin kullandığı, farklı toplumların bir arada bulunduğu kentin sosyal merkezi olma konusundaki sorunlar aşılamamıştır.

Savaş sonrasında yeniden inşa sürecinde özel sektör itici güç durumuna gelmiştir. Solidere ticari bir şirkettir ve hem kendisi hem de bir araya getirdiği yatırımcılar ve pay sahipleri için maddi kazanımlar elde etmek üzere bu çalışmaları yapmaktadır. Yapılan çalışmalarla kent merkezinin gayrimenkul değerleri yükselmiştir. Belli bir

gelir düzeyinin üzerindeki kesim kira ve satış bedellerini karşılayabilmektedir. Dolayısıyla rekonstrüksiyonun sosyal bağlama ilişkin hedefinin gerçekleştiği söylenemez. Ancak park-arkeopark, meydan ve kıyı bölgesindeki rekreatif alanlarla Beyrutlular için kamusal alanlar kazanılmıştır.

Merkez Bölge yeniden inşa çalışmalarının en yoğun gerçekleştiği alan olmuştur. Merkez Bölgenin kent için önemi, savaş sırasında yeşil hattın içinde kalan ve kimseye ait olmayan alan olması, gayrimenkul girişiminin özel yetkilerle donatılmış olması gibi nedenlerle BMB’de planlama çalışmalarının kapsamlı ve bütünlük içerisinde hazırlandığı ve gerçekleştirildiği söylenebilir. Ancak yeniden inşa süreci kentin diğer bölgelerinde kontrollü ve planlı şekilde yürütülmemiştir. Beyrut kent merkezinin beş periferik bölgesi vardır. Bunlar, Mina el Hosn, Zokak el Blat, Bachoura, Saifi ve Liman’dır. Solidere alanı olarak tanımlanan alanın sınırları komşuluğundaki mahalleleri bölmüş ve aynı mahalle içerisinde birbirinden hem fiziksel hem de sosyal doku bakımından farklılaşan alanlar ortaya çıkmıştır. Beyrut Merkez Bölgesi, merkezi iş alanı olarak ekonomik kalkınmayı sağlamak için tabula-rasa stratejisiyle sil baştan yeniden yapılmıştır. Ancak merkezin komşuluğundaki alanlar ve kentin geri kalanı için belediyenin ve CDR’nin net ve açık bir rekonstrüksiyon stratejisi geliştiremediği anlaşılmaktadır. Düzenlenmiş yollarıyla, peyzaj düzenlemeleriyle, çok katlı lüks konutlarla, otellerle, restoranlarla Merkez Bölge soylulaşırken BMB’nin komşuluğundaki alanlarda ise BMB’nin tabi olduğu planlama anlayışından farklı, sınırlı ve BMB’ye göre daha yavaş bir değişim yaşamaktadır. Buna bağlı olarak Beyrut’ta kültür varlıkları yok olmaya devam etmekte ve yerlerine çok katlı binalar gelmektedir. Periferik bölgelerin kent merkezine kolaylıkla erişilebilirlik sağlaması ve kent merkezinde olduğu kadar yüksek kira ve satış bedelleri ödememe fırsatı sunması bu alanları da cazip kılmaktadır. Periferik bölgelerde dönüşüm hızlanmıştır ve kültür varlıklarını tehdit etmektedir.

Savaşın ardından çıkarılan yasalar (örn. Af yasası) savaş dönemin çatışmalarını sonlandırmaya ve savaşı anımsatacak anıların ortadan kaldırılmasına yönelik olmuştur. Fakat Beyrut’un tarihi çekirdeğini yeniden inşa etme sürecinde kentsel mekânlar sembolik mücadelelerin nesnesi haline gelmiştir (Khalaf, 2006; Makdisi, 1997). Savaştan kurtulmuş yapılar “savaşın istenmeyen kalıntıları” olarak görüldüğünden yıkılmış ve temizlenmiştir. Solidere’ye göre “Fransız Manda Dönemi’nin Venedik-Ceneviz kökenli üç kemerli pencereli yapıları, Osmanlı

Dönemi'nin arkadları ve kornişleri, İslam frizleri ve yazıtları, 1920-30'ların neo-oryantal tasarımları bir arada ve çağdaş konfor koşulları sağlanarak korunmuştur (Solidere, 2012a)". Ancak Beyrut'la ilgili politik ve ekonomik hedeflere ulaşmak, ulus duygusunu güçlendirmek üzere Osmanlı Dönemi yapıları değiştirilerek; arkeolojik kalıntılar dönem seçilerek ve altta daha önemli görülen katmanlara ulaşmak üzere yok edilmiştir ya da değiştirilmiştir. Fransız Manda Dönemi yapıları korunurken ya da yeni yapıların bazılarında aynı yapı anlayışı devam ettirilirken; dini yapıların dışında kalan özellikle Osmanlı Dönemi yapıları yıkılmış/değiştirilmiştir. Emevi, Abbasi, Memluk Dönemleri gibi İslam Dönemi kalıntılarının politik gerekçelerle bilinçli olarak süpürüldüğü konusunda da tartışmalar vardır. Suriye'den ve Irak'tan Arap-İsrail savaşıyla göç eden Yahudilerin yerleştiği Wadi Abou Jamil Bölgesi de benzer şekilde yıkılıp yeniden inşa edilen alanlardandır.

Beyrut büyük anıtsal bellek alanları değişen/değiştirilen bir kent olduğu gibi düzensizlik, kötü alt yapı, mezhepsel bölünmelerin yüksek olduğu bir kent olmaya da devam etmektedir. Beyrut Merkez Bölgesi pazar odaklı ekonomik büyümeye dayalı, Lübnan'da neoliberal politikaların üssü olarak yeniden inşa edilirken Sawalha (2010, s. 12) ifade ettiği gibi savaş sonrası kentsel peyzaj "yasaklı alanların nostalji ve anı alanlarına dönüşen" eklektik düzenlemesi olmuştur.

3.2 Bosna-Hersek/Saraybosna

Bosna-Hersek Güney-Doğu Avrupa'da, Balkanların batısında yer alır (Şekil 3.31). Adriyatik Denizi'ne 20-25 km uzunluğunda kıyısı bulunmaktadır. Yüzölçümü 51.197 km²'dir³⁹. Eski Yugoslavya'yı oluşturan federe cumhuriyetlerden biriyken 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. Sınır komşuları doğuda Sırbistan, güneydoğuda Karadağ, kuzeyde, batıda ve güneyde ise Hırvatistan Cumhuriyeti'dir.

1992-1995 savaşının ardından imzalanan Dayton Anlaşması'yla Bosna-Hersek Devleti'nde Sırp Cumhuriyeti ve Bosna-Hersek Federasyonu olmak üzere iki entiteden ve Brčko Özerk Bölgesi'nden oluşan bölünmüş bir yönetim yapısı ortaya çıkmıştır. Bosna-Hersek Federasyonu ise 10 kantondan oluşmaktadır.

³⁹ Bosna-Hersek İstatistik Enstitüsü, daha ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. (URL-35).

Ülke nüfusu 2013 yılı sayımlarına göre 3.531.159'dur. Bosna-Hersek halkının 2,219,220'si Bosna-Hersek Federasyonu'nda, 1,228,423'ü ise Sırp Cumhuriyeti'nde (Republika Srpska) ve 83,516'sı ise Brčko Özerk Bölgesi'nde yaşar⁴⁰. BM 2019 verilerine göre nüfus tahminen 3.3 milyon civarındadır (URL-29).

Şekil 3.31 : Bosna-Hersek'in konumu (Bilgili, 2020).

Bosna-Hersek nüfusunu Boşnaklar⁴¹ (%50.1), Sırp lar (%30.78), Hırvatlar (%15.43) oluşturur. Bosnalı Sırp ların %92.11 Sırp Cumhuriyeti'nde, Bosnalı Hırvatların %91.39'u ile Boşnakların %88.23'ü federasyon sınırları içerisinde yaşamaktadır. Ülke genelinde resmi dil olarak Boşnakça, Hırvatça ve Sırpça kullanılmaktadır. 19'uncu yüzyıldan itibaren politik ve idari değişimlere bağlı olarak dini toplulukların demografik verileri değişkenlik gösterse de (Çizelge 3.2) nüfusun büyük bölümü İslam

⁴⁰ Bosna-Hersek İstatistik Enstitüsü verilerine göre. 2013 yılında yapılan sayımın sonuçları 2016 yılında yayınlanmıştır. Sırp otoriteler sonuçları reddetmiştir. İstatistik verileri için bkz. (URL-36).

⁴¹ Boşnak (Bošnjaci) kelimesi Bosnalı Müslümanlar için kullanılmaktadır. Müslüman bir aileden gelen ve bir kısmı seküler olan Bosnalılar, savaştan sonra Boşnak ifadesini kullanmaya başlamıştır. Malcolm (1996, s. 148) Türklerin Bosnalılar anlamına gelen "Boşnaklar" sözcüğünü Bosna'da yaşayan herkes için kullandığını fakat geleneksel olarak kendine Boşnak diyenlerin Bosnalı Müslümanlar olduğunu belirtir. Avusturya-Macaristan Dönemi'nde Bosnalıları tanımlamak için kullanılan Boşnak sözcüğü Yugoslavya Dönemi'nde terk edilmiştir. Yugoslavya Dönemi'nde resmi olarak diğer beş ulusla birlikte Müslüman Ulusu olarak tanımlanmaları ancak 1969 yılında gerçekleşmiştir (Friedman, 1996, s. 159; Markowitz, 2007, s. 52). Kuşatma sırasında kendine "Boşnak Aydınları Kongresi" diyen bir grup, Müslüman sözcüğü yerine Boşnak sözcüğünün kullanımını oylamıştır. Bütünyle bir dini terimle anılmak yerine ulusal bir terimle anılmayı tercih etmişlerdir. Boşnak teriminin kullanılması Alija İzzetbegovic'in partisi olan SDA tarafından kabul edilmiş; Dayton Sözleşmesi'nde Sırp ve Hırvatların yanında "Boşnaklar" Bosna-Hersek'i oluşturan uluslardan biri olarak tanımlanmıştır (Markowitz, 2007, ss. 51-52).

ve Hristiyan (Ortodoks ve Katolik) dinlerine tabidir. Musevilik ya da başka dinlere tabi olanlar da bulunmaktadır.

Çizelge 3.2 : Bosna-Hersek’te dini toplulukların yıllara göre demografik yüzdeleri (Tanovic, Pasalic, & Golijanin, 2014).

İnanç Grupları	1851	1876	1910	1921	1931	1948	1991
Müslümanlar	% 35.8	% 45.5	% 32.2	% 31.1	% 30.9	% 30.7	% 43.5
Ortodokslar	% 43.6	% 38.9	% 43.4	% 43.8	% 44.2	% 44.3	% 31.2
Katolikler	% 19.4	% 15.2	% 23.2	% 23.9	% 23.5	% 23.9	% 17.4
Yahudiler			% 0.06	% 0.06	% 0.04		
Diğerleri	% 0.1	% 0.03	% 0.03	% 0.03	% 0.07	% 1.1	% 7.9
Toplam	916.000	1.053.000	1.898.844	1.890.440	2.323.555	-	-

Bosna-Hersek nüfusunun %51.6’sı (yaklaşık 1.7 milyon) kentlerde yaşar (URL-30). Saraybosna Kantonu 1,276.9 km² alana sahiptir (URL-31). Federasyonun toplam alanının % 4.9’una karşılık gelir. Nüfusu ise 413.593’tür⁴² (URL-32). Bosna-Hersek Federasyonu’nun yaklaşık %20’sine karşılık gelir. Başkent Saraybosna ise Saraybosna Kantonu’nda Trebević (Trebević) Dağı’nın eteklerinde Miljacka Nehri boyunca dar bir vadiye yerleşmiş önemli tarihi, kültürel ve ticari bir merkezdir (Şekil 3.32).

Şekil 3.32 : Saraybosna panoraması (Bilgili, 2018).

Kent kuzey-güney doğrultusunda Miljacka Nehri’nin aktığı dar bir vadide etrafı dağlarla çevrili bir yerleşimdir. Nehir boyunca doğuda Başçarşı’dan (Bašaršija) batıda Ilıca’ya (Ilidža) kadar uzanan lineer bir kenttir. Çeşitli kültürleri ve inançları bir arada barındırması bakımından “Avrupa’nın Kudüs’ü” olarak bilinmektedir. Dar bir

⁴² 2020 yılına kadar Saraybosna Kantonu’nu Geliştirme Stratejisi’nde 444.851 olarak belirtilmiştir. Nüfus sayımları spekülasyon olduğundan rakamlar kesinlik ifade etmemektedir.

alan içinde İslam, Katolik, Ortodoks ve Yahudi inancının yapıları bir arada görülebilmektedir. Bu tarihsel ve kültürel çeşitlilik kentsel peyzaja da yansımış, kentin lineer olarak uzanan çeşitli bölgeleri tarihin farklı dönemlerinde birbirinden farklı mimari karakterde yapılanmıştır. Kent tarihsel olarak birkaç evrede oluşmuş ve gelişmiştir.

Ülke nüfusunun yaklaşık onda biri (350 bin civarında) Saraybosna’da yaşar. Saraybosna, Bosna-Hersek’in 20’nci yüzyıldaki politik ve sosyolojik değişiminin açıkça görüldüğü merkezlerden biridir. 19’uncu yüzyıldan itibaren idari, politik ve ideolojik değişimlerin etkisiyle kentsel çevre sık sık değişime uğramıştır (Bilgili & Tanyeli, 2021). Son olarak Yugoslavya’nın çözülmesiyle başlayan savaşın ardından çok uluslu bir kentten Boşnak nüfusun yoğun olduğu bir kent olmuştur (Çizelge 3.3).

Çizelge 3.3 : Savaş öncesi ve sonrasında Saraybosna’nın etnik kompozisyonu
(Markowitz, 2007, s. 55).

Etnik gruplar	Savaştan önce	Savaştan sonra
Boşnak (Savaştan önce Müslüman)	259.470 % 49.2	319.245 % 79.6
Sırp	157.143 % 29.9	44.865 % 11.2
Hırvat	34.873 % 6.6	26.890 % 6.7
Yugoslav	56.470 % 10.7	
Diğerleri	19.093 % 3.6	10.118 % 2.5
Toplam	527.049	401.118

Saraybosna savaş döneminde (1992-1995) şiddetli saldırılara maruz kalmış ve kent tahrip olmuştur. Savaş sonrasında ise bölgesel ve kentsel jeopolitik faktörlerin etkisinde kentsel yenileme ve yeniden inşa çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Balkanların diğer kentleri gibi sosyalizm sonrası yeni mimari ve sosyal kimliğini bulmaya çalışmaktadır (Husukic & Zejnilovic, 2017). Bu bölümde Bosna-Hersek’in başkenti Saraybosna’nın savaş öncesi, 1992-95 yılları arasındaki savaş dönemi, savaş sonrası dönemde yeniden inşa süreci ve mevcut durum incelenecektir.

3.2.1 Osmanlı Dönemi’nde Saraybosna (1462-1878)

Saraybosna’da ilk yapılaşma 1462 yılında Bosna’nın ikinci idarecisi ve Saraybosna’nın kurucusu olarak bilinen Isa Beg Ishakovic zamanında başlamıştır. Saray, köprü, cami, kervansaray ile başlayan yapılaşma Başçarşı’nın (Baščaršija)

kurulması yolunda ilk adım olmuştur (Alić & Gusheh, 1999). 1531’de Hüsrev Bey’in (Gazi Hüsref Beg) gelmesiyle devam eden süreçte Gazi Hüsrev Begova Camii ve Külliyesi başta olmak üzere camiler, medreseler, kervansaraylar, imaret, hanlar, vakıf yapıları ile gelişmeye devam etmiştir. İlk olarak 1464’te verilen ve sonra birkaç kez yenilenen vergi muafiyetleri kentin ve ticari hacminin hızla gelişmesine katkıda bulunmuştur (Alić & Gusheh, 1999).

Osmanlı Devleti Dönemi’nde Saraybosna merkezde Başçarşı ve çevresindeki tepelerin yamaçlarına konumlanan konut alanlarıyla gelişmiştir (Şekil 3.33). Merkezdeki İslam yapıları ve kurumları baskın olsa da Başçarşı çevresi gayrimüslimler tarafından da tercih edilmiştir. Farklı inanç ve kültürel geleneğe sahip topluluklar bir arada yaşarken Başçarşı’nın önemli bir ticaret ve yönetim merkezi olmasını teşvik etmiştir. Camiler sayıca daha fazla ve merkezi konumda olsa da Osmanlı Devlet anlayışı içerisinde belli bir düzeyde özerklik sağlayan “millet sistemi”, Müslüman olmayan toplumların dini yapılarını yapabilmeleri ve inançlarını yaşayabilmeleri için olanak sağlamıştır.

Şekil 3.33 : Saraybosna panoraması 1870’ler (Hüsrev Bey Kütüphanesi Arşivi).

Başçarşı çevresindeki tepelerin yamaçlarına doğru ve dini yapıların etrafında yoğunlaşan yerleşimler düzensiz bir yapı göstermiştir. Dubrovnik civarından gelen tüccarlar kendi kiliselerini inşa etmiş, Franacka ve Latinluk Mahallelerine yerleştirilmiştir. Ortodoks nüfus Başçarşı’nın kuzey sınırlarına yerleştirilmiş ve kendi kiliselerini, çevresinde konut ve ticaret alanlarını inşa etmelerine izin verilmiştir (Alić & Gusheh, 1999). İspanyol engizisyonundan kaçan/kovulan Yahudilerin bir kısmı

Osmanlı Devletine sığınmış ve Saraybosna'ya da yerleşmiştir. İlk sinagogları 1580 yılında kentin batı ucunda inşa edilmiştir.

19'uncu yüzyıl Osmanlı reformları Saraybosna'nın ekonomik, demografik ve fiziksel olarak büyümesini sağlamıştır. İlk posta servisi ve telgraf hattı bu dönemde kente ulaşmış, Saraybosna'yı merkez Avrupa'ya ve imparatorluğun merkezine bağlayacak demiryolu inşaatına başlanmıştır. 1840'lı yıllardan itibaren İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya-Macaristan elçiliklerinin kurulması, kent ve bölge meclislerinin kurulması bölge için Saraybosna'nın önemli bir idari merkez olma rolünü sürdürmesini sağlamıştır (Makaš, 2010).

3.2.2 Avusturya-Macaristan Dönemi'nde Saraybosna (1878-1912)

1877 Osmanlı-Rus savaşından sonra Berlin Anlaşması'yla ve dönemin diğer siyasi olaylarının da etkisiyle Bosna-Hersek 1908 yılına kadar Avusturya-Macaristan tarafından yönetilmiştir. Avusturya-Macaristan Döneminin başında %70 Müslüman, %17 Ortodoks, %10 Yahudi, %3 Katolik olan nüfus 1910'da %36 Müslüman, %35 Katolik, %16 Ortodoks, %12 Yahudi ve %1 Evangelist olarak değişmiştir (Makaš, 2010, s. 243).

Şekil 3.34 : 1882 yılı Saraybosna Kent Planı (Saraybosna Kanton Planlama Enstitüsü).

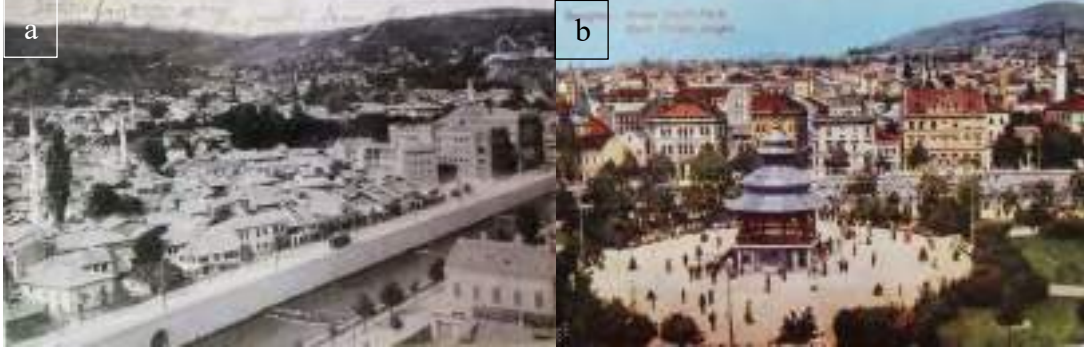
Osmanlı Dönemi'nde mütevazı bir şekilde büyüyen Saraybosna'da Avusturya-Macaristan yönetimi altyapı ve kentsel dönüşüm/yenilemeye ağırlık vermiştir. Miljacka Nehri kıyılarının düzenlenmesi, köprülerin yenilenmesi, kanalizasyon, elektrik, demiryolu gibi önemli alt yapı çalışmaları gerçekleştirilmiştir (Makaš, 2010). 1879'da Latinluk Mahallesi'nde çıkan yangının ardından 1880'de kadastral planlar hazırlanmaya başlamış (Şekil 3.34), bütün Bosna-Hersek'te uygulanabilecek imar yönetmeliği hazırlanmıştır. 1863 Osmanlı Ebniye ve Turuk Nizamnamesi'nin devamı niteliğinde olan bu düzenleme ile yol genişlikleri, bina sıraları ve sokak cepheleri, yapı malzemeleri, su ve kanalizasyon bağlantıları kurala bağlanmıştır (Spasojević, 1999). Yeni imar yönetmeliğine göre Latinluk Mahallesi'nin yeniden imarı, Ćemaluša (bugün Maršala Tita) Caddesi'nin genişletilmesi başlıca uygulamalardır.

Şekil 3.35 : Maršala Tita Cad. a) 1900'ler (Spasojević, 1999), b) Mevcut durum (Bilgili, 2018).

Ferhadiye (Farhadija) Caddesi'nden itibaren Başçarşı'nın batısı, batı tarzı yüksek yapılar ve modern mağazalarla Başçarşı'nın karakterinden farklılaşmıştır (Şekil 3.35). Ticari merkez batıya kaymaya başlamış; merkezin değişmesiyle üretim ve ticaret anlayışı da değişmeye başlamıştır (Gabrijan, 1983). 1893'te genişletilen ve ayrıntılandırılan plan düzenlemeleriyle kentin yeni gelişim alanlarıyla birlikte mevcut alanları için de planlama yapılmıştır (Spasojević, 1999). Postane Binası ve Ulusal Müze gibi yapılar Saraybosna'da Avusturya etkisini temsil eden önemli örnekler olmuştur. Böylece Başçarşı Avusturya-Macaristan'ın neo-klasik üsluptaki mimarisiyle batıya doğru genişlemiştir. Bankalar, kiliseler, otel yapıları, okullar gibi yeni anıtsal nitelikli yapılar Osmanlı Saraybosna'sının batısında inşa edilmiştir (Şekil 3.35). Başçarşı'nın batısında inşa edilen Sırp Ortodoks Kilisesi ve Roman Katolik Katedrali, Saraybosna'da Hristiyanlığın kamusal alandaki varlığının artışı sembolize etmektedir. Bir dönem Müslüman Mezarlığı olan alanda kentin ilk parkı inşa edilmiştir. Miljacka Nehri kıyısının (Şekil 3.36) düzenlenmesi ve Franz Josef

Parkı'nın (Şekil 3.36) yapımı, diğer planların uygulanması sırasında çok sayıda yapı yıkılmıştır. Saraybosna'nın batı sınırında Ilidža Bölgesi'nde ise lüks oteller, bira fabrikası gibi üretim yapıları da Avusturya-Macaristan döneminde inşa edilmiştir.

Şekil 3.36 : a) Başçarşı Bölgesi'ne Meclis Binası'na bakış (Škoro, 2002); b) Franz Josef Parkı/At Mejdani (Škoro, 2002).

Şekil 3.37 : a) Saraybosna panoraması (Hüsrev Bey Kütüphanesi Arşivi/F-1186-001), b) Başçarşı Meydanı ve Sebil (Saraybosna Tarihi Arşivleri/1369-1372.ZFR-548).

Başçarşı'nın doğu bölümünde de yeni ve önemli değişiklikler yapılmıştır. Merkezin batıya kayması, Başçarşı'nın küçük dükkânlardan oluşan yapısı, 1908 yangınının ardından Başçarşı'nın restorasyonunu gündeme getirmiştir. 1911-13 yıllarında Başçarşı'nın restorasyonu Josip Pospošil tarafından yürütülmüş; kent dokusunda önemli değişiklikler yapılmıştır. Şekil 3.37b ve Şekil 3.38'de de görüldüğü gibi bazı dükkân blokları kaldırılmış; merkezde açık alanlar yaratılmış; camilerin meydana açılması sağlanmıştır (Makaš, 2010). Yapımı 1896 yılında tamamlanan Meclis Binası (Vijećnica) da Başçarşı'nın doğusundaki en önemli kentsel müdahaledir.

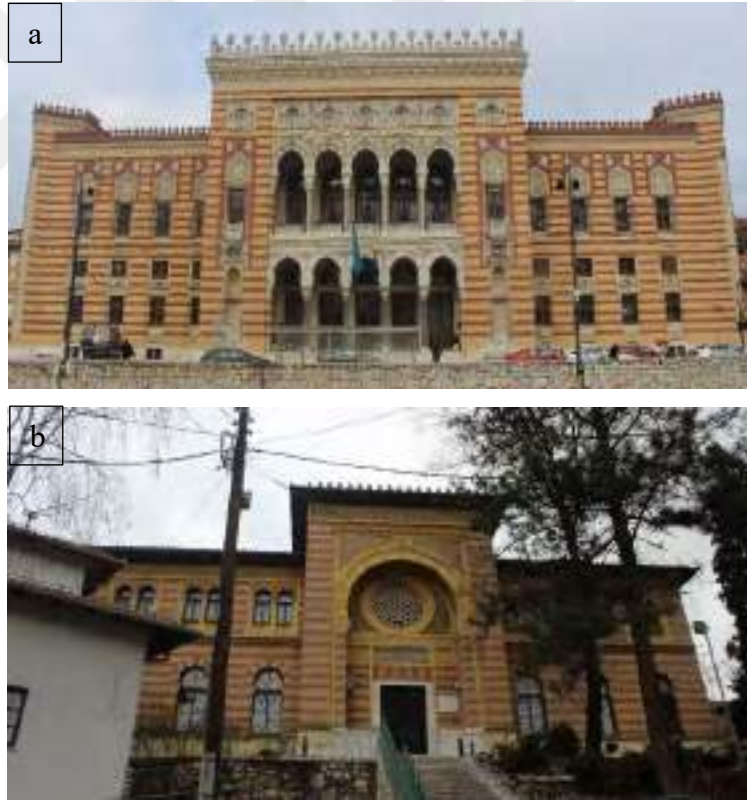

Şekil 3.38 : Avusturya-Macaristan Dönemi, inşaat faaliyetleri başlamadan önce;1882 Başçarşı planı (Saraybosna Kent Arşivi/ZKP-51-XVI).

Endüstrileşme ve göç hareketleriyle değişen demografik yapı yeni politik fikirlerin yayılmasını ve toplumlar arasında bölünmelerin artmasına neden olmuştur. Greble'ye (2011) göre Avusturya-Macaristan otoriteleri kentin -özellikle- dini yaşantısını yeniden organize etmek istemiştir. Bosnalıların Sırbistan, Osmanlı ve Hırvatistan'dan ayrılmasını sağlayarak ileride gelişebilecek politik ve ulusal hareketlerin önüne geçmek istemiştir. Eğitim kurumlarıyla ilgili düzenlemeler yapılmış; yeni dini kurumlar kurularak Bosnalıların özerkliği hedeflenmiştir. Sırp Ortodoks Kilisesi'nin ve Saraybosna Katedrali'nin inşa ettirilmesi, Hünkâr Camii'nin (Careva Džamija) onarılarak Reis-ul Ulema'nın makamı olması; farklı sosyal gruplar için ortak kültürel ortam yaratmak üzere Ulusal Tiyatro Binasının inşası; din temelli sosyal ve kültürel organizasyonların (La Benevolencija, Prosvjeta, Napredak, Gajret, Merhamet, Društvo Hrvatskih Katoličkih žena u Sarajevu) kurulması ve desteklenmesi de bu amaçla gerçekleştirilen uygulamalardandır (Greble, 2011; Makaš, 2010).

Belirgin bir Bosnalı kimliğinin ve yerelden desteklenen ulusal bir hareketin olmayışı Avusturya-Macaristan döneminde ulusal stil arayışını ortaya çıkarmıştır. 1880'de Meclis Binası'nın (Vijećnica) tasarımı için başlayan tartışmaların ardından Aleksander Wittek, Mısır'a ve İspanya'ya İslam mimarisini çalışmak üzere gönderilmiştir.

Osmanlı mimarisinden farklı, Mısır'ın Memluk mimarisinden ve İspanya'nın Endülüs mimarisinden etkiltilenilerek “*Pseudo-Moorish*” adı verilen yeni eklektik bir üslup geliştirilmiştir (Şekil 3.39). Bu üslup Habsburg Monarşisi tarafından öncelikle İslam'la ilişkili ve Müslümanlara hizmet veren yapılar için kullanılmıştır. İlk olarak (1887) İslam Hukuku (Şeriat) Okulu (Şekil 3.39) için kullanılan stil 1890'lardan itibaren Bosnalı kimliğini desteklemek üzere kamu yapılarında da kullanılmaya başlamıştır. Avusturya-Macaristan Dönemi'nde inşa edilen ve kentin simge yapılarından biri olan Meclis Binası (Şekil 3.39) A. Wittek ve C. Ivecović tarafından tasarlanmış ve Bosnalı Müslüman nüfusun ilgisini çekmesi hedeflenmiştir. Bosna ulusal kimliğini yaratacak bir yapı olması istenmiş, anıtsal boyutları ve Başçarşı'daki konumuyla Osmanlı kentinde Avusturya-Macaristan yönetiminin politik baskınlığını sembolize etmek üzere 1891-1896 yılları arasında inşa edilmiştir (Alić & Gusheh, 1999).

Şekil 3.39 : a)Vijećnica (Bilgili, 2017), b) Saraybosna İslami İlimler Akademisi (Bilgili, 2017).

Avusturya-Macaristan yönetimi Sırp ve Hırvat milliyetçiliğine karşılık Müslümanların politik desteğini almaya çalışmıştır. Kentsel dokuda dini bakımdan birbirine denk ve karışmış nüfusla bölgesel/coğrafi vatanseverlik ve çok uluslu bir milliyetçilik anlayışı

geliştirilmeye çalışılmıştır (Donia, 2006) fakat Bosnalı olmak Sırp ve Hırvat etnik milliyetçiliğini bastırmaya yetmemiş ve I. Dünya Savaşı'nı başlatacak olan saldırının önüne geçememiştir.

3.2.3 Dünya Savaşları ve Yugoslavya Dönemi'nde Saraybosna

1914'te Habsburg Prensi Franz Ferdinand'ın suikasta uğraması sadece Bosna-Hersek için değil dünya tarihi için de dönüm noktası olmuştur. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla planlama ve yeni inşaat hareketleri durmuştur. I. Dünya Savaşı'nın ardından Bosna-Hersek Sırp, Hırvat ve Slovenlerin yeni kurulan krallığının bir parçası olmuştur. Belgrad, Zagreb ve Ljubljana merkezi şehirler olarak öne çıkmış; Belgrad başkent olmuş; Saraybosna ikinci planda kalmıştır (Donia, 2006; Greble, 2011).

Şekil 3.40 : Teknik Okul (Bilgili, 2018).

Yeni yönetim sokak adlarını değiştirmiş; Franz Ferdinand ve eşi adına dikilen anıtı kaldırmış; anıtın yanındaki bugünkü Latin Köprüsüne ise suikastçı Gavrilo Princip'in adı verilmiştir. Gavrilo Princip, daha sonra Yugoslav devletinin de ulusal kahramanı olarak görülmüştür. Avusturya-Macaristan Dönemi'nde gelen mimarlar ve diğer çalışanlar Saraybosna'dan ayrılmıştır. Belgrad'dan Zagreb'den ve farklı bölgelerden bazı yabancı tasarımcılar, Yugoslavya Krallığı için Saraybosna'da neo-klasik üslupta kamusal yapılar yapmaya başlamıştır (Şekil 3.40). Öte yandan 1920'lerden itibaren Yugoslavya için katılımcı yönetim anlayışı gerçekleşmemiş, Belgrad'ı merkeze alan Sırp otokrasisi güçlenmiş, diğer toplumlar dışlanmıştır. Böylece diğer etnik ve inanç toplumları arasında milliyetçi akımlar hızlanmış; bölünmeler artmıştır.

1941’de Nazi birlikleri Saraybosna’ya girmiş ve Hırvat faşistlerle (Ustaşa) işbirliği yaparak Yahudilere işkence ve katliam yapılmıştır. Sinagogları, kütüphane ve arşivleri tahrip edilmiştir (Donia, 2006; Greble, 2011). Aynı şekilde Sırp da soykırıma maruz kalmıştır. Savaş süresince özellikle 1943-44 yıllarında ve savaşın son aylarında savaşın en şiddetli dönemi yaşanmıştır. Bombardıman sonucu evler, depolar, ulusal müze gibi çoğu yapı hasar görmüştür (Greble, 2011).

II. Dünya Savaşı’nın ardından kurulan Sosyalist Federal Yugoslavya Cumhuriyeti’yle seküler, bağımsız ve birleşik bir devlet kurulması amaçlanmıştır. Slovenler, Hırvatlar, Sırp, Karadağlılar ve Makedonların bir federal devletin çatısı altında kardeşlik ve birlik ideolojisiyle toplanmalarını ve Yugoslav ulusunu inşa etmeleri amaçlanmıştır (Maček, 2009, s. 125). Federal Yugoslavya Cumhuriyeti, Avrupa’nın kapitalist batısı ile sosyalist doğusu arasında konumlanarak kendi sosyalist devlet düzenini kurmaya çalışmıştır. Buna milliyetçi ve dini gruplardan direniş gelmiş, hızlı sanayileşme ve dini oluşumlara karşı baskı ile direniş kırılmaya çalışılmıştır. Yasal düzenlemelerle Katolik ve Ortodoks kiliselerinin toplantı ve seminerleri bastırılmış, dini okullar kapatılmıştır. Camilerde çocuklara eğitim vermek suç olmuş, İslami yayınlar engellenmiştir. Kamulaştırmalarla vakıf sistemine müdahale edilmiştir (Şekil 3.41). Müslüman kadınların peçe takması yasaklanmıştır. Mülkiyet konularından, sosyo-kültürel yaşamın çeşitli alanlara ve kent planlama süreçlerine kadar çeşitli düzeylerde müdahale edilmiştir. Böylece kentin hem fiziksel görünüşünde hem de sosyokültürel yaşamında önemli değişiklikler olmuştur (Donia, 2006).

Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Dönemi’nde Saraybosna batıya doğru lineer kent gelişimini sürdürmüştür (Şekil 3.42). Bu dönemde toplu taşıma ağının genişletilmesi, çok katlı konut yapılarının, eğitim yapılarının ya da sosyal tesislerin inşası önemli imar hareketlerindendir. Ayrıca kent gelişimine rehberlik edecek iki kentsel plan hazırlanmıştır (Donia, 2006). İlk plan 1948’de hazırlanmış ve 1960’lardaki gelişime zemin hazırlamıştır. İkincisi ise 1960’lı yıllarda, 1984 Kış Olimpiyatları için hazırlanmıştır. Bu planlarla batıya doğru lineer kent gelişimi devam etmiştir. Kuzeye doğru Koševo Deresi boyunca yeni kent koridoru açılması hedeflenmiştir (Donia, 2006; Gül & Dee, 2015).

Şekil 3.41 : 1991 yılında Saraybosna'da vakıf mülklerinin durumu (Mimar Nijaziya Kostovic).

Şekil 3.42 : 1950'lere kadar Saraybosna'nın gelişimi (Saraybosna Tarihi Arşivleri/Historijski Arhiv Sarajevo-Belge No: ZKP491, ZKP492).

Bosna-Hersek'te Avusturya-Macaristan ve Yugoslavya yönetimlerinin çabalarına rağmen ulus devlet anlayışı geliştirilememiştir. II. Dünya Savaşı'nın ardından Bosnalı Sırp ve Hırvatlar, Sırbistan ve Hırvatistan'daki milliyetçi akımlarının da etkisiyle ulusal kimliklerine daha fazla bağlanmıştır. Bosnalı Müslümanların etnik aidiyeti ise tanımsız kalmıştır. Bu tanımsızlık ve kendilerini Sırp ya da Hırvat olarak tanımlamaları konusundaki baskı, Avusturya-Macaristan yönetiminin kurgulamaya çalıştığı Bosnalı milliyetçiliğine tutunmalarını sağlamıştır.

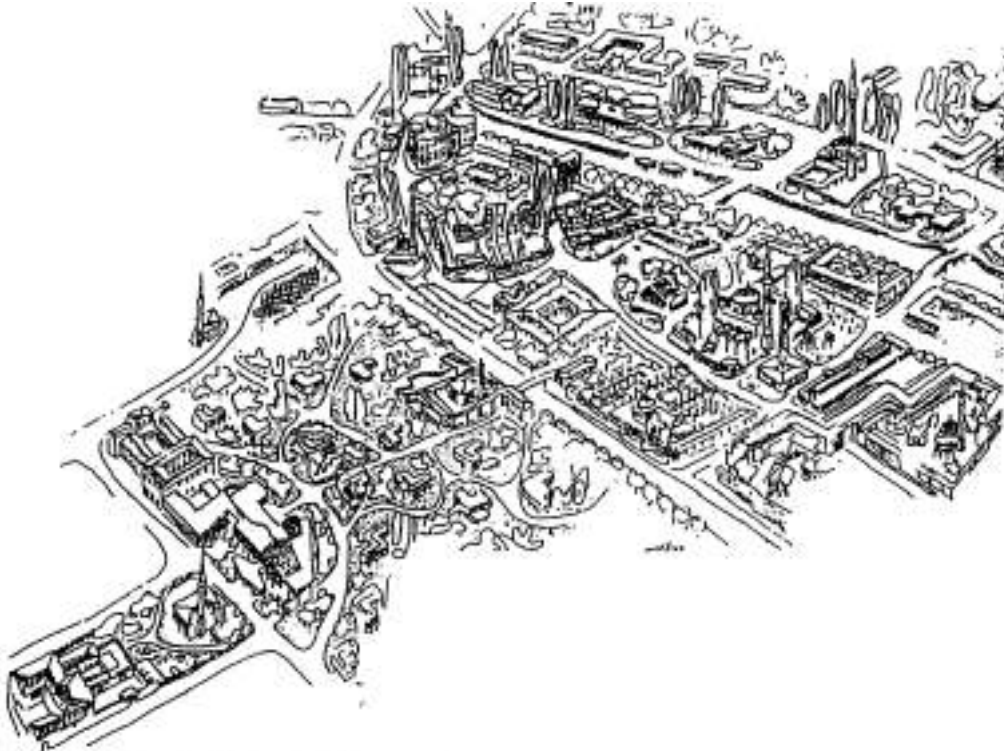

FIGURE 14: Neidhardt, proposal for Baščaršija, Sarajevo (1953), perspective. Grabrijan and Neidhardt, *Arhitektura Bosne i Put u Suvremeno* (Alić & Gusheh, 1999).

Şekil 3.43 : Neidhardt, Başçarşı önerisi, Sarajevo (1953), perspective. Grabrijan and Neidhardt, *Arhitektura Bosne i Put u Suvremeno* (Alić & Gusheh, 1999).

Yugoslavya Dönemi'nde bölünme eğilimlerini ve etnik farklılıkları minimize etmeye önem verilmiştir. Farklı dini kurumların bir arada bulunduğu Başçarşı, Birleşik Yugoslavya'yı tanımlamada kültürel ve sembolik öneme sahip olarak görülmüştür. Ancak Başçarşı'nın Osmanlı mimari kimliği ve Yugoslavya dışındaki yönetimlere referans vermesi nedeniyle kapsamlı yıkımı ve sosyalist kültür merkezi olarak yeniden tasarımı planlanmış (Şekil 3.43); protestolarla ve politik nedenlerle yıkımlar durana kadar çok sayıda dükkân yıkılmıştır (Alić & Gusheh, 1999). Gazi Hüsrev Bey Camii ve Külliyesi, sinagog, Ortodoks ve Katolik kiliseleri gibi bazı dini yapılar ile han bezistan, medrese, hamam gibi belli tarihi yapıların tutulması; geri kalanların yıkılması

önerilmiştir. Yıkılmayacak yapılardan Bursa (Brusa) Bezistan'ın sosyalist devrim müzesi, Gazi Hüsrev Bey Bezistanı'nın ulusal restoran, hamamının şarap mahzeni, medresenin kütüphane olarak işlevlendirilmesi önerilmiştir. Neidhardt'ın önerisi gerçekleşmemiştir fakat Alić ve Gusheh'e (1999) göre Neidhardt'ın Osmanlı mirasını Bosna vernaküler mimarisi olarak modern anlayışla yorumlaması ve sekülerleştirilmesi, Osmanlı mirasının arkasındaki anlamları manipüle etmek şeklinde değerlendirilebilir. Ayrıca ulusal ideolojiler merkeze alınarak devletin koruma anlayışı şekillendirilmiştir (Alić & Gusheh, 1999).

Şekil 3.44 : Bugün yerinde BBI Center'in bulunduğu Unima alış veriş merkezi (URL-33).

Başçarşı Bölgesi tarihi çekirdek olarak korunmaya devam ederken kentin batısına doğru gelişim devam etmiştir. Yugoslavya'da büyük kentlerde kurulmaya başlayan alış veriş merkezlerinden biri de Saraybosna da Marşala Tita Caddesi üzerinde inşa edilmiştir. 1975 yılında faaliyete geçen ve "Sarajka" olarak bilinen "Unima" yapısı kentin ilk modern alışveriş merkezidir (Şekil 3.44). 1984 olimpiyatları için iki büyük spor tesisinin ve lüks otellerin inşası, hava limanının genişletilmesi ve kent ulaşım ağının güçlendirilmesi için yapılan çalışmalar alt ve üst yapı gelişimini birlikte teşvik etmiştir. Yeni Saraybosna olarak tanımlanabilecek batı Saraybosna modern konut blokları, politik kültürel ve kamusal binalarıyla etnik belirteçlerden bağımsız olarak gelişmiştir. 1984 Kış Olimpiyatları sırasında Saraybosna, dünyaya kozmopolit karakteri ve ruhuyla ulusların bir arada yaşadığı barışçıl bir kent olarak sunulmuştur fakat olimpiyatlardan altı yıl sonra çoklu-etnik yapıya sahip olan Bosna-Hersek'te etnik ulusalcı çatışmalar başlamış; 1992-95 yılları arasında kanlı iç savaşın yaşanmasına neden olmuştur.

3.2.4 Savaş Dönemi'nde (1992-1995) Saraybosna

Yugoslavya'nın çöküşü Slovenya'nın ve Hırvatistan'ın 1991'de bağımsızlığını istemesiyle başlamıştır. Geçmişten beri var olan etnik bölünmeler tek başına Yugoslavya'nın çözülmesinin nedeni olmamış, dışardan devletlerin sürece dâhil olmasının da etkisi olmuştur. Almanya, Avusturya, Macaristan gibi bazı devletler Slovenya ve Hırvatistan'ın bağımsızlığını desteklerken Bosna-Hersek için başta aynı destek verilmese de Birleşmiş Milletler tarafından tanınan bağımsız bir ülke olmuştur. 1 Mart 1992'de ise Bosna-Hersek'in yapılan referandumun ardından bağımsızlığının ilan edilmesi ve BM tarafından tanınmasıyla Bosna-Hersek'te iç savaş başlamıştır. Mayıs 1992'de Bosna-Hersek Sırp Halkı Meclisi, "Bosnalı Sırpı diğer iki etnik gruptan ayırmayı" ve "bütün Sırp topraklarının kesintisiz olarak bütünleşmesini" içeren stratejik amaçlarını belirlemiştir (Donia, 2006, s. 228). Böylece Bosna-Hersek savaşı etnik temizlik kampanyasına dönmüş; toplu katliamlar, tehcirler, işkenceler, tecavüzler ve nüfusların dini ve kültürel sembollerinin yıkımı bu kampanyanın parçası olmuştur. Bosna-Hersek genelinde Müslümanlara ait olan yapılar hem Sırp lar hem de Hırvatlar tarafından yok edilmiş; Hırvat (Katolik kiliseleri) ve Sırp ların (Ortodoks kiliseleri) dini ve kültürel mirası da karşılıklı olarak yok edilmiş/tahrip edilmiştir. Alaca (Aladža) Camii, Ferhadiye (Ferhadija) Camii gibi önemli yapıların molozları çöplere, nehirlere, belediye atık depolama alanlarına atılmış; etnik temizlik sırasında katledilen Müslümanların toplu mezarlarını örtmek üzere -Brčko'daki Savska Camii örneğinde olduğu gibi- kullanılmıştır (Walasek, 2015a). Yıkılan yapıların yeniden yapımını önlemek için yerlerine yeni yapılar yapılmış; pazar alanları, depolama ve çöp toplama alanları olarak kullanılmıştır (Walasek, 2015a). Stratejik amaçlar doğrultusunda gerçekleştirilen yıkımlarla tehcir edilen nüfusun varlığına dair kanıtların ortadan kaldırılması ve etnik kimliğe dair izler kaldırılarak geri dönmek isteyenlerin caydırılması amaçlanmıştır.

Bosnalı Sırp lar ülkeyi etnik bir hat boyunca ayırmak amacıyla Bosna-Hersek'in bütünlüğünü sağlamaya çalışan Bosna-Hersek ordusuna karşı savaşmaya başlamıştır. Böylece büyük Sırbistan'ın kurulması amaçlanmıştır. Sırbistan sınırı boyunca Doğu Bosna-Hersek'te Sırp toprağı olarak algılanan coğrafya için Saraybosna stratejik

öneme sahip olmuştur. Saraybosna, 1992-1996 yılları arasında⁴³ 1425 gün boyunca kuşatma altında kalmıştır. Modern çağın en uzun kuşatması sırasında kentin çevresindeki tepelere ve vadinin bazı kesimlerine konumlanan; kenti 13000 asker, 260 tank, 120 havan topu, çok sayıda uçak savar ve keskin nişancılardan oluşan Bosna Sırp Ordusu sivilleri, kentsel alanları ve sivil mimariyi hedef almıştır (FAMA, 1993, s. 5). Bosnalı Sırp lar ve Sırp militanlar tarafından gerçekleştirilen soykırımla “1600’ü çocuk 11.000’den fazla kişi hayatını kaybetmiş”, on binlerce insan göç etmek zorunda kalmıştır (Bollens, 2012, s. 25; Donia, 2006).

Şekil 3.45 : Saraybosna hayatta kalma haritası (Survival Map of Sarajevo, 1992-1996, FAMA Collection, URL-34).

Kuşatma hattı boyunca tepelerdeki stratejik noktalara ve havaalanı civarında Grbavica ve Nedžarići bölgelerinde vadi düzeyinde mevzilenen Sırp askerleri ve militanları kentin morfolojisine de bağlı olarak Miljacka vadisi boyunca Osmanlı ve Avusturya Dönemleri Saraybosna'sını görüş alanı içerisine almıştır (Şekil 3.45). Görüş alanına giren başta kent merkezi olmak üzere önemli kamusal mekânlara binlerce patlayıcı yağdırılmıştır. Belli alanlar sistematik olarak hedef alınmış, kentin diğer alanları ise

⁴³ Bosna-Hersek Savaşı 1 Mart 1992'de başlamış; Dayton Anlaşması'nın imzalandığı 14 Aralık 1995'te sonlanmıştır. Saraybosna kuşatması ise 5 Nisan 1992'de başlamış; 29 Şubat 1996'ya kadar sürmüştür.

gelişi güzel bombalanmıştır. Gelişi güzel bombalama genellikle geceleri keskin nişancıların görüşünün olmadığı zamanlarda gerçekleşmiştir (Bassiouni, 1994). Saraybosnalılar gündüz sokaklarda vurularak, gece uyumaları engellenerek, yaşam ihtiyaçlarını karşılama imkânı tanınmayarak dirençlerinin kırılması, kalabalık yerlerde bulunmanın tehlikeli olduğu ve saldırıya açık olduğu duygusunun güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Medya yoluyla bu mesajlar geniş kitlelere yayılmıştır. Boşnaklarla birlikte yaşayan Sırp'lar da hedef alınmıştır. Kamusal alanlara yönelik saldırıların Boşnak ya da Sırp ayrımı gözetmeksizin gerçekleştirilmesi etnik grupların bir araya gelme ihtimalini ortadan kaldırmıştır. Karma etnik yapının bozulması ve homojenizasyonun sağlanması için toplumlar arasındaki güveni kırmak ve nefret uyandırmak üzere provoke edici eylemler gerçekleştirilmiştir.

Amaçları doğrultusunda okul, hastane, yönetim yapıları gibi çeşitli kamu yapıları, konutlar, köprü ve yollar, medya yapıları ve pazar meydanı gibi kamusal alanlar vurulmuştur. Ayrıca devlet için önemli olan ya da toplum için kolektif bellek değeri taşıyan özel yapılar ve toplumsal alanlar da bilinçli ve sistematik olarak hedef alınmıştır. Sokakta gezen insanlar keskin nişancılar tarafından doğrudan hedef alınmıştır. Kalabalık alanlara, ekmek kuyruklarına, pazar yerlerine yapılan saldırılar bilinçli olarak ve öldürme kastıyla gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla sadece bir etnik grubu ya da ona ait yapıları hedef almayan, birlikte ve bir arada yaşama olanaklarını ortadan kaldıracak kamusal mekânları hedef alan saldırılar gerçekleştirilmiştir. Coward'ın (2009) belirttiği gibi etnik milliyetçiliğin sürdürülebilmesi ve homojenliğin sağlanabilmesi için etnik heterojen yapının ortadan kaldırılması amaçlanmıştır. Kenti şekillendiren fiziksel çevre, semboller, kent sakinlerin gündelik yaşantısı ve kimliklerine yönelik saldırılarla kentin çoklu-etnik yapısı hedef alınmıştır. Kentte hayatta kalmak için gerçekleştirilen zorunlu eylemler (gıda, içme suyu temini, yakacak temini, çamaşır yıkama gibi) bile oldukça güç gerçekleştirilebilir duruma gelmiştir (Maček, 2009). Keskin nişancılardan korunabilmek için çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. Yapılar sığınak ve kalkan olarak kullanılmıştır. Keskin nişancılardan korunmak için barikatlar kurulmuş, sokaklara keskin nişancıların görüşünü kesecek büyük örtüler asılmıştır. Yapı yıkıntılarıyla, araçlardan kurulan barikatlarla, çöplerle, ısınmak ve yemek pişirmek için kesilip yakılan ağaçlardan geriye kalan boşluklarla yeni bir kentsel morfoloji ortaya çıkmıştır. Savaşın ilk günlerinde çatışmaların çok uzun sürmeyeceğini düşünen halk için artık yeni yaşam şekline uygun mekânsal

pratikler üretilmeye başlamıştır. Hayatta kalmak Saraybosnalıların ve bütün Bosna-Hersekliilerin öncelikli mücadelesi olmuştur. Bağımsızlığını ilan eden hükümet savunma hatlarını düzenlemeye çalışırken siviller günlük yaşamlarını savaş düzenine göre uyarlamaya başlamıştır. FAMA tarafından hazırlanan “Saraybosna Hayatta Kalma Rehberi/Sarajevo Survival Map” bunun önemli bir kanıtıdır. Kuşatma sırasında kullanılan silahları, keskin nişancılardan korunmak için duvarları ve diğer stratejik kentsel elemanları betimleyecek şekilde hazırlanmıştır. Nerelerin güvenli, nerelerin yasak olduğu; nerelerden hızlı, nerelerden yavaş geçileceği gibi taktikler tanımlanmıştır. Mevcut yapıların barış zamanı işlevleri değişmiştir. Okul yapıları mülteciler için sığınak olmuş; çocuklar sığınaklarda, apartman dairelerde eğitim almaya başlamıştır. Yeşil alanlar mezarlıklara dönüştürülmüştür. Tramvay, otobüs gibi toplu ulaşım kullanımı bitmiştir. Özel araçlar ise ev yapımı zırhlarla takviye edilmiştir (FAMA, 1993). Savaş dönemine özgü yaşama, sanatsal ve kültürel etkinliklerde bulunma, eğlenme, yiyecek üretme, ticaret yapma, hayati ihtiyaçları temin etme yöntemleri geliştirilmiştir (FAMA, 1993; Maček, 2009; Pilav, 2012). Kent, savaşın ortaya çıkardığı yıkımın ve hayatta kalma stratejilerinin baskısı altında sürekli değişmeye devam etmiştir.

Şekil 3.46 : a) Marşala Tita Cad. (Hadžijahic, 1994) ve b) Başçarşı'da savaş hasarı (InstitutefortheProtectionofCultural-HistoricalHeritageSarajevo, 1994); c) Yugoslavya Dönemi'nde inşa edilen, savaş sonrasında kullanıcıları tarafından onarılarak kullanılan hasarlı yapılardan bazıları (Bilgili 2018).

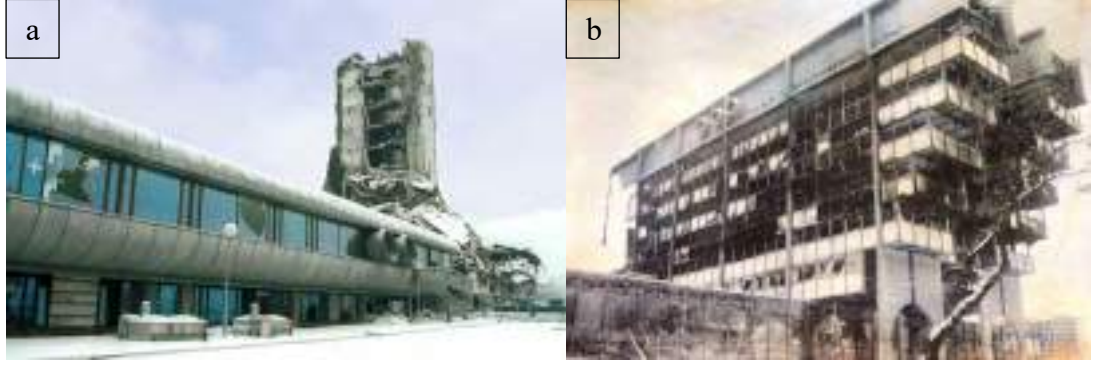
Savaş sırasında yapıların neredeyse tamamı az ya da çok hasar almıştır. Yapıların çoğu Bosna Sırp Ordusu tarafından doğrudan ve bilinçli hedef alınarak geliş güzel ve ayırım gözetmeksizin yapılan bombardımanla ya da Bosna-Hersek Ordusuyla karşılıklı çatışmalar sırasında kasıtsız olarak vurulmuştur (Bassiouni, 1994). İlk hedef olan yapılar genellikle kentin Yugoslavya Dönemi'nde inşa edilen bölümünde yer alan yüksek yapılar olmuştur (Şekil 3.46). Osmanlı ve Avusturya-Macaristan Dönemi'nde yapılan kentsel dokunun yoğun yapısı ve cephelerin birbirini saklaması nedeniyle

bu bölgelerdeki yapılar çatılardan hasar almış (Şekil 3.46, Şekil 3.46b); nehir kıyısındaki yapıların ise cepheleri ve çatıları hasar almıştır (Institute for the Protection of Cultural-Historical Heritage Sarajevo, 1994).

Bosna Sırp Ordusu ve politik liderleri etnik temizlik amacıyla mimari yıkım programı yürüttüğünü itiraf etmese de daha çatışmaların başından itibaren kenti etnik olarak bölmek, ayırmak istediklerini açıkça itiraf etmişler. Kuşatma süresince hedef alınan yapılar Saraybosna'nın ve kent sakinlerinin ortak kimliğini yansıtan ya da kentlilere ortak hizmet veren yapılara yönelik sembolik saldırılar olmuştur. Kentin tamamında çoklu-etnik yapıyı tanımlayabilecek mimari yapılar doğrudan hedef alınarak ağır hasar verilmiş ya da tamamen tahrip edilmiştir. Bu bakımdan Vijećnica Binası saldırısının en sembolik saldırı olduğu söylenebilir (Şekil 3.47). Her ne kadar yapıldığı dönemde Müslümanlar için alışık oldukları Osmanlı dini mimarisinden farklı yapısı; Hristiyanlar için fazla oryantal ve İslami temsili olması nedeniyle kabullenilmese de kuşatma sırasında yapı kültürel değerleriyle etnik ulusalcılığın karşısında duruyordu. Yugoslavya Dönemi'nde kütüphane olarak kullanılan yapı yanıcı patlayıcılarla vurulmuş, içindeki yüzbinlerce doküman yangında yok olmuştur. Tarihsel kayıtlar yok edilerek ve bellek silinerek homojen bir etnik kimlik yaratmak, çoklu-etnik yapı ortadan kaldırılmak istenmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Oslobođenje Gazetesi de Yugoslav halkının birleşmesinin sembolü olmuştur. Bünyesinde çalışan Sırp, Hırvat ve Boşnak çalışanlarıyla Saraybosna halkının çoklu-etnik yapısını ve bir arada uyum içerisinde yaşayışını temsil etmesi nedeniyle yüzlerce kez vurulmuş, savaş sonrasında da direnişin sembolü olmuştur (Ristic, 2018).

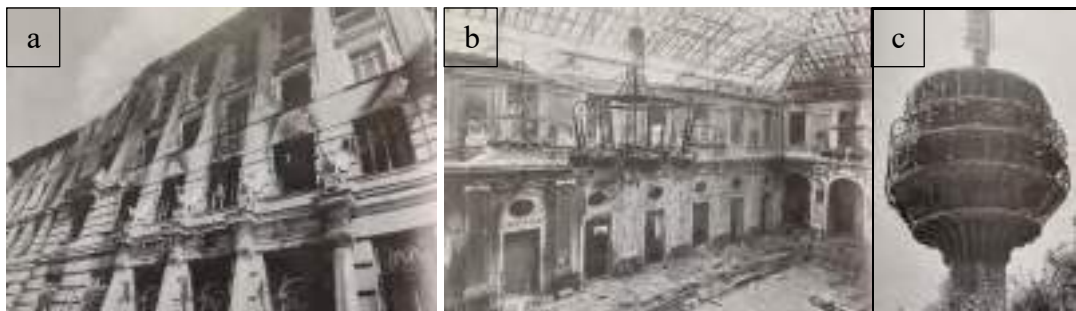

Şekil 3.47 : a) Vijećnica Binası yanarken, b) restorasyon çalışmaları yapılırken (Žujo, Mulabegović, & Mulaomerović, 2014).

Şekil 3.48 : a) Oslobodenje Gazete Binası; b) elektrik üretim endüstrisi yönetim binası.

Alt yapının kontrol edilmesi ve iletişim alt yapısının tahrip edilmesi, askeri bakımdan üstünlük sağlamak ve düşmanın hareket kabiliyetlerini kısıtlamak üzere gerçekleştirilir (Coward, 2009). Kuşatmanın başında Bosna-Hersek ordusu ve halk için hayati öneme sahip olan elektrik, su, gaz tesisleri, medya binaları, iletişim alt yapısı ve yapıları, endüstri yapıları, yönetim yapıları gibi stratejik hedefler vurulmuştur (Şekil 3.48, Şekil 3.49, Şekil 3.50). Postane Binası'nın (Şekil 3.49, Şekil 3.49) vurulmasıyla telefon hatları zarar görmüş, Saraybosna'nın dış dünyayla iletişimi kopmuştur. Kuşatma boyunca elektrik, su, gaz, iletişim temel ihtiyaçlar kent sakinlerine karşı silah olarak kullanılmıştır (Bassiouni, 1994; Kapić, 2000). Oslobodenje Gazete Binası'nın (Şekil 3.48) ve Saraybosna Televizyon Kulesi'nin (Şekil 3.49c) vurulması sadece konumları nedeniyle keskin nişancılar için avantaj sağlamasından değil aynı zamanda medyanın yayın yapmasının engellemek istenmesindendir. Savaş sırasında yabancı basın mensuplarının kaldığı bilinen Holiday Inn Hotel de benzer gerekçelerle, gazetecilerin savaş bölgesini terk etmesi amaçlanarak vurulmuştur.

Şekil 3.49 : a) Postane binası dış cephe, b) Postane Binası iç mekân, c) Televizyon Kulesi-Hum Tower-(Prstojević, 1994).

Yönetim yapıları savaş sırasında karar yönetim mekanizmalarını devre dışı bırakmak, bazen konumları ve yükseklikleriyle sundukları avantajlar bazen de sembolik gerekçelerle bilinçli hedef olmuştur. Parlamento Binası (Şekil 3.50) tasarımıyla ve savaş karşıtı halkların protestolar için buluşma noktası olmasıyla farklı etnik grupların birliğinin ve kozmopolit ulus kimliğinin sembolik merkezi olmuştur (Ristic, 2018). Aynı zamanda Marijin Dvor Bölgesi'nde yer alması nedeniyle ekonomik, politik ve yönetsel güç merkezi olması, etnik sınır hattında yer alması nedeniyle de konumu bakımından önem arz ediyordu. Bosna-Hersek Ordusu'nun keskin nişancıları tarafından kullanılması gerekçesiyle Sırp'lar için stratejik hedef olsa da yapıya yüklenen fonksiyon ve sembolik anlamların vurulmasında daha etkili olduğu söylenebilir.

Şekil 3.50 : a) Belediye Binası (KTDMSKE); b) Parlamento Binası ve Ulusal Müze (URL-35).

Çatışma dönemine ilişkin akademik yayınlardan, gazete ve televizyon yayınlarından ve ICTY (Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi) kayıtlarından Bosna-Hersek savaşı sırasında kültür mirası yapıların bilinçli olarak en çok hedef alınan yapılar olduğu bilinmektedir. Ayrıca Bosna-Hersek'in kolektif belleğini ve kimliğini barındıran müze, arşiv, kütüphane gibi yapılar taşınır kültür varlıklarının ve değerli kayıtların saklandığı yapılar olmaları nedeniyle hedef alınmışlardır. Postane

Binası'nın vurulması için sözde meşru askeri gerekçeler üretilmeye çalışılsa da Doğu Enstitüsü'nün bombardımanı için bir gerekçe öne sürülemedi. Arapça, Farsça, Osmanlı Türkçesi, İbranice, Aljamiado (Arapça harflerle yazılmış Boşnakça), büyük ve önemli İslami ve Yahudi el yazmaları koleksiyonuna sahip olan enstitü, Bosnalı Sırp topçuları tarafından fosfor bombalarıyla kasıtlı olarak hedeflenmiştir. Osmanlı arşivleri ve kadastral kayıtlar, devlet arşivleri, anıtların kayıtlarını tutan Anıtları Koruma Enstitüleri savaş sırasında özellikle hedef alınmıştır. Bosna-Hersek Ulusal Müzesi (Şekil 3.50), Olimpiyat Oyunları Müzesi olarak kullanılan Villa Mandić kasıtlı olarak hedef alınan önemli yapılarıdır.

Yapılar üst örtülerinden ve kulelerinden vurularak harap ve kullanılamaz hale gelmesi sağlanmış ya da yanıcı bombalarla vurularak yangın çıkması sağlanmıştır. Etnik temizlik ve kültürel temizlik bir arada yürütülmüştür (Bevan, 2016). Yapılar ve kayıtlar Sırp olmayanların tarihi ve kültürel köklerini, kimlik ve belleklerini, mülkiyet haklarına dair kayıtları ortadan kaldırmak üzere yok edilmiştir. Bosna-Hersek genelinde camiler ve Katolik kiliseleri yok edilerek, mezarlıklar iş makinalarıyla düzlenerek, belgeler yakılarak hem diğer etnik gruplara dair izler silinmek istenmiş hem de bir daha bu coğrafyada barınma imkânı bırakılmamaya çalışılmıştır (Şekil 3.51). Peyzaj yeniden şekillendirilirken etnik grupları temsil eden inanç ve kültür yapıları temellerine kadar yok edilerek sadece varlıklarının kanıtlarını yok etmek değil aynı zamanda beraber yaşama deneyimi olmayan etnik topluluklar yaratmak hedeflenmiştir (Walasek, 2015a, s. 58).

Dini yapılar ibadet, yardımlaşma ya da sosyalleşme amacıyla bir araya gelinen mekânlardır. Bu yapılar etnik ve kültürel temizliğin yanında insanların bir araya gelmesini engellemek ve direnişin kırılmasını sağlamak üzere hedef olmuştur. Saraybosna'nın büyük ve merkezi camisi olarak bilinen Hüsrev Bey Camii onlarca top atışına maruz kalmış ve kubbesi, minaresi, avlusu farklı noktalardan hasar almıştır (Şekil 3.51).

Camiler ve minareleri kentlerin İslam kenti olduğunun ya da İslamiyet'in baskın din olduğunu gösteren sembollerdir. Bu yüzden Saraybosna'da ve diğer kentlerde camiler genellikle kubbelerinden ve minarelerinden vurulmuştur (Şekil 3.51, Şekil 3.51c). Minarelere kentsel dokunun baskın İslami sembollerden arındırılması amacıyla, birikmiş kin ve nefretle saldırılmıştır. Bir çeşit ikonoklazm eylemi gerçekleştirilmiştir. Savaş sırasında Republika Srpska topraklarında hasarsız kalan ve kullanılan tek cami

ve minaresi, Bosnalı Sırp köylülerinin Müslüman komşularını ve camiye koruduğu Mirkonjić Grad yakınlarındaki Baljvine köyünde idi (Walasek, 2015a, s. 55).

Şekil 3.51 : a) Magribija Camii (Prstojević, 1994), b) Crkva uznesenja blažene Djevice Marije - Meryem'in Göğe Kabulü Kilisesi- (Napredak, 1997); c) Hüsrev Begova Camii (DAS-SABIH, 1994).

Dini olmayan yapılardan Müslüman veya Osmanlı dernekleri veya vakıfları olan binalar kasıtlı olarak hedef alınmıştır. Sahat kula (saat kulesi), hamam, musafirhana (han), konaklar saldırılarda vurulmuştur.

Saraybosna'da 1991 yılı itibariyle 143 bin civarında konut bulunmaktaydı. Bunun %45'i müstakil ve %55'i çok mülkiyetli apartman tipi yapılardan oluşmaktaydı. Savaştan sonra incelenen 61 bin konutun 35 bininin (%57) hasarlı olduğu tespit edilmiştir. 60 bin müstakil konutun ise %60 hasarlı, %20'si yok olmuştur (City Planning Institute, 1995). Camları kırılmış, çatıları yanmış/yıkılmış, strüktürel elemanları hasar görmüş/yıkılmış, tesisatları tahrip olmuştur. Sürekli bombardımana rağmen kuşatma sırasında az sayıda konut kullanılamayacak kadar ağır hasar almıştır.

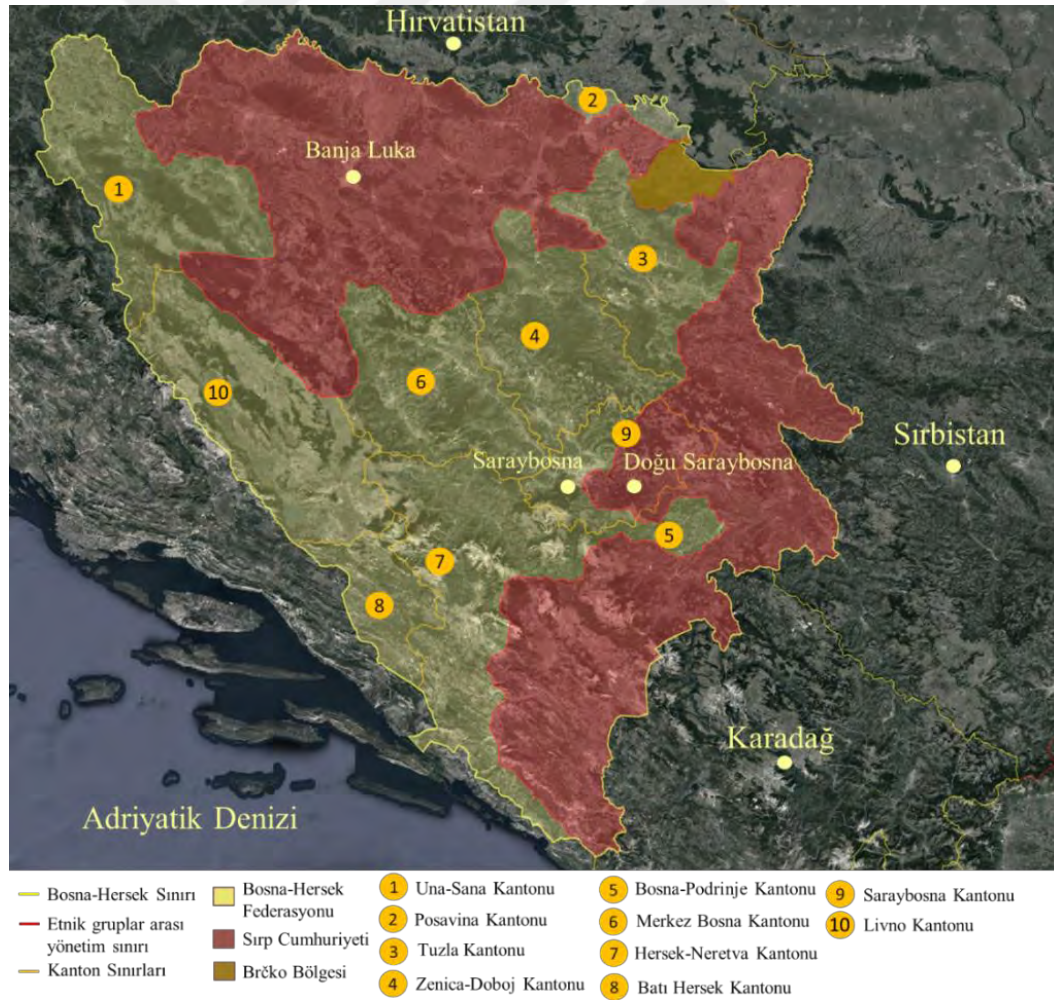
Savaş döneminde kurumlar ve uzmanlar planlama sürecine dair sınırlı da olsa çalışma yürütebilmiştir. Bu çalışmalar acil sorunların çözülmesi, savaş hasarlarının araştırılması, mezarlık ve atık depolama için mekânsal planlamanın yapılmasına yönelik olmuştur. Eski ve kullanılmayan mezarlıklar, şehir parkları ve yeşil alanlar kuşatma sırasında gömü alanları olarak belirlenmiştir.

Bosna-Hersek Cumhuriyeti Hükümeti, savaş gerekçesiyle yapılacak inşaatların ve Mekânsal Planlama Bakanlığı'nın izniyle gerçekleştirilecek inşaat işlerinin dışındaki bütün yapım faaliyetlerini 1992 yılında yasaklamıştır. Binaların onarımına ve yeniden inşasına yönelik müdahaleler ise en az müdahale ile kullanıma uygun hale getirmeye ve bakanlık onayının verilmesi şartlarına bağlanmıştır. Çatışmalar sırasında fiziksel müdahaleler az ve sınırlı malzemelerle yapıların korunaklı hale getirmek amacıyla

gerçekleştirilmiştir. Hasarlı çatıların onarılması, kırılan camların plastik malzemelerle kapatılması, oyukların poliüretan köpükle kapatılması gibi basit müdahaleler gerçekleştirilmiştir.

3.2.5 Savaş sonrasında Saraybosna/yeniden inşa süreci (1995-2019)

NATO'nun askeri operasyonu ile savaş sona ermiş, 1995'te Dayton Barış Anlaşması ile uzlaşa sağlanmıştır. Yeni bağımsız devletin üç kurucu halkı - Boşnaklar (Bosnalı Müslümanlar), Bosnalı Hırvatlar (Bosnalı Katolikler) ve Bosnalı Sırlar (Bosnalı Ortodokslar) arasında eşitliği sağlamak için güç paylaşım mekanizmaları anlaşmaya bütünleştirilmiştir. Kamu ve özel sektör kuruluşlarının yapılandırılması, alt yapının ve binaların yeniden inşa edilmesi, yeni ekonomik düzene göre yapısal reformların gerçekleştirilmesi, Bosna-Hersek'in bölgesel olarak bölünmesi ve nüfus yönetimi başlıca sorunlar olmuştur. Bölgesel bölünmelerle radikal politik ve ekonomik değişimler olmuştur.

Şekil 3.52 : Dayton Anlaşması sonrası Bosna-Hersek'te idari yapı (Bilgili, 2020).

Dayton Anlaşmasıyla bölgesel kazanımlar resmileştirilmiştir. Bosna-Hersek coğrafyası fiziksel sınırlarla bölünmemiştir fakat Sırp'ların yönetiminde Sırp Cumhuriyeti (Republica Srpska), Boşnak-Hırvat-Sırp ortak yönetiminde Bosna-Hersek Federasyonu olmak üzere iki entiteden ve Brčko özerk bölgesinden oluşan bölünmüş bir yönetim yapısı ortaya çıkmıştır (Şekil 3.52). Hukuki olarak başkent Saraybosna olmasına karşılık Sırp Cumhuriyeti fiili başkent olarak Banja Luka'yı seçmiştir. Dayton Anlaşması etno-ulusalcı/etno-dinsel kimliklerin güçlenmesine ve etnisiteye bağlı bir demokrasinin oluşmasına neden olmuştur (Toal & Dahlman, 2011, s. 184). Ateşkes niteliği taşıyan anlaşma sorunları çözmediği gibi “soğuk barış döneminde (Perry, 2019, s. 122)” hükümetin yıllarca kurulamaması, devlet yönetiminin sağlanamaması gibi sorunlara neden olmaktadır.

Yeni politik sisteme göre Sırp yönetimi üç, Bosna-Hersek yönetimi dört seviyeden oluşmaktadır (Bose, 2002). Devlet düzeyinde üç yönetici başkan, alt devlet düzeyinde her birinin kendi başkanı ve bakanları bulunmaktadır. Hem yönetim hem de meclis (Halk Meclisi ve Temsilciler Meclisi) Sırp, Hırvat ve Boşnaklar arasında etnik bakımdan paylaşılmaktadır. Entitelerin her birisinin kendi etnik lideri, yönetim sistemi ve kurumları bulunmaktadır⁴⁴.

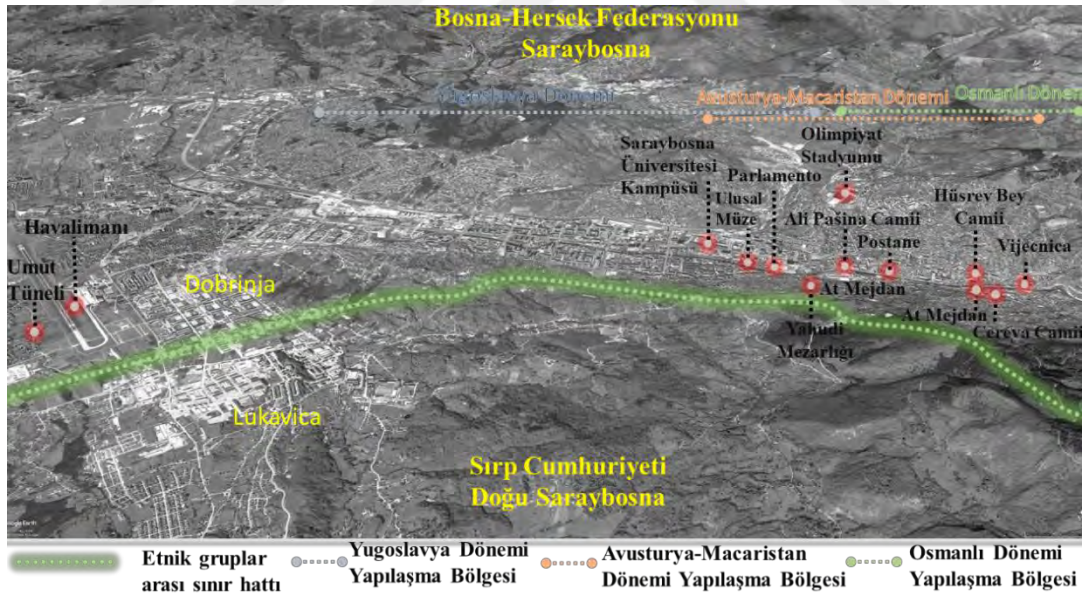
Bosna-Hersek Federasyonu on kantona ayrılmıştır. Her kanton kendi başkanına, hükümetine ve bakanlıklarına sahiptir. Bu karmaşık yasal-yönetimsel sistem ülke yönetimini her açıdan etkilemektedir. Bosna-Hersek yönetiminin kendi içindeki kaotik yapısının yanında Dayton Sözleşmesi'yle kurulan Yüksek Temsilciler Dairesi ve diğer ajanslar tarafından temsil edilen uluslararası patronajlara olan bağımlılık Bosna-Hersek'i birçok konuda yavaş işleyen bir ülke kılmıştır.

Dayton Anlaşması Ek 2'ye göre iki yönetim arasındaki sınır yasal olarak tanımlanmış ve bir yönetim alanından ötekine transfer olacak alanlar için tanımlayıcı ölçütler belirlenmiştir (UN, 1995, s. 47). Buna göre etnik gruplar arası sınır hattı oluşturulmuştur. Saraybosna Kantonu Boşnak yoğunluklu Saraybosna ve Sırp yoğunluklu Doğu Saraybosna olmak üzere etnik bakımdan bölünmüştür (Şekil 3.53). Etnik sınır hattı tarihi merkezi bölmemiş, bir yönetim sınırı olarak kalmıştır. Ancak

⁴⁴ Bosna-Hersek yönetim düzeylerine dair bilgi edinmek için bkz. (URL-44).

savaşta sonra sosyal ve morfolojik farklılaşma netleşmiş; savaşla birlikte başlayan etnik homojenizasyon savaşta sonra da devam etmiştir (Aquilué & Roca, 2016).

Etnik gruplar arası sınır hattı büyük ölçüde yerleşimin olmadığı kırsal alandan geçmekte ve topografyayı takip etmemektedir. 1/600.000 ölçekli yol haritası üzerine sınır hattı çizilmiştir. 1/50.000 ölçekli planlarda ise hattın daha sonra tanımlanacağı ve tarafların 50m. tolerans kabul edeceği belirtilmiştir. Buna bağlı olarak arazi değişiminin gerekli olduğu ya da hattın rotasının kesin olmadığı alanlarda belirsiz durumlar ortaya çıkmıştır. Örneğin Saraybosna’da sınır hattında Boşnakların oturduğu yapıların Sırp tarafında kalması gibi çeşitli sorunlar ortaya çıkmış; bir kısmı yargı süreçleri sonunda karara bağlanmıştır. Sınırlar çizilirken tarihsel geçmiş referans alınmamış, kuşatma hatları dikkate alınarak belirlenmiştir (Klemenčić, 2000–2001). Dayton anlaşmasına göre Bosna-Hersekliilerin hareket özgürlüğünü garanti altına almak için fiziksel bariyerler yapılması yasaklanmıştır. Buna rağmen Sırlar tarafından duvar inşaatına başlanmış fakat BM baskısıyla duvar yıkılmıştır. Sonuç olarak, etnik gruplar arası sınır hattıyla hem kentsel alanlar hem de kentlerin çoklu-etnik yapısı parçalanmıştır (Şekil 3.53).

Şekil 3.53 : Saraybosna'nın tarihsel gelişimi ve savaş sonrası yönetsel sınırlar (Bilgili, 2021).

Savaşın ardından Saraybosna'nın kentsel gelişimi ile fiziksel, sosyal, idari ve yapısal anlamda yenilenmesine çalışılmıştır. Savaş sırasında (1994-1996) acil ihtiyaçları karşılamaya yönelik müdahaleler gerçekleştirilirken Dayton Sözleşmesi sonrasındaki süreç iki dönem olarak tanımlanabilir.

- Birinci dönem: 1996-2002 yılları arasında ilk yardım ve acil müdahaleler dönemi
- İkinci dönem: 2002 yılından-Bugüne (2019) kurumsallaşma, iyileşme ve gelişim dönemi

Savaş sırasında (1994-1996) Saraybosna'nın etnik, dini ve kültürel çeşitliliğini sürdürmenin önemi vurgulanmıştır (UN Security Council, 1994). BM, Saraybosna'nın iyileşme sürecinin planlanması ve finansman sağlanması için özel bir ofis (SCS) kurarak Saraybosna'nın rekonstrüksiyonundan sorumlu koordinatör atamıştır. Aynı zamanda bir güven fonu oluşturularak finans ve teknik destek sağlanmıştır. Saraybosna'nın rekonstrüksiyonundan sorumlu ofis (SCS) Saraybosna'nın iyileştirilmesi için eylem planı hazırlamıştır. Eylem planı üç temel strateji üzerine kurgulanmıştır. Bunlar; Saraybosna Kentsel Planında acil değişikliklerin yapılması, Saraybosna'nın tarihi kentsel çekirdeği için bir kalkınma programının hazırlanması ve yıkılan yerleşimler için yeni imar planlarının geliştirilmesidir. Bu süreçte bir çerçeve oluşturulmuş ve SCS ile kamu kurumları arasında iyileşme sürecinde işbirliği kurulabilmiş olsa da rekonstrüksiyon süreci kentin gelişimi ve önemli sorunların çözümü bakımından yetersiz kalmıştır. Eylem planı için toplanan finansal yardımlar hızlı etki gösterecek acil müdahaleler için ve geçiş sürecinde kalkınmayı sağlayabilmek için ikiye bölünerek kullanılmıştır. Eylem planı kapsamında belirlenen 144 proje arasında acil ve temel ihtiyaçların giderilmesine öncelik verilmiştir. Kentsel planlama ve kültürel mirasın restorasyonu öncelik olarak listelenmemiş; 1996 yılına kadar uygulama kapsamı dışında kalan projeler arasında yer almıştır.

Savaş sonrasında ilk dönem (1996-2002) uluslararası topluma bütünüyle bağımlı bir iyileşme sürecini ifade etmektedir. 1996'da SCS Ofisi kapatılarak planlama ve koordinasyon faaliyetleri Dünya Bankası ve Avrupa Birliği/Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) tarafından devralınmıştır. Bu dönemde yeni idari teşkilat yapısı içerisinde yasal ve kurumsal yapının inşa edilmesine; yerel birimlerin proje planlama ve uygulamalarda merkezi bir rol üstlenmesini sağlamak amaçlanmıştır.

Kent Planlama Enstitüsü öncülüğünde bağış kampanyalarını yürütmek üzere kurtarma ve geliştirme stratejilerini anlatan planlama araçları hazırlanmıştır. Bunlar "Saraybosna Rekonstrüksiyon Projeleri (City Planning Institute, 1995)" ve "Saraybosna Kenti Yeşil Alanlarının Canlandırılması Eylem Planıdır (City Planning

Institute, 1996).” Sosyo-ekonomik, fiziksel ve kentsel gelişimin planlanması; ekonominin ve üretimin canlandırılması; insani çevrenin korunması (temiz-atık su sistemleri, gaz sistemleri, elektrik santralleri), kentsel peyzajın ve meydanların düzenlenmesi; ulaşım (yollar, köprüler, demir yolları vb.) ve iletişim ağlarının onarılması; sosyal hizmetlerin (eğitim, bilim, kültür, sanat, sağlık, sosyal refah ve çocuk bakımı) sağlanması; yönetim, adalet ve güvenlik sorunlarının çözülmesi bu dönemin ana başlıklardan olmuştur (City Planning Institute, 1995). Molozların temizlenmesi, mevcut yapılar için acil önlemlerin alınması, onarımların gerçekleştirilmesi, alt yapı ihtiyaçlarının giderilmesi için tespit çalışmaları başlatılmış ve yaklaşık maliyetler hesaplanmıştır. Alt yapı ile birlikte barınma ihtiyacının karşılanması ve kullanılabilir yapı stokunun onararak kullanılması için kaynak aktarımı ve fiziksel müdahalelerde öncelik konutlara verilmiştir (City Planning Institute, 1995). Kültür varlıklarının onarımları da yukarıda belirtilen savaş sonrası ihtiyaçlar bağlamında “Saraybosna Rekonstrüksiyon Projeleri” arasında ele alınmıştır. Savaş öncesinde 30 yıllık gelişim planı çerçevesinde 1986-2015 dönemi “Saraybosna Kenti Mekânsal Planı” ve “Saraybosna Kentsel Alanları için Saraybosna Kent Planı” hazırlanmıştır. Dayton Anlaşması’nın ardından ortaya çıkan bölgesel bölünmeler Saraybosna’nın planlama sürecini değiştirmiş; yeniden planlama ve savaş öncesi planları güncelleme ihtiyacı doğmuştur. Bu doğrultuda Saraybosna’nın savaş sonrası iyileşme süreci için bazı hedefler belirlenmiştir. Bunlar;

- Yerel ekonominin canlandırılması ve iş imkânlarının yaratılması,
- Kentin estetik dönüşümünün ve fonksiyonel dönüşümünün birlikte gerçekleştirilmesi,
- Kentin sembolik değerleri korunurken çeşitliliği ve şehrin yeni imajını teşvik etmek,
- Kentsel yenileme çalışmaları için arazi kullanımında verimi arttırmak üzere altyapının ve mekânsal gelişimin sağlanması,
- Kentsel ve kırsal kalkınma için mekânsal kapasiteleri dengelemek; çok merkezli gelişimi sağlamak üzere doğal ve kültürel kaynaklardan yararlanmak ve bu kaynakların korunmasını sağlamaktır.

Yukarıdaki hedefler doğrultusunda Saraybosna için hazırlanan dört temel doküman savaş sonrası kalkınma ve yönetim stratejisini açıklar niteliktedir. Bunlar;

1. “2015 yılına kadar Saraybosna Kantonu’nu Geliştirme Stratejisi (1999)” kalkınma sektörlerini belirleyerek ekonomik temellerin güçlendirilmesini, konforlu yaşam ortamını hedefleyen stratejik bir plandır (SarajevoCanton, 1999).
2. Savaş öncesinde hazırlanan “1986-2015 Dönemi için Saraybosna Kentsel Alanları için Saraybosna Kent Planı” savaş sonrası yönetim düzenine göre mevcut yerleşimlerin güçlendirilmesi, kentsel alanlarda yerleşimlerin ve diğer işlevlerin dengeli dağılımını sağlamak üzere 1999’da güncellenmiştir. Planlama çalışması çok sayıda ulusal ve uluslararası kurumun katılımıyla gerçekleştirilmiştir.
3. “Kanton Çevresel Eylem Planı (2006)” kanton ölçeğinde koşulların değerlendirilerek çevre ile ilgili öncelikleri ve eylemleri ele almaktadır.
4. 2003-2023 Saraybosna Kantonu Mekânsal Planı’yla (ZPRK, 2006) tarihi kentsel alanların rekonstrüksiyonunu dikkate alan ve kalkınmanın ana hatlarını belirlemeyi amaçlayan bir master plan hazırlanmıştır. Plan Saraybosna Kantonu’nun dokuz belediyesi için stratejik gelişimine, arazi kullanım planlarına yönelik genel prensipleri ve hedefleri içerir. Kent merkezinin çevresinde yeni konut alanları ve endüstriyel alanlar, termal kaynaklara ve dağlık alanlara yakın bölgelerde turizm ve rekreasyon alanlarının geliştirilmesi planlanmıştır. Ayrıca doğal ve kültürel miras alanlarının, tarımsal alanların tahribatını önlemeye yönelik kısıtlamalar getirmektedir.

Planlama ve yönetim çalışmaları onlarca farklı birimin temsilcilerinin bir araya gelmesi ve uzlaşması sonucu gerçekleştirilmiş ve olumlu sonuç vermiştir. Yukarıda sayılan üst ölçekli planlama çalışmalarında kültür varlıkları sınırlı ölçekte ele alındığını belirtmek gerekmektedir⁴⁵. Yeni ekonomik düzen ve dış yatırımcılardan gelen finans akışının da etkisiyle Saraybosna’da büyük projeler yapılmaktadır. Devlet sosyalizminden kapitalizme geçiş kentsel alanda kamu-özel sektör dengelerini

⁴⁵ Savaş sonrası kültürel miras alanlarının korunmasına ilişkin süreçler ve sorunlar 4. Bölüm’de ayrıntılandırılmıştır.

değişmiştir. Pazar sağlamak ve pazar ekonomisini yönlendirmek amacıyla üretim mekanizmalarının değişimi mekânsal formları da değiştirmektedir. Büyük projeleri hayata geçirmek üzere için plan ölçeğinde yerel değişiklikler yapılmaktadır.

Ekonominin çökmesi nedeniyle savaş sonrasında uluslararası yardımlar sürecin belirleyicisi olmuştur. 2000’li yıllardan itibaren projelerin gerçekleştirilmesi için dış kaynak sağlanmıştır. Devletler, BM, AB, Dünya Bankası, IMF ve çeşitli sivil toplum kuruluşları savaş sonrası sürece finansal katkı sağlamıştır. Fiziksel tahribatı ortadan kaldırmanın yanında stratejik sektörlerin belirlenmesi ve yönlendirilmesiyle Bosna-Hersek’in yardım ekonomisinden kurtarılması da hedeflenmiştir. Yatırım teşvik etmeye yönelik adımlarla ekonomik sorunlar aşılmaya çalışılmaktadır (DevelopmentPlanningInstitute, 2016). Bu bağlamda 2015 yılına kadar ki Saraybosna Kantonu’nu Geliştirme Stratejisi “2020 yılına kadar Saraybosna Kantonu’nu Geliştirme Stratejisi (DevelopmentPlanningInstitute, 2016)” olarak güncellenmiştir. AB uyum süreci ile ilişkili olarak kanton gelişim planları geliştirilmeye devam etmektedir.

İkinci dönem (2002-2019) kurumsallaşma, iyileştirme ve gelişim dönemi olarak tanımlanabilir. Bosna-Hersek’in ve Saraybosna’nın yönetim yapısının biçimlenmesi 2002 yılından itibaren gerçekleşmiştir. Kamu kurumları ve yasalar bu tarihten itibaren şekillenmeye başlamıştır. 2002 yılından itibaren kentsel dokuda önemli değişiklikler olmuştur. Ekonomik kalkınma alanında başta bankacılık ve finans gibi sektörleri güçlendirmek üzere gayrimenkul piyasasındaki düzenlemeler, yeni kentsel gelişimlerin yaratılmasını sağlamıştır. Uluslararası aktörler, pazar ekonomisine geçişi zorlayan paydaşlar olarak şehir yönetiminde etkili olmuştur. Yüksek Temsilciler Dairesi’nin (YTD) yasama yetkisini alması, ekonomik liberalleşme yolunda yasal düzenlemelerin yapılması, kamu mülklerinin özelleştirilmesi, gayrimenkul pazarının yaratılması (Martín-Díaz, 2014) kentsel dokunun değişimini hızlandırmıştır. Etnik bölgeselleşmeye neden olan eylemlerin ya da toprak tahsislerinin önüne geçmek üzere 1999 yılında YTD’nin aldığı kararla emlak piyasası yaratma süreci dursa da 2003 yılında yine aynı dairenin çıkardığı yasayla özelleştirmelere izin verilmiş ve Saraybosna’da gayrimenkul geliştirme dalgası yaratmıştır (Martín-Díaz, 2014). Uluslararası pazar ekonomisine açılmayla kamu-özel sektör dengesinin değişmesi, sosyal ve ekonomik koşulların değişmesi kentsel kültür ve tüketim biçimlerini de etkilemiştir (Sýkora, 1994). Bu süreçte ofis yapıları; alışveriş merkezleri gibi ticari

mekânlar, çok katlı apartmanlar özel sektör yatırımcıları tarafından hayata geçirilen başlıca projelerdir.

Nehir bandında özellikle İskenderiye Bölgesi'nden itibaren batıya doğru kentin savaş sonrası değişiminin yoğun olduğu görülmektedir. BBI (Bosna Bank International) Center (Şekil 3.54a), SCC (Sarajevo City Center, Şekil 3.54), Alta Shopping Center (Şekil 3.54d), Bosmal City Center, Importanne Center (Şekil 3.54c) gibi karma kullanımdaki yapılar kentin sosyal ve ticari merkezinin bu bölgeye yoğunlaşmasını sağlamıştır. Kütle ve gabariyle öne çıkan oteller, banka binaları da kentsel dokudaki başlıca değişikliklerdendir. Yüksek yapıları ve çağdaş mimari tasarımları ile kentsel dokuyu plan ve üçüncü boyutlarıyla değiştirmiştir. Buna karşılık Başçarşı 'da turizm etkisiyle mekânsal değişimin arttığı ve geleneksel çarşı kültürünün değişerek turizme yönelik tüketim kültürünün yoğunlaştığı gözlenmektedir (Şekil 3.55).

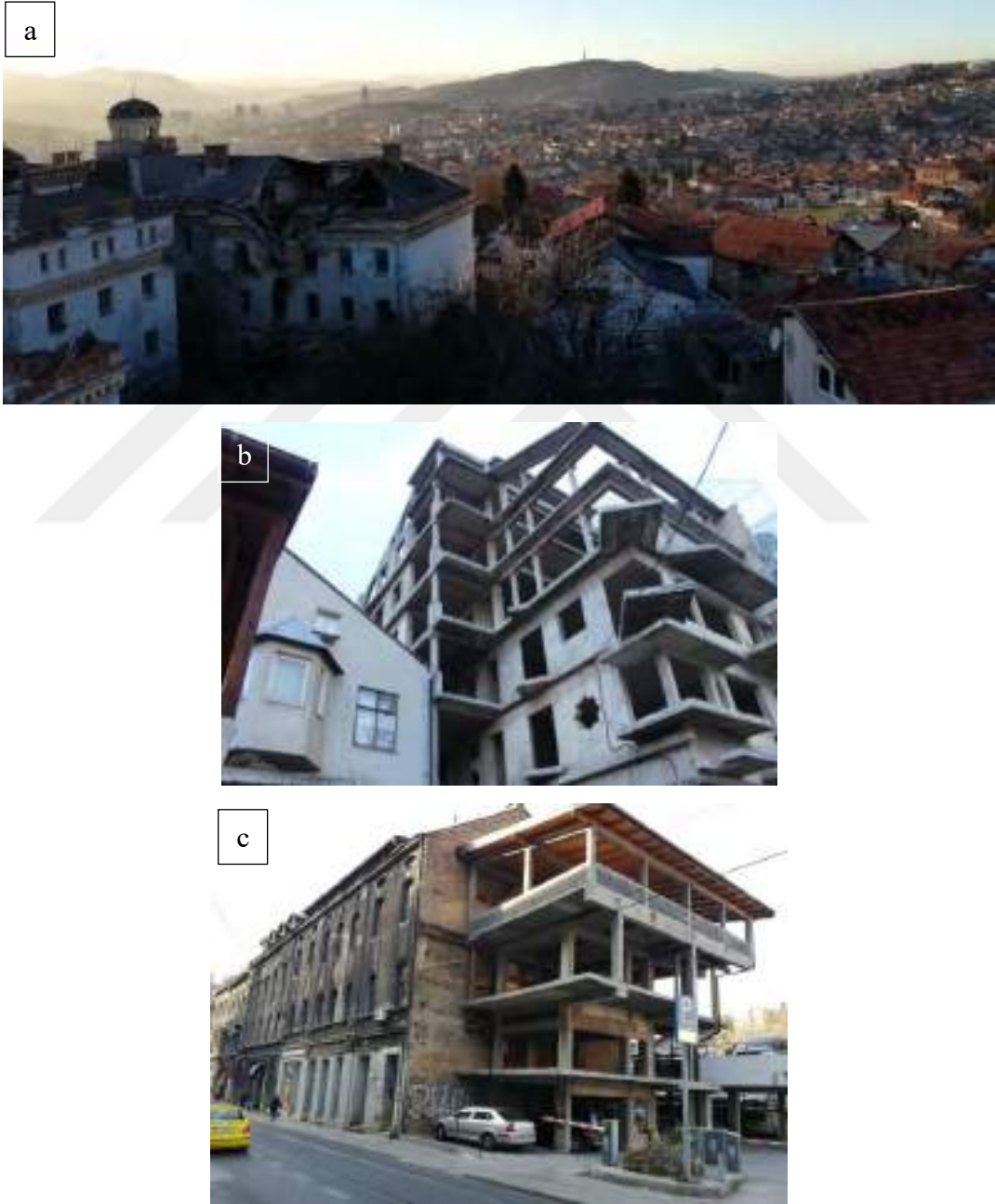

Şekil 3.54 : a) BBI Center, b) SCC yapıları, c) Importanne Center, d) Alta Shopping Center (Bilgili, 2018).

Şekil 3.55 : Başçarşı bölgesinde geleneksel dükkân yapıları (Bilgili, 2018).

Savaşın ardından gelen göçmenler çevredeki tepelere yerleşmiş, kontrolsüz gelişen yeni yerleşimler kentsel peyzajı ve kent silüetini değiştirmiştir (Şekil 3.56a). Öte yandan Dayton sonrası yeni yönetim yapısının oluşturulması ve kurumsallaşma sürecinin tamamlanması zaman almıştır. Bu süreçte kamu yatırımlarının ve kontrolünün yetersiz olması, kurumlar arası koordinasyonun zayıf olması ve gayrimenkul yatırım baskısı nedeniyle mütevazı gecekonduların yanında kütle ve gabari bakımından hacimli yapılar da kaçak olarak inşa edilmiştir (Şekil 3.56b).

Şekil 3.56 : a) Başçarşı çevresindeki tepelerde savaş sonrası yapılaşma yoğunluğunu gösteren bir örnek (Bilgili, 2018), b ve c) Saraybosna’da kaçak yapılaşmalardan örnekler (Bilgili, 2017).

ČengiĆ Villa, Otoka, Ilidža bölgelerinde yeni apartman blokları ile başlayan inşaat faaliyetleri Körfez ölkelerinden finans akışıyla konut, turizm yapıları, iş merkezleri gibi yeni yapı faaliyetleriyle devam etmektedir (Şekil 3.57). Saraybosna’da ikisi devlet, dördü özel toplam altı üniversite bulunmaktadır. Özel üniversiteler savaştan sonra, Doğu Saraybosna Üniversitesi ise savaş başladıktan hemen sonra kurulmuştur. Üniversite kampüslerinin üçü Ilidža’da, biri Doğu Saraybosna’da olmak üzere yeni gelişim bölgelerinde inşa edilmiştir. Yeni projeler özel sektör yatırımcıları tarafından geliştirilmiştir.

Şekil 3.57 : Saraybosna’da savaş sonrası konut yapıları ve yeni inşaatlar (Bilgili, 2018).

Savaştan sonra Suudi Arabistan, Türkiye, Malezya, Almanya, Avusturya ve ABD gibi ölkeler tarafından ya da özel sektör yatırımcıları tarafından finanse edilen projeler uygulanmaya başlamıştır. Sembolik yapıların ve tarihi kent merkezlerinin rekonstrüksiyonları/onarımları gerçekleştirilmiştir. Kamu yapılarının onarımları yapılarak faaliyete geçirilmiştir. Camilerin birçoğu onarılmış; bazılarının minareleri hasarlı olarak onarılmayı beklemektedir. Sivil yapılar genellikle acil barınma ihtiyacını karşılamak üzere onarıldığından niteliksiz müdahaleler dikkat çekmektedir.

2002 sonrası çağdaş müdahaleler Başçarşı Bölgesi’nde de tarihi dokunun değişmesine neden olmuştur. Kültür varlıklarının onarımı çeşitli işbirlikleriyle ve çoğunlukla dış finans kaynaklarıyla gerçekleştirilmiştir. Yeni camiler inşa edilmiş; yok olmuş ve tahrip olmuş camilerin yeniden inşası ve restorasyonu gerçekleştirilmiştir. Saraybosna’nın federatif kesiminde savaşla ya da savaş öncesi dönemde yok olmuş ve önemli bir bölümünü cami, tekke gibi yapıların oluşturduğu rekonstrüksiyonlar dikkat çekicidir. Bu rekonstrüksiyonlar etno-dinsel grupların talepleri ve dış finansörlerin destekleriyle gerçekleşmektedir. Cami imamı ve Rijaset yetkilileri ile yapılan görüşmelerde, yapıların mimari dillerinin yerel mimari dilden uzak olmasının hoş karşılanmadığı anlaşılmıştır. Kent planlama ve inşaat politikaları ile toplumsal kabullere

ilişkin gerilimleri yansıtan bu durum kentin kimliğinin değişiminde de etkili olmaktadır. Başçarşı Bölgesi koruma alanı içerisinde kaldığından kentsel dokuyu değiştiren müdahalelerin daha sınırlı kaldığı söylenebilir (Şekil 3.58). Savaş öncesinde alınan bazı kararlar doğrultusunda yıkılan yapı grubunun yerine Katar tarafından finanse edilen Hüsrev Bey Kütüphanesi'nin yapımı gibi müdahaleler tarihi dokunun yerel ölçekte değişmesine neden olmuştur (Şekil 3.58a).

Şekil 3.58 : Hüsrev Bey Camii'nden Başçarşı'ya bakış; a) Bir grup yapının yıkılıp yerine Katar'ın desteğiyle yapılar Hüsrev Bey Kütüphanesi, çarşı yapıları (Bilgili, 2018); b) Önde Saat kulesi ve Taşhan; arkada Hilton otel ve dini yapıların kuleleri (Bilgili, 2018).

Dayton Sözleşmesi resmi olarak çatışmaları sonlandırmıştır. Savaş sonrası süreç savaşın yaraları sarılırken etnik hatları işaretleyen müdahalelerin gerçekleştiği bir sürece dönmüştür. Sırp kesiminde mavi, federatif kesimde yeşil sokak tabelalarının kullanılması; Sırp kesiminde Kiril alfabesinin federatif kesimde Latin alfabesinin kullanılması; savaştan sonra mevcut yer adlarının değiştirilmesi veya yeni yer adlarının tarihten ya da savaş döneminin kahramanlarına atıfta bulunması etnik işaretlerden bazılarıdır. Etnik ve ulusalcı simgelerle hem Saraybosna'nın hem de Doğu Saraybosna'nın kentsel peyzajında etnik bölgeselleştirme devam etmektedir. Saraybosna gülleri (Şekil 3.59e), Gavrilo Princip'in bronz heykelinin Lukavici'ye yerleştirilmesi, Veliki Park'a kuşatma sırasında ölen çocuklar için yapılan anıt (Şekil 3.59d), kentin çeşitli noktalarına yerleştirilen ve saldırıların gerçekleştiği yerde ölenlerin adlarının yazılı olduğu mermer panolar (Şekil 3.59b, Şekil 3.59c) ve Vijećnica girişindeki hatırlatma panosu (Şekil 3.59) bunlardan sadece bazılarıdır. Dini yapıların inşası da etnik hatların işaretlenmesine hizmet etmektedir. Sırp kesiminde Ortodoks dini yapılarının, federatif kesimde İslam dini yapılarının sayısı savaş sonrasında artmıştır. Mimari yapılarla -özellikle dini yapılarla- ve sokak dokusuyla

birbirinden farklılaşan ve ayrılan mekânsal bir dil oluşmuş; kent peyzajını değiştiren tercihler etnik bölgeselleşmeyi güçlendirmiştir.

Şekil 3.59 : Kentin çeşitli noktalarında anılaşdırılan alanlardan bazıları; a) Vijećnica'nın girişinde asılı olan pano (Bilgili, 2017), b ve c) savaşta öldürülen insanların adlarının/sayılarının yazılı olduğu mermer panolar (Bilgili, 2018); d) Veliki Park'taki kuşatma sırasında öldürülen çocuklara adanmış anıt (Bilgili, 2018), e) Saraybosna güllerinden biri (Bilgili, 2018).

3.2.6 Saraybosna genel durum değerlendirmesi

1992-95 savaşı sırasında Saraybosna ve Saraybosnalılar mekânsal şiddet ve terör eylemlerinin ortasında kalmıştır. Saldırıları çoklu etnik yapıyı bölmek ve etnik kimliğe dair izleri silmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Kültür varlıklarına ve kentsel mekâna yönelik saldırılarla Saraybosnalıların yaşama pratikleri, kentin mekânsal örüntüleri ve dokusu savaş döneminde ve sonrasında değişmiştir. Kentsel rekonstrüksiyon sürecinin ilk döneminde iyileşmeye yönelik gerçekleştirilen eylemler kentkırım sürecine maruz kalan bir toplum için şüphesiz çok önemli olmuştur. Uluslararası kamuoyunun katılımı ve sistematik bir yaklaşımla sürecin ele alınması acil müdahaleleri etkili kılmıştır. 2002'den itibaren gelişim sürecinin de etkisiyle günümüzde tarihi kentsel dokunun yatırım baskısı altında kaldığı yeni bir döneme evrilmiştir.

Saraybosna'nın gelişimi savaş öncesinde kontrollü ve yukardan aşağıya yapılan düzenlemelerle ilerlerken savaş sonrasında -neoliberal geçiş döneminin de etkisiyle-

Saraybosna düzensiz ve kontrolsüz gelişim sürecine açık olmuştur. Devlet otoritesinin desantralizasyonu kentsel müdahale süreçlerinin belediyeler düzeyine inmesine neden olmuştur. Ulusal düzeydeki yönetim sorunlarına ve kent kurumlarının teknik ve finansal kapasite bakımından yetersiz olmasına bağlı olarak kent kurumları kentleşme ve koruma sürecini yönetmekte zorlanmıştır.

Saraybosna'nın kentselliği iyileştirilmiş; tarihi kentsel peyzaj restore edilmiştir. Kültür varlıklarının restorasyonu öncelikli ihtiyaçlar arasında görülmesi de kentin etnik, dini, kültürel çeşitliliğinin korunması bakımından önemi kabul edilmiştir. Fakat kentin kültürel mirasının ekonomi, alt yapı, eğitim, sağlık, güvenlik gibi öncelikli konularla bir bütün olarak ele alınması 2000'li yıllardan sonra mümkün olabilmektedir. Gecikme süreci kültür varlıklarına kontrolsüz müdahalelerin artmasına ve bazı ağır hasarlı yapıların tahribatının büyümesine neden olmuştur.

Saraybosna'da 1992-95 savaşında yapıların çoğunluğu hasar görmüş olsa da tarihi dokunun büyük oranda korunduğu ancak bölgesel kayıpların olduğu, mevcut yapıların onarımı sırasında değişikliklerin yapıldığı, yeni yapıların inşasıyla kentsel dokuda değişimlerin olduğu gözlenmiştir.

Tarihi önemi olan onarılmamış ya da yeniden inşa edilmemiş yapıların 2002'den itibaren yıkım veya yeni inşaat baskısı altına girdiği anlaşılmaktadır. Tarihi dokuda inşa edilecek yapıların hangi ölçütler doğrultusunda inşa edilebileceği ile ilgili planlamaların zayıf olması veya esnetilebilmesi savaşın ardından kentsel dokuda değişimin başlamasına ve giderek hızlanmasına neden olmuştur.

Alan çalışmaları sırasında kişisel görüşmeler ve gözlemlerin sonucunda Dayton Sözleşmesi'nin resmi olarak çatışmaları sonlandırdığı ancak çatışmanın nedeni olan sorunları çözemediği ve tarafları memnun edemediği anlaşılmıştır. Bosna-Hersek'in kurumları ve toplumları, kabullenemedikleri yeni düzende çatışma öncesi anıları ile çatışma anılarının arasında kalarak varlığını sürdürmeye çalışmaktadır. Etnik grupların sadece birbirleriyle değil kendi içlerinde de kimliklerine dair antropolojik tanımlamaları kimlik bunalımını arttırmıştır. Osmanlı, Avusturya-Macaristan ve son olarak Yugoslavya yönetimlerinin değişmesiyle sosyal, kültürel, ekonomik, politik ve mimari değişimler meydana gelmiş; her nesil çatışmaların/savaşların kolektif bellekte bıraktığı izlerle yeni duruma adapte olmaya çalışmıştır. Kurulan yeni yönetim sistemi ise karmaşık ve idareyi zorlaştıran yapısıyla etno-ulusalcı bölünmeleri

kurumsallaştırmıştır. Dayton Sözleşmesi ve ekleri yönetim, mülkiyet hakkı ve kültürel miras gibi alanlarda çözüm üretmeye çalışsa da politik çatışmaları bitirememiş; sözleşme ile ortaya çıkan ülke, entite, kanton, kent ve belediyeler gibi yönetim düzeylerine bağlı sorunlar devam etmiştir. Buna bağlı olarak Saraybosna'da kentsel mekânların planlanması ve yönetimi sürecinde 1992-95 savaş döneminin mimari ve kentsel mekân, kültürel miras ve bellek ilişkileri üzerine kurulu politik çatışmaları devam etmiş ve bu durum kentsel peyzajın değişmesinde etkili olmuştur.

Savaştan sonraki 25 yılda büyük ölçüde yaraların sarıldığı gözlenmiştir. Savaş sonrası ilk dönemde hasar tespitleri, enkaz kaldırma, acil yardım ve fiziksel olarak yeniden yapılanmaya ağırlık verilmiştir. 2000'li yılların başında başlayan ikinci dönemde ise sembolik değerleri ve işlevsel dönüşümleri önceleyen kentsel dönüşüm ve gelişim hareketi başlamıştır.

Kentsel çevrede ya da yapıların üzerindeki çatışma izlerinin toplumsal rahatsızlığa yol açtığı gözlenmiştir. Yerel halk çatışmanın izlerini savaş dönemine ait tarihsel ya da arkeolojik bir katman olarak değil kentsel gelişime ve iyileşmeye engel olarak görmektedir. Kentsel yıkımın ifadesi olan harap yapıların ve savaş dönemini hatırlatan anısal işaretlerin toplumsal ve kültürel bellek için sembolik rolünün belirginleştiği ve farklı etnik kesimler için farklı yorumlandığı söylenebilir.

Savaş döneminde kimlik ve belleği yok etmek üzere kentlere, kültür varlıklarına, arşiv ve müzelere ya da kültür varlıklarıyla ilişkili kurumlara yapılan bilinçli saldırılar, savaş sonrasında yerini belleğin bölünmesini ve yok olmasını hedefleyen görmezden gelme ve ihmal gibi politikalarla bırakmıştır. Etnik hatlar boyunca bölünmüş alanlarda kalan kültür varlıklarının anlamlarına, değerlerine, yorumlanmasına ve sunumuna dair beklentilerin ve uygulamaların bölünme sürecini -en azından zihinlerde- devam ettirir ve besler nitelikte olduğu değerlendirilmektedir. Yönetimlerin ve sivil toplum örgütlerinin desteğiyle yeni dini yapıların/ingelerin inşa edilmesi ya da çeşitli anı alanlarının yaratılması politik, etnik ve inanç eksenli anlaşmazlıkların sürmesinde etkili olmaktadır. Kentsel dokunun sadece savaşın ardından ortaya çıkan değişim ile değil savaş sonrası süreçte politik, sosyolojik, ekonomik durumlarla ilişkili olarak da değiştiği değerlendirilmektedir. Saraybosna çoklu etnik yapıya sahip bir kent iken -dolaşım serbestliği olsa da- görünmez bariyerlerle birbirinden ayrılmış; hem sosyolojik hem de mekânsal bakımdan bölünmüş bir kent olmuştur.

4. BEYRUT VE SARAYBOSNA'DA SAVAŞ SONRASI KÜLTÜREL MİRASI ETKİLEYEN SORUNLAR

Savaş ve silahlı çatışma bölgelerinde kültürel mirası korumaya ilişkin çalışmalar iki döneme ayrılarak incelenebilir. Bunlar, çatışmaların sürdüğü sıcak dönemde yapılan çalışmalar ve silahlı çatışmaların sonlandığı sakin dönemde yürütülen çalışmalardır. Sıcak çatışmalar sırasında -pek öncelikli olmasa da- kültür varlıklarının güvenliğinin sağlanmasına ve çatışmaların durulduğu sakin dönem için kültür varlıklarının onarımına/yeniden inşasına katkıda bulunacak çalışmalar yapılmaktadır. Çatışma bölgesindeki güvenlik güçleri ve uzmanlar gerekli güvenlik önlemlerini almaya ve kültür varlıklarını güvende tutmaya çalışmaktadır. Uluslararası kurumlar ve devletler işbirliği içerisinde kültürel miras kaçakçılığının önüne geçmeye çalışmaktadır. Çatışma bölgesinden gelen verilerle ve uzaktan algılama yöntemleri ile tahribatın analizleri yapılmaya çalışılmaktadır. Fotoğraf kampanyaları başlatılarak arşivler oluşturulmakta; envanter verileri toplanmaya çalışılmaktadır. Bağış kampanyaları ve sergilerle çatışma sonrası dönem için finansal kaynaklar aranmaktadır. Bazı araştırmacılar, mimarlık-şehircilik gibi alanlardan gönüllülerle birlikte yapıların hasar durumunu dikkate alarak koruma projelerini hazırlamaya çalışmaktadır. Çatışma bölgeleri sıcak dönemde değişmeye devam ettiğinden ve çatışma sonrası ortaya çıkan durumlar politik, ekonomik, demografik vb. başka sorunlara bağlı olduğundan çalışmalar savaş sonrası durumu yönetmekte sınırlı etkiye sahiptir.

Bu çalışmanın kapsamını oluşturan sakin dönem çalışmaları kapsamında ise iyileşme, yeniden inşa ve kalkınma programlarına ilişkin süreçler işletilmektedir. Kültür varlıkları sürecin bir bileşeni olarak alınan kararlardan etkilenmektedir. Savaş sonrası yeniden inşa süreci politikacılar, yöneticiler, uygulayıcılar ve araştırmacılar tarafından öncelikle faydacı bir yaklaşımla değerlendirilmektedir. Kentlerin yeniden inşasına ve ekonomik kalkınmaya öncelik verilmektedir. Çağdaş savaşların geride bıraktığı tahribatın boyutu bütüncül bir dizi politikanın geliştirilmesini gerektirmektedir. Nüfus yönetiminden konut ihtiyacının karşılanmasına, mülkiyet sorunlarının çözümünden kamu kurumlarının yeniden yapılandırılmasına, olağanüstü koşullara göre

düzenlenmiş yasal çerçevenin hazırlanmasından finansal kaynakların sağlanmasına ve yönetimine, güvenlik sorunlarının çözümünden plancılar, mimarlar ve diğer teknik uzmanların çalışmalarıyla alt ve üst yapının yeniden inşasına kadar oldukça karmaşık süreçlerin bir arada düşünülmesini gerektirmektedir. Kültür varlıkları sadece silahlı çatışmaya bağlı fiziksel hasarlar almamakta; sürecin her basamağındaki sorunlardan doğrudan ya da dolaylı olarak da etkilenmektedir.

Savaştan sonraki yaklaşık 30 yılda farklı yaklaşımlarla ve yöntemlerle Beyrut'un ve Saraybosna'nın yeniden inşa/iyileşme süreçleri planlanmıştır ve uygulamaları devam etmektedir. Beyrut'un ve Saraybosna'nın savaş sonrası süreci sadece fiziksel çevre üzerinden değerlendirildiğinde -ilk bakışta- herhangi bir kentte görülebilecek kentleşme sorunlarına benzer sorunlar göze çarpmaktadır. İki kentin savaş sonrası kültürel mirasını koruma sorunları, süreçleri ve sonuçları derinlemesine ve uzun devreli yönetim anlayışı bağlamında incelendiğinde ise savaşlarla tahrip olan kentlerin, herhangi bir kentteki bütünleşik planlama anlayışından ve uygulama sonuçlarından farklı durumların olduğu görülecektir. I. Dünya Savaşı'nın ardından kurulan genç devletlerde geçen yüzyıl boyunca devam eden buhranlı süreç hâlâ devam etmektedir. Bölünmelerin/çözümlerin devam ettiği, hukukun ve kurumsal yönetimlerin zayıf olduğu, demokrasinin gelişmediği devletlerde savaş sonrası iyileşme/yeniden inşa sürecini etkileyen ve çatışmalı durumu farklı biçimlerde sürdüren tartışmalı durumlar ortaya çıkmaktadır. Her şeyden önce geçmiş ve talep edilen geleceğin anlamları üzerine kurgulanan sembolik ve politik bir süreçten bahsedilebilir.

Savaş sonrası kentsel rekonstrüksiyon sürecinin sosyo-politik durumlarla ilişkisi, ekonomik kalkınma süreçleri, kültürel mirasın süreçteki rolü gibi çeşitli konularda çok sayıda araştırma yapılmıştır (Bollens, 2006; Harb, 2001). Savaşlarla/çatışmalarla tahrip olan kentlerin yeniden inşa sürecinde kültürel miras ne yazık ki öncelikli konular arasında yer almamaktadır. Kültürel mirasın sürecin vazgeçilmez bir bileşeni olarak ele alınmasının gerekliliği konusunda geçtiğimiz yıllarda farkındalık artmıştır. Savaş sonrasında ortaya çıkan karmaşık sorunlara rağmen kültürel mirasın korunmasında yönetim ve uygulama süreçlerini bütüncül olarak ele alan çalışmalar az ve yetersizdir.

Bu bölümde Lübnan/Beyrut ve Bosna-Hersek/Saraybosna örnekleri üzerinden genç devletlerde politik mücadelelerle devam eden çatışmalı durumların ve sorunların yeniden inşa/iyileşme sürecinde kentsel kültür varlıklarını ve tarihi kentsel dokuyu

bütün katmanlarıyla nasıl etkilediği karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Saraybosna’da ve Beyrut’ta savaş sonrası ortaya çıkan sorunlar, durumlar ve çözüm yöntemleri nelerdir? Kültür varlıklarına müdahale yaklaşımları nasıl belirlenmiştir ve tercihler neler olmuştur? Yeniden inşa/iyileşme süreçleri ve aktörleri tarihi kentsel dokuyu nasıl etkilemiştir? Kent jeopolitiği koruma uygulamalarını nasıl şekillendirmiştir? Yaklaşımlar genel geçer koruma ilkeleriyle ne kadar tutarlıdır ve sonuçları nelerdir? Bu bölümde bu soruların cevapları karşılaştırmalı olarak araştırılmıştır. Böylece kentsel dokunun tarihsel ve politik nedenlere bağlı gelişimi ve değişimi, etnisite ve inanç çeşitliliği, tarihsel süreçleri bakımından benzerlikler barındıran iki kentin savaş sonrası rekonstrüksiyon sürecinde karşılaştıkları sorunlar, çözüm yaklaşımları ve sonuçları araştırılmıştır. Benzerlikleriyle ve farklılıklarıyla değerlendirilmiştir.

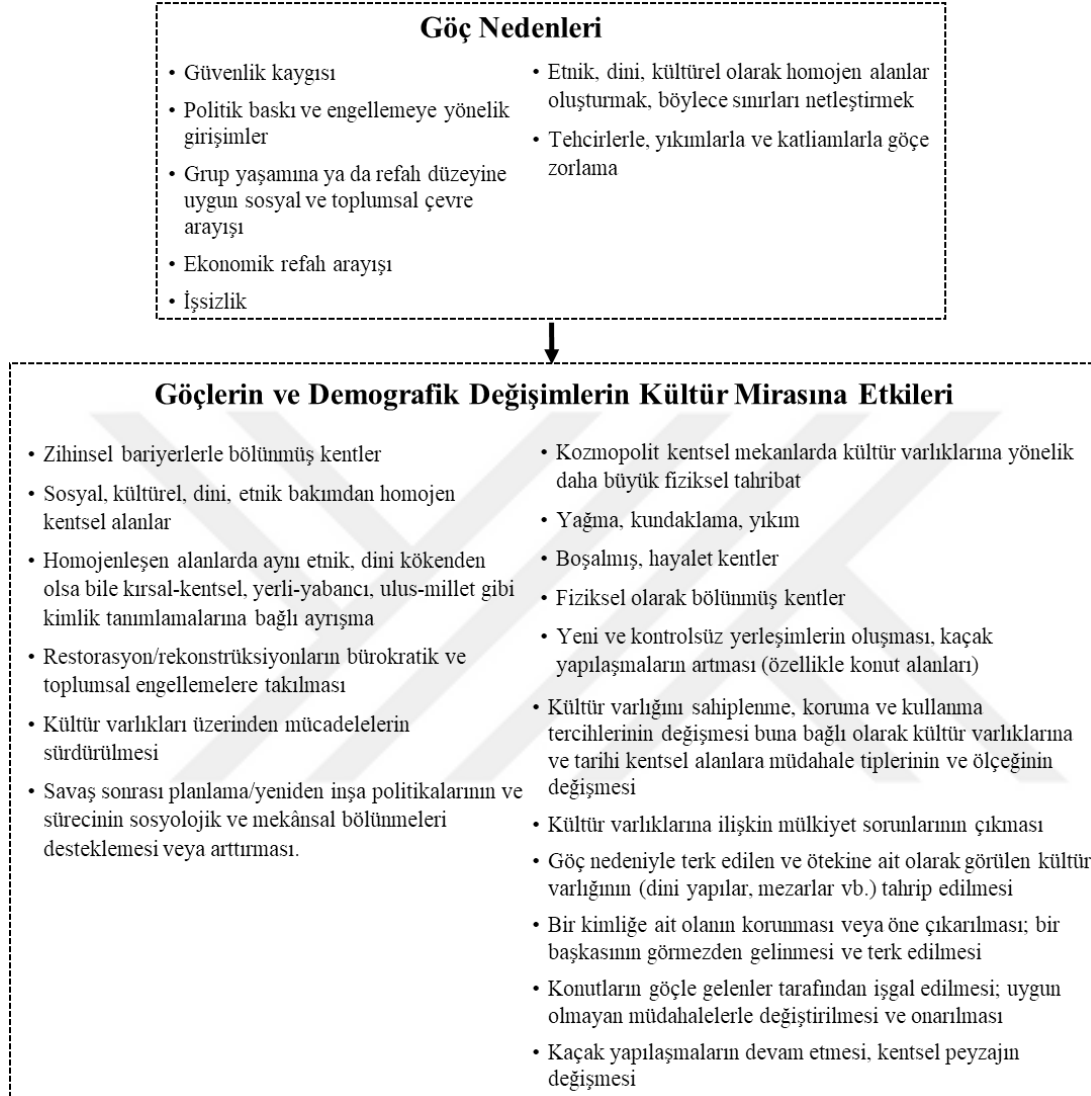
4.1 Çatışma Sonrası Kültürel Mirasın Korunmasında Yönetsel Sorunlar

Yeni savaşların tehdit ettiği coğrafyalarda silahlı çatışmalar ülkelerin sosyolojik yapılarında, demokratik düzenlerinde, devletlerin kurumsal yapılarında ve yasalarında önemli değişimler meydana getirmektedir. Çatışmalı süreçte ortaya çıkan karmaşık ve büyük coğrafyalara yayılan sorunlar savaş sonrasında kültür varlıklarının korunmasında ve sürekliliğinin sağlanması konusunda engel teşkil etmektedir. Bu bölümde Lübnan ve Bosna-Hersek örneklerinde savaş sonrası kültürel mirasın korunmasında yönetsel sorunlar ana hatlarıyla incelenmiştir. Demografik yapının değişimi, göçler, mülkiyet, yasalar, paydaşlar, finans sorunları bu bölümün ana hatlarını oluşturmaktadır.

4.1.1 Göçler-geri dönüşler ve demografik yapının değişimi

Bosna-Hersek’te ve Lübnan’da etnik köken, inanç, politik tercihler gibi nedenlerle ortaya çıkan, çatışmaya/savaşa dönüşen anlaşmazlıklar çatışma süresince ve sonrasında demografik yapıyı değiştirmiş; sosyal yaşamı zayıflatmış; kültürel mirası etkilemiştir (Şekil 4.1). Gruplar çatışma döneminde can güvenliğinin sağlanabileceği yaşam alanlarına göç etmeyi tercih etmiş ya da bilinçli olarak göçe zorlanmıştır. Çatışma sonrasında ise politik baskılar, güvenlik kaygıları, grup yaşamına uygun sosyal çevre arayışı, ekonomik buhranlar, işsizlik sorunları gibi nedenlerle kitleler göç etmeye devam etmiştir. Göçlerle ve demografik değişim ile kentlerin sosyal, kültürel,

ekonomik ve kentsel düzeni değişmektedir. Bu değişim kültür varlıklarının tahribatında, koruma süreçlerinde, tarihi kentsel dokunun değişiminde etkili olmaktadır.

Şekil 4.1 : Silahlı çatışma ve savaşlara bağlı göçler, demografik yapıdaki değişimin kültür varlıklarına etkileri (Bilgili, 2020).

Nüfus yapısındaki değişimi tersine çevirmek ve iyileşme sürecinin etkili olması için bazı araçlar üretilmektedir. Lübnan’da göçlere ilişkin belirgin bir araç üretilmemiştir. Af yasası gibi uzlaştırıcı bazı düzenlemeler yapılmış; BMB’de tarihi çarşılar gibi çeşitliliği temsil eden kentsel mekânların yeniden inşası ile diğer problemlerin de çözüleceği düşünülmüştür. Bosna-Hersek’te ise Dayton Sözleşmesi Ek 7 ve Ek 8 gibi bazı düzenlemelerle geri dönüşlerin önünün açılması hedeflenmiştir. Kültür varlıklarının ve konutların onarımının/rekonstrüksiyonunun sürece katkı sağlaması amaçlanmıştır. Bu başlık tez çalışmasının ana konusunu oluşturmadığından kapsamlı

sosyo-mekânsal analizler yapılmamıştır. Lübnan/Beyrut ve Bosna-Hersek/Saraybosna için araştırmalardan, kişisel görüşmelerden ve gözlemlerden tespit edilen durumlar ele alınmıştır. Nüfus hareketlerinin kentin sosyal ve fiziksel çevresindeki değişime ve koruma süreçlerine etkisi genel olarak değerlendirilmiştir.

Beyrut'ta şiddet eylemleriyle inanç bakımından heterojen olan alanlar, homojenize olmuştur. Yüzbinlerce insan yer değiştirmek zorunda kalmıştır. Beyrut'taki Müslümanlar doğu Beyrut'tan Batı Beyrut'a, Hristiyanlar Batı Beyrut'tan Doğu Beyrut'a doğru hareket etmiş; homojenite artmıştır (Genberg, 2002; Nasr, 1993). Nüfus değişimlerine dair kesin istatistik verileri olmamakla birlikte 1975-1989 arasında batı Beyrut'ta ve banliyölerinde Hristiyan nüfus %35'ten %5'e; doğu Beyrut'ta Müslüman nüfus %8'den %1'e; Beyrut'un doğu banliyöleri 1975'te %40 olan Müslüman nüfus 1989'da %5 düşmüştür (Genberg, 2002, s. 420; Nasr, 1993, s. 69).

Farklı inançtan, mezhepten ve etnik kökenden gelen insanların bir arada bulunduğu, kozmopolit yapısıyla kent ve kentliler için özel anlam taşıyan Beyrut'un tarihi şehir merkezi çatışmalarda en çok tahrip olan bölge olmuştur. Özellikle Beyrut çarşıları savaşın öncesinde canlı ve çeşitliliğin olduğu bir bölge iken savaş sırasında yerle bir olmuştur. Çatışmalı süreçte mezhepsel bölünmeler artmıştır. Kentsel nüfus etnik ve dini toplulukların homojen bir şekilde yaşadığı kenar mahallelere yerleşmiştir. Yerleşimler arasındaki mezhepsel hatlar daha fazla belirginleşerek birbirinden ayrılmıştır. Bugün görünürde kenti ikiye bölen resmi olarak tanımlanmış bir sınır hattı yoktur fakat demografik, kültürel ve psikolojik sınırlar kentte gezerken ya da insanlarla konuşurken hissedilebilmektedir.

Savaş öncesinde Lübnan genelinde nüfuslarının 14 bin civarında olduğu tahmin edilen Yahudi nüfus savaşla birlikte göç etmiştir. 1948 yılında İsrail Devleti'nin kurulmasıyla Yahudi nüfusunun arttığı tek Arap devletidir. Lübnan Devleti'nin bütün etnik ve dini grupları koruyan politikası ile Marunî, Dürzi, Sünni, Şii topluluklar arasında yaşama imkânı bulmuşlardır. Bu durum 1967'deki altı gün savaşıyla tersine dönmüş, 1970 yılına kadar Yahudi nüfusunu kaybetmiştir (Salameh, 2019; Schulze, 2009a,2009b). Bugün itibariyle Lübnan'da tanınan ve temsil edilen Yahudi bir topluluk bulunmamaktadır. Beyrut'ta Wadi Abu Jamil'in yeşil hat sınırları içerisinde kalması nedeniyle çatışmalar sırasında tamamen terk edilmiş; sürekli saldırılara maruz kalmış ve tahrip olmuştur. Savaştan sonra özel fonlardan sağlanan bütçe ve Solidere'nin

katkıları ile Maghen Abraham Sinagogu onarılmıştır fakat ibadete kapalıdır ve Lübnanlı Yahudilerin geri dönüşü için yeterli olmamıştır.

Savaş sonrası rehabilitasyon ve kentsel rekonstrüksiyon süreci Beyrut Merkez Bölgesi'ne odaklanmış ve kentin diğer bölgeleri planlı iyileşme sürecinin dışında kalmıştır. Merkez Bölge'nin komşuluğundaki alanlarda programsız değişim süreci başlamıştır. Beyhum (1992) ve Kabbani (1992) gibi bazı araştırmacıların 1990'ların başında eleştirdiği üzere BMB, çevresinden soyutlanarak soylulaşmış; kent içinde ayrıcalıklı bir alan haline gelmiştir (Yahya, 2007). Merkez Bölge, planlama ve imar etkinlikleri bakımından kentin geri kalanından ayrıştığı gibi kimlik, bireylerin hissettiği aidiyet ve güvenlik kaygıları bakımından da sosyolojik bölünmeler devam etmiştir. Ortaya çıkan sosyo-mekânsal homojenlik tek başına bir çatışmaya neden olmamakla birlikte bölünmüş sosyal ve fiziksel yapı ya da zihinsel bariyerler kentsel ve toplumsal gerilimleri canlı tutmaktadır. Bollens'in de (2001) ifade ettiği gibi "ötekini tanımamak tek tipleşmeyi kolaylaştırır, biriyle iletişim kurulduğunda o kişiyi şeytanlaştırmak zorlaşır (Bollens 2001, s. 87)." Kent planlamanın sosyolojik boyutu kapsamında savaşı unutmaya ya da hatırlama konusundaki tartışmalar akademik çevrelerde ve sivil toplum örgütleri düzeyinde devam etmektedir fakat devlet politik, sosyolojik ve yönetsel kaygılar nedeniyle savaş anısı olarak korunabilecek öğelerin korunmasında çekimser kalmış; sivil toplum hareketlerini desteklemekten uzak durmuştur (Haugbolle, 2010).

Beyrut gibi hızla büyüyen, değişen ve kamu otoriteleri tarafından politik, sosyolojik, ekonomik gerekçelerle yönetilmekte zorlanılan bir kentte tarihi ve kültürel değerlerin birleştirici uzlaştırıcı rolü üzerinde özellikle durmak ve sosyal, mekânsal bölünmelere karşı çözüm üretme arayışında önemini vurgulamak gerekmektedir. Beyrut'ta yeniden inşa sürecinde buna vurgu yapılırsa da Merkez Bölge ve çevresi için başarılı olunduğu söylenemez.

Bosna-Hersek'te de savaşla başlayan etnik temizlik kampanyası ve Dayton Anlaşması sonrası bölgesel bölünmelere bağlı olarak büyük çaplı nüfus hareketleri gerçekleşmiştir (Burg & Shoup, 1999; Toal & Dahlman, 2011). Bosna-Hersek nüfusunun yarısından fazlası yerlerinden edilmiştir. 1.1 milyon kişi ülke içinde yer değiştirmiş, 1.2 milyon kişi ise başka ülkelere sığınmıştır (Bieber, 2006; ICG, 1997). İsrail-Filistin geriliminin Lübnan gibi komşu ülkelerde yarattığı sorunlar göz önüne alındığında Dayton Anlaşması Ek 7 pratik fayda sağlamıştır. Savaş sırasında mono-

etnik bölgeler oluşturmak isteyen siyasi güçlerin aksine yerlerinden edilmiş insanların geri dönmelerine olanak tanımıştır. Geri dönüş sürecinde en ciddi sorun yaşadığı bölgede azınlık durumunda olanların savaş öncesi ikametgâhlarına geri dönüşlerinin sağlanmasıydı. BH Federasyonu sınırları içerisinde yaşayan Boşnakların federasyon içerisinde kalan yerleşimlerine ve SC sınırları içerisinde yaşayan Sırp'ların kendi yerleşimlerine geri dönüşleri -sorunlar yaşansa bile- gerçekleşmiştir. Etnik temizliği geri alma konusunda odak, gerçek ikameti BH Federasyonu'nda olan Sırp'lar ile SC'de olan Boşnakların savaş öncesi yaşam alanlarına dönmelerini sağlamak olmuştur. Bieber (2006)'e göre 1996-2004 yılları arasında 1 milyonunun üzerinde BH'li yaşam alanlarına geri dönmüştür. Dayton Anlaşması sonrası Bosna-Hersek Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti arasındaki etnik bölünme güçlenmiştir. Çeşitliliği olan bir toplum yapısının yeniden oluşmasının Sırp'lara siyasi, sosyal ve ekonomik egemenliklerini kaybettirebileceği düşüncesiyle SC yönetimi geri dönüşleri engellemiştir. Geri dönenlerin çoğu mülkiyet haklarını geri kazanmış; ardından mülklerini satarak etnik çoğunluğun yaşadığı yerlere göç etmiştir. Ek 7'nin sunduğu mülkiyet hakkının iadesi geri dönüşleri teşvik eden bir mekanizma olsa da gayrimenkullerin satış yoluyla el değiştirmesi, geri dönüşlerin sınırlı kalmasına neden olmuştur. Satıştan edinilen gelir yeni yerleştikleri alanlarda kullanılmış; bir anlamda tazminat olarak kullanılmıştır. Öte yandan yasal olarak gayrimenkulü olmayanların savaş öncesinde yaşadıkları alanlara dönüşleri için destek talepleri reddedilmiştir. Geri dönüp asıl ikametgâhına yerleşenler ise genellikle yaşlı ve çocuksuzdur (Ks, 16 Kasım 2018). Bu da çoklu-etnik yapının yeniden kurulmasına hizmet etmez. Fiziksel olarak mülkün iadesinin sağlanması sosyal ve kültürel yaşamın sürdürülmesi, sonraki nesiller için fırsatlar yaratması bakımından yeterince başarılı olamamıştır. Bütün bu süreç tarihi kentsel alanların ve kültür varlıklarının savaş sonrası koruma sürecini doğrudan ve dolaylı olarak etkilemiştir.

Bosna-Hersek'te kültürel mirasın restorasyonu sadece bir yapının fiziksel olarak inşasını değil toplumsal belleğin, kimliğin, kültürün dolayısıyla etnik temizlik kurbanlarının ve savaş mağdurlarının yaşamlarının restorasyonu anlamına geliyordu. Bu yüzden savaş sırasında kültürel miras üzerinden yürütülen yıkım ve temizlik kampanyası savaştan sonra yerini bürokratik ve toplumsal engellemelere bırakmıştır. Kültür varlıklarının restorasyon ve rekonstrüksiyonu için girişimler yargıya taşınmış ve çoğu zaman insan hakları, adalet ve eşitlik mücadelesi verilmiştir. Toplamlar

arasındaki gerilimlerin yükselmesi kültürel miras çalışmalarının aksamasına neden olmuştur. 1993 yılında yıkılan Banja Luka, Ferhadiye Camii rekonstrüksiyonu yapılarak ancak 2016 yılında ibadete açılabilmiştir. Ferhadiye Camii örneği sürecin etkilerinin ne kadar uzun sürebildiğini göstermektedir. Kültürel ve dini anıtların restorasyon ve rekonstrüksiyonu BH Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti'nde yaşayan yerlerinden edilmiş kişilerin kendi yerleşimlerine dönüşünü destekleyici olmuştur. Savaş döneminde değişen demografik yapının -sınırlı düzeyde olsa da- eskiye dönmesinde etkili olmuştur. Ancak şiddetin etkileri toplumları, kentsel alanları, miras alanlarını, miras alanında çalışanları etkilemeye devam etmiştir.

Saraybosna, Doğu ve Kuzey Bosna'dan göçe zorlanmış Boşnakların gelmesiyle ve Sırpların göç etmesiyle homojenize olmuştur (Bollens, 2006; Markowitz, 2007). Fiziksel sınır ögesi olmamasına rağmen -Beyrut örneğinde olduğu gibi- batıda havalimanının kıyısından Dobrinja'yı bölen ve Saraybosna'nın güney hattı boyunca uzanan görünmez sınırlar, Saraybosnalılar için psikolojik bariyer oluşturmaktadır.

Saraybosna bugün kuşatmaya direnenlerin, savaş döneminde göç edip savaş sonrasında geri dönenlerin ve başka bölgelerden göç edenlerin kenti olmuştur. Sosyal ilişkileri yeniden kurulan Saraybosna'nın fiziksel mekânı da değişim geçirmiştir. Saraybosna tahrip olmuş fiziksel çevre ve travma yaşamış bir toplum ile yeniden inşa edilmiştir. Çatışma öncesinin ve sonrasının politik ve toplumsal dinamikleri, kentin yeni demografik yapısının fiziksel çevreyle olan ilişkisi ve kent sakinlerinin aidiyet hisleri savaş sonrası Saraybosna'da uzlaşma sorununun temellerini oluşturmaktadır. Saraybosna için etno-dinsel bölünmeye ek olarak göçlerle gelenler ve Saraybosnalılar arasında kırsal ve kentsel ayrımı sosyal ilişkilerde ve kentsel alanlara yerleşimde görünür olmuştur. Bosna-Hersekli veya Saraybosnalı Boşnaklar ile Sırbistan'ın Sancak Bölgesi'nden gelen Boşnaklar arasında bile farklılaşma olduğu anlaşılmaktadır. Sancaklı Boşnaklar, Sırbistan'da kalan Boşnakların orada Boşnak oldukları için, Bosna-Hersek'te ise Sırbistan'dan geldikleri için istenmeyenler olarak görüldüklerini ifade etmektedir (Č, 28 Kasım 2018; Ft, 12 Kasım 2018). Sosyalist Saraybosnalılar veya kendini Yugoslav olarak tanımlayanlar Sancaklı Boşnakları daha dindar veya radikal görmekte; kentin sınırlı kaynaklarını Sancaklılarla paylaşmaktan rahatsızlık duymaktadırlar (H, 10 Aralık 2018; HD, 2 Aralık 2018; S, 3 Kasım 2018).

SC'de ve BH Federasyonu'nda işsizlik bugün başlıca sorunlardandır. Savaş sonrasında Bosna-Hersek'ten başta Almanya olmak üzere diğer Avrupa ülkelerine göç

hızlanmıştır. BH Federasyonu’nda ve SC’de tarafların nüfus politikaları gereği göçlere mani olma çabalarına rağmen istenilen sonuç alınamamaktadır. Eğitimli nüfus, işsizlik nedeniyle kafelerde vakit geçirmekte ya da eğitim alanının dışındaki işlerde çalışmaktadır (Fh, 26 Ekim 2018; H, 26 Ekim 2018; K, 26 Ekim 2018). Körfez ülkelerinden gelen turistlerle birlikte Saraybosnalılar, sosyal ihtiyaçlarını gidermek için AVM’leri tercih etmektedir. Kişisel görüşme yapılan Saraybosnalılardan⁴⁶ Başçarşı Bölgesi’ne uzun süredir gitmediğini ve gitmeyi tercih etmediğini belirtenler olmuştur. Çağdaş tasarımlarıyla “kentsel mekânı değiştiren yeni yapılar” -işsizlik gibi savaş sonrasının kronik sorunlarıyla birleşince- savaş sonrası tüketim eylemlerinin gerçekleştiği “yeni sosyal mekânlar” olmaya başlamıştır (M, 13 Aralık 2018; R, 9 Kasım 2018). Bu da Başçarşı’nın turistlerin yoğun kullandığı ya da çoğunlukla İslami profile sahip Saraybosnalıların kullandığı tarihi kentsel alan olmasına neden olmuştur.

Saraybosnalıların yeni inşa edilen yapılar, onarımı/rekonstrüksiyonu yapılan kültür varlıkları ve tarihi yapıların üzerindeki savaş izleri üzerinden ifade ettikleri kentsel mekân deneyimleri değişkenlik göstermektedir. Bu kendilerini nasıl tanımladıklarıyla, etno-ulusal ve dinsel düşünceleriyle, geçmiş mekânsal deneyimleriyle ilişkilendirilebilir. Örneğin; alan çalışmaları sırasında bir kesim savaş öncesinde yok olmuş camilerin rekonstrüksiyonu için “yapılması engellenemez” diyerek yok olmuş kültür varlıklarının rekonstrüksiyonunu desteklediğini belirtmiştir (Ş, 28 Kasım 2018). Ayrıca Bosna-Hersek’in yerel mimari kimliğiyle örtüşmeyen yeni camiler inşa etmek yerine geçmişte kaybedilen camilerin ve Taşlıhan, Firuz Bey Hamamı gibi arkeolojik kalıntı düzeyinde olan kültür varlıklarının yeniden yapımına, hasarlı camilerin onarımına, öncelik verilmesi gerektiğini de savunmaktadırlar (K, 4 Aralık 2018; Mf, 7 Aralık 2018). Kişisel görüşmelerden elde edilen bu görüşler, çoğunlukla İslam ve Osmanlı kimliği güçlü olan Boşnaklar tarafından ifade edilmiştir ve etno-ulusal, dinsel düşüncelerin izlerini taşımaktadır. Bölüm 4.2’deki uygulamalar dikkate alındığında savaşla birlikte nüfusu büyük ölçüde homojenleşen Saraybosna’da, bu görüşlerin kentsel peyzajı etkilediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bir başka kesim ise Saraybosna’nın başka sosyo-mekânsal ihtiyaçlarının olduğunu veya söz konusu kültür varlıklarına göre ele alınması gereken daha öncelikli kültür varlıklarının olduğunu belirtmiş; ilk düşünceyi savunan kişilerin Saraybosna’yı “İslamlaştırmayı” ya da

⁴⁶ Arkeolog, Tarihçi, İktisatçı, Sanat Tarihçisi, Antropolog, öğretmen, imam, kütüphane görevlileri, arşiv çalışanları, kafe ve lokanta işletmecileri, akademisyenler ve siviller ile görüşülmüştür.

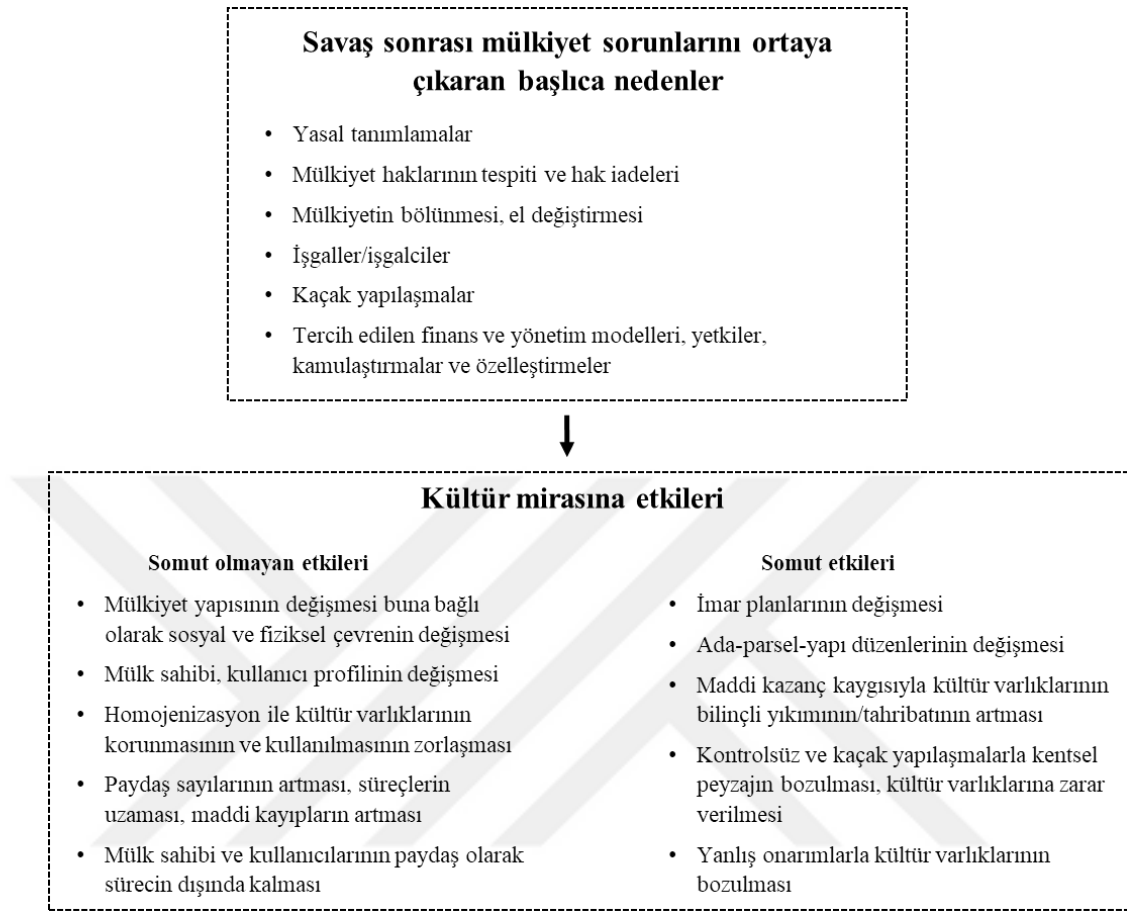
“Osmanlılaştırmayı” amaçladıklarını savunmuşlardır. Bu görüşler ise çoğunlukla sosyalist Boşnakların, kendini Yugoslav olarak tanımlayanların ve Hırvatların görüşüne dayanmaktadır. Kent sakinlerinin mekânsal deneyimlerine bağlı olarak kentsel mekândaki değişimlere dair görüşleri de değişiklik göstermektedir. Kişisel görüşmelerde çağdaş yapıların, kütle ve gabarileriyle kentin tarihi kentsel dokusunu ve silüetini bozduğunu, kentin üzerine çöken hayaletler gibi olduğunu düşünenler olduğu gibi yaşayan bir kentin değişiminin normal olduğunu düşünenler de vardır. Kültür varlıklarının cephe sağlıklaştırma çalışmalarını nasıl buldukları sorulduğunda ise hiçbir şey yapılmadığı ve her yerde çatışmanın kötü izlerinin görüldüğü dile getirilmiştir. Hırvat, Boşnak veya Arnavut; Müslüman veya Hristiyan; genç ya da yaşlı farklı kesimlerin verdiği bu cevap Saraybosna’da yaşayanların savaşın izlerini görmekten memnun olmadığını göstermektedir.

Yukarıdaki gözlemlerden de anlaşılabacağı üzere, Saraybosna’nın savaş sonrasında değişen demografik yapısına ve sosyal, kültürel, ekonomik koşullarına bağlı olarak kentte yaşayanların kent algısı ve kültürel miras algısı değişmiştir. Saraybosna’nın tarihi kentsel çevresindeki fiziksel değişim Beyrut’taki kadar belirgin değildir ve daha yerel ölçekte kalmaktadır. Ancak yerel ölçekteki sembolik müdahalelerin bile - görüşülen kişiler için- hissettirdiği etkinin büyük olduğu anlaşılmaktadır. Kent ve kültürel miras üzerinde hak iddia eden farklı toplumsal kesimlerin kendilerini tanımlama biçimleri, etno-ulusal ve dinsel düşünceleri, mekânsal ihtiyaçları, savaş öncesi ve sonrası mekânsal tecrübeleri bu algının değişmesinde etkili olmuştur. Dolayısıyla değişen demografik yapıya bağlı olarak kentin ve kültürel mirasın mücadele unsuru haline geldiği söylenebilir. Buna karşılık kamu hizmetlerinin yetersizliği ve kültür varlıklarının korunmasına ilişkin etkin adımların atılamaması gibi ortak şikâyetler ve çatışma izlerinin giderilmesi gibi ortak talepler de dile getirilmektedir.

4.1.2 Mülkiyet sorunları ve yönetimi

Savaş sırasında ortaya çıkan ve sonrasında devam eden kitlesel nüfus hareketleri ve işgaller, savaş sonrasında çözülmesi gereken mülkiyet sorunlarının temelini oluşturmaktadır. Mülkiyet sorunları iyileşme sürecinde kentsel rekonstrüksiyon ve kültürel mirası koruma çalışmalarını etkilemektedir (Şekil 4.2). Tahrip olan kentlerin

ve kültür varlıklarının onarım ve yeniden inşa süreçlerinin başlatılabilmesi ve programlı yürütülebilmesi için mülkiyet sorunlarının hızla çözülmesi gerekmektedir.

Şekil 4.2 : Silahlı çatışma ve savaşlara bağlı göçler, demografik yapıdaki değişimin kültür varlıklarına etkileri (Bilgili 2020).

Her ülkenin vatandaşlarına tanıdığı mülkiyet hakları ve mülkün yönetim biçimi ile ilgili yasal tanımlamaları birbirinden farklıdır. Savaşlarda/silahlı çatışmalarda kamu kurumlarının, arşivlerin tahrip edilmesi ve yok edilmesi mülkiyet haklarının tespitini zorlaştırmaktadır. Mülkiyet hakkının tespit edilebilmesi durumunda ise hak sahiplerinin ölmesi, veraset yoluyla mülkiyetin bölünmesi gibi mülkiyet sorunlarıyla karşılaşmaktadır. Tarihi alanlarda veraset yoluyla intikal eden ve hâlihazırda bölünmüş olan mülkiyet hakları savaş sonrasında daha fazla bölünerek karmaşık bir hal almaktadır. Buna göre Bosna-Hersek ve Lübnan'da savaş sonrası yeniden inşa süreçlerini başlatabilmek için mülkiyet sorunlarını çözmek amacıyla farklı yöntemler tercih edilmiştir. Lübnan/Beyrut'ta BMB'nin yeniden inşası için özel sektörün yetkilendirildiği tek merkezli bir yönetim modeli tercih edilmiş; kamulaştırmalar özel sektör eliyle gerçekleştirilmiştir. Bosna-Hersek/Saraybosna'da ise süreç tek merkezli

olmamış; mülk sahiplerinin mülkiyet hakkı öncelenmiştir. Uygulamalar çoğunlukla mülk sahipleri, özel sektör ve sivil toplum kuruluşları eliyle yürütülmüş; Beyrut'un aksine savaş öncesinde kamu mülkiyetinde olan mülkler özelleştirilmiştir.

Lübnan'da yaşanan ekonomik buhran ve devletin talepleri karşılama konusundaki yetersizliği yeniden inşa sürecinde özel sektörün etkin olabileceği bir ekonomi ve yönetim modelini gerektirmiştir. Lübnan Devlet yönetimi, 1992 yılının Aralık ayında kurulan gayrimenkul şirketi Solidere'yi -devlet otoritelerini etkilemeyi başaran zengin iş adamı ve müteahhit Refik Hariri'nin de önerileri doğrultusunda- rekonstrüksiyon sürecinde finans, kamulaştırma, planlama ve inşaat uygulamaları için yetkili kılmıştır. Ekonomik hedeflere ulaşma ve Beyrut'u savaş öncesi dönemdeki zenginliğine kavuşturma hedefleriyle proje kapsamında Solidere dünya çapında yatırımcıları çekmeyi başarmıştır. 1994 yılında toplam değeri 1.82 milyar dolar olan hisselerin 650 milyon dolarlık kısmı yatırımcılara satılmıştır. Böylece Beyrut Merkez Bölgesi'nin yeniden inşa süreci kısmen devlet elinden çıkmış; bir grup girişimci ve yatırımcı tarafından idare edilen bir gayrimenkul şirketine devredilmiştir. Kent merkezinde kiracı ya da mülk sahibi olarak hak sahibi olan paydaşlar ise sürecin dışında kalmıştır.

Beyrut'ta Solidere alanında 1630 parsel için yüz binin üzerinde hak iddiasında bulunan talep sahibi olduğu tahmin edilmekteydi. Hak talebinde bulunanların arasında bir zamanlar burada ofisi bulunan büyük batılı şirketler de bulunmaktaydı. Lübnan mülkiyet yasaları süreci daha da karmaşık bir hale getirmiştir çünkü bir mülk için hem kiracının hem de gerçek mülk sahiplerinin mülkiyet hakları bulunmaktaydı. Mülk sahibi, kiracı ve diğer hak sahiplerinin bir kısmı -kendi mülkünü onarabilecek ya da yeniden inşa edebilecek ekonomik imkânlarla sahip olanlar- bütün alanın kontrolünün bir şirket tarafından alınmasına karşı çıkmıştır. Bir kısmı da Solidere'nin gayrimenkul değerlendirme yöntemini sorgulamış ve direnç göstermiştir. Gayrimenkuller arsa ve üzerindeki yapının mevcut durumu dikkate alınarak değerlendirilmiştir.

Mülk sahiplerinin bir kısmı iç savaş sırasında ölmüş, kent merkezinde zaten çok parçalı olan mülkiyet yapısı daha da parçalanmıştır (Schmid, 2006, s. 369). Geçen yirmi yıllık süreçte savaştan kaçan mülk sahipleri ya da onların varisleri için Beyrut'a yatırım yapmak veya geri dönüş planı yapmak pek mümkün görünmemiştir. Savaştan sonra BMB'deki yapılar 1032 mülk sahibi ve yasal kullanıcının yanında savaş döneminde mülteci durumuna düşmüş ve BMB'yi işgal etmiş 17.890 aile tarafından kullanılmaya başlamıştır. 1996 yılında alanın tamamen boşaltılması işlemi

tamamlanana kadar Solidere 1185 yasal kullanıcı ve 20.078 ailenin tahliye işlemlerine destek vermiştir. Tahliye işlemlerinin toplam maliyeti 191 milyon doları bulmuştur (Solidere, 1995). Böylece BMB’de özel sektör eliyle gerçekleştirilen kamulaştırmalarla büyük ölçekli mülkiyet değişim hareketi ve kapsamlı yıkım süreci başlatılmıştır. Solidere yasal hak sahiplerine -mülk sahiplerine/kiracılara- üç seçenek sunmuştur (B, 31 Ocak 2018). Bunlar;

1. Mülkiyetin/kiracılık haklarının Solidere Şirketi’ne ücreti karşılığında devredilmesi/satılması,
2. Mülkiyet/kiracı hakları karşılığında Solidere Şirketi’nin hissedarı olunması,
3. Mülkiyet hakkını elinde tutmak isteyen mülk sahiplerinin ve kiracıların, Solidere Şirketi’nin belirlediği koşullara uymak şartıyla haklarını ellerinde tutabilmesidir. Ancak Solidere’nin kentsel rehabilitasyon maliyetlerine katılma zorunluluğu gibi getirdiği bazı koşullar hak sahiplerine fazladan maddi yük getirmiştir. Ayrıca yeterli finansal kaynağa sahip olan kiracı, mülk sahibi ya da rehabilitasyonu yapmak isteyen kişi ve kurumların yapılacak işleri Solidere’nin teknik rehberliğinde yapma zorunluluğu da bulunmaktadır. Kamulaştırma sonrasında mülkünü geri almak isteyen hak sahipleri de kentsel rehabilitasyon maliyetlerine katılmamaları karşılığında mülkün değerinin %10 fazlasını alandaki diğer yararlanıcılara/hak sahiplerine ödemek zorunda kalmıştır. Bu durumda da mülkün değerinin üzerinde bir mali yükün ağırlığı altında kalmıştır.

Bu seçenekler doğrultusunda gerçekleştirilen kamulaştırmalarla parseller birleştirilmiştir (Şekil 4.3, Şekil 4.4). Kamulaştırmalarla sadece bireysel haklar devredilmemiş, dini kurumlar ve vakıflar da güçlü ve zengin ailelerin etkisiyle kent merkezinden çekilmek durumunda kalmıştır (Schmid, 2006, ss. 371-372). Pazarlama anlayışı, ekonomik kazanç ve getiri temelli yürütülen kamulaştırma süreçleri sonucunda BMB’nin fiziksel ve sosyal dokusunda radikal değişimler yaşanmıştır. Savaşta hasar almış olmasına rağmen ayakta olan fakat Solidere’nin ölçütlerine uymayan yapıların da yıkımıyla neticelenmiştir.

Şekil 4.3 : Kamulaştırmalara başlanmadan önce BMB’de ada-parcel durumu (Solidere).

Şekil 4.4 : Kamulaştırmaların ardından BMB’de ada-parcel durumu (Solidere).

Araştırmacılar (Healey, Cars, Madanipour, & de Magalhaes, 2002; Salam, 1993; Sarkis, 1993) devletin süreçte aktör olarak zayıf kalışını, Solidere ve Hariri tarafından sürecin domine edilmesini, karar verme süreçlerinde şeffaf olunmamasını ve kapalı kapılar ardından kararların verilmesini eleştirmiştir. Kamulaştırmaların ardından başlangıçta hasarlı yapıların yıkımının bir gereklilik olduğu yönünde telkinler yapılsa da yıkımlar savaştan zarar görmemiş ya da az zarar görmüş yerleşimlere ve yapılara ulaşmıştır. Kamulaştırmalara karşı tepkiler büyümüş ve protestolar başlamıştır. Beyrut'un savaş öncesi ikonik yapılarından biri olan St. George Otelı bugün de protestoların sembollerinden biri olarak durmaktadır (Şekil 4.5). Otelin sahibi mülkünü satmak istememiştir. Solidere'nin teknik rehberliğine aykırı olarak onarılması Solidere tarafından yasaklanmıştır. Kendine ait plajı ve yat limanı olan otelin önüne Solidere tarafından mülkiyeti Solidere'ye ait olan bir yat limanı yapılmış ve yapının denizle ilişkisi kesilmiştir. Solidere ve mülk sahibi arasındaki hukuki süreç devam etmektedir.

Şekil 4.5 : St. Georges Otel ve mülk sahibinin otel üzerine astığı pankart⁴⁷ (Bilgili, 2018).

Solidere'nin yetkileri ve kamulaştırma süreçleri sık sık tartışma konusu olmuştur. Hariri ve ailesinin şirketteki hisseleri, Solidere'nin mülk sahiplerinden mülkiyet

⁴⁷ Pankart üzerinde “Bu tarihi ve turistik simge, onu yok eden bir savaşın tanığı ve onu hedef alan bir istismanın kurbanı olmaya devam ediyor. Solidere’yi durdurun!” yazılıdır.

haklarını çok düşük ücretlerle ve zorla almış olması gibi eleştiriler bunlardan bazılarıdır fakat Solidere'nin özel ve kâr amacıyla kurulmuş bir gayrimenkul şirketi olduğunu unutmamak gerekir. Sosyal ilişkilerin, mülkiyet haklarının, kültürel peyzajın, kimlik ve bellek değerlerinin Solidere için ne ölçüde önemli olduğu sorgulanması gereken bir konudur fakat kamulaştırma yöntemiyle zenginler için yalıtılmış bir alan oluşturularak gerçekleştirilen rekonstrüksiyon çalışmalarının, çatışmalı toplumlarda sosyal bölünmeleri daha da artırma ihtimali taşıdığı söylenebilir.

Solidere alanı olarak sınırlandırılmış alan (BMB) geçmişte orta sınıf Lübnanlıların kullanımına açıkken savaş sonrası yeniden inşa politikalarıyla zenginler için inşa edilmiş yeni ve modern bir kent parçası olmuştur. Sunulan seçeneklerin mülk sahiplerinin mülklerine dönüşlerini, burada yaşamalarını teşvik etmekten uzak olduğunu anlamak zor değildir. Daha da önemlisi yukarıda sunulan koşullar BMB hakkında karar verici olarak kamu kesimini değil şirketin hissedarlarını söz sahibi kılmıştır. Mülk sahiplerinin kendi mülklerine yeniden yatırım yapma olanaklarını ise ellerinden almıştır. Solidere alanının başlangıçta %40 konut, %60 ticari mekân olacağını öngörmüştür (Charlesworth, 2006, s. 72). Beyrut'ta konutların metrekaresi birim fiyatları⁴⁸, BMB ve çevresindeki alanda gayrimenkul satış ve kira bedelleri, Solidere'nin mülk sahiplerine sunduğu koşullar dikkate alındığında Solidere'nin başlangıçta ön gördüğü konut kullanımının varlıklı kesimi hedeflediği ve konut kullanımının sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Mevcut durumda ise Merkez Bölge'de konut işlevli mekânlar bile ofis olarak kullanılmaya başlamıştır. Ticari mekânlar için de durum farklı değildir. Merkez Bölge'de düşük ve orta gelirli esnaf için ticaret olanağı kalmamıştır. Hali hazırda birkaç kafe dışında dükkânlar boş ve kapalıdır. Açık olanlar ise müşteri bulamamaktadır. Sokaklar farklı noktalardan bariyerlerle sınırlanmıştır. Beyrut'un yeni çarşılarındaki esnaf ise gelenlerin çoğunun turist olduğundan ve alışveriş yapmadığından şikâyet etmektedir. Savaş sürecinde sosyal ilişkilerin zayıfladığı bilinmektedir. Bu nedenlerle yeniden inşa sürecinin ardından zayıflayan ilişkiler sosyal ayrımcılık halini almıştır. Sosyal ayrımcılık “daha önce

⁴⁸ 2018 yılı itibarıyla konutların metrekaresi 3500 dolar ile 17000 dolar arasında değişen fiyatlar üzerinden satılmaktadır.

herkesindi şimdi ise varlıklı ve zengin bir kesimin” şeklinde ifade edilmektedir (N, 23 Ocak 2018).

Bosna-Hersek’te savaş sonrasında ortaya çıkan mülkiyet sorunları Lübnan’dakinden daha farklı ve zorlu bir süreci beraberinde getirmiştir. Bosna-Hersek’te 1991’de nüfus 4.3 milyon iken 1996’da 1.2 milyonu mülteci durumuna düşmüş ve 25 farklı ülkeye dağılmıştır. Ayrıca 1 milyon insan da iç göçlerle yer değiştirmiştir (ICG, 1997, s. 9). Saraybosna için ani bir nüfus hareketi Dayton Barış Anlaşması’nın ardından gelmiştir. Anlaşmayla Saraybosna, Bosna-Hersek Federasyonu içinde bir kanton olarak düzenlenmiş; kentin savaş sırasında işgal edilen bölgeleri Saraybosna Kantonu’nun yetki alanına girmiştir. Savaş öncesinde var olan banliyöler ise Sırp Cumhuriyeti (Republika Srpska) bünyesinde kalmış ve Doğu Saraybosna (Istočno Sarajevo) olarak adlandırılmıştır fakat savaş zamanlarının zorunlu göçleri ve Saraybosna Kantonu’nun idari olarak örgütlenmesi etnik homojenleşmeye yol açmıştır.

Etnik temizlik kampanyası kapsamında gerçekleştirilen kültürel ve dini varlıklarının yok edilmesi iki temel amaca yöneliktir. Birincisi yerinden edilen nüfusun bir coğrafi alan üzerindeki tarihsel varlığına dair kanıtları ortadan kaldırmak, ikincisi yerinden edilen grubun geri dönüşünü engellemektir. Bu yüzden Saraybosna’da kültür varlıklarına ve kentsel alanlara yapılan saldırılar ortak geçmişi ve birlikte yaşama kültürünü ortadan kaldırmaya yönelik olmuştur. Barış sözleşmesi uzlaşma sağlamanın yanında etnik temizliğin yıkıcı etkilerini tersine çevirmeyi hedeflemiştir.

Dayton Barış Anlaşması Ek 7 (UN, 1995, s. 94) ile bütün mülteciler ve göç edenler taraf devletlerce etnik kökenleri, dini inançları ya da politik görüşlerine bakılmaksızın korkutma, yıldırma, şiddete maruz kalma, taciz ya da ayrımcılık gibi risklere karşı korunarak geri dönmelerinin sağlanması garanti altına alınmıştır. Ek 8 ile de savaş sırasında tahrip olmuş ulusal anıtları yeniden inşa etme, rehabilitasyon ve koruma hakkını garanti etmiştir. Başlangıçta yasal gereklilikler, kaybolan kayıtlar, geçersiz arsa kayıtları ve mülk işgalleri gibi nedenler mülklerin iadesi için imkânsızlıklar yaratsa da anlaşma uyarınca yerinden edilmiş kişiler ve mülteciler için mülkün iadesi ve kiracılık haklarından sorumlu olan bir komisyon (CRPC) kurulmuş ve çözüm süreci başlamıştır. Politik engellemeler, yönetim yapısındaki sorunlar, barınma ve diğer ihtiyaçlar nedeniyle geri dönüşler yetersiz kalmıştır. Ayrıca yerel makamlar CRPC emirlerini uygulamakta direnmiş; geri dönüşleri engellemeye çalışmıştır. 1998 yılında uluslararası baskıların da etkisiyle mülk iadesi için yasal çerçeve (Mülkiyet Hukuku

Uygulama Planı/PLIP) oluşturulmuştur. Uluslararası çabalarla ve YTD'nin yetkilerine dayanan yaptırım gücüyle mülkiyet hakları ve geri dönüşler konusunda yapılan yasal düzenlemeler, uygulama sürecinin izlenmesiyle de desteklenmiştir. Ek 7 ve Ek 8 sadece insanların değil, potansiyel olarak kültürün, tarihin ve kimliğin geri kazanılması bakımından çok önemlidir çünkü Bosna-Hersek'teki savaş sırasında, coğrafi alanları etnik bakımdan temizlemenin yanında yüzyıllar boyunca bölgenin çok ırklılığını temsil eden mimari miras da ağır hasar görmüş veya yok edilmiştir. Çatışan tarafların her birinin kültürel sembolleri zarar görmüştür ancak çatışmalardan Boşnaklar daha fazla etkilenmiştir. Çatışma dönemine ilişkin akademik yayınlardan, gazete ve televizyon yayınlarından, ICTY (Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi) kayıtlarından ve raporlardan iç savaş sırasında ölümlerin büyük çoğunluğunun Boşnaklar tarafında olduğu, çoğunlukla İslam ve Osmanlı kültürel mirasının hedef alındığı bilinmektedir. Ek 7 ve Ek 8 ile geri dönüş süreci desteklenirken NATO liderliğindeki Barış Koruma Gücü (SFOR) ve Uluslararası Polis Görev Gücü (IPTF) ile geri dönenler için güvenli bir ortam sağlanması hedeflenmiştir.

Bosna-Hersek örneği konut iade süreçleri ve çabaları bakımından önemli bir örnektir. 2004 yılına kadar gayrimenkul iade talebinin %93'ü işleme alınmış (Haider, 2010) fakat toplumsal, kurumsal, yasal, yönetsel sorunlar nedeniyle anlaşmanın ön gördüğü geri dönüşler beklenen düzeyde gerçekleşmemiştir. Boşnak politikacılar savaşın sosyal ve kültürel yapıya verdiği zararı geri çevirmek için geri dönüşlerle birlikte yıkılan yerlerin yeniden inşası konusunda ısrarcı olmuştur fakat kültürel ve dini anıtların yeniden inşası geri dönüşleri teşvik edeceğinden Hırvat ve özellikle de Sırp politikacılar geri dönüş sürecini aynı şekilde işletmek istememiştir. Sırp otoriteler savaş sonrasındaki ilk yıllarda Sırp bölgesindeki İslam ve Osmanlı mirası kültür varlıklarının ve Sırp bölgesinin dışındaki alanlarda Ortodoks mirası kültür varlıklarının yeniden inşasına direnmiştir (Walasek, 2015a).

Mülteciler ve yerlerinden edilenler belli koşulları sağlıyorsa temel ihtiyaçlarını görecektir şekilde konutlarını tamir etmek üzere malzeme tedariki veya inşaat firmalarıyla anlaşma yapılması sağlanmıştır. Bu yüzden evlerine dönmeleri, evlerini satmayacaklarının garantisini vermeleri, yeniden inşa edilecekse belli kurallara uyulması, gelir düzeylerinin yeterli olmaması gibi bazı koşullar belirlenmiştir. Bu

koşulların her uygulamada titizlikle arandığı söylenemez fakat geri dönüşü teşvik edeceğine inanılmıştır.

Bosna-Hersek'te etnik bölünmeler sonucu bir etnik nüfusun azınlık haline gelmesi ve bazı guruplar tarafından şiddete maruz kalma korkusu⁴⁹ geri dönüş konusunda korku yaratmıştır (Toal & Dahlman, 2011, s. 169). Çatışmalarla farklı bölgelere/ülkelere göç edenler döndüklerinde kendi evlerine değil, Bosna Hersek'in etnik aidiyet hissettikleri farklı bölgelerinde tepelerde yaşamaya başlamıştır. Bölüm 4.1.1'de de belirtildiği üzere Bosna Hersek'in Foça, Stolac gibi ya da Sırbistan'ın Sancak Bölgesi gibi eski Yugoslavya'nın farklı bölgelerinden gelenler Saraybosna'ya yerleşmiştir. Vadi çevresindeki yamaçlarda arazi işgalleriyle yeni, kontrolsüz ve düzensiz yerleşimler artmıştır (Aganović & Krzik, 2006; Nurković & Gekić, 2011).

Dayton Anlaşması'nın garanti altına aldığı mülkiyet hakkı -uzun süren mahkeme süreçlerine rağmen- hak kayıplarını büyük ölçüde telafi etmiş; hak sahiplerinin haklarını almaları sağlanmıştır. Kendi arazisine/evine geri dönüş sürecinde iki temel durumla karşılaşmıştır.

1. Başlangıçta sorunlu olsa da sorunların aşılması için uluslararası baskılarla ve yürütülen kampanyalarla geri dönüşler nispeten sağlanmıştır. Dönenlere evlerini onarmaları için para ve malzeme yardımı yapılmış ya da anlaşmalı inşaat şirketleri yönlendirilerek konutlarının onarımları gerçekleştirilmiştir. Mülk iadesinin mümkün olmadığı alanlarda konut inşası için bağışlar yoluyla fon sağlamaya çalışılmıştır.
2. Savaş döneminde ve sonrasında hem BH Federasyonu'nda hem de SC'de göç nedeniyle boşalan yerlere yine göçlerle gelenler yerleştirilmiştir. Geri dönmek istemeyen, farklı etnik grupla yaşamak istemeyen mülk sahiplerinin mülkiyet hakları korunmuştur. Bu durumda mülk sahipleri mülklerini satış veya kiralama yoluna gitmiştir.

Kamulaştırma-özelleştirme uygulamalarında çeşitli mülkiyet kategorileri için farklı çözümler üretilmiştir (Hadžimuhamedović, 2018).

⁴⁹ Özellikle Boşnaklar için geçerlidir. Republica Srpska polisi, bazı kamu otoriteleri, saldırgan etnik gruplar tarafından engellenme ve şiddet durumları yaşanmıştır.

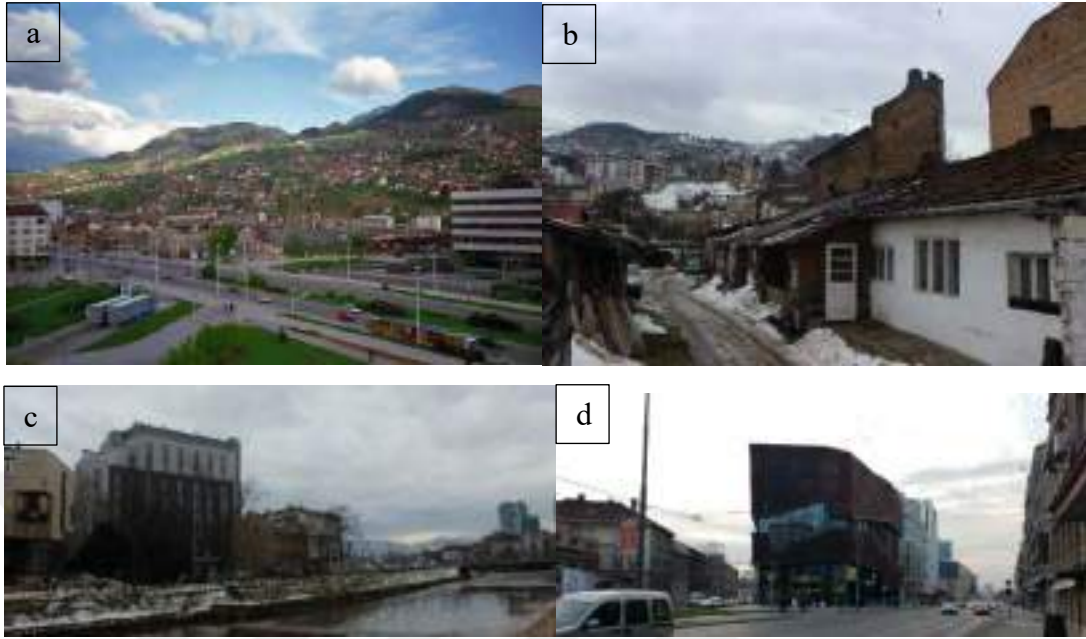
1. Su, kanalizasyon, elektrik gibi alt yapı ve sağlık, eğitim, kültür gibi sosyal hizmetler için bazı araziler devlet mülkiyetine geçmiştir.
2. Devlet, kamu işletmelerini yasal prosedürler uyarınca satış teklifinde bulunmuştur. Hotel Europe gibi ticari nitelikli kültür varlıkları, Yugoslavya Dönemi'nin modern endüstri tesisleri vb. bu kapsamda özelleştirilmiştir.
3. Dini cemaatlerin mülkiyetinde olup geçmişte (Yugoslavya Dönemi'nde) devlet mülkiyetine geçmiş ve herhangi bir mülkiyet anlaşmazlığı olmayan varlıkların dini cemaatlere dönüşü sağlanmıştır. Kültür varlığı niteliği taşıyan ticarethaneler, tekkelerin konut birimleri (harem) gibi yapılar bu kapsamda yer almıştır.
4. Kiracılık haklarına sahip olanlar, devlete ait konutları "sertifika" şeklinde satın alma hakkına sahip olmuştur. Ayrıca savaş sırasında düzenli olarak çalıştığını bildiren, emekli olan veya terhis edilmiş bir asker olan herkese savaş sırasında ödenmemiş gelirleri için tazminat olarak da sertifika vermiştir.

Kültürel miras olarak kaydedilen ve özelleştirilen mülklerin kullanım izinleri konusundaki kısıtlamalar, alıcılara yük bindirmiştir. Buna bağlı olarak özelleştirmeler zorlaşmıştır. Saraybosna'da özelleştirilen çok sayıda kültür varlığının çözilememiş mülkiyet sorunları, savaş sonrası restorasyon ve koruma önlemlerinin uygulanmasını zorlaştırmaktadır.

Mülk sahiplerinin terk ettiği kültür varlıkları ya yok olmuştur ya da bozulmaya devam etmektedir. Bu durum Bosna-Hersek'in Saraybosna dışındaki yerleşimlerinde de büyük bir sorun olarak devam etmektedir. Bu sorun bazı önemli yapıların Ek 8 uyarınca ulusal anıt statüsüne alınması yoluyla aşmaya çalışılmaktadır. Savaş sırasında kullanıcılarını yitirmiş yapılar -özellikle konutlar-, sahipleri veya ülkenin farklı bölgelerinden gelen göçmenler tarafından kullanılmışsa bir nebze tahribatın önüne geçilebilmiştir. Bu durumda da yapıların mekânsal örüntüsünde, yapı malzemelerinde ve işlevsel kullanımında değişim gerçekleşmiştir. Yerlerinden edilmiş kişilerce kullanılan kültür varlıklarının restorasyonunun gerçekleştirilebilmesi için bu kişilere yeni yer tahsis edilmeye çalışılmıştır. Bu sorunlar Saraybosna'da restorasyon çalışmalarının gecikmesine neden olmuştur.

Savaş sonrasında kaçak ve düzensiz yerleşimlerin varlığı, ölüm ve göç gibi nedenlerle mülk sahiplerine ulaşılamaması, kiracı hakları, vakıf mülkiyetinde olan alanlar ve

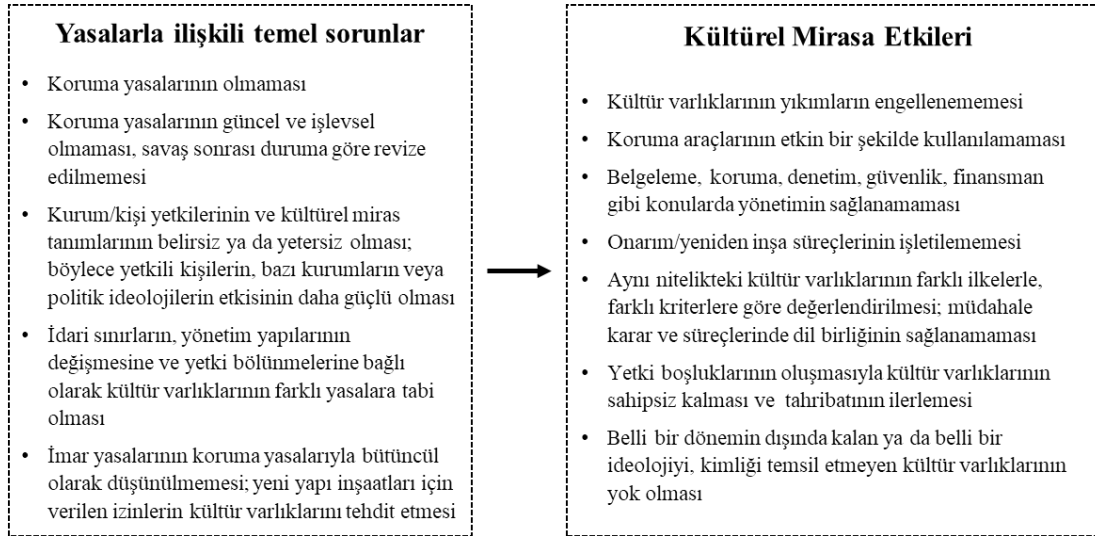
çeşitli sosyal, kültürel ya da dini grupların mülkiyetinde olan alanların varlığı mülkiyet sorunlarını karmaşık hale getirmiş; koruma süreçlerinde sorun yaratmıştır.

Şekil 4.6 : Marijin Dvor Bölgesi, a) savaşın hemen ardından kentsel doku; b) Savaş sonrası kontrolsüz yapılaşma (Bilgili, 2018); c) Yeni yapı yoğunluğunun arttığı ve kültür varlıklarının tehdit altında olduğu alanlar (Bilgili, 2018); d) Tarihi kentsel dokuda yeni yapılar (Bilgili, 2018).

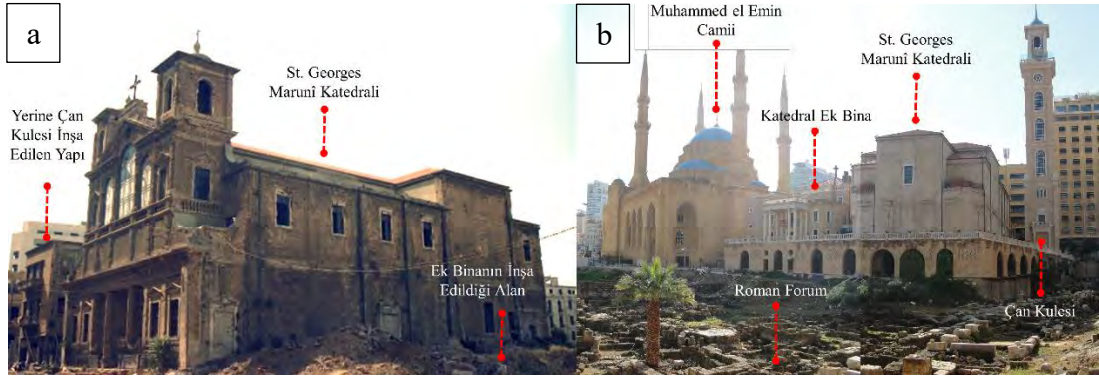
4.1.3 Yasalar ve koruma sorunları

Savaş sonrası kültür mirasının korunması, yönetimi ve finansal kaynakların üretiminin sağlanması yasal alt yapının sağlanması ve yasal sorunların aşılabilmesiyle mümkün olmaktadır (Şekil 4.7). Lübnan ve Bosna-Hersek'te yasal düzenlemelerle ilişkili farklı durumlar ortaya çıkmıştır. Lübnan'da kültür varlıklarının korunması için savaş sonrasında yasalarla ilgili bir düzenleme yapılmamıştır. İnşaat yasalarının etkisi kentin fiziksel çevresinde daha etkili görünmektedir. Bosna-Hersek'te ise kültürel mirasın korunması için yasal düzenlemelerin gerekliliği baştan fark edilmiş; Dayton Sözleşmesi Ek 8 başta olmak üzere sonraki süreçte de hem BH Federasyonu hem de SC'de koruma yasaları için etkin adımlar atılmıştır. Yasal düzenlemelere ilişkin adımlara rağmen Bosna-Hersek'te de çeşitli sorunlarla karşılaşmıştır. Bu bölümde Lübnan ve Bosna-Hersek'te kültürel mirasın korunması ile ilişkili yasalar araştırılmıştır. Beyrut ve Saraybosna'da savaş sonrası yeniden inşa sürecinde yasalarla ilişkin sorunlar, yasalarla ilgili savaş sonrası atılan adımlar ve kültürel mirasa etkileri incelenmiştir.

Şekil 4.7 : Kültürel mirasın korunmasında yasal sorunlar ve kültürel mirasa etkileri (Bilgili, 2020).

Lübnan’da koruma konusunda ilk yasal düzenlemeler Osmanlı Devleti’nin Asar-ı Atika Nizamnameleri’ne dayanmaktadır. I. Dünya Savaşı’nın ardından Lübnan’ın müstakil bir devlet olarak kurulması ve Fransız Manda Yönetimi’ne geçmesiyle kendine ait anayasası hazırlanmış ve çeşitli yasal düzenlemeler yapılmıştır. Fransız Manda Yönetimi döneminde (1918-1943) çıkarılan yasa (Kanun numarası 166-LR, 7 Kasım 1933) antik eserlerin tanımını, anıtların listesini, antika pazarıyla ilgili düzenlemeleri, arkeolojik çalışmaların organizasyonunu ve ilişkili diğer yasal düzenlemeleri içermektedir. Kapsamı antik eserler olan yasa güncellenmemiş olup henüz yürürlükte. 1’inci maddesinde “1700’den öncesine tarihlenen taşınır ya da taşınmaz el yapımı her şey, ait olduğu yere bakılmaksızın antika/eski kabul edilir. 1700 yılından sonra yapılan taşınmazlar ve kamu yararı bakımından korunması gerekenler, tarih ve sanat açısından tarihi yapılar genel envanterine kayıtlıysa eski eser gibi kabul edilir” denmektedir. Bu madde ile 1700 sonrasında tarihlenen ve envanter listesine kayıtlı olmayan ancak kültür varlığı niteliği taşıyan yapıların durumu belirsiz kalmıştır. Sadece bu madde bile kent merkezindeki kolonyal dönemden kalma bazı yapıların korunup 1950-1960’lara ait yapıların yok edilmesini açıklar niteliktedir. Kırmızı kiremit çatılı bazı yapılar korunmuş; manda dönemi sonrasına ait bağımsızlık dönemini ve modern Beyrut’u temsil eden yapıların birçoğu yıkılmıştır (Şekil 4.8, Şekil 4.9).

Şekil 4.8 : a) St. Georges Marunî Katedrali ve yanındaki yapının savaştan sonraki durumu (Solidere); b) Katedralin ve çevresinin mevcut durumu (Bilgili, 2018).

Şekil 4.9 : a) Yıkımdan önce Beirut Egg ve kulesi (Solidere); b) Beirut Egg'in ayakta kalan salon yapısı (Bilgili, 2018).

İkinci önemli gelişme ise Antik Eserler Genel Direktörlüğü'nün (DGA-*Directorate General of Antiquities*) kurulması ve Dünya Miras Sözleşmesi'nin onaylanmasıdır. Manda Dönemi'nde başlayan arkeolojik araştırmalar daha çok yeni kurulan devlet için ulusal kimlik yaratma anlayışıyla yürütülmüş ve Fenikelilerin ulusun atası olduğu düşünülerek araştırmalarda özel yer verilmiştir. Fransız arkeologlar tarafından yürütülen kazılarla elde edilen buluntular, tarihsel ilişkileri kurmak ve ulusal değerini göstermek amacıyla 1920'lerin⁵⁰ başında kurulan Lübnan Ulusal Müzesinde sergilenmeye başlamıştır (Seeden, 2004; Seif, 2009). 1943 yılında bağımsızlık kazanıldığında da yeni kurulmuş olan DGA aynı program dâhilinde çalışmalarını yürütmüştür. Byblos, Tyre, Baalbek, Sidon gibi arkeolojik alanlar ulusal anıtlar olmuştur. 1966 yılında DGA Turizm Bakanlığı'na bağlanınca bu alanların turizme kazandırılması ve müze ile ilgili çalışmalar genişletilmiştir. Miras alanlarının estetik yönünün yanında finansal yönünün öne çıkmasıyla savaş yılları kaçak kazılar ve

⁵⁰ Seeden müzenin açılış tarihini 1937 olarak belirtir, Seif 1920'lerin başı der. Resmi açılışı 1942'dir.

yağmalar için fırsat olmuştur. Kültürel mirası tehdit eden acil durum nedeniyle DGA, Lübnan Devleti'nin UNESCO Dünya Miras Sözleşmesi'ni kabul etmesi konusunda çalışmıştır. 7 Ekim 1982'de 30 numaralı kanun ile UNESCO Doğal ve Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi onaylanmıştır. 1984 yılında Tyre, Anjar, Baalbek ve Byblos Dünya Miras Listesi'ne alınmıştır.

2008 yılında kültürel mirasın korunması konusunda UNESCO ve diğer uluslararası sözleşmeler dikkate alınarak bir güncelleme yapılmış ve devlet üç yasa daha hazırlamıştır. Bunlar; Kültür Bakanlığı ve ilişkili birimlerin kurulmasını, Kültür Bakanlığı'nın organizasyonunu (35 numaralı yasa, 30 Ekim 2008), Kültür Bakanlığı'nın altındaki kamu kurumlarını ve müzelerin yönetimiyle ilgili bağımsız yönetim biriminin kurulmasını (36 numaralı yasa, 16 Ekim 2008), kültürel mirasın korunması ve yönetimiyle ilgili (37 numaralı yasa, 20 Ekim 2008) kanunlardır⁵¹.

Lübnan'da kültür mirasıyla doğrudan ilişkili olmayan fakat bütüncül koruma yaklaşımı oluşturmak bakımından sorun yaratan kurumlar ve yasalar bulunmaktadır. Beyrut Belediyesi için master plan 1953'te, Büyük Beyrut için 1964'te kabul edilmiştir. 1973'te revize edilmiştir. İmar yasası 1942'de kabul edilmiş, 1971, 1983 ve 2004'te revize edilmiştir. Kentsel planlama yasası; 9 Eylül 1983 tarih 69 numaralı yasadır. 4'üncü maddesinde “kentlerde ve kır yerleşimlerinde (köylerde) tarihi alanlar için arazi düzenlemelerinin kapsamlı plan dâhilinde yapılması zorunludur” demektedir. 8'inci madde ise arazi kullanım koşullarını düzenlemektedir. Ayrıca estetik, tarihi ve çevresel nedenlerle korunması gereken mahalleleri, sokakları, tarihi yapıları ve doğal alanları tanımlamaktadır fakat bu yasa sınıflandırılmış ya da koruma kapsamında tanımlanmış alanlarda inşaat yapmayı engellememekte; ruhsata bağlamaktadır. İzinler DGA'nın onayına bağlıdır.

İnşaat izinleri kanunu; 11 Aralık 2004 tarih 646 sayılı yasadır. Arkeolojik alanlarda ve çevrelerinde inşai eylemlerle ilgili düzenlemeyi yapmaktadır. 13'üncü maddede “inşa edilecek yapılar konumları, boyutları, dış görünüşleri, kamu sağlığına tehdit oluşturup oluşturumaması ya da doğal ve mimari peyzaja zarar verecekse inşaat izinleri reddedilebilir” denmektedir. Ancak inşaat izinleri yasası, Beyrut'un dokusunun - özellikle üçüncü boyutta- bozulmasında en etkili olan yasadır. İlk olarak 1992 yılında 2791 numaralı yasayla aynı parsel büyüklüğündeki bir alan için toplam inşaat alanı

⁵¹ Kanun maddeleri için bkz. URL-45.

arttırılmıştır. 646/2004 numaralı imar yasası ile de yüksek yapı yapmanın ve daha fazla inşaat alanı kazanmanın önü açılmıştır. Yasada yapılan değişiklik arazi yetersizliği, arazi kullanım yoğunluğunun bir ihtiyaç olması gibi gerekçelerle yapılmıştır. Yapılan değişiklikle merdiven alanları, 8 m²'den küçük hizmetçi odaları, binadaki toplam balkon alanlarının %25'i toplam inşaat alanından sayılmamaktadır. Ayrıca en az 50 araçlık kamusal otopark yapılması durumunda 1500 m² ek kullanım alanı kazanılabilmektedir. Bununla birlikte Madde 16 neredeyse bütün kentsel dokuyu doğrudan etkileyebilecek bir hüküm içermektedir. Büyük projeler (bir parselde parsel alanının en az 10 katı büyüklüğünde ya da Beyrut için 4000m², Beyrut dışında 20.000m² den fazla yapılar için) HCUP tarafından büyük proje kapsamında değerlendirilebilir ve gabari, kat sayısı gibi kuralların dışında tutulur. Bu madde 1954'ten beri yürürlükte olmasına karşılık 2004 yasasının öncesinde 3000 m² büyük proje olarak kabul edilmekteydi. Ayrıca parselin %25'i yeşil alan olması ya da alana özel bir mimari değer katması gerektiği gibi kısıtlamalar söz konusuydu (Krijnen, 2010). Bu yasayla birlikte büyük projelerde yüksek yapıların toplam taban alanı, toplam inşaat alanı gibi düzenlemelerin işlevliliğini ortadan kaldırmakta; ekonomik kazanç elde etme karşılığında mevcut tarihi yapıların tahribatını arttırmaktadır (Şekil 4.10, Şekil 4.11).

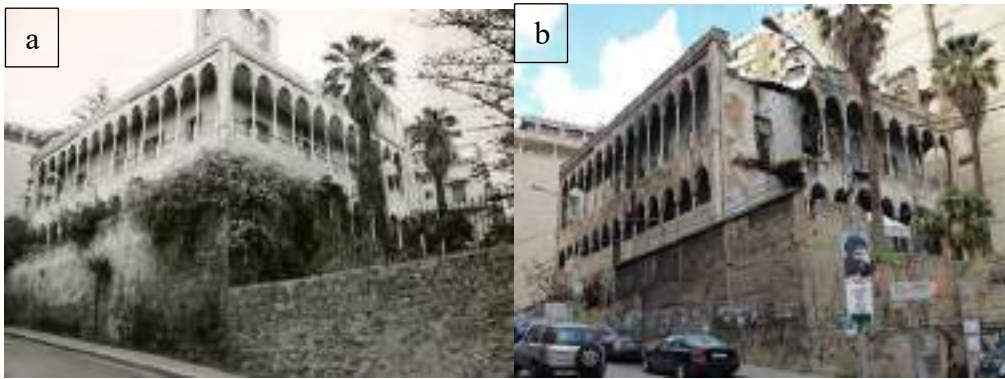

Şekil 4.10 : a) Villa Mexico, Aschrafia; b) Sodeco; c) Ein Mreisseh; d) Zokak el Blatt (Bilgili, 2018).

Şekil 4.11 : a) Şehitler Meydanı ve Saifi gelişim bölgesinde yeni yapılar (Solidere, 2012); b) Mevcut durum (Bilgili, 2018).

Görüldüğü üzere Lübnan’da tarihi eserlerin korunması ile ilgili neredeyse bütün yasal düzenlemeler arkeolojik alanlar ve antik eserlerin korunması ile ilgilidir. Kültürel miras konusunda idari birimler için henüz arkeolojik kalıntıların korunmasının -ki o da oldukça sorunlu durumdadır- ötesine geçemeyen bir anlayış söz konusudur. Kültür varlıklarının belgelenmesi, tescillenmesi ve yasal koruma altına alınması konusundaki eksiklikler, yasal boşluklar sonucu özellikle Beyrut’ta kültür varlıkları korunamamış; savaş sonrası dönemde Beyrut’un tarihi kentsel dokusu kentleşme baskısı altında kalmış ve tahrip olmuştur (Şekil 4.12, Şekil 4.13). Çok katlı yapılar, gökdelenler kentin çeşitli bölgelerinde hızla yükselmeye devam etmektedir (Şekil 4.10, Şekil 4.11). Kültür varlıklarının mülkiyetini elinde tutan hak sahipleri rant değeri yükselmiş olan arsalarında yeni yapı inşa edip zengin olmak isterken, maddi imkânsızlıklar ve devletin sunabileceği yetersiz finansal destek ile yapıları onarmak ve korumak mümkün olamamaktadır (S, 28-31 Ocak 2018). Harap durumdaki tarihi yapılarla ilgili yapı çevresinde yapılan kişisel görüşmelerde yapı elemanlarının ve malzemelerinin kimliği belirsiz kişilerce -bazen mülk sahiplerince- günden güne sökülümünün yapıldığı, atmosfer koşullarına maruz bırakılarak yıkımının önünün açıldığı öğrenilmiştir.

Şekil 4.12 : Zokak el Blat, Osman Bin Affan Cad. Bechara el Khouri Kasrı a) savaş öncesi (APSAD); b) Mevcut durum (Bilgili, 2018).

Şekil 4.13 : Zokak el Blat ve çevresinde tehlike altındaki yapılar (Bilgili, 2018).

Bakanlar kurulundan geçmiş, parlamentoya sunulmayı bekleyen yeni bir koruma yasası hazırlanmaktadır. İlk olarak 2007 yılında hazırlanan yasa taslağı 2016’da güncellenmiştir⁵². Bazı yerel uzmanlar (D, 24 Ocak 2018; Dc, 19 Ocak 2018; J, 30 Ocak 2018; S, 28-31 Ocak 2018) mevcut yasaların yaptırım gücü olmadığını ve yasa taslağının kabul edilmesiyle yıkımların önüne geçilebileceğini düşünmektedir. Yasa taslağının amacı; yüksek tarihi, doğal, kültürel, mühendislik veya çevresel değere sahip yapıların, peyzajların birlikte veya tek başına miras kapsamında korunması ve yenilenmesidir (Madde 1,2). Yasa tasarısı koruma önlemi olarak alan koruma ve gayrimenkul koruma olmak üzere iki ayrı tanım getirmiş; ikisinin birbirinden ayrı yönetileceği belirtilmiştir (Madde 3).

Korunacak yapılar için “korunacak yapılar listesi” ve “geçici liste” olmak üzere iki ayrı liste oluşturulması öngörülmektedir. Kültür Bakanlığı bir yapının/parselin (?) korunması gerektiğine karar verirse yapı geçici listeye alınacak, yapının korunması için öncelikli tedbirler alınacaktır. Belli bir süre zarfında korunacak yapılar listesine alınmazsa geçici listeden çıkarılacak ve tedbirler kaldırılacaktır.

Koruma altındaki gayrimenkullerin sahiplerine veya alıcılarına koruma bakımından vergi muafiyetleri, onarım veya kısmi yıkım durumunda bazı ücretlerden muafiyet gibi kazanımlar sunmaktadır (Madde 4). Restorasyon yapılması durumunda bir yıldan on yıla kadar vergi muafiyeti sağlanacaktır. Kültür varlıkları için önerilen önemli düzenlemelerden biri “genel yatırım faktörü transferidir (Madde 5).” Yatırım faktörü kazanımın bir mülkten başka bir mülke transferini sağlamaktadır. DGA ile yapılan görüşmelerde de ifade edildiği üzere bu yasayla (ki bu madde üzerinde genel uzlaşısı sağlanmıştır) yapının korunması koşuluyla korunacak alanın dışında başka alanlarda hak sahibinin mahrum olduğu toplam inşaat alanının %75’ine kadar ek inşaat yapma

⁵² En son 2016 yılında güncellenmiş ancak 2020 yılı itibarıyla onaylanmamıştır. Taslak metin için bkz. EK A.

izni verilecektir. Bu madde devletin para harcamadan gayrimenkul sektörünü teşvik ederek kültür varlığını korumaya çalışması için sunulan bir teşviktir. Solidere ile Merkez Bölge’de benzeri uygulanmıştır. Her yerde uygulanamayacağı yönünde eleştiriler vardır⁵³.

Arsa sahipleri geliştirme hakkını devredebilecektir. Mülkiyet hakkı başka bir alana transfer edilebilir. Mülk sahipleri kültürel değerleri korumak kaydıyla mülkiyeti ekonomik gücü olan şirketlere satabilmektedir. Kültürel ve tarihi bir mülk sahibinin koruma amacıyla mülk üzerinde daha fazla inşaat yapılmasının yasaklanması durumunda, geliştirmenin teşvik edildiği başka bir yerde hak sahibi olur. Mülk sahibi bu yeni alandan kazandığı mülk hakkını da başka bir geliştiriciye (gayrimenkul şirketi, yüklenici gibi) satabilir ve böylece kendi arsasına yapamadığı inşaat için uğradığı ekonomik kaybı tazmin edebilir.

Yasa taslağı, klasik yasalarda olduğu gibi tanımlama maddeleri içermez. Kültür Bakanlığı tarafından verilen “alan dondurma” kararı (Madde 6, 7) gibi bazı hükümler belirsiz kalmıştır. Tarihi yapılarla ilgili kritik vakalara hizmet etmez, birden fazla yorumu olabilir.

Bir gayrimenkulün korunmaya değer olduğunu belirlemek için Teknik Danışma Komitesi (Madde 21) tarafından takip edilen ölçütler ile Kültür Bakanı’nın Madde 4’e göre koruma ölçütleri ışığındaki kararı (Madde 9) arasındaki ilişki net değildir. Böyle bir eksiklik komitenin kararını iktidar, para veya kişisel çıkarlara açık hale getirmektedir. Yine komiteye karara bağlaması ve gerekçelerini raporlaması için verilen süre 4 aydır (Madde 2/4). İş yükü düşünüldüğünde bu sürenin yeterli olmayabileceği ve kararların kesinliğini etkileyebileceği ön görülebilir.

Kültür varlıklarının korunmasının ve restorasyonunun sorumluluğu çoğu orta sınıf olan ve 22. Madde’ye göre onarım masraflarını karşılayamayan mal sahiplerindedir. Devletin rolü açıkça tanımlanmamıştır. Mülk sahibinin ya da kullanıcının yasa hükümlerini ihlal etmeleri durumunda alacakları ceza, kültür varlıklarının kullanıcılarını kaybetmesine ya da yatırımcılara terk etmesine zorlayabilir.

⁵³ Görüşlerin daha fazlası için bkz. (URL-46) ve (URL-47). Ayrıca, Ashrafieh’deki kent sakinlerinin yasa taslağını protesto açıklamaları için bkz. (URL-48).

Yasa tasarısının, terk edilmiş veya kötü koşullarda olan ve kamu güvenliğini tehdit eden binaları yönetmemesi yasal bir boşluk olarak değerlendirilebilir.

Lübnan, kültürel mirasın korunmasını amaçlayan onlarca uluslararası anlaşmaya savaşın çok öncesinde taraf olmuştur. Ancak, 1933 yılında getirilen yasa etkisini yitirmiştir ve hala etkili bir koruma yasası yoktur. Lübnan'daki özellikle sivil kültür varlıklarının yasal korumadan yoksun olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan tarihi binaların yıkılması için İnşaat Kanunu şemsiye olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Devlet Danışma Konseyi (yönetim kararları-davalarına bakma yetkisine sahip olan İdare Mahkemesi) 2014 kararında 1999 tarihli bina listesinin yasal bağlayıcılığı olan bir belge olmadığını ve Kültür Bakanlığı'nın tarihi binaların yıkılmasını reddetmesi için yasal dayanağının olmadığını vurgulamıştır⁵⁴. Buna bağlı olarak kültür varlıkları korunacak yapılar listesinde olsa bile günden güne yok olmaya devam etmektedir (Şekil 4.14).

Şekil 4.14 : Aschrafia bölgesi, “Dergham Adacığı” olarak bilinen alanda 2018 yılında yıkımına başlanan Fransız Manda Dönemi yapılarından biri (APLH)⁵⁵.

Bosna-Hersek'in kültürel mirasla ilgili geçmişi Lübnan'inkinden biraz farklıdır. Kültürel mirasa bakışları birbirinden tamamen farklı olan bu iki ülkenin farklılaşması, üzerinde bulundukları coğrafyaların politik durumlarına da bağlı olarak özellikle 1950'lerden sonraki süreçte belirginleşmiştir. Bosna-Hersek'in tarihi eser anlayışı

⁵⁴ Karar no. 199/2014, An-Nahar Gazetesi, Aralık 2014, Pierre Atallah, (URL-49).

⁵⁵ Yapının 2016 yılında tescili yapılmış; 2018 yılında kamu için tehdit oluşturduğu, miras unsuru taşımadığı ve kolektif hafızaya katkıda bulunmadığı, kamulaştırma veya restorasyon için yeterli kaynak olmadığı gibi gerekçelerle tescili düşürülerek yıkım süreci başlatılmıştır (APLH). Yerel uzmanların ve sivil toplum örgütlerinin protestolarıyla yıkım bir süreliğine durdurulmuştur.

Avusturya-Macaristan Dönemi'ne dayandırılabilir⁵⁶ çünkü Bosna-Hersek, Osmanlı Devleti'nde tarihi eserlere dair anlayışın oluşmaya başladığı dönemde Osmanlı Devleti'nin kontrolünden çıkmıştır.

Avusturya-Macaristan imparatoru anıtsal yapıların araştırılması ve korunmasında görevli merkezi komisyonun kurulmasına ilişkin yasayı 1850'de onaylamıştır. Taşınmaz anıtların ve müze objelerinin konservasyonu, envanter çalışmaları, yeni yapı inşası ve sokakların yenilenmesi için yapıların ve tarihsel objelerin önemine uygun metotların geliştirilmesi gibi görevler Merkezi komisyona verilmiştir. Asıl görevleri ise anıtların tanımlanması, sınıflandırılması, değerlendirilmesi, onarılması ve yenilenmesi için önerilerin hazırlanması olmuştur. 1873'te yeniden yapılandırılan komisyon kazılar, kaçakçılık, anıtsal yapıların vergilendirilmesinde düzenlemeler gibi konularda çalışmalar yapmıştır. 1911'de son kez yeniden yapılandırılan komisyon, anıtlarla ilgili yönetici konseye dönüşmüştür. İlk miras koruma tasarısı I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce hazırlanmıştır (Pickard & Çeliku, 2008, ss. 25-39). Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından idare edildiği dönemde (1878-1912) en fazla bu ölçekte bir koruma çerçevesine sahip olduğu söylenebilir fakat Avusturya Devleti'nin kontrol ettiği -Bosna-Hersek'i de içine alan- bölgelerde kültürel mirasın korunması için bütüncül bir yasal sistem kurmayı başardığı söylenemez.

Stubbs ve Makaş'ın (2011) Marasovic'ten (1983, s. 181) aktardığına göre, Yugoslavya Dönemi'nde II. Dünya Savaşı'nın ardından Tito, geçici hükümete bölgenin kültürel mirasının korunması ve askeri birimlerin önemli yapılara zarar vermekten kaçınması için emir vermiştir (Stubbs & Makaş, 2011, s. 361). Güneydoğu Avrupa tarihinin çeşitli dönemlerinden kalan alanların restorasyonu için Yugoslavya'nın altı Cumhuriyetinde enstitüler kurmuştur. Kültürel mirasla ilgili ilk yasa 1949'da geçmiştir. 1965'te Yugoslavya Koruma Enstitüleri ve yasaya ilişkin düzenlemeler "Anıtların Korunması Hakkında Kanun" ile güçlendirilmiştir. Bu yasaya istinaden ülkenin önemli tarihi alanlarının envanteri çıkarılmaya başlamıştır. 1970'te merkezi enstitü dağılmış; bölgesel enstitüler bağımsız olarak çabalarını sürdürmüştür.

⁵⁶ Avusturya-Macaristan Monarşisi'nin kültürel mirasın korunmasına ilişkin yasal düzenlemeleri 18'inci yüzyılın ortasına dayanmaktadır. Arşiv belgeleri, madeni paralar, heykeller, taş rölyefler gibi arkeolojik buluntulara dair yasal düzenlemeler yapılmıştır. 1818'de devletin saygınlığına katkıda bulunan kültürel anıtların ve objelerin ihracı yasaklanmıştır.

1985 yılında Bosna-Hersek Cumhuriyeti Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirasın Korunması Kanunu geçirilmiş; 1987, 1993 ve 1994'te değiştirilmiştir. 1985 yasasında Avrupa Mimari Mirasının Korunması Granada Konvansiyonu (URL-36) esas alınmış; varlıkların sınırlarının belirlenmesi, korunması için sınırlayıcı ölçütlerin belirlenmesi, mülk sahibine finansal destek sağlanması, miras sınıflama ölçütleri gibi gereklilikleri belirlemiştir. Bu kanun, B&H Federasyonu'nun kendi kanununu çıkarmamış kantonlarında geçerliliğini sürdürmektedir. Yugoslavya Dönemi'nde ve savaş sonrasında uluslararası sözleşmelere taraf olunmuştur⁵⁷. Ayrıca 1954 Lahey Konvansiyonu'na da taraf olan ilk devletlerden biri olması dikkate değerdir.

Bosna-Hersek Cumhuriyeti'nde günümüzde miras ile doğrudan ilişkili on yasal düzenleme bulunmaktadır. Fakat devlet düzeyinde merkezi bir miras koruma yasası olmayan Avrupa Konseyi'ne üye tek devlettir. Bosna-Hersek Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti tarihi alanların ve çevrenin korunmasına ve yönetimine yönelik bağımsız düzenlemeler yapmıştır. Düzenlemeler ulusal anıtlar, doğal ve kültürel varlıklar, mekânsal planlama alanında ülke ve entite düzeyinde korumanın yasal çerçevesini sunar⁵⁸.

Ülke genelinde etkili olan tek yasal metin Dayton Anlaşması Ek 8'dir. Ek 8 (UN, 1995, s. 103) ile ilk kez kültür mirası barışın ve savaş sonrası kalkınma sürecinin bütünleyici bir parçası olarak görülmüştür. Dönüm noktası sayılabilecek bu durum uluslararası toplum tarafından kabul edilmiş; Kosova, Irak, Afganistan gibi farklı coğrafyalarda da kültürel miras rehabilitasyon sürecinin parçası olmuştur.

Ek 8 ile savaş sırasında hasar görmüş ya da yıkılmış kültür varlıklarının onarımı, rekonstrüksiyonu, rehabilitasyonu garanti altına alınmıştır. Ek 7 ile birlikte insanların hem savaş öncesinde var olan haklarını hem de tarih, kültür, kimlik ve belleğin

⁵⁷ 1956'da Silahlı Çatışma Durumunda Kültürel Mirasın Korunması 1954 Lahey Sözleşmesi'ne; 1973'te Kültür Varlıklarının Yasa Dışı İthalatı, İhracatı ve Mülkiyet Transferinin Önlenmesi ve Yasaklanması Sözleşmesi'ne (1970); 1974'te Dünya Kültürel ve Doğal Mirasın Korunması sözleşmesi'ne (1970) taraf olunmuştur. Bağımsızlık sonrasında ise 2008'de Toplum için Kültürel Mirasın Değeri Çerçeve Sözleşmesi (2005); 2009'da Arkeolojik Mirasın Korunması Avrupa Sözleşmesi (1992), Su Altı Kültür Mirasının Korunması Sözleşmesi (2001), Kültürel İfadelerin Çeşitliliğinin Korunması ve Geliştirilmesi Sözleşmesi (2005) ve Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi (2003); 2017'de UNIDROIT Sözleşmesi (1995) taraf olunan sözleşmelerden bazılarıdır.

⁵⁸ Yasalar ve düzenlemeler resmi gazetelerde Boşnakça, Sırpça ve Hırvatça olarak yayınlanmıştır. Resmi gazetelerin ilgili sayılarından, Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu'nun sayfasından, koruma ve planlama ile ilişkili kurumların web sayfalarından ulaşılabilmektedir. Ayrıca Handan (2007) ve UNESCO (2011-2015) raporundan da bilgi edinilebilir.

varlığını ve korunmasını garanti altına almayı hedeflemiştir. Ek 8'in pratikte uygulanması, insan haklarının korunması, azınlık haklarının kazanılması, hukukun üstünlüğünün tanınması, sivil toplumun katılımı ve uzlaşma gibi çatışma sonrası problemleri ve birbiriyle ilişkili konuları geniş yelpazede kapsamaktadır. Bu bakımdan Dayton Sözleşmesi'nin özel bir yönünü ifade eden Ek 8 deneyimi mevzuatın ve uygulama sürecinin gelişimini anlamak bakımından önemli bir vakadır.

Ek 8, on bir kısa maddeden oluşur ve temel bir çerçeve sağlar. Çerçevenin ana hatlarını

- Özel kompozisyona sahip bağımsız bir komisyonun kurulması (Madde 1-2);
- Komisyon ve çalışanlarının finansmanı (Madde 3);
- Ulusal anıt kapsamına alınacak mülkler için dilekçelerin alınması ve karara bağlanması görevi (Madde 4);
- Ulusal anıt gösterilmeye uygun olabilecek varlıkların belirlenmesi (Madde 6)
- Paydaşlar (kantonlar, belediyeler, bölgesel yönetimler) arasında işbirliğinin sağlanması (Madde 8);
- Dayton Barış Anlaşması'nın imzalanmasından beş yıl sonra komisyonun, taraflardan Bosna-Hersek Hükümeti'ne devredilmesi (Madde 9) oluşturur.

Bu çerçeve kapsamında kurulan komisyon⁵⁹, Bosna-Hersek Federasyonu tarafından görevlendirilen Boşnak ve Hırvat, Sırp Cumhuriyeti tarafından görevlendirilen Sırp üye ile UNESCO tarafından belirlenen iki dış üyeden teşekkül ettirilmiştir. İlk beş yıllık dönemde komisyonun çalışmaları UNESCO tarafından finanse edilmiştir.

Madde 6'da "ortak kültürel, tarihi, dini veya etnik mirasa sahip bir grup insan için büyük önem taşıyan mimari, sanat veya tarih anıtları; arkeolojik alanlar; bina grupları; yanı sıra mezarlıklar gibi taşınır veya taşınmaz varlıkların ulusal anıt olarak gösterilmeye uygun olacağı" belirtilmiştir. "Bir grup insan" ifadesi ile anıtların değerinin onu tanımlayan gruba bağlanması maddenin zayıf yönünü oluşturmaktadır. Öte yandan "ulusal anıt" ifadesi kültürel miras uzmanları tarafından devlet ve vatandaşlar için önemli anıtları tanımlamakta kullanılmaktadır. Ancak "ulus" sözcüğü etnik kökene işaret ettiğinden Bosna-Hersek'te Boşnaklar, Bosnalı Hırvatlar ve

⁵⁹ Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu metin içerisinde kısaca Komisyon ya da Ek 8 Komisyonu olarak anılmıştır.

Bosnalı Sırlara atıfta bulunur. Dolayısıyla ulusal anıt kavramının taşıdığı anlam ile pratikteki algısı şüphesiz birbirinden farklıdır. Buna karşılık Ek 8 kapsamında kurulan Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu'nun çalışmaları ve katkıları sayesinde savaş sırasında yok edilen anıtların rekonstrüksiyonu gibi tartışmalı sorunların çözümü sağlanabilmektedir.

Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu'nun çalışmaları sonucunda önemli kültür varlıkları tanımlanmıştır. Evrensel öneme sahip ve geniş toplulukları temsil eden anıtlar ulusal anıt kapsamına alınabilmektedir. Dini nitelikteki yapılar ulusal anıt listesinin önemli bir bölümünü oluştursa da kaleler, kuleler, konut yapıları, oteller, müze ve kütüphaneler, sokaklar, meydan ve çeşmeler, köprüler, mezar lahitleri, doğal parklar, tarihi ve arkeolojik alanlar gibi çeşitli kültür varlıkları listede yer almıştır (Handan, 2007). Listenin geliştirilmesiyle anıtlara yasal koruma statüsü kazandırılmıştır.

İlk kurulan komisyonun çalışmaları sırasında Ek 8'in sunduğu çerçeveyi destekleyecek ve kültür varlıklarına yönelik faaliyetler için pratik zemin hazırlayacak mevzuatın eksikliği hissedilmiştir. Walasek'e (2015b, s. 234) göre dini binaların restorasyonu/rekonstrüksiyonu, inşaat ruhsatlarının geciktirilmesi veya reddedilmesi, yıkılan anıtların yerine yapılan geçici veya kalıcı yapıların kaldırılmaması, savaş öncesi mülkiyet haklarının reddedilmesi, bir kültür varlığının varlığı iddia edilerek araştırma kazıları ile mevcut kültür varlıklarının yok edilmesi veya yok edilmiş kültür varlığının yapımının reddedilmesi gibi sorunlarla karşılaşmıştır. Bu sorunlar yok edilen kültür varlıklarının yeniden yapımının ve tahrip edilmiş kültür varlıklarının onarımının önlenmesi için taktik olarak kullanılmaktaydı (Perry, 2015). Yüksek Temsilciler Dairesi'nin taleplerine ve baskılarına rağmen yasal bir zemin olmadığından süreçler aksatılmış; YTD'nin kararlarına uyulmamıştır. Yok edilen kültür varlıkları Ek 8 Komisyonu'nun hazırladığı anıt listelerinde yer alamamasına rağmen -insan hakları mahkemelerine yapılan başvuruların da sonucunda- Komisyon bir tavır almak zorunda kalmış ve kültür varlığının alanının korunabileceğine karar verilmiştir. Böylece yasayla tanımlanmış bir gerekçesi olmamasına karşılık bütünüyle yıkılmış bir yapının da korunacak ulusal anıtlar kapsamında değerlendirilmesi söz konusu olmuştur (Walasek, 2015b, s. 237).

UNESCO ve COE'nin devlet düzeyinde ulusal anıtların korunması konusunu resmi olarak işletebilecek bir çerçeve yasa tasarısı hazırlamıştır fakat 2001 yılına kadar iki

girişim de entiteler düzeyinden devlet düzeyine yetki transferinin istenmemesiyle sonuçsuz kalmıştır (Walasek, 2015a). 2001 yılında ilk komisyonun görev süresinin bitmesi ve ikinci komisyonun göreve başlaması arasındaki boşlukta Ek 8'in işletilmesi konusundaki sıkıntılar nedeniyle ve Yüksek Temsilciler Dairesi'nin baskısı sonucu, entitelerden temsilcilerin de katılımıyla korunacak anıtların geniş tanımını içeren bir yasa taslağı hazırlanmıştır. Federasyon parlamentosu tarafından kabul edilmiş; Sırp Cumhuriyeti reddetmiştir. YTD 2002'de ülke çapında tek tip prosedürün uygulanmasını sağlamak amacıyla özel anıtları içerecek şekilde ve başvurulara cevap verme sürelerini sağlayan bir düzenleme yaparak devlet düzeyinde uyumlaştırılmış yasa koymuştur⁶⁰. Komisyon, Ek 8 kapsamında devlet düzeyinde yetkili organ gibi görülse de yasanın uygulanmasına ilişkin sorumluluk entiteler düzeyindedir.

Uyumlaştırılmış yasalarla Ek 8 çerçevesine uygun olarak tanımlamalar yapılmış⁶¹; yıkılan yapıların yeniden yapımının önünü açılmıştır. Ulusal anıtlara müdahaleler için izinlerin ilgili kurumlarca verilmesini ve gerekli belgelerin sunulması durumunda 30 gün içinde cevap verilmesi şart koşulmuştur. Ulusal anıtların tüm yönetim düzeylerinde korunması; izleme, uygulama ve denetim ve işbirliğinin sağlanması yinelenmiştir. Bu yasal düzenlemenin ardından Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu Aralık 2001'de yeniden kurulmuş ve çalışmalarını daha sağlıklı ve düzenli yürütmüştür. 2002'de göreve başlayan komisyon, ulusal anıtların politik güdülenme ile değil nesnel ölçütler doğrultusunda değerlerinin belirlenmesi için dokuz ölçüt belirlemiştir (URL-37). Bunlar;

- A) Zaman dilimi (Tarih öncesi çağlardan 20'nci yüzyılın sonuna kadar)
- B) Tarihi değer (bir binanın, grubun, yerin tarihi bir şahıs ya da önemli bir olayla ilişkisi)
- C) Sanatsal ve estetik değer (i. İşçilik, ii. Malzeme, iii. Oran, iv. Kompozisyon, v. Bir detay değeri, vi. Yapısal değer)
- D) Belgesel, bilimsel, eğitsel veya pedagojik değer (i. Az bilinen bir döneme dair kanıtlar taşıması, ii. Tarihsel değişimin kanıtı olması, iii. Ünlü bir sanatçının

⁶⁰ Bu konudaki yasal düzenlemelere ilişkin bilgi edinmek için bkz. URL-51.

⁶¹ ("Law on Implementation of Decisions of The Commission to Preserve National Monuments Established Under Annex 8 to the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina," 2002) inceleyiniz.

- ya da inşaatçının işi olması, iv. Belirli bir tür, stil ya da bölgesel tarza dair kanıt olması, v. Belli bir döneme dair tipik bir yaşam tarzına dair kanıt olması)
- E) Sembolik değer (i. ontolojik değer, ii. Dini değer, iii. Geleneksel Değer, iv. Ritüeller ve geleneklerle ilişki, v. Bir grup insanın kimliği için taşıdığı önem)
- F) Peyzaj değeri (i. Formun grubun diğer parçalarıyla karşılaştırmadaki ilişkisi, ii. Peyzaj içerisindeki anlamı, iii. Bir veya bir grup yapının bir grup ya da alanın bir parçası olması)
- G) Özgünlük (i. form ve tasarım, ii. Malzeme, iii. İşlev, iv. Gelenek ve teknik, v. Konum ve yerleşim, vi. Ruh, vii. Diğer iç ve dış faktörler)
- H) Nadirlik (i. Bir nesne türü veya stiline tek veya nadir örneği, ii. Bir ustalık eseri olması, iii. Tanınmış bir mimarın/sanatçının, zanaatkârın eseri olması)
- İ) Bütünlük (i. malzeme bütünlüğü, ii. homojenlik, iii. tamlık, iv. zarar görmemişlik).

Bu ölçütler ulusal anıtlarla ilgili bütün kararların temelini oluşturmuştur. Bilgi ve belgeler incelendikten sonra bir alanın ölçütlere uyup uymadığına üyeler karar verir ve komisyon sekretaryası ilgili belediye ve kurumlara bilgilendirme yapar (URL-38). Görüldüğü gibi ulusal anıt listesinin hazırlanmasında nesnel ölçütlerin belirlenmesi, komisyonun çalışma usul ve esasları, kamuya açıklık ve hesap verebilirlik gibi konularda profesyonelleşmeye yönelik adımlar atılabilmektedir.

Öte yandan, Bosna-Hersek'in bölünmüş ve sorunlu idari yapısı mirasın korunması ve yönetimi ile ilişkili yasal ve kurumsal sorunlara neden olmaktadır. Devlet düzeyinde kültürel mirasın korunmasını sağlayacak bir şemsiye yasa yoktur. Sırp Cumhuriyeti, BH Federasyonu, Brčko Bölgesi, Kantonlar düzeyinde farklı yasalara ve kurumlara tabidir. Yasal prosedürler ve kurumsal sorunlar koruma, onarım ve denetim süreçlerinin çalıştırılması, yatırım programlarının geliştirilmesi ve yönetilmesi, kültürel mirası yok etmeye yönelik eylemlerin önlenmesi gibi konularda yasal prosedürler bahane edilerek süreç yıllarca kesintiye uğratılmıştır. Yine Ulusal Anıtları Komisyonu'nu entiteler düzeyinde Yüksek Temsilcilik'in baskısıyla yasal olarak kabul edilmiş olsa da siyasi ortam nasıl olursa olsun varlığını ve işlevselliğini devlet düzeyinde sürdürebilmesini sağlayacak bir yasal tanıma sahip değildir. Ulusal Komisyon'un çalışmasını ve etkinliğini sınırlandırmaktadır. Kaçak kazılar, kültür varlıklarının tahribatı, kültür varlığının yerine yeni yapılaşmalar, kültür varlığının

uygun olmayan işlevlerde kullanılması ve buna yönelik fiziksel müdahalelerle ilgili komisyon gerekli müracaatları yapmaktadır. Fakat uygulayıp uygulamama yetkisi entitelerin sorumluluğundadır. Üstelik komisyon sadece ulusal anıt listesinde yer alan kültür varlıkları için bu yetkisini kullanabilmektedir.

İlk Ek 8 Komisyonu, 20'nci yüzyılın ikinci yarısına kadar tarihlenen yapıları Ulusal Anıt Geçici Listesi kapsamına almıştır. Listedeki 776 anıt arasına II. Dünya Savaşı sonrasında inşa edilen sadece 8 yapı girebilmiştir. 2003 yılında yayınlanan ve ulusal anıtlar olarak kabul edilebilecek binaların zaman aralığını değiştiren Ulusal Anıtlar için Kriterlerin Değiştirilmesi Kararı ile Komisyon 5 yıl süreyle 1960 sonrasında inşa edilen yapıların tümünü listenin kapsamı dışında bırakmıştır. Bu karar savaştan sonra bile inşa edilmiş yapıların ulusal anıt listesine alınması için yapılan müracaatlar üzerine alınmıştır. Komisyon Bosna-Hersek için önemi yüksek, daha eski ve tehlike altında olan anıtların öncelikli olduğunu açıklamıştır⁶². Ancak sosyalist dönemin kamusal yapılarının ya da endüstriyel üretim yapılarının ikinci planda kaldığı gerçeğini değiştirmedigi gibi bu kararla ilişkisi de yadsınamaz.

Komisyon kararıyla ayrıntılı dosya (kültür varlığı hakkında yeri, tarihi, mimarisi, yapım tekniği ve malzemeleri, jeodezik belgeler, mevcut yasal korunma durumu, onarım geçmişi, mevcut durumu, hasarlar ve riskler gibi verileri içerir.) hazırlanarak bir bina ulusal anıt ilan edildiğinde, bu tür binalar için koruyucu önlemler de komisyon tarafından tanımlanır ve restorasyon/rehabilitasyon sürecinde uyulması istenir (Bosna-Hersek Resmi Gazetesi, No. 94/09).

Saraybosna'daki ulusal anıtlar için Bosna-Hersek Federasyonu'nda mirasın korunması için Federal Bakanlığın izniyle, mekânsal planlamadan sorumlu ve profesyonel yetkililerin gözetimi altında; sadece koruma ve restorasyon çalışmaları ile düzenli bakım ve amacı anıtın tanıtımı olan inşaat işlerine izin verilir. Müdahalelerde mevcut durumunu gösteren ayrıntılı fotoğraflara göre ve daha önce kullanılmış/özgün malzemeler kullanılarak ve orijinal yöntemlere daha iyi bir bakış açısı vererek geri kazanılmalıdır. Karar alınan yapının restorasyonunda, binanın eski ve hasarlı elemanlarının değiştirilmesi (çatı, cepheler, yatay ve dikey oluklar) ve özgün hallerine geri döndürülmesi gerektiği gibi tavsiye kararları rapora eklenmektedir (URL-39).

62 Gazette of Bosnia and Herzegovina'da-33/02 nolu kararla 20'nci yüzyılın sonuna kadar ifadesi 1960'a kadar olarak değiştirilmiştir (URL-54).

Federasyon içerisindeki bazı kantonlar kanton sınırları içerisindeki kültür varlıklarını korumak amacıyla kendi kanunlarını çıkarmıştır. Saraybosna Kantonu Kültürel Mirasın Korunması Kanunu 2001 yılında çıkarılmıştır (Saraybosna Kantonu Resmi Gazetesi No. 2/00). Kanunun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren Yugoslavya Dönemi'nde çıkarılan “Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirasın Korunması ve Kullanılması Hakkında Kanun ve sonraki düzenlemeler (SRBiH Resmi Gazetesi, 20/85, 12/87 ve 3/93)” geçerliliğini yitirmiştir.

Mirasın kazanımı (Böl-II), korunması (Böl-III ve VI), kullanımı (Böl-IV), mülk sahiplerinin hakları ve sorumlulukları (Böl-V), koruma faaliyetlerinin finansmanı (VII), denetleme (VIII), yerel ve kantonal yönetim (IX), cezalar (X), geçici ve kalıcı hükümlerden (XI) oluşur.

Kanuna göre mirasın özellikleri belirtilmiş, tanımı yapılmıştır. Miras değerlemesi için mirasın önemi, işlevi, dönemi gibi kıstaslar belirlenmiştir (Madde 5, 13). Kültürel kimliğin ve kimlik haklarının kullanılması için mirasın korunmasını, kullanımını ve restorasyonunu önemli bir faaliyet olarak görür. Kurumların, mülk sahiplerinin, kullanıcıların, kantondaki ve Bosna-Hersek'teki gerçek ve tüzel kişilerin mirasın korunması, kullanımı ve restorasyonu için iş birliği yapmasını şart koşar. Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirasın Korunması Saraybosna Kantonal Enstitüsü'nün⁶³ görev ve sorumluluklarını tanımlar.

Kültürel mirasın araştırılması, belgelenmesi, korunması, izlenmesi, hasarlar ve yıkım gibi her türlü zarar verici eylemlerin önlenmesi konularında tedbirler alınır (Madde 8). Kültürel miras kayıtlı potansiyel miras varlıkları, önceden koruma altında olan miras varlıkları, koruma altında olan miras varlıkları olmak üzere üç yasal statüye sahiptir (Madde 9). Korunan miras varlığının korunmasına yönelik tedbirler, geçmişte koruma altında olan kültür varlığının korunması için de geçerlidir (Madde 12). Kantonal Enstitü müracaattan sonra beş yıl içinde mirasın belgelenmesi ve değerlemesi ile ilgili çalışmalarını tamamlar ve kanton koruması altına alınması için gerekli dokümanları hazırlayarak kanton meclisine teklif sunar (Madde 14, 16). Kantonda bulunan miras “önem” derecesine göre üç kategoriye ayrılır; 1. ve 2. kategoriler Bosna-Hersek halkları için önemli olanları ve 3. kategori diğer kültür varlıklarını kapsar (Madde 15).

⁶³ Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirasın Korunması Saraybosna Kantonal Enstitüsü bundan sonra Kantonal Enstitü ya da kısaca KTDMSKE olarak anılacaktır.

Kantonal Enstitü, kanun hükümleri doğrultusunda kategorizasyonu beş yıl içinde oluşturmakla yükümlüdür (Madde 71).

Yasada rekonstrüksiyona vurgu yapılmıştır. Yasaya göre kasıtlı veya doğal afetler nedeniyle tahrip olan ve yıkımdan önce koruma altında olan taşınır ve taşınmaz miras alanı ya da kültür varlığı rekonstrüksiyon yöntemiyle korunur. 1992-95 savaşı sırasında yıkılan kültür varlığının alanının rekonstrüksiyon tamamlanana kadar koruma altında kalması, ayrıca kalıcı olarak depolandığı alan ve özgün belgelerin de koruma altına alınması yasada belirtilmiştir.

Korunan bölge veya gayrimenkul alanı için kentsel veya düzenleyici bir plan yoksa düzenleyici plan hazırlanana kadar korunan yapının çevresinde zarar verici eylemlerden korumak üzere bir koruma bölgesi belirlenir (Madde 22). Koruma bölgesinin belirlenmesinden Kantonal Enstitü sorumludur. Düzenleyici plan hazırlanması sırasında ise mekânsal planlama ile ilgili organa destek verir (Madde 23). Koruma bölgesinde gerçekleştirilecek inşaa eylemleri ile kent mobilyalarının montajı, reklam panoları ve aydınlatma gibi kentsel mekânı etkileyecek müdahaleler Kantonal Enstitü'nün onayı olmadan gerçekleştirilemez. Aksi halde çalışmaları askıya alabilir ve zararı telafi edebilir (Madde 24).

Arkeolojik kazı izinlerinin verilmesi, kazı çalışmalarının takibi, buluntuların mülkiyeti, anlaşmazlıkların çözümü gibi konular da yasa kapsamında çözülmeye çalışılmıştır (Madde 28, 29, 30).

Kültürel mirasın korunmasını garanti altına alarak modern ihtiyaç ve amaçlara (kütüphane, müze, galeri, gösteriler, konserler, ders organizasyonu ve benzeri amaçların yanı sıra ikram ve turizm faaliyetleri) uygun olarak yeniden canlandırmaya veya yeniden inşaya yönelik müdahale edilebilir (Madde 32).

Taşınır ve taşınmaz kültür varlığının mülkiyetini elinde tutan veya kullanıcısı olanların yükümlölükleri, sorumlulukları, hakları, kullanım şartları, yaptırım koşulları tanımlanmıştır. Ücretsiz teknik destek, finansal yardım, kullanımının yasaklanması durumunda adil tazminat hakkı, mirasın mülk sahibinin kamuya karşı görevleri gibi konular çözümlenmiştir (Madde 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44).

Miras koruma ve kent planlama kurumları arasındaki ilişkinin kurulması sağlanabilmiştir. 2002'de çıkarılan Mekânsal Planlama Yasası mekânsal planlamanın kültürel, doğal ve tarihi mirasın korunmasını sağlayacak özel düzenlemelerle koordine

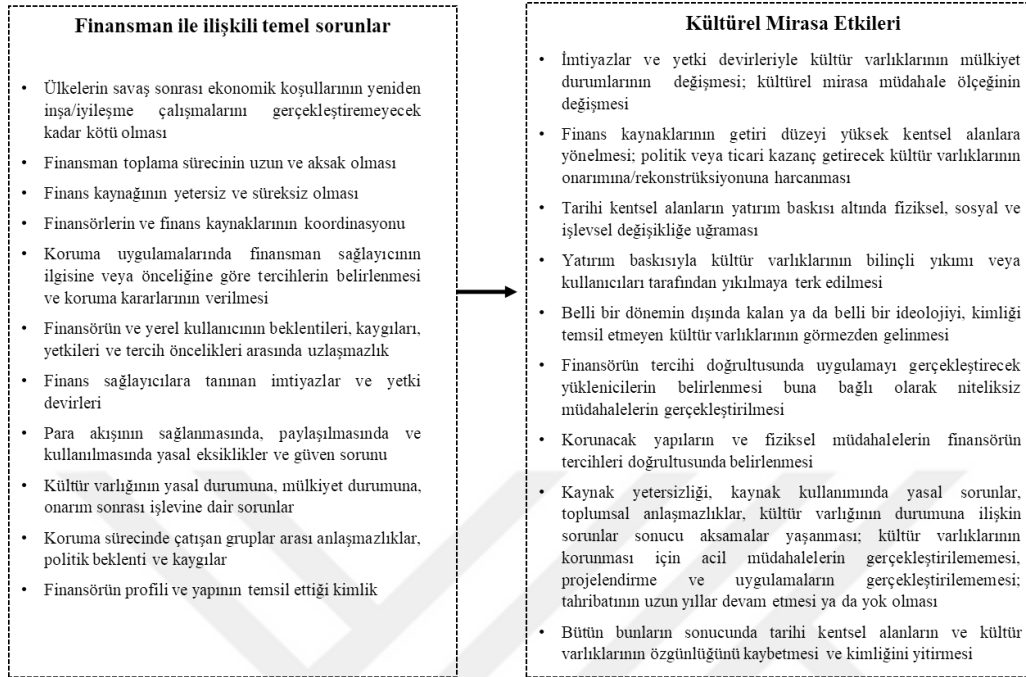
edilmesini garanti altına almıştır. Ulusal anıt olarak tanımlanan mimari ve doğal miras alanlarının listesini dikkate almıştır. Yasa tarihi ve kültürel mirasın özel koruma altına alınmasını düzenler. Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu'nun kararlarıyla, bölgesel ve kentsel planlarla korunacak alanlar belirlenir ve düzenleyici planlarla yönetilir.

Bosna-Hersek'te yetki bölünmesinden kaynaklanan koruma yasalarının parçalı yapısı aynı konumda benzer nitelikteki kültür varlıklarının farklı kurumların yetki alanında kalmasına ve yönetim sorunlarına neden olmuştur. Yasal boşluklardan kaynaklanan en yoğun bozulma döneminin savaştan sonraki 10 yıl olduğu anlaşılmaktadır. 2002'den itibaren entiteler ve kantonlar düzeyinde yasal düzenlemelerin yapılması ve kurumsal yapının oluşturulması sonrasında kültür varlıklarında bozulma, kaçak yapılaşma gibi durumlar kontrol altına alınmaya başlamıştır. Kültürel mirasın korunması ile ilgili yasal boşluklar politik yapı ve kurumsal sorunlarla birlikte onarım/yeniden inşa girişimlerinin engellenmesi, mülkiyet ve finansman sorunlarının çözülmemesi, süreçlerin uzaması, uygulamaların niteliğinin düşmesine neden olmuştur. Buna karşılık kent ölçeğindeki planlama çalışmalarının bütün kültür varlıklarını dikkate alması, koruma yasalarının yürürlükte olması, korumaya ilişkin farkındalığın yüksek olması kültür varlıklarının gelişim baskısı altında kalmamasında ve korunmasında etkili olmuştur. Bu bakımdan Beyrut örneğine nazaran çok daha iyi olduğu söylenebilir.

4.1.4 Finansman sorunu ve kültür varlıklarına etkileri

Savaş sonrası tahrip olan kent alt ve üst yapısının onarılmasında önemli problemlerden biri finansman sorunudur. Ekonomisi kısa sürede onarılamaz duruma gelmiş, üretim ve tedarik alt yapısı yok olmuş bir ülkenin yeniden inşasında fiziki çevrenin yeniden ayağa kaldırılması için gerekli malzeme, donanım, teknik personel, iş gücü kaynaklarının temini başlıca zorluklardandır. Savaş sonrası finansman ihtiyacı iç ve dış kaynaklardan temin edilmeye çalışılır. Savaşı yaşayan devletler savaş sonrasında yönetim ve ekonomi gibi konularda belli bir düzeyde yapılandıktan ve yeniden inşa sürecini belli bir aşamaya getirdikten sonra ancak öz kaynaklarından kültür varlıklarına bütçe aktarabilmektedir. Bu aşamaya kadar özellikle merkezi yönetimi ve ekonomisi güçlü olmayan devletlerde savaş sonrası finansal ihtiyaçlar dış kaynaklarla giderilmeye çalışılmaktadır. Kaynakların temininde, üretiminde, yönetiminde, kültürel

miras ile ilişkili alanlara aktarmada ve kullanımı sırasında kültürel mirası tehdit eden çeşitli sorunlarla karşılaşmaktadır (Şekil 4.15).

Şekil 4.15 : Kültürel mirasın korunmasında finansman sorunu ve kültürel mirasa etkileri (Bilgili, 2020).

Uluslararası kurumlar çok taraflı örgütlerle koordineli olarak kriz sonrası yeniden yapılanma ve kalkınma için işbirliği mekanizmaları kurmuştur. II. Dünya Savaşı'nın ardından rekonstrüksiyon ve gelişime katkıda bulunması amacıyla kurulan Dünya Bankası bu alanda önemli tarihsel geçmişe sahiptir. 1990'ların sonlarından itibaren kültürel mirasın korunması alanında yatırımlarını arttırmaktadır. Dünya Bankası'yla birlikte IMF'nin kurulması da çağdaş rekonstrüksiyon politikalarının başlangıcı kabul edilebilir. BM'nin kültür alanında yetkili ajansı UNESCO, sürdürülebilir kalkınma programları için kültürün rolünü vurgulamakta ve entegrasyonunu teşvik etmektedir. UNDP, UNICEF, USAID, ülkelerin sivil toplum kuruluşları ve vakıfları, devletlerin bağışları, ülkelerin elçilik fonları ve ajansları, devletlerin kamu ve özel bankaları fon sağlamada bilindik kaynaklardandır. Bununla birlikte yerli ve yabancı yatırımcılar, bireysel bağışlar ya da mülk sahiplerinin kişisel kaynakları hem savaş sonrası yeniden inşa sürecinde hem de kültür varlıklarının korunmasında finansal katkı sağlamaktadır. Lübnan ve Bosna-Hersek'te finansman ihtiyacı kamu, özel sektör, sivil toplum ve bireysel kaynaklardan temin edilmiştir. Bu kaynakların önemli bölümünü bağışlar, krediler, dış yatırımlar gibi dış kaynaklar oluşturmaktadır. Bu bölümde Lübnan ve

Bosna-Hersek üzerinden kültürel mirasın korunmasında finansman sorunları incelenmiş; finansman ile ilişkili temel sorunların kültürel mirasa etkileri değerlendirilmiştir.

Finansman akışı, finans sağlayacak kurumların ilgisini çekmeye ve önceliklerine bağlıdır. Örneğin eğitim, sağlık, barınma gibi temel ihtiyaçları karşılamak üzere alt ve üst yapı yatırımları ile hasarlı konutları rehabilite etmeye yönelik yardımlar savaş sonrası süreçte öncelikle tercih edilmektedir. Devletler ve bağışçılar yatırımlarını ekonomik kalkınmaya ve özel sektör gelişimine katkı sağlayacak alanlara kaydırmayı tercih etmektedir. Pazar ve üretim için gerekli ortamı oluşturmak üzere yaşam ve güvenlik için asgari koşulları sağlamak ve nüfus hareketlerini kontrol altına almak önemli görülmektedir. Buna bağlı olarak savaş sonrası -özellikle ilk dönemde- kültürel mirasın korunması iyileşme/rekonstrüksiyon sürecinin öncelikli bileşenlerinden biri olarak görülmemektedir.

Finansman sorununu çözmek için devletler, kaynak sağlayanlara bazı imtiyazlar sunmak zorunda kalmaktadır. Lübnan'da Beyrut Merkez Bölgesi'nin kentsel rekonstrüksiyonu gayrimenkul sektöründe faaliyet gösteren şirketlere tanınan imtiyazlarla çözülmüştür. Bu yöntem kaynak yoksunluğunun had safhada olduğu savaş sonrası süreçte, çalışmaların hızla gerçekleştirilmesi ve başarıya ulaşması için etkili bir yöntemdir. Ancak Lübnan'da ve Bosna-Hersek'te kentsel dokudaki değişimin en önemli nedenlerinden biri de şüphesiz dışardan para akışının sağlanması için özel sektöre ve bağışçılara tanınan imtiyazlardır.

Lübnan'da kültür varlıklarının onarımında finans kaynaklarının aktarımı Bosna-Hersek'teki kadar karmaşık ve sorunlu olmamıştır. Beyrut Merkez Bölgesi'nin rekonstrüksiyonunda yatırımları teşvik edecek, para akışını hızlandıracak stratejik bazı düzenlemeler yapılmıştır. Başta gayrimenkul sektörü olmak üzere farklı sektörlerde özel sektörün, yabancı yatırımcının yatırım yapmasını kolaylaştırmak üzere 1991 yılında 117 numaralı yasa meclisten geçirilmiştir. Devletin talepleri ve özel sektör merkezli yeniden inşa süreci işletilmiştir. Beyrut Merkez Bölgesi'nin yeniden inşasında ve korunması planlanan yapıların/arkeolojik alanların korunması gayrimenkul değerlendirme yoluyla sağlanmıştır.

Gayrimenkul sektöründe çalışan şirketlere devletin kamulaştırma yetkisini devretmek, yatırım giderleri (alt yapı, mevcut tutulacak yapıların onarılması, yeni inşaatların

yapılması) karşılığında gayrimenkul edinmek, kiralamak ve satışını yapmak gibi imtiyazlar sunulmuştur. Yeniden inşa çalışmalarını yürütmek üzere 1994 yılında Solidere'nin kurulması, turizm gelirlerini arttırmak için otellere vergi indirimleri yapılması, kira gelirlerinin sağlanması için öncelikli yapı gruplarının (ticari yapılar, mevcut kullanılabilir binalar gibi) belirlenmesi, onarım veya inşaatlarının yapılması bu stratejinin sonucunda gerçekleşmiştir. Solidere Şirketi'nin hissedarlarından olan Refik Hariri'nin (2000-2004 yılları Lübnan Başbakanı) bankası Blombank'da uygulama sürecinde kredi desteği sağlamıştır.

Beyrut Merkez Bölgesi'ndeki ve BMB'nin dışındaki alanlarda dini yapıların onarım masrafları Dar-al Fatwa öncülüğünde bazı vakıflar ve bireysel bağışçılar tarafından karşılanmaktadır. Kamu yapıları ve tutulan diğer yapıların onarımları ise özel sektör yatırımcıları ile yapılan anlaşmalar doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

Kaynakların büyük bölümü tek merkezden ve tanımlı bir kentsel alana, Beyrut Merkez Bölgesi'ne akmıştır. BMB'nin dışındaki alanlarda tarihi yapıların onarımı bireysel kaynaklarla gerçekleştirilmekte aksi halde tahribat devam etmekte ve yıkılmaktadır.

Bosna-Hersek'te ise finansman akışı ve yönetimi çok daha karmaşık olmuştur. Finansörlerin talepleri, kaygıları ve beklentileri, devletlerin ihale prosedürleri; kültür varlığının türü, yasal durumu, mülkiyet sorunu ve işlevi; onarımların kim tarafından ve nasıl yapılacağı; bağışlanan paraların onarıma ne düzeyde yeteceği bu karmaşık durumu oluşturan sorunlardan bazılarıdır. Bağışlar, krediler gibi finans kaynakları kültür varlıklarının onarımında önemli bir gelir kalemi olmakla birlikte fonlarının toplanması, yönetilmesi ve kullanılmasında çözülmeyi bekleyen birçok sorun ortaya çıkmaktadır. Sorunların her biri kültür varlığının özgünlüğünü, bütünlüğünü, kentsel dokudaki etkisini ve toplumsal bellekteki bağlamını değiştirebilmektedir.

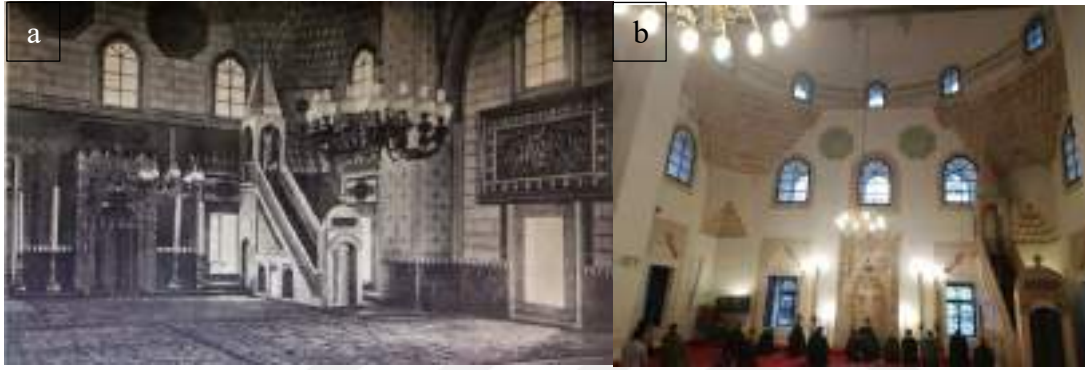
Bosna-Hersek'te restorasyonu planlanan tarihi yapıların listesi hazırlanırken tahrip olmuş alt yapı, konut ve üretim sektörlerinin yeniden inşası dış kaynaklar için öncelikli ihtiyaç olarak görülmüş; kültürel miras ikincil problem olarak görülmüştür. Kültürel miras için ayrılan kaynakların önemli bir bölümü ise anıtsal nitelikli yapılara ve dini yapılara aktarılmıştır. Saraybosna'da da 1994-96 yılları arasında önceliklerin belirlenmesi ve finansmanın tanımlanması uluslararası toplumun öncülüğünde gerçekleşmiş ve insani yardım kapsamında ele alınmıştır. Güven fonundan ayrılan bütçe hasarlı kültür varlıklarının daha fazla bozulmasını önlemek üzere acil

müdahaleler için ayrılmıştır. Öncelikli sorunların belirlenmesinde ve fon aktarımında kararların uluslararası paydaşlar tarafından verilmesi; kültürel mirasın ikinci planda kalması Bosnalı uzmanlar tarafından eleştirilmektedir. Nisan 1996'da SCS Ofisi kapatılmıştır. Planlama ve koordinasyon faaliyetleri Dünya Bankası ve Avrupa Birliği (AB) - Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD)- tarafından devralınmıştır. Dünya Bankası, Avrupa Birliği ve USAID'in yardımıyla Bosna-Hersek için Öncelikli Yeniden Yapılanma Programı (USAID, 1999) başlatılmıştır. Dünya Bankası da bu süreçte merkezi bir rol oynamıştır. Savaş sonrası rekonstrüksiyon sürecinin ilk döneminde kredilerle çeşitli projeler desteklenmiştir. Avrupa Birliği ile iş birliği içerisinde Bosna-Hersek'teki projeler için bağış konferansları düzenlenerek fon sağlanmıştır (World Bank Group, 2012).

Saraybosna'daki kültür varlıklarını koruma projeleri Bosna-Hersek Federasyonu'ndan, Saraybosna Kantonu'ndan, Belediyelerden, kamusal ve özel vakıflardan, çeşitli bağış gelirlerinden ve kamu ve özel sektör yatırımlarından sağlanan kaynaklarla gerçekleştirilmektedir.

Bağışçılar genellikle din, mezhep, etnisite, tarih, kültür gibi kimlik bağlarının olduğu kültür varlıklarının onarımında paydaş olmak veya paydaş olmaktan kaçınmak gibi iki tutum sergilemektedir. Tutumların belirlenmesinde finansörlerin profilleri, finanse ettikleri işle ilgili ajandaları ve talepleri etkili olmaktadır. Finansörlerin profilleri ve finans desteği sağladıkları kültür varlıklarıyla olan kimlik bağları incelendiğinde kültürel mirasın etnik veya dini miras düzeyine indirgenen bir yaklaşımla finanse edildiği anlaşılmaktadır. Hem Saraybosna'da hem de Beyrut'ta özellikle dini yapıların onarımında bu durum izlenebilmektedir. İslami kaynaklardan sağlanan fonlar camilere aktarılmıştır. Bir kısmı tarihi camilerin ve binaların onarımına aktarılırken, bağışçıların önemli bir bölümü yeni cami inşasını finanse etmeyi tercih etmiştir çünkü Rijaset makamından yetkililer, Saraybosna'daki tarihi camileri değiştirerek onarmak isteyen bağışçılara, tarihi camileri değiştiremeyeceklerini fakat yeni cami yapabileceklerini belirtmektedir (K, 4 Aralık 2018). Buna rağmen yabancı finansörlerin kendi -gizli- ajandaları doğrultusunda finansman sağladıkları ve yerel kültürü nüfuz altına alma girişimleri olduğu konusunda bazı eleştiriler yapılmaktadır (Bădescu, 2019, s. 28; Bold & Pickard, 2016, s. 62; Coward, 2001, s. 313; Hartmann, 2016; Riedlmayer, 2002b, s. 128). Bu eleştiriler Saraybosnalılar tarafından da ifade edilmektedir. Türkiye'nin ve Avusturya'nın da Balkanlardaki bağışları, Osmanlı ve

Avusturya-Macaristan İmparatorluklarının varisleri olarak nüfuzlarını sürdürme çabası olarak görülmektedir. Sırbistan'ın SC'de inşai faaliyetlere verdiği finansal destek Sırp'lar tarafından normal karşılanırken BH Federasyonunda rahatsızlık uyandırmaktadır. Suudi Arabistan'ın ve diğer Körfez ülkelerinin Bosna-Hersek'te tarihi camileri onarması, yeni camiler inşa etmesi, eğitim veren okullar açması Bosna-Hersek ve Saraybosna'da fiziksel çevrenin gelişimine katkıda bulunmaktadır fakat ajandalarını hayata geçirme girişimleri olarak algılanması bakımından rahatsızlık verici ve tehdit⁶⁴ olarak algılanmaktadır.

Şekil 4.16 : Gazi Hüseyin Bey Camii iç mekânı; a) savaş öncesi (Saraybosna Tarihi Arşivleri/601.ZFR-2146), b) mevcut durum (Bilgili, 2019).

Suudi kaynaklı bağışlarla gerçekleştirilen yatırımların ve kültür varlığı onarımlarının Vehhabi/Selefi itikatlarını yaymak ve radikal ajandalarını hayata geçirmeyi amaçladığına inanılmaktadır. Bunun için 1996 yılında onarımı Suudi Hükümeti tarafından finanse edilen Gazi Hüseyin Bey Camii'nin onarımı örnek verilmektedir. Onarım sırasında iç mekândaki 19'uncu yüzyıl bezemeleri kaldırılmış ve sade bir üslupla iç mekân yeniden şekillendirilmiştir (Şekil 4.16). Bădescu (2019, s. 28) Hüseyin Bey Camii'nin onarımındaki bu müdahaleyi eleştirenlerin, Balkan ifadelerinden arındırma ve Suudi fon sağlayıcıların Vehhabi anlayışına yakınlaştırma olarak yorumladıklarını belirtmektedir. Suudi yardım kuruluşları tarafından desteklenen cami restorasyonlarında Vehhabi işçiler tarafından büyük zararlar verildiği ve iç mekânların

⁶⁴ Hasanbegovic-Puric'e (2011) göre bazı Müslüman kesimler bu yaklaşımdan memnuniyet duysa da Sırp ve Hırvat Hristiyanlar için tedirgin edicidir. Finansörü teşvik etmeye yönelik politikalar, Vijećnica gibi multi-etnik yapıyı temsil eden yapıların restorasyonunu da tehdit etmektedir. Bosna'daki İslam, doğu coğrafyalarında yaşananın aksine daha rafine ve Batı tarzı bir İslam olarak algılanmakta; köklerini Osmanlı dini pratiklerinden ve Hanefi içtihadından almaktadır. Bosna-Hersek'teki yerel İslam'ın hoşgörü ve toleranstan beslenen kozmopolit ve açık doğası öne çıkmaktadır. Bu bakımdan sadece Hristiyan toplumlar için değil bazı Müslüman kesimler için de görüş ayrılıklarına neden olmaktadır.

beyaza boyandığı; camilerin büyütülerek bir çeşit putperestlik ifadesi olarak görülen mezar taşlarının bilinçli olarak yok edildiğine dair Coward'ın (2001: 313) Bosna-Hersek'ten ve Kosova'dan verdiği örnekler bu yorumu desteklemektedir. Saraybosna'da bu yaklaşımın savaştan sonraki ilk ve acil yardım döneminde gerçekleştiği fakat yerel uzmanlar ve kurumlar tarafından benimsenmediği anlaşılmaktadır. Sonraki dönemlerin restorasyon uygulamalarında yabancı finansörler tarafından desteklenen uygulamalarda bilinçli bir temizlikten bahsedilmemekte; uygulamaların niteliği ise eleştirilmeye devam etmektedir.

Dış finansörlerin kentsel dokuya -özellikle koruma alanı sınırlarının dışındaki alanlarda- etkileri belirginleşmiştir. Mevcut dini yapıların onarılmasının yanında Doğu Saraybosna'da Sırbistan'ın desteğiyle çok sayıda yeni Sırp Ortodoks kilisesi ve eğitim yapısı inşa edilmiştir. Saraybosna'da ise Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Suudi Arabistan, Malezya, Türkiye gibi ülkelerden gelen finansman ile yeni camilerin, okulların, ticari yapıların sayısı artmıştır. Saraybosna'da kentsel alanlar dış finansörlerin inşaat faaliyetleriyle yeniden tanımlanmaktadır.

Şekil 4.17 : Marijin Dvor, Elektrik Santral Binası (Bilgili, 2018).

Tarihi yapıların restorasyonunda dış finansörlerin etkisi sınırlı olsa da kültür varlıkları yatırım baskısıyla yok olma ya da tahrip olma tehlikesi altında kalmaktadır. Koruma ile ilişkili kurumlar otel gibi bir işlevle yeniden kullanılacak kültür varlıkları için yatırımcının talebini ve yapının durumunu dikkate alarak yenileme, rekonstrüksiyon, çağdaş ek gibi çeşitli müdahale kararları verebilmektedir. Koruma alanının dışındaki kültür varlıkları ise yatırım baskısına daha çok maruz kalmaktadır. Yerel otoritelerin dış yatırım çekmek amacıyla düzenleyici planlarda değişiklik yapmaya çalışması da bu baskıyı teşvik etmektedir. Örneğin 1894 yılında inşa edilen Marijin-Dvor'daki Eski Elektrik Santral Binası (zgrade nekadašnje električne centrale) Avusturya-Macaristan

Dönemi'nin önemli endüstriyel yapılarından biridir (Şekil 4.17). 1992 yılında ağır hasar alan yapı, 2015 yılında ulusal anıt ilan edilmiştir. Santral Binası, BAE'li yatırımcılar tarafından satın alarak yerine konut, ticaret ve ofis işlevli çok katlı bir bina yapılmak istenmiştir (HŽ, 25 Ekim 2018). Yatırımcı için yapının ulusal anıt ya da kültür varlığı olmasından ziyade, yapılacak yatırımdan maksimum getiri elde etmek öncelikli olmakta; koruma-kullanma dengesi üzerine uzlaşa sağlanamadığından yapı harap halde beklemektedir. Yerel halk ise yapının mevcut durumuna, onarım sonrası durumuna ve Arap yatırımcılara satışına ilişkin farklı görüşler dile getirmekte; rahatsızlıklarını ifade etmektedir. Bu görüşler yapının onarım sonrası işlevi ve kente katkısı, yerel halkın gündelik ihtiyaçları, yabancılara mülk satışı, siyasi liderlerle ilgili olumsuz düşünceler ve politik tartışmalar gibi birkaç tema etrafında yoğunlaşmaktadır. Aşağıdaki iki soru özelinde derlenen birbirine benzer görüşlerden bazıları şunlardır:

Soru 1: Elektrik Santral Binası bir ulusal anıt ve bu yapının yerine modern bir alışveriş merkezi yapılması planlanıyor. Bu konudaki düşünceleriniz nelerdir?

Soru 2: Sizce bu kültür varlığının işlevi ne olmalıdır?

- KS1 (17 Kasım 2018): Harap halde beklemesi daha mı iyi? Yapılsın.
- KS2 (17 Kasım 2018): Tarihini ve kimliğini bir avuç paraya satan bir toplum olmak utanç verici.
- KS3 (18 Kasım 2018): Şehir merkezindeki bir çöp yığını nasıl ulusal anıt ve cazibe merkezi olacak?
- KS4 (24 Kasım 2018): İçindeki ağaçlar korunarak yerine yeşil alan yapılabilir.
- KS5 (24 Kasım 2018): Onarım sonrası işlevinin şehre nasıl bir katkı sağlayacağı önemli ancak yeni bir alışveriş merkezinin inşasını desteklemiyorum.
- KS6 (24 Kasım 2018): Elektrik santrali için uygun olan her şeyin sergilendiği bir müze olmalı.
- KS7 (24 Kasım 2018): Fabrika yapılmalı ve insanlara iş verilmeli.
- KS8 (25 Kasım 2018): Tiyatro oyunlarının sergilendiği, küçük konserlerin verildiği, sergilerin açıldığı, dans gibi etkinliklerin yapıldığı kültürel mekânlara ihtiyaç var.

- KS9 (25 Kasım 2018): Çevredeki diğer binalar gibi yıkılıp yerine modern binalar mı yapılacak? Varşova'daki gibi eski bir görünümle yeniden yapılabilir... Onlar eski bir görünümle yapılarını yeniden inşa ettiler ve şimdi bizden daha fazla turistleri var.
- KS10 (25 Kasım 2018): SDA (Alija Izetbegović'in liderliğini yaptığı Demokratik Eylem Partisi) ve Arap yatırımcılar... Kötü kokular geliyor...

Bosna-Hersek'teki etno-ulusalcı mücadelelerin etkisiyle tarafların birinin ötekine tercih edilmesi gibi suçlamalar sıklıkla yapılmaktadır (Č, 14 Aralık 2018). Avusturya Devleti, Vijećnica binası gibi dini bağlamı olmayan bir yapının onarımını finansal olarak desteklemek istemiştir fakat Sırp tarafından bilinçli vurulan binanın onarımının Sırp için düşmanca algılanabilecek bir eylem olmasından kaygılanılmıştır (Walasek, 2015a, s. 210). Savaş sırasında bir grubun (özellikle Boşnakların) kültür varlıklarının (çoğunluğunu Müslümanların konutları, ibadet yapıları ve Osmanlı Dönemi yapıları oluşturmaktadır) daha fazla tahrip olmasına rağmen finansal kaynakların Sırp, Hırvat ve Boşnaklar arasında eşit pay edilmesinden duyulan memnuniyetsizlik Boşnaklar tarafından dile getirilmektedir (Č, 14 Aralık 2018; Hf, 26 Ekim 2018; Hl, 13 Aralık 2018; Mf, 7 Aralık 2018). Hırvatlar ve Sırp arasında ise restorasyonu/rekonstrüksiyonu yapılan yapıların çoğunluğunun Osmanlı veya İslami yapılar olması eleştirilmektedir (Čh, 31 Ekim 2018; Pt, 13 Aralık 2018). Dini bağlamı olmasa da etnik gruplara mal edilen veya sembolik anlamlar yüklenen yapılar, dünya kamuoyunda infial yaratan yıkımlarına rağmen bu tür kaygılar nedeniyle -bağışçısı hazır olsa bile- uzun yıllar onarılmayı beklemiştir.

Kültürel mirasın onarımı konusunda bağışçıların -özellikle devletler ve hükümetler düzeyinde- kendi ajandaları ve talepleri olduğu gibi restorasyonlar, yerel politikacılar tarafından da lehte veya aleyhte siyasi propaganda malzemesi haline getirilmektedir. Vijećnica'nın restore edildikten sonra SDA'nın parti binası olacağı yönünde propaganda yapılmıştır (Barry, 1999; Walasek, 2015a, s. 212).

Restorasyon maliyetinin çok yüksek olması durumunda bağışçıların sunduğu mali destek restorasyon için yeterli olamamaktadır. Restorasyon için kaynakların aktarımında diğer etkenler de düşünülerek bağışçıların üzerinde uzlaştığı bir yapıyı seçmek gerekebilmektedir. Bu durumda aynı önem derecesine sahip olan yapılar yıllarca onarılmadan kalabilmektedir. Kültür varlığının ulusal ya da uluslararası

toplum için sembolik anlamı, statüsü ve toplumsal uzlaşının sağlanmasındaki rolü tercihlerde etkili olmaktadır. Uluslararası toplumun, uzman kuruluşların, devletlerin ve vakıfların Mostar Köprüsü ve çevresindeki restorasyon/rekonstrüksiyon faaliyetlerine maddi ve manevi katkıları açıkça hissedilirken (Pašić, 2005) Saraybosna için aynı durum söz konusu olmamıştır.

Saraybosna’da Vijećnica ve Zemaljski Muzej örneklerinde olduğu gibi büyük ölçekli ve ağır hasarlı yapıların restorasyon masraflarını üstlenecek güvenilir ortakların bulunamaması ve sürekliliğin sağlanamaması nedeniyle uygulamaları birkaç fazda gerçekleştirmek zorunda kalınmıştır. Savaşın ardından Ali Pašina Džamija, Ferhadija Džamija, Čekrekčijina Džamija gibi çok sayıda yapı, imkânlar ölçüsünde yapıları kullanılabilir duruma getirecek onarımlarla iyileştirilmiştir. Bu tür onarımlar yeni finans kaynakları bulunup yeniden ele alındığında, kapsamlı restorasyon çalışmaları başlatılabilmektedir.

Genç devletlerde savaş sonrası belirsizlik kültür varlıklarına yatırım ya da bağış yapmak isteyen finansörleri etkilemektedir. Kültür varlıklarının onarımı gerçekleştirilse bile yasal statüleri, mülkiyetleri ve işlevlerine dair belirsizlikler finansman desteğinin gecikmesine ya da gelmemesine neden olmaktadır. Kültür varlığının onarım sonrası durumu için siyasi ve idari garantiler gerekmektedir. Kültür varlığı özel mülk ise mülk sahibinden koruma garantisi, kültür varlığının işlevine ya da belirlenen işleve uygun kullanımı, mülkiyet devrinin kolaylaştırılması için gerekli adımların atılması veya mülkün üçüncü kişilere satışının/devrinin yasaklanması, onarım sonrası bakım ve işletme maliyetlerinin karşılanması gibi bazı garantilerin verilmesi gerekmektedir. Bu garanti talepleri kamu, özel sektör, bağışçı gibi paydaşların taleplerine göre değişmektedir. Beyrut Merkez Bölgesi’nde Solidere mülkiyet sorununu devletin yaptığı yasal değişiklikle çözmüştür (Bölüm 4.1.2). Oysa BH’te savaştan sonra bölünen yönetim yapısı nedeniyle ulusal düzeyde faaliyet gösteren Zemaljski Muzej (Ulusal Müze) ve Vijećnica (Ulusal Kütüphane) gibi kurumlar yasal olarak tanımsız kalmıştır (Bölüm 4.1.5). Vijećnica’nın restorasyonu için yapının işlevine ve mülkiyet durumuna dair sorunların çözülmesi ise bağışçı tarafından restorasyona fon sağlamak için şart koşulmuştur. Ulusal Müze’nin onarımı için de bağışçı SIDA, onarım sonrası işletme ve bakım maliyetlerinin karşılanması ve müzenin yasal statüsüne dair sorunların çözülmesini şart koşmuştur. Sırp

makamlarının çözüme yaklaşmaması nedeniyle bağışçı desteğini çekmiş; restorasyon uygulamaları sekteye uğramıştır.

Lübnan'da özel konutların restorasyonu konusunda bir çözüm üretilmemiştir. Bosna-Hersek'te ise konutların restorasyonu için finansman temin etmek finansman arayışının en zorlu kısmı olmuştur. Yerel imkânlar konut restorasyonuna olanak vermez iken uluslararası kuruluşlar ise özel konutların restorasyonunu işgaller, hak arayış süreçleri, özel mülkiyete geçişler gibi mülkiyet sorunları nedeniyle karmaşık ve maliyetli bulmuştur. Bu yüzden görünürlüğü yüksek olan anıtsal nitelikli yapılar öncelikle tercih edilmiştir. Jajce ve Stolac gibi çeşitli yerleşimlerdeki konutların uluslararası finans ve teknik destekle restorasyonundan edinilen deneyim (Hadžimuhamedović, 2015a; Wik, 2015) bu tercihi açıklar niteliktedir. Hadžimuhamedović'e göre Stolac'da insani yardımlarla gerçekleştirilen konut onarımlarında yapıların yüksekliğinin ve pencere genişliklerinin artırıldığını, ahşap yerine PVC doğramaların kullanıldığını ve betonarme yapıların inşa edildiğini belirtmekte; mimari özelliklerin dikkate alınmamasının kültürel hafızanın restorasyonu için kalıcı engel oluşturduğunu ifade etmektedir (Hadžimuhamedović, 2015a, s. 270). Wik (2015) ise CHwB'nin Jajce'de konut restorasyonu yaptığını ancak yerel yöneticilerin engellemeleri, mülk sahiplerine ilişkin sorunlar (geri dönmeyi reddetme, konutu kaçak olarak genişletme, diğer mülk sahiplerinin şikâyetleri gibi), finansörün (SIDA) özel konutların restorasyonunu maliyetli bulması ve dâhil olmak istememesi gibi uygulamalar sırasında karşılaştıkları zorluklardan bahsetmektedir (Wik, 2015, ss. 289-293).

Saraybosna'da başlangıçta tahrip olmuş konut stokunun onarılmasına çalışılmıştır ve az sayıda yeni yapı inşa edilmiştir. Konutların onarımı için insani yardım kapsamında verilen finansal katkı, savaşın hemen ardından temel barınma ihtiyaçlarını sağlamaya ve onarımlar için malzeme tedarik etmeye yönelik olmuştur. AGİT, SIDA, USAID, EBRD gibi kurumların sağladığı sınırlı finansman çatıların, basit oyukların ve sıva kayıplarının, camların ve doğramaların onarımına katkıda bulunmuştur. Konut ihtiyacının karşılanması ve mevcut konutların onarımı için stratejik bir plan geliştirilememiştir. Buna bağlı olarak kenti çevreleyen tepelerde kaçak yapılaşmalar gelişmiş; kontrolsüz verilen yardımlarla gerçekleştirilen onarımlar kültür varlıklarına zarar vermiştir.

Saraybosna da Beyrut gibi farklı tarihsel dönemlerde ve kâgir, ahşap, betonarme gibi çeşitli yapım sistemleri ve malzeme kullanılarak inşa edilmiş; kayıtlı ya da kayıt dışı kültür varlığı niteliği taşıyan büyük konut stokuna sahiptir. Konutların sadece birkaçı için programlı restorasyon süreci gerçekleştirilmiştir. Terkedilmiş yapılar yok olmakta (Şekil 4.18); kullanımda olan konutlarda mülk sahipleri satın alabildikleri malzemelerle kendi konutlarını onarmaya devam etmektedir (Şekil 4.19). Saraybosna Kantonu'nun bütçesinden karşılanan onarım bütçesi bir grup yapının sadece sokak/yol cephelerinin sağlıklılaştırılmasına yetmiştir.

Şekil 4.18 : Terkedilen ve harap durumda olan yapılardan bazıları (Bilgili, 2017).

Şekil 4.19 : Kullanıcıların kişisel imkânlarıyla onardıkları konutlardan bazıları (Bilgili, 2018).

4.1.5 Paydaşlık-ortaklık

Savaş sonrası kültürel mirası koruma çalışmalarını başlatmak, yürütmek, uygulama sonrası mirasın sürekliliğini sağlamak kamu, özel ve sivil toplum sektörlerinden çok sayıda aktörün katılımını gerektirmektedir. Kullanılacak yöntemler ve araçlar kültürel mirası koruma faaliyetlerinin ekonomik, sosyal ve çevresel kalkınma stratejileri içine dâhil edildiği multidisipliner yaklaşımları gerektirmektedir. Kamu sektörü tüm devlet kademelerini; özel sektör yatırım, uygulama ve işletme organizasyonlarını; sivil toplum ise sosyal ve toplum temelli kurumları, mirasın sahibi ya da kullanıcılarını veya miras alanı çevresinde yaşayan insanları içerebilmektedir. Devletler savaş sonrası

yeniden inşa faaliyetlerini gerçekleştirecek finans, uzman personel gibi kaynakları temin etmede zorlanmaktadır. Yüksek maliyetleri karşılamak ve süreci kolay yönetebilmek için kamu, özel ve sivil toplum örgütlerinin miras alanında işbirliği geliştirmesi gerekmektedir. Çatışma/savaş sonrası kentsel miras alanlarında koruma ve planlama konusunda üç ana paydaş arasında risklerin ve kaynakların paylaşılması etkili koruma için gereklidir ve başarılı sonuçlar verdiği bilinmektedir. Bu bölümde Lübnan'da ve Bosna-Hersek'te paydaşların kimler olduğu, görevleri, yetkileri ve sorumlulukları, yeniden inşa sürecine katılımları araştırılmış ve sonuçları değerlendirilmiştir.

Lübnan'da BMB'nin rekonstrüksiyon sürecinde kamu, özel sektör, sivil toplum örgütleri çeşitli roller üstlenmiştir (Çizelge 4.1). Kültür Bakanlığı 1993'te Kültür ve Yüksek Öğretim Bakanlığı olarak kurulmuş; 2000 yılında bağımsız bir bakanlık olarak ayrılmıştır. Kamu kurumları içerisinde koruma alanında en önemli görev Kültür Bakanlığı'na bağlı olarak faaliyetlerini sürdüren DGA'nındır. Lübnan'daki kültürel mirasın korunması, yönetimi ve her türlü kazı faaliyetinin takibinden sorumludur. Üç alt birimden oluşan DGA, alt birimleri ile birlikte Lübnan genelinde;

- Yeraltı, yerüstü ve su altında mevcut ya da yok olmuş her türlü taşınır ya da taşınmaz bilimsel, sanatsal, arkeolojik vb. yapıların, anıtların, objelerin belgelenmesi; sınıflamanın yapılması, envanter listesine kaydedilmesi;
- Arkeolojik kazıların izinleri, organizasyonu, kazı faaliyetlerin takibi;
- Arkeolojik alanlarda turizmle ilgili düzenlemeler, imar faaliyetleri sırasında zarar görmemesi için gerekli yasal ve idari tedbirlerin alınması;
- Eserlere zarar verilmesi durumunda tespit, soruşturma ve cezai müeyyidelerin uygulanması için gerekli çalışmaların yapılması;
- Kültür varlığının bulunduğu alanın ve komşuluğunun kamulaştırılması için gerekli çalışmaların yapılması gibi görev ve yetkileri vardır.

Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı (Ministry of Public Works and Transport) bünyesinde bulunan Kent Planlama Genel Direktörlüğü'ne (Directorate General of Urban Planning) bağlı bir birim olmuş, Kültür Bakanlığı'na daha sonra bağlanmıştır. Bu problematik yönetim şeması içerisinde DGA sadece arkeolojik alanlarla ilgilenen bir birim olarak kalmıştır. 2012 yılından sonra tarihi yapılarla ilgili çalışmalar DGA'ya devredilmiştir (S, 28-31 Ocak 2018).

Çizelge 4.1 : Beyrut'un ve Saraybosna'nın yeniden inşa sürecinde kültür varlıklarıyla ilişkilenen paydaşlar (Bilgili, 2020).

	Beyrut	Saraybosna
Kamu Sektörü	Kültür Varlıkları ile Doğrudan İlişkili Birimler	Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu
		Federal Kültür ve Spor Bakanlığı/Anıtları Koruma Enstitüsü: Bosna-Hersek düzeyinde ulusal anıt listesinde yer alan kültür varlıklarından sorumludur.
	Antik Eserler Genel Müdürlüğü (DGA)	Saraybosna Kantonu Kültürel-Tarihi ve Doğal Mirasını Koruma Enstitüsü: Kantonal düzeyde kültür varlıklarından sorumludur.
		Bosna-Hersek İslam Cemaati, Vakıflar Direktörlüğü: Federasyondaki İslami mimari mirasın, İslami vakıf mülklerinin vb. onarımında paydaştır. Savaş sonrası belgelerde katkısı olmuştur.
	Bayındırlık ve Ulaştırma Bakanlığı/Kent Planlama Genel Müdürlüğü (DGUP)	Saraybosna Kantonu İnşaat Enstitüsü: Kalkınma planlamalarından sorumludur. Arazi politikalarını belirler, kalkınma projelerini yürütür.
	Kent Planlama ile İlişkili Birimler	Saraybosna Kantonu Gelişim Planlama Enstitüsü: Kalkınma planlamalarından sorumludur. Ekonomik ve mekânsal planlamaları yapar.
	Kent Planlama Yüksek Kurulu (HCUP)	
	Kalkınma ve Yeniden İnşaa Konseyi (CDR)	Saraybosna Belediyeleri: Centar, Novi Grad, Novo Sarajevo, Stari Grad
	Beyrut Belediyesi	Kent Konseyi
	Mühendis ve Mimarlar Kurulu (OEA)	Uluslararası Yönetim Grubu (IMG): 1994 yılında teknik ve alt yapı sorunlarını ele almak üzere geçici bir teknik grup olarak kurulmuştur. Hükümetler arası bir organizasyon olarak farklı coğrafyalarda varlığını sürdürmektedir.
Ulusal ve Uluslararası Ölçekte Destek Veren Kurumlar		BM Saraybosna Özel Koordinatörü (SCS)
	Üniversiteler: BAU, USJ, LAU gibi üniversiteler bilimsel ve teknik destek vermiştir.	Saraybosna'nın Rekonstrüksiyonundan ve Kalkınmasından Sorumlu Direktörlük (DORS)
		UNESCO Saraybosna Ofisi
		Dünya Bankası, USAID, EBRD: Planlama ve koordinasyon faaliyetleri, yeniden inşa süreçleri için programların başlatılması ve mali programların yürütülmesi
Özel Sektör		USAID, TİKA, SIDA, GTZ, JICA vb. devletlerin ulusal kalkınma ajansları ile sağladığı yardımlar
		Devletlerin elçilikleri aracılığıyla sağladığı fonlar: ABD, Almanya, İran, Suudi Arabistan, Malezya...
Sivil Toplum	Dernek ve Vakıflar	Finansal desteğin yanında teknik destek sağlayan örgütler, CHwB gibi.
		Çeşitli vakıflardan ve dini kuruluşlardan ve sadece finansal destek sağlayan bağımsız bağışçılar
		Saraybosna için gönüllü bağış fonu
	Bağımsız uzmanlar, araştırmacılar	Dünyanın farklı yerlerinden uzmanlar Saraybosna'ya kapasite geliştirme ve teknik destek sağlamaya çalışmıştır. Örn. CBS üzerinden arazi planlama çalışmalarına katkı sağlama gibi...
	Yerel halk	

Beyrut'ta kentsel dokunun değişimi ve kültür varlıklarının kentleşmeye bağlı tahrip oluşu kent planlama ile ilişkili birimlerin (DGUP, HCUP, CDR, Belediye) yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır.

CDR 1977'de ateşkes sırasında yeniden inşa süreci kapsamında kurulmuştur ve doğrudan bakanlar kuruluna bağlıdır. Lübnan genelinde kentsel rekonstrüksiyon ve rehabilitasyon projelerinin planlanmasından ve programlanmasından sorumludur. Kentsel planlama için master planların geliştirilmesi, rekonstrüksiyon için gelen fonların tahsisinde yetkilidir. Gerektiğinde bütün kamu kurumlarının yerini alacak, idari süreçlerden kaçınılabilecek özel yetkili bir birim oluşturulmuştur. Beyrut Merkez Bölgesi'nin yeniden inşası için yıkım-yapım onaylarını CDR vermektedir.

HCUP, çeşitli bakanlıkların bünyesinde bulunan genel müdürlerden, CDR gibi çeşitli kurumların temsilcilerinden ve kent planlama uzmanlarından oluşmaktadır. Kent planlama projeleri ve düzenlemelerle büyük ölçekli gelişim projeleri için önerilerde bulunmaktadır. Bugün kentin çeşitli bölgelerinde görülen yüksek binaların inşasında imtiyazlar/onaylar verilmesinden sorumludur. 50 metreden yüksek yapılar ya da 40 metreden geniş yapılar için izinleri HCUP vermektedir. Otellerin kıyı bölgelerinde toplam inşaat alanlarını arttırmak istemeleri durumunda, cami ya da kiliselerin minare, an kulesi gibi mimari ögelerinin belirlenen azami yükseklik sınırlarının üzerine çıkması durumunda izin vermek HCUP yetkisindedir.

Belediyeler, 50 metre yüksekliğe kadar olan inşaat izinlerini ya da yıkım izinlerini verme, projelerin imar kurallarına uygunluğunu denetleme yetkisine sahiptir.

DGA'nın arkeolojik kültür varlıkları sınırlı çalışma alanı, Beyrut'ta tarihi yapıların kentleşme ile ilişkili birimlerin etki alanında kalması, kültür varlıklarının kentleşme ve rant baskısı altında kalarak tahribatının hızlanması, verilen yeni inşaat izinleriyle yıkımların artması Beyrut'un tarihi kentsel peyzajını savaştan sonra hızla değişirmiş ve değişirmeye devam etmektedir.

Üniversitelere koruma ve planlama sürecinde çalışmaların bilimsel ve nitelikli şekilde yrtlmesi için önemli görevler düşmektedir. Beyrut'ta Beyrut Amerikan Üniversitesi, St. Joseph Üniversitesi, Lübnan Amerikan niversitesi gibi kurumların akademik birimlerinden destek alınmıştır. Uzmanlar kent planlama ve arkeolojik kazıların yrtlmesi için bilimsel destek vermiştir. Köklü ve başarılı akademik kurumları olan Lübnan'da kültürel mirasın korunması ve yönetimi ile ilgili lisansüstü programlar zayıf kalmıştır. Koruma alanında yetişmiş uzman personel sıkıntısı çekilmektedir.

Uzman desteği veren UNESCO, British Museum gibi kurumlar da arkeolojik çalışmalar ve Beyrut'un kurtarma kazıları için DGA'ya yardım sağlamış, kazılara ilgi duyan arkeoloji alanında çalışan uzmanları bir araya getirmeye çalışmıştır.

Özel sektör yatırımcıları Lübnan'da özellikle de Beyrut'ta gayrimenkul sektörünü yönlendiren, ekonomik baskı kurabilen ve kentsel planlama ile ilgili kararları etkileyen en önemli paydaştır. Uluslararası ortaklığı olan büyük şirketler, başta kıyı bölgeleri olmak üzere kentin çeşitli bölgelerinde yüksek katlı yapma/yaptırma imkânı ya da değerli alanlarda mülkiyet hakkı elde edebilmekte ve karar verme mekanizmalarına tesir edebilmektedirler. Daha önce de belirtildiği üzere BMB'de en önemli aktör Solidere'dir. Planlama ve tasarım sürecinden kamulaştırmalar ve uygulama süreçlerine oldukça geniş yetkilerle Beyrut Merkez Bölgesi'nin yeniden inşasını gerçekleştirmiştir. Çok sayıda ulusal ve uluslararası ofis, şirket Solidere'nin plan ve programı doğrultusunda yeniden inşa sürecinde yer almıştır.

Beyrut'ta yerli ya da yabancı sivil toplum örgütleri, dernek ya da vakıflar üç türlü aktör olmuştur.

- Mülk sahibi veya kiracı olarak hak sahibi olan çeşitli vakıf ve dernekler direnç gösterme ya da talepleri doğrultusunda müdahalelerin ölçeğinin değişmesi gibi etki etmektedir.
- Koruma alanındaki çalışmalara fon sağlayarak (Hariri Foundation gibi) Beyrut Merkez Bölgesi'nde kazıların yürütölmesi; dini yapıların onarımı vb. alışmalar için finansal katkıda bulunmuştur.
- Bünyesindeki uzmanların desteğiyle belgeleme alışması (APSAD gibi) yaparak ya da hızlı kentleşme ve yıkımlara karşı kültürel etkinlikler ya da protestolar düzenleyerek kültür varlıklarını korumaya çalışmaktadırlar (APLH gibi).

Bu alanda en köklü ve en etkili örgütlerden biri sahada yaptığı çalışmalarla da bilinen APSAD'dır. 1960 yılında kurulmuştur. 1995 yılında Kültür Bakanlığı tarafından görevlendirilerek Beyrut'un kültür varlıklarının korunması için belgeleme çalışması yürütmüştür. APSAD tarafından Osmanlı ve Fransız Manda Dönemi'ne ait tespit edilen 1016 yapı envanterlenmiştir. Bu yapıların korunması için Kültür Bakanlığı tarafından Beyrut Belediye'sine bu yapılara zarar verebilecek her türlü faaliyetin önlenmesi gerektiği iletilmiş fakat mülk sahipleri tarafından yasa dışı yıkımlar devam

etmiştir. Refik Hariri, 1997 yılında APSAD'ın yaptığı çalışma üzerinden DGU'nun yeniden bir değerlendirme yapmasını istemiş; DGU'nun yaptığı çalışmanın ardından korunacak yapıların sayısı 469'a düşmüştür⁶⁵.

Beyrut'ta yerel halk farklı sosyokültürel, inanç ve etnik gruplardandır. Farklı gruplar arasında zayıf bir iletişim söz konusudur. Grupların ya da mülk sahibi ve kullanıcıların birbirlerine kimlik ve tarihsel bağlar açısından güçlü bağımlılığı vardır. Politik-ideolojik bağlarla birbirine bağlanan çeşitli partilerin ya da grupların üyeleri/destekçileri geniş sosyal katmanlar oluşturmaktadır. Hizbullah⁶⁶ gibi hem devlet kurumlarında etkili olan hem de geniş sosyal tabanı olan gruplar, kurdukları dernek, vakıf, ticari şirketler üzerinden yardım kuruluşu olarak çalışmak; konut ve barınma ihtiyacını karşılamak; hastane, okul inşa etmek ya da altyapı hizmetleri götürmek gibi faaliyetlerde bulunmaktadır. Hem Beyrut Merkez Bölgesi'nde hem de diğer bölgelerde çatışma sonrası hitap ettikleri sosyal tabanın haklarını korumak üzere devlet ve özel sektörle pazarlık ya da arabuluculuk yapmıştır. Özellikle savaş sonrası Dâhiye (al-Dahiyyah) gibi bazı alanlarda kurdukları Cihad el Bina'⁶⁷ örgütüyle organize olup inşa sürecini idare etmişlerdir. 2006'da ki İsrail saldırıları sonrasında da el Vaad (Al Waad) projesi kapsamında kurdukları özel şirket el Vaad el Sadık ile yeniden inşa çalışmalarını sürdürmüş; kent planlama ve inşaat uygulamaları üzerinden politik programlarını yürütmüştür⁶⁸.

Sivil halk miras alanlarının ve kültür varlıklarının korunması konusunda isteksizdir ve kültür varlıklarını sahiplenme duygusu gelişmemiştir. Tarihi yapıların mülkiyet hakkı mülk sahiplerine veraset yoluyla geçmiştir. Genellikle miras niteliği taşıyan mülklerini

⁶⁵ Bazı kaynaklar (URL-56) APSAD'ın 1019 yapıyı sınıflandırdığını, DGU'nun çalışmasının ardından sayının 520'ye düştüğünü belirtmektedir.

⁶⁶ 1982 yılında İran destekli Şiiler tarafından çok katmanlı bir İslami organizasyon olarak ortaya çıkmıştır (ayrıntılı bilgi için: Azani (2009); Norton (2009); ayrıca <https://hezbollah.org/about-hezbollah> incelenebilir). Lübnan'da geniş bir sivil toplum tabanı olmasının yanında parlamentoda ve kabinede güçlü temsiliyeti bulunmaktadır (Hamzeh, 1993). Bazı ülkelerde Hizbullah terörist bir grup olarak tanımlansa da İsrail işgaline karşı direnç göstermiştir ve Lübnan'da yasal olarak tanınmaktadır.

⁶⁷ Cihad el Bina' (Cami'yyat Mu'assasat Jihad al-Bina' al-Inma'iyya) Hizbullah'ın strüktürü içerisinde yer almakta ve sekiz komiteden oluşmaktadır. 1988-1991 yılları arasında İsrail saldırılarıyla tahrip olan 1000'den fazla evin onarımına yardımcı olmuştur (Hamzeh, 1993). 2008 yılına kadar 139 cami, 81 okul ve 9 enstitü, 6 hastane, 21 tıp merkezi ve 28 dispensar, 95 cemaat salonu inşaatını ve yenilemesini gerçekleştirmiştir (Lob, 2018, s. 12). Şirket hakkında bilgi sahibi olmak için URL-57'ü inceleyiniz.

⁶⁸ Hizbullah'ın kent planlama politikalarına dair bilgi edinmek için Fawaz (2009,2014).

satarak veraset sorununu çözmek veya yıkılmasını sağlayarak çok katlı bina inşa etmek ve ekonomik kazanç elde etmek eğilimindedirler.

Bosna-Hersek'te savaş sırasında meydana gelen yıkımın ölçeği uluslararası kamuoyunda büyük tepki uyandırmıştır. Güçlü sembolik etkisi olan dini yapılar gibi yüzlerce kültür varlığının bilinçli yıkımı ve tahribatına karşılık Mostar Köprüsü (Stari Most) ve Ulusal Kütüphane (Vijećnica) gibi iki ikonik yapının dünyanın gözü önünde vurulması ve yok edilmesi uluslararası algıyı daha büyük ölçüde etkilemiştir. Bu yüzden çatışma sonrası süreçte farklı bölgelerden, farklı programları ve hedefleri olan, farklı inanç ve etnik aidiyetleri olan yerel ve uluslararası aktörler yer almıştır. Bütün aktörler kültürel miras restorasyonuna ve yeniden inşasına bir şekilde katılmıştır. Her birinin Bosna-Hersek için çeşitli amaçları ve gündemleri olduğu söylenebilir.

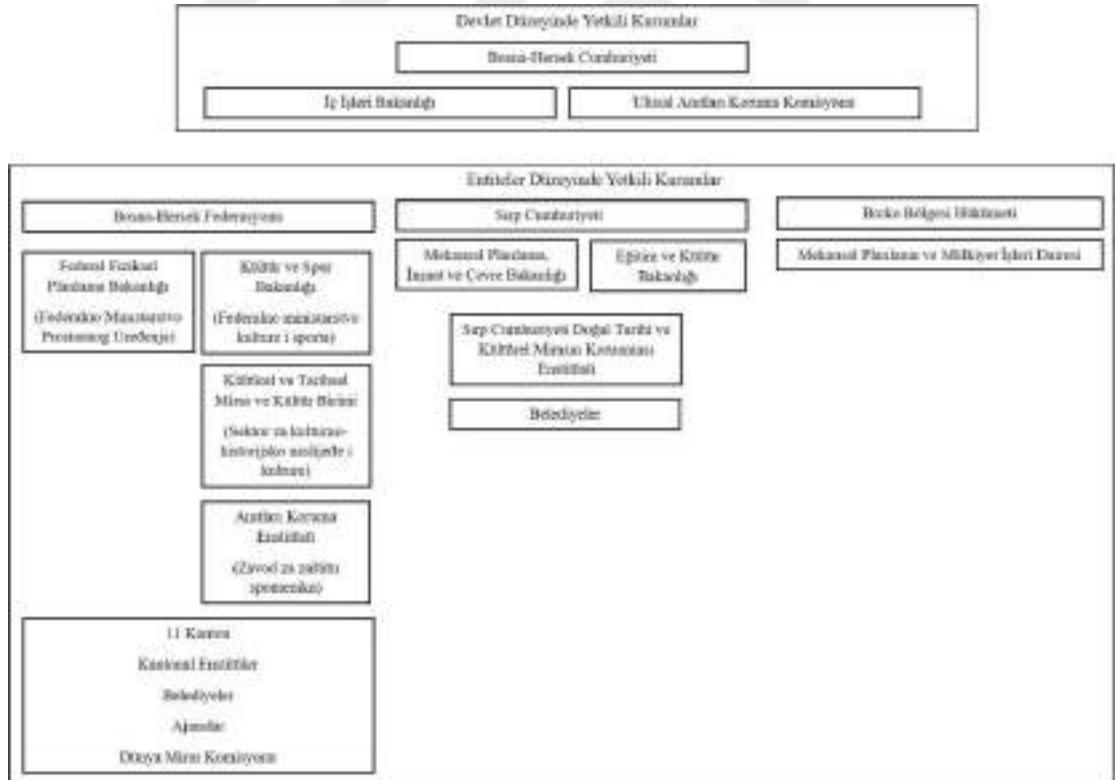
Saraybosna'da uluslararası paydaşların öncülüğünde ve yardımlarıyla savaşın ardından başlayan iyileşme sürecinde çok sayıda aktör rol almıştır (Çizelge 4.1). Bu aktörlerin bir kısmı geçici veya kalıcı olmuştur. Uluslararası aktörler savaş sonrası yönetim yapısını oluşturmak, rekonstrüksiyon sürecini yönetmek, teknik ve finansal destek sağlamak gibi çeşitli roller üstlenirken; yerel paydaşlar ülke ve kurumlarını sahiplenme, stratejik hedefleri belirleme, koordinasyon mekanizmalarını işletme, projelerin hızlı uygulanmasını sağlama gibi görevler üstlenmiştir. Yerel halk, maddi imkânları ölçüsünde ve gönüllülük esasına dayalı olarak barınaklarının ve dini yapılarının onarımlarını gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Bosna-Hersek'te Dayton Sözleşmesi doğrultusunda oluşturulan yeni yönetim yapısına göre ülke genelinde miras yönetim yapısı da yeniden kurgulanmıştır. Bu süreç oldukça uzun ve sancılı bir süreç olmuştur. Dayton Anlaşması sonrasında bölgesel yönetimlere geniş siyasi güçler verilirken merkezi yönetim yapılarının kırılganlığı uzun süre devam etmiştir. Bosna-Hersek Ulusal Müzesi (Zemaljski Muzej), Bosna-Hersek Ulusal Kütüphanesi (Vijećnica), Bosna-Hersek'in Kültürel-Tarihsel ve Doğal Mirasını Koruma Enstitüsü gibi bazı eski devlet kurumları yasal olarak tanınmak ve merkezi devlet bütçelerinden fon almak için mücadele etmiştir. Ulusal Müze yasal olarak tanınmamasından ve bütçe yetersizliğinden 2012 yılında ziyarete kapatılmıştır (Şekil 4.20). Müze bugün ziyarete açık olsa da benzer sorunlarla mücadele etmeye devam etmektedir. Bosna-Hersek'in Kültürel-Tarihsel ve Doğal Mirasını Koruma Enstitüsü savaştan önce ülke çapında yetkili bir kurum iken savaştan sonra yasal olarak tanınmamıştır. Sırp Cumhuriyeti sınırlarındaki görevi reddedilmiştir. Bosna-Hersek

için uluslararası kurumların yerel paydaşı olma rolünü kaybetmiş; sadece federasyon için miras koruma organı olmuştur.

Şekil 4.20 : Bosna-Hersek Ulusal Müzesi’nin (Zemaljski Muzej Bosne i Hercegovine) kapalı olduğu dönemden bir fotoğraf.

Şekil 4.21 : Bosna-Hersek’te miras yönetiminden sorumlu kurumların şeması (URL-40).

Bosna-Hersek Cumhuriyeti’nde devlet düzeyinde kültürel konularda -çok az da olsa- sorumluluk taşıyan yönetim birimi İçişleri Bakanlığı’dır. Bosna-Hersek’in uluslararası

düzeyde ilişkilerin kurulmasını ve sorumluluklarının koordinasyonunu sağlamaktadır. Bosna-Hersek'te devlet düzeyinde yetkili bir Kültür Bakanlığı'nın kurulmasının gerekliliği Dayton Sözleşmesi hazırlanırken görmezden gelinmiştir. Bunun yerine, Bölüm 4.1.3'te de belirtildiği gibi devlet düzeyinde kültürel mirasın korunmasından sorumlu olan Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu kurulmuştur. Komisyon, savaş sırasında zarar gören ya da yok edilen ulusal anıtların rekonstrüksiyonunu, restorasyonunu, rehabilitasyonunu ya da korunmasını garanti altına almak üzere kurulmuştur. Ulusal anıt listesine kayıtlı kültür varlıklarına yapılacak her türlü müdahale Komisyon'un onayına tabidir. Ulusal anıt listesinde olmayan kültür varlıklarından ise entiteler ve kantonlar düzeyinde farklı kurumlar sorumludur (Şekil 4.21).

İlk beş yılda Komisyon, yürütme konusundaki zorluklara rağmen geçici ulusal anıtlar listesini oluşturmayı başarmıştır. Bosna-Hersek'teki çeşitli koruma enstitülerinin ve diğer kurumsal temsilcilerin katılımıyla geçici liste hazırlama çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi (Bölüm 4.1.3) Komisyon'un liste hazırlama ve ulusal anıtları korumaya ilişkin süreçleri paydaşlara bağlı birçok zorluğu da beraberinde getirmiştir. Perry'e göre (2015) etnik temizlik, mültecilerin geri dönüşü gibi politik kaygılar listenin hazırlanması sırasında politik kararların verilmesine yol açmıştır. Yalnızca mirasın değerine bağlı nesnel ölçütler doğrultusunda kararlar alınmamış; aynı zamanda savaş sonrası çevre için sembolik önemlerine dayanarak da kararlar alınmıştır. Böylece bazı kültür varlıkları liste dışında kalmış, bazılarıysa sembolik önemlerine istinaden listeye alınmıştır. Sırp Cumhuriyeti'nin Bosna-Hersek Devleti'ne dair çabalara katılmak konusunda isteksiz olması; diğer etnik gruplara göre sayıca daha az olan Bosnalı Hırvatların oluşturulan devlet düzeni içerisindeki konumlarını tehlikeye atabilecek her türlü eylemden endişe duymaları; devlet düzeyinde ortaya konulacak çabalardan en fazla Boşnakların kazanç elde edeceğinin düşünülmesi listenin oluşturulmasındaki bazı zorluklardan olmuştur.

UNESCO himayesinde uluslararası denetimli kurulan ilk komisyonun Mart 2001'de görev süresi sona ermiş; Aralık 2001'de ise komisyon yeniden kurulmuştur⁶⁹. 2002 yılından itibaren komisyonun çalışmalarının kurallı ve sistematik hale geldiği

⁶⁹ 2001'de kurulan komisyonda yerel üyeler Amra Hadžimuhamedović, Dubravko Lovrenović, Ljiljana Ševo ile iki dış üye Tina Wik ve Andras J. Riedlmayer görevlendirilmiştir. 2002 yılında András J. Riedlmayer'in yerine Türkiye'den Zeynep Ahunbay görevlendirilmiştir.

söylenir. Ayrıca çatışma sonrası ortamda BH kültür mirasının korunması için komisyon çeşitli ve önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Yasal çerçevesi oturtulduktan sonra Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu potansiyel alanların belirlenmesi, başvuruların incelenmesi, ulusal anıtlarla ilgili kararların alınması, izinsiz müdahalelerin engellenmesi, projelerin incelenmesi, ulusal anıtların sunumu (çok dilli ve yapıya dair bilgilerin yer aldığı tabelaların hazırlanması gibi), koruma çalışmalarının yürütülmesi için fon arayışı, veri kütüphanesi oluşturulması, akademik yayınların (Baştina/Miras yayınları) yapılması, farkındalık oluşturma projeleri, seminer ve eğitim programlarının düzenlenmesi gibi konularda önemli görevleri yerine getirmiştir⁷⁰. Birçok işbirliği geliştirmiştir. Çabaları nedeniyle Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu 2010 yılında Europa Nostra ödülüne layık görülmüştür (URL-41).

2003 yılında Komisyon, Bosna-Hersek kimliğini korumak, mirasın önemi hakkında eğitim vermek, anıtları korumak ve restorasyonlarını/rehabilitasyonlarını gerçekleştirmek üzere bağışlar yoluyla fon sağlamak için kampanya başlatmıştır. Kurulduğu tarihten itibaren gerçekleştirilen önemli icraatların başında ulusal anıt kapsamına alınacak kültür varlıkları için dilekçeleri incelenmesi ve karar verilmesi gelmektedir (Ahunbay, 26 Aralık 2016). 2000'den fazla taşınır ve taşınmaz anıt bu kapsamda değerlendirilmiştir.

Komisyon, bağış toplama kampanyaları ve önerilen anıtları yasal koruma altına alma ya da anıt listesine girmesi için öneride bulunma gibi çalışmaların yanında UNESCO, AB, Avrupa Konseyi gibi organlarla ilişkilerde devlet düzeyinde temsil görevini üstlenmiştir. DML'ye aday gösterilecek kültür varlıklarının adaylık dosyasını ve yönetim planını hazırlamıştır (örn. Vişegrad/Mehmed Paşa Sokolović Köprüsü, Jajce Tarihi Kent Bölgesi ve Stećak Ortaçağ Mezar Taşları⁷¹). Dünya Mirası Geçici Listesi'ne aday anıtlar (örn. Počitelj Tarihi Kentsel Alanı, Blagaj Doğal ve Tarihi Alanı) için ya da tehdit altındaki ulusal anıtların (örn. 2006'da Vişegrad/Mehmed Paşa Sokolović Köprüsü, 2008'de Saraybosna Meclis Binası) Dünya Anıtları İzleme

⁷⁰ Komisyonun aktiviteleri için bkz. Handan (2007) ve (URL-59).

⁷¹ Mehmed Paşa Sokolović Köprüsü 2007 yılında, Stećak Ortaçağ Mezar Taşları 2016 yılında DML'ye girmiştir. Jajce Tarihi Kent Bölgesi için adaylık dosyası ise 2007'de Dünya Miras Merkezi'ne gönderilmiş; sonra geri çekilmiştir.

Örgütü'nün Tehlike Altındaki 100 Anıt Listesi'ne girmesi için de önerilerde bulunmuştur.

Federal Fiziksel Planlama Bakanlığı, Federasyonun yönetimindeki alanlarda mekânsal ve yapısal planlamaları yapar. Tarihi kentsel alanların düzenleyici planlarının hazırlanmasına ve onaylanmasına çalışır. Koruma çalışmaları (koruma, restorasyon, yeniden yapılandırma, adaptasyon) veya kültürel mirasın sunumu için onay vermekten sorumludur.

Bosna-Hersek Federasyonu'nun sınırları içerisindeki kültürel mirasın yönetiminden Bosna-Hersek Federasyonu, Kültür ve Spor Bakanlığı bünyesindeki Kültürel ve Tarihsel Miras ve Kültür Sektörü Dairesi sorumludur. Kültürel-tarihi mirasın, müzelerin, arşivlerin, kütüphanelerin, yayıncılık, tiyatro, müzik, sanat, film kurumlarının korunması ve kullanımı alanında koordinasyonu, verilerin toplanması, plan ve programların hazırlanması, yasa ve yönetmeliklerin hazırlanması, fon planlarının hazırlanması ve dağıtımı gibi görevleri yerine getirir. Koruma projelerinin hazırlanması ve uygulaması süreçlerinde yer alır.

Dayton Sözleşmesinin imzalanmasının ardından Saraybosna Kantonu planlama ve kalkınmadan sorumlu bir teşkilat yapısına sahip olmuştur. Mekânsal ve ekonomik kurumların yanı sıra kültürel miras ile ilişkili kurumlar da kanton kurumlarına dönüştürülmüştür.

Ulusal anıt olarak tescil edilmeyen kültürel alanların sorumluluğu Saraybosna Kantonu'nun Kültürel-Tarihi ve Doğal Mirasını Koruma Enstitüsü'ne aittir. Saraybosna'daki Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirası Koruma Kanton Enstitüsü (Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeğa) sınırlı personel sayısı, arşivi, anıtların korunması ve sunumu, önceliklere göre plan ve projelerin belirlenmesi ve hazırlanması, arkeolojik mirasın korunması, onarılacak yapılarla projelerinin kontrolü ve izinlerin verilmesi gibi konularda yetkilidir. Çalışmalar oldukça yavaş ilerlese de savaş sırasında hasar gören veya yok edilen bazı anıtlar sistematik ve kapsamlı bir şekilde rehabilite edilmiştir (KTDMSKE, 2001).

Saraybosna Kantonu bünyesindeki yerel kurumlar eşgüdüm içerisinde çalışmaya gayret etmektedir. Saraybosna Kantonu Geliştirme Stratejisi ekonomik alt yapıyı güçlendirmek ve sağlıklı bir çevre oluşturmak amacıyla 18 farklı kurumun ortak çalışmasıyla hazırlanmıştır. 1986-2015 dönemi için Saraybosna Kentsel Planı

mekânsal, sosyal, ekonomik ve jeopolitik değişimleri yönetmek üzere eşgüdüm içerisinde hazırlanmıştır. Kurum çalışanları, bu sürecin oldukça zorlu gerçekleştiğini; kurum personelleri sayısı kadar avukatın kurumlar arası toplantılara iştirak ettiğini; çoğu zaman saatler süren toplantıların sonuçsuz kaldığını belirtmiştir (M, 13 Aralık 2018; Pt, 13 Aralık 2018). Ayrıca yerel kurumların çalışma koşulları da bu durumu şiddetlendirmektedir. Resmi kurumlarda çalışma sürelerinin -10:00 ile 15:00 arası- kısalığı, kurum çalışanlarının yetersizliği ve isteksizliği, her talebin ısrarla ve defalarca istenmesi durumunda -bazen- gerçekleşebilmesi gibi durumlar birçok sorunu açıklar niteliktedir.

Uluslararası kuruluş ve örgütler de kültür varlıklarının restorasyonu için uzman desteği, malzeme yardımları, kredi ve hibe destekleri, imar faaliyetlerini gerçekleştirme gibi çeşitli şekillerde yardımlarda bulunmuş ve uygulamaları gerçekleştirmiştir. Devletler, elçilikler, devletlerin ulusal ajansları, çeşitli dernek ve vakıflar kültür varlıklarının onarılması ya da yeniden inşası için finansal destek sağlamıştır. YTD, NATO, SFOR-1996'dan sonra IFOR-IPTF gibi uluslararası kurumlar; AGİT, UNHCR, ICRC, UNDP, UNESCO, COE, WMF, BM Ajansları, Dünya Bankası, IMF, İslam Konferansı Teşkilatı gibi devletlerarası teşkilatlar; SIDA ve TİKA gibi devletlerin kalkınma ajansları; VGM, AKTC gibi kamusal ya da özel vakıflar, STK'lar gibi yapılanmalar süreçte yer almıştır. Barış anlaşmasının uygulanmasından ve izlenmesinden; ekonomik, fiziksel, sosyal, kültürel çeşitli alanlarda çeşitli projelere destek sağlama gibi görevler üstlenmiş; iyileşme programlarını uygulamaya çalışmıştır.

Dünya Bankası ve AB-EBRD, SCS Ofisi'nin kapatılmasının ardından 1996-2000 yılları arasında savaş sonrası iyileşme projelerinde başı çekmiştir. Yeniden inşa ve kalkınmaya yardımcı olmak üzere gerçekleştirilecek projelere sağladıkları kredilerle finans desteği vermiştir. Dünya Bankası süreçte merkezi bir rol oynamıştır (Kreimer, Muscat, Elwan, & Arnold, 2000; World Bank Bosnia, 2012).

UNESCO Ofisi 1995'in sonlarında Saraybosna'da çalışmaya başlamıştır. Saraybosna'nın UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne aday gösterilmesine yönelik çalışmalara yardımcı olmuş; kültürel mirasın korunmasından sorumlu kurumlarla işbirliği, teknik ve finansal destek sağlamak üzere çalışmalar yapmıştır (UNESCO, 1995).

Avrupa Konseyi ve Avrupa Komisyonu, Güneydoğu Avrupa için Kültürel ve Doğal Miras Bölgesel Programı'nı başlatmıştır. IRPP / SAAH (The Integrated Rehabilitation Project Plan/Survey of the Architectural and Archaeological Heritage) projesi 2003 yılında siyasi, politik, ekonomik geçiş sürecinde bölgesel programın üç bileşeninden biri olarak başlatılmış; teknik ve finansal iş birliği yapılmıştır. Bölgesel program ile Güneydoğu Avrupa ülkelerinin (Arnavutluk, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Hırvatistan, Makedonya, Kosova, Sırbistan-Karadağ ve Romanya) istikrarına, barışın korunmasına ve demokratik toplumun gelişimine katkıda bulunması hedeflenmiştir. Dahası, kültürel miras koruma standartlarında Avrupa Birliği standartlarının sağlanması amaçlanmıştır. Bosna-Hersek'i Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu temsil etmiş; yerel kurumlarla iş birliği sağlamıştır. Avrupa Konseyi uzmanları ile birlikte dört evreli bir plan⁷² hazırlanmıştır (IRPP/SAAH Raporları). Bu ön çalışmalar 2020 yılına kadar tamamlanan ve devam etmekte olan koruma çalışmaları için yol gösterici olmuştur.

İsveç STK'sı olan ve 1995 yılında kurulan CHwB, İsveç Uluslararası Kalkınma İşbirliği Ajansı (SIDA) ile iş birliği yaparak kültürel mirası standart yardım çalışmalarına entegre etmeye çalışmıştır (Wik, 2015). Projelerinde kültürel mirasa öncelik vermiştir. Saraybosna Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nin restorasyon yüksek lisans programının açılmasına, kültürel miras kurumlarının teknik ve eğitim alt yapısının geliştirilmesine çalışmıştır. Saraybosna'da Despić Evi ve Ulusal Müze gibi önemli kültür varlıklarının restorasyonunu gerçekleştirmiştir. Bosna-Hersek genelinde gerçekleştirdiği belgeleme, projelerde koruma yaklaşımlarının belirlenmesi, malzeme ve finans desteğinin sağlanması, halkın katılımının sağlanması gibi çalışmalar gerçekleştirmiştir. Böylece hem kültürel mirasın korunmasında üst düzey standartların sağlanması hem de uygulamalı eğitim ve kapasite geliştirmek üzere etkinliklerin gerçekleştirilmesi sağlanmıştır. Malzeme, personel ve danışmanlık hizmetlerinin Bosna-Hersek'ten temin edilmesini sağlamış, istisnai durumlarda İsveç'ten mal ve hizmetler ithal edilmiştir.

TİKA finansal olarak desteklediği projeler için SIDA'dan farklı bir yöntem tercih etmiştir. TİKA onarılacak kültür varlıklarının belirlenmesinde genellikle yerelden gelen talepleri değerlendirmektedir. Bunun yanında Kovaçi Mahallesi, Osmanlı

⁷² Dört evreli planın aşamaları sırasıyla mimari ve arkeolojik mirasın değerlendirilmesi; öncelikli müdahale edilecekler listesinin hazırlanması; ön teknik değerlendirmelerin yapılması ve fizibilite çalışmalarının yapılmasıdır.

Müslüman Mezarlığı gibi restorasyonu doğrudan Türkiye Cumhuriyeti resmi makamları tarafından talep edilen örnekler de bulunmaktadır. Kültür varlıklarının onarımı için TİKA'nın faaliyet gösterdiği ülkelerden gelen talepler ve kurumun bütçe planları dikkate alınarak öncelikli kültür varlıkları belirlenmektedir. Yerel kurumlardan veya dernek ve vakıflardan talep geldiğinde TİKA sürece farklı aşamalarda dâhil olabilmektedir. Sürece projelendirme, uygulama ya da finansman sağlama gibi hangi aşamada dâhil olmuşsa sonraki süreçlerde de etkin olunmaktadır. Örneğin onarılacak yapı için finansal destek başvurusu yapılmışsa koruma projelerinin yerel ofislere hazırlatılarak TİKA'ya müracaat edilmesi istenebilmektedir. Yerel resmi kurumlar (Federal ya da kantonal düzeylerdeki kültürel, tarihi ve doğal mirasını korunmasından sorumlu kurumlar, belediyeler ve üniversiteler gibi) tarafından koruma projesi hazırlanmışsa finansman ve uygulama süreçlerine yardımcı olunmaktadır. TİKA dâhil olmadan önce başka kurumların desteğiyle restorasyonuna başlanmış fakat yarım kalmışsa (Konjic Köprüsü gibi) restorasyonu TİKA tarafından tamamlanmıştır. Yerelden hazırlanan projeler TİKA'nın Türkiye'deki proje ekiplerince incelenip gerektiğinde düzeltilerek Bosna-Hersek'teki ilgili resmi kurumların onayına sunulmakta veya TİKA merkezinde de koruma projesi hazırlanmaktadır. İşin ihalesi TİKA tarafından gerçekleştirilebilmekte, koruma uygulamaları yine Türkiye'den ya da Bosna-Hersek'ten çeşitli işbirlikleri ile gerçekleştirilmektedir. Uygulama sürecinde TİKA personeli tarafından kontrol yapılabilen; gerektiğinde uygulama aşamasında danışmanlık firmalarından destek alınabilmektedir. Örneğin Saraybosna'da Mevlevi Tekke'nin yeniden inşası için Konya/Selçuklu Belediyesi ve Saraybosna/Starigrad Belediyesi arasında protokol imzalanmış; proje maliyeti Selçuklu Belediyesi tarafından karşılanmış; uygulama TİKA tarafından ihale edilmiş ve kontrol edilmiştir (A, 26 Ekim-28 Kasım 2018).

Finansman sağlayan paydaşlar yönetim şekline bağlı olarak prosedürlerin uzun, yorucu ve çoğu zaman problemlidir. Yerel kurumların ve kurum çalışanlarının işleri zorlaştırmasından yakınmaktadır. Öte yandan dış paydaşların yaptırım gücü, işin niteliğinin artması gibi sürece olumlu katkıları olduğu gibi süreci domine etmeleri, yereli dışlayan ve yerelin ihtiyaçlarını gözetmekten uzak tutumları nedeniyle eleştirilmektedir (HŽ, 25 Ekim 2018; R, 9 Kasım 2018). Özellikle iyileşmenin ilk döneminde belli etnik gruplara karşı tutumlarının eşit ve adil olunmadığı görüşü hâkim olmuş; bu durum yerinden edilmiş nüfusun (büyük ölçüde

Müslümanların) geri dönüşü üzerinde olumsuz etki yapmıştır. Koruma uygulamalarında ise yerel mimarların/koruma uzmanlarının -başlangıçta- dışarda bırakıldığı, yerel uzmanlara güvenilmediği; finansman sağlayan ülkelerin ya da kuruluşların görevlendirdiği yabancı uzmanlar öncülüğünde gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Ayrıca paydaş olarak fon sağlayıcıların rolleri ve süreçte yer alma biçimleri de eleştirilmiştir. Almanya'nın yardımıyla gerçekleşen uygulamalarda her detayın görülmesi ve her işin onaya tabi olması istenmekte; yerel uzmanlar için bu durum zorlayıcı ve yorucu bulunmaktadır. Türkiye'nin yardımıyla gerçekleşen bir restorasyon işinde ise şantiye alanına gidildiğinde, restorasyon işinin ihaleyi alan şirket tarafından değil başka bir şirket tarafından gerçekleştirildiği görülmüş; bu ve benzeri durumların uygulamaların niteliğini düşürdüğü belirtilmiştir (HŽ, 25 Ekim 2018).

Bosna-Hersek'te -zayıf da olsa- savaşa kadar kültür mirası alanında kurumsal olarak işleyen bir sistem olmuştur. Savaşla ortaya çıkan finansal, politik ve bürokratik zorluklar savaş sonrasında devam etmiştir. Sırp Cumhuriyeti kurumların ülke çapındaki etkinliğini reddetmiştir. Bosna-Hersek'in çatışmalı siyasi ortamında, kültürel mirasla ilgili çalışan kurumlar çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Siyasi bakımdan bölünmüş yönetim yapısı içerisinde Bosna-Hersek'i ulusal düzeyde temsil eden kurumlar varlıklarını sürdürememiş ve etno-ulusalcı politikacıların baskılarına maruz kalmıştır. Bosna-Hersek'teki merkezi miras koruma enstitüsü dağılmış ve Federal Bosna-Hersek Kültür Bakanlığı altında bir yönetici birime indirgenmiştir. Kültürel miras alanında daha sınırlı yetkiye sahip bir kurum olmuştur ve finansal olarak zayıflamıştır. Banja Luka'daki Bölgesel Enstitü'nün yetki alanı ise Sırp Cumhuriyeti'ne genişlemiştir. Kantonlar düzeyinde kültür mirası ve planlama ile ilgili çok sayıda kurum birbirinden bağımsız olarak yetki alanındaki kültür varlıkları ile ilgili kararlar vermektedir. Ayrıca Bosna-Hersek savaşı sırasında cephe savaşı ya da eylemlerin failleri olanlar savaş sonrasında devlet kurumlarının çeşitli pozisyonlarında görev almıştır.

Kültür mirasının yönetiminde bölünmüş kurumsal yapıya bağlı olarak bazı kurumların güçlenmesi ya da bazı kurumların zayıf kalması, kurumların idarecilerinin işleri zorlaştırması kültür varlıkları ile ilgili bütüncül kararların alınamamasına, bilinçli tahribatına ve görmezden gelinerek yok olmasına neden olmaktadır. Örneğin uluslararası kuruluşlarla daha önce devlet kurumu olarak işbirliği yapan yerel kurumların Sırp Cumhuriyeti'nin engellemeleri nedeniyle teknik işbirliği

programlarına katılımı sağlanamamıştır. Sırp Cumhuriyeti Kültür Mirasını Koruma Enstitüsü, 2009 raporu eylem planına göre kendi yetki alanında yalnızca Sırp Ortodoks dini mirasını ya da yetki alanı dışında kalsa bile Mostar Saborna Ortodoks Katedrali gibi Ortodoks mirasın restorasyonunu hedeflemiştir. Ulusal Müze yasal ve finansal sorunlarının  z me kavuşturulamamasından muzdariptir.

Dayton Sözleşmesi'nin ardından kurumsal yapıda ve anayasal düzenlemelerle ortaya çıkan parçalı ve sorunlu yapı kültür mirasını sahiplenme, koruma ve onarımlara yönelik tedbirleri alma, yatırım yapma konusunda yönetimlerin etkinliğini baltalamıştır. Bosna-Hersek Cumhuriyeti kültürel varlıkların korunması ve yönetimi alanında -Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu dışında- Bosna-Hersek'i kapsayacak uygulama ve denetim mekanizmalarından yoksundur. Kültür varlıkları entiteler ve kantonlar düzeyindeki enstitüler tarafından yönetilmektedir.

Çatışma halindeki farklı etnik grupların yönetimi paylaştığı Bosna-Hersek'te "ulusal miras" kavramının neyi ifade ettiği açık olmadığı gibi koruma alanında çeşitli düzeylerde ve farklı bölgelerde etkinlik gösteren ulusal kurumların statülerindeki belirsizlik sistematik sorunlara işaret etmektedir. Kurum ve kuruluşlar birbiriyle yarışır durumdadır.

Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu'nun devlet ölçeğindeki çabalarına rağmen entiteler ve kantonlar düzeyindeki kültür varlıklarının korunmasından sorumlu kurumlar finansman sorunundan, yasal statü sorunundan, uzman personel sorunundan ve uzun vadeli planlama eksikliğinden yakınmaktadır. Bu durum kültür varlıklarının fiziksel durumunu etkilemektedir ve kültür varlıkları özgünlüklerini yitirme riski altındadır.

Saraybosna'da öncelikli konuların belirlenmesi ve fon aktarımı konusunda kararların uluslararası paydaşlar tarafından verilmesi, SCS'nin süreç yönetimi ve yerelin katılımının yetersiz olması Bosna-Hersekli paydaşlar tarafından eleştirilen konular olmuştur.

4.2 Savaş/Silahlı  atışma Sonrası Projelendirme ve Uygulama  alışmaları:

Tarihi Kentsel Dokuya Yapısal Müdahaleler

Silahlı  atışma ortamının sona ermesi ile birlikte fiziksel iyileşme/yeniden inşa çalışmaları başlatılmaktadır. Lübnan'da ve Bosna-Hersek'te tarihi kentsel alanların

savaş sonrası iyileşme ve yeniden inşa süreci uygulamalarının üç temel aşamada gerçekleştiği söylenebilir. Bunlar; savaş sonrası ön araştırmaların yapılması, projelendirme ve uygulama adımlarıdır. Ön araştırmalar sırasında hasar tespit çalışmaları yapılmakta; gerekli acil müdahaleler belirlenmekte ve gerçekleştirilmektedir. İhtiyaçlar belirlenmekte; hedef ve önceliklere karar verilmekte; iş ve zaman planı oluşturulmaktadır. Projelendirme aşamasında koruma yaklaşımları belirlenmekte; kent ölçeğinde koruma kararları alınmakta; kent ve yapı ölçeğinde projeler hazırlanmaktadır. Uygulama aşamasında yıkılmasına karar verilen yapıların yıkılması, kullanılabilir yapı malzemelerinin ayrıştırılması, korunacak hasarlı yapıların onarımı gerçekleştirilmektedir.

Kentlerin yeniden inşa/iyileşme süreçlerinde gerçekleştirilen ön çalışmalar, projelendirme ve uygulama süreçlerinde -Bölüm 4.1’de ayrıntılandırılan yönetsel sorunlarla da ilişkili olarak- tercih edilen yöntemler ve sürecin işleyişi her ülkenin savaş sonrası koşullarına göre farklılık göstermektedir. Bu bölümde Lübnan’ın Beyrut’ta ve Bosna-Hersek’in Saraybosna’da süreçleri nasıl yönettiği incelenmiştir. İki ülkenin projelendirme ve uygulama aşamalarında karşılaştıkları kendilerine özgü problemleri ve geliştirdikleri çözümler araştırılmıştır. Kültür varlıklarına ve kente müdahale yöntemleri örnekler üzerinden incelenmiştir.

4.2.1 Ön çalışmalar

Bu bölümde Beyrut’ta ve Saraybosna’da savaş sonrası koruma çalışmalarının ön aşamasını oluşturan kültür varlıklarının belgelenmesi, hasar tespitlerinin yapılması ve gerçekleştirilen acil müdahaleler incelenmiştir. Ayrıca tez çalışması kapsamında Beyrut ve Saraybosna için silahlı çatışmalar başlamadan önce yapılmış belgeleme ve yasal kayıt altına alma çalışmaları da araştırılmıştır.

- *Belgeleme, hasar tespit çalışmaları ve acil müdahaleler*

Lübnan’da kültür varlıkları ile ilgili envanter çalışmaları savaş öncesinde de savaş sonrasında da oldukça sınırlı olmuştur. APSAD’dan edinilen bilgiye göre 1934-1975 yılları arasında Lübnan genelinde tescillenmiş eski evlerin sayısı; Beyrut’ta 25, Bekaa’da 29, Lübnan Dağı’nda 197, Kuzey Lübnan’da 97, Güney Lübnan’da 44 olmak üzere toplam 392’dir. Tez çalışması kapsamında yapılan araştırmalar sırasında çatışmalar devam ederken kültür varlıklarının hasar durumunu belgelemeye yönelik ayrıntılı bir çalışma yapılmadığı, çatışmaların ardından sadece Beyrut için kültür

varlıklarını belgeleme çalışmalarının yapıldığı, hasar tespitlerinin ise sadece BMB için gerçekleştirildiği bilgisi edinilmiştir.

APSAD'dan edinilen verilere göre 1995 yılında Bakan Michel Eddé'nin talebi üzere APSAD, Beyrut merkezinde yürüttüğü çalışmayla yapıların durumlarına göre sınıflama yapmış, iyiden kötüye doğru A,B,C,D,E şeklinde 1016 konut sınıflandırılmıştır. 1996 yılında özel bir ofis olan Khatip&Alamy, APSAD'ın sınıflandırdığı 1016 konut üzerinden yeni bir sınıflandırma yaparak 547 yapıyı listeden çıkarmış; geriye 469 yapı kalmıştır. Khatip&Alamy yaş, düşük çatışma hasarı gibi ölçütlere dayanarak sınıflandırma yapmıştır. 60 yaş ve altındaki yapılar mimari miras olarak değerlendirilmemiştir. Bunun ardından iki kez daha sınıflandırma yapılmıştır. 1998 yılında yapılan sınıflandırmaya göre 259, yine 1998 yılında CDR'nin yaptığı sınıflandırmaya göre sadece A,B,C grubu yapıların dışında kalanlar da çıkarılarak A,B,C gruplarında yer alan 209 yapı tescillenmiş; D ve E gruplarındaki yapıların yıkımına izin verilmiştir. Belgeleme ve kayıt altına alma çalışmaları sırasında konutlarının satılmasını, yıkılarak yeni ve yüksek yapı inşa edilmesini isteyen mülk sahipleri protestolar yapmıştır. Politikacılardan ve yatırımcılardan gelen baskılar, toplumdan gelen itirazlar ve protestolar sonucu APSAD'ın tespit ettiği 1016 yapının 807'si tasnif dışı bırakılmış, tasnif dışı bırakılan yapıların çoğu yıkılmıştır. Yıkılan yapılara dair herhangi bir veri yoktur. Yasal-yönetmelik düzeydeki sorunlar, tarihi eserlerin korunması konusunun bir grup uzman ve aktivistin dışında toplumsal olarak kabul görmemesi, politik müdahalelerin fazlaca olması nedeniyle belgeleme çalışmaları yetersiz kalmıştır. 2018 yılı itibarıyla DGA'dan alınan verilere göre Beyrut'ta 521 adet tescilli yapı bulunmaktadır. Kültür varlığı listesinde ada-parcel bilgileri yer almaktadır fakat kayıtlı kültür varlıklarının kent planlarına işaretlendiği güncel bir planın DGA'da olmadığı bilgisi edinilmiştir. Ayrıca tescilli kültür varlıkları Beyrut'un imar planlarına işli değildir.

Solidere, işbirliği yaptığı ofislerle/şirketlerle Beyrut Merkez Bölgesi'nde tutulacak yapılar için ilk tespitleri yapmış; fişler doldurmuştur. Geliştirilen master planlarda tutulacak yapılar belirlenmiş ve planlamaya dâhil edilmiştir. Solidere, tespitler doğrultusunda korunacak yapıları belirlemiş; korunacak yapıların hangi yöntemlerle ele alınacağını tanımlamıştır. Korunacak yapılarla ilgili alınan karara göre tutulmasına karar verilen yapılar ulusal envanter listesinde kayıtlı olmasa bile yapıların yüksekliklerinin arttırılamayacağı ve DGU'nun vereceği restorasyon özeti

doğrultusunda onarılacağı konusunda uzlaşmıştır. Ancak, binanın mimari karakterini değiştirmedeği sürece yapılara ek inşaat alanlarının eklenebileceği konusunda da uzlaşmıştır. Solidere raporlarından anlaşıldığı üzere tutulacak yapılar olarak tanımlanan yapı grubu da kendi içinde gruplandırılmıştır. Buna göre;

- Mimari değeri olan ve miras yapısı olarak kabul edilen yapılar değişiklik ya da ekleme yapılmaksızın restore edilecek;
- Bu kapsamın dışında kalan fakat tutulmasına karar verilen yapılara gerçekleştirilecek müdahalelerde ise daha esnek davranılarak kat ekleme, cephe düzenini ve malzemesini değiştirme gibi uygulamalar gerçekleştirilebilecektir.

Beyrut Merkez Bölgesi'nde tutulacak yapılar için yapılan tespitler sırasıyla şunları içermiştir (EK B, EK C):

- 1- Hazırlanan master plan doğrultusunda yapıya ait genel ve özel koşulların tanımlanmasıdır.
- 2- Yapılara ait mevcut verilerin toplanmasıdır.
 - a. Parsele ait tespitler: Yapının künyesi (yapının adı-sahibi, bina numarası, parsel alanı, toplam inşaat alanı, kat adedi, bodrum katının olup olmadığı, otoparkının olup olmadığı gibi bilgiler), tabi olduğu imar kuralları (işlev, taban alanı, inşaat alanı, yükseklik, kat adedi, cephe malzemesi gibi) belirlenmiştir.
 - b. Yapısal veriler: Yapım yılı, varsa ekleri, her kat için kat alanı, zemin kat ve diğer katların kat yükseklikleri, mimari özellikleri (mimari tarz, bezeme, malzeme gibi) tanımlanmıştır.
 - c. Çevresel veriler: Anahtar planlar ve konum planı üzerinden yapıya ulaşım verileri belirlenmiştir.
 - d. Yapının hasar durumuna dair tespitler: Basit bir fiş hazırlanarak eklenen fotoğraflarla birlikte cephenin ve yapının durumu gösterilmiş; onarılabilir olup olmadığı, onarılması için eldeki verilerin yeterliliği ifade edilmiştir. Yapılar için strüktürel tanı raporu hazırlanmıştır. Bunun için sondaj (geoteknik ve manuel) yapılar yapıların temelleri, taşıyıcı sistem (cepheler, iç duvarlar, döşemeler, merdivenler, çatı)

hasarları, malzemeleri tespit edilip, yapının durumu değerlendirilmiş; yapılması planlanan müdahalelere karar verilmiştir.

- 3- Koruma gereksinimlerinin belirlenmesidir. Koruma gereksinimleri belirlenirken tutulacak yapıların cephe çizimleri ve çatı planı üzerinden müdahale önerileri getirilmiştir. Basit cephe çizimleri üzerinden onarım, değişiklik ya da restorasyon önerisi geliştirilmiştir. Yapılacak müdahalenin türü, içeriği, nasıl yapılacağı hazırlanan rehberle tanımlanmış, çizimler üzerinde rehberle göre hazırlanan kodlarla gösterilmiştir.
- 4- Strüktürel duruma dair tespitler aşağıdaki başlıklar altında incelenmiştir (EK B).

- a. Yapının genel tanımlaması: yapım tarihi, konstrüksiyonu, kat sayısı, yapının çatısı için özet bilgi verir.
- b. Temellerin durumu: geoteknik ve manuel sondaj bilgisinin olup olmadığı, sondaj yapıp yapılmayacağı fişe işlenmiştir. Temellerin durumu 1-5 arası derecelendirilmiş, malzemesi belirlenmiştir.
- c. Taşıyıcı sistem başlığı altında cephe strüktürünün (duvarların) genel durumu ve düzensizlik durumu 1-5 arasında derecelendirilmiştir.

İç mekânda da aynı şekilde strüktürün genel durumu ve düzensizlikleri belirlenmiştir. İç mekânda belli başlı yapı malzemeleri yazılmıştır.

Her iki kategoride de düzensizlikler listelenmiştir. Düzensizlikler içerisinde “birkaç çatlak”, “sıva ve boya hasarları” “sıvı yalıtım hasarları” gibi tanımlamalar yer almaktadır. Hasarın nerede olduğunu doğrudan tanımlamayan ya da taşıyıcı sistem düzensizliği olmayan hasarlarda listelenmiştir fakat genel duruma dair fikir vericidir.

Onarım için taş ve sıva için testlerin yapıp yapılmayacağı, onarım için değişim gerekip gerekmediği belirlenmiştir.

- d. Kat döşemeleri, çatılar, balkon ve teraslar: zemin kat, üst katlar, çatılar için ayrı ayrı değerlendirme yapılmıştır. Döşemeler için sondajın gerekli olup olmadığı belirlenmiştir. Malzeme ve uygulama detayları tanımlanmıştır. Genel durum 1-5 arasında iyiden kötüye doğru

derecelendirilmiştir. Yükleme kapasitelerinin yeterliliği iyiden kötüye doğru derecelendirilmiştir.

- e. Merdivenler: Merdivenlerin yapısal ve kaplama malzemeleri tanımlanmıştır. Basamak ve sahanlıkların durumu iyiden kötüye doğru 1-5 arasında derecelendirilmiştir.
- f. Bütün binanın incelenip incelenmediği ve ek açıklamalar:
- g. Sonuç: Binanın restore edilebilme kapasitesi iyiden kötüye doğru 1-5 arasında derecelendirilerek belirlenmiştir. Temellerin desteklenmesi, katların güçlendirilmesi, çatıya yapılması gereken müdahaleler (çatı strüktürünün ve malzemesinin değiştirilmesi gibi), terasların güçlendirilmesi, sıvı yalıtımının yapılması gibi gereklilikler belirlenmiştir.

Her başlık için tamamlayıcı açıklamalar bölümü açılmıştır. Tamamlayıcı açıklamalar gerekli görülürse doldurulmuştur. Patlayıcıya bağlı hasarlar, mermi oyukları gibi çatışmaya bağlı hasarlar veya atmosfer etkilerine bağlı hasarlar özet olarak belirtilmiş ve çizimlerle desteklenmiştir. Yapısal elemanlarda, malzemelerde değişim ya da onarım gerekiyorsa yine bu bölümlerde belirtilmiştir.

BMB’de yapıların onarımına başlamadan önce yukarıdaki tespitlere göre taslak öneriler hazırlanmıştır. Taslak aşamasında mülk sahipleri de davet edilerek mülk sahiplerinin önerileri alınmış; müdahale kararları ve yaklaşımlar belirlenmiştir.

Alan araştırmaları sırasında BMB’nin dışındaki alanlarda kültür varlıklarının hasar durumlarına ve onarımlarına dair kapsamlı ve bütüncül araştırmaların yapılmadığı gözlenmiştir. Kültür varlıkları mülk sahiplerinin ve kullanıcılarının imkânları doğrultusunda korunmakta ve kullanılmaktadır. Büyük çoğunluğu ise yok olma tehdidiyle karşı karşıyadır.

Bosna-Hersek’te savaş öncesinde kültür varlıklarını belgeleme çalışmaları 1950’lerde başlamıştır. Anıtsal nitelikli yapılar 1960’lı yıllardan itibaren kültür varlıkları taşınmaz kültür varlığı listesine kayıt edilmeye başlamıştır⁷³ fakat 1990’lı yıllara kadar az sayıda kültür varlığı için anıt fişi doldurulmuştur. Saraybosna’da bile önemli anıtsal yapıların

⁷³ Kurum arşivlerinde bu tarihlerde yapılmış bir listeye ulaşamamıştır.

birçoğu ancak savaş sonrasında kültür mirası olarak kayıt altına alınabilmektedir. Bosna-Hersek Cumhuriyeti İstatistik Enstitüsü kayıtlarına göre 1986 yılı envanterinde Bosna-Hersek'te 727 kayıtlı varlık bulunmaktadır. Bunların 507'si tekil anıtlardan, 220'si karma veya grup kültür varlığıdır. 46 anıtsal kültür varlığı grup kültür varlığının parçasıdır. Bu yapılar içinde 162 dini, 52 konut yapısı ve grubu, 36 ticari ve mühendislik yapısı bulunmaktadır. Koruma altındaki alan 272 hektardır (IRPP/SAAH, 2004).

Savaşın sonra Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu'nun yaptığı çalışmaların sonucunda, Kasım 2018 itibariyle Bosna-Hersek genelinde 855 kültür varlığı Ulusal Anıt Listesi'ne kaydedilmiş; 776 anıt ise geçici listede yer almıştır. 2020 yılında Ulusal Anıt Listesi'ne kayıtlı taşınır ve taşınmaz kültür varlıklarının sayısı 885'e ulaşmıştır⁷⁴. Bunun yanında entiteler ve kantonlar düzeyinde de yetkili kurumların kendi sorumluluk alanlarında yaptıkları çalışmalarla çok sayıda kültür varlığı yasal koruma altına alınmıştır. Anıtsal ölçekli çok sayıda kültür varlığının Ulusal Anıt Listesi'ne kaydedilmesi ise uzun zaman almıştır. Örneğin Saraybosna'da Vijećnica, Ali Pašina Džamija, Gazi Husrev Begova Džamija, Zemaljski Muzej, Latinska Ćuprija, Stara Sinagoga, Ferhadija Džamija, Ćekrekčijina Džamija gibi geçici listede yer alan 66 anıtın 20.05.2019 tarihi itibariyle 56'sı ulusal anıt listesine eklenmiştir. 1 anıtın listeye eklenme teklifi reddedilmiş; 9 anıt geçici listede kalmaya devam etmiştir. Pošta (Postane) Binası gibi önemli bazı yapılar listeye girmeyi beklemektedir. Saraybosna'da toplam 129 taşınır ve taşınmaz kültür varlığı ulusal anıt listesinde yer almaktadır.

Çatışma sırasında ülke genelinde yok edilen veya büyük ölçüde hasar gören anıtların çeşitliliği ve boyutu çok büyük olmuştur. Bosna Hükümeti, meslek uzmanları, kurum çalışanları, öğrenciler ve dini cemaatler, sivil toplum örgütleri savaş süresince spekülative bilgilere rağmen radyo yayınlarından veya yerel kaynaklardan edindikleri bilgilerle vurulan, hasar alan yapıların kayıtlarını tutmaya çalışmıştır (HŽ, 25 Ekim 2018). Bosna-Hersek Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirasını Koruma Enstitüsü tarafından savaş sırasında bazı listeler hazırlanmış ve Avrupa Konseyine bilgi raporları olarak sunulmuştur. Raporlarda dini ve kültürel yapılara yönelik kapsamlı listeleme yapılmaya çalışılmıştır. Saha incelemeleri, farklı organizasyonların ve dini grupların

⁷⁴ Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu'nun web sayfasından güncel sayılara ulaşılabilir.

raporlarıyla ve kesin olmayan verilerle Bosna-Hersek'teki tahribatını belgeleyen kapsamlı rapor hazırlanmıştır (Pusilo, 1997).

Şekil 4.22 : DAS-SABİH (1994)'in Warchitecture kitabında yayınlanan ve Başçarşı Bölgesi'nde savaş devam ederken yaptığı çalışmadan bir örnek.

1994 yılında Bosna- Hersek Cumhuriyeti, İslam Topluluğu (Rijaset) sponsorluğunda ve Saraybosna Kültürel ve Tarihi Mirası Koruma Enstitüsü tarafından Başçarşı Bölgesi'ndeki hasarları belgelemek amacıyla fotomonografi yayınlamıştır (Institute for the Protection of Cultural-Historical Heritage Sarajevo, 1994). 32 kültür varlığı yapı/yapı grubuna dair özet bilgiler verildikten sonra kısaca hasarlardan bahsedilmiş ve yapının hasarlı fotoğrafı eklenmiştir.

UNHCR, COE, UNESCO gibi uluslararası toplumun temsilcileri savaş sürerken bir düzeye kadar dolaşım serbestliğine sahip olmuştur. Bu kurumların sunduğu veriler

erişebilecekleri alanlarla sınırlı ve görsel kayıtlar bakımından yetersiz veriler sunmuştur. IRCICA'nın Bosna-Hersek'teki İslam mimarisi üzerine hazırladığı yayında da (Pašić, 1994) yapı listesi olmasına karşılık doğrulanmış veri toplama konusunda zayıf kalmıştır. Avrupa Topluluğu İzleme Misyonu (ECMM) Haziran 1994'ten itibaren Hırvatistan ve Bosna-Hersek'teki Durumu ve kültür varlıklarına verilen zararı sistematik olarak izlemiş ve raporlamıştır (ECMM, 1997).

Kültürel mirasın tahribatına dair raporlamaları yapan kuruluşlar için kültürel mirasın öncelikli çalışma alanı olmaması, izlemeyi yapan organizasyonların ve ekiplerin çatışma bölgelerine sınırlı erişimi ve raporlamaların yeterli donanıma sahip uzmanlar tarafından yapılmaması başlıca zorluklardan olmuştur. Ayrıca çoğunlukla dini yapıların saldırıya uğraması ve bilgi toplama konusundaki zorluklar nedeniyle raporlarda dini yapılara odaklanılmıştır.

Savaşın ardından Bosna-Hersek'teki yerel kurumlar, uluslararası kurumlar ve araştırmacılar tarafından bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Bosna-Hersek'teki Katolik dini yapılarının (Živković, 1997), Hırvatistan ve Bosna-Hersek'teki Ortodoks dini yapılarının (Mileusnic, 1997) ve Bosna-Hersek'te ki İslam dini yapılarının (Zukić, 1999) durumunu belgeleyen üç yayın öne çıkmaktadır. Bu yayınlarda Saraybosna'daki dini yapıların tamamı yoktur ancak bazı önemli dini yapılar yer almıştır. Yayınlar yapılara ilişkin özet bilgileri ve yapıların bir/birkaç fotoğrafını içermektedir. Bosna-Hersek'teki savaş dönemi hasarlarına dair bilgi verse de korumaya kaynak olabilecek verilerden ve teknik analizden yoksundur. Ayrıca kurumlar bünyesinde de (örn. Bosna-Hersek İslam Cemaati gibi) savaş sonrasında çekilmiş ve herhangi bir yayına girmemiş, düzensiz fotoğrafların olduğu da tez çalışması kapsamında yapılan araştırmalarla tespit edilmiştir.

Savaş sonrasında Avrupa Konseyi'nin desteğiyle 1997-98 yıllarında uzman bir heyet oluşturularak ve gerekli fon sağlanmıştır. Bosna-Hersek İçin Özel Eylem Planının Ön Aşaması olarak Bosna-Hersek Ön Miras Envanteri hazırlanmıştır. Bosna-Hersek'te miras durumlarının belgelenmesi için çalışılmış fakat güvenlik sorunları nedeniyle ayrıntılı tespitler yapılmamış; belli yapılar için envanter oluşturmaya çalışılmıştır. Saraybosna'dan sadece beş anıtsal nitelikli yapı bu kapsamda değerlendirilmiştir.

Kültürel mirasa karşı işlenen suçları araştıran Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi (ICTY) için saha ziyaretlerinden ve mevcut verilerin derlenmesi yoluyla

raporlar hazırlanmıştır. Tahribata dair ayrıntılı bir rapor Riedlmayer (2002a) tarafından hazırlanmıştır ancak Riedlmayer'in raporu, ICTY tarafından seçilen belediyelere, çoğunlukla da İslami ve Katolik dini yapılarına odaklanmıştır.

Saraybosna'nın yeniden inşa stratejisinin belirlenmesi, bağış fonlarının temini, gerekli müdahalelerin gerçekleştirilmesi için altlık hazırlanması amacıyla kültür varlığı yapıların durumlarını, hasar düzeylerini tespit etmeye yönelik çalışmalar 1996 yılı baharında başlamıştır. Saraybosna enstitülerinde çalışan uzmanlar görebildikleri yapıların hasarlarını el çizimleri yaparak ve bulabildikleri kâğıtlara notlar alarak belgelemeye çalışmıştır. Bu notlar daha sonra genişletilerek Saraybosna Kantonu'nun Kültürel-Tarihi ve Doğal Mirasını Koruma Enstitüsü, "Katalog obnove kulturno-historijskog i prirodnog naslijedja Kantona Sarajevo 1996–2000", adında bir katalog olarak yayınlanmıştır (KTDMKSKE, 2001).

Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu'nun savaş sonrası çalışmaları kapsamında da hasar gören ve yok olan kültür varlıklarına, mevcut kültür varlıklarının durumlarına dair değerlendirmeler yapılmıştır. Komisyonun ulusal anıt kapsamına aldığı yapılar için savaş sırasında aldığı hasarlara kısa bilgiler her yapının dosyasında yer almaktadır.

Savaş dönemi ve savaş sonrası yayınlarda ve raporlarda Bosna-Hersek genelinde zarar gören kültür varlıklarına ait istatistiksel veriler bulunmaktadır (ECMM, 1997; Hadžimuhamedović, 2008; Husedžinović, 1998; KTDMKSKE, 2001; Mileusnic, 1997; Mulalić Handan, 2010; Riedlmayer, 2002a; Walasek, 2015a; Živković, 1997; Zukić, 1999)⁷⁵. Bosna-Hersek'te belgeleme çalışmalarının düzensiz olması nedeniyle kültürel mirasın tahrip edilmesi ve zarar görmesine ilişkin kesin istatistiki verilerin tespit edilmesi zor olmuştur. Yaşadığı bölgelerden sürgün edilenlerin verileri, dini cemaatler tarafından ya da onların adına üretilen savaş zamanı hasar listeleri kesin olmayan ve spekülatif veriler içermektedir.

Farklı araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalarda hasar gören yapıların sayıları verilerek hasar durumlarını ifade eden birbirine benzer bazı tanımlamalar getirilmiştir ve sınıflamalar yapılmıştır. Živković (1997) Katolik dini yapılarını hasarlı (oštećeno),

⁷⁵ Savaş dönemi yıkılan ve hasar gören kültür varlıklarının belirlenmesine yönelik sayısal veriler sunan çok sayıda çalışma yapılmıştır. Burada tez çalışması kapsamında incelenen kaynaklar verilmiştir. Ulaşılabilir kaynakları ve sayısal verileri Walasek (2015a) kapsamlı olarak ele almıştır.

ciddi hasarlı (teško oštećeno), tamamen yok edilmiş (potpuno uništeno) gibi üç hasar düzeyine ayırarak sayısal veriler verilmiştir. Husedžinović (1998), yok olmuş (uništeno) veya ağır hasarlı (teško oštećeno) ve hasarlı (oštećeno) şeklinde üç tanımlama ile hasarlı yapıların sayılarını vermiştir. Ayrıca hafif hasarlı (lakše oštećeni) ve neredeyse hasarlı (manje oštećeni) ifadelerini de kullanmıştır. Riedlmayer (2002a), kaç yapının ne kadar hasar aldığını ifade etmek için hafif hasarlı, ağır hasarlı, neredeyse yok olmuş ve tamamen yok olmuş tanımlamalarını getirmiştir.

Saraybosna Kantonu'nun Kültürel-Tarihi ve Doğal Mirasını Koruma Enstitüsü'nün yayınladığı katalogda, Saraybosna Kantonu'ndaki savaş hasarı almış kültürel miras sınıflarına ve tarihlerine göre listelenmiş; 1996'daki ve 2000'deki durumlarına göre hasar kategorileri belirtilmiştir. Kültür varlıklarının hasar durumu dört düzeyde kategorize edilmiştir. Bunlar;

- Hafif hasar (Lakša): Taşıyıcı sisteme zarar vermeyen, doğrudan ya da dolaylı hasarlar. Yapının iç kısımlarında daha az hasar vardır.
- Ağır hasar (Teza): Taşıyıcı sistem elemanlarının doğrudan darbe almış, zarar görmesinden kaynaklı hasarlardır. Yapının iç kısmı da önemli ölçüde zarar görmüştür. Yapı/yapı elemanlarının %50 si doğrudan ağır darbe almış ve büyük bir kısmı yok olmuştur.
- Harabe (Razoreni): Yapı elemanlarının ya da yapının tamamının %50'den fazlası tahrip olmuştur.
- Tehdit altında (ugrožena): detaylı inceleme yapılamayacak kadar tahribata uğradığı tespit edilen, yok olma tehdidi altındaki varlıklardır.

Saraybosna'daki yapıların hasar durumu kategorize edilse de ayrıntılı belgeleme yapılmamıştır. Fiş doldurulmamış; detaylı hasar tespit çalışması yapılmamıştır.

Yukarıdaki araştırmalardan da anlaşıldığı üzere savaş sonrasında Bosna-Hersek'te -ve Saraybosna'da- hasarın boyutunu ortaya koyan kapsamlı ve bütüncül bir değerlendirme yapılamamıştır. Kayıtların önemli bölümünü Bosna-Hersek'te kültürel mirasa yönelik işlenen savaş suçlarının belgelenmesi amacıyla uluslararası kuruluşlara iletilen raporlar ya da kişisel notlar oluşturmuştur. Savaş sonrası kültür mirasını korumak, acil ve uzun dönemli müdahale kararlarını almak gibi koruma süreçlerine yönelik verileri toplamak amacıyla gerçekleştirilmemiştir. Sayısal verileri, yaklaşık finansal ihtiyaçları, suçları ve suçluları belirlemek amacıyla tespitler yapılmıştır.

BOSNIA AND HERZEGOVINA		REGION: HERZEGOVINA		COMMUNE: ČAPLINA		LOCALITY: POČITELJ	
NO. OF CONNECTION	NO. OF PARCELS	NO. OF RESIDENTS	CAPACITY OF BUILDING	TYPE OF BUILDING	DATE OF CONSTRUCTION	DATE OF REPAIR	DATE OF INSPECTION
STATE OF CONSERVATION	A. INTERIOR	B. EXTERIOR	C. ROOF	D. FLOOR	E. WALLS	F. FOUNDATION	G. OTHER
MATERIALS AND CHARACTERISTICS	WALLS	FLOOR	CEILING	CHIMNEY	DOOR AND WINDOW	ROOF AND GUTTER	PAINT
DAMAGE CONDITION	A. NO	B. MINOR	C. MODERATE	D. MAJOR	E. EXTENSIVE	F. SEVERE	G. CRITICAL
MODIFICATIONS	PLANE	SECTION	DETAIL	FOUNDATION	ROOF AND GUTTER	DOOR AND WINDOW	PAINT
SPECIFIC CHARACTERISTICS							
HISTORICAL OTOMAN SPOT, for entry							
							
REMARKS: REPAIRS: REPAIRATION HAS BEEN DONE IN ORDER TO PRESERVE THE HISTORICAL VALUE OF THE BUILDING. THE REPAIRS WERE DONE IN ORDER TO PRESERVE THE HISTORICAL VALUE OF THE BUILDING. THE REPAIRS WERE DONE IN ORDER TO PRESERVE THE HISTORICAL VALUE OF THE BUILDING.							
DATE: 1998							
BY: [Signature]							

Şekil 4.24 : Počitelj’de savaş sonrası hazırlanmış bir envanter fişi (Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu Arşivi).

Kültür varlıklarının onarımları gelen yardımlar doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Onarım öncesi hasar tespitlerinin yapılması, analitik rölövelerin hazırlanması, yapısal sorunların araştırılması ve çözümü, malzeme analizlerinin yapılması gibi ayrıntılı belgeleme çalışmaları sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilmemiştir. Koruma-onarım veya rekonstrüksiyon projelerinin niteliği neredeyse her yapı için farklılık göstermektedir. Kültür varlığından sorumlu kurumların talep ve takibi, finansörün müdahalesi ve bütçesi, projeleri hazırlayan ve uygulamaları gerçekleştiren ekiplerin yetkinliği belgeleme çalışmalarının niteliğini etkilemiştir. Ayrıca onarımı gerçekleştirilen yapıların proje dosyaları da arşivlenmemektedir. Kültür varlıkları için hazırlanan projeler, Kantonal Enstitü ve Ulusal Komisyon tarafından incelendikten sonra projeyi hazırlayan mimarlık ofislerine iade edilmektedir. Bu yüzden kurum arşivleri zayıftır.

- Önceliklerin ve hedeflerin belirlenmesi, iş-zaman planının oluşturulması

Savaş sonrasında alandan gelen veriler doğrultusunda yeniden inşa sürecinde tarihi kentsel dokunun nasıl onarılacağı, kültür varlıklarının sürece nasıl bütünleştirilmesi gerektiği, planlamada nasıl yer alacağı, hangi yöntemlerle onarılacağı, finansmanın nasıl sağlanacağı, sunumunun nasıl yapılabileceği gibi problemler tespit edilmekte ve çözüm önerileri geliştirilmektedir. 3. Bölüm’de Beyrut ve Saraybosna kentlerinin yeniden inşası/iyileşmesi için ihtiyaçların tespiti, hedeflerin belirlenmesi ve planlama

alışmalarından bahsedilmişti. Ülkelerin savaşla ilişkili travmaları, sosyal beklentileri ve ihtiyaçları, koruma uzmanlarının ve gönüllülerinin çabaları, uluslararası paydaşlar, hükümetlerin yeniden inşa politikaları ve ekonomik imkânları doğrultusunda kültür varlıkları da temel ve öncelikli ihtiyaçlar kategorisine az ya da çok dâhil edilmektedir.

BMB zel sektör girişimiyle yeniden inşa edildiğinden kentin alt ve st yapısının yeniden inşası için paydaşlarla birlikte hedefler ve öncelikler belirlenmiş; zaman planı çıkarılmıştır (Bölüm 3.1.4). Önceliklerin belirlenmesinde sosyal araştırmalar yapılmamıştır. BMB’de özel sektörün ve kamu sektörünün uzlaşısıyla kültür varlıklarının sınıflanmasına, tutulacak yapıların önceliğine, korunması gereken kültür varlıklarının hangileri olacağına ve planlamaya nasıl katılacağına karar verilmiştir. Dini yapılar, yasal koruma altında olanlar, yasal koruma altında olmasa da tutulmasına karar verilen yapıların ise yapı lğinde ise hasar tespit çalışmaları yapıldıktan sonra tutulacak yapılarla ilgili ihtiyaçlar belirlenmiş ve yapılacak müdahalelere yönelik kararlar verilmiştir. Beyrut için APSAD’ın savaş sonrası yaptığı ayrıntılı tespit ve belgeleme çalışmaları bu süreçte sınırlı bir şekilde dikkate alınmıştır.

BMB’de kültür varlıklarına yönelik n araştırmaların yapılması, projelerin hazırlanması, uygulamaların gerçekleştirilmesi zaman-maddi kazanç ilişkisine dayandığından belirlenen takvime uygun olarak eylemler hızla gerçekleştirilmiştir. Ayrıca tutulan yapıların onarımında/yeniden inşasında birincil kaygının koruma olmaması nedeniyle bu yapılara hızla müdahale edilmiştir. Arkeolojik kazıların yavaş ilerlemesinin etkisiyle hedeflenen srelerin dışına çıkılmıştır.

Saraybosna’da tarihi kentsel alanların ve önemli anıtsal yapıların onarımı hızla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. 2002 yılına kadar Bosna-Hersek’te kamu kurumlarının yapılandırılması, yasama süreçlerinin tamamlanması, planlama çalışmalarının gerçekleştirilmesi, kültür varlıklarının korunması ve kullanımını sağlamak üzere onarımının yapılması için çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Saraybosna kentsel alanları ve kantonal alanları için hazırlanan planlarda tarihi kent ve kültür varlıkları için hedefler belirlenmiştir fakat iş ve zaman planı oluşturulmamıştır. Kent Planlama Enstitüsü’nün 1995 yılında yaptığı çalışmaya göre (City Planning Institute, 1995) ihtiyaçlar ve yaklaşık maliyetler belirlenmiştir. Kültür varlıklarına özgü ihtiyaç programı hazırlanmamıştır. Yapılar kültür varlığı olsun ya da olmasın işlevlerine göre listelenmiştir. Örneğin “Saraybosna Rekonstrüksiyon Projeleri” programında yer alan “Evropa Hotel”, “Central Hotel”, “Bristol Hotel” gibi tarihi yapılar “Ekonomi ve

Üretimin Canlandırılması Projeleri” başlığı altında; Kapalı Pazar “Markale Sarajevo” yapısı belediye servisleri başlığı altında yer almıştır. Kültür başlığı altında ise camiler, mescitler, mezarlıklar, kiliseler ve şapeller, medreseler, hamam, çeşme, müzeler, müzeye dönüştürülmüş konutlar, kütüphaneler, tiyatrolar listelenmiştir. Bunun yanında örneğin tarihi köprüler ulaşım projeleri başlığı altında; Postane Binası iletişim başlığı altında; tarihi eğitim yapıları ve üniversite binaları eğitim projeleri başlığı altında; konut yapıları konut projeleri başlığı altında listelenmiştir. Buna göre tahrip olan bazı kültür varlıklarının restorasyonu/rekonstrüksiyonu öncelikli ve kamusal ihtiyaçlardan görüldüğünden sorunsuz olarak yürütülmüştür. Saraybosna’daki Postane Binası, Belediye ve Kanton Hükümet Binası, Elektrik Yönetim Binası gibi yapıların restorasyonu/rekonstrüksiyonu çatışmanın taraflarınca kültürel mirasın korunması kapsamında değil alt yapı onarımı kapsamında değerlendirilmiştir. Dolayısıyla çatışmalar sırasında çatışmanın amaçlarına ve hedeflerine hizmet etmediği halde vurulan ve tahrip olan, etnik temizlik kampanyasının bir parçası olmayan yapılar bir iş planı olmasa da gerekli finansal destek bulunduğu hızla onarılabilmişlerdir.

Çatışmalar sırasında etnik temizlik kampanyasının bir parçası olarak bilinçli hedef alınan, kimlikle ilişkilenen, sembolik anlamları olan, geri dönüşleri teşvik eden, etnik ve dini varlığın belirteci olarak görülen yapılar için süreçlerin kolay işletildiği söylenemez. Örneğin, dini yapıların restorasyonu/rekonstrüksiyonu hem o dinin mensupları hem de uluslararası toplum için öncelikli ve ihtiyaç olarak görülen konulardandır. Lübnan iç savaşı bir din savaşı olmadığından ve -5. Bölüm’de tartışılacağı üzere- Lübnan’da savaş sonrası politikalar geçmiş anlaşmazlıkları unutmak üzerine kurgulandığından dini yapıların restorasyonu üzerinden bir anlaşmazlık çıkmamış; uzlaşa sağlanmıştır. Ancak Bosna-Hersek’te birbiriyle mücadele eden yerel toplumlar için dini yapıların restorasyonu/rekonstrüksiyonu savaş sonrası mücadelelerin sürdüğü konular arasında yer almıştır. Çatışma döneminde savaş kampanyaları kültürel miras üzerinden yürütüldüğünden “Kültür Projeleri” başlığı altında yer alan yapıların onarım süreçlerinde zorluk yaşanmıştır.

IRPP/SAAH bölgesel programı kapsamında Bosna-Hersek’in kültür varlıklarının onarımı/yeniden inşası için belgeleme ve fizibilite çalışmaları yapılmış; öncelikli envanter listesi hazırlanmıştır. Müdahale için yüksek öncelikli yapılar ve alanlar değerlendirilerek liste hazırlanmış; Bosna-Hersek’in zengin mirasını gösterebilecek, ulusal ya da uluslararası öneme sahip kültür varlıklarının seçilmesi hedeflenmiştir.

Kültür varlığının ulusal anıt olması; nadir ya da eşsiz nitelikte olması; savaş sırasında tahrip edilmiş olması ya da yasa dışı inşaatlar, fon yetersizliği, kötü onarımlar gibi savaş sonrası koşullarla bozulmaya devam etmesi; restorasyonun yapılmasıyla göç eden nüfusun geri dönüşünü sağlama potansiyeli; bölgenin gelişimine katkı sağlaması kültür varlıklarının seçiminde başlıca kıstaslardan olmuştur. IRPP/SAAH kapsamında hazırlanan listeye Saraybosna'dan sadece iki kültür varlığı (Vijećnica/Ulusal Kütüphane ve Meclis Binası, Eski Yahudi Mezarlığı Tarihi Alanı) girebilmiştir.

Seçilen kültür varlıkları için ön teknik raporlar oluşturulmuştur. Ön teknik raporlara göre kültür varlıkları ile araştırmalar (tarihi, coğrafi ve mimari özellikler, yönetim durumu, geçmiş onarımlarına ait veriler, mülkiyet durumu, korunmuşluk durumu gibi) yapılmış; risk ve tehditler tespit edilmiş; koruma süreci için öneriler getirilmiştir. Raporların sonuna incelenen kültür varlığının yapısal elemanlarını, yapım tekniğini ve malzemesini, hasar bilgilerini, önerilen müdahale tipini ve müdahalenin öncelik derecesini tanımlayan bir fiş eklenmiştir. Kültür varlığının onarımın ya da rekonstrüksiyonun başlaması için belgeleme çalışmaları, malzeme analizleri, statik analizler, projelendirme, uygulama gibi aşamalar için ihtiyaçlar ve öncelikler belirlenmiş; onarım sonrası kullanım önerisi getirilmiştir. Araştırmaların gerçekleştirilebilmesi için gerekli finansman miktarı tespit edilmiştir. Çalışmaların yürütülebilmesi için mimarlık, mühendislik, arkeoloji, sanat tarihi gibi çeşitli disiplinlerden hangi uzmanlara ihtiyaç olduğu belirlenmiş; belgeleme ve araştırma çalışmalarının 6 ayda bitirilmesi hedeflenmiştir fakat finansman durumu belirsiz olduğundan çalışmalara ne zaman başlanabileceği de belirsiz kalmıştır. Fizibilite çalışması yapılan kültür varlıkları için ön teknik değerlendirmelere ek olarak koruma müdahalesinin gerekçesi kuramsal olarak tanımlanmış; koruma felsefesi belirlenmiştir. Buna göre müdahale ölçeğine karar verilmiştir. Müdahale ölçeğine göre müdahaleler için öncelikler belirlenmiş; uygulama adımlarına karar verilmiştir. Mevcut yapısal elemanların korunması ve araştırmalar, projelerin hazırlanması, uygulamalar, bakım ve yönetim programları gibi aşamalarda, yapılması gereken işler madde madde listelenmiştir. Projenin gerçekleşmesi durumunda iş imkânı sağlamak, kapasite arttırmak, mirasın önemi hakkında farkındalık uyandırmak, etnik gruplar arasında güveni arttırmak, uzlaşma ve geri dönüş sürecine katkıda bulunmak gibi sosyal etkileri belirlenmiştir. Yapılacak iş, işin uygulayıcısı, uygulama süresi için bir tablo hazırlanmış; uygulamalarda yer alacak uzmanlık alanları ve görevleri tanımlanmıştır.

Son olarak maliyet analizi yapılarak her aşamada gerekli malzeme ve iş için yaklaşık maliyetler hesaplanmıştır. Savaş sonrası ön araştırmalar sırasında onarımı için bu nitelikte ön araştırmanın gerçekleştirildiği kültür varlığı örneğinin az olduğu söylenebilir⁷⁶.

Bosna-Hersek'te tartışmalı alanların/yapıların restorasyonu/rekonstrüksiyonu, çatışma sonrasında etnik gruplar arasında uzlaşmayı sağlamak amacıyla uluslararası toplumun müdahalesinin veya katkısının gözlemlendiği semboller olarak belirmiştir. Saraybosna'da ikonik alanların başında Avusturya-Macaristan Dönemi'nde inşa edilen Vijećnica (ulusal kütüphane ya da belediye binası) yapısı gelmiştir. Yine toplum için sembolik önemi olanlardan Sırp bombardımanı ile hafif hasar alan Sırp Ortodoks Katedrali ve topçu mevzii olarak kullanılan Safarad Yahudileri Mezarlığı gibi alanların rekonstrüksiyonu kültürel ve dini çeşitliliğin canlandırılması anlamına geliyordu. Bu bakımdan uluslararası toplumun sembolik anlamı olan miras yapılarının restorasyonuna ve rekonstrüksiyonuna odaklanan teknik ve finansal katılımı, etnik-ulusal gruplar arasındaki uzlaşma ve yeniden yapılanma fikirlerini somutlaştıran görünür uygulamalar olarak önceliklendirilmiştir.

Bosna-Hersek'te kültür varlıklarının -özellikle dini yapılar, ikonik yapılar ya da seçilmiş bazı konut yapıları- restorasyonu/rekonstrüksiyonu yerlerinden edilenlerin yeni yerleştikleri ya da geri döndükleri asıl yerleşim yerlerinde yaşam koşullarını yeniden oluşturmak üzere gerçekleştirilmiştir. Ancak ikonik veya dini yapıların dışında kalan kültür varlıkları dışlanmış görünmektedir. Saraybosna'da kültür varlığı niteliği taşıyan konut ve apartman yapıları, sosyalist döneme ait yapılar koruma kapsamında değerlendirilmediği gibi -İskenderiye Spor ve Kültür Merkezi, Bosna-Hersek Tarih Müzesi- kullanılmadığından bozulmaya da devam etmiştir. Benzer durum Beyrut örneği için de geçerlidir. BMB'de "Tutulan yapılar" ticari kaygıyla ele alındığından kültür varlığı konutlar onarılmış olsa bile büyük ölçüde konut işlevini yitirmiştir.

⁷⁶ Tez çalışması bütün Bosna-Hersek'i kapsamadığından toplam sayı vermek ya da daha nitelikli başka bir çalışmanın olup olmadığını tespit etmek mümkün olmamıştır. IRPP/SAAH'ın uluslararası nitelikte ortak bir çalışma olmasına, Bosna-Hersek'i Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu'nun temsil etmesine ve savaş sonrası ön araştırmalar bağlamında 2000'li yılların başında gerçekleştirilen çok önemli bir çalışma olmasına dayanarak bu çıkarım yapılmıştır. IRPP/SAAH kapsamında Bosna-Hersek için öncelikli olarak belirlenen sadece 20 kültür varlığı için bu araştırmalar yapılmıştır.

4.2.2 Projelendirme çalışmaları

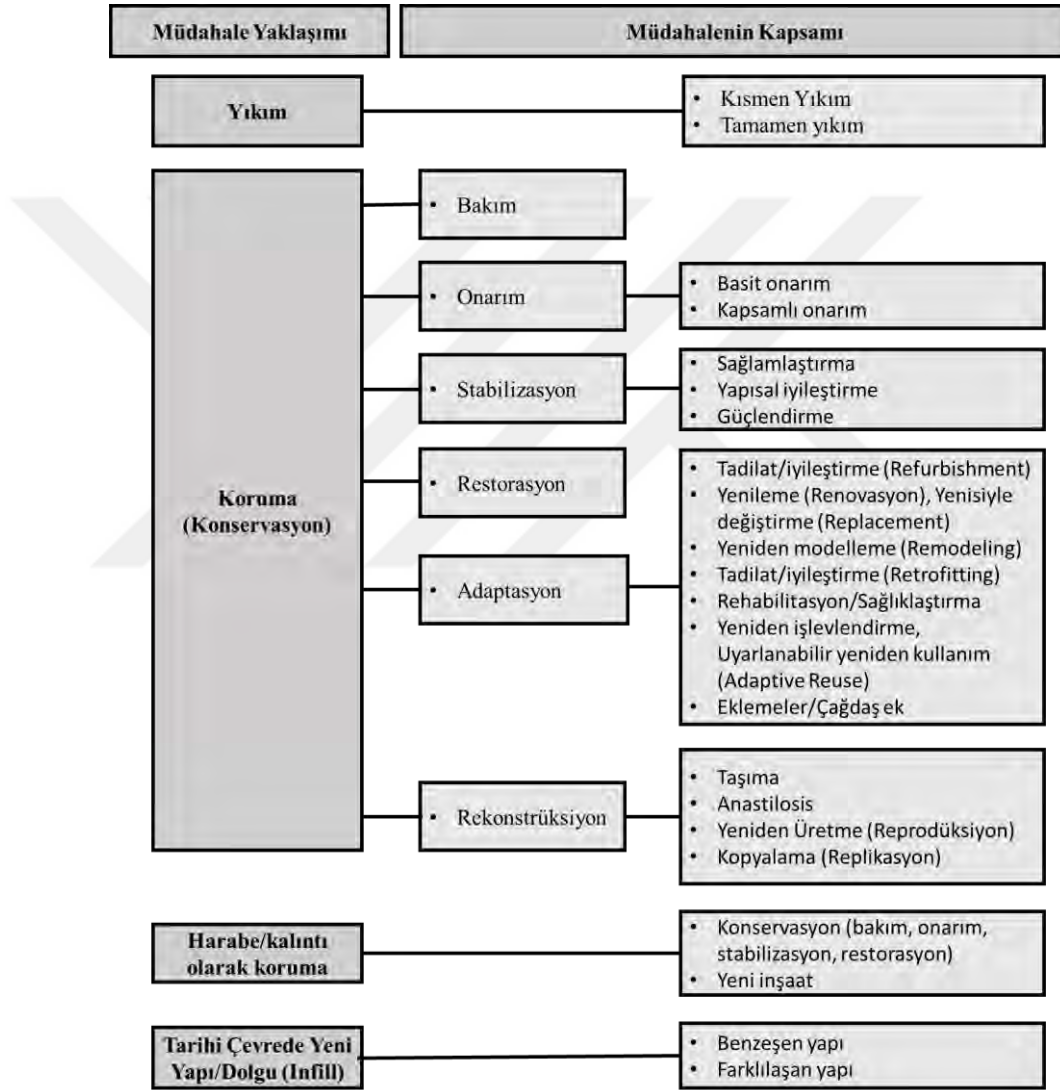
Saraybosna'da ve Beyrut'ta iyileşme sürecinde tarihi kentsel doku yapısal müdahalelerle değişmeye başlamıştır. İyileşme ve yeniden inşa çalışmaları kapsamında ada-parcel düzenlerinin değişmesi, yol-sokak ve yapı ilişkilerinin değişmesi, yeni inşaat uygulamaları, kültür varlıklarına yapılan müdahaleler tarihi kentsel dokunun değişmesinde başlıca fiziksel müdahaleler olmuştur. Bu bölümde Beyrut'ta ve Saraybosna'da iyileşme sürecinin projelendirme adımı araştırılmıştır. Kent ve yapı ölçeğiyle koruma ve planlama yaklaşımlarının belirlenmesi, müdahale kararlarının alınması, koruma projelerinin hazırlanması gibi çalışmaları kapsamaktadır.

- *Müdahale yaklaşımlarının belirlenmesi*

Ön çalışmaların tamamlanmasıyla yeniden inşa ve koruma dengesinin sağlıklı yürütülebilmesi için sürecin paydaşları tarafından mevcut yapılarla ve yeni inşaat faaliyetleri ile ilgili kararlar verilmektedir. Korunması gereken yapılar planlama sürecine dâhil edilirken hasar durumuna göre kültür varlıkları için koruma yaklaşımları belirlenmekte; yıkım, onarım ya da yeniden yapım gibi kararlar alınmaktadır. Bu bölümde tarihi kentsel alanlarda uygulanan bazı müdahale yaklaşımları ve kapsamaları uluslararası tüzükler ve akademik yayınlar bağlamında ele alınarak şema haline getirilmiş (Şekil 4.25); ayrıca tanımları Ek G'de sunulmuştur. Beyrut'ta ve Saraybosna'da çatışma sonrasında tanımlanan ya da uygulanan müdahale yaklaşımları ve tanımları ele alınmıştır. Son olarak Beyrut'ta ve Saraybosna'daki yaklaşımların -yaygın tanımlarına göre- kavramsal olarak hangi yaklaşıma karşılık geldiği belirlenerek şema olarak sunulmuştur (Şekil 4.26).

Beyrut'un ve Saraybosna'nın tarihi kentsel alanlarındaki savaş sonrası müdahaleler yıkım, koruma, yeniden yapım ve yeni yapı uygulamalarını kapsamıştır. Mevcut yapılara nasıl yaklaşılabileceği iyileşme sürecinin başında belirlenmiştir. Ancak uygulamalar sırasında belirlenen ve tanımlanan yaklaşımların dışında kalan, uygulandığı halde müdahale yaklaşımının adının kullanılmadığı ya da başka bir kavramla ifade edildiği müdahaleler de gerçekleştirilmiştir. Yıkımlar kısmen ya da tamamen yıkım şeklinde gerçekleştirilmiştir. Koruma uygulamaları bakım, stabilizasyon, onarım, restorasyon, adaptasyon, rekonstrüksiyon, harabe halinde koruma gibi müdahale yaklaşımlarıyla gerçekleştirilmiştir. Hasarlı bir yapıyı veya

yapı kalıntısını yıkmamak da herhangi bir koruma müdahalesi gerçekleştirilmese bile koruma kapsamında değerlendirilebilir. İyileşme sürecinde kültür varlıklarına müdahalelerin önemli bölümünü adaptasyon uygulamaları oluşturmaktadır. Tarihi çevrede çatışmalar sırasında yok olan veya korunamayacak kadar hasar alan ve yasal olarak koruma altında olmayan yapıların yerine ya da boş parsellere yeni yapı inşa edilmesi gündeme gelmektedir. Yeni yapıların tasarımında tarihi dokuyla benzeşme ya da farklılaşma görülmektedir (Şekil 4.25).

Şekil 4.25 : Yaygın tanımlarına göre kültür varlıklarına müdahale yaklaşımları ve kapsamları⁷⁷ (Bilgili, 2021).

Tarihi kentsel dokuda mevcut yapılara, harabelere, yok olan yapılardan geriye kalan boşluklara ya da kentsel boşluklara nasıl müdahale edileceği konusu bütüncül

⁷⁷ Kavramların literatürdeki tanımları için Ek G/Çizelge G.1'i inceleyiniz.

yaklaşımları gerektirmektedir. Beyrut ve Saraybosna’da kararlar çatışma sonrası mevcut yapılara nasıl müdahale edileceği üzerine yoğunlaşmıştır.

Beyrut Merkez Bölgesi’nin yeniden inşası için yıkılacak ve tutulacak yapılara ilişkin müdahale yaklaşımları DGU ve Solidere tarafından ortak karar alınarak belirlenmiş; müdahalelerin tanımları üzerinde uzlaşmıştır (F, 25 Ocak 2018; N, 25 Ocak 2018). BMB’deki mevcut yapılar için iki ana karar verilmiş; hangi durumlarda ve nasıl uygulanacağı belirlenmiştir (Restorasyon Özeti⁷⁸). Buna göre;

- Yıkım: Yapılar onarılamayacak kadar hasar görmüşse ya da daha sonraki inşaat faaliyetleri yapının karakterine zarar verecekse yapı yıkılabilir. Miras yapıları orijinal tasarımlarına göre yeniden yapılmalıdır. Bu prosedürler DGU-HCUP tarafından onaylanmalıdır.
- Konservasyon: tutulacak yapının mimari bütünlüğünü ve kültürel değerini korumak için gerekli olan tüm müdahaleleri/süreçleri içerir. Koşullara göre bakım, restorasyon, yenileme, yeniden yapım, yeniden modelleme yoluyla olabilir. Biri veya birkaçı bir arada uygulanabilir.
 - o Restorasyon: Tutulacak yapının mevcut dış cephelerinin bilinen özgün durumuna mümkün olduğu kadar yakın bir şekilde onarılmasıdır. Ekler kaldırılır. Mevcut yapı malzeme/elemanları bir araya getirilir. Hasar görmüş ya da kaybolmuş malzemeler/elemanlar uygun malzemelerle ve dekoratif ayrıntılara dikkat edilerek onarılır ya da değiştirilir.
 - o Refurbish (Uyarlama, sağlıklılaştırma): Yapıların mevcut dokuya, çevresine veya alandaki benzer yapılarla uyumlu olacak şekilde bazı değişiklikler yapılarak onarılmasıdır. Cephelerde, kapı-pencerelerde açıklıklarında yapılacak düzenlemeler görünüşlerle uyumlu olmalıdır.
 - o Renovasyon (Yenileme): Zamanla çevresel etkilerle ya da bakımsızlıktan bozulmuş yapıların küçük çaplı onarımlarını ifade eder. Özel tekniklerle mevcut yapının temizlenmesini içerir.
 - o Rekonstrüksiyon (Yeniden yapım): Tutmak üzere belirlenmiş sınırlı sayıdaki ağır hasarlı, kısmen ya da tamamen yıkılmış kültür varlıklarının

⁷⁸ Çalışma kapsamında 23 yapının restorasyon özeti incelenmiştir. Örnek bazı yapıların restorasyon özetini incelemek ve yaklaşımları anlamak için EK C’yi inceleyiniz.

yeniden yapılmasıdır. Yapıya ait arşiv malzemelerine ve yapının kayıtlı çizimlerine mümkün olduğunca uygun olmalıdır.

- o Remodelling (Yeniden modelleme): Var olan strüktüre ek yeni yapı yapmak ya da yeni cephe yapmak şeklinde tanımlanmıştır.

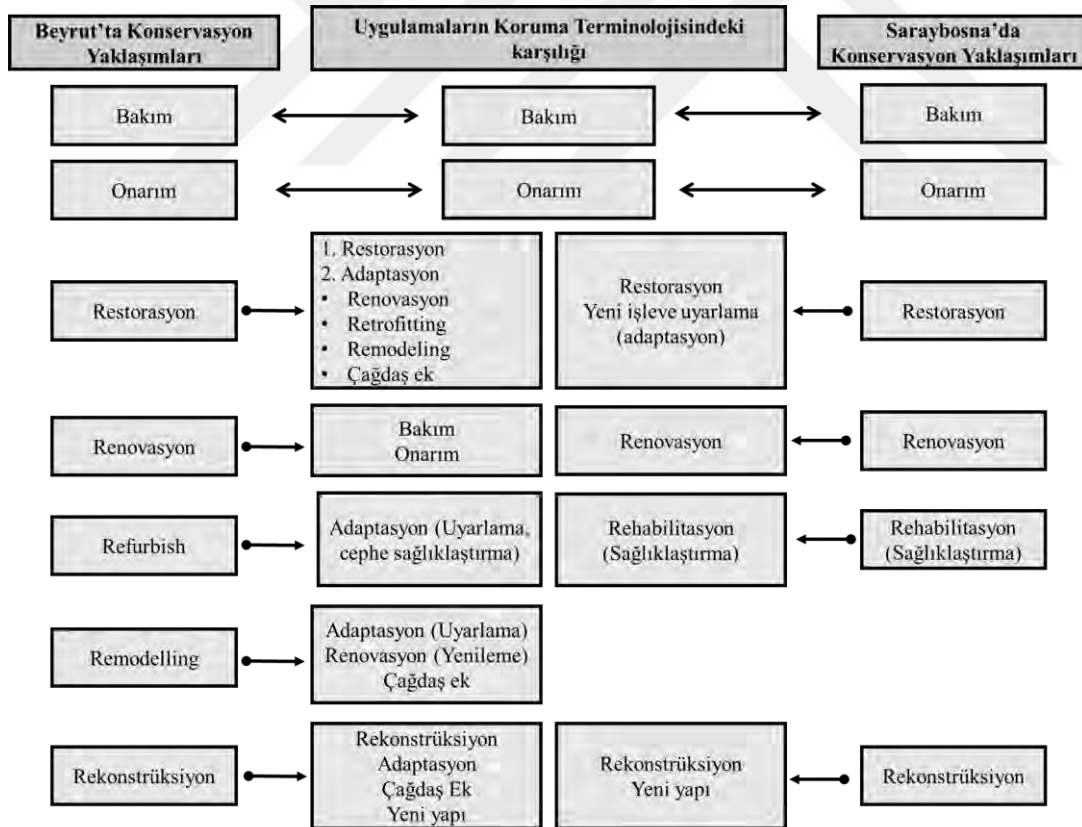
Bosna-Hersek'te ulusal anıt kapsamına alınan kültür varlıkları için Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu tarafından kültür varlığının durumu ile ilgili tespitler yapılmakta; bozulmasını önleyici tedbirler ve gerekli müdahaleler özetle belirtilmektedir. Projelendirme öncesi müdahale yaklaşımlarının belirlenmesi konusunda en ayrıntılı açıklama IRPP/SAAH projesi kapsamında seçilen kültür varlıkları için yapılmıştır (IRPP/SAAH Fizibilite Raporları). Ön araştırmalar sırasında kültür varlığının mevcut durumuna dair tespitler yapılmış ve koruma yaklaşımına karar verilmiştir. Koruma yaklaşımının gerekçesi ve önerilen yapı için uygulanabilirliği -özellikle rekonstrüksiyon öneriliyorsa- uluslararası tüzükler ve deklarasyonlar doğrultusunda izah edilmiştir. Jeomekanik araştırmalar, strüktürel analizler, yapım tekniği ve malzeme analizleri, arkeolojik kazı araştırmaları, yapıya ait parçaları belgeleme çalışmaları, kullanılabilir yapı malzemelerinin fiziksel durumuna dair araştırmalar gibi projelendirme öncesi yürütülecek ayrıntılı araştırmaların tamamlanmasıyla konservasyon çalışmalarının hangi temeller üzerinden yürütüleceğine karar verilmiştir. Bunun yanında, Mostar başta olmak üzere Foča ve Stolac gibi bazı yerleşimler için hasarlı yapıların belgelenmesi ve koruma yöntemlerinin belirlenmesi gibi konularda ulusal ve uluslararası düzeyde lisansüstü tezler, projeler hazırlanmıştır⁷⁹.

Mostar, Foča ve Stolac gibi yerleşimler savaş sırasında neredeyse yerle bir olmuştur. Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu ve Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirası Koruma Saraybosna Kantonal Enstitüsü arşivlerinde incelenen proje örneklerinden ve restorasyon raporlarından; kurum çalışanlarından edinilen bilgilerden ve akademik yayınlardan anlaşıldığı üzere Saraybosna'da bu düzeyde bir yıkım olmadığından savaştan sonra hasar tespitlerinin yapılması ve hasar düzeyine göre müdahale yaklaşımlarının belirlenmesi gibi bir çalışma Saraybosna için yapılmamıştır. Kent ölçeğinde kültür varlıklarına müdahale kararları verilmemiştir. Yerel kurumların

⁷⁹ Bu çalışmalardan bazıları için bkz. (Barakat & Wilson, 1996-1997; Eren, Pašić, & Zgonić, 2013; Hadžimuhamedović, 2015b; Idrizbegović, 2003; Karahasanović, 2003; Tvrtković, 2012).

kontrolünde gerçekleştirilen koruma çalışmalarında ise müdahale kararları yapı ölçeğinde alınmıştır. Beyrut'taki gibi koruma yaklaşımlarının önceden belirlenmesi ve müdahale tanımlarının yapılması söz konusu olmamıştır. Yapıların hangi müdahale yaklaşımları ile ele alınacağına her yapı için ayrı ayrı karar verilmektedir. Projelendirme sürecinde yerel kurumların, finansörlerin, yatırımcıların ve projeyi hazırlayan ofislerin uzlaşısıyla karar alınmaktadır. Kültür varlıkları için alınan kararlar, projelendirme aşamasında alınmakta ve ilgili yerel kurumların onayından geçmektedir fakat uygulama sırasında kurum onayından geçen projeye aykırı ve izinsiz müdahaleler de gerçekleştirilebilmektedir.

EK G/Çizelge G.1'de tanımları verilen bazı yaklaşımların adının Beyrut ve Saraybosna'da hiç geçmediği, tanımlanan bazı müdahale yaklaşımlarının da uygulamadaki karşılığının başka bir müdahale yaklaşımı olabildiği anlaşılmaktadır. Buna göre Beyrut ve Saraybosna'da tercih edilen yaklaşımların ve gerçekleştirilen uygulamaların koruma terminolojisindeki karşılığı Şekil 4.26'da sunulduğu gibidir.

Şekil 4.26 : Belgeler, raporlar, proje ve uygulamalar dikkate alınarak Beyrut'ta ve Saraybosna'da kullanılan koruma kavramlarının koruma terminolojisindeki karşılığı (Bilgili, 2021).

- ***Kent ve yapı ölçekli müdahale kararlarının alınması***

Savaş sırasında tahrip olan kentsel alanlar için yeniden inşa stratejileri geliştirilmektedir. Kentlerin yeniden inşası ya da onarılması, korunması ve geliştirilmesine yönelik kent ölçekli planlar hazırlanmaktadır. Kent ölçekli plan kararlarıyla tarihi kentsel dokunun ve kültür varlıklarının hangi yaklaşımlarla ele alınacağı belirlenmektedir.

Beyrut'ta kentsel ölçekli müdahale kararları sadece BMB için verilmiştir. Tutulacak yapılara karar verilmiş; master planlara tutulacak yapılar işlenmiş ve “miras izi” rotası belirlenmiştir (Şekil 3.22). BMB'nin dışında kalan alanlar için kent ölçeğinde karar alınmamıştır. BMB için plan ölçeğinde kültür varlıklarını koruma amaçlı müdahale kararları verilmemiş; tutulacak yapılar için tespitler yapıldıktan sonra yapı ölçeğinde müdahale kararları verilmiştir. Tutulacak yapıların dışında kalan yapıların yıkılmasına; Bölüm 4.1.2'de de belirtildiği gibi mülkiyet sorunları çözüldükten sonra yeni ada-parcel düzenine göre (Şekil 4.4) kentsel rekonstrüksiyon uygulamalarının gerçekleştirilmesi uygun bulunmuştur.

Beyrut Merkez Bölgesi yıkım, onarım, rekonstrüksiyon ya da yeni yapı inşasını içeren müdahale ölçekleriyle ele alınmıştır. “Tutulan yapıların” Solidere tarafından kontrol edilen “restorasyon işleri⁸⁰” Marfaa (129, 142, 148, 149, 150, 157, 174, 200, 201, 1138 ve 1301 nolu adalarda) Mina El Hosn (803, 995, 996, 799, 1015 ve 1232), Saifi (166, 169, 332, 74 nolu adalar), Zokak El Blatt (15, 670, 671, 678, 680, 931, 1021, 1024 nolu adalar) bölgelerinde yoğunlaşmıştır.

Tutulan binalar, DGU ve Solidere tarafından tarihi, muaf ve standart olmak üzere üç grup olarak sınıflandırılmıştır⁸¹ (B, 31 Ocak 2018).

1. Tarihi binalar mimari/tarihi değere sahip olanlardır. Müdahale süreçleri daha karmaşıktır ve hem Solidere hem de DGU onaylarıyla gerçekleştirilmiştir.
2. Muaf olarak tanımlanan parseller devlete ait yapıları ya da dini binaları kapsar. Bu yapılara müdahalelerde Solidere'nin resmi onayına ihtiyaç olmadığından

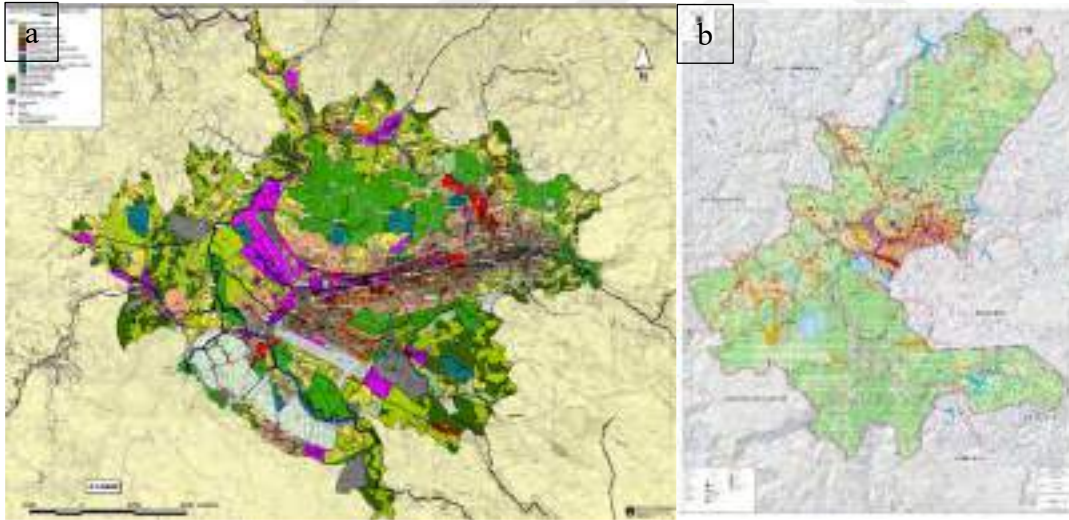
⁸⁰ Beyrut'ta “restorasyon işleri” ifadesinin kapsamını anlamak için Bölüm 4.2.2'deki Koruma yaklaşımlarının belirlenmesi başlığına inceleyiniz.

⁸¹ Bu gruplama yönteminin kendi içinde sorunlu bir yapıya sahip olduğunu baştan belirtmek gerekir. 5. Bölüm/Uygulamaların değerlendirilmesi başlığı altında gruplamaya ilişkin değerlendirme yapılmıştır.

restorasyon gibi herhangi bir uygulamada Solidere'nin söyleyecek çok az şeyi vardır.

3. Standart binalar önceki iki grubun dışında kalan ve hem Solidere hem de DGU onaylarıyla restorasyon sırasında değiştirilebilirler.

Saraybosna’da ise daha önce de ifade edildiği gibi savaş sonrası ilk dönemde (1996-2002) uluslararası topluma bağımlı bir şekilde yasal ve kurumsal işlerliğin sağlanmasına, finansal kaynakların teminine ve acil ihtiyaçların giderilmesine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Yerel kurumların proje planlamalarında ve uygulamalarında kapasitelerinin geliştirilmesine çalışılmış; kurumların etkinliği 1999 yılından itibaren görülür olmuştur. 1999 yılında çıkarılan Kanton Geliştirme Stratejisi’nde kültürel miras, kalkınma sektörünün bir bileşeni olarak tanımlamıştır. Dayton Sözleşmesi sonrası mekânsal, sosyal, ekonomik ve jeopolitik değişikliklere göre “1986-2015 Dönemi Saraybosna Kentsel Alanları için Saraybosna Kent Planı” güncellenmiştir (Şekil 4.27).

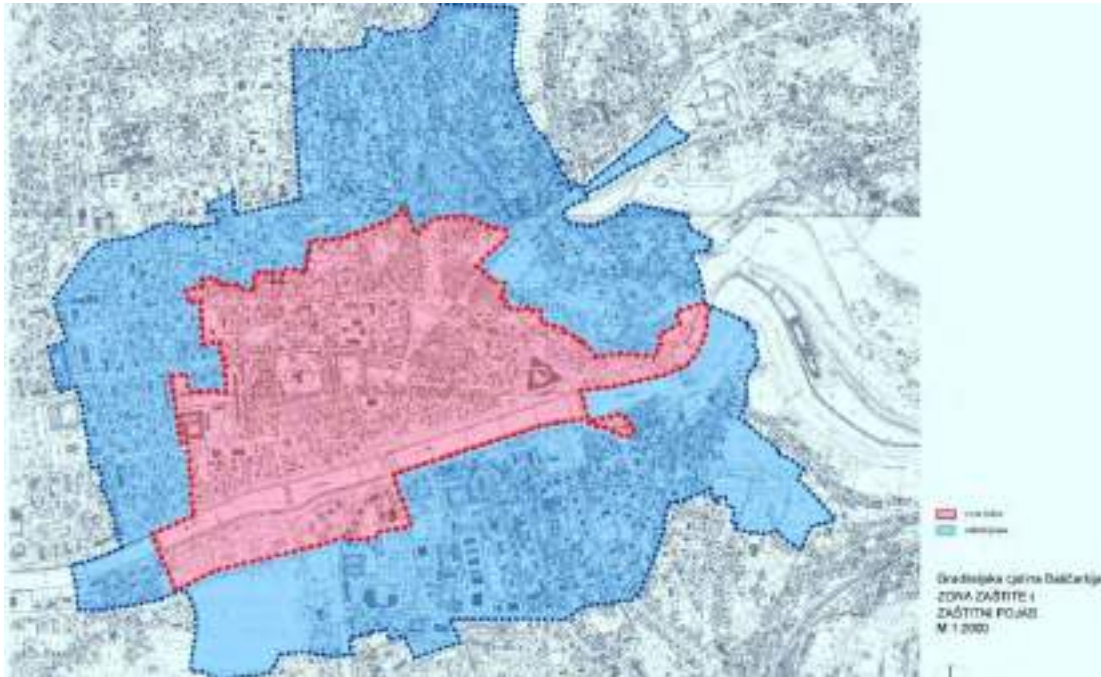

Şekil 4.27 : a) 1990 yılında kabul edilen 1986-2015 Saraybosna Kentsel Alanları Kent Planı, b) Dayton Sözleşmesi sonrasında değişen idari sınırlara göre 2006 yılında güncellenen haliyle Saraybosna Mekânsal Planı⁸² (Saraybosna Kantonu Kent Planlama Enstitüsü).

⁸² Planların büyük halini incelemek için EK E’ye bakınız.

Saraybosna Kantonu Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirasını Koruma Enstitüsü, 2000 yılında Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu'na Saraybosna'nın kültür varlıklarının ulusal anıt kategorisine alınması için başvuruda bulunmuştur (KTDMKSKE, 2001). Başvurunun ardından ulusal anıt geçici listesine dâhil edilmiş, yapılaşma koşullarına ve onaylarına ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. 1995 yılında başlatılan Saraybosna'nın DML'ye adaylık sürecinin de etkisiyle Tarihi Kent Çekirdeği Geliştirme Programı kabul edilerek kentsel peyzajın korunması ve geliştirilmesi için bir çerçeve oluşturulmuş, kantonal hükümet tarafından onaylanmıştır. Saraybosna'nın tarihi kentsel alanı üç bölgeden oluşmaktadır ve kültür varlıkları dönemlerine göre tanımlanmıştır (Şekil 4.28, Şekil E.3). Bunlar;

- Tarihi kentsel alan: Dünya Miras Geçici Listesine aday gösterilen alandır. Alanın sınırları korunacak anıtlar ve alanlar için düzenleyici planlar düzeyinde koruma önlemlerinin alınmasını sağlamaktadır (Şekil 4.28, Şekil E.3).
- Tarihi kentsel çekirdek: Farklı dönemlere ait alanlar ve dini binaların yoğunluğuna göre bölümlere ayrılmıştır (Şekil E.3).
- Eski kent bölgesi: Başçarşı Bölgesini, mahalleleri, konut alanlarını, tampon bölgelerini içeren alandır. 1975 yılı düzenleyici planı kapsamında koruma altına alınmıştır (Şekil 4.29).

Şekil 4.29 : Başçarşı Bölgesi koruma alanı ve tampon bölgesi (Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu Arşivi).

2003-2023 Saraybosna Kantonu Mekânsal Planı'yla (ZPRK, 2006) Saraybosna için master plan geliştirilmiş, doğal ve kültürel miras alanlarının bozulmasının önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca plana göre özgün peyzajın ve kültürel kimliğin korunması kentin gelişimi için gerekli görülmüştür. Tarihi kentsel peyzajın özelliklerinin korunması, yapısal ve mekânsal düğümlerin onarılması/yeniden inşası ilke olarak belirlenmiştir.

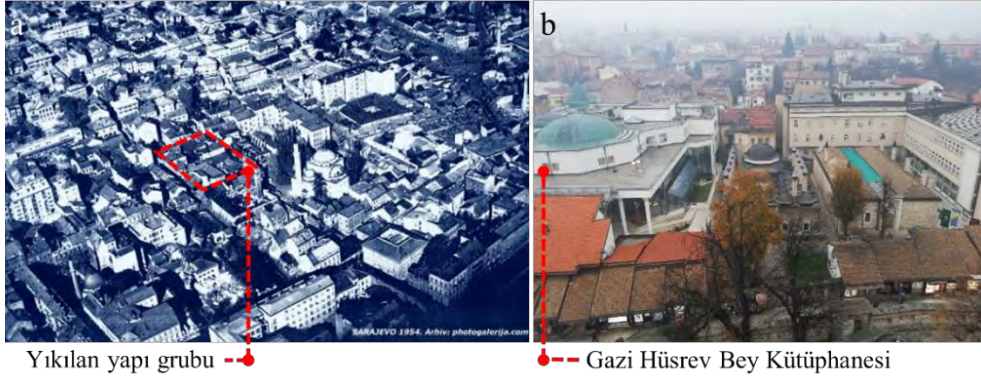
Saraybosna'nın tahrip olan kültürel yapılarının ve kentsel mekânlarının onarılması ve düzenlemesi kentin temel ihtiyaçları doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Kültürel mirasın onarımı stratejik konular arasında görülmese de planlama yoluyla bozulmayı önleyici tedbirlerin alınmasına gayret edilmiştir. 2010 yılından sonra kültürel mirasın korunması ve yönetimi kalkınma süreciyle bütünleştirilirken kentleşme ve yatırım baskılarından koruyacak araçlar geliştirilememiştir.

Saraybosna'da kentsel dokunun tahrip olmasını önleyen koruma sınırlarının olması ve bu alanlar için yapılaşma koşullarının tanımlı olması nedeniyle büyük ölçüde korunabilmiştir. Ancak, tahrip olan/hasarlı kültür varlıklarına müdahale kararlarını tanımlayan bir planlama Saraybosna'da da yapılmamıştır. Bu yüzden en kesin koruma bölgesi olan Başçarşı bölgesinde bile tarihi dokuda değişiklikler olmuştur. Bunun iki önemli nedeni olduğu söylenebilir. Birincisi 1975 yılı plan yönetmeliğine göre Başçarşı Bölgesi'nden İskenderiye Bölgesine kadar olan alanda harap yapı⁸³ gruplarının kaldırılması planlanmıştır (Şekil 4.30, Şekil 4.31, Şekil 4.32). İkincisi ise tarihi çekirdeğe çağdaş eklemeler yapmak üzere boş alanlar yaratılmasının planlanması ve bazı yapıların/yapı gruplarının temizlenmesidir. Böylece kütle ve gabariisiyle tarihi dokuyu değiştiren yapılar, mevcut kültür varlıklarının onarımı sırasında gerçekleştirilen uygunsuz çözümler Saraybosna'da tarihi çevrenin değişiminde ana etkenler olmuştur.

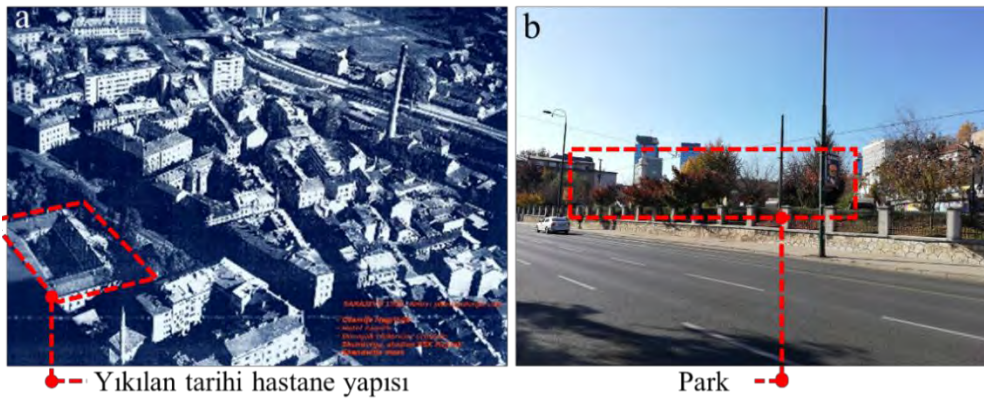
⁸³ 1975 tarihli ve 2007 yılı onaylı "Saraybosna Çarşısı Rehabilitasyon, Koruma, Restorasyon, Canlandırma Planı" kapsamında yıkım kararı alınan yapılar için Tarihi ve Doğal Mirasın Korunması Saraybosna Kantonal Enstitüsü çalışanlarından yapıların harap durumda olduğu bilgisi sözlü olarak teyit edilmiştir. Ancak söz konusu yapıların hasar durumlarına ilişkin tespitleri içeren herhangi bir belge kurum arşivlerinden edinilememiştir.

Şekil 4.30 : 1975 tarihli plana göre 2007 yılında onaylanan Saraybosna Çarşısı Rehabilitasyon, Koruma, Restorasyon, Canlandırma Düzenleyici Planı (Kanton Gelişim Planlama Enstitüsü Arşivi).

Şekil 4.31 : a) 2007 yılında onaylanan plana göre yıkılan yapı grubu; b) Yıkılan yapı grubunun yerine inşa edilen Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi (Bilgili, 2018).

Şekil 4.32 : a) Savaş sırasında tahrip olan Hastane (Hastahana) Binası 1954 hava fotoğrafı, b) Hastane alanında düzenlenen park (Bilgili, 2018).

1996 yılında başlayan planlama süreçleri 2002 yılından itibaren hızlanarak devam etmiştir. Tarihi kentsel alan sınırlarının dışında kalan birçok alan için düzenleyici planlar 2000’li yılların başından başlayarak tamamlanmıştır. Bu düzenleyici planlar bazı yapı/yapı grupları için koruma kararlarını içerse de tarihi kentsel alan sınırları dışında kalan mahallelerde koruma amaçlı planlar olmadığından mütevazı kültür varlıkları yok olmaktadır. M (11 Şubat 2020), düzenleyici planlara 1 veya 2 kat ya da $H_{maks.}$ 5m. şartı konulmasına rağmen zengin bir yatırımcının arsayı satın alması durumunda kentsel parametrelerin ne yazık ki değiştirilebildiğini ifade etmiştir (Şekil 4.33, Şekil 4.34).

Şekil 4.33 : Tarihi kentsel alanın dışında kalan mahallelerde kentsel dokuyu değiştiren yeni yapılardan örnekler (Bilgili, 2017).

Şekil 4.34 : Planlara aykırı olarak çok katlı inşa edilen Sarajevo Tower (Damir Hodžić, 2020/URL-42).

Koruma alanının dışında kalan alanlar için kentsel gelişim evresinin öne çıktığı 2010’lu yıllardan itibaren düzenleyici planlarda yatırımcı çekmek amacıyla değişiklik yapılması sık sık gündeme gelmekte; bu değişiklikler kültür varlıklarını tehdit etmektedir. Son olarak 2019 yılında Marijin-Dvor Kvadrant B bölgesi için düzenleyici planı değiştirme önerisi getirilmiştir. Bu öneri ile Miljacka Nehri kıyısındaki bir grup yapının kısmen ya da tamamen temizlenmesine ve SCC kulesinin yüksekliğine kadar gökdelenlerin yapımına izin vermektedir. Elektrik Santral Binası gibi ulusal anıt

kategorisinde yer alan bir yapının (Şekil 4.17) ve Kotromanića Caddesi üzerindeki diğer bazı kültür varlıklarının Ulusal Komisyon ile işbirliği içinde kısmen ya da tamamen kaldırılması hedeflenmektedir.

Öte yandan Saraybosna, geleneksel yapım teknikleriyle inşa edilmiş ve kültür varlığı niteliği taşıyan sivil mimari yapılar bakımından da zengindir. Savaş olmayan yerlerde de sıklıkla karşılaşıldığı gibi Saraybosna’da da bu yapılar için herhangi bir belgeleme çalışması yapılmamış; koruma tedbiri alınmamıştır. Dolayısıyla yapılar hızla tahrip olmaya devam etmektedir.

4.2.3 Tarihi kentsel peyzaja yapısal müdahaleler, müdahale yaklaşımlarına uygulamalardan örnekler

Silahlı çatışma sonrası iyileştirme uygulamalarında tarihi kentsel doku ada-parcel, yol-sokak-meydan, yapı çevre ilişkilerini değiştiren plan ölçekli müdahalelerle; yıkım, koruma, değiştirme, yeniden yapım, yeni yapı inşası gibi yapısal müdahalelerle; anıtlar ve heykeller inşa etmek, çatışma döneminin izlerini korumak, anı alanları yaratmak gibi peyzaja yönelik müdahalelerle değiştirilmektedir. Bu bölümde Beyrut’ta ve Saraybosna’da iyileşme sürecinde tarihi kentsel dokuya müdahaleler örnekler üzerinden araştırılmıştır. Müdahalelerin kentsel dokuya etkileri incelenmiştir.

- *Yıkımlar, moloz temizliği, kullanılabilir yapı malzemelerinin ayrıştırılması ve kullanımı*

Çatışma alanlarında yapıların büyük çoğunluğu çeşitli düzeylerde hasar almakta ya da tahrip olmaktadır. Yeniden inşa çalışmaları başladığında ağır hasarlı yapılar yeterli güvenlik şartını sağlamıyorsa yıkımına karar verilmektedir. Kültür varlığı niteliği taşıyan ve yasal olarak koruma altına alınmış yapılar gerekli belgelemeler yapıldıktan sonra yeniden yapılmak üzere yıkılmaktadır. Bosna-Hersek’te ve Lübnan’da savaş öncesinde kayıt altına alınmış kültür varlığı sayısının az olması, korumanın yasal, yönetsel ve toplumsal temellerinin zayıf olması -özellikle Beyrut’ta- kültür varlığı niteliği taşıyan ancak koruma kapsamına alınmayan yapıların yeniden inşa sürecinde yok olmasına neden olmuştur.

Beyrut’ta 1994 yılında başlayan çalışmalar için öncelikle savaştan sonra kullanımda olan yapıların boşaltılması, hasarlı yapıların yıkımı, enkazın kaldırılması ve geri kullanılabilir malzemelerin stoklanması için çalışılmıştır. Lübnan’da BMB için DGU ve Solidere onarılamayacak kadar hasar görmüş; yol genişletme çalışmalarının

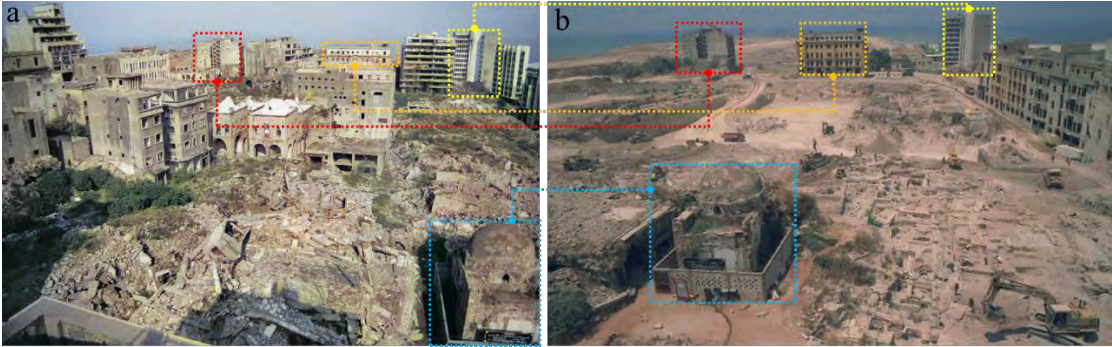
yapılacağı alanlarda veya daha sonraki inşaat faaliyetleriyle yapısal karakteri zarar görebilecek yapıların yıkılması konusunda uzlaşmıştır (Şekil 4.35, Şekil 4.36, Şekil 4.37, Şekil 4.38). Lübnan inşaat yönetmeliğine göre herhangi bir restorasyon, sorumlu mühendis veya mimar tarafından her bir vaka için gerekli görülen ilgili anket ve raporlarla imzalanması gereken uygun izne tabi olmalıdır (B, 31 Ocak 2018). Solidere alan için yüksek sismik ölçütler (zemin ivmesi 0.3g'dir) belirlemiştir (B, 31 Ocak 2018). Bu doğrultuda belgeleme aşamasında yapılan çalışmalarla ve gerekli onaylar alınarak yıkım kararları verilmiştir (Şekil 4.35, Şekil 4.36). Yıkım kararları, Kent Planlama Yüksek Komisyonu (HCUP) tarafından onaylanmıştır. Yukarıda bahsedilen ölçütler çok sayıda yapı için yıkım kararı alınmasında etkili olmuştur. BMB'nin rekonstrüksiyon sürecinde tamamen yıkılan yapı sayısı, savaş sürecinde yıkılandan daha fazla olmuştur (Şekil 4.35, Şekil 4.36, Şekil 4.37).

Şekil 4.35 : BMB'nin savaş sonrası durumu; a) 1991 hava fotoğrafı (Solidere, 1995); b) 1995 hava fotoğrafı (Solidere, 1995).

Şekil 4.36 : BMB'nin kentsel rekonstrüksiyon sürecinde ayakta kalan yapılar (IFPO/GBEY-14-10 C01-0055).

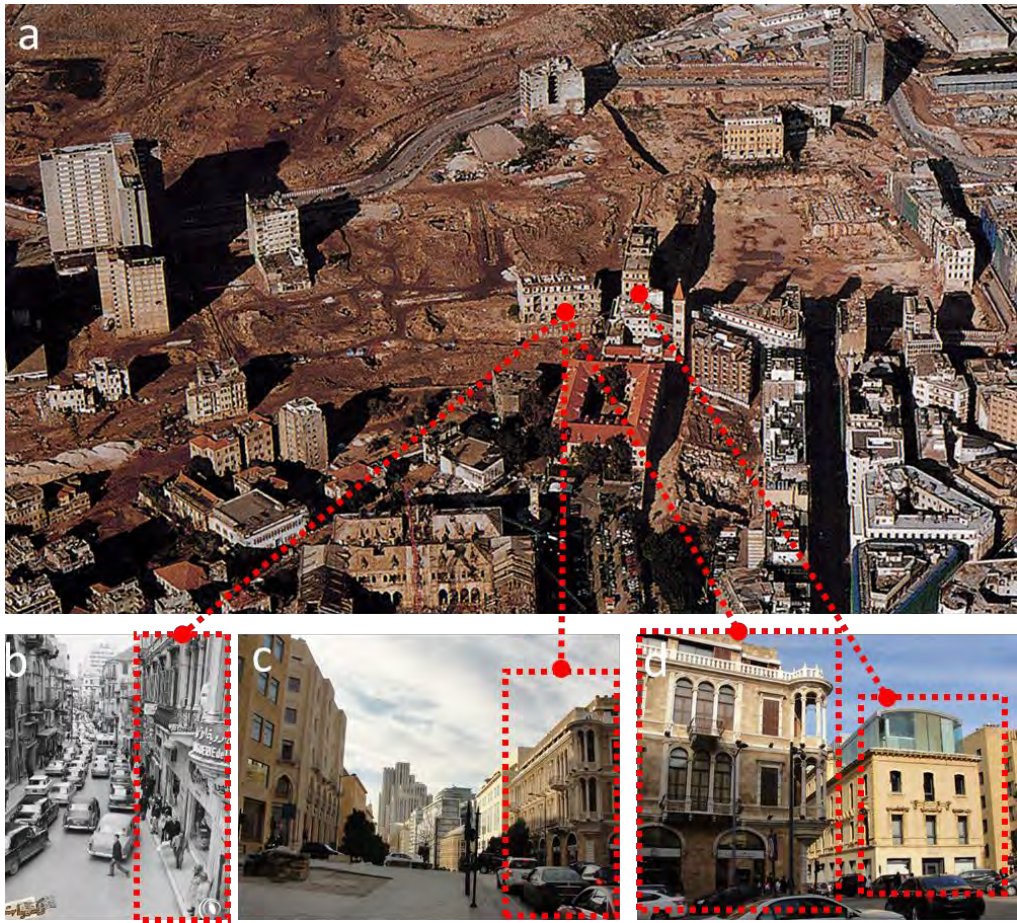

Şekil 4.37 : a) Tarihi Çarşı alanında savaş sonrasında yıkımlar başlamadan önceki durum (Solidere, 2012); b) Yıkımlar, moloz temizliği ve arkeolojik araştırmalar yapıldığı sırada durum, ayakta kalan yapılar (Solidere).

Yıkım çalışmalarına 1995 yılında master plan doğrultusunda başlanmıştır. Gerçekleştirilmesi planlanan altyapı güzergâhında olan ve kurtarılamayacak durumda olan yapıların yıkımına karar verilmiştir (Şekil 4.36, Şekil 4.37, Şekil 4.38). Bir yıl içerisinde 562 yapının yıkım işlemi tamamlanmıştır. Bazı yapılar ise planlanan değişikliklere göre kısmen yıkılmış; eklemeler yapılarak veya değiştirilerek yeniden inşa edilmiştir (Şekil 4.39, Şekil 4.40).

Şekil 4.38 : Aynı sokaktan çekilmiş iki fotoğraf. Soldaki fotoğrafta çatışmalarda tahrip olmuş ve kentsel rekonstrüksiyon sürecinde yıkılmış yapılardan biri görülmektedir (Trawi, 2004).

Şekil 4.39 : a) Yıkımların ardından Bab İdris Cad. ve ayakta kalan iki yapı (IFPO/GBEY-14-10 C01-0055); b) Bab İdris Cad. savaş öncesi; c) Bab İdris Cad. mevcut durum (Bilgili, 2018); d) Bab İdris Cad. ayakta kalan iki yapının mevcut durumu (Bilgili, 2018).

Savaş enkazı ve planlı yıkımlarla ortaya çıkan molozların içerisinde “mimari değeri olan” malzeme ve elemanlar daha sonra kullanmak üzere ayıklanmıştır (Solidere, 1995). Kullanılabilir yapı malzemesi olarak özellikle demir ayıklanmış, geri kalanlar

çöp boşaltım alanı olarak kullanılan Normandy alanına dökülmüştür. Özgün kapılar, kiremitler, tuğlalar restoranlarda dekoratif olarak kullanılmıştır (B, 31 Ocak 2018). Koruma bakımından molozlar içerisinde yapıların özgün malzemelerinin araştırılması, ayrılması, tasnif edilmesi ve onarım/rekonstrüksiyon sürecinde özgün yerine konulması gibi bir anlayışla ayıklama yapılmamıştır.

Şekil 4.40 : Savaş sırasında tahrip olmuş ve kısmen yıkılarak rekonstrüksiyonu gerçekleştirilmiş bir yapı (Solidere).

Bosna-Hersek’te moloz temizliği, kullanılabilir yapı elemanlarının ve malzemelerinin araştırılması, tespiti, belgelenmesi, kullanılması konusunda Lübnan örneğinden farklı bir tutum söz konusudur. Savaşın ardından uzmanlar bilinçli yok edilen kültür varlıklarının molozlarının ülkenin farklı bölgelerindeki çöplere, toplu mezarlara, dere yataklarına döküldüğünü tespit etmiştir. Savaş sırasında yapılar temellerine kadar yok edilmiş; bir daha yapılmasının mümkün olmayacağı şekilde yıkımlar gerçekleştirilmiştir. Böyle bir ortamda yok olmuş ya da tahrip olmuş kültür varlıklarına ait yapı bileşenlerini araştırma ve belgeleme çalışmaları güvenlik, politik ve toplumsal engellemeler, finansal ve teknik zorluklar, mülkiyet sorunları gibi zorluklara rağmen gerçekleştirilebilmiştir. Mostar, Jajce, Počitelj, Stolac, Foča, Banja Luka gibi yerleşimlerde de başarılı çalışmalar yapılmıştır⁸⁴ (Şekil 4.41, Şekil 4.42). Araştırma kazıları yapılmış, uzmanların ve gönüllülerin katılımıyla tespit edilen yapı malzeme ve bileşenleri sistematik olarak istiflenmiş ve belgelenmiştir (Hadžimuhamedović, 2005).

⁸⁴ Mostar için (Eren ve diğ., 2013; Pašić, 2005); Stolac için (Hadžimuhamedović, 2005,2015a) Foča için (Fočo, 2008; Lenasi, 2008); Banja Luka için (Hadžić & Marjanović, 2008) gibi bazı örnek çalışmalar incelenebilir.

Şekil 4.41 : Foča'daki Mehmed Paşa Kukavica Camii ve Medresesi'nin belgeleme çalışmaları. Arkeolojik kazılarla çıkarılan ve koruma çatısı altında istiflenerek belgelenen yapı malzeme ve elemanları (Lenasi, 2008).

Şekil 4.42 : a) Foča'daki Aladza Camii'nin molozlarının atıldığı konumları gösteren harita; b) ve c) Kalıntıları çöplerden, dere yatağından vs. çıkarılan ve Ulusal Müze'de, Boşnak Enstitüsü'nde, cami alanında koruma alınarak belgelenen yapı bileşenleri (Fočo, 2008).

Sahadan gelen veriler doğrultusunda rölöveler, restitüsyon ve restorasyon/rekonstrüksiyon projeleri hazırlanmıştır. Uygulama sırasında onarımı/rekonstrüksiyonu yapılan yapıların tespit edilen özgün yapı malzemeleri kültür varlığının inşaatı sırasında kullanılmış veya çevresinde sergilenmiştir. Fakat bu durum yapıdan yapıya, bölgeden bölgeye değişiklik göstermiştir. Her uygulamanın benzer nitelikteki süreçlerden geçerek yürütüldüğü söylenemez.

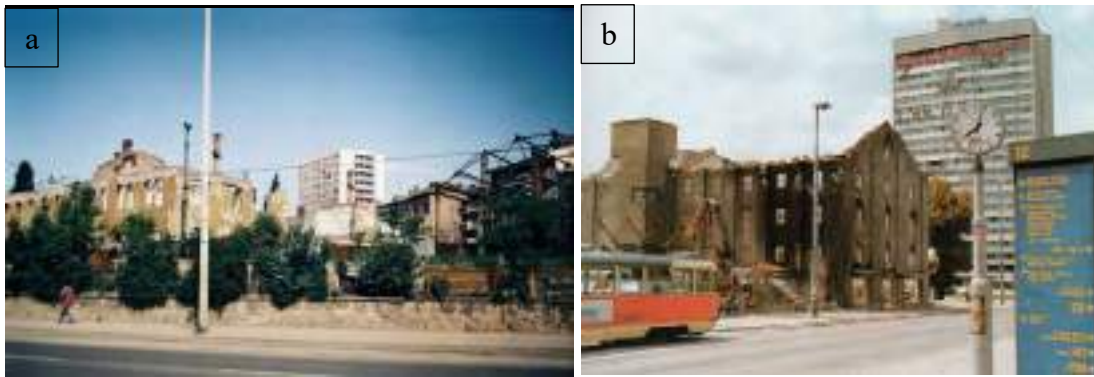
Saraybosna'da hasarlı yapılar için Beyrut'taki gibi toplu yıkım kararları alınmamıştır. Zamana yayılmış ve yapı bazlı yıkım kararları alınmıştır. Koruma altında olan kültür varlıklarının -birçoğunun- harap durumda olsalar bile yıkımı gerçekleştirilmemiştir ve onarım süreçlerinin başlatılması beklenmektedir. Ağır hasarlı kültür varlıklarının rekonstrüksiyonu yapılacaksa yıkımına izin verilmiştir (Şekil 4.45). Kontrollü

yıkımlarda kültür varlıklarına ait kullanılabilir yapı malzemelerinin tasnifi, depolanması ve yeniden kullanımı konusunda hassasiyet gösterilmemiştir (Şekil 4.45).

- Başçarşı Bölgesi'nde 1975 Düzenleyici Planı kapsamında yıkımına karar verilen yapıların (Şekil 4.30, Şekil 4.31, Şekil 4.32),
- Skenderija, Marijin Dvor gibi kentin yeniden yapılandırılan bölgelerindeki ağır tahribata uğramış ve koruma altında olmayan yapıların (Şekil 4.43, Şekil 4.44b),
- Bazı tehlike arz eden yapıların yıkımı gerçekleştirilmiştir (Şekil 4.44a, Şekil 4.45).

Şekil 4.43 : Marijin Dvor Bölgesi, savaş sonrasında yıkılan ve yerine SCC Binasının inşa edildiği yapı grubu/sigara fabrikası.

Şekil 4.44 : a) Tehlike arz ettiği için yıkılan Hastahana yapısı, b) Yıkılarak yerine SCC alışveriş merkezinin inşa edildiği endüstri tesisi/Fabrika Duhana (URL-43).

Şekil 4.45 : a) Rekonstrüksiyonu yapılmak üzere yıkılan Racher-Babie yapısının yıkımdan önceki durumu (Tanyeli, 2008), b) Racher-Babie mevcut durum (Bilgili, 2018), c) Hotel Zagreb yıkılırken (Feğa Krvavac/URL-44).

- *Hasarlı yapıların onarımı/kentsel dokuya etkileri*

Savaş/çatışmalardan sonra kültür varlıkları için yapılan hasar analizlerinin ve kapsamlı planlama çalışmalarının ardından uygulama sürecine geçilmektedir. Yapıların hasar durumuna göre basit ya da esaslı onarım çalışmaları başlamaktadır.

Önceki bölümlerde de belirtildiği gibi Beyrut'ta kentsel rekonstrüksiyon çalışmaları tarihi kent merkezine odaklanmış; tarihi kentsel alan yıkım, onarım, rekonstrüksiyon ya da yeni yapı inşasını içerecek şekilde geniş aralıklı müdahale ölçeğiyle ele alınmıştır (Şekil 4.46). Tutulacak yapılara karar verilmiş; “tarihi”, “muaf” ve “standart” olarak gruplandırılan yapıların müdahale süreçleri ve Beyrut Çarşıları'nın inşası başlamıştır. Ardından oteller bölgesi, Zaitune Koyu ve Beyrut Marina çevresinde uygulamalar başlatılmıştır.

BMB'de “Tutulan yapılara”, yapının içinde bulunduğu gruba (tarihi, muaf, standart), yapıların hasar düzeylerine, yapılması planlanan değişikliğin boyutuna göre ve Beyrut için tanımlanan “konservasyon” yaklaşımları (Bkz. Bölüm 4.2.2/Müdahale yaklaşımlarının belirlenmesi) doğrultusunda müdahale edilmiştir. Savaş sırasında ya da sonrasında eklenmiş yasal olmayan ekler kaldırılmıştır (Şekil 4.46). Ancak BMB'de uygulanan “konservasyon” müdahaleleri aynı nitelikteki -korumaya değer- yapılara farklı müdahale ölçekleri ile müdahale edilmesine de neden olmuştur. Bu bölümün alt başlıklarında da örneklendirileceği gibi yapıların altına kat inme, üstüne kat çıkma, plan düzenlerini ve yapım sistemini bütünüyle değiştirme gibi mimari özelliklerini değiştirecek ve kültürel değerlerini ortadan kaldıracak büyük müdahaleler de “konservasyon” yaklaşımı kapsamında gerçekleştirilmiştir.

Şekil 4.46 : Beyrut Merkez Bölgesi’nde iki yapının onarım öncesi ve sonrası (Solidere).

Bosna-Hersek’te Lübnan örneğinde olduğu gibi –tarihi, muaf, standart- bir sınıflama yapılmamıştır. Bölüm 4.2.1/Önceliklerin belirlenmesi başlığında da belirtildiği gibi koruma-onarım programı ihtiyaçlar ve öncelikler üzerine kurgulanmış; alt yapı onarımı kapsamında değerlendirilen bazı kültür varlıklarının restorasyonu/rekonstrüksiyonu sorunsuz olarak yürütülmüştür (örneğin Şekil 4.47 Postane Binası, Belediye ve Kanton Hükümet Binası, Şekil 4.58a Elektrik Yönetim Binası gibi).

Şekil 4.47 : Saraybosna Postane Binası mevcut durum (Bilgili, 2018).

Saraybosna’da yapılar Beyrut’taki kadar ağır hasarlar almamıştır. Mevcut yapıların yasal statülerine, hasar durumlarına ve kentsel/kamusal işlevlerine bağlı olarak onarım süreçleri başlamıştır. Buna bağlı olarak savaş sonrasında mevcut yapılara müdahale yaklaşımlarında restorasyon ve rekonstrüksiyon uygulamalarının yoğunluğu gözlemlenmektedir. Saraybosna’da, Beyrut’taki gibi bir bölge üzerinden müdahale yaklaşımları belirlenmemiş; her yapı için ayrı ayrı ve paydaşların uzlaşısı ile müdahaleler gerçekleştirilmiştir.

Saraybosna’da koruma uygulamaları kentsel alana etkileri ve kamusal işlevleri bakımından anıtsal ölçekli yapılara yoğunlaşmıştır. Kentsel peyzaja etkileri bakımından kentsel dokuda inşa edilen yeni yapılar, restorasyon ve rekonstrüksiyon uygulamaları önemlidir ve birkaç başlıkta sınıflandırılabilir. Bunlar;

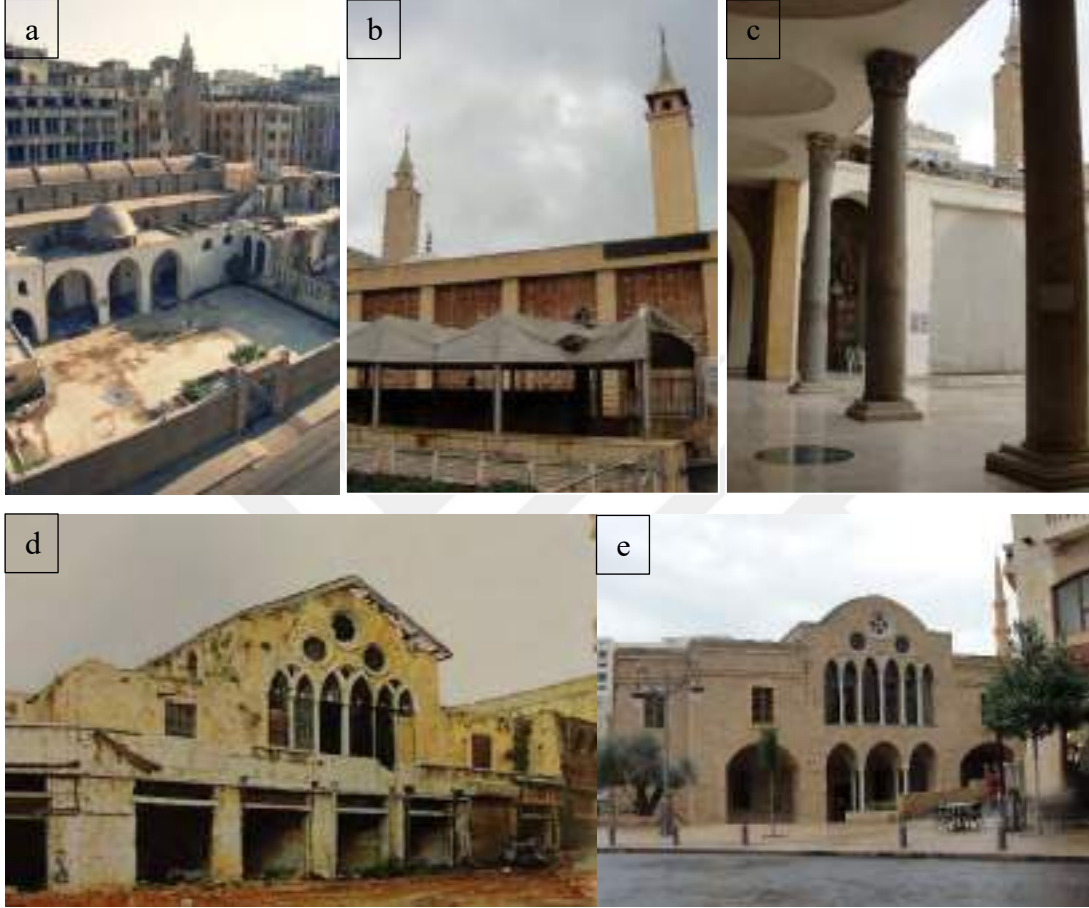
- Çok kültürlülüğü, tarihsel hoşgörüyü, dini çoğulculuğu ve uzlaşmayı sağlamak üzere sembolik yapıların restorasyonu, (müzeler, kütüphaneler, ibadet yapıları);
- Politik hafızayı diriltmek, geçmiş kayıpları telafi etmek, mevcut kazanımları pekiştiren müdahaleler (tarihi kentsel alanlarda kamusal mekânı değiştiren müdahalelerdir. Anıtlar, arkeolojik kazılar, yeni dini yapılar, geçmişte yok olmuş yapıların rekonstrüksiyonu gibi);
- Ekonomiyi canlandırmak, ekonomik kazanımları geliştirmek amacıyla gerçekleştirilen uygulamalar (tarihi kentsel alanların ticari bölgeleri, tarihi otel yapıları);
- Kamusal hizmetleri görmek amacıyla gerçekleştirilen uygulamalar (savaş sırasında devletlere ait kültür varlığı niteliği olan kamu yapıları);
- Sosyo-kültürel yaşamı canlandırmayı hedefleyen uygulamalardır (Tiyatro, müze gibi yapılar).

Beyrut’ta ve Saraybosna’da savaş sonrası tarihi kentsel dokuya müdahaleler ve kültür varlıklarını koruma yaklaşımları benzerlikler ve farklılıklar göstermektedir. Bu bölümde Beyrut’ta ve Saraybosna’da kültür varlıklarının tek tek hangi koruma teknik ve yöntemleriyle restore edildiğinden bahsedilmeyecektir. Beyrut’ta ve Saraybosna’da kültür varlıklarının hangi yaklaşımlarla ele alındığı üzerinde durulmuştur. Beyrut’ta ve Saraybosna’da gözlemlenen örnekler restorasyon, adaptasyon, sağlıklaştırma, rekonstrüksiyon, taşıma gibi müdahale yaklaşımlarıyla ve sağlıklaştırma, bütünleme, güçlendirme, iyileştirme, yenileme, çağdaş eklemeler yapma gibi müdahale ölçekleri bağlamında ele alınmış; başlıkların seçiminde de buna dikkat edilmiştir.

- Restorasyon

Beyrut’ta yapıların özgünlüğünü ve bütünlüğünü dikkate alarak kapsamlı çalışmalarla gerçekleştirilen restorasyon uygulamaları az sayıdadır. Solidere’nin tanımına göre restorasyon, bir yapının mevcut özgün kısımlarında aslına uygun olarak

gerçekleştirilen müdahaleleri kapsar. Müdahale kararları ve uygulamaların niteliği finansörlere ya da -devlet kurumuna ait ise- kurumsal taleplere göre değişmektedir. Uygulamalar genellikle korumanın kuramsal ilke ve yöntemleri gözetilerek gerçekleştirilmemiştir.

Şekil 4.48 : a) Al Omari Camii savaştan önce (Solidere/Berjawi Kişisel Arşivi), b) restorasyon sırasında eklenen revaklar ile minare (Bilgili, 2018), c) Revakların içerden görünüşü, beton kubbeler ve tarihi sütunlar, d) St. George Grek Ortodoks Katedrali'nin savaştan sonraki durumu (Solidere), e) St. George Grek Ortodoks Katedrali'nin mevcut durumu (Bilgili, 2018).

Merkez Bölge'deki anıtsal ölçekli dini yapıların -St. George Grek Ortodoks Katedrali ve Al Omari el Kebir Camii gibi (Şekil 4.48)- restorasyonunda tutulan diğer yapılara göre daha korumacı bir anlayış gözlenmektedir. Yapıların özgün kısımlarının restorasyonunun malzeme ve uygulama bakımından tutarlı olduğu; yapının özgünlüğüne ve bütünlüğüne zarar veren eklerin kaldırıldığı örnekler bulunmaktadır. Örneğin St. George Grek Ortodoks Katedrali'nin özgün olmayan çatısı değiştirilmiş; önündeki dükkân yapıları temizlenmiş ve yapı öne çıkarılmıştır (Şekil 4.48, Şekil 4.48e). Buna rağmen -Al Omari el Kebir Camii'nde olduğu gibi- yapıların

genişletilmesi; 6zg6n hali bilinmesine rağmen 6zg6n haline uygun olmayan revakların yapılması; camiye minare eklenmesi (şekil 4.48b) ya da St. George Marun6 Katedrali'ne an kulesi eklenmesi gibi fiziksel m6dahaleler gerçekleştirilmiştir. Bu eklemeler Solidere ve DGU tarafından tanımlanan konservasyon yaklaşımlarından remodelling (yeniden modelleme) kapsamında gerçekleştirilmiştir. Restorasyon sırasında DGA'ya danışılmadan yapıların içinde arkeolojik kazılar da yapılmıştır (S, 28-31 Ocak 2018). El Omari Camii'nde yapılan derin kazılarda Roma ve Bizans D6nemi'ne ait arkeolojik kalıntılara zarar verilmiştir (Seif, 2009, s. 286). St. Georges Katedrali'nde de onarım sırasında arkeolojik kazı yapılmıştır. Katedralin altında bulunan Bizans D6nemi'ne ait kalıntılar korunmuş ve m6ze olarak sergilenmeye başlamıştır. Ancak Osmanlı ve Memluk D6nemi'ne ait arkeolojik kalıntılar Bizans kalıntılarını daha iyi g6stermek için temizlenmiştir (Seif, 2009). Mecidiye Camii gibi Beyrut Merkez B6lgesi'nde kalan ya da Msaytbeh Camii gibi BMB'nin dışında kalan 6rneklerde ise koruma ilke ve y6ntemleriyle bağdaşmayan, 6zg6nl6klerine ve b6t6nl6klerine zarar veren m6dahaleler yaygın olarak g6r6lmektedir. Camiye uyumsuz eklemeler yapıldığı gibi yerel mimari ile ilgisi olmayan Osmanlı minaresi de eklenmiştir (şekil 4.49).

şekil 4.49 : a) Mecidiye Camii savaş sonrası (Berjawi kişisel arşivi) ve mevcut durum (Bilgili, 2018); b) Kentsel rekonstr6ksiyon çalışmaları sırasında Weygand Caddesi, Mansour Assaf Camii, Beyrut Belediye Binası (Solidere) ve mevcut durum (Bilgili, 2018).

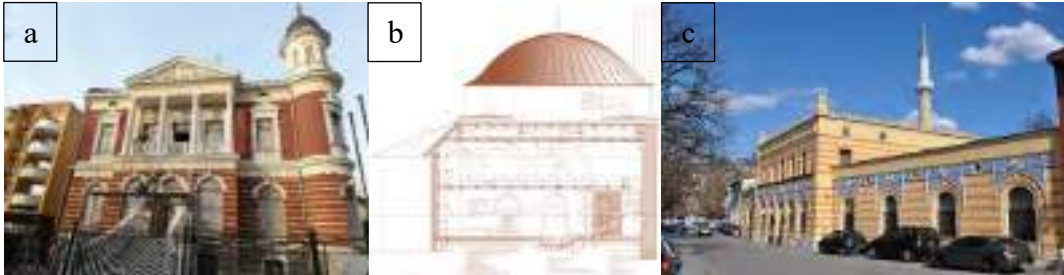
Maarad Caddesi arkadlarının restorasyonu savaş sonrası dönemin öncelikli uygulamalarından biri olarak gerçekleştirilmiştir. Beyrut’u “Doğunun Paris’i” yapan ve Paris etkisini uyandıran izlerin yeniden canlandırılması öncelikli tercihlerden olmuştur. Maarad Caddesi’ndeki yapıların cepheleri bu izlerin görünür olduğu yol/sokak ve yapı ilişkisinin sürdürüldüğü alanlar olmuştur (Şekil 4.50).

Tutulan yapıların dış kabukları korunarak restore edilmiş; neredeyse tamamında iç mekânlar modern kullanıma uygun olarak yeniden tasarlanmıştır. “Sokak konturunun ve tutarlı ufuk çizgisinin sürdürülmesinin” istendiği sokaklardaki yapıların özgün kısımları restore edilirken yapının kategorisine göre remodelling (yeniden modelleme) yaklaşımıyla kat eklenebildiği belirtilmiştir (B, 31 Ocak 2018; F, 25 Ocak 2018).

Şekil 4.50 : Maarad Caddesi, a) savaş öncesi (Solidere), b) Mevcut durum (Bilgili, 2018).

Saraybosna’da alt yapı hizmetlerinin sağlanması ve barınma ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla hasarlı yapıların 2002 yılına kadar gerçekleştirilen onarımları acil yardım kapsamında gerçekleştirilmiştir. Kültür varlıklarının onarımları gelen finansal desteğe bağlı olduğundan oyukların doldurulması, çatıların onarılması, cephe malzemelerinin onarımı gibi birkaç aşamada gerçekleştirilmiştir.

Şekil 4.51 : Restorasyonu tamamlanan yapılardan bazıları a) Villa Mandic (Bilgili,2018); b) Çekrekçi Muslihudinove džamije/Çekrekçi Muslihidin Camii (KTDMKSKE); c) İsa Begov Hamam Hoteli (Bilgili, 2018).

Saraybosna’da 2019 yılına kadar çok sayıda yapının restorasyonu gerçekleştirilmiştir (Şekil 4.51). Saraybosna’da da kapsamlı araştırmalarla gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarının sayısı azdır⁸⁵. En kapsamlı ve nitelikli gerçekleştirilen restorasyon çalışması Vijećnica'nın restorasyonudur. Vijećnica gibi ikonik yapıların durumu karmaşıktır. 1997 yılında onarımı için girişimler başlamasına rağmen birkaç evrede sağlanabilen finansman ile tamamlanarak 2014 yılında yeniden açılabilmiştir. Ayrıntılı hasar analizlerinin, malzeme analizlerinin, arşiv araştırmalarının, belgeleme çalışmalarının ve müdahale tekniklerinin gerçekleştirildiği nadir örneklerdendir (Şekil 4.52).

Şekil 4.52 : Vijećnica araştırma ve belgeleme çalışmaları (Žujo ve diğ., 2014).

Zemaljski Muzej (B&H Ulusal Müzesi) restorasyonu CHwB tarafından üstlenilmiş, ayrıntılı çalışmalar ve finansal zorluklar içerisinde gerçekleştirilmiştir. Saraybosna’nın kentsel peyzajını, BH’nin köklü miras kurumlarından birini canlandırmak amaçlanmış; Bosna-Hersek’in çoklu-kültürel kimliğinin rehabilitasyonunu sembolize edeceği düşünülmüştür. Ancak yapının bu sembolik yönü uygulama sürecini olumsuz etkilemiştir. Başlangıçta sadece Doğa Tarihi Bölümü’nün çatısının onarımı düşünülmüş ancak zamanla uygulamanın kapsamı büyümüştür. Pavilyonlardan oluşan

⁸⁵ Saraybosna’da incelenen 31 restorasyon projesinden 6 tanesi için araştırma, belgeleme, projelendirme vb. çalışmalarının ayrıntılı ve bütüncül yapıldığı tespit edilmiştir.

müze topluluğunun dış cephe onarımları finansman sorunu nedeniyle yapı yapı ayrılarak birkaç aşamada gerçekleştirilmiştir. Cephelerinde ve çatılarda oluşan çatışmaya bağlı hasarlar belgelere ve yapıdan gelen verilere göre onarılmıştır. Malzeme analizleri İsveç'te yaptırılmıştır. 1984 Kış Olimpiyatları öncesi gerçekleştirilen çimento esaslı onarımlar kaldırılmıştır. Renk seçiminde özgün rengine dair yeterli veri olmaması, Saraybosnalıların sarı renge alışkın olması, finans kaynaklarının kesilmesi durumunda yapı bünyesinde farklı renkte bloklar olmaması için Federal Enstitü ile mevcut renge uygun renklere karar verilmiştir. Pavilyonlardan birinin restorasyonu -2019 itibarıyla- devam etmektedir (Şekil 4.53).

Şekil 4.53 : BH Ulusal Müzesi'nin restorasyonu devam eden pavilyonlarından biri (Bilgili, 2018).

Saraybosna'daki Yahudi Mezarlığı savaş sırasında Sırp topçularının mevzilenmesiyle, kente yapılan saldırılar sırasında ve geri çekilirken bilinçli saldırılarıyla tahrip olmuştur. Ulusal Anıt kapsamına alınan mezarlık topluluğuyla ilgili koruma tedbirleri ve rehabilitasyon projesi kapsamında yapılması gerekenler Ulusal Komisyon tarafından belirlenmiştir. Mezarlık Şapeli (Grobljanska kapela/Ciduk Adin) 1923-24 yıllarında inşa edilmiştir. Restorasyonu Saraybosna Yahudi Cemaati ve ABD Elçiliği'nin desteğiyle 2000 yılında gerçekleştirilmiştir. Yapının onarımı sırasında bazı hasarlı bölümlerde, yeni yapılan merdiven ve önünde oluşturulan düz alanda betonarme kullanılmış, çatısı ve bezemeleri yenilenmiştir. Güncel proje ve uygulama yaklaşımları dikkate alındığında projelerin ve uygulamaların niteliğinin iyi olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak yapının onarım öncesi durumu belgelenmiş ve onarım sırasında özgünlüğüne zarar verecek fiziksel değişiklikler yapılmamıştır (Şekil 4.54).

Şekil 4.54 : a) Yahudi Mezarlığı Şapeli restorasyon projesi (Ulusal Komisyon), b) Mevcut durum (Bilgili, 2018).

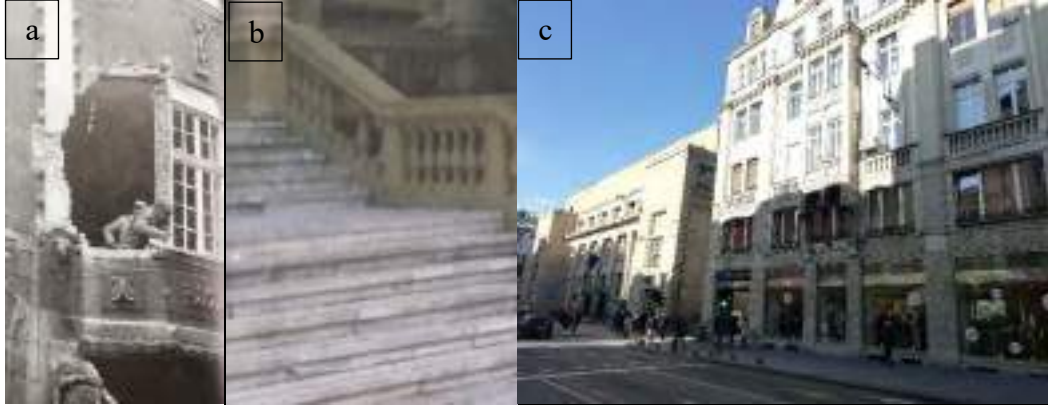
- *Bütünleme*

Bir bölümü hasar görmüş ya da yok olmuş olan yapı öğelerinin, elemanlarının ya da malzemelerinin özgün ya da çağdaş malzemeler kullanılarak yapılan tamamlama uygulamasıdır. Bütünleme, Solidere'nin müdahale tipleri arasında ayrıca tanımlanmamış; restorasyon kapsamında değerlendirilmiştir. BMB'de tutulan yapıların çoğunda bu müdahale biçimi farklı ölçeklerde gerçekleştirilmiştir. Genellikle malzemelerde, pencere sövelerinde, duvarlarda, kemerlerde, sütunlarda uygulanmıştır (Şekil 4.55). Özgün yapı elemanlarının tutulduğu uygulamalarda özgün yapı malzemeleriyle gerçekleştirilmiştir. Fakat ayırt edilebilir nitelikte gerçekleştirilmemiştir. Genel olarak yapılan müdahalelerin ölçeğine, yenilemelere ve eklere bakıldığında hiçbir uygulamada böyle bir kaygı güdülmediği, zaten büyük ölçekli değişiklikler yapmaktan kaçınılmadığı görülmektedir. Merkez Bölgenin dışında kalan alanlardaki kültür varlıkları çoğunlukla ya tahrip olduğu haliyle durmakta ya da kullanıcılar tarafından gelişigüzel onarılmış vaziyettedir.

Şekil 4.55 : Beyrut'ta malzeme ve elemanları bütünlenen bir yapı; a) Savaş dönemi (Solidere); b) Mevcut durum (Bilgili, 2018).

Bütünleme, Saraybosna'da da cephe onarımlarında çatışmaya bağlı hasarların giderilmesinde kullanılmıştır. Korkulukların, kayıp yapısal malzemelerin, plastik öğelerin tamamlanmasında kullanılmıştır (Şekil 4.56).

Şekil 4.56 : a) Saraybosna’da çatışma döneminde onarılan bir yapı (Prstojević, 1994) ve b) Mevcut durumu (Bilgili, 2018); c) Ulusal Tiyatro Binası’nın restorasyon sırasında bütünlünen korkuluğu (Kanton Geliştirme Enstitüsü/Ulusal Tiyatro Restorasyon Projesi Raporu).

- Yenileme

Dayanımını yitirmiş, hasar görmüş yapı malzeme/elemanlarının yeni malzeme/sistemlerle onarılması/değiştirilmesi yenileme olarak tanımlanmaktadır. Özgün malzeme/yapı elemanlarının sağlamlaştırılarak kullanılma imkânı olmadığında tercih edilen bir yöntemdir. Mümkün olduğunca az müdahale ile gerçekleştirilmesi, kullanılacak yeni malzemenin/sistemin özgün olanla uyumlu olması gerekmektedir.

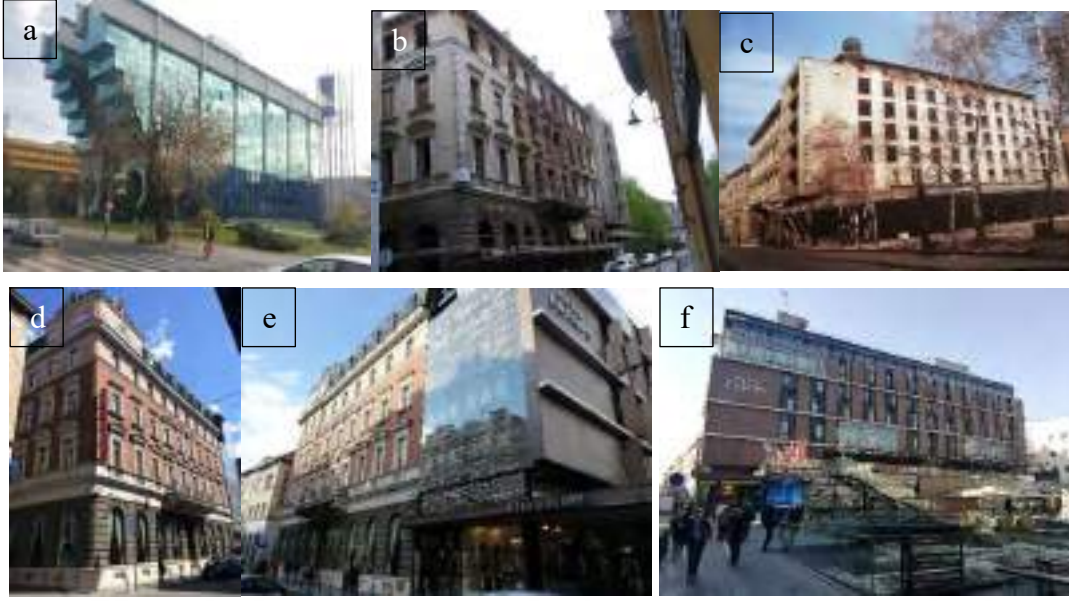
Beyrut Merkez Bölgesi’nde renovasyon (yenileme), Bölüm 4.2.2’de de belirtildiği gibi çevresel etkilerle ya da bakımsızlıktan bozulmuş yapıların cephelerinin küçük çaplı onarımı, yapının özel tekniklerle temizlenmesi şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanım Parlamento binası ve Place d’etoile Meydanı’nın çevresindeki diğer yapılar (Şekil 4.57a), bazı banka binaları, Maarad Caddesi’ndeki Fransız Dönemi binalar (Şekil 4.50) ya da Büyük Tiyatro Binası (Şekil 4.57c, Şekil 4.57d) gibi strüktürel durumu iyi olan tarihi ya da yeni binaların cephelerindeki malzeme onarımlarını ve cephe temizliğini kapsamaktadır.

Bankmed Binası gibi beden duvarları tutularak kat döşemelerinin kaldırıldığı ve yeni döşeme sistemlerinin inşa edildiği yenileme örnekleri de bulunmaktadır (Şekil 4.57b). Beyrut’ta bu müdahaleler “yeniden modelleme” olarak tanımlanmış ve ekonomik gerekçelerle tercih edilmiştir.

Şekil 4.57 : a) Place d'Etoil Meydanı (Bilgili, 2018); b) Foch Cad. Bankmed Binası (Solidere, 2012a); c) Büyük Tiyatro binası onarım öncesi (Solidere); d) Büyük Tiyatro yapısının mevcut durumu (Bilgili, 2018).

Saraybosna'da da Beyrut'takine benzer bir anlayışla hasar gören binalar onarılmıştır. Bu tercih kültür varlığını onarırken çağdaş teknoloji ve malzemeye ulaşımın kolay olmasından kaynaklanmıştır. Strüktür durumu iyi olan yapıların hasarlı yapısal elemanları ve malzemeleri yenilenerek kullanımları sürdürülmüştür. Modern bir mimari tasarıma sahip olan Elektrik Yönetim Binasının (Şekil 4.58a), Postane Binasının (Şekil 4.47), Hotel Europe (Şekil 4.58), Ulusal Tiyatro, Vijećnica (Şekil 3.39a) gibi önemli tarihi yapıların hasarlı yapısal malzeme ve elemanları çağdaş malzemelerle yenilenirken Central Hotel (Şekil 4.59) gibi beden duvarları tutularak içine yeni yapı inşa edilen örnekler de bulunmaktadır. Tarihi yapıların cephelerini bozmadan iç mekânlarının yıkılması ve yeniden inşa edilmesi gayrimenkul geliştiricileri ile kültür varlıklarını korumak isteyenler arasında bir uzlaşma olarak kabul edilmektedir. Genellikle modern kullanımlara imkân vermek ve standartları sağlamak amacıyla bu yaklaşım tercih edilmektedir. Saraybosna'da da otel yapıları, bankalar, ofis binaları, ticari dükkânlar, konutlara bu yaklaşımla müdahale edilmiştir.

Şekil 4.58 : a) Elektrik Yönetim Binası (Bilgili, 2018); b) ve c) Hotel Europe'nin Savaş sonrası durumu; d), e) ve f) Hotel Europe'nin mevcut durumu (Bilgili, 2018).

Hotel Europe (1882) yapıldığı tarihten II. Dünya Savaşı'na kadar Sırp bir aile tarafından işletilmiştir. Yugoslavya Dönemi'nde uluslaştırılarak/kamulaştırılarak devlet kontrolünde işletmesi devam etmiştir. Savaş sırasında topçu saldırısına maruz kalmış ve yangın geçirmiştir (Şekil 4.58b, Şekil 4.58c). Savaştan sonra 2006 yılında yeniden özelleştirilerek restorasyonu yapılmıştır. Restorasyonu sırasında hasar gören cepheler özgün malzemelerle yenilenmiştir. Cephe renkleri Saraybosnalılar tarafından yapılan oylama ile belirlenmiştir (Şekil 4.58d). Savaş öncesinde inşa edilen betonarme ek savaş sonrasında çağdaş cephe malzemeleri kullanılarak yenilenmiştir (Şekil 4.58e, Şekil 4.58f).

Central Hotel'in (1889, Mimar Josip Vancaš) savaşta cepheleri, özellikle iç mekânları tahrip olmuş ve uzun süre harap halde onarılmayı beklemiştir. İç mekânların onarılamaz durumda olması, mekânsal düzenin adaptasyon için uygun olmaması nedeniyle radikal değişiklikler yapılmıştır. Yapının beden duvarları tutulmuş iç mekânlar yenilenmiştir (Şekil 4.59). Mevcut duvarlarla yapılacak rijit bir bağlantının ve zemin yüklemesine bağlı olarak oluşabilecek oturma sorunlarının özgün yapıya zarar verebileceği düşünülmüştür. Yapının içine betonarme taşıyıcı sistemle ve bağımsız çalışan yeni bir yapı inşa edilmiştir (Hotel Central, Proje Özet Raporu).

Şekil 4.59 : Hotel Central (Bilgili, 2018).

- *Sağlıklaştırma/uyarlama*

Konfor koşullarını sağlamayan kültür varlıklarını koruma ilkelerine uygun olarak çağdaş donanım ile desteklemek, hasarlara karşı dayanımını arttırmak üzere iyileştirmek, değiştirmek ya da uygun ve kullanışlı hale getirmek üzere gerçekleştirilen uygulamaları kapsamaktadır. Bir yapının ya da alanın kültürel değerlerini ve bütünlüğünü korumak üzere yapı/sokak/kent düzeyinde onarımı/uyarlamayı da içine almaktadır.

Beyrut Merkez Bölgesi'nde tutulan bütün yapılar konfor koşullarını sağlayacak şekilde çağdaş donanım ile desteklenmiştir. Beyrut'ta *refurbish* ve *remodelling* olarak tanımlanan ancak sağlıklaştırma veya uyarlama olarak ifade edilebilecek bu yaklaşımla tarihi kentsel doku ile uyumsuz yapı ve yapı eklentilerinin cepheleri kendi içinde ve diğer yapılarla uyumlu olacak şekilde yeniden tasarlanmıştır.

- Tarihi yapıya savaş öncesinde eklenmiş katların cepheleri, malzemeleri ve düzenleri değiştirilerek özgün kısımlarla uyumlu hale getirilmiştir (Şekil 4.60a).
- Tarihi doku ile uyumsuz olan ancak savaş sonrasında strüktürel olarak iyi durumda olan yapıların cepheleri geleneksel doku ile uyumlu olacak şekilde sağlıklaştırılmıştır/uyarlanmıştır. Böylece savaştan sonra strüktürel olarak iyi durumda olan yapılar geleneksel dokuyla uyum sağlayacak şekilde malzeme, bezeme gibi tasarım öğeleriyle yeniden tasarlanmıştır (Şekil 4.60b, Şekil 4.60c).

Şekil 4.60 : a) Son iki katı uyarlanmış bir örnek; b) ve c) Geleneksel yapı malzemeleri kullanılarak ve cephe düzenleri değiştirilerek uyarlanmış yapılardan bazıları (Solidere).

Saraybosna’da da kanton bütçesinden aktarılan sınırlı bir bütçe ile bir grup yapının yol cephelerinde iyileştirme yapılmıştır. Projeler 1999 yılında Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirası Koruma Saraybosna Kantonal Enstitüsü tarafından hazırlanmıştır. Proje raporlarına göre yapıların tarihi ve mimari bilgileri kısaca verildikten sonra hasarları belirlenmiştir. Çatışmaya, atmosfer etkilerine, savaş sonrası onarımlara, kullanıma bağlı olarak oluşan hasarlar tespit edilmiştir. Cephelere nasıl müdahale edileceği çizimlerle ve teknik koşullar belirlenerek tarif edilmiştir. Yol cephelerinde temizlik ve onarım gereksinimleri yerine getirilmiş, belirlenen renk paletlerine göre boya yapılmıştır. Yapıların cephe düzenlerinde veya malzemelerinde bir değişiklik yapılmamıştır. Abraham Mayer Altarac'ın konut ve ticaret binası/Ferhadiye Caddesi No. 22 (Stambeno-Poslovna zgrada Abrahama Majera Altarca), Israel Flora ve Izraela Josefa evleri/Ferhadiye Caddesi No. 37/39 (kuća flore israel i kuća josefa ızraela), Mula Mustafa Baseskije Cad. No: 3, Napredak Binası, Obala Kulina Bala Cad. üzerindeki bir grup Avusturya-Macaristan Dönemi yapıları bunlardan bazılarıdır (Şekil 4.61).

Şekil 4.61 : a) ve b) Saraybosna’da cephe onarımı planlanan yapılardan bazıları (KTDMKSKE/Proje dosyası); c) Uygulaması tamamlanmış yapılardan iki örnek (Bilgili, 2018).

- *Yeni işleve uyarlama ve çağdaş ekler*

Kültür varlıklarının terk nedeniyle tahrip olmaması, kullanımının sürdürülmesi amacıyla yeniden işlevlendirilmesi, yapıların planlarında, süslemelerinde değişiklik yapmadan gerekli güncelleştirmelerin yapılması, belli sınırlar dâhilinde ve ihtiyaçlar nispetinde değişiklikler yapılarak tasarlanması bir koruma yöntemi olarak kabul edilebilmektedir. Yapılarda büyük ölçekli değişiklikler yapılmaması, kültür varlıklarının taşıyamayacağı yükler yüklenmemesi, kültür varlığının özgünlüğüne ve bütünlüğüne zarar vermemesi başlıca dikkat edilecek hususlardan kabul edilmektedir. Yapıya eklenecek birimlerin ise yapının bütünlüğünü bozmayacak, dengesine ve çevresiyle ilişkisine zarar vermeyecek biçimde olması beklenmektedir.

BMB’de tutulan yapıların yeniden inşa sürecinde ve sonrasında işlev değiştirmiş ya da ek işlevler yüklenmiş ve yapılara çağdaş eklentiler yapılmıştır. Beyrut’ta “*yeniden modelleme (remodeling)*”, varolan strüktüre ek yapı yapmak ya da yeni cephe yapmak şeklinde tanımlanmıştır. Genellikle beden duvarları tutulan yapıların döşemeleri kaldırılarak (Şekil 4.57), yapının altına veya üstüne kat ekleyerek (Şekil 4.62), içine bütünüyle yeni ve çağdaş strüktür ekleyerek (Şekil 4.63c) ya da yapının bir kısmı yıkılıp çağdaş eklentiler yapılması biçiminde uygulanmış/uygulanması planlanmaktadır⁸⁶. Mülk sahibinin istemesi, master plan doğrultusunda yapı maksimum yüksekliğine izin verildiği ölçüde eklemeler yapılmış; ek katlar yapı üzerindeki mevcut mimari izler devam ettirilerek tamamlanmıştır (Şekil 4.62, Şekil 4.63). Bazı yapıların⁸⁷ ilk tasarlandığı zamana ait çizimleri elde edilmişse ve mülk sahibinin de onayı alınmışsa yapılara kat eklenmiştir (B, 31 Ocak 2018). Solidere’nin önerisine rağmen kat eklenmesini kabul etmeyen mülk sahiplerinin az katlı yapıları da alanda nadir örnekler olarak görülmektedir.

Şekil 4.62 : Foch Cad. kat eklenen yapılardan iki örnek (Solidere).

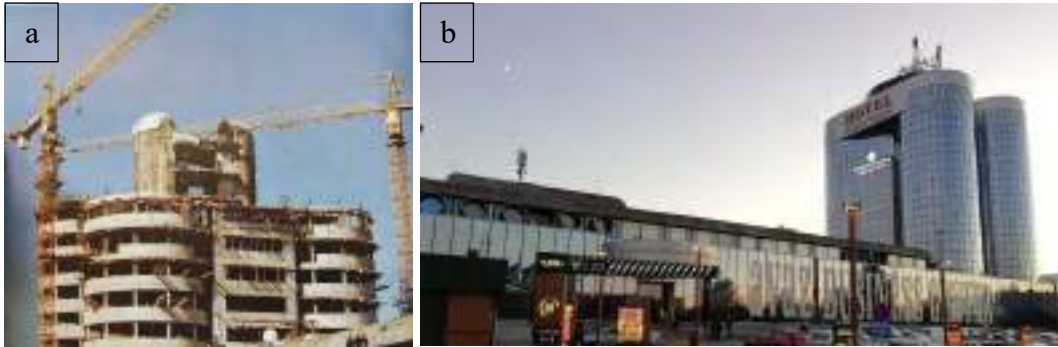
Şekil 4.63 : a) Savaştan önce Cine Opera ve çevre binalar; b) Kentsel rekonstrüksiyon sonrası mevcut durum (Bilgili, 2018), c) Weygand Cad. Mağaza (Hermes) olarak işlevlendirilmiş bir yapı (Bilgili, 2018).

⁸⁶ Örn. Büyük Tiyatro Binası’nın bir kısmının yıkılması ve yeni yapı inşa edilerek genişletilmesi planlanmaktadır.

⁸⁷ Solidere çalışanları tarafından Şekil 4.63b’de görülen kubbeli yapı için bu açıklama getirilmiştir.

Savaş/çatışma sırasında bazı kültür varlıkları ara döşemelerini kaybedebilmektedir. İç mekânlara dair yeterli verinin bulunamadığı durumlarda iç mekân düzenlemelerinin esnek bir anlayışla yeniden ele alınması kabul edilebilir bir yaklaşım olarak görülmektedir. Ancak Beyrut'taki kültür varlığı niteliği taşıyan yapılarda -anıtsal ölçekli yapılar da dâhil olmak üzere- daha fazla alan kazanmak üzere büyük değişiklikler yapılmıştır.

Saraybosna'da korunan alanlarda imar yönetmelikleri değiştirilmemiştir. Saraybosna'nın tarihi alanlarında yapılara savaş sonrasında eklenmiş çağdaş ek tespit edilmemiştir. Yapıların beden duvarları korunmaktadır. Tahrip olmuş iç mekânlarda ise hasar durumuna göre küçük ya da büyük ölçekli yeni eklemelere ve çağdaş düzenlemelere izin verilmektedir (Ulusal Tiyatro, Postane Binası, Hotel Central, Hotel Europe gibi). Yapılan düzenlemeler ve yeni ekler, ilgili kurumların onayıyla ve yapıların yol/sokak cephelerinin korunması sağlanarak gerçekleştirilmiştir. Savaş döneminde anıtlamış bir yapı olan Oslobodjenje Gazete binası da savaştan sonra statik açıdan sağlam olan kısımları tutularak ve çevresine yeni ekler inşa edilerek yeni bir işlevle kullanılmaya başlamıştır. Ağır hasarlı yapıyı yıkmak yerine, yapının hasarlı kısımlarının ayıklanması ve yeniden inşa edilmesi, sembolik olduğu kadar ekonomik olması nedeniyle de tercih edilmiştir (Şekil 4.64).

Şekil 4.64 : Hotel Radon Plaza, a) Yapının yeni ekleri inşa edilirken (Fočo, 2005), b) Mevcut durum (Bilgili, 2018).

- *Rekonstrüksiyon (Yeniden yapım)*

Yangın, savaş, deprem gibi afetler ya da malzeme yorulması gibi iç nedenler sonucu kültür varlıklarının onarılamayacak kadar hasar görmesi ya da tamamen yıkılması durumunda kültür varlıklarının kısmen ya da tamamen rekonstrüksiyonu bir yöntem olarak tercih edilebilmektedir. İnsan ya da doğa kaynaklı afetlerin ardından afetlerin travmatik etkilerini silme, toplumu rehabilite etme, barınma ihtiyacını karşılama;

yapıların kent ve toplum için taşıdığı simgesel değeri, kimlik ve bellek için önemi rekonstrüksiyonlara gerekçe oluşturmaktadır. Kapsamlı bilgi ve belgeye sahip olunması, özgün mimari teknik ve detaylara dikkat edilmesi gibi koşullar üzerinde durulmaktadır. Bosna-Hersek savaşından sonra diğer ülkelerdeki rekonstrüksiyon uygulamaları da dikkate alınırsa uluslararası ölçekte kültürel mirasa ve kültür varlıklarının rekonstrüksiyonuna verilen siyasi ve sosyal önem dikkat çekicidir. Beyrut'taki ve Saraybosna'daki rekonstrüksiyon uygulamaları savaş sonrası rekonstrüksiyon yaklaşımını farklı yönleriyle incelemeye ve değerlendirmeye imkân vermektedir.

BMB' de savaş sırasında yıkılan ya da alan için belirlenen sismik ölçütlere uymadığı gerekçesiyle savaş sonrasında yıkılan bazı kültür varlıklarının kısmen ya da tamamen rekonstrüksiyonu yapılmıştır. Tahrip veya yok olan tarihi yapıların rekonstrüksiyonu Beyrut'un yeniden inşa sürecinde gerekli görülmüştür. Yapıların kent içerisindeki rolü/işlevi, temsil ettiği anlam, yeniden inşa eyleminin uyandıracığı etki gibi gerekçeler rekonstrüksiyon yaklaşımının tercih edilmesinde etkili olmuştur. BMB'de iki türlü yeniden yapım yaklaşımı görülmektedir.

Beyrut'ta bu yaklaşımla yeniden inşa edilen kültür varlıklarında çağdaş strüktürler kullanılmıştır. Rekonstrüksiyon sırasında çeşitli eklemeler -“*remodelling*”- yapılmış, rekonstrüksiyon için kabul edilen genel geçer kuralların dışına çıkmıştır (örn. Şekil 4.65 Büyük Saray, Şekil 4.66 Saat Kulesi). Kışla olarak tasarlanan ve 1856 yılında yapımı tamamlanan Büyük Saray, savaş sırasında top saldırılarına maruz kalmış ve içinde yangın çıkmıştır. Yapının beden duvarları, çatısı, döşemeleri, doğramaları büyük oranda tahrip olmuştur (Şekil 4.65a). 1998 yılında Refik Hariri'nin özel çabalarıyla yapı yeniden hayata döndürülmüştür (Şekil 4.65). Büyük Saray'ın Beyrut'un gururunun, onurunun ve aynı zamanda tarihi, politik ve yönetsel sembolü olması istenmiştir. Lübnanlıların başkentlerini yeniden inşa etmek arzusunu, Lübnan Devleti'nin ve kurumlarının başkentte yeniden birleştiğini sembolize etmesi amaçlanmıştır. Projenin hazırlanmasını ve uygulamanın yönetimini Oger Liban gerçekleştirmiştir. Özgün hali iki katlı olan Büyük Saray betonarme strüktürle, üç katlı olarak ve bir de çatı katı eklenerek büyük ölçüde yeniden inşa edilmiştir (Şekil 4.65c).

Nejmeh (Yıldız) Meydanı ve saat kulesi (Şekil 4.66c) Beyrut için birliği, savaşa karşı direnişi, kentin ve Lübnanlıların kimliğini temsil etmesi bakımından ikonik öneme sahiptir. 1930'lu yıllarda Lübnan Devleti'ne hediye edilen saat kulesinin savaşın

öncesinde sökümü yapılmıştır (Şekil 4.66a). Altındaki Roma Forumu ortaya çıkarılmış; saat kulesine ait malzemeler başka bir yerde muhafaza edilmiştir. Yapı savaştan sonra özgün yerinde ve betonarme olarak yeniden inşa edilmiştir (Şekil 4.66b, Şekil 4.66c).

Şekil 4.65 : Büyük Saray, a) Savaş sonrası (Trawi, 1998), b) Rekonstrüksiyon sırasında (Solidere), c) Mevcut durum (Bilgili, 2018).

Şekil 4.66 : Saat Kulesi, a) 1982 yılı (Burri, 1982), b) Rekonstrüksiyon sırasında (Solidere), c) Mevcut durum (Bilgili, 2018).

Rekonstrüksiyon yöntemi tutulmasına karar verilen belli yapılar için uygulanırken Büyük Saray gibi kent içerisinde hiyerarşik bir konuma, tarihi ve kültürel öneme sahip önemli bir yapıda da köklü değişiklikler, eklemeler yapmaktan kaçınılmamıştır.

BMB'de bir başka yeniden yapım tercihi ise Beyrut'un tarihi ve kültürel geleneği içerisinde büyük öneme sahip olan bazı yapıların/yapı gruplarının çağdaş yapım sistemleri ve tasarım anlayışıyla yeniden yapılmasıdır. Bu yaklaşım kültür varlığını dikkate alan/yeniden yorumlayan çağdaş sistem/çağdaş tasarımla yeni yapı yaparak yeniden yapımı şeklinde tanımlanabilir. Bu yaklaşımla mimari değeri olduğu kabul edilen bazı yapılar mevcut izler takip edilerek yeniden fakat yeni bir yorumla, çağdaş sistemlerle ve tasarım anlayışıyla yeniden inşa edilmiştir. Bu yaklaşım tutulan yapılar için alınan müdahale kararlarının dışında kalır. Amaç, kültür varlığı niteliği taşıyan bir yapıyı yeniden inşa etmek değildir. Kent içerisinde savaş sonrası oluşan işlevsel ya da hacimsel boşluğu doldurmaktır. Örneğin, Beyrut çarşıları Beyrut'un ticari kalbi ve her kesimden insanın buluşma noktası olmuştur (Şekil 4.67a). Yeni Beyrut Çarşıları eskisinin konumunda fakat sınırları eskisinin dışına taşmış olarak inşa edilmiştir (Şekil

4.67c). Tarihi arşıların sokak dokusu ve adları yeni çarşılar tasarlanırken dikkate alınmıştır.

Şekil 4.67 : Beyrut arşıları, a) Savaş öncesi; b) Savaş dönemi (APSAD); c) Yeni Beyrut arşıları (Bilgili, 2018).

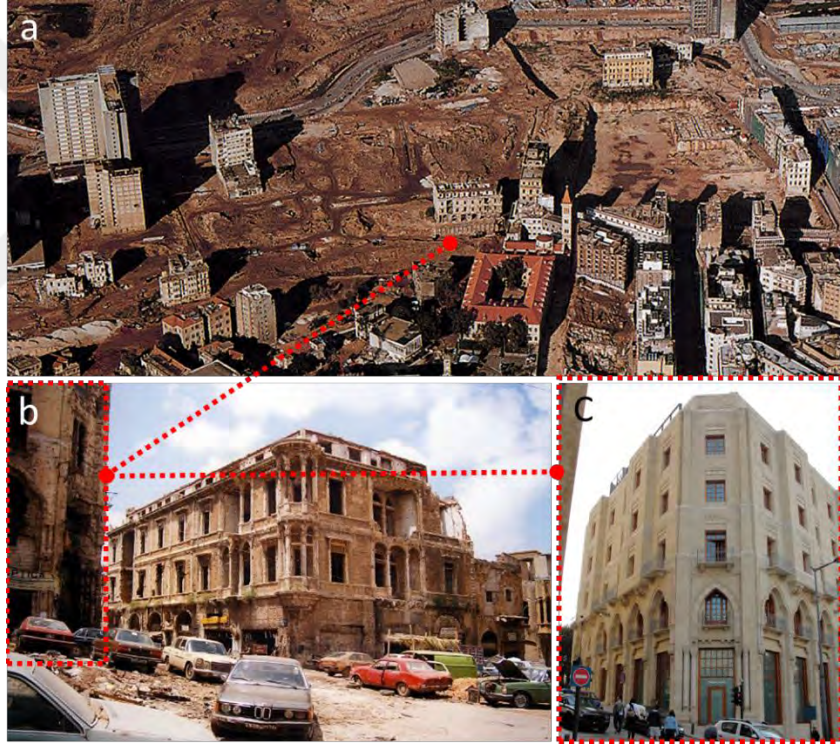
Yeniden inşa edilen bazı yapılar idealize edilerek inşa edilmiştir. Yapıdan gelen veriler doğrultusunda yapının geleneksel doku ile uyumsuz kısımları kaldırılmış, analogik bir yaklaşımla, geleneksel doku ile uyumlu yeni yapı inşa edilmiştir. Şekil 4.68'deki ve Şekil 4.70'deki yapılar mekânsal kazanımları korunarak ve geleneksel üslupla yeniden inşa edilmiştir. Şekil 4.69'daki yapının zemin katı özgün yapıya dair fikir vermiştir. Bu kısım aynen inşa edilirken üst katlar geleneksel doku ile uyumlu aynı kat yüksekliğinde aynı kat sayısında yeniden yapılmıştır.

Şekil 4.68 : Savaş sonrasında yıkılan ve rekonstrüksiyonu yapılan bir yapı, a) Yıkım sonrası boş parsel (Solidere); b) Yeni inşa edilen yapı (Bilgili, 2018).

Şekil 4.69 : Savaş sonrasında yıkılan ve üst kısımları yorumlanarak geleneksel üslupla yeniden inşa edilen bir yapı (Solidere).

Şekil 4.70 : Bab İdris/Bank Audi Binası, a) Yapının kentsel rekonstrüksiyon sırasında yıkıldığını gösteren hava fotoğrafı; b) Kentsel rekonstrüksiyon başlamadan önce yapının durumu (Solidere; Trawi, 2004); c) Yıkılan yapının yerine rekonstrüksiyonu yapılan Bank Audi Binası (Bilgili, 2018).

Bosna-Hersek'te savaş sırasında yıkılan yapıların rekonstrüksiyonu savaşın ardından yeni bir boyut kazanmıştır. Toplumlari yok etmek ya da aşağılamak amacıyla mirasın ortadan kaldırıldığı bir savaşın ardından kaybedilen kimlik sembollerinin yeniden kazanımı toplumsal direnişe dönüşmüş ve hukuki mücadelelerin sonucunda önemli bir

aşamaya gelinebilmiştir. Rekonstrüksiyonlarda kültür varlıklarının öneminin, toplum ve kimlik üzerindeki rolünün ve etkisinin yeniden değerlendirilmesi gerekliliğini göstermiştir. Uluslararası toplum “Avrupa Konseyi’nin 2005 Faro Konvansiyonu” ile kültürel mirastan yararlanma hakkının bir insan hakkı olduğunu beyan etmiştir. Buna karşılık rekonstrüksiyonlarda tasarım, yapım tekniği, malzeme bilgisi gibi yapının özgünlük ve bütünlük koşullarının sağlanması gerekir.

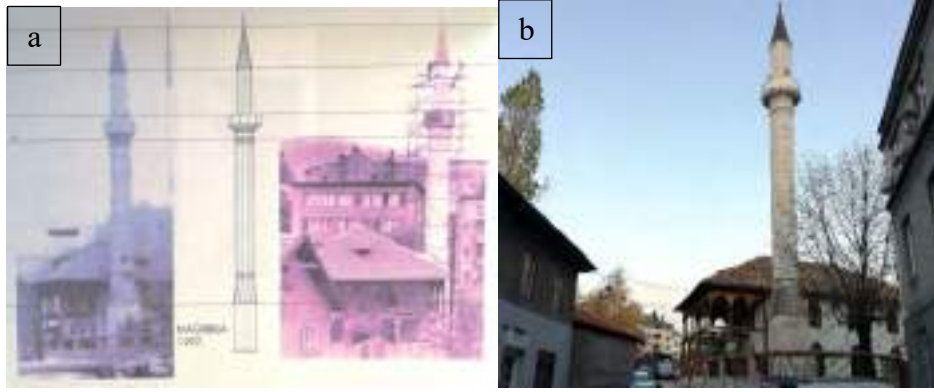
Saraybosna’da rekonstrüksiyon uygulamaları yapıların belgeleme ve projelendirme çalışmaları tamamlandıktan sonra ilgili kurumların (Ulusal Komisyon, Federal Enstitü, Kantonal Enstitü, Belediyeler) onayladığı projeleri doğrultusunda gerçekleştirilmektedir.

Savaş öncesinde ve savaş sırasında kaybedilmiş yapılar için ya da savaş sırasında onarılamayacak düzeyde tahrip olmuş yapılar için rekonstrüksiyon tercih edilmektedir. Saraybosna’da da kaybedilen yapıların geri kazanılması konusunda kurumsal ve toplumsal düzeyde talep söz konusudur. Bu talebin önemli bölümünü dini -özellikle İslami- yapıların yeniden inşası oluşturmaktadır. Bu bakımdan her kesimin onayladığı ve mutluluk duyduğu uygulamalar olduğu söylenemez. Rekonstrüksiyonlarda çağdaş yapım sistemi ve malzemeleri tercih edilmektedir.

Savaş döneminde doğrudan hedef alınarak tahrip olan cami minarelerinin rekonstrüksiyonu savaş sonrası dönemde hızla gerçekleştirilmiştir (Şekil 4.71). Maghribija Camii’nin minaresi savaş öncesine ait fotoğraflarından oranlanarak çizimleri yapılmış ve yeniden inşa edilmiştir (Şekil 4.72). Belgeleme yöntemleri ve uygulamalar kötü olsa da aslına sadık kalınmaya çalışılmıştır.

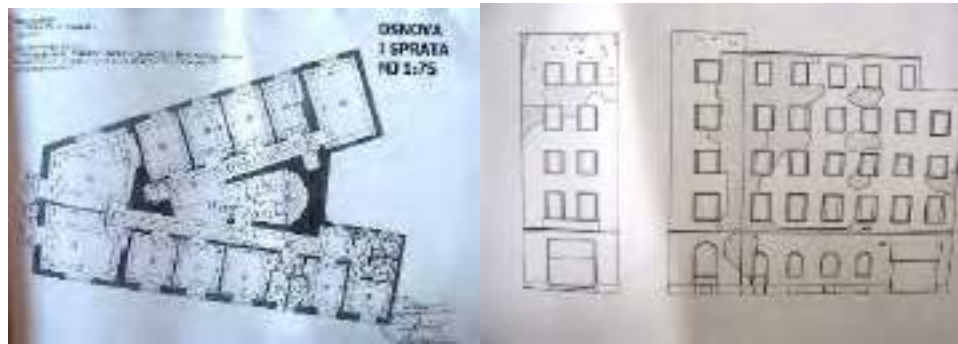

Şekil 4.71 : a) Sejh Muslihudinova Džamija (KTDMKSKE), b) Porcina Džamija (KTDMKSKE).

Şekil 4.72 : a) Maghribija Džamija proje dosyası (KTDMKSKE), b) Maghribija Džamija mevcut durum (Bilgili, 2018).

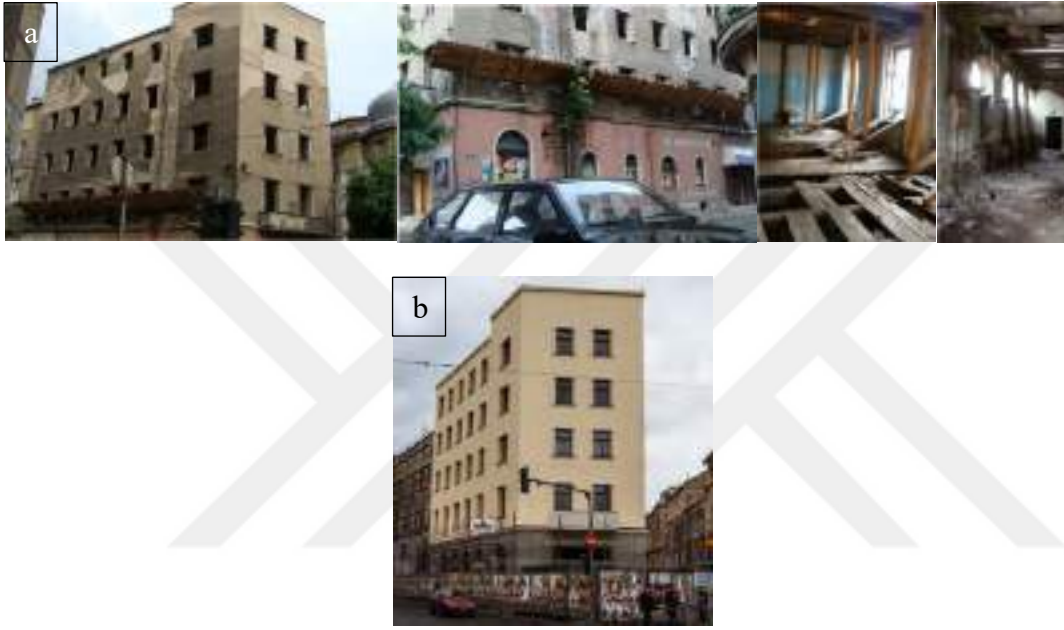
Ticari işlevle kullanılan yapıların restorasyon ve rekonstrüksiyonunda yatırımcının talepleri de göz önünde bulundurularak iç mekânlarda esnek davranılmıştır. 2011 yılında Ulusal Anıt ilan edilen Hotel Zagreb, savaştan sonra uzun süre hasarlı vaziyette beklemiştir (Şekil 4.75a). Hırvat yatırımcılar tarafından satın alınan yapının rölöveleri hazırlandıktan sonra (Şekil 4.73) yapıya ait özgün malzemelerinin korunarak yıkılmasına ve rekonstrüksiyonunun yapılmasına karar verilmiştir. Yapının yıkım öncesinde içerden ve dışardan çekilen fotoğraflarında strüktür durumunun kötü olmadığı görülmektedir (Şekil 4.75a). Ancak tehlike arz ettiği gerekçesiyle tamamı yıkılan yapının Neo-Barok üsluptaki ilk hali ya da 1933 sonrasındaki durumu (Şekil 4.74) değil yıkım öncesi durumu esas alınarak yeniden inşa edilmiştir. Ancak zemin kattaki kemerli pencere düzeni değiştirilmiş; iç mekânlar ise bütünüyle yeni bir mekânsal düzenleme ile inşa edilmiştir (Şekil 4.75). Benzer bir durum rekonstrüksiyon süreci başlayan Rancher-Babie yapısı için de geçerlidir. Türk yatırımcılar tarafından satın alınan yapının kütle, gabari, cephe düzenine sadık kalınarak iç mekânlarının yeni bir planlama ile yeniden inşa edilmesi beklenmektedir (Şekil 4.45a, Şekil 4.45b).

Şekil 4.73 : Hotel Zagreb rölöveleri'nden örnek (Ulusal Komisyon Arşivi).

Şekil 4.74 : Hotel Zagreb’in 1933’ten önceki durumu (Ulusal Komisyon Arşivi).

Şekil 4.75 : a) Hotel Zagreb yıkım öncesi durumu (Ulusal Komisyon Arşivi); b) Hotel Zagreb’in mevcut durumu (Bilgili, 2018).

İsa-Begove Isaković Tekije, Pale yol inşaatı güzergâhında kaldığı için 1957 yılında yıkılmıştır. Yol inşaatının yanında benzin istasyonu ve diğer izinsiz bir grup yapı inşa edilmiştir (Rizvić, Sadžak, & Zuko, 2009). Özgün yeri Miljacka Nehri’nin kenarında olan Mevlevi Tekkesi’nin rekonstrüksiyonu savaştan sonra Saraybosnalıların talebi Stari Grad Belediyesi’nin yer göstermesi ve TİKA’nın desteği ile gerçekleştirilmiştir. Yapının bilinen son hali dışardan çekilen bir fotoğraf ile sınırlıdır. Özgün yerinde araştırma kazıları yapılarak yapının temellerinin bir kısmına ulaşılmıştır (Şekil 4.76). Bu veriler göz önünde bulundurularak özgün yerinden farklı bir noktada -Jekovac’ta- çağdaş yapım sistemi ve malzeme kullanılarak İsa Begova Tekkesi’nin rekonstrüksiyonu yapılmıştır (Şekil 4.77).

Şekil 4.76 : Mevlevi Tekke’ye ait görseller ve araştırma kazılarında bir görsel (KTDMKSKE Arşivi).

Şekil 4.77 : Mevlevi Tekke İnşaata ve mevcut durumu (TİKA/Saraybosna).

Bakr Babina Camii de savaştan önce yok olmuş savaştan sonra arkeolojik kazılarla kalıntıları tespit edilmiştir. Bakr Babina Džamija yerine yeni bir mescit inşa edilmiş; çevresindeki hazire ve diğer kalıntılar onarılarak arkeoparka dönüştürülmüştür (Şekil 4.78). Yugoslavya Dönemi’nde yok olmuş camiler için kentin çeşitli bölgelerinde arkeolojik kazılar yapılmakta ve yeniden inşa edilmeleri için girişimlerde bulunmaktadır. Haji Alija Kalin Džamija’nın arkeolojik kazıları devam etmektedir (Şekil 4.79). Haji Alija Kalin Camii’nin rekonstrüksiyonunun yapılması hedeflenmekte; destekçileri, “yapılması asla engellenemez (Fz, 1 Kasım 2018; K, 8 Aralık 2018; Š, 28 Kasım 2018)” diyerek cami rekonstrüksiyonu için verdikleri mücadeleyi ifade etmektedir. Taval Hadži Mustafa Mesdžida ve temel kalıntılarına ulaşılan Bijela Tabija içindeki Ebu’l Feth Mehmet Han Džamija’nın (Şekil 4.80) da rekonstrüksiyonu/yeni mescit inşaatı için çalışmalar yapılmıştır (URL-45). Taval Hadži Mustafa Mesdžida’nın ulusal anıt kapsamına alınma talebi Ulusal Komisyon tarafından reddedilmiştir. Başçarşı Firuz Bey Hamamı’nın ve Taşlıhan’ın rekonstrüksiyonunu isteyenler “en azından cam gibi çağdaş malzemelerle ve çağdaş bir yorumla belki kısmen rekonstrüksiyonunun yapılabileceğini (Mf, 7 Aralık 2018)” savunmaktadır. Rekonstrüksiyon tekliflerinin reddedilmesini eleştirmektedir.

Şekil 4.80 : a) Ebu'l Feth Mehmet Han Džamija çizimi, b) Arkeolojik kazılarla çıkarılan temel kalıntıları, c) Rekonstrüksiyon için hazırlanan modeli (Adnan Muftarevic).

Beyrut'ta ve Saraybosna'da savaş sonrası rekonstrüksiyon (yeniden yapım) uygulamaları -örnekler dikkate alındığında- iki grupta toplanabilir. Birincisi, kültür varlıklarının kısmen ya da tamamen, özgün haline uygun veya benzer olarak yeniden inşa edilmesidir. Özgün haline uygun ya da benzer inşa edilen yapılar üç grupta ele alınabilir. Bunlar;

- a. Rekonstrüksiyonu yapılan yapılar görünürde özgün olanın form, mimari dil, yapı malzemeleri bakımından tıpkısıdır. Genellikle çağdaş yapım teknikleriyle üretilmişlerdir. Özgün yerinde ve belgelere dayalı gerçekleştirilse bile bir çeşit replikasyondur (Şekil 4.66, Beyrut/Saat

kulesi; Şekil 4.70, Bank Audi Binası; Şekil 4.75, Saraybosna/Hotel Zagreb; Şekil 4.45, Saraybosna/Racher-Babie). Bu rekonstrüksiyon örnekleri asıl konumunda, özgün mimari form ve bezeme özellikleri kullanılarak inşa edilse bile yenidir. Aslının kopyasıdır ve özgünlük değerinden yoksundur.

- b. Rekonstrüksiyonu yapılan yapılar aslına sadık kalınmadan yeniden inşa edilmiştir. Çeşitli kaynaklardan ve yapının kendisinden yapının özgün halinin verileri gelmesine rağmen değiştirilerek kısmen ya da tamamen yeniden yapılmıştır (Şekil 4.65, Beyrut/Büyük Saray). Böyle bir yaklaşım fırsatçı veya faydacı rekonstrüksiyonlar olarak tanımlanabilir. Manipülatiftir ve rekonstrüksiyonun genellikle politik bir amaca hizmet etmesi hedeflenmektedir.
- c. Tarihi bir yapı/yapı grubu bir gerekçe ile yıkılarak bir bölümü diğer bölümüyle uyumlu hale getirilerek yeniden inşa edilmiştir. Bu yaklaşım stilistik rekonstrüksiyona dayalı rekonstrüksiyon yaklaşımı olarak tanımlanabilir. Yapının bilinen son durumu görmezden gelinmekte; dil ve üslup birliği aranarak rekonstrüksiyon gerçekleştirilmektedir (Şekil 4.69).

İkincisi ise yok olan kültür varlıklarının yerine yeni form ve tasarımla yeniden bir yapı inşa etmektir. Yeni form ve tasarımla yeniden inşa edilen yapılar da üç grupta ele alınabilir.

- a. Tarihi bir yapının yerine çağdaş tasarımla aynı adla ve aynı işlevde yeni bir yapı inşa edilmiştir. Yeni inşa edilen Beyrut Çarşıları örneğinde görüldüğü gibi (Şekil 4.67) tarihi yapıdan bütünüyle farklı olabileceği gibi; Saraybosna/Bakr Baba Mescidi örneğindeki gibi (Şekil 4.78) yerleştirilmiş bir mimari dil de tercih edilebilmektedir.
- b. Yeni yapı, tasarım dili ve malzeme kullanımıyla geleneksel mimariyi taklit eder (Şekil 4.68). Manipülatiftir.
- c. Tarihi bir yapıya dair az ya da çok veri elde edilmişse yeni yapıyı geleneksel dokuya uygun bir anlayışla, gelenekseli taklit ederek veya yerel mimari dille tasarlayarak inşa edilmiştir. Analogik rekonstrüksiyon veya yeniden yaratımcı/imgesel rekonstrüksiyon olarak tanımlanabilir. Özgün yapının kesin belgelerine değil büyük ölçüde varsayıma dayalı olarak

gerçekleştirilen yeniden inşa/yeniden yaratım yöntemidir (örn. Şekil 4.77, Mevlevi Tekke).

5. Bölüm’de ayrıntılı olarak tartışılacağı üzere, yapıların iç ve dış koşullarına bağlı olarak harap olması ve yıkılması, yapının/yapı gruplarının savaş sırasında büyük ölçüde tahrip olması, yapının/yapı gruplarının temel güvenlik koşullarını sağlamaması, kültür varlıklarının yönetimlerin dışlayıcı politikalarıyla ya da imar politikalarıyla yok olması gibi nedenlerle rekonstrüksiyon talepleri gündeme gelmektedir. Rekonstrüksiyonlar olağanüstü durumlarda, mirastan faydalanma hakkının temel insani bir hak olması ve toplumların mekânsal ihtiyaçları gözetilerek gerekli görülmektedir. Kentsel alanlarda savaş sonrası oluşan işlevsel ya da mekânsal boşluğun doldurulması için tercih edilebilmektedir. Miras olarak görülme bile kayıp değerleri geri kazanma ve kent peyzajını korumaya hizmet etmektedir.

Saraybosna ve Beyrut örneklerinde rekonstrüksiyon uygulamalarının görünmeyen gerekçeleri, rekonstrüksiyonlar için kabul edilebilir gerekçelerin ötesinde beklentilerle ve rekonstrüksiyonlara anlamlar yüklenerek gerçekleştirilmektedir. Başlıca görünmeyen gerekçeler mekânsal bağlamın yeniden -birilerinin tercih ettiği şekilde- yaratılması, kimliğin -yeniden- inşası, ideolojik ve politik dayatma, kazanımları pekiştirme ve siyasi/coğrafi meşrulaştırmadır.

- *Taşıma*

Kültür varlıklarının bulunduğu yerde korunma imkânının olmadığı durumlarda uygun bir yere taşınması, sergilenmesi ve yeni yerinde korunması bir yöntem olarak gerekli olabilmektedir. Taşıma öncesinde ayrıntılı belgelemelerin yapılması, uygun taşıma yönteminin belirlenmesi ve mümkün olduğunca hasar vermeyen/az hasar veren tekniklerin tercih edilmesi gerekmektedir.

Savaş sonrasında tarihi kentsel alanlarda yol, otopark ya da yeni yapı inşa etmek üzere derin kazılar yapılmaktadır. BMB’nin çeşitli noktalarında arkeolojik kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. Kurtarma kazılarında ortaya çıkan ve yerinde korunma imkânı olmayan buluntular BMB’de “miras izi (Şekil 3.22)” rotası boyunca çeşitli noktalarda, açık alanlarda ya da müzelerde sergilenmek üzere taşınmıştır (Şekil 4.81). Alanda çalışan arkeologlar/DGA uzmanları (S, 28-31 Ocak 2018) ise yeteri kadar belgelemenin yapılamadığı ve kültür varlıklarının tahrip/yok olduğu yönünde ortak eleştiri getirmektedir.

Şekil 4.81 : a) Weygand Cad. ve b) Roman Forum'da sergilenen arkeolojik kalıntılar (Bilgili, 2018).

Saraybosna'da da Taşlıhan arkeolojik kalıntıları Hotel Europe otopark inşaatı için koruma amacıyla taşınmıştır. Arkeologların araştırma kazıları ile temel kalıntılarının altında başka arkeolojik kalıntı olmadığını tespit etmesi üzerine Taşlıhan'ın kalıntıları bölünerek geçici olarak başka bir alana taşınmıştır. Otopark inşaatı bittikten sonra özgün yerine ve kotuna geri taşınmıştır (Şekil 4.82).

Şekil 4.82 : Taşlıhan arkeolojik kazıları ve kalıntıların taşınması (Ulusal Komisyon/Mirza Foco).

- *Harabeyi koruma/anılaştırma*

Silahlı çatışmalarla/savaşlarla tahrip olan yapıların bazıları taşıdığı anlam, kimlik ve bellek değeri, toplum için önemi gibi gerekçelerle ağır hasarlı hatta harap durumda olsa bile toplumlar/gruplar tarafından yıkımına karşı durulmaktadır. Bu sadece bir yapı ya da kültür varlığı olmanın ötesinde toplumlar için neyin önemli olduğu ve hafızanın korumadaki rolüyle ilişkilidir. Toplumların kolektif hafızasında yer edinmiş

yapıların/alanların ne şekilde korunacağı, bir işlev verilip verilmeyeceği, tarihsel bir katman olarak izlerin tutulup tutulmayacağı, hangi yaklaşımla ele alınacağını toplumların ve yöneticilerin yapıya/alana dair deneyimleri ve tercihleri belirlemektedir.

Beyrut'ta genel tavır savaşı hatırlatacak izlerin silinmesi, çatışmalı geçmiş üzerinde konuşulmaması, barış ve uzlaşının sağlanması yönünde adımların atılması yönündedir. Unutulmayı hak eden ihtilafli geçmişin göstergesi olarak anıtlardan/anı alanlarından (memoriallerden) uzak durulmaktadır. Bu anlayış Merkez Bölge'nin planlanmasında ve kentsel mekânlar üzerinde çeşitli kararların alınmasında etkili olmuştur. Şehitler Meydanı'na iç savaşta her kesimden insanın ölümünü anımsatacak ve barışı temsil edecek ulusal anıt kurma fikri reddedilerek bunun yerine Mazzacurati şehitleri anıtının kalması tercih edilmiştir (Haugbolle, 2010). Şehitler Anıtı, -belki de- BMB'de savaş anısını yaşatmaya en yakın olan anıttır. 1920'lerde Lübnan'ın Fransız işgaline karşı direnişini sembolize eden bu heykel, herhangi bir alternatifinin olmayışının yanı sıra, konumu ve üzerindeki izlerle son savaşın gayri resmi bir anıtı olarak işlev görmektedir.

Beyrut'ta tarihi yapıların çoğu bakımsızlık ve savaşın geride bıraktığı tahribat nedeniyle bozulmuş durumdadır⁸⁸. Kültür varlığı niteliği taşıyan ve savaş sırasında ayakta kalabilen yapıların çoğu savaş sonrası süreçte mülk sahiplerinin, izinsiz yerleşimcilerin, gayrimenkul geliştiricilerinin, yerel otoritelerin baskısıyla ya da bakımsızlık nedeniyle tahrip olmaya devam etmiştir. Bu yapılar az ya da çok savaşın izlerini taşımaktadır. Bazı yapılar ise üzerindeki izlerle savaşın anıtlastırdığı yapılar olarak toplumsal hafızadaki yerini korumaktadır.

Barakat Evi (Beyt Beyrut) yeşil hat üzerinde bir kavşak noktası olması nedeniyle savaş döneminin sembolik ve stratejik yapılarından biri olmuştur (Şekil 4.83). Bir taraftan ötekine geçmek isteyen insanlar için kontrol noktası olmuştur (Şekil 4.83a). Mimari formu, sütunlu açık mekânları çatışmalar sırasında keskin nişancılar için atış yapabildikleri stratejik bir mevzi olmuştur. Bu yüzden çapraz ateşte kalmış ve savaş süresince ağır hasar almıştır. Lübnanlı Mimar Yusef Aftimus tarafından 1924 yılında erken modern tarzda tasarlanan yapı olması nedeniyle savaş öncesinin simge

⁸⁸ 2018 yılı itibarıyla. Ayrıca 4 Ağustos 2020'de Beyrut Limanı'nda yaşanan patlama liman çevresindeki bakımsız ve hasarlı kültür varlıklarının ağır hasar almasına neden olmuştur. Tez yazarı ve danışmanı tarafından hazırlanan, patlama ve kültür varlıklarının patlama sonrası süreçlerini ele alan bilimsel makalenin yayın süreci devam etmektedir.

yapılarından biridir (URL-46). Mirasçıları yapının satılmasını ve yıkılmasını tercih etmesine rağmen aktivistler korunmasını sağlamak üzere protestolar gerçekleştirmiştir. Entelektüeller arasında ve toplumda farkındalık uyandırmak üzere toplantılar, sergiler, kültürel etkinlikler düzenlenmiş ve yapının yıkılmasının önüne geçilmiştir. Beyrut Belediyesi tarafından mülk sahiplerine üç milyon dolar ödenerek kamulaştırılmış (Brones, 2012) ve müzeye çevrilmiştir. Savaştan sonra da miras koruma etkinliklerine, politik protestolara ev sahipliği yapma gibi rolleriyle sosyal pratiklerin hayata geçirilmesinde önemli odaklardan biri olmuştur. Yıkımı tekrar tekrar gündeme gelse de sivil toplum örgütlerinin direnişiyle strüktürel olarak güçlendirilmiş ve varlığını müze olarak devam ettirmektedir (Şekil 4.83b).

Şekil 4.83 : a) Savaş sırasında Barakat Evi/Beyt Beyrut (Steele-Perkins, 1991); b) Mevcut durum (Bilgili, 2018).

Şekil 4.84 : Kent Merkezi, Sinema ve çevresindeki yapılar (Koudelka, 1991).

1965 yılında Lübnanlı Mimar Joseph Philippe Karam tarafından modernist bir anlayışla Beyrut Kent Merkezi'nin modernizasyonu için ve alışveriş merkezi, sinema ve ofis mekânlarından oluşan çok işlevli yapı topluluğu olarak tasarlanan Beyrut

yumurta/sabun/kubbe⁸⁹ yapısı (Şekil 4.84) için de benzer bir durum söz konusudur. İç savaş nedeniyle inşaatı yarım kalan yapı topluluğunun savaşın sonrasında -yerel idarenin de kararıyla- yumurta olarak bilinen salon strüktürü dışındaki kısımları yıkılmıştır. Planlama sürecine katılıp katılmayacağı, katılacaksa nasıl katılacağı -2019 yılı itibariyle- belirsizdir.

Anılaştırmak, bir kültür varlığını harap haline rağmen, harabe olarak korumakla olabileceği gibi kentsel mekâna fiziksel müdahalelerle de olabilmektedir. Bosna-Hersek'te savaşın travmatik etkisi toplumlar için çok ağır olduğundan savaş günlerini hatırlatan izleri görmek istememektedirler. Saraybosnalılar üzerinden yaklaşık otuz yıl geçmiş olmasına rağmen savaşın geride bıraktığı çatışma izlerinin (mermi delikleri, yanmış veya harabeye dönmüş binalar) hala görünür olmasından hoşnut değildir (KS1, 17 Kasım 2018; KS11, 3 Şubat 2017; KS12, 4 Şubat 2017; KS13, 21 Ekim 2018; KS14, 11 Ekim 2018). Savaş sonrası dönemde onarma ve yeniden inşa etme eğilimi hayata devam edebilmek için kolektif bir çabaya dönüşürken müdahale süreçlerinde çatışma döneminin fiziksel izleri genellikle görmezden gelinmiştir. Vijećnica ve Oslobođenje yapıları gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür. Buna karşılık kentin farklı noktalarında savaşın ve etnik soykırımın hatırlatıcıları, anı alanları oluşturulmuştur. Bu alanlar direnişlerinin, güçlü duruşlarının, zor koşullara rağmen dayanma gücü göstermelerinin, cesur ve fedakâr sevdiklerinin/kahramanlarının anısını yaşatmaktadır. Öte yandan sivillerin ölümü, sosyal uyumsuzluk, kültürel mirasın kaybı gibi acı dolu geçmişi hatırlatmaktadır. Bu iki zıt düşünce zor kentsel hatıralarla yaşamının ve başa çıkmanın kişiden kişiye, gruptan gruba, toplumdan topluma değişkenlik gösterdiğini ifade etmektedir. Aynı zamanda savaştan sonra yeni bir miras yaratım sürecinin başladığını göstermektedir. Şehitlikler, anıtlar, Saraybosna gülleri, Umut Tüneli (Tünel D-B) kentin tedirgin edici mirasının görünür izleridir.

Saraybosnalılar kuşatma altındayken BM kontrolündeki serbest bölgeye ulaşmak ve kuşatmayı kırmak için bir yeraltı geçidi oluşturmuştur. B&H ordusu ve sivillerin desteğiyle ve el aletleriyle, iki uçta özel konutlardan girilerek havaalanı pistinin yaklaşık 5m. altında, 800m. uzunluğunda, 1 m. genişliğinde ve 1.5 m. yüksekliğinde tünel kazılmıştır. Tünel Saraybosnalılar için direnişin ve umudun sembolü olmuştur. Savaştan sonra Saraybosna Kanton Hükümeti tüneli anma alanı olarak belirlemiş,

⁸⁹ Yapı için Beyrut'ta kullanılan adlar.

müzeye dönüştürülmesi için koruma çalışmalarını başlatmıştır. Butmir'deki konut (Kuća Kolara) kamulaştırılarak mülkiyeti devlete geçmiştir. Bugün tünelin yaklaşık 20m.lik kısmı müze olarak sergilenmektedir.

Bosna-Hersek'te mezarlıklar şehitlikler ve normal mezarlar olarak ayrılmaktadır. Şehitlikler, Müslümanların gömüldüğü mezarlıklardır (Şekil 4.85). Aynı çatışmada aynı amaçlar için mücadele etmiş ve ölmüş olsa da Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar arasında ayrım meydana gelmesi bir sosyal vaka olarak görülmektedir.

Şekil 4.85 : Alija İzzetbegovic'in mezarının da bulunduğu Kovači Şehitliği (Bilgili, 2018).

Şehrin sokaklarında, kaldırımlarında, asfalt zeminde, pazar ve market alanlarında ya da duvarlarda bulunan şarapnel izleri kırmızıya boyanmıştır. Saraybosna gülleri olarak adlandırılan bu izler kuşatma sırasındaki bombardımana ve patlamalarda ölümlerin yaşandığı yerlere atıfta bulunmaktadır (Şekil 4.86a). “Fazla uyarıcı ve fazla anıtsal olmayan bu öyküleyici objeler geleneksel anıtların aksine belli bir mekânsal düzen ya da hiyerarşi sunmaz; kolayca fark edilemez (Ristic, 2013, s. 116).” Kentin günlük rutinlerini kesintiye uğratan ve bir anlığına görenleri çatışma dönemine götüren anı alanları olarak işaretlenmiştir. Saraybosna'nın Osmanlı ve Avusturya-Macaristan Dönemleri yerleşimlerinde yoğunlaşmıştır. Belli politik ve ideolojik düşünceleri dayatmak ya da tarihsel çatışmaları motive etmek üzere tasarlanmamıştır. Geçmiş ve yaşanan olayları olduğu gibi yansıtan ve kolektif hafızanın silinmesinin önünde engel olarak duran “minimalist anıtlardır (Ristic, 2013).” Kuşatma sırasında gerçekleştirilen saldırıların Boşnak, Hırvat, Sırp, Müslüman ya da Hristiyan ayrımı gözetmeksizin kentin çoğulcu yapısına yönelik gerçekleştirildiğini ve Saraybosna'nın çoklu-etnik,

çoklu-dinsel ve çoklu-kültürel yapısını hedef aldığını hatırlatmaktadır. Benzer şekilde isimlerin ya da öldürülenlerin sayısının yazılı olduğu mermer panolar da Saraybosnalıların uğradığı şiddeti vurgulayan ve belgeleyen anıtlar olarak kent peyzajına işlenmiştir. Bu anıtlar mağdurları tanımladığı gibi failleri de tanımlamaktadır.

Saraybosna kuşatmasında öldürülen çocukların anısına Mensud Kečo tarafından tasarlanan “cam anıt” çocuğunu korumaya çalışan anneyi betimlemektedir. Öldürülen çocukların adları da anıtın devamındaki silindir şeklindeki metal elemanlara yazılmıştır. Belli zamanlarda anıtın çevresine çiçekler konulmakta ve anma törenleri yapılmaktadır (Şekil 4.86c).

Etnik kökenleri ve inançları farklı olan Saraybosnalıların uğradığı şiddeti temsil eden şiddet anıtları, sosyo-mekânsal uygulamalar olarak Saraybosna’nın kentsel peyzajına örülmüştür (Şekil 4.86). Turistler için ilgi çekici olsa da bu izlerin bazılarını (Saraybosna gülleri, öldürülen insanların adlarının yazıldığı panolar ya da Şekil 4.86b’de görülen Vijećnica’nın “Sırp suçlular” tarafından yakıldığını ve unutmamayı, unutturmamayı hatırlatan mermer pano gibi) görmek istemeyen, gördüğünde üzüldüğünü belirten veya kaldırılmasını isteyen Boşnak ve Sırp asıllı Saraybosnalılar da vardır (El, 17 Ekim 2018; Rd, 25 Ekim 2018; St, 31 Ekim 2018).

Şekil 4.86 : a) Saraybosna güllerinden biri (Bilgili, 2018); b) Vijećnica (Meclis Binası) girişindeki mermer pano (Bilgili, 2018); c) Cam anıt (Bilgili, 2018).

- *Tarihi çevrede yeni yapı*

Kentsel alanlar tarihsel süreklilikleri içerisinde değişim, dönüşüm geçirerek şekillenmektedir. Savaş/çatışma sırasında ve sonrasında ortaya çıkan boşluğun nasıl doldurulacağı, kültür varlıklarının yakınında inşa edilecek yapıların kültür varlığına nasıl yaklaşacağı, eskinin tıpkısını ya da benzerini yapmak/eskiden farklılaşan yeni bir yapı yapmak vb. tercihler geçmişten bugüne tartışma konusu olmaktadır. Koruma alanında genel geçer kabul gören görüş tarihi dokuda gerçekleştirilecek yeni yapı uygulamalarının yapıldığı dönemin malzeme ve tekniklerinin kullanılarak tasarım anlayışını yansıtması, taklitten kaçınılması fakat bağlamından da bütünüyle kopuk olmaması yönündedir. Ancak uygulamalar farklı ülkelerde devletlerin politikaları; toplumların talepleri; sosyolojik ve ekonomik yapıları ve kaygılarıyla doğrudan ilişkilidir. Bunun yanında yasal-yönetmelik durumları, planlama ilke ve kuralları ile ne ölçüde bunlara bağlı kalınabildiğine de bağlıdır. Savaş ve yeniden inşa sırasında ortaya çıkan/yaratılan kentsel boşlukların nasıl doldurulacağı, kentsel dokuya nasıl müdahale edileceği ise sadece bir tasarım sorunsalı olarak değil; sosyolojik, ekonomik, politik tavırların müdahalesi olarak da ortaya çıkmaktadır.

Şekil 4.87 : a) Solda Mansur Assaf Camii, arkasında kentsel rekonstrüksiyon sırasında yıkılan modern yapı ve sağda belediye binası (Solidere); b) Solda Mansur Assaf Camii, arkasında Al Omari Camii ve minareleri, sağda belediye binası (Bilgili, 2018); c) Al-Omari Camii avlusunun batı koluna kentsel rekonstrüksiyon sırasında eklenen betonarme yapı (Bilgili, 2018).

BMB’de hasarlı olup, onarılabilecek ya da rekonstrüksiyonu yapılabilecek çok sayıda yapı yıkılmış; yerlerine üst ölçekli plan kararları doğrultusunda yeni yapı yapılması tercih edilmiştir. Özellikle Şehitler Meydanı çevresinin savaş öncesine ait neredeyse her açıdan çekilmiş fotoğraflarını bulma, kısmen ayakta olan yapıların ayrıntılı belgelenmelerinin yapılma imkânı olmasına rağmen yıkılması ve yeni yapı yapılması yönetim ve yatırımcı ilişkisinden ortaya çıkmış bir tercih olarak görünmektedir. Tarihi kent merkezinde konutlar, oteller, alışveriş merkezleri, iş merkezleri, ofis yapıları, dini yapılar ve eklentileri olarak görülen yeni yapıların tasarımları da çeşitlilik göstermektedir. Al Omari Camii avlusunun batı koluna eklenen ticari mekânlar betonarme olarak inşa edilmiştir. Mevcut yapıların mimari üslup ve malzemeleri taklit edilmiştir (Şekil 4.87c).

Şekil 4.88 : Allenby Gate yapısının projesinde komşu yapılardan alınan referansları gösteren çizim (Nabil Gholam Architects).

Tarihi yapıların, kültürel dokunun yorumlanmasıyla soyut referanslar veren, malzeme ile farklılaşan Allenby Gate Binası gibi yapılar (Şekil 4.88) ya da kütle, ölçek, gabari ve malzemenin dikkate alındığı doku ile uyumlu denilebilecek yapılar inşa edilmiştir. Bunun yanında Kuzey Çarşıları The Department Store ya da Cinemacity yapıları gibi bitişigindeki kültür varlığı niteliği taşıyan yapıların ölçeğinin çok üzerinde kütle, ölçek, gabarisiyle ezici yapılar da inşa edilmiştir (Şekil 4.89). Plan kararlarının yüksek yapılaşmanın ve rantın önünü açması nedeniyle merkez bölgede ve kentin diğer bölgelerinde yükselen çok katlı yapıların hızla artmasına karşılık çok katlı yapıların mevcut kültür varlıklarıyla nasıl ilişkileneceği sorunsalı üzerinde de durulmamaktadır. Yeni yapı uygulamalarında genel tavrın tarihi dokuyu yok sayma, görmezden gelme

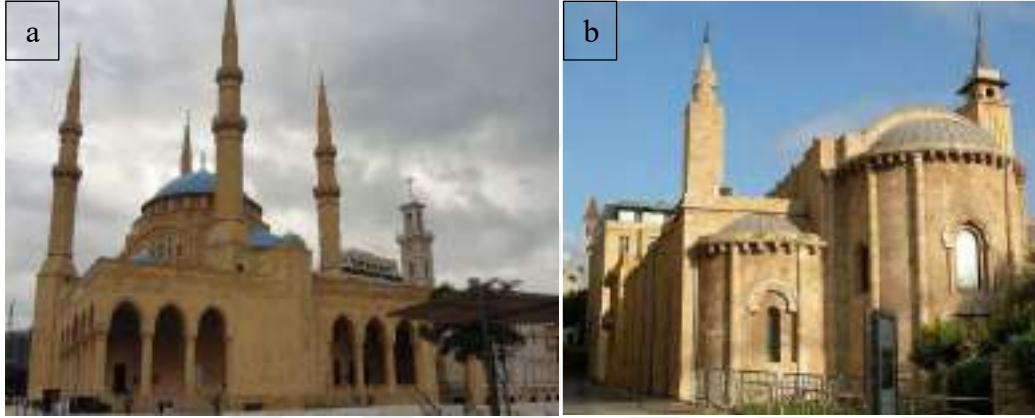
iyi ihtimalle mevcut olana referanslar vererek ya da yorumlayarak bulunduğu çevreden farklılaşma olduğu söylenebilir. Referanslar ve yorumlar ise zayıf kalmıştır. Böylece tarihi yapıların gittikçe bağlamdan kopmasına, yalnızlaşmasına ve yok olmasına neden olmaktadır. Yeni yapı tasarımları kentsel değişimin, sürekliliğin, gelişimin ve çeşitliliğin önünü açmada fırsat olabileceksen kontrolsüz olması durumunda kültür varlıklarının hızlı tüketiminin önü açılmaktadır.

Şekil 4.89 : a) Allenby Caddesi, solda Cinemacity ve sağda Allenby Gate yapıları (Bilgili, 2018); b) Allenby Caddesi güneye bakış, Allenby Gate yapısı için referans alınan yapılar (Bilgili, 2018).

Eski Başbakan Refik Hariri, Şehitler Meydanı'nın güneybatı köşesinde anıtsal ölçekli Muhammed El-Emin Camii'ni inşa ettirmiştir (Şekil 4.90a). Beyrut'un kalbinde yer alan ve bir zamanlar çeşitli din/mezheplere mensup Lübnanlıların bir arada yaşadığı bir alanda caminin inşaatı mezhepsel bölünmeyi yeniden ortaya çıkarabileceği nedeniyle eleştirilmiştir. Şehitler Meydanı sömürge döneminden iç savaş dönemine ve yeniden yapım sürecine kadar neredeyse Lübnan tarihinin her aşamasında müdahale görmüştür. Özellikle son yüzyılda politik süreçlere şahitlik yapmış, yeni bir kentsel yaşam tarzı geliştirilmek istendiğinde değişiklik yapılan önemli bir kentsel mekân olmuştur. Hariri döneminde de Muhammed el Emin Camii yeni ilişkiler ve güç dinamikleri oluşturmak üzere yine burada inşa ediliyordu. Hariri ailesinin Lübnan'ın Sünni toplumu üzerinde kurmak istediği etkinin sembolik ifadesi olduğu; Osmanlı - Sultan Ahmet Camii'nden ilham alındığı belirtiliyor- ve Memluk mimarisine atfedilen tasarım öğeleriyle Beyrut'un Sünni-İslam dünyasında bir yere oturtulmaya çalışılması bu savlardan bazılarıdır (Vloeberghs, 2010). Ancak her şeyden önce cami, kozmopolit bir kentin en önemli kentsel alanında Sünni inancın sembolü olarak inşa edilmiştir. Başta mevcut olandan çok daha yüksek kubbe ve minare yüksekliğine sahip tasarımlar

yapılsa da getirilen yükseklik sınırlamaları doğrultusunda tasarımda değişiklikler yapılmıştır. St. George Marunî Katedrali'ne cami tamamlandıktan bir süre sonra minareler için belirlenen yükseklik aşılmayacak şekilde çan kulesi inşa edilmiştir. Şehitler Meydanı'nın komşuluğundaki Muhammed el Emin Camii ve St. George Marunî Katedrali'nin çan kulesi (Şekil 4.90a) ya da Al-Omari Camii'ne eklenen minare (Şekil 4.90b) ilk bakışta bir inanç harmonisi, uyum içerisinde yaşama hissi uyandırır da toplumun mezhepsel bölünmelerine ve politik çatışmalara dair derin izleri maskeleymektedir.

Şekil 4.90 : a) Muhammed El Emin Camii ve arkada St. George Marunî Katedrali'ne sonradan eklenen çan kulesi (Bilgili, 2018); b) Al-Omari Camii, sağ arkada restorasyon sırasında eklenen minare (Bilgili, 2018).

Saraybosna'da koruma alanı sınırları içerisinde inşa edilen yeni yapılarda iki tür yaklaşım belirginleşmektedir. İki yaklaşımda da yeni inşa edilen yapılar tarihi yapıları taklit etmemektedir. Çağdaş malzemeler kullanılmaktadır. İmar kurallarının da etkisiyle yapıların tasarımlarında kütle, gabari ve konturlar dikkate alınmaktadır (Şekil 4.91).

Birinci yaklaşımda yapıların tasarım dili (formları, cephe düzenleri, malzemeleri vb.) komşuluğundaki yapılardan farklılaşmaktadır. Renklerde uyum ya da zıtlık tercih edilmiştir. Renk zıtlığı tercih edilse bile cephelerde çevredeki tarihi dokuyu/yapıyı yansıtması için şeffaf veya yansıtıcı malzemeler tercih edilmiştir (Şekil 4.91a).

İkinci yaklaşımda ise mevcut mimari dokuyla uyum gözetilmiştir. Yapılar kütle, gabari, ölçü, oran, açıklıklar, malzeme ve renk gibi tasarım öge ve ilkelerine referans veren tasarım anlayışıyla tasarlanmıştır ve yerel mimari kültürden izler taşımaktadır (Şekil 4.91b).

Şekil 4.91 : a) Hotel President (Bilgili, 2018); b) Yunus Emre Enstitüsü (Bilgili, 2018).

Koruma alanı sınırlarının dışında kalan gelişim alanlarında büyük ölçekli projeler uygulanmaktadır. Yeni yapılar -komşuluğunda kültür varlığı yapı olsa bile- çok katlıdır. Kentsel dokuyu plan ve üçüncü boyutlarıyla değiştiren yapıların inşasıyla Beyrut'takine benzer bir gelişim süreci Skendarija, Marijin Dvor semtlerinden itibaren kentin batısında doğru belirginleşmiştir. Bu bölgedeki kültür varlıkları gelişim baskısı altında tahrip olmaya devam etmektedir (Şekil 4.92, Şekil 4.93).

Ülke dışından bağışçıların finansal desteğiyle inşa edilen yeni dini -İslami- yapıların mimari üslubu Saraybosna'nın dini ve etnik kimliğini yeniden inşa etmeye hizmet etse de Müslüman Saraybosnalıların beklentilerinin aksine yerel ve geleneksel mimari referanslar taşımamaktadır (Şekil 4.94).

Şekil 4.92 : 2002 sonrasında kentsel dokudaki değişim (Bilgili, 2021).

Şekil 4.93 : Yıkılan yapıların yerine inşa edilen ofis ve ticaret yapıları (Bilgili, 2018).

Şekil 4.94 : a) Ciglane Camii (Bilgili, 2018); b) Endonezya tarafından finanse edilerek 2001 yılında inşa edilen İstiklal Camii (Bilgili, 2018).

- *Malzeme, işçilik ve denetim*

Kültür varlıklarının malzeme ve yapım tekniğinin sürdürülmesi, uygulamaların kaliteli işçilikle gerçekleştirilmesi savaş sonrası sürecin önemli sorunlarından biridir. Beyrut ve Saraybosna örnekleri kentsel rekonstrüksiyon sürecinde -özellikle ilk birkaç yılda- uygun malzeme, nitelikli iş gücü ve finansal kaynaklara ulaşımında yaşanan sorunlarının olduğunu ve hızlıca toparlanma beklentisinin öne çıktığını göstermiştir. Ekipman, malzeme ve inşaat becerilerinin eksikliği, malzeme analizlerinin gerçekleştirilememesi gibi sınırlamalar özgün yapım tekniği ve özgün malzeme kullanımından fedakârlık edilmesine neden olmuştur.

Solidere, çağdaş yapım teknikleri ve tasarım yaklaşımlarıyla “tutulan yapılara” müdahale etmiştir. İç mekânsal müdahalelerde ve malzeme kullanımı konusunda teknik standartlar belirlenmiş ve kullanılmıştır. Rekonstrüksiyon, kısmi

rekonstrüksiyon, yenileme, sağlamlaştırma gerektiren durumlarda betonarme ve çelik strüktür kullanımı tercih edilmiştir. Restorasyon, bütünleme, sağlıklılaştırma gibi müdahalelerde ise yapıların dış cepeleri kentsel dokuyla ve yapıyla uyumlu hale getirilmiştir.

Saraybosna’da uluslararası kurum ve kuruluşlar, yardım ajansları insani yardım kapsamında yapı malzemeleri dağıtarak kültür varlıklarının, yıkılan veya tahrip olan konut yapılarının onarımına/yeniden inşasına yardımcı olmuştur (Şekil 4.95). Konut sakinleri onarımlarını ve yeniden inşa eylemlerini yapının kültürel miras niteliklerini dikkate almaksızın gerçekleştirmiştir.

Şekil 4.95 : Saraybosna Villa Mandić, 2018 restorasyonu öncesi, delikli tuğla ile onarım (Ulusal Komisyon Arşivi).

Kullanıcılar, kendi imkânlarıyla temin ettikleri malzemelerle ve izinsiz müdahalelerle kültür varlıklarını onarmaya devam etmektedir (Şekil 4.96). Başçarşı’da ve diğer mahallelerde kültür varlıkları için uygun olmayan müdahalelerin yapılması, niteliksiz mekânların eklenmesi, yol kaplamaları ya da onarılan yapılarda kültür varlıkları için uygun olmayan malzemelerin kullanılması gibi sorunlar en sık karşılaşılanlardır. Rekonstrüksiyon uygulamalarında betonarme strüktür tercih edilmekte ve yapılar geleneksel malzemelerle kaplanmaktadır. Onarımlarda ve kısmi rekonstrüksiyonlarda çelik ve betonarme strüktür sıklıkla kullanılmıştır. Kültür varlığı ile uyumsuz PVC pencere doğramalar hem Saraybosna’da hem de Beyrut’ta kullanılmıştır (Şekil 4.96, Şekil 4.97, Şekil 4.97a). Bu tür müdahalelere kontrollü restorasyon uygulamalarında da rastlanmaktadır.

Malzeme ve yapım tekniğinin değişmesi özgünlük kaybına neden olmuştur. Çağdaş malzeme kullanımında yaşam standartlarının karşılanması ve bakımının geleneksel malzemelere göre daha kolay olması etkili olmuştur. Ancak esas tercih nedeni çağdaş

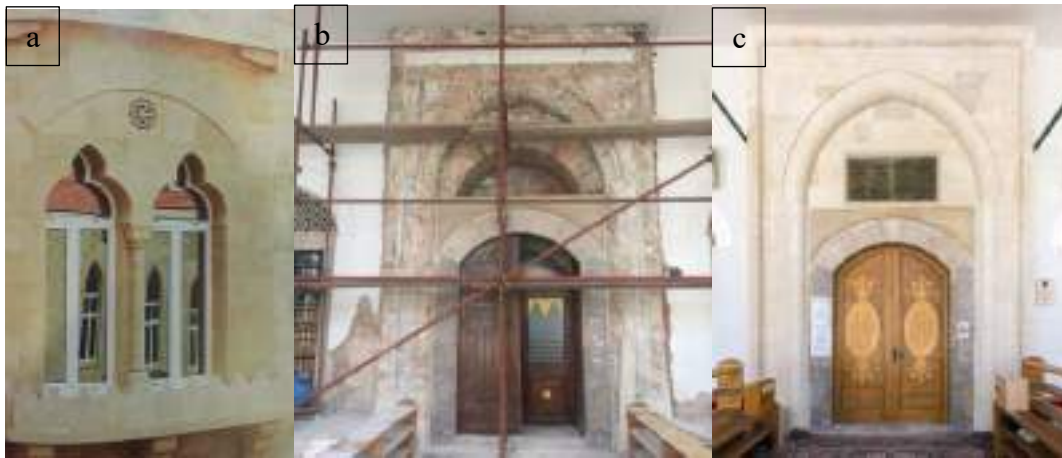
yapı malzemelerinin geleneksel yapı malzemelerine göre daha ucuz, kolay elde edilebilir ve uygulanabilir olmasıdır.

Başlangıçta öncelik hızlı ve ekonomik yollarla tahrip olan kültür varlıklarını onarmak, kaybedilenleri yeniden yapmak olmuştur. Koşullar iyileştikçe ve kültürel miras ile ilişkili kurumlar, uzmanlar, sivil toplum kuruluşlarının çabalarıyla mülk sahiplerinin geleneksel malzeme kullanımına olan talebinin arttığı; hasarlı yapıların onarımında ve yaşanılır hale getirilmesinde uzman desteği arayışının ve desteğinin arttığı söylenebilir.

Solidere'nin kontrolünde gerçekleşen uygulamalarda malzeme, işçilik ve uygulamaların niteliği konularında belli standartlar takip edilmiştir. Saraybosna'da ise uygulamaların niteliği projeciye, yükleniciye, finansöre ve diğer paydaşlara bağlı olarak farklılık göstermektedir (Şekil 4.96, Şekil 4.97).

Şekil 4.96 : a) Niteliksiz onarımlardan örnekler; Gazi Hüsrev Bey Vakfı'na ait ahşap karkas bir yapının çimentolu sıva ile kaplanması (Bilgili, 2018); b) Kâgir, bezemeli cephesi olan bir binanın zemin ve birinci katları XPS ile kaplanmış; ikinci kat doğramaları ise PVC ile değiştirilmiştir (Bilgili, 2018).

Şekil 4.97 : a) PVC pencereler, Beyrut Büyük Saray (Trawi, 1998); b) Restorasyon uygulamaları sırasında Hünkâr Camii kapısı (TİKA Saraybosna); c) Hünkâr Camii kapısının mevcut durumu (Bilgili, 2018).

Saraybosna’da ve Beyrut’ta kültür varlıklarıyla ilgili yerel kurumların personel sayısı yetkili oldukları alanda denetim yapmak için yeterli değildir. Lübnan’da DGA 20 civarında personeliyle bütün Lübnan’daki kültür varlıklarının takibini yapmaya çalışmaktadır. Her kazının başına ya da her uygulamanın başına bir kontrolör atayamayacaklarını belirtmişlerdir. Saraybosna Kantonu Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirasını Koruma Enstitüsü de benzer durumdadır. Kültür varlıkları uygulayıcıların ve finansörlerin görevlendirdiği yetkililerin kontrolünde gerçekleştirilmektedir.

5. DEĞERLENDİRME VE TARTIŞMA

Kültürel miras toplumların varlıklarının, inançlarının, üstün başarılarının ve gururlarının sembolüdür. Yok edilmeleri toplumların varlıklarını ortadan kaldırmaya, toplumları bozmaya, kötülemeye, aşağılamaya yönelik etkili eylemlerdir. Savaş sonrasında kültür varlıklarına yönelik müdahaleler onu kullananlar ve sahipleneler için ihtiyaç olduğu kadar silah olarak gören ve hedef alanların caydırılmasında da uluslararası sorumluluk alanlarından biri haline gelmektedir.

II. Dünya Savaşı'ndan itibaren askeri, ekonomik, sosyal ve psikolojik olarak üstünlük kurmak, karşı tarafın kaynaklarını tüketmek üzerine kurulan stratejiler, kentleri birincil hedefler haline getirmiştir. Topyekûn savaşlarla toplumların kültürleri, kimlikleri, manevi değerleri hedef alınmış ve kültür varlıkları çatışan taraflar için silah haline gelmiştir. Hava saldırıları ile kısa süre zarfında yerle bir olan Avrupa kentlerinin savaş sonrası iyileşme sürecinde kentlerin ve kültür varlıklarının hangi yaklaşımlarla ele alınacağı II. Dünya Savaşı'ndan bu yana tartışılmaktadır (Diefendorf, 1990).

Avrupa kentleri II. Dünya Savaşı'nın öncesinde endüstrileşme sürecine bağlı olarak düzensiz kentsel büyüme, genişleme ve kentsel yenileme uygulamalarıyla değişmeye başlamıştı fakat savaşla neredeyse tamamen yok olan kentlerin yeniden inşası, kentsel yenileme konusunda daha büyük tartışmaları beraberinde getirmiştir. Toplumların barınma, ticaret, eğitim, sağlık, kültür gibi acil ihtiyaçları için yapılar inşa edilirken, tarihi kentlerin geleneksel karakterini koruyarak kentsel rekonstrüksiyonun gerçekleştirilip gerçekleştirilemeyeceği; seçilen bazı yapıların mı yoksa tarihi kentlerin tamamının mı yeniden inşa edileceği başlıca tartışmalardan olmuştur. Kentsel politikaları yönetenler tarihi yapıların onarımını ya da yeniden yapımını arzu etmekle birlikte, savaşın yarattığı koşulların kentsel strüktürün modernizasyonu için fırsat olduğunu da düşünmüşlerdir (Diefendorf, 1989, s. 130).

Almanya'da da bir kesim kentlerin savaş öncesi durumlarına göre bir başka kesim ise modern bir kimlikle ve yeni politik anlayışla inşa edilmesi gerektiğini savunmuştur (Diefendorf, 1989). Berlin, Dresden, Frankfurt, Hildesheim gibi kentlerin iyileşme süreci büyük ölçüde kentsel rekonstrüksiyona dayandırılmıştır. Kent simgesi

sayılabilecek bazı yerlerin tarihsel rekonstrüksiyonu yapılsa da, çoğu durumda yapılar yeniden inşa edilmemiş; modern binalar ile değiştirilmiştir. Fransa’da II. Dünya Savaşı sonrası kentlerin yeniden inşasında I. Dünya Savaşı sonrasında yapılan hataların tekrar edilmemesi ve kentlerin kontrolsüz gelişmesinin önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Zarar gören kentlerin ulaşım ağını modernize etmek ve modern konutlar üretmek ile Fransız değerlerini yansıtan bölgesel mimariyi sürdürmek gibi iki temel düşünce üzerinde yoğunlaşmıştır. Örneğin Le Havre kenti, toplumsal uzlaşa ile yeni ve modern bir kent olarak yeniden inşa edilmiştir. Auguste Perret ve ekibi çağdaş kent planlama ve inşaat teknolojisini 17’nci ve 18’inci yüzyıl Fransız mimarlığı ile bütünleştirmiştir (Bosma & Hellina, 1997, ss. 266-273). Modern mimarlık akımının ikonik örneklerini barındıran Le Havre, 2005 yılında DML’ye eklenmiştir (URL-47). Polonya’da rekonstrüksiyon süreci direnişini sembolize etmiş ve bir milli çabaya dönmüştür. Kalisz, Varşova, Gdansk, Wrocław gibi kentlerin yeniden inşası, yerin ruhunun da toplumlar tarafından yeniden inşa edildiği örneklerdendir. Varşova’nın rekonstrüksiyonu (Jankowski, 1990) için sağlanan politik uzlaşa, kent sakinlerinin ve tüm ulusun kararlılığının ve desteğinin sonucunda sağlanmıştır. “Polonya’nın kültürel zenginliğini ve coğrafi genişlemesini temsil eden, altın çağ olarak kabul edilen ve kapitalizmin aşırılıklarının olmadığı bir döneme” dönmek tercih edilmiştir (Murawski, 2009). Bunun için 1768’de kraliyet ressamı olarak görevlendirilen Bernardo Belotto’nun resimlerinden yararlanılmıştır. Konutların, kent surlarının, önemli dini yapıların yeniden inşasıyla kentin bütünsel olarak yeniden yaratımı, yapıların iç mekânlarının modernizasyonu, sokakların ve meydanların ise restorasyonu yapılmıştır. Koruma disiplini içerisinde rekonstrüksiyonlara karşı ihtiyatlı bir duruş sergilenirken Varşova, UNESCO tarafından “Dünya tarihinde eşsiz bir ölçekte mirasın yeniden inşasını sağlayan milletin içsel gücü ve kararlılığı” olarak istisna kabul edilmiş; 1980 yılında DML’ye alınmıştır (URL-48). Almanya’nın kültürel birleşmesi için sanat ve mimarinin siyasi araç olarak kullanılması, Polonya’da savaş sonrası Alman mimarisine yönelik politik tavrı belirlemiş; 19’uncu yüzyılın sonu ve 20’nci yüzyılın başına tarihlenen yapıların önemli bir bölümünün yıkılması ile sonuçlanmıştır (Jeleński, 2018). İngiltere’de savaş devam ederken eski ve kötü planlanmış şehirlerin yeni ve modern şehirlere dönüşmesi için yeniden inşa planlamaları yapılmıştır. İtalya’nın Milano, Cenova ve Roma gibi büyük hasar alan kentlerinde, konut ihtiyacını karşılamak ve modern kent inşa etmek ile ayakta kalan tarihi yapıların restorasyonu ve kısmi rekonstrüksiyonu gerçekleştirmek tercih edilmiştir. İngiltere’den Coventry;

Japonya’da Hiroşima örnekleri de bu tartışmalarda yer almakta; tahrip olmuş kentlere ve kültür varlıklarına yaklaşımların nasıl olacağı konusunda farklı yaklaşımlar sunmaktadır. Tercih edilen yaklaşımlar birkaç maddede listelenebilir. Bunlar;

- Restore etmek ve mevcut olanı onararak kullanmak
- Tarihi kenti ya da yapıyı yeniden inşa etmek,
- Tabula-Rasa anlayışı ile izleri silmek ve yeni bir kent/yapı inşa etmek,
- Kalıntıları korumak, üzerine veya yanına inşa etmektir.

Tarihi kentlerin ve kültür varlıklarının toplumlar için yüklendiği sembolik anlamlar, savaş sonrası yeni politik ortamlar, barınma gibi temel ihtiyaçlar savaşla tahrip olan kentlerin ve kültür varlıklarının çeşitli yaklaşımlarla ele alınmasına neden olmuştur. Ekonomi gibi pratik gerekçeler, politik gerekçeler ya da ulusal gururu korumak gibi sembolik gerekçeler tercihleri belirlemiştir; fakat her kent için o kente özgü stratejiler geliştirilmiştir. Bazı tarihi yerler ya da anıtlar milliyetçilik ve ulusal kimlik gibi değerlerle güçlü bir şekilde ilişkilendirilmiş; savaş sırasında yok olan ya da tahrip olan bu anıtların rehabilitasyonu, geçiş döneminde toplumların manevi duygularını güçlendirmiştir (Calame, 2005, s. 9).

Yaklaşımların biri ya da birkaçı bir arada kullanılmıştır. Bu yaklaşımlar, I. Dünya Savaşı sonrası harap olan kentlere ve kültür varlıklarına dair deneyimlerden daha fazlasına sahip olunmayan; Atina Tüzüğü (1931) dışında kültürel mirasın korunması konusunda uluslararası düzeyde kabul gören ve referans olarak kabul edilebilecek çerçeve metinlerin oluşmadığı bir ortamda çıkmıştır⁹⁰. ICOM (1946) ve UNESCO (1945) gibi koruma alanında çalışan uluslararası kurumlar yeni kurulmaya başlamıştı ve mimari miras alanında henüz faaliyet göstermemektedir. II. Dünya Savaşı’nın yarattığı yıkım, bir yandan kentlerin rekonstrüksiyonunun hızla gerçekleştirilirken öte yandan daha etkili uluslararası organizasyonlara ve kültürel mirasın korunması ve restorasyonu için uluslararası düzenlemelere olan ihtiyacı dünyaya göstermiştir.

Avrupa örnekleri savaşın ardından kentsel rekonstrüksiyon süreçlerine ve tercihlerine dair önemli dersler sunmaktadır. Devlet yönetimleri, devletin kurumları ve kurumsal işleyişleri, demokratik düzenleri oturmuştur. Milliyetçilikle ilişkili savaşlarını

⁹⁰ Mimari koruma tarihi hakkında bilgi edinmek için Jokilehto (1999) incelenebilir.

geçmişte vermiş; ulus anlayışları güçlenmiştir. Savaş sonrası politik ortam kentsel rekonstrüksiyon süreçlerini ve tercihlerini etkilemiş; uygulamalar çağdaş koruma kuramının temellerinin atıldığı ve uluslararası görüş birliğinin arandığı bir dönemde gerçekleştirilmiştir. Ancak tartışmalar kentleri bir mücadele alanı haline getirmemiş; kentlerin ve kültür varlıklarının hangi müdahale yaklaşımları ile ele alınacağı konusuna odaklanmıştır. Gerekğinde de hızlıca ilgili kurumların etkinliği arttırılmış ya da yeni kamu birimleri oluşturulmuştur.

Bu bağlamda akla bazı sorular gelmektedir. Yeni savaşların yaşandığı Lübnan ve Bosna-Hersek gibi ülkeleri bunlardan farklı kılan nedir? Çatışmalar sırasında kültür varlıkları neden hedef alınmaktadır? Uluslararası yasal düzenlemeler çatışma sırasında kültür varlıklarını korumaya yetebilmekte midir? Çatışma sonrasında ne tür koruma sorunları ortaya çıkmaktadır? İyileşme süreçleri nasıl işlemekte, bu süreçleri neler etkilemektedir? Kentler yeniden yaşanır hale getirilirken hangi yaklaşımlar tercih edilmekte; tercihleri neler belirlemektedir? Kültür varlıklarına nasıl müdahale edilmektedir? Bu müdahaleler kültür varlıklarını nasıl etkilemektedir? Tarihi kentsel doku ne tür değişikliklere uğramakta; iyileşme sürecinde nasıl bir kentsel peyzaj ortaya çıkmaktadır?

Bu çalışma kapsamında savaşlarda ve silahlı çatışmalarda hedef alınan kültür varlıklarının ve tarihi kentsel alanların savaş sonrası yeniden inşa süreçleri araştırılmıştır. Savaş sonrası iyileşme çalışmalarını yaklaşık 30 yıldır farklı yaklaşımlarla sürdüren Lübnan/Beyrut ve Bosna-Hersek/Saraybosna örnekleri incelenmiş; yukarıdaki soruların cevapları aranmıştır. Buna göre; tarihi kentsel alanların ve kültür varlıklarının iyileşme süreciyle bütünleştirilmesinin iki yönü dikkat çekicidir.

Birincisi, 4. Bölüm'de ayrıntılandırıldığı üzere yönetim ve uygulama süreçlerinin teknik yönüdür. Bunlar nüfus yönetimi; mülkiyet yönetimi; yasal alt yapının oluşturulması; kurumsal alt yapının oluşturulması; paydaşların belirlenmesi ve sürece katılımı; finansal imkânların tespiti ve geliştirilmesi; ön araştırma, projelendirme ve uygulama süreçlerinin başarılı yönetimini kapsar. İyileşme sürecinin sonuçlarını, kentsel rekonstrüksiyonun tarihi kentsel dokuya etkisini belirler.

İkincisi ise teknik yönünün dışında kalan semiyolojik (göstergebilim) ve fenomenolojik (görüngübilim) yönüdür. Silahlı çatışma sonrası politik, sosyolojik,

psikolojik vb. koşullar tarihi kentlere müdahale yaklaşımlarını etkiler; miras algısını değiştirir. Mimarlık, koruma ve planlama alanından uzmanlar kültür varlıklarının ve tarihi kentsel alanların fiziksel olarak iyileştirilmesi için ideal koşulları ve yöntemleri arar. Çalışmalar genellikle bu konuya odaklanır fakat fenomenolojiye bakan yönüyle fiziksel dünyanın -ve kültür varlıklarının- farklı kesimler için değişen ya da değiştirilmek istenen algısı savaş sonrası tarihi kentsel alanlara müdahale yaklaşımlarında -koruma adı altında- yeni durumlar ortaya çıkarmaktadır. Tarihi kentleri birer mücadele alanı haline getirmektedir.

Bu bölümde savaş sonrası Lübnan/Beyrut ve Bosna-Hersek/Saraybosna örnekleri üzerinden yeni savaşların yaşandığı bölgeler için iyileşme süreçleri bu iki yönüyle değerlendirilecek ve tartışılacaktır.

5.1 Kültürel Mirasın Korunmasında Yönetim-Uygulama Süreçlerinin Değerlendirilmesi ve Silahlı Çatışma Bölgeleri için Öneriler

Çatışma sonrası kültür varlıklarının ve tarihi kentsel alanların korunmasında yönetsel sorunların çözüme kavuşturulması ülkelerin çatışma sonrası durumlarına bağlı olarak yıllarca sürmektedir. İyileşme sürecinde fiziksel tahribatın giderilmesi ve yönetim problemlerinin çözümü eş zamanlı sürdürülmeye çalışılsa da fiziksel tahribatın giderilmesine yönelik çalışmaları daha hızlı gerçekleştirme arzusu öne çıkmaktadır. Projelendirme ve uygulama süreçlerinde ortaya çıkan sorunların temelinde ise genellikle yönetim sorunlarının çözülememesi ya da uygulama süreçlerinin yönetim sorunları giderilmeden başlatılması yatmaktadır. Sıcak çatışma ortamının durulmasıyla başlayan çalışmalar onlarca yıl sürebilmektedir. Çalışmaların başlaması ve sağlıklı sürdürülmesi için şüphesiz ilk koşul güvenli ortamın sağlanmasıdır. Bu hem projelendirme ve uygulama süreçlerinin başlatılması için hem de geri dönenlerin, koruma uygulamalarında çalışan işçilerin, onarılan/yeniden inşa edilen kültür varlıklarının saldırıya uğramaması için gereklidir. Bu bölümde Beyrut ve Saraybosna üzerinden çatışma bölgeleri için kültürel mirasın korunmasında yönetim, projelendirme ve uygulama süreçlerinin değerlendirmesi yapılacaktır.

- Nüfus hareketleri

Silahlı çatışmalarda nüfus hareketleriyle çoklu-etnik yapı yeniden kurulamamakta; sosyal ve kentsel peyzaj değişmektedir. Kentlerin fiziksel yapısı, ekonomik yapısı,

sosyo-kültürel yapısı neredeyse bütünüyle değişmekte; ortaya yeni bir kent biçimlenmesi çıkmaktadır. Bu da kültürel çeşitliliğin ve sürekliliğin sağlanması, kültür varlıklarının korunması için tehditler oluşturmaktadır. Lübnan ve Bosna-Hersek örneklerinde görüldüğü üzere yeni savaşların tehdit ettiği ülkelerde coğrafi sınırlarda değişiklik olmasa bile somut olmayan sınırlar ve bariyerler ortaya çıkabilmektedir. Beyrut'ta ve Saraybosna'da görünmez sınırlarla bölünmüş bir kentsel çevre oluşmuştur. Kentin sosyal ve fiziksel peyzajındaki değişim zihinsel algıları etkilemiştir. Ötekinin alanında gezmek güvende olmama hissi vermeye başlamıştır. Savaşla birlikte başlayan çatışmalı durum savaş sonrasında kentsel müdahalelerle ve etno-ulusal kimliği tanımlayan kültür varlıklarına karşı tutumlarla politik ve ekonomik kazanımları sağlamlaştırmayı amaçlamıştır fakat savaşla büyük ölçüde kaybolan bir arada yaşama kültürünü tehdit etmeye devam etmiştir. Bir etnik veya dini gruba ait olup bir başkasının bölgesinde kalan kültür varlıkları mülk sahiplerini veya kullanıcılarını yitirmeleri nedeniyle tahrip olmaya devam etmiştir. Kültür varlıklarını korumaya veya yeniden inşa etmeye yönelik müdahaleler tahrip olmalarına müsaade etmek kadar gruplar için tehdit edici algılanmaktadır.

Beyrut'ta ve Saraybosna'da savaşla birlikte demografik yapıdaki değişim, savaş sürecinde ve sonrasında kent yönetimleri tarafından kontrol edilmeye çalışılmıştır. Afet halinin yarattığı sorunlar, anlık çözümlerle giderilmeye çalışılmıştır. Kaçak yapılaşmalar ve işgaller ortaya çıkmıştır. İşgaller, savaştan kaçan sivillerin barınma ve güvenlik gibi kaygıları sonucu bireysel tercihleriyle ya da politik aktörlerin ve çatışma dönemi liderlerinin kontrolünde planlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Çatışmalar sırasında terkedilen konutlar ve boş araziler göçle gelenlerin barınması için ya da savaş sonrasında nüfus üstünlüğünün elde tutulması, savaş dönemi kazanımlarının sürdürülmesi için gerekli görülmüştür. Bu bakımdan Beyrut'ta ve Saraybosna'da yeniden inşa ve iyileşme sürecinde, kültür varlıklarını koruma çalışmalarında yasa dışı kullanıcılarla, politikacılarla ve grup liderleriyle, yasal hak sahipleriyle, yatırımcılarla uzlaşa sağlamak başlıca sorunlardan olmuştur. Fiziksel müdahaleler için uzlaşa arayışı olsa da sosyal dokuda geri döndürülemez değişimler meydana gelmiştir.

Din, mezhep, etnisite gibi kimlik formları ile belirginleşen bölünmelerin yanı sıra yerli-yabancı, kırsal-kentsel, taşralı-şehirli gibi ayrımlar da oluşmaya başlamıştır. Bu ayrım göçlere bağlı olarak savaş olmasa da gelişebilir fakat savaşlar/silahlı çatışmalar uzun yıllarda gerçekleşebilecek bu süreçleri birkaç yıl gibi kısa bir zaman diliminde

gerçeklemesine neden olmaktadır. Sosyal ve demografik dokunun değişimi, kültür varlıklarının yanlış kullanım, kötü onarım, bilinçli yıkım gibi müdahalelerle tahrip edilmesinin yanında aidiyet duygusu ve kültür varlıklarını sahiplenme konusundaki hassasiyetlerin değişmesini de sağlamıştır.

- *Mülkiyet yönetimi*

Savaş sonrası mülkiyet sorunları ülkelerin mülkleri yönetim biçimlerine, mülkiyet ile ilgili yasal tanımlamalarına, çatışması sonrası yönetim politikalarına göre değişmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin şeffaf ve güçlü bir mülkiyet kayıt sisteminin olmaması, uluslararası kurumların çatışma sonrası sürece katılımlarının düşük olması durumunda ise mülkiyet haklarının korunması zorlaşmaktadır. Bu durum özellikle yeni savaşların yaşandığı bölgelerde gözlenmektedir. Gücü elinde tutan kesimler, iyileşme sürecinde mülkiyet haklarının iadesi konusunda çözüme yanaşmadıkları gibi mevcut kayıtları hem çatışmalı dönemde hem de sonrasında bilinçli ve sistematik bir şekilde yok etmeye çalışmaktadır. Arşiv kayıtlarının tahrip olması, tarihi kentsel alanların bölünmüş mülkiyet yapısı, savaş sonrası yönetim sorunları ve politik engellemelerle birlikte daha karmaşık bir hal almaktadır.

Beyrut Merkez Bölgesi'nin yeniden inşası için mülkiyet sorunları, özel sektör eliyle kamulaştırma yapılmasını sağlayan bir yöntemle çözülmeye çalışılmıştır. Lübnan Devleti'nin zor koşulları altında uygulamayı tercih ettiği yöntem, büyük çaplı inşaat uygulamalarının gerçekleştirilmesinde hızlı ve etkili olmuştur. Buna karşılık diğer yönetim araçları yeterince güçlü olmadığından BMB'nin sosyal ve fiziksel dokusunu büyük ölçüde değiştirmiştir. Mülkiyet sorunlarının çözüm yöntemi ve savaş sonrası planlama anlayışının sonucu olarak ada-parcel, yol-sokak, yapı-çevre, kamusal alan-özel alan ilişkileri neredeyse tamamen değişmiştir; BMB'nin gettolaşmasına yol açmıştır. Bosna-Hersek'te ise mülkiyet hakları Dayton Anlaşması kapsamında güvence altına alınmış fakat yönetimler ve halklar mülkiyet haklarının iadesine ve geri dönüşlerin sağlanmasına direnç göstermiştir. Sorunların çözüme kavuşturulması yıllar sürmüştür; bugün bile işgal edilen mülklerin iadesi konusunda yargı süreçleri devam etmektedir. Saraybosna'da kamulaştırma-özelleştirme süreçleri Beyrut'takinden farklı yürütülmüştür. Yugoslavya Devleti'nin sosyalizme dayanan devlet düzeni, savaştan sonra değişerek liberal modeller tercih edilmiştir. 2000'li yılların başından itibaren özel sektörün etkinliği artmış; teşvik edici düzenlemelerle hızını arttırmıştır. Yeniden inşa sürecinin hızlandırılması ve kaynakların üretilmesi için özelleştirmeler ön plana

çıkmiştir. Kamulaştırmalar, servis hizmetlerini sağlamak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Kamu gelirlerinin artırılması, kamu ihtiyaçlarının giderilmesi, borçların ödenmesi, devletin yükünün hafifletilmesini sağlamıştır. Kamu mülkiyetinde olan kültür varlıkları özelleştirilerek gelir elde edilmiş ve onarımları sağlanmıştır fakat mülkiyet devri, kullanım izinleri konularındaki sorunlar, sürecin yavaş ilerlemesini ve koruma önlemlerinin uygulanmasını da zorlaştırmıştır. Mülkiyet durumu değişmiş olsa bile koruma alanı sınırları içerisinde yasal araçlar Beyrut örneğine göre daha iyi kullanıldığından tarihi kentsel dokuyu bütünüyle değiştirecek müdahaleler olmamıştır. Koruma alanının komşuluğunda ya da kent çeperlerinde kalan kültür varlıklarının ise tahribatının önüne geçilememiştir. Yönetimlerin sunduğu teşviklerle yeni yapı inşaatları hızlanmış; kullanıcılarını kaybeden ve tahrip olan yapıların daha fazla baskı altında kalmasına neden olmuştur. Beyrut'taki gibi bir gettolaşmadan söz edilemese de rant baskısı ve Körfez ülkelerinde yaşanan krizlerden kaynaklanan sıcak para akışıyla kültür varlıkları Beyrut'taki gibi baskı altında kalmaya başlamıştır.

Lübnan ve Bosna-Hersek örneklerinde görüldüğü üzere iyileşme sürecinde kentsel arazilerin (gayrimenkul kaynaklarının) kullanımı, yönetimi ve mülkiyet haklarının güvence altına alınması kentsel rekonstrüksiyon çalışmaları için stratejik bir bileşendir. Mülkiyet yönetiminin sağlanması ve haklarının korunması için yasal düzenlemelerin yapılması, planlama ve uygulama süreçlerinde kontrolünün sağlanması için aşağıda sıralanan hususlara dikkat edilmelidir. Hangi modeller tercih edilirse edilsin kültür varlıklarına etkisi baştan düşünülerek planlanmalıdır.

- Söz konusu çatışma bölgelerinde arsa spekülasyonları hem çatışma döneminde hem de sonrasında artmaktadır. Gayrimenkul yönetimi ile kentsel rekonstrüksiyon için finansal kaynak sağlanırken spekülasyonların önüne geçilmelidir. Böylece tarihi kentsel dokunun bozulmasına ve kültür varlıklarının tahribatına engel olunabilir. Bunun için gayrimenkul sektörünün geliştirilmesiyle arazi kullanım koşullarının birlikte planlanması gerekmektedir. Mülkiyet durumunun belirlenmesi, tarihi kentsel doku dikkate alınarak mülkiyet koşullarına uygun müdahale yöntemlerinin geliştirilmesi gerekmektedir.
- Kentlerin bilgi ve teknoloji alt yapısının gelişmişliğine ya da arşiv kayıtlarını tutma kabiliyetlerine göre mülkiyet durumlarını bildiren belgeler olabilir. Bu belgeler yok olmuş, tahrip olmuş olabilir veya tartışmalı olabilir. Mülkiyet

durumuna dair resmi ve kesin kanıtlar olmadığında kredi ya da hibe desteklerinin sağlanmasında zorluklar yaşanmaktadır. Arsa anlaşmazlıklarının giderilmesi, kredi imkânlarına erişim, sosyal kalkınmayı sağlayacak imkânların sunulması savaş sonrasında kültür varlıklarına yönelik tehditlerin ortadan kalkması ve kültürün yeniden inşa çalışmalarının bir parçası olması için gereklidir. Bu yüzden hem mülkiyet hakları korunmalı hem de savaş nedeniyle izinsiz yerleşimcileri gözetim çözüm yöntemleri geliştirilmelidir.

- Kredi ve hibe destekleri, vergi muafiyetleri, kira yardımları, üretimi teşvik edecek arsa veya ihtiyacı karşılayacak konut takas modelleri gibi kullanılagelen başlıca yöntemler toplumların ve devletlerin kendi koşullarına ve imkânlarına göre geliştirilebilmektedir. Kredi ve hibe destekleri gibi doğrudan destekler tarihi yapının sahibine ya da kar amacı gütmeyen kuruluşlara onarım için verilebilmektedir. Bunun yanında uygulamayı gerçekleştirecek ya da malzeme temininde bulunacak firmalara aktarılabilir. Vergi muafiyetleri ile devletler mülk sahiplerine veya özel sektöre kültür varlıklarını korumaya yönelik katkıları karşılığında dolaylı destekler verebilmektedir. Bu türden doğrudan veya dolaylı destekler kısıtlı kalmakta ve bütün kültür varlıklarını koruma ve onarım ihtiyaçlarını karşılayamamaktadır fakat korumayı teşvik edici ve rant baskısını hafifletici etkisi olduğu söylenebilir.
- Örneklerde de görüldüğü üzere kalkınmaya dayalı inşa çalışmaları için gayrimenkul geliştiricilerine imtiyazlar verilmesi kullanılan bir modeldir. Alt yapı ve ulaşım imkânlarının sağlanması için gayrimenkul gelişimi desteklenmekte ve finansal kaynak temin edilmektedir. Bu model tarihi kentsel alanlarda uygulanırsa rant baskısı altında kalan kültür varlıklarının ve kentsel dokunun tahribatını hızlandırmaktadır. Ayrıca kentsel alanların işlevlerinin değiştirilmesi, kat sayılarının artırılması, sosyal dokunun bozulması gibi sonuçlar vermektedir. Buna karşılık yeniden inşa çalışmalarıyla değer kazanan diğer gayrimenkullerin gelirleri ya da değer artışı kültürel mirasın korunmasında/yeniden inşasında kaynak olarak kullanılabilir.
- Tarihi yapıların korunması için mülkiyet sorunlarını çözmeye geliştirme hakkının devredilmesi gibi yöntemler kullanılabilir. Kültür varlığının mülkiyetini elinde tutan hak sahibi ile kentin farklı bir bölgesinde arsa gibi

gayrimenkule sahip olan bir geliştirici arasında mülkiyet transferi gerçekleştirilebilir. Böylece hem rant temelli kasıtlı tahribatların önüne geçilebilir hem de koruma maliyeti farklı kesimlere paylaştırılabilir.

- ***Yasal düzenlemeler***

Savaşların ardından ülkelerin mevzuatlarını yeniden ele alması ve afet durumunu ortadan kaldıracak şekilde gerekli yasal ve yönetsel düzenlemeleri yapmaları gerekmektedir. Yeni savaşların yaşandığı genç devletler çatışmalı ve belirsiz süreçleri geçen yüz yıl içinde sıklıkla yaşadıklarından yasal araçları zayıf kalmıştır. Lübnan'da ve Bosna-Hersek'te koruma yasaları, savaş sonrası kültür varlıklarını koruma olanaklarını geliştirmekte ve kontrol etmekte yeterli olamamıştır. Koruma yasalarının gelişim süreci savaşlarla kesintiye uğramış; savaş sonrasında ise geliştirilmesine ya da yeniden düzenlenmesine yönelik adımlar atılmıştır.

Bosna-Hersek'te mimari yapıların kültür varlığı niteliği taşıdığına dair farkındalığın arttığı, belgeleme ve özellikle anıtsal yapıları kayıt altına alma çalışmalarının başladığı 1950-70'li yıllarda Lübnan bölgesel gerilimler yaşamıştır. 1980'li yıllara gelindiğinde Bosna-Hersek'te yasal ve kurumsal alt yapı gelişkin bir düzeye ulaşmış; önemli anıtsal yapılar belgelenmiş ve yasal koruma altına alınmışken, Lübnan'da savaş devam etmekteydi. 1990'lı yıllarda Beyrut'un yeniden inşası için çalışmalar başladığında kültür varlıklarını tespit çalışmaları başlamış fakat yasal boşluklar kültür varlıklarını koruma altına almaya yetmemiştir. Aynı yıllarda Bosna-Hersek'te kültür varlıklarının bilinçli yok edilmesi, barış sürecinde kültür varlıklarının onarımını ve yeniden inşasını planlamayı gerektirmiştir. Savaş sonrasında kurulan kaotik yönetim yapısına ve yasal sorunlara rağmen Bosna-Hersek'te kültür varlıklarının korunmasına yönelik yasal çerçeve oluşturma süreci Lübnan'dakinden başarılı olmuştur.

Lübnan'da koruma yasaları, yeniden inşa çalışmalarını hızlandıran inşaat kanunları ve diğer yasalar gibi kolayca meclisten geçirilmemiştir. Koruma yasalarının gelişimi Osmanlı Dönemi'ne dayansa da işlevsel bir koruma yasasının varlığından bugün bile söz edilememektedir. Buna bağlı olarak kültür varlıkları, gelişim baskısı altında hızla yok olmaya devam etmektedir. 2000'li yılların başında başlayan yasal düzenlemelere yönelik çalışmalarda henüz mesafe kat edilememiş olması, yasal düzenleme sürecinin yıkımların gerçekleşmesi için zaman kazanmanın bir yolu olarak görüldüğünü göstermektedir.

Bosna-Hersek örneğinde, Dayton Anlaşması'yla kültür varlıklarının ulusal düzeyde korunmasını amaçlayan Ek 8'in sözleşme metnine eklenmesi ve Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu'nun kurulması, bölünmüş idari yapıya rağmen ulusal düzeyde kültür varlıklarını koruma altına alma imkânı sağlamıştır. Savaştan sonraki yıllarda kültür varlıklarını koruma altına alma konusunda tek bağlayıcı yasal metin -oldukça genel bir çerçeve çizmesine rağmen- Ek 8 olmuş; entiteler ve kantonlar düzeyindeki düzenlemeler de bu çerçeve ile uyumlaştırılmıştır. Ek 8'in uygulanması ve uyumlaştırma süreci uluslararası baskılarla ve uzun bir zaman dilimine yayılarak gerçekleşebilmiştir. Korumaya ilişkin yasal ve yönetsel sorunlar devam etmektedir (Bölüm 4.1), fakat 2002'den itibaren kurumsal yapıların, çalışma ilkelerinin, planlama araçlarının, yasal çerçevenin oluşturulabildiği ve yürütme ile ilgili zorluklara rağmen koruma süreçlerinin işletilebildiği görülmektedir. Saraybosna Kantonu için çıkarılan koruma yasası kantonal kurumlara sorumluluklar yüklemekte; getirdiği düzenlemeler kültürel mirasın korunmasında ve bozulmayı önleyici tedbirlerin alınmasında etkili olmaktadır. Buna karşılık, yasanın öngördüğü koruma, denetim, bütçe ve finansman gibi konularda kanton kurumlarının zayıf olması yasanın işlerliğini zayıflatmaktadır. Yasa, para cezalarının tanımlanması gibi konularda ayrıntılı tanımlamalar yaparken koruma ve müdahale yaklaşımlarının tanımlanması gibi önemli konularda açıklayıcı olamamıştır. Saraybosna'da kent ölçekli planlama yasalarının kültür varlıklarını dikkate alması ve imar planlarında köklü değişiklikler yapılmaması kültür varlıklarının gelişim baskısı altında kalmasını önlemeye yardımcı olmuştur.

Benzer çatışma bölgeleri için iyileşme sürecinin en önemli adımlarından biri yasal ve kurumsal çerçevelerin işlerliği için gerekli düzenlemelerin yapılmasıdır. Her ülkenin savaş öncesinde kendi yasal ve kurumsal düzeni bulursa da bu düzen kültür varlıklarının korunması ile ilgili problemleri barındırabilmektedir. Problemler tespit edilmeli, korumaya ilişkin gerekli yasal alt yapı hazırlanmalı, iyileşme sürecini sürdürülebilir kılmak için bütüncül olarak ilgilenen kurumlar teşekkül ettirilmelidir. Kültür varlıkları ile ilişkilenen kurumların oluşturulması ve kültürün sürecin önemli bileşenlerinden biri olarak kabul edilmesi çok önemlidir.

- Finansman yönetimi

Savaş gibi büyük ölçekli yıkım yaratan olaylar ülkelerin öz kaynaklarıyla gideremeyecekleri hasarlar yaratmaktadır. Ülkelerin finansman akışı ve yönetimi her

ülkenin savaş sonrası ortamına göre şekillenmekte ve birçok sorunu beraberinde getirmektedir.

Beyrut ve Saraybosna için finansman ihtiyacı kamu, özel sektör, sivil toplum ve bireysel kaynaklardan temin edilmiştir. Bu kaynakların önemli bölümünü ise krediler, yatırımlar, hibe ve bağışlar gibi dış kaynaklar oluşturmuştur. Çatışma bölgelerine dış kaynaklar ticari, politik ya da ideolojik kazanç ve insani yardım gibi amaçlarla aktarılmaktadır. Finansörün kentsel dokuya ve kültür varlıklarına etkileri Beyrut'ta ve Saraybosna'da benzer sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Kaynak sunanlara tanınan imtiyazlar, sürecin hızlı işletilmesi için etkili olmaktadır. Öte yandan kültür varlıklarına ve tarihi kentsel dokuya müdahale yaklaşımlarını etkilemekte ve toplumların çeşitli kesimlerinde rahatsızlık uyandırmaktadır.

Beyrut ve Saraybosna'da kültür varlıkları gayrimenkul değerlendirme yöntemleriyle ve geliştirme haklarının devri gibi yöntemlerle onarılmıştır. Bu yöntem BMB'deki kültür varlıklarının onarımı, korunması ve BMB'deki alt yapı hizmetlerinin sağlanması için tercih edilmiştir. İyileşme süreci için hızlı ve etkili bir yöntem olmasına karşılık pazar odaklı ve ticari kazanım beklentisiyle yürütüldüğünden, kültür varlıklarının özel sektör ve getiri baskısı altında kalmasına yol açmıştır. Az katlı yapılar yıkılarak yerlerine çok katlı yeni yapılar inşa edilmiş; tutulan az katlı yapıların kat adedi arttırılmış ya da binaların altına kat inilmiş; böylece toplam inşaat alanı savaş öncesi durumuna göre birkaç misline çıkmıştır. Bu baskı korumaya yönelik diğer araçlarla desteklenemediğinden kentin diğer bölgelerine de yayılmış; uygulamalarla sadece BMB'nin tarihi dokusu değiştirilmemiş, Beyrut genelinde kültür varlıklarını tehdit altına almıştır. Saraybosna'da finansman etkisi tarihi kentin koruma alanı sınırları içerisinde sınırlı ölçekte gerçekleşmiştir fakat 2010'lu yıllardan itibaren Körfez ülkelerinden gelen sermaye akışı ile benzer bir süreç Saraybosna'da da gözlenmeye başlamıştır.

Finans sağlayıcılarının ajandaları ve iyileşme süreci, savaşı yaşayan toplumların beklentileriyle örtüşmeyebilmektedir. Kültürel mirasın korunması ve savaş sonrası iyileşme sürecine katılımı, toplumların ihtiyaçlarının veya finansörün taleplerinin yanında ikincil problem olarak görülebilmektedir. Lübnan'da toplumlar ekonomik sorunlarının üstesinden gelmek, iyileşme sürecinde maddi kazançlarını arttırmayı hedeflemiştir. Devlet ise Beyrut'un bölge için yeniden önemli bir stratejik merkez olmasını amaçlamıştır. Bosna-Hersek'te ise çatışmanın kültürel miras ve özellikle dini

yapılar üzerinden yürütülmesi, toplumların bu yapıların onarımı ve yeniden inşasına yönelik gayretlerini arttırmıştır. Kaybettikleri kültür varlıklarını geri kazanmak için maddi ve manevi büyük çaba göstermişlerdir.

Finans kaynakları hem Lübnan'da hem de Bosna-Hersek'te anıtsal nitelikli yapılara, dini yapılara, ticari ya da politik getirisi yüksek yapılara odaklanmıştır. Onarım için tercih edilen kültür varlıklarının seçimi ve müdahale biçimleri, zaman zaman kültürel mirası dini, etnik, politik düzeylere indirgemıştır. Finansörün ve müdahaleyi talep eden kesimlerin ideolojik, dini, milli, etnik düşüncelerinin etkisi, kamu yapılarına ve dini yapılara müdahalelerde belirginleşmektedir. Finansörün kimliği ile onarımı/rekonstrüksiyonu yapılacak kültür varlığının temsil ettiği kimlik arasındaki bağ, kültür varlıklarına ve kentsel dokuya müdahale yaklaşımlarını etkilemektedir. Kimlikle aidiyeti güçlü ve tek bir kaynaktan gelen finansman söz konusu olduğunda ideolojik, dini, milli, etnik düşüncelerin etkisi artmaktadır. Savaş döneminin mücadeleleri kentsel dokuya ve kültür varlıklarına fiziksel müdahaleler üzerinden devam etmekte; toplumsal mücadeleleri teşvik etmektedir. Yeni ve yüksek çan kulelerinin, minarelerin yapılması; tarihi yapılar için uygun olmayan eklemelerin yapılması ya da bazı özgün değerlerin kaldırılması; finansörün tercih ettiği mimari üsluptaki yeni yapıların inşası ya da yeni dini yapıların sayısının artırılması gibi müdahalelerle kentsel doku üzerinden devam eden mücadeleleri desteklemektedir. Uygulamalar için finansmanın, bir havuzdan üzerinde uzlaşılan yapılara pay edilerek harcanması ise daha makul bir yaklaşım olarak tercih edilmektedir fakat toplumsal tartışmaları dindirmeye yetmemektedir.

Restorasyonu gerçekleştirilen konut işlevli kültür varlıklarının sayısı hem Beyrut'ta hem de Saraybosna'da oldukça azdır. Yerel imkânlar özel konutların restorasyonuna olanak vermez iken uluslararası kuruluşlar ise özel konutların restorasyonunu mülkiyet sorunları nedeniyle karmaşık ve maliyetli bulmaktadır. Görünürlüğü yüksek anıtsal nitelikli yapılar öncelikle tercih edilmekte; insani yardım kapsamında verilen finansal katkı, savaşın hemen ardından temel barınma ihtiyaçlarını sağlamaya ve onarım için malzeme tedarik etmeye yönelik olmaktadır. Oysa Beyrut ve Saraybosna farklı tarihsel dönemlerde; kâgir, ahşap, betonarme gibi çeşitli yapı sistemleri ve yapı malzemeleri kullanılarak inşa edilmiş büyük bir konut stokuna sahiptir. Kentsel ve kırsal nitelikli yapılar, geleneksel ve modern yapılar; farklı dönem yapıları, farklı mimari üsluplar bir arada bulunmaktadır. Bu yapıların korunması için bütüncül bir plan yapılmadığı gibi

korunması için gerekli yasal ve yönetsel araçlar da iyi işletilmemekte ve gereken çaba gösterilmemektedir. Konut yapılarının savaşın ardından sosyal ve kültürel yaşamın dinamiklerini yeniden canlandırması bakımından önemi ve sayısal çoğunluğu dikkate alındığında, sağlanan finans desteğinin yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Konutların yok olması veya tahrip olmaya devam etmesi, kaçak konutların inşa edilmesi, yeni yapı inşaatlarının ölçek bakımından geleneksel dokuya aykırı olması kentsel dokunun bozulmasında etkili olmuştur.

Beyrut'ta ve Saraybosna'da iyileşme sürecinde kentsel dokuya ticari, ideolojik, politik kazanç beklentisiyle gerçekleştirilen müdahaleler peyzajı sembolik olarak yeniden şekillendirirken kentsel dokunun ve kültür varlıklarının özgünlüklerinde ve bütünlüklerinde kayıplar ortaya çıkarmıştır. Özellikle Bosna-Hersek'te kentsel alanlar finansörlerin ve yerel toplumların inanç, etnisite, politika gibi gündemleri doğrultusunda yarıştıkları alanlara dönüşmüştür. Dış finans kaynakları kalkınma çabalarını destekleyici olsa bile doğru yönetilmediği zaman iyileşme süreci bağımsızlık için bir tehdit olarak görülebilmektedir. Ayrıca etno-ulusal ve etno-dinsel ayrışmaları körükleyici bir ortam yaratılmasına da neden olabilmektedir. Finansmanı sağlama ve yönetim sürecinde yaşanan sorunlar kültür varlıklarının özgünlüğünü ve bütünlüğünü olumsuz etkilemiş; kentsel dokudaki etkisinin ve toplumsal bellekteki bağlamının değişmesine neden olmuştur.

Lübnan ve Bosna-Hersek gibi çatışma bölgelerinde iyileşme sürecinin daha az sorunla yönetilebilmesi için finans kaynaklarının tanımlanması ve yönetilmesi gerekmektedir. Finansman yönetimi kamu, özel sektör, sivil toplum ya da bireysel kaynakların yönlendirilmesini, yönetimini ve geliştirilmesini içerir. Yeniden inşa çalışmalarını finanse etmek için kamu ve özel fonların birlikte kullanılması gerekmektedir. Öncelik alt yapı ve konutları rehabilite etmeye yönelik kamu yatırımlarıyla başlamaktadır. Özel sektör yatırımlarını çekmek için kamusal varlıklardan yararlanılması ve teşvikler sağlama yönünde ilerlemektedir. Hükümetler ya da bağışçılar tarafından sağlanan finansal destek, dolaylı olarak ekonomik kalkınmaya ve özel sektör gelişimine katkıda bulunmaktadır. Denetlenebilir ve ön görülebilir özel sektör yatırımlarını da teşvik etmektedir. Bunun için devletler ve uluslararası yatırımcılar kredi ve garanti mekanizmaları geliştirmektedir. Hükümetler de riskleri azaltacak imtiyazlar vererek uzlaşa sağlamaktadır.

Savaş/çatışma sonrası kentsel rekonstrüksiyon çalışmaları başlamadan önce finans kaynakları tanımlanmalı ve fon havuzu oluşturulmalıdır. Merkezi yönetimlerin güçlü/baskın olduğu ülkelerde bu iş ulusal düzeyde bir kurumun gözetiminde gerçekleştirilir. Fakat kriz hali söz konusu olduğundan ve yeniden yapılanmanın aciliyeti, normal prosedürlerin dışına çıkılmasını gerektirebilmektedir. Merkezi yönetimlerin bütçe kararlarını beklememek, olası gecikmelerin önüne geçmek için savaş sonrası yerel yönetimlerin hızla yapılandırılması, süreç yönetimine katılması, fonların verimli ve zamanında kullanılması için kriz koşullarına özel yönetim sistemleri geliştirilmelidir.

- *Paydaş yönetimi*

Silahlı çatışmaların ardından kültür mirasının değerlendirilmesinde ve korunmasında uygulanabilir uluslararası standartların tanımlanması ve araçların gerçekleştirilmesi çok önemlidir. Kamu sektöründen, özel sektörden ve sivil toplum örgütlerinden yerel ve uluslararası aktörler iyileşme sürecinde iş birliği yaparak çalışmalarını yürütmektedir. Paydaşların kabiliyetleri, talepleri ve yaptırım güçleri süreci domine etmekte; kültür varlıklarına yönelik yaklaşımları etkilemektedir. Uluslararası kuruluşlar ve sivil toplum örgütleri sıcak çatışma döneminde kültürel mirasın hasar görmesini ya da bilinçli olarak tahrip edilmesini önlemede; sakin dönemde ise bilinçli müdahalelerle bozulmasını önlemede ve koruma uygulamalarını gerçekleştirme sürecinde önemli rol üstlenmektedir.

Koruma ve planlama her ülke için stratejik bir konudur. Kamunun sürece katılımının sağlanması sürecin sağlıklı yürütülmesi için önemli olsa da kararlar genellikle parlamentolar ve yerel yönetimler tarafından alınmaktadır. Buna bağlı olarak hem Bosna-Hersek'te hem de Lübnan'da profesyonel yaklaşımlar ve politik tercihler arasında bir uzlaşma arandığı anlaşılmaktadır fakat koruma-planlama süreçlerini ve kararlarını paydaşların politik tercihleri, yaptırım güçleri, ekonomik kazanımları etkilemiştir. Lübnan ve Bosna-Hersek örnekleri yönetim biçimlerine, savaş sonrası iyileşme ve kentsel rekonstrüksiyon politikalarına bağlı olarak birbirinden farklı paydaşlar dengesinin -ya da dengesizliğinin- kurulabildiğini göstermektedir. Bosna-Hersek'te yönetimde tanımlanan unsurların, kamu kurumlarının ve dış finansörlerin ve uluslararası uzman kuruluşların baskın olduğu fakat sivil toplumun etkisinin/katkısının yadsınamayacağı paydaşlık söz konusu iken Lübnan'da özel şirketlerin etkili olduğu paydaşlar tablosu ortaya çıkmaktadır. Bosna-Hersek örneği

üst ölçekli yönetim sorunlarına rağmen Lübnan örneğine göre paydaşlar bakımından daha temsil edicidir. Örneklerden anlaşıldığı üzere kamu-özel sektör işbirliğinde kamu sektörü savaşın ardından enkaz kaldırıp hızlıca iyileşme sürecini başlatmak ve kamu hizmeti sunmakla, özel sektör ise finansal kâr potansiyeli ile güdülenmektedir. Buna bağlı olarak -Beyrut örneğinde olduğu gibi- kültür varlıklarının korunması ikincil problem haline gelmektedir.

Lübnan'da ve Bosna-Hersek'te teşvikler, kentlerin/kültür mirasının silahlı çatışmaların ardından onarılmasında, kentsel alt ve üst yapının yeniden inşasında, yaraların sarılıp kentlerin canlandırılmasında önemli rol oynamıştır. Ekonomik büyümeyi ve özel sektör gelişimini olumlu etkilemiştir. Buna karşılık teşviklerle birlikte bu alanlarda koruma amaçlı imar ve yönetim planlarının hazırlanması/revize edilmesi, tarihi yapılara fiziksel müdahalelerin kontrol edilmesi ve uzman kişilerden oluşan komisyonlarla sürecin dengeli ve doğru yönetilmesi konusunda zayıf kalındığı söylenebilir. Buna bağlı olarak paydaşlar arasındaki işbirliğinin koruma, bakım-onarım, yönetim gibi sorumlulukları taahhüt etmesi yönünde adımlar atılmış olsa da yapılan düzenlemeler yetki ve yönetimin paylaşımında Lübnan/Beyrut örneğinde özel sektör; Bosna-Hersek/Saraybosna örneğinde finansörleri kamu sektörüne baskın hale getirmiştir.

Özel sektör yatırımcılarının baskın olması sonucu tarihi alanların/yapıların özgünlüğünü korumaya daha az odaklanılmış; yatırım değerini yükseltmek için imajın satılması öncelikli olmuştur. Lübnan ve Bosna-Hersek gibi ekonomisi çökmüş ya da gerileme dönemine girmiş savaş/çatışma bölgelerinde, kültürel miras bileşenlerine sahip olan projeler ilgi uyandırmakta; turizm ve gayrimenkul yatırımlarını teşvik etmekte, orta ve uzun vadede kar getirmektedir. Bosna-Hersek ve Lübnan örnekleri, bu durumun farkında olduğu ve planlama sürecinde buna yönelik adımlar atıldığını göstermektedir. Buna karşılık gayrimenkul yatırımcıları, tarihi eserlerin korunması ile ilgili yasal ve yönetsel kısıtların gayrimenkul sektörünün gelişimini engellediğini düşünmektedir. Kültürel mirasın parasal olmayan değerini ekonomik karşılığı olan bir parasal değere çevirmek zordur. Bu yüzden korumaya yönelik düzenlemeler ekonomik hedeflere ulaşma ihtiyacı ile gerekçelendirilerek esnetilmekte; kültür varlıkları tehdit altında kalmaktadır. Kültür varlıkları ise büyük projelerde imajın satılması için değerli bir pazarlama aracı olarak kullanılmaktadır.

Kamu-özel sektör ortaklığıyla yürütülen çalışmalarda -özellikle Beyrut'ta- belirginleşen bir durum da kültürel alanların/yapıların özelleşmesi ve kamunun erişiminin kısıtlanmasıdır. Toplumun bazı devlet yapılarına erişimi güvenlik gibi gerekçelerle kaçınılmaz olarak kısıtlanmaktadır. Ancak BMB'de düşük kiralarla kullanılabilen konut ve ticaret mekânları, savaş öncesinde toplumun her kesimi tarafından kullanılabilirken kentsel rekonstrüksiyonla soylulaşmış ve -fiziksel bariyer ya da yasal engel olmamasına rağmen- belli profile sahip kullanıcıların ulaşabildiği alanlar olmaya başlamıştır. Saraybosna'daki uygulamalar parsel ve yapı ölçeğinde gerçekleştiğinden Beyrut'taki kadar yaygın ve problematik olmamıştır fakat kültürel alanlar üzerindeki turizm ve yatırımcı baskısı kültür varlıklarını tehdit etmektedir.

Lübnan ve Bosna-Hersek örnekleri, UNESCO gibi uluslararası organizasyonlarla işbirliği olan ve kar amacı gütmeyen sivil toplum örgütlerinin, iş planlama kapasitelerinin arttırılmasıyla ve sürece aktif katılımlarının sağlanmasıyla kültürel mirasa yönelik tehditlerin ortadan kaldırılmasının ya da azaltılmasının mümkün olabileceğini göstermektedir. Koruma çalışmalarına hibe sağlamanın yanında projelerde profesyonel olarak yer alan sivil toplum örgütleri (WHF, CHWB, AKTC vb.) hükümetlerle ortak çalışarak bilgi ve kapasite geliştirme, koruma ve yönetim planlarının geliştirilmesi, yasal ve yönetsel yapının zayıf olduğu bölgelerde uluslararası düzeyde koruma standartlarının belirlenmesi gibi konularda önemli roller üstlenmektedir. Bosna-Hersek ve Lübnan örnekleri, koruma alanından uluslararası uzman kuruluşların sürece katılımı ile koruma süreçlerinin teknik başarısının orantılı olduğunu göstermektedir. Lübnan'da uluslararası örgütlerin katılımı Bosna-Hersek'tekine nazaran daha zayıf olmuştur. Bosna-Hersek'te kültürel mirasa yönelik politik ve çelişkili çözümlerin talep edildiği bir ortamda koruma projelerinin ve uygulamalarının uluslararası tüzüklere, koruma ilke ve tekniklerine uygun gerçekleştirilmesine, çözümlerin geliştirilmesine ve bilgi paylaşımına katkıda bulunmuştur. Bunda savaşın ortaya çıktığı yerin ve zamanın etkili olduğu söylenebilir. Bosna-Hersek savaşı 20'nci yüzyılın son on yılında ve Avrupa'da ortaya çıkmış; gelişmiş ülkeler iyileşme sürecinde etkili rol almıştır. Lübnan gibi birçok Batı Asya ülkesi ise Bosna-Hersek savaşından daha erken tarihlerde yıkım yaşamıştır. Uluslararası paydaşlar ya iyileşme sürecine dâhil olmaya hevesli olmamış ya da kültür varlıklarının korunmasına ilişkin uluslararası refleksler henüz gelişmemiştir. Öte yandan koruma alanındaki uzman kuruluşların etkinliği bütün sorunları çözememiş;

dış paydaşların talepleri ile savaş yaşayan devletlerin sistemleri ve politikaları arasındaki uyumsuzluk, koruma süreçlerinde aksaklıkların yaşanmasına neden olmuştur. Ayrıca Bosna-Hersek'te ve Lübnan'da uluslararası aktörlerin ya da özel sektörün finansal destek sağlamak karşılığında yerelin beklentilerini karşılamayan etkinlikleri yerel uzmanlar ve halk tarafından eleştiri konusu olmaktadır.

Savaş sırasında ve sonrasında yerel kurumların yeniden yapılandırılması kültür varlıkları ile ilişkili süreçlerin yönetimini etkilemektedir. Bosna-Hersek/Saraybosna'da kültür varlıklarıyla ilişkili kurumların savaş öncesi birikiminin, etkinliğinin ve imkânlarının sınırlılığı dikkate alındığında, savaş sonrası yönetim sorunlarına rağmen gerçekleştirilen çalışmalar kültür varlıklarının korunmasında etkili olmuştur. Ülke içerisinde parçalanmış yönetim yapısına ve zayıf yerel yönetimlere rağmen kurumsal yapılanma gerçekleşebilmiş ve korumaya yönelik tedbirler alınabilmiştir. Bosna-Hersek'te uluslararası paydaşların -önceliklerin belirlenmesi gibi konularda- yerel aktörlere göre daha etkili olması tepki alsa da kültür varlıklarına yönelik dengeli kararlar üretilmesinde ve gerçekleştirilmesinde katkıları da olmuştur. Lübnan/Beyrut'ta kültür varlıklarını koruma kurumlarının zayıf olması, sorumluluk alanlarının ağırlıklı olarak arkeolojik kültür varlıkları olması, kent planlama ile ilişkili idari birimlerin bünyesinde yer almaları nedeniyle etkinlikleri zayıf kalmıştır. Hem Bosna-Hersek'te hem de Lübnan'da yerel kurumlar kültür varlıklarının özgünlüğünün korunması, malzeme kullanımı, uygulamaların denetimi, kültür varlıkları için uygun olmayan müdahalelerin engellenmesi gibi koruma konularında etkisiz ve yetersiz kalmıştır.

Sivil toplumun, mülk sahiplerinin, kullanıcıların paydaş olarak süreçte yer alması iyileşmenin önemli koşullarından biridir. Bosna-Hersek/Saraybosna ve Lübnan/Beyrut örneklerinde görüldüğü üzere kültür varlıkları onarılmak ya da yeniden inşa edilmek istense bile koruma girişimleri sonuçsuz kalabilmekte veya süreçte aksamalar olabilmektedir. Mülk sahiplerinin mülklerine geri dönmek istememesi, kullanıcısının barınma gibi ihtiyaçları ya da özel talepleri karşılanana kadar kültür varlığının onarımı için gerekli uygulamalara izin vermemesi, paydaşlar ya da toplumsal kesimler arasında çıkar çatışmasının olması gibi durumlar söz konusu olmaktadır. Lübnan'da asgari yaşam ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanan halk kültür varlıklarını korumak istememektedir. Bosna-Hersek'te bazı kültür varlıklarının koruma-onarım süreçlerinde sivil toplum görev almış; yerel halk onarım süreçlerine

büyük çabalarla, eğitimlerle, finansal yardımlarla katılım sağlayabilmiştir. Profesyonel bir sürecin işletilemediği durumlarda ise yerel halk kendi kültür varlığını ya da inanç yapısını ayağa kaldırmak için bağış toplamış, inşaatında çalışmıştır. Lübnan'da ise özel sektörün baskın olduğu bir süreç yürütülmüştür.

Lübnan'da ve Bosna-Hersek'te toplumların kamu kurumlarına güveni sarsılmış durumdadır. Lübnan'da mezhep gruplarının, Bosna-Hersek'te etnik grupların korumayı kamu kurumlarından ve belediyelerden ziyade kendi topluluklarından ya da dışardaki dostlarından beklemeleri, yozlaşmış ve güçsüz olarak değerlendirdikleri hükümet yapılarına derin güvensizliklerini yansıtmaktadır. Güçlü yönetim yapısına, yasal zemine, deneyime sahip gelişmiş devletlerde kültürel miras korumanın da eklemlendiği iyileşme süreci için kamu, özel sektör ve sivil toplum işbirliğinin başarılı bir şekilde uygulanabilmektedir. Lübnan ve Bosna-Hersek gibi gelişmekte olan ya da geri kalmış, merkezi yönetimleri zayıf ülkelerde çatışma sonrası kültür varlıklarının onarımı, korunması, yönetimi ve tarihi kentlerin yeniden inşası için iş birlikleri yeterli düzeyde sağlanamamaktadır. İşbirlikleri yeniden inşa için fırsat olarak görülmesine ve süreci olumlu etkilemesine rağmen savaş sonrası ekonomik buhran yaşanan bu tür coğrafyalarda soylulaştırma, sınıf farklılıkları yaratma, mülkiyet sorunları yaratma, göçe zorlama, erişebilirlik kısıtlamaları gibi sosyal problemleri de beraberinde getirmektedir. Gelişmiş ülkelere göre bu ülkelerin demokratik yapıları, ekonomileri, yasal ve yönetsel yapıları, kurumsal işleyişleri zayıf kaldığından karar mekanizmaları da sorunlu çalışmaktadır. Koruma uygulamalarının niteliği ise ya düşük olmakta ya da ideolojilerle ve politik kararlarla değiştirilmekte; yok edilmektedir.

Görüldüğü gibi iyileşme sürecinde paydaşların tanımlanması zorlu ve zaman alan bir iştir. Paydaş yönetiminin sağlıklı yürütülebilmesi için birkaç hususa dikkat edilmelidir.

- Fiziksel ve sosyal durumların bir arada düşünülmesi gerekmektedir. Savaş/çatışma öncesine ve sonrasına ait temel toplumsal dinamiklerin, temel değerlerin tanımlanması ve her kesimin katılımı teşvik edilmelidir.
- İyileşme sürecinden doğrudan ve dolaylı etkilenecek ya da sürece katkı sunacak paydaşlar yer alır. Yönetim düzeyindeki karar vericiler, toplumsal grupların liderleri, kamu kurumlarından, akademik ve uzman kurumlardan, yatırımcılardan, bağışçılardan, sivil toplum örgütlerinden, vakıflar ve

derneklerden, mülkiyet sahiplerinden ve kullanıcılardan temsilciler gibi bütün paydaşların görevleri, yetki ve sorumlulukları, talepleri belirlenmelidir.

- Paydaşlar özellikle de karar vericiler, idareciler ve araştırmacılar arasında karşılıklı bilgi, belge ve sorumluluk paylaşımı sağlanmalıdır. Savaş/çatışma döneminde olduğu gibi sonrasında da siyasi mücadeleler devam ettiğinden arşiv malzemeleri güç kaynağı olarak görülmektedir. Kültür varlıklarına zarar verilmesine engel olma veya korunmasına, onarılmasına engel olma arzusuna bağlı olarak kurumlar arası bilgi ve belge paylaşımından kaçınılması koruma alanında çalışan uzmanların yakındığı durumlardandır. Bu sorun tez çalışması kapsamında yapılan araştırmalar sırasında kişisel olarak gözlemlenmiştir. Mesleki işbirliklerinin, profesyonel ortaklıklarının sağlanabilmesi için ortam hazırlanmalıdır.
- Savaş sonrası yapıların ve yerlerin tarihsel ve anısal değerlerine yönelik müdahalede bulunma eğilimi yüksektir. Bu bazen toplumsal baskılarla bazen de politik müdahalelerle gerçekleştirilmektedir. Yerel paydaşların aktif katılımıyla çatışmaya neden olacak ya da toplumsal hoşnutsuzluk yaratacak kararların alınmasına engel olunabilir ya da uzlaşısı aranabilir.
- Taleplerin toplanması, koordinasyon, sürekli iletişim ve uzlaşının sağlanması için sahada yürütülecek çalışmaların yanında dijital platformlar kurulabilir. Paydaşlarla hızlı ve sürekli iletişim sağlanabilir. Sonuçlar, değerlendirmeler, tartışmalar şeffaf bir şekilde yürütülebilir.
- Uygulama sürecine geçildiğinde ise mevcut yönetim organizasyonları yeterliyse yapılandırılarak ve süreci yürütmeye yönelik eksiklikleri giderilerek mekanizmalar çalıştırılabilir. Yeterli değilse merkezi bir yürütme organı, süreci acil durum yetkileriyle yürütür. Çalışmaların acil durum yetkileriyle uzun yıllar yönetilmesi toplumun farklı kesimleri için rahatsızlık uyandırabilmektedir. Başlangıçta merkezi yürütme organı etkin olsa da zamanla idarenin yerel yönetimlere devredilmesi gerektiği çalışma kapsamında yürütülen araştırmalardan edinilmiştir.
- Yeniden inşa çalışmalarının merkezi bir organ tarafından yürütülmemesi durumunda çeşitli düzeylerden çok sayıda kamu kurumu ve özel kuruluşlar sürece katılmaktadır. Politika ve stratejilerin üretimi, uygulamaların

yürütülmesi yerel yönetimlerin kontrolünde ise merkezi yürütme organı destek ve koordinasyon rolünü üstlenmelidir.

- Yarı bağımsız ajanslar ve şirketler aracılığıyla da koruma, yönetim ve uygulama süreçleri yürütülebilmektedir. Bürokratik süreçleri hızlandırmak için belirli bir bölgede çalışmak üzere yetkilendirilmektedirler. Kültürel miras alanında yetkinliğini ispatlamış olması gerekir.

Bu yöntemler çatışmalı bölgenin koşullarına, ihtiyaca ve politik yönetimlere göre belirlenir. Sakin dönemde strateji ve politikaların belirlenmesi, paydaşların ve rollerinin tanımlanmasıyla kamu-özel sektör ortaklıkları kontrollü bir şekilde gerçekleştirilebilir. Yerel yönetimlerin etkin olduğu, karar ve yönetim mekanizmalarının doğru ve hızlı çalıştırılabileceği, uygulamaların denetlenebileceği bir düzen kurulabilir. Özel yetkilere sahip, çeşitli uzmanlık alanlarından uzmanları ve yönetim düzeyinden kişileri barındıran bir birim kurulabilir.

- Ön çalışmalar

Ön çalışmalar sırasında veri toplanarak analizler yapılmakta; buna göre politika ve stratejiler belirlenmektedir. Veri analizleri savaş sonrası genel durumu anlamaya, yerel koşulları ve imkânları belirlemeye yaramaktadır. İhtiyaçların ve önceliklerin belirlenmesinde kaynak sunmaktadır. Kültür varlıklarının haritalanması, savaşın/çatışmanın somut ve somut olmayan kültür varlıkları üzerine etkilerinin araştırılması, kültür varlıklarının hasar tespit ve analizlerinin yapılmasını, kültür endüstrisini canlandırmak için atılması gerekli adımların tespitini, servis ve alt yapı hizmetlerinin temini için gerekenlerin tespiti gibi işleri kapsamaktadır.

Lübnan ve Bosna-Hersek örneklerinde görüldüğü üzere ülkelerin birbirinden farklı anlayışlarla geliştirdiği kültür envanteri fişleri ya da kayıt sistemi bulunmaktadır. Envanter fişleri kendi içinde sistemli olmasına rağmen veriler yetersizdir ve çok az kültür varlığı envantere girebilmiştir. Devletlerin bünyesindeki bakanlıklar, kurumlar, enstitüler, komisyonlar tarafından genellikle 70’li yıllardan itibaren düzenli bir sınıflama yapmak üzere hazırlanmıştır. Kültür varlıkları değer ilişkili kararlara göre ve önem derecelerine göre sınıflandırılmıştır. Bunlar evrensel ve ulusal, bölgesel ya da yerel düzeyde öneme sahip olan anıtlar olarak değerlendirilmiştir. Anıtsal yapıların dışında kalan kültür varlıkları genellikle sınıflamanın dışında kalmıştır. Bilinç düzeyi yüksek ve miras sahiplenme duygusu güçlü toplumların yaşadığı bölgelerde anıtsal

olmayan kültür varlıkları da ayrı bir sınıf olarak değerlendirmeye katılmıştır; fakat bakımsızlık, terk, izinsiz müdahaleler, koruma önlemlerinin yetersiz olması gibi gerekçelerle zaman içerisinde tahrip olmuş veya yok olmuştur.

İyileşme sürecinde çatışma sonrası koşullara ve kültürel mirasın değişen ya da gelişen algısına göre kültür varlıkları envanteri çıkarılmaktadır. Aynı zamanda yapıların hasar durumu tespit edilmeye çalışılmaktadır fakat Beyrut ve Saraybosna örnekleri hasar tespitlerinin yapılması, önceliklerin belirlenmesi ve acil müdahale kararlarının alınması konularında yöntem oluşturulamadığını göstermektedir. Savaş öncesi belgeleme çalışmalarının yetersizliği, yasal durumdaki eksiklikler, savaş sonrasında ortaya çıkan kurumsal ve finansal sorunlar, toplumsal beklentiler bu adımların sağlıklı yürütülememesine neden olmuştur. Beyrut için yapılan belgeleme çalışmaları iyileşme sürecinde koruma adımlarının atılmasında etkili olamamış; hasar tespitlerine ilişkin çalışmalar ise sadece BMB için gerçekleştirilmiştir. Bosna-Hersek'te savaş sonrası tespitler birbirinden bağımsız yürütülmüş; birbirinden farklı ölçek ve niteliklerde değerlendirmeler ortaya çıkmıştır. Saraybosna'da ise BMB'deki nitelikte hasar tespit ve belgeleme çalışması gerçekleştirilmemiştir. Kurum arşivlerinde yapılan araştırmalar sırasında sistematik olmayan savaş sonrası fotoğraflamaların dışında yapısal hasarların tespitine dair belgeye rastlanmamıştır. Kurum çalışanları ise Beyrut'taki gibi hasar tespit durumlarını gösteren belgelerin neden olmadığını bilmediklerini belirtmiştir.

Lübnan/Beyrut ve Bosna-Hersek/Saraybosna örnekleri iyileşme sürecinin başında kapsamları, ölçekleri ve nitelikleri bakımından farklı ve yetersiz olsa da kültür varlıkları için hasar tespitlerinin yapıldığını; kentlerin ihtiyaçlarının tespit edilerek önceliklerin ve hedeflerin belirlendiğini göstermektedir. İhtiyaçlar, öncelikler ve hedeflerin belirlenmesi sürecin nasıl işleyeceğini belirlemiş; stratejik kararların verilmesini sağlamıştır. Beyrut'ta kültür varlıklarının iyileşme sürecine katılması konusunda her ne kadar kentin tarihi ve kültürel değerlerini, hafızasını korumak vurgulansa da ticari kazanç beklentisi öne çıkmıştır. Bosna-Hersek'te ise savaşın kültür varlıkları üzerinden yürütülmesi, kültür varlıklarını koruma yönünde toplumsal taleplerin güçlenmesini sağlamıştır. Kültür varlıkları gayrimenkul değerlendirme aracı olarak görülmemiş; korumayı esas alan yaklaşımlar tercih edilmiştir. Kültür varlıklarının onarımı ve yeniden inşası için araştırmalar yapılmış; planlama yapılmış; finansman aranmıştır. Bu çalışmaların kapsamını genellikle anıtsal yapılar ve dini

yapılar oluşturmuştur. Anıtsal yapılar ve dini yapıların öncelenmesi toplumların moralini yüksek tutmak, iyileşme sürecini teşvik etmek, geri dönüşleri desteklemek için uluslararası toplum tarafından gerekli görölmüştür. Yerel toplumlar da sistematik bir sürecin içinde yer almasa bile kendi imkânları ile dini yapılarını onarmayı ya da yeniden inşa etmeyi öncelikle tercih etmiştir.

Lübnan ve Bosna-Hersek örnekleri örnek çatışma bölgelerinde belgeleme ve arşivleme problemlerinin olduğunu göstermektedir. Taşınır ya da taşınmaz költür varlıkları ile ilgili kapsamlı envanter listelerinin olmayışı ya da sistematik olmayışı, költür varlıklarının önemini, değerini, konumunu, durumunu anlatan kapsamlı verilerinin olmayışı sonraki iyileşme sürecinin sağlıklı yürütölmesinde sorun yaratmaktadır. Bu yüzden silahlı çatışma öncesinde doğal ve költürel mirasa ilişkin hazırlanmış mevcut verilerin derlenmesi çok önemlidir. Mevcut envanter listelerinin, ekonomik ve sosyal verilerin, kentin planlama dinamiklerinin ve engellerin bir araya getirilerek değerlendirilmesi gerekmektedir. Buna göre;

- Tarihi kentsel dokunun bileşenleri olan somut költürel mirasa (anıtlar, dini yapılar, sivil mimari eserler, arkeolojik alanlar, taşınır költür varlıkları, müzeler, kütüphane ve arşivler gibi költürel kurumlar gibi) ilişkin değerlendirmeler yapılmalıdır. Ayrıca toplumsal ve költürel ihtiyaçları tanımlayan somut ve somut olmayan költürel mirasın tanımlanması ve korunması için sosyal araştırmalar yapılmalıdır. Yerliler ve mülteciler için anketler gerçekteştirilerek yere ait olma duygusunu yeniden kuran költür varlıklarının tespiti yapılabilir. Böylece katılımcıların költürel ve tarihi öneme sahip yapılarla birlikte mütevacı sivil yapılarının bile ortadan kaldırıldığı ve harabeye dönen bir kentin geri dönüş sürecine ve restorasyonuna verdiği önem üzerine görüşler toplanabilir. Yıkılan, bozulan peyzajın geri kazanılması ile geri dönüşler desteklenebilir. Somut olmayan költürel mirasın korunması ile költürel ifadelerin çeşitliliği ve költürel kimliğin sürdürölmesi sağlanabilir. Bunun için yerel uzmanların ve toplumsal grupların költürel geleneklerin saptanmasında katkısı sağlanmalıdır.
- Tarihi alanların/yapıların tespit edilmesi, kayıt altına alınmışsa güvenlik önlemlerinin alınması ve durum tespiti yapılarak uygulamaya yönelik öncelikli kararların alınması gerekmektedir. Költür varlıkları kayıt altına alınmamışsa

kayıt altına alınarak korunması için gerekli yasal ve uygulamaya yönelik adımların atılması gerekmektedir.

- Tescilli kültür varlıklarının ve kültür varlığı niteliği taşıyan diğer yapıların/alanların planlar üzerinde haritalanması ve güncellenmesi gerekmektedir. Haritalama çalışmaları yapılmış olsa bile haritalar genellikle yapısal verilerle sınırlı kalmaktadır. Silahlı çatışmalardan/savaşlardan etkilenen bölgelerde nüfus, sosyal, kültürel, ekonomik kaynaklar gibi diğer veriler de coğrafi bilgi sistemlerine entegre edilebilir. Böylece ihtiyaçlar, öncelikler ve imkânlar da haritalandırılarak kapsamlı yaklaşımlar üretilebilir. Bu bilgiler bazı kültür varlıklarının ya da kültürel pratiklerin barış ve huzur ortamını temin etmede önceliğini belirlemek için faydalı olabilir.
- Kültür varlıklarının hasar tespit çalışmaları somut kültür mirasının tamamını içermelidir. Yapısal hasarları ve yapısal olmayan hasarları tanımlayabilecek şekilde tespit ve belgeleme yapılmalıdır. Buna göre hasar kategorileri belirlenerek yapılar için müdahale yaklaşımları belirlenebilir. Bu bağlamda EK F’de sunulan ve silahlı çatışma sonrası belgeleme çalışmaları için kullanılabilecek örnek hasar tespit fişi ve müdahale kategorilerinin belirlenmesine yardımcı olacak örnek tablo kullanılabilir.
- Kültür varlığının toplum için önemi ve önceliği belirlenmeli; onarım/restorasyon/yeniden inşa maliyetlerinin tespiti yapılmalıdır. Maliyet hesapları yapılırken kültür varlığının somut olmayan manevi ve sembolik değerlerinin dikkate alınması ve müdahalelerin buna göre gerçekleştirilmesi gereklidir. Maliyet hesapları yapılırken zaman, finansal imkânlar ve toplumsal öncelikler dikkate alındığında kültür varlıklarının yapım tekniği ve malzeme gibi özelliklerinde özgünlük kaybı olmaksızın korumanın gerçekleştirilmesi de mümkün olmayabilir. Gecikmeler daha büyük kayıplara mal olabilir. Bu bakımdan öncelikler doğrultusunda kültür varlıklarının acil müdahalelerle özgünlüğünün kurtarılabilceği kararlar alınabilir, tercihler yapılabilir.

Lübnan/Beyrut’ta iyileşme süreci özel sektör merkezli yürütüldüğünden zaman planının oluşturulmasında işlerin en kısa sürede tamamlanması ve maksimum kazanç sağlamak etkili olmuştur. Finans kaynakları da bunu sağlamak amacıyla belirlenen program doğrultusunda yönlendirilmiştir. Zaman planında kentsel rekonstrüksiyon

uygulamaları için belirlenen süreler, arkeolojik kazıların uzaması gibi çeşitli aksaklıklara bağlı olarak uzamıştır. Özel sektörün işleri hızlı yürütme arzusu kazılar sırasında sorunlara neden olmuştur. Saraybosna’da ise ne kent ölçeğinde ne de tek yapı ölçeğinde kültür varlıklarının korunabilmesi için zaman planı oluşturulabilmiştir. Bosna-Hersek’te kültür varlıklarını koruma uygulamaları dış finansmana bağımlı olarak sürdürülebilmiştir. Finansman sorunları nedeniyle uygulama süreci için zaman planı yapılamamış; yapılsa bile finansman yetersizliğinden projelendirme ve uygulama süreçleri sekteye uğramıştır. Buna rağmen geçen yirmi beş yılda birçok yapının onarımı gerçekleştirilebilmiştir. Beyrut’ta siyasetçilerin ve kaynak sağlayıcılarının hızlı inşaat ve maddi kazanç arzusu; Saraybosna’ da ise kaynak yetersizliğiyle uzayan normale dönme süreci hızlandırılması için gelen siyasi ve toplumsal baskılar kamu katılımını ve yeterli planlamayı sınırlandırmıştır.

Buna göre;

- Büyük çaplı yeniden inşa ve koruma çalışmalarında zaman planlamasının yapılması ve süreci aksatacak potansiyel risklerin gözetilmesi gerekmektedir. Politik çözümler, ekonomik krizler, maliyetlerin yükselmesi, fon bulunamaması, karar ve yönetim mekanizmalarının hızlı çalışmaması, çalışma yapılan alanda arkeolojik katmanların bulunması, ayrıntılı belgeleme gerektiren yeni izlere rastlanması gibi durumlar programın ötelenmesine neden olabileceği görülmektedir. Süreçteki aksamalar paydaşlar arasında huzursuzluğa neden olmakta, bazı hak sahiplerinin ve yatırımcıların çekilmesine neden olabilmektedir. Bu da uygulamaların sürdürülebilirliğini tehdit etmektedir. Bu yüzden kamu özel sektör ve sivil toplum ortaklığının başarılı yürütülmesi, istikrarsızlığın hâkim olduğu savaş sonrası süreçte risklerin bölüşülmesine yardımcı olur.
- Planlama ve uygulama aşamalarında geri besleme döngüsünün kurulması, gerekli danışmanlıkların alınması gerekmektedir. Zaman planlaması yapılırken her aşamada geri dönüşlerin alınması, karar mekanizmalarını çalıştırmak için gerekli sürelerin tanınması, taleplerin ve önceliklerin belirlenmesi uygulama sırasında ortaya çıkabilecek risklerin azaltılmasına yardımcı olur.

- Savaşın/çatışmanın somut ve somut olmayan kültürel mirasa, kültür endüstrisine ve turizminin üzerine maddi ve manevi etkileri de tanımlanmalı; bunlardan kaynaklanan ekonomik kayıpların tespiti yapılmalıdır.
- Çoğu tarihi kent için turizm yerel halk için başlıca gelir kaynaklarından. Savaş sonrası turizm sektörünün canlandırılması için arz ve talepler belirlenmeli; turizm bölgeleri güvenli olmalı ve servis hizmetlerini sağlayabilmedir.

- ***Projelendirme çalışmaları***

Çatışmalı dönemde yoğun bir şekilde tahrip olan kentsel alanlar için iyileşme stratejileri geliştirilmekte; kent ölçekli planlar üzerinden tarihi kentsel alanlara ya da yeni gelişim bölgelerine ilişkin yaklaşımlar belirlenmekte ve plan kararları verilmektedir. Kararlar çoğunlukla bölgesel planlar ya da imar planları üzerinden verilmektedir. Kültür varlıklarına müdahale yaklaşımları -Beyrut örneğindeki gibi- tanımlanmış olsa bile kentsel planlar üzerinden koruma yaklaşımlarını ve müdahale ölçeğini tanımlayan çalışmalar yapılmamakta; sit koruma projeleri hazırlanmamaktadır; kent sakinlerinin kent ve yapı ölçekli müdahalelerde karar süreçlerine katılımı sınırlı olmaktadır. Bu durum kent ölçeğinde koruma sorununa parçacı çözümlerin getirilmesine ve bütüncül korumanın sağlanamamasına neden olmaktadır. Saraybosna örneğindeki gibi bir koruma alanı sınırı tanımlanmış olsa bile, koruma sınırının dışındaki kültür varlığı niteliği taşıyan yapıların tespitinin yapılamaması, koruma tedbirlerinin alınamaması, tahribatının ve yıkımının önüne geçilememesi gibi sorunlar yaratmaktadır. Kentsel dokuda ada-parcel, yol-sokak-meydan, yapı-çevre düzenlerinin değişmesi; yapı oturma alanı, ölçek ve gabari gibi yapısal özellikleriyle dokuya aykırı yapıların inşa edilmesi gibi sorunlar yaratmaktadır. Ayrıca Beyrut örneğindeki gibi kültür varlığı niteliği taşıyan yapılara kültür varlıklarını bütünüyle değiştirecek büyük ölçekli müdahalelerde bulunulması; kültür varlıklarının yıkılması gibi sonuçlar doğurmaktadır.

Tarihi kentsel doku ada-parcel, yol-sokak-meydan, yapı çevre ilişkilerini değiştiren plan ölçekli müdahalelerle; yıkım, koruma, değiştirme, yeniden yapım, yeni yapı inşası gibi yapısal müdahalelerle; anıtlar ve heykeller inşa etmek, sokak adlarını değiştirmek, tabelaların rengini değiştirmek, çatışma döneminin izlerini korumak, anı alanları yaratmak gibi peyzaja yönelik müdahalelerle değiştirilmektedir. Kültür

varlıklarına müdahale kararları çoğunlukla her yapı için ayrı ayrı verilmekte; müdahalelerin tanımları ve uygulamadaki karşılığı müdahaleyi tanımlayanlara göre değişmektedir.

Saraybosna'da savaş sonrası tahribatın ölçeğinin çoğu yapı için onarılabılır düzeyde olması, kent ölçekli stratejilerin geliştirilmesi, DML adaylık sürecine yönelik çalışmaların yapılması, yasal araçların etkili kullanılması, koruma kurumlarının etkili olması, finansal zorluklar, uluslararası katkılar gibi etkenler kültür varlıkları için koruma esaslı yaklaşımların tercih edilmesini sağlamıştır. Buna bağlı olarak kültür varlıkları hasarlı, harap durumda, yanlış ve nitelsiz onarılmış olsa bile korunabilmiştir. Tarihi kentsel dokuda yıkım, yeniden yapım, yeni yapı inşası gibi çeşitli yapısal müdahalelerle değişim gerçekleşmiştir fakat yapılaşma koşulları değişmediğinden tarihi kentsel dokunun ada-parcel, yol-sokak-meydan, yapı-çevre ilişkilerini bozacak, büyük ölçekli değişimler meydana getirecek kent ölçekli kararlar verilmemiştir. Beyrut'ta ise planlama sürecinin başından itibaren -büyük ölçüde- *Tabula-Rasa* anlayışı ile yeni ve modern bir kentsel bölge inşa edilmesi hedeflenmiştir. Korumaya yönelik yapılması gereken yönetsel düzenlemelerin geciktirilmesi veya yapılmaması fakat BMB'ye özel master planların hazırlanması, gayrimenkul şirketleri için kanun çıkarılması, imar planlarının değiştirilmesi, inşaat kanunlarının değiştirilmesi gibi düzenlemeler şüphesiz hedeflere hızlı ulaşma arzusundandır. Devletin yönetim biçimi ve politik yapısı, ülkenin demokratik düzeni, toplumların ve yatırımcıların korumaya bakışları ve maddi beklentileri, ülkenin ekonomik durumu kültürel miras yönetim araçlarını ve uygulama sürecini kırılgan ve müdahalelere açık hale getirmiştir. Buna bağlı tarihi kentsel dokunun ada-parcel, yol-sokak-meydan, yapı-çevre ilişkilerini tamamen değiştirecek kent ölçekli kararlar verilmiş; projeler hazırlanmış; kültür varlıklarına ve kentsel alanlara yapılan müdahalelerle ile yeni bir kentsel peyzaj yaratılmıştır.

Koruma projeleri hem Bosna-Hersek'te hem de Lübnan'da genellikle nitelik bakımından zayıftır. Projelerin niteliği projeyi hazırlayan ekiplerin yetkinliğine, teknik donanımlarına, kurumların kapasitelerine ve projeleri hazırlatanların finansal imkânlarına göre değişmektedir. Rölöve çizimlerinin hazırlanması, restitüsyon ve restorasyon projelerinin hazırlanması, strüktürel analizlerin ve laboratuvar analizlerinin yapılması gibi araştırma ve belgeleme çalışmaları yetersiz kalmaktadır.

Lübnan ve Bosna-Hersek örnekleri dikkate alınarak benzer çatışma bölgelerinin iyileşme sürecinde şu hususlara dikkat edilmelidir.

- Verilerin toplanması ve analizlerin yapılmasıyla yeniden inşa politika ve stratejileri belirlenmektedir. Belirlenen hedef ve ilkeler doğrultusunda stratejik planlar hazırlanmakta ve kent ölçekli plan kararları alınmaktadır. Savaş sonrasında ortaya çıkan ihtiyaçlara ve belirgin hedeflere yönelik bütüncül düzenlemelerin yapılması, tıkanıklığa yol açmadan uygulamaların gerçekleştirilmesi iyileşmek ve toplumsal güveni sağlamak için önemlidir. Bunun farkında olarak kentsel rekonstrüksiyon süreci mevcut planların ve planlama yönetmeliklerinin revize edilmesi için fırsat olarak görülmelidir. Tarihi kentsel dokunun korunması için bu fırsat iyi değerlendirilmelidir. Bölgesel planlar ve imar kodları güncellenerek yeni standartlar getirilebilmektedir. Strüktür, deprem dayanıklılığı, kentlerin mekânsal ihtiyaçları, güvenlik önlemleri, kat sayıları ve yapı yükseklikleri, estetik beklentiler gibi çeşitli konularda getirilen standartlar ile yapılaşma koşulları belirlenmektedir. Ancak bu standartlar belirlenirken kültür varlıklarının özel durumu dikkate alınmalıdır. Kentsel ölçekli planlama ve koordinasyon için düzenlemeler yapılırken somut ve somut olmayan kültürel miras değerlerinin korunması için özel/istisnai kurallar olmalıdır. Mülkiyet haklarının, sosyal ve çevresel değerlerin dikkate alınması; özel sektör baskısının kontrol altına alınması gerekmektedir.
- Stratejik planlarda kentsel rekonstrüksiyon çalışmaları fiziksel, sosyal, ekonomik, kültürel ve kurumsal boyutlarıyla fikir düzeyinde ele alınmalı; kültürel kaynaklara ve kaynakların yönetimine dair tanımlamalar yapılmalıdır.
- Master planlar savaşın ardından kentin ya da kentsel bir bölgenin sistematik bir şekilde uzun yıllar sürecektir yeniden inşasına ve gelişimine yönelik tasarlanmaktadır. Mevcut koşullar değerlendirilerek ve gelecek on yıllar içerisinde yaşanacak zorluklar dikkate alınarak çözümler önerilmeli ve uygulanmalıdır. Savaş/çatışma sonrası kentsel rekonstrüksiyon için hazırlanan master planlar hazırlanırken tarihi kentsel peyzajın karakteri dikkate alınmalı; fiziksel ve sosyal dokuyu kapsayacak şekilde planlanma yapılmalıdır.

- Örneklerde de görüldüğü üzere ilk çalışmalar arazi kullanımı üzerine gerçekleştirilmekte ve buradan büyük gelirler elde edilmektedir. Politika yapıcılarının, yatırımcıların, hak sahiplerinin ve diğer paydaşların talepleri ve potansiyel imkânlar doğrultusunda arazi kullanım koşulları belirlenmeli, mekânsal planlamalar yapılarak uzlaşa sağlanmalıdır. Daha önce de belirtildiği gibi arazi imkânları kentsel rekonstrüksiyon sürecinde kültür varlıklarının onarım ve rekonstrüksiyon çalışmalarını finanse etmek için kullanılabilir.
- Tarihi kentsel alanlar kentin bir bölümünü oluşturmaktadır. Planlama sürecinde kentin geri kalanından bağımsız bir alan olarak değil, kentin bütünüyle ilişki kuracak şekilde planlanmalıdır. Ayrıca kentin tarihsel katmanlarının korunması koşuluyla tarihsel katmanlar ortaya konulmalıdır. Ancak bütüncül planlamalar yapılırken bu türden özel alanlar için rehber niteliği taşıyacak özel planlar ve koruma koşulları geliştirilebilir.
- Korunması ve onarımı hedeflenen kentsel alanlar için sınırlar önemli ve öncelikli kültür varlıklarını, kültürel alanları, tarihi kentsel dokunun (yol-sokak, ada-parcel gibi) bileşenlerini kapsayacak şekilde belirlenmelidir. Ayrıca kültürel mirasın somut olmayan boyutları da göz önünde bulundurulmalıdır.
- Örneklerde de görüldüğü gibi kent ölçekli planlama çalışmaları bölgesel olarak yapılabilmekte ve birbirinden bağımsız birimler tarafından hazırlanarak uygulanabilmektedir. Bu tür durumlarda ise merkezi bir birim tarafından işbirliğinin ve koordinasyonun sağlanması, uygulamaların denetlenmesi gerekmektedir.

- *Uygulamalar*

İyileşme sürecinin uygulamalar, ön çalışmaların yapılması ve projelendirme çalışmalarının tamamlanmasının ardından ya da bu çalışmalarla eş zamanlı başlatılmaktadır. Molozlar temizlenmekte, kullanılabilir yapı malzemeleri ayrıştırılmakta, belgeleme çalışmaları gerçekleştirilmektedir. Kullanılabilir yapı malzemeleri ile ilgili araştırma ve kullanım tercihleri ülkelerin kentsel rekonstrüksiyon yaklaşımlarına, toplumların kültürel mirasa bakışlarına, paydaşların tercihlerine göre değişmektedir. Bosna-Hersek'teki örnekler uzun ve zahmetli araştırmalarla yapının çevresinde arayarak, çöplerden ayıklayarak, arkeolojik kazılarla toprak altından çıkarılarak, dalış yaparak dere yataklarından toplanarak çıkarılmış; belgelenmiş,

kullanılabilir durumda ise ait olduğu kültür varlığının onarımında yapı malzemesi olarak veya kullanılamayacak durumdaysa yapı çevresinde sergi ögesi olarak kullanılmıştır. Lübnan rneğinde ise yapı malzemeleri koruma amaçlı değil ekonomik amaçlı veya dekoratif amaçlı kullanılmıştır. İkinci tercih özgün yapı malzemelerini belgeleme, koruma ve kullanımda kayıplara neden olmuştur.

Projelendirme sürecinde güvenlik ya da kentsel alanı geliştirme gibi kaygılarla yıkımına karar verilen hasarlı yapıların ya da yapı bölümlerinin kontrollü yıkımı gerçekleştirilmektedir. Ancak yapıların koruma esaslı yaklaşımla ele alınmaması, hangi yapıların/yapı bölümlerinin yıkılabileceği ve hangi koşullarla yıkılabileceğine dair tanımlamanın iyi yapılmaması; koruma araçlarının yetersiz olması durumunda planlı ve kontrollü yıkımlar kültür varlıklarını tehdit etmektedir. Lübnan/Beyrut rneğinde görüldüğü gibi yönetsel sorunlar, politik ve sosyolojik koşullar, plan kararları veya ilgili alan için belirlenen teknik koşullar hasarlı yapıların yanında hasarlı olmayan yapıların da yıkımı ile sonuçlanabilmektedir. Öte yandan tarihi kentsel alanlarda yıkımların ardından yeni yapı inşa etmek için yapılan kazılarda arkeolojik kalıntılar çıkmakta; bu kalıntıların nasıl korunacağı sorun haline gelmektedir.

İyileşme sürecinde kültür varlıklarına müdahaleler kültür varlıklarının türü, yasal statüsü, hasar düzeyi ve onarım sonrası planlanan işlevi gibi ölçütlere göre değerlendirilmektedir. Bunun yanında bu ölçütler arasında sayılmayan ancak müdahale yaklaşım ve ölçeğini etkileyen bir husus da Bölüm 5.2’de tartışıldığı üzere kültür varlığına yüklenen anlam üzerinden müdahalelerin gerçekleştirilmesi ya da engellenmesidir. Buna göre kültür varlıklarının yıkımları, basit ya da kapsamlı onarımları, rekonstrüksiyonları gerçekleştirilmektedir ancak tercih edilen yöntemler ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye, kültür varlığından kültür varlığına değişmektedir. Lübnan rneğinde görüldüğü üzere (Bölüm 4.2.3) birçok kültür varlığının tescilsiz olması ve tutulmasına karar verilen yapıların tarihi ve mimari özelliği olan, muaf ve standart yapılar şeklinde gruplanması kültür varlıklarına müdahale ölçeğini etkilemiştir. Örneğin Büyük Saray gibi anıtsal nitelikli kültür varlıkları ve diğer kamu yapıları, tarihi ve mimari değer olan yapılar grubunun dışında -muaf kategorisinde-tutulmuş; tarihi ve mimari değere sahip olan yapılar ise standart bina kategorisindeki binalardan farklı olmayan müdahaleler görmüştür. Aynı nitelikteki kültür varlıkları farklı gruplarda değerlendirildiğinden farklı müdahale yaklaşımları ile ele alınmış;

konservasyon uygulaması adı altında kentsel peyzajı yeniden yaratacak değişiklikler yapılmıştır.

Bosna-Hersek'te kültür varlıklarının korunması hem işlevsel hem de kimlik ve belleğin sürdürülmesi için ihtiyaç olarak görülmüştür. Kültür varlıkları inşa edildikleri dönemlere göre gruplanmış; yapıların onarım sonrası hizmet edeceği işlevlere, onarımın hizmet edeceği amaçlara ve hedeflere göre müdahaleler gerçekleştirilmiştir. Ancak bu gruplama içerisinde Saraybosna'da Yugoslavya Dönemi yapılarının, modern ve endüstriyel yapıların diğer kültür varlığı gruplarına göre geri planda kalması ya da görmezden gelinmesi gibi durumlar da ortaya çıkmıştır. Ekonomiyi canlandırmak ya da kamusal hizmet sağlamak gibi amaçlara hizmet eden kültür varlıklarının onarım süreçleri kolaylıkla işletilebilirken sembolik yapıların, konutların ya da çatışmanın amaçlarına hizmet edeceği ve kazanımları pekiştireceği düşünülen kültür varlıklarının onarımları politik ve toplumsal engellemeler, finansal sorunlar gibi nedenlerle ya güçlkle gerçekleştirilebilmiş ya da gerçekleştirilememiştir.

Kültür varlıklarının restorasyon, adaptasyon, sağlıklılaştırma, rekonstrüksiyon, taşıma gibi müdahale yaklaşımlarıyla ve sağlamlaştırma, bütünleme, güçlendirme, iyileştirme, yenileme, çağdaş eklemeler yapma gibi müdahale ölçekleriyle basit ya da kapsamlı onarımları yapılmaktadır. Bu kavramların koruma terminolojisindeki karşılıkları ülkelerin çatışma sonrası koruma uygulamalarıyla her zaman örtüşmemektedir. Beyrut örneğinde kavramlar ve uygulamalar arasındaki farklılıklar belirgin bir şekilde görülmektedir. Kültür varlığının türüne ve niteliğine, gerçekleştirilecek müdahalenin maliyetine ve finansörün ya da mülk sahibinin beklentisine, ülkelerin koruma geçmişlerine ve kavramsal tanımları yapanlara göre uygulamanın koruma terminolojisindeki karşılığı değişmektedir. Dolayısıyla kültür varlıklarına rekonstrüksiyon ve adaptasyon gibi yaklaşımlarda ya da tarihi dokudaki yeni yapı tasarımlarında maddi, politik, ideolojik kazanımlar belirginleşmektedir.

Mevcut yapı elemanlarının ve malzemelerinin onarımında sağlamlaştırma, bütünleme, iyileştirme, güçlendirme gibi müdahale biçimleri tercih edilmektedir. Dini yapıların ya da önemli anıtsal yapıların restorasyonunda, kültür varlığı olarak kayıt altına alınmış yapıların çoğunlukla beden duvarlarında bu tercihlerin öne çıktığı görülmektedir. Kültür varlıklarının strüktürel elemanları ve malzemeleri onarılamayacak kadar hasarlıysa, onarım maliyeti yüksekse ya da geleneksel tekniklerin uygulanması zor bulunuyorsa çağdaş malzeme ve eleman kullanımının

daha sık tercih edildiği görülmektedir. Saraybosna ve Beyrut örnekleri savaş sonrası koruma uygulamalarında adaptasyon yaklaşımının payının büyük olduğunu göstermektedir. Kültür varlıklarına müdahale edilirken -özellikle ticari işlev yüklenecekse- çağdaş (betonarme, çelik vb.) taşıyıcı sistemlerin ve malzemelerin kullanılması, mekân düzenlerinin değiştirilmesi, ek mekânların ve yapıların yapılması gibi uygulamalarla yenilemenin ölçeği büyümektedir. Restorasyon yaklaşımı işlev değişikliği olmasa bile uyarlama (adaptasyon) yaklaşımına dönüşmektedir. Kavramsal kargaşanın rekonstrüksiyon yaklaşımlarında ve remodel, refurbish, renovasyon gibi adaptasyon yaklaşımlarında ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Tarihi kentsel alanlarda yeni yapılar inşa edilirken arkeolojik kalıntılara rastlama olasılığı yüksektir. Yeni inşaat uygulamaları başladığında kurtarma kazıları başlatılmaktadır. Saraybosna gibi geçmişi birkaç yüzyıl öncesine dayanan ve kültür varlıkları korunabilmiş tarihi kentlerde kurtarma kazıları yapmak ve arkeolojik kalıntıları yerinde korumak nispeten daha kolay olabilir. Beyrut gibi kentlerde ise arkeolojik buluntular hem yüzeye çok yakın olabilir hem de yeni yapılar için derin yapı çukurları açmak gerektiğinde kurtarma imkânı olmayabilir. Bu durumda arkeolojik eserlerin taşınması zorunluluk haline gelmektedir. Kazılar, bilinçli bir şekilde yok etmek amacıyla gerçekleştirilmiyorsa iyileşme sürecinde arkeolojik kalıntıların tespiti, belgelenmesi, yerinde ya da taşıyarak korunması ve sergilenmesi gibi sorunlar paydaşlar tarafından uzlaşılı yoluyla çözülebilmektedir.

Rekonstrüksiyon uygulamalarına koruma disiplini içerisinde 20'nci yüzyılın son çeyreğine kadar karşı çıkmıştır. Venedik Tüzüğü'ne (1964) göre bütün yeniden inşa işlemlerinden peşinen (*a priori*) vaz geçilmelidir. Yalnızca birbirinden ayrılmış parçaların mümkün olduğunca az müdahaleyle ve yanıltıcı olmayacak şekilde birleştirilmesine (*anastilosis*) izin verilir. UNESCO Dünya Miras Komitesi'nin 1980 yılında Varşova'yı DML'ye ekleme kararı bir istisna olmuş; kültür varlıklarının rekonstrüksiyonunun olumlu ya da olumsuz etkilerini, gerekli ve mümkün olduğu durumları, rekonstrüksiyonun sınırlarını, hangi özel koşullar altında ve nelere dikkat edilerek gerçekleştirilebileceğini tanımlama ihtiyacı uluslararası tüzüklere konu olmuştur (ICCROM, 2000; ICOMOS, 1982,1990,1994,2013). Bu tüzükler/bildirgeler içerisinde "Savaşın Harap Ettiği Anıtların Rekonstrüksiyonu Hakkında Dresden Deklarasyonu (1982)" doğrudan savaşla ilişkilenen ve bütünüyle rekonstrüksiyonlar üzerinde duran ilk doktrinel metin olması bakımından ayrıca önemlidir. 1982'de

ICOMOS Alman Demokratik Cumhuriyeti Ulusal Komitesi'nin daveti ve 11 ülkenin katılımıyla Dresden'de gerçekleştirilen sempozyumun ardından ilan edilen bildirge ile savaşların insanlar ve kültür varlıkları üzerinde korkunç acılara ve kayıplara yol açtığı; zarar görmüş veya kaybedildiğine inanılan anıtları geri kazanmanın başarı olduğu üzerinde durulmuştur. Uluslararası metinlerden de anlaşıldığı üzere savaşlar ve silahlı çatışmalar, depremler gibi afetlerin ardından kaybedilen kültür varlıklarının yeniden inşası toplumların iyileşmesinde, ihtiyaçlarının giderilmesinde haklı ve gerekli görülmektedir. Bu bağlamda listedeki istisnalardan biri de 2005 yılında dünya mirası olarak kabul edilen Mostar, tarihi köprü ve tarihi kentsel alanıdır. UNESCO'nun katkısıyla restorasyon ve rekonstrüksiyon çalışmaları yapılmıştır. “Çeşitli kültürel, etnik ve dini geçmişlerden gelen toplulukların bir arada var olması, büyük felaketler karşısında barış ve işbirliği ile insan dayanışmasının sınırsız çabalarının istisnai ve evrensel bir sembolü (URL-49)” olarak listeye eklenmiştir. Kültür varlıklarının rekonstrüksiyonu, somut olmayan değerlerin restorasyonu olarak görülmüştür. Rekonstrüksiyon uygulamalarının ayrıntılı belgelere dayalı olması, varsayımlardan kaçınılması gibi koşullara dikkat edilerek ve ancak istisnai durumlarda haklı görülebilmesi gibi görüşler yinelense de rekonstrüksiyon yaklaşımı farklı bir noktaya evrilmeye başlamıştır. Bosna-Hersek'teki savaşta kültür varlıklarına yönelik saldırıların süpürme harekâtına dönüşmesi; Suriye ve Irak'ta aşırılık yanlılarının kültür varlıklarına saldırıları; Mali/Timbuktu'daki türbelerin 2012'de kasıtlı olarak yok edilmesi gibi miras alanlarına saldırıları ışığında Dünya Mirası Komitesi'nin kararları da rekonstrüksiyona ilişkin değişen tavrı yansıtmaktadır. Uluslararası hukukun sunduğu tedbirlere ve cezalara rağmen son yıllarda dünyanın çeşitli bölgelerindeki kayıplar, kültür mirasının doğrudan hedef haline gelmesi şüphesiz değişen tavırda etkili olmuştur. Bosna-Hersek örneğindeki gibi çatışmalar sırasında dini yapılarından konutlarına ve mezarlarına kadar bütün kültürel izlerin silinmesine, toplumların bölünmesine, hiç var olmamış gibi ortak geçmişin ortadan kaldırılmasına yönelik soykırım ve kültürel yıkım kampanyası yürütülür olmuştur. Bu tür istisnai durumlarda anıtlar, hafızanın ana taşıyıcıları olarak görülmekte; toplumlar çatışmalarda kaybedilenleri yeniden inşa etmek istemektedir. Bir anlamda kaybedilen formların rekonstrüksiyonu mirası sürdürmenin yolu olarak görülmektedir. Bosna-Hersek örneği toplumların da rekonstrüksiyon konusundaki taleplerini ortaya koymaktadır. Toplum için yıkılan yapılar savaş yaraları olarak görülmekte; yeniden inşa edilmeyen kültür varlıkları “kentlerin kanayan yarası” olarak görülmektedir (HŽ, 25 Ekim 2018).

Almanya’da Frauenkirche Kilisesi’nin rekonstrüksiyonu için yürütülen kampanyalar da “yara” metaforu üzerinden yürütülmüş; rekonstrüksiyon destekçileri tarafından birleşmek, iyileşmek, ilerlemek olarak yorumlanmıştır (James, 2006). Rekonstrüksiyonuna karşı olanlar ise rekonstrüksiyonun aynı sembolik etkiyi vermeyeceğini; rahatsız edici bir geçmişi bastırma ve unutma eylemi olduğu görüşünü savunmuştur (James, 2006). Bosna-Hersek’te de Vijećnica’nın harabe olarak korunması için benzer yorumlar yapılırsa da toplumların ve yönetimlerin tercihi yapının çatışma izlerinden temizlenmesi yönünde olmuştur.

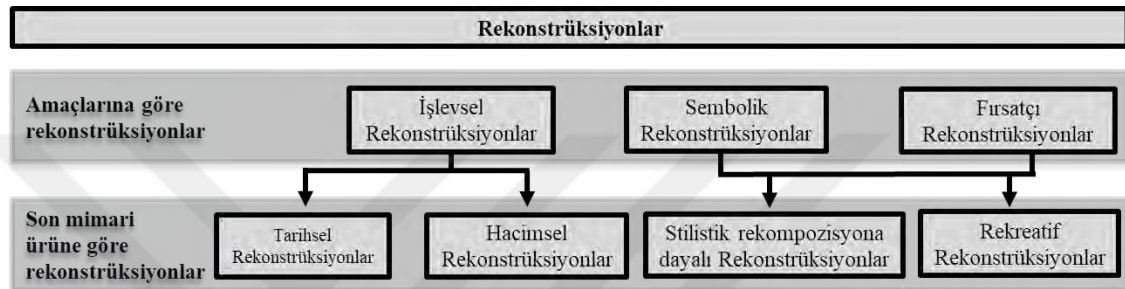
Uluslararası uzman kuruluşlar rekonstrüksiyonları, rekonstrüksiyon gerekçelerini, yöntem ve tekniklere ilişkin hususları tanımlamaya çalışırken Lübnan ve Bosna-Hersek gibi çatışma bölgelerinde politik kavgalar ya da devletlerin yönetim stratejileri kültür varlıklarının rekonstrüksiyonu üzerinden sürdürülmektedir. Venedik Tüzüğü’nün yaklaşımı, 20’nci yüzyılın son çeyreğinden itibaren -Venedik Tüzüğü’nün aksine değişen tavrıyla- uluslararası metinlerin sunduğu çerçeve ve güncel uygulamalar arasındaki çelişkili durum son yıllarda çokça tartışılmaktadır (András, 2002; Bilgili, 2015,2018; Dushkina, 2009; Mazlum, 2014). Siyasi ve toplumsal arzular çatışma sonrası ortamda rekonstrüksiyonun itici gücü olmaktadır ve bir anlamda geçmişle hesaplaşılmaktadır. Rekonstrüksiyonlar silme, değiştirme, unutma eylemi olarak gerçekleştirilmektedir. Buna göre silahlı çatışma sonrası iyileşme sürecinde, uygulayıcıların kullandığı rekonstrüksiyon kavramı ile birkaç farklı durum öne çıkmakta ve kentsel peyzajı etkilemektedir. Öncelikle yıkım gerekçelerine göre rekonstrüksiyonu talep edilen yapılar iki gruba ayrılmaktadır. Bunlar;

1. Çatışmalar sırasında yıkılan ya da onarılamayacak kadar hasar alan ve teknik gerekçelerle yıkım kararı alınan yapılar;
2. Çatışmalardan önceki bir dönemde politik kararlar, imar faaliyetleri, bakımsızlık gibi çeşitli gerekçelerle yok olmuş yapılardır.

Yapıların/yapı gruplarının rekonstrüksiyonu ile kamusal yarar gözetilebilir, rekonstrüksiyonlar sembolik anlamlar taşıyabilir ya da fırsata dönüştürülebilir. Buna göre rekonstrüksiyonu gerçekleştirilen yapılar için belirlenen amaçlara hizmet edecek şekilde bazı zamansal tercihler yapılmaktadır ve inşa edilen yapıların fiziksel durumu aşağıdaki zamansal tercihlerden etkilenmektedir. Bunlar;

- Yıkım sırasındaki özgün durumuna dönmek;
- Yıkımdan önceki belli bir tarihsel döneme dönmek;
- Rekonstrüksiyon sırasında -kütlesel- eklemeler yaparak, kültür varlığını değiştirerek yeni bir dönem başlatmak;
- Yeni yapı/yapılar inşa ederek yeni bir dönem başlatmaktır.

Buna göre çatışma sonrası kentsel alanlarda gerçekleştirilen rekonstrüksiyonlar amaçlarına ve son mimari ürüne göre birkaç grupta ele alınabilir (Şekil 5.1).

Şekil 5.1 : Amaçlarına ve son mimari ürüne göre rekonstrüksiyonlar (Bilgili, 2021).

- İşlevsel rekonstrüksiyonlar: Mekânsal ihtiyacı karşılamak, yıkılan bir yapının yarattığı hacimsel boşluğu doldurmak, tarihi kentsel peyzajı onarmak ve sürdürmek, toplumsal yaraları iyileştirmek üzere gerçekleştirilmektedir.
- Sembolik rekonstrüksiyonlar: Bir devlet, bir ideoloji, bir lider, bir inanç, bir düşünce ya da toplum adına mesaj vermek hedeflenir. Birleşmek, güçlenmek, yeniden doğmak, dirilmek, yıkımı gerçekleştirenlere yanıt vermek, kimliği korumak ya da yeni bir kimlik inşa etmek için gerçekleştirilebilmektedir.
- Fırsatçı rekonstrüksiyonlar: Rekonstrüksiyon yaparken kültür varlığının kendisinden ya da kamusal yarardan ziyade maddi kazanç -finansal ya da mekânsal olabilir- elde etmeyi, politik kazanç elde etmeyi, ideolojik kazanç elde etmeyi amaçlayarak gerçekleştirilmektedir.

Yukarıda ifade edilen bütün tercihler rekonstrüksiyon uygulamaları için doğrudan ifade edilmese de yapıların uygulama sonrası durumlarından, projelendirme ve uygulama süreçlerinden, kentte gerçekleştirilen diğer müdahale araçlarıyla birlikte düşünülerek çıkarım yapılabilmektedir.

Rekonstrüksiyon silahlı çatışmalarla/savaşla tahrip olan tarihi kentsel peyzajı korumanın bir yolu olarak görülebilir ancak kültürel mirasın rekonstrüksiyonunu dikte

eden sosyal ve politik dürtülere bağılı olarak kültürel mirasın rekonstrüksiyonu tarihsizleşme ve kentlerin özgün kimliğini kaybetme riskini de beraberinde getirmektedir. Rekonstrüksiyonun fiziksel bir durumu yeniden inşa etmekten daha fazlası olduğunu göstermektedir. Ayrıca rekonstrüksiyonun pratikte teknik olarak tanımlanmış ve sınırlandırılmış bir kabulünün olmadığı; coğrafya, zaman, olaylar ve toplumlar gibi bağlamlarından izole edilerek sınıflandırılmayacağını göstermektedir. Rekonstrüksiyon yaklaşımını kültürel miras algısı, çatışma sırasında kültürel mirasın yok edilme gerekçesi, rekonstrüksiyonda kullanılan yöntem ve teknikler etkilemekte; yeni tanımlamalar yapma ihtiyacını doğurmaktadır.

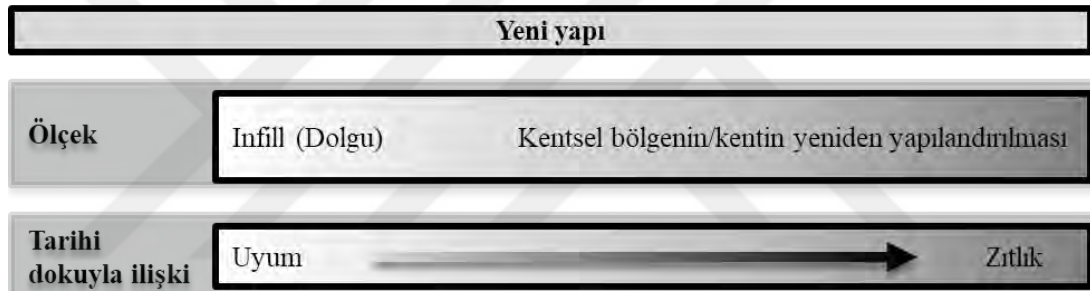
Tarihsel rekonstrüksiyonlar: Bir afet nedeniyle kültür varlığının kaybedilmesi, bir geleneğin ya da ritüelin sürdürülmesi, bilimsel bir amaca hizmet etmesi gibi özel durumlarda kesin, tartışmasız belgelere ve bilimsel çalışmalara dayanarak, yanıltıcı olmayan, özgün malzeme ve yapım tekniğı ile gerçekleştirilen uygulamalardır. Arkeolojik alanlarda yıkılarak dağılmış olan arkeolojik eserlerin parçalarının birleştirilerek tekrar ayağı kaldırılması (anastilosis) da bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu kapsamın dışında kalan fakat rekonstrüksiyon uygulamaları için kabul edilebilir bir uygulama da replikasyondur. Replikasyon çoğaltmak, taklit etmektir. Bir yapının özgün olanla aynı ya da farklı biçimsel özelliklerde yeniden inşa edilmesidir. Genellikle mevcut bir binanın kopyasını inşa etmek tercih edilmektedir ancak inşa edilen kopyalananın birebir aynısı olmak zorunda değildir. Replikasyon, miras için daha çok sunum yöntemi olarak görülmektedir. Bu bağlamda değerlendirilecek olursa bir yapının yeniden yapım süreci, faaliyetleri ya da sonuç ürünün kendisi toplumlar/yöneticiler için bir “miras” kabulünün varlığına işaret eder. Buna göre mekânsal bağlamin rekonstrüksiyonu, ritüelin-geleneğin rekonstrüksiyonu, deneysel-eğitsel rekonstrüksiyon ya da yorumlayıcı rekonstrüksiyon faaliyetleri de mirasın kabulünü yansıtır.

Hacimsel rekonstrüksiyonlar: Yıkılan/kaybedilen bir yapının yerine hacimsel olarak benzeri, çağdaş bir önerisi inşa edilmektedir. Aynı konumda ya da hemen yanı başındaki alanda inşa edilmektedir. Genellikle çağdaş yapım tekniğı ve malzemeler kullanılmakta; kaybedilenle aynı işlevde olması tercih edilmektedir. Somut olmayan değerleri uyandırmaya, kent morfolojisini korumaya/sürdürmeye hizmet etmesi amaçlanır. Bunun yanında çatışmanın kazanımlarını pekiştiren, politik ya da ideolojik

kazanç sunan, kimlik inşa etmeyi destekleyen veya sadece ticari kazancı arttırmayı hedefleyen bir tercih olabilir.

Stilistik rekonpozisyona dayalı rekonstrüksiyon: Yapının bilinen son hali görmezden gelinerek, daha önceki bilinen bir dönemine göre ya da varsayım yapılarak gerçekte var olmamış bir biçimde stil birliği yoluyla inşa edilmesidir. Geleneksel ya da çağdaş yapım teknikleri kullanılmaktadır. Çağdaş yapım teknikleri kullanılsa bile kaplama malzemeleri gibi görünür yapı malzemeleri geleneksel olanı taklit eder.

İmajinatif (imgesel) rekonstrüksiyonlar: Yapılar özgün olduğu varsayılan biçim ve malzeme gibi özellikleri dikkate alınarak yeniden yaratılır. Belgelere dayanmaz, varsayımlara dayalıdır. Özgün yerinde ya da başka bir yerde inşa edilebilmektedir. Genellikle çağdaş yapım tekniği ve malzemeler kullanılmaktadır. İdeolojileri pazarlamak üzere kullanıldığında bir gerçeği çarpıtmak için kullanılabilir.

Şekil 5.2 : Ölçeğine ve tarihi dokuyla ilişkisine göre tarihi kentsel dokuda yeni yapılar (Bilgili, 2021).

Çatışma döneminde ve çatışma sonrası dönemde yıkılan yapılardan boşalan kentsel boşluklar -bir kültür varlığının rekonstrüksiyonu yapılmayacaksa- yeni yapı uygulamalarıyla dolmaktadır. Yeni yapı uygulamaları bazen dolgu (*infill*) uygulaması olarak bazen de bir bölgeyi ya da bütün bir kentsel dokuyu yeniden yapılandıracak şekilde ortaya çıkmaktadır (Şekil 5.2). Yeni yapıların oturum alanı, toplam inşaat alanı, yapı yüksekliği, çevre yapılarla ilişkisi imar planına göre belirlenmektedir. Planlama sürecinde tarihi kentsel dokuyu dikkate alan kararlar verildiğinde tarihi kentsel dokudaki değişim Saraybosna örneğindeki gibi nispeten kontrol altında tutulabilmekte ve tarihi çevreyle uyumlu olabilmektedir. Ancak örnek çatışma bölgeleri dikkate alındığında koruma ve inşaat yasalarının, planlarının, iyileşme stratejilerinin ve yönetim süreçlerinin ülkeden ülkeye, kentten kente değişebildiği görülmektedir. Tarihi kentsel alanların sınırları tanımlanmamış; imar planları koruma ilkelerini dikkate alarak hazırlanmamış olabilmektedir. Bu durumda yapı kütle ve

gabarileri, tarihi çevre ölçeğinin üzerine çıkmaktadır. Buna göre tarihi kentsel dokuda inşa edilen yeni yapılar çağdaş yapım teknikleri ile inşa edilmekte; kütle, gabari, malzeme ve tasarım dili gibi özellikleri tarihi çevreyle zıtlık veya uyum sağlamaktadır.

Rekonstrüksiyon uygulamalarında tespit edilen durumların yeni yapı uygulamaları için de söz konusu olduğu görülmektedir. Çatışmanın nedenleri ve iyileşme süreci için belirlenen stratejiler ve finansörlerin kimliği yeni yapı tasarımlarını etkilemektedir. Yeni yapı tasarımlarını etkileyen birkaç yaklaşımın öne çıktığı anlaşılmaktadır. Bunlar;

- Bir tarihsel dönemin mimari üslubunu sürdürmek;
- Ulus kimliğini pekiştirecek öğeler kullanarak mimari üslup yaratmak;
- Ulusu ya da ülkeyi yerel, bölgesel, küresel ölçekte politik ya da ideolojik bir pozisyona konumlandıracak mimari üslup yaratmak;
- Başka bir ülkenin, ulusun, devletin nüfuzunu, varlığını ya da etkinliğini hissettirmek üzere dinsel, mezhepsel, ideolojik, politik vb. semboller üzerinden kendi mimari üslubunu uygulaması/dayatması;
- Etnik ya da dinsel semboller üzerinden hiyerarşik denge ya da üstünlük sağlayacak yapı ölçeği kullanmaktır.

Tarihi kentsel dokunun tahribat düzeyine ve yeni yapı yoğunluğuna bağlı olarak kentsel doku değişime uğramaktadır. Yeni yapılar hangi yaklaşımla inşa edilirse edilsin değişime uğramakta ve yeni bir dönem başlamaktadır. Silahlı çatışma olağan değişim sürecini olağanüstü şekilde hızlandırmaktadır.

Anılaştırma, silahlı çatışmalar veya savaşlar sırasında toplumların yaşadığı deneyimleri toplumsal hafızalarına kaydetme girişimi olarak yorumlanabilir. Acı verici geçmişi hatırlamak veya unutturmamak, geçmiş tarihsel deneyimlerden gelecek adına ders çıkarmak, direnişi ya da kahramanlıkları öykülemek amaçlanmaktadır. Kaybedilenlerin yerine başka bir şey kazanıldığını ima eden bir nesneye dönüşmekte; bireysel ve toplu hatırlama için duygu yüklü somut yaratımlar ortaya çıkmaktadır. Anılaştırmak, müzeleştirmek 20'nci yüzyılda zor geçmişi korumaya adanmış mimari bir kategori olarak ortaya çıkmıştır. I. ve II. Dünya Savaşları'nda yaşanan acılar ulus devletleri anlamlı anıtlarla karşılık vermeye sevk etmiş ve batıda anıt yapımını

yoğunlaştırmıştır. Ulusal ve bireysel yas duygusuna cevap verecek anma mimarisi gelişmiştir.

Lübnan ve Bosna-Hersek örneklerinde görüldüğü üzere yıkım sürecinde hedef alınan değerler nelerse ya da yıkımın hangi mesajları vermesi hedefleniyorsa, iyileşme süreci de buna paralel anıtlarlaştırma ya da anıları yok etme süreçleri ile devam etmektedir. Bu süreçte kahramanlıkları, direnişi ya da acıları hatırlatmak üzere savaş döneminde inşa edilen -Saraybosna/Umut Tüneli gibi- yapılar ya da çatışmanın izleri miraslaştırılarak sergilenmektedir. Ölenlerin ya da kahramanların anısını yaşatmak veya zor dönemlerde yapılan yardımlara minnettarlık ifadesi olarak anıtlar ya da anı/bellek alanları yapılmaktadır. İnsanlık adına utanç verici eylemleri unutturmamak, yaşanan acıyı/travmayı sergileyerek uluslararası toplumları tedirgin etmek için kültür varlığı olmasa bile yapıları tutmak tercih edilmektedir. Bireylerin ve ulusların, geçmişin temsilcileri olan simgelerle karşılaşması sağlanarak geçmişle olan ilişkilerini anlaması amaçlanmaktadır. Bu amaçla duysal uyarılar yaratılmaktadır. Duvarlara, yerlere kazınmış isim listeleri, renklendirilmiş şarapnel izleri, meydan ya da park düzenlemeleri, resimler ve heykeller, savaş dönemini anlatan fotoğraf, silah, giysi vb. sergilendiği savaş müzeleri ya da yıkıntı olarak korumaya alınmış yapı kalıntıları kentsel peyzaj örüntüsüne işlenmektedir. Ulusal kimlik oluşturma, kimliği yeniden yapılandırma ya da kimlik aidiyetini güçlendirme süreçlerini desteklemektedir.

Yapıları çatısız, yanmış, yarı yıkık duvarlarıyla, bitkilerle kaplanmış harabeler halinde korumak zor bir tercihtir. II. Dünya Savaşı'ndan bu yana dünyaya yayılmış, ilgi çekici bir kültürel uygulamadır ve turizme katkı sağlamaktadır. Yapıların işlevlerine, taşıdığı sembolik anlamlara ve günün koşullarına göre tercihler şekillenmektedir. Elektrik, su, gaz, iletişim gibi alt yapı ihtiyaçlarını karşılayacak yapıların; barınma ihtiyacını karşılayacak konut yapılarının veya ibadet yapılarının bu şekilde korunması istenmemektedir. Harabe halinde korunacak yapılar genellikle kent simgesi olabilecek yerel, ulusal, etnik, dini kimliği yansıtan yapılardır. Harabeler iki şekilde korunmakta ve müzeleştirilmektedirler. Yıkıntıları temizlenmiş, ayıklanmış, sağlamlaştırma tedbirleri alınmış, suya karşı koruma önlemleri alınmış temiz kalıntılar olarak ya da yapının molozları yapının içine ve çevresine yığılmış halde bırakılarak müzeleştirilmektedir. İkinci yaklaşım yapı onarılan ya da yeniden inşa edilene kadar geçici olarak da tercih edilebilmektedir.

Hiroşima'daki Gembaku Kubbesi gibi ikonik örnekler ilgi çekici olsa da, çatışma dönemlerini hatırlatan anıtların ihtilafli doğası, Lübnan ve Bosna-Hersek gibi çatışma bölgelerinde hem teknik bakımdan hem de devletlerin miras politikaları ve toplumların tercihleri bakımından koruma zorlukları doğurmaktadır. Koruyucu tedbirlerinin alınmasını, güvenlik önlemlerinin alınmasını ve sürekli bakım yapılmasını gerektirmektedir. Harap haliyle koruma, onararak koruma ya da yıkarak izleri silmek ve anıları yok etmek gibi kararların temelinde -kültür varlığı olsun ya da olmasın- anıtlara yüklenen sembolik anlamlar yatmaktadır.

Kentlerin yakın tarihinde yaşananlara dair tarihsel katman olarak harabelerin, çatışma ya da travma izlerinin korunması gerektiğini düşünenler olsa da (ICSC gibi⁹¹) bu kararlar ulusların politikalarına, toplumların travmalarıyla baş edebilme gücüne bağlı olarak alınmaktadır. Anıtlara sosyokültürel bağlamlarının ötesinde politik amaçlar üzerinden değer verilmesi bazı tehditleri barındırmaktadır. Kişilerin ya da belli grupların inancına, ideolojisine, düşüncelerini destekleyen hatıraların/hatırlamanın yayılması, tarihsel gerçeklerin manipülasyonu için potansiyel yaratmaktadır. Buna karşılık bir bölgede azınlık haline getirilen ve göz ardı edilen toplumlar da kendi anıtlarını yaratmak isteyebilmektedir. Bosna-Hersek'te Sırp Cumhuriyeti bölgesinde kalan Omarska toplama kampı mağdurlarının, yaşadıkları acıları ve kayıplarını anmak üzere kamp alanına bir anıt dikmek istemesi buna örnek olarak verilebilir.

Zor mirasın tarihsel bir katman olarak korunması için evrensel bir kabul yoktur. Yeni anlamlar yaratmak için istenmeyen katmanların temizlenmesi ve değersiz olarak görülmesi yeni gelenekler ve kimlikler yaratmak üzere arındırma eylemi olduğu şeklinde yorumlanabilir. Benzer şekilde savaş sonrası anlatıların sürdüğü ve anıtları olduğu alanlarda anıtlar, grupların birbirini aşağılamak ya da savaş suçlarını ve faillerini yüceltmek üzere de inşa edilebilmektedir. Bu, anıtların inşa edildiği bölgenin jeopolitik durumuna bağlı olarak gerçekleşmekte ve tarihi kentsel peyzaj yeniden düzenlenmektedir. Zaman içerisinde yönetimlerin ve toplumların tercihlerine göre anıtların kaldırılması, müzeleştirme, yeni simgeler yaratmaya da bir dönem yaratılmış anı

⁹¹ ICSC (Uluslararası Vicdan Siteleri Koalisyonu) travma alanlarının korunmasını geçmişin silinmesini önlemenin, acı dolu geçmişin nedenlerini ve etkilerini tartışma ortamı sağlamanın bir yolu olarak görmektedir (Sevcenko, 2010). Daha fazlası için (URL-69).

alanlarını kaldırma gibi kararları değişebilmekte; yıkım ya da rekonstrüksiyon kararları da alınabilmektedir.

- *Malzeme, işçilik ve denetim*

Silahlı çatışma bölgelerinde mevcut yapıların hızlıca onarılması ve kullanılması konusundaki talebe karşılık ekonomik imkânsızlıklar, geleneksel malzeme üretim ve tedarik zincirlerinin bozulması, nitelikli iş gücünün temin edilememesi gibi sorunlar kültür varlıklarının onarımı sırasında en sık karşılaşılan sorunlardandır. Çoğunlukla kolay bulunabilen ve ucuza temin edilebilen malzemelerle müdahaleler gerçekleştirilmektedir.

Malzeme, işçilik ve denetim sorunlarının azaltılabilmesi için iyileşme sürecinin başından itibaren bazı tedbirlere başvurulabilir. Bunlar;

- Geleneksel zanaatları icra edenlerin geri dönüşlerinin sağlanması, geleneksel zanaatların eğitiminin sağlanması, geleneksel yapı üretimi ile ilişkili alanlarda malzeme ve üretim endüstrisinin canlandırılması sağlanmalıdır.
- Onarım ve yeniden inşa çalışmalarında geleneksel yapıım tekniklerine göre inşaat işlerini bilen ustalar sürece dâhil edilmelidir.
- Tarihi kentsel alanlarda yeniden inşa ve iyileşme süreçlerinin kentlerin diğer bölgelerine göre daha yavaş ilerleyeceği bilinmelidir. Onarım ve rekonstrüksiyon uygulamaları geleneksel yapı malzemelerinin kullanılması ve geleneksel yapıım tekniklerine uygun olarak gerçekleştirilmesi konusunda hassasiyet gösterilmelidir.

5.2 Tarihi Kentsel Alanlara ve Kültür Varlıklarına Müdahalelerin Semiyoloji ve Fenomenoloji Bağlamında Değerlendirilmesi: Kimlik, Bellek ve Koruma

Savaşların ve silahlı çatışmaların ardından başlatılan iyileşme sürecinde tarihi kentsel alanlar, gerçekleştirilen uygulamalarla değişmektedir. Bu değişimin ve yaratılan yeni kentsel ortamın daha öncede belirtildiği gibi semiyolojik⁹² (göstergebilim) ve

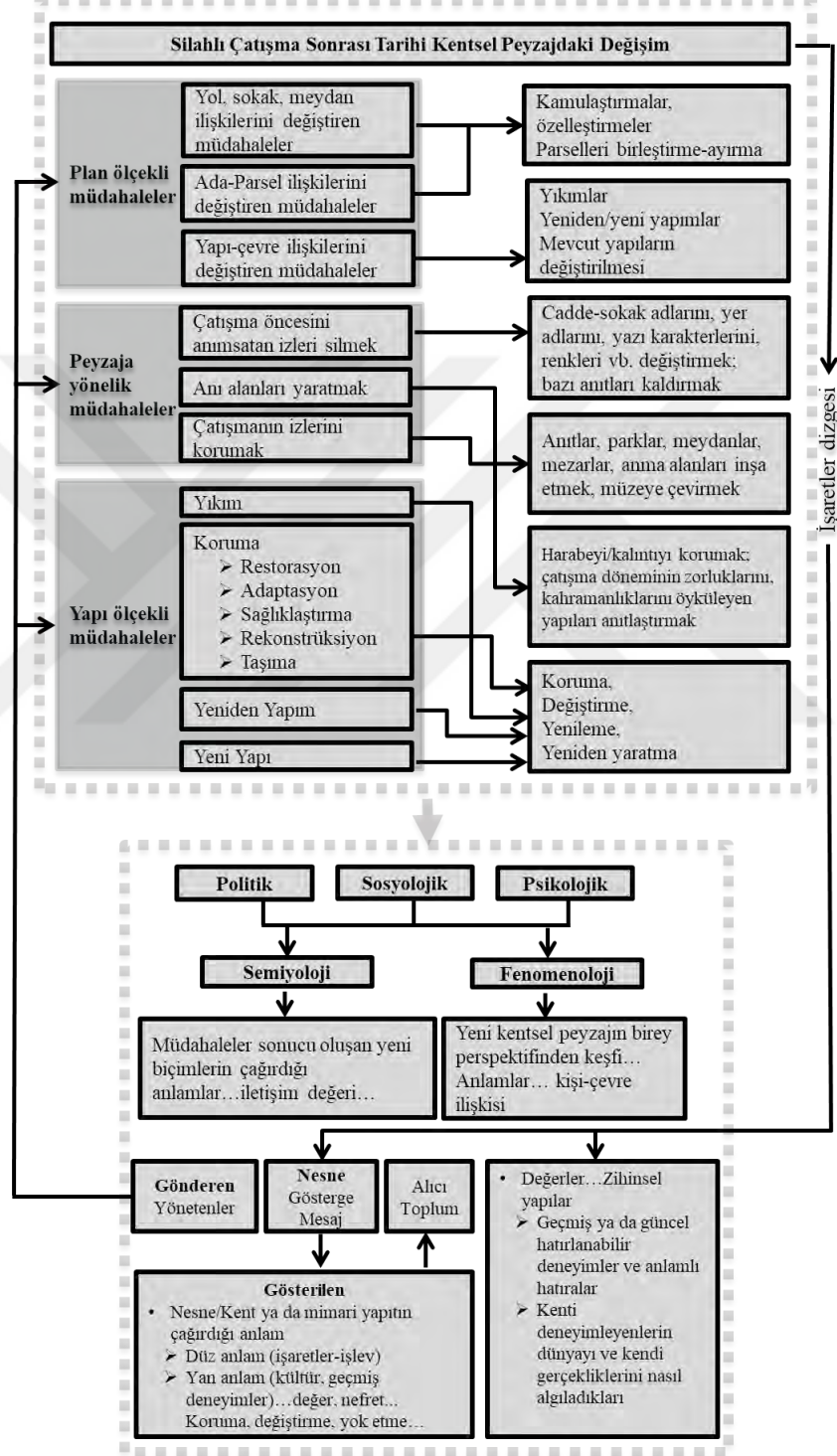
⁹² Mimarlık ve göstergebilim ile ilgili bilgi edinmek için bkz. Eco (2019).

fenomenolojik⁹³ (görüngübilim) yönü vardır ve bu yönleriyle de değerlendirilmesi gerekmektedir (Şekil 5.3). Çünkü mimarlık, koruma ve planlama alanından uzmanlar kültür varlıklarının ve tarihi kentsel alanların fiziksel olarak iyileştirilmesi için ideal koşulları ve yöntemleri arasa da çatışma sonrası yeni koşullar, kentlere ve kültür varlıklarına müdahale süreçlerini ve yaklaşımlarını etkilemektedir. Yöneticilerin ve toplumların miras algısını değiştirmektedir. Silahlı çatışmaların ya da savaşların ardından tarihi kentsel alanların korunmasına yönelik yaklaşımlar -özellikle de rekonstrüksiyon tercihleri- András'ın da (2002) üzerinde durduğu gibi koruma kavramını biçimlendiren bir olgu haline gelmektedir.

Semiyolojik boyutuyla kodlanmış biçimsel özellikler işlevsel rolünün yanında başka bir değer taşır; bu da iletişim değeridir. Nesneler önce biçimsel özellikleriyle ortaya çıkar; biçimler üstlendiği işleve göre dizgeleşir (Şekil 5.3). Nesneler, nesneyi kullanma kültürünü edinmiş herkes için -kullanılsın ya da kullanılsın- aynı işlevi üstlenir. Nesne gösterge, nesnenin çağırıldığı anlam gösterilen olur. Bir yapıdan bütün bir kentsel dokuya kadar her tür işaret, gösterge dizgesi haline gelir. İyileşme sürecinde korunan, yeniden inşa edilen ya da yeni inşa edilen yapılar veya simgeler, tarihi kentsel dokuya yapılan her müdahale sadece işlevsel bir sonuç ürün sunmaz, aynı zamanda bir eylemler dizgesi de sunar ve insanın nesneyle ilişkisinden doğar (Şekil 5.3). İyileşme sürecini yönetenler gönderen, nesneler mesaj, alıcı toplumdur. Kentsel mekânda her türlü müdahaleye konu olan öge ve müdahalelerin bir araya geliş biçimi işaretler dizgesi oluşturur (Şekil 5.3). Kentsel mekâna yapılan müdahaleler salt ihtiyaçları karşılamaya yönelik işlevsel müdahale olmanın yanında yerin kimliğini oluşturur; eylemler ve sonuç ürünler bir anlam taşır ve kent kullanıcılarına mesaj verir. Eylemlerin ve sonuç ürünlerin taşıdığı anlam düz anlam ya da çağrışım yaptığı anlam/yan anlam şeklinde iki türlü olabilir. Nesnenin ya da mimari yapının barındırdığı işaretler ve işlevi onun düz anlamıdır. Görüldüğünde herkes için akla gelen ilk anlamıdır. Nesnenin çağrışım yaptığı anlam ise kullanıcıların kültürüne ve geçmiş deneyimlerine göre yorumladığı anlamıdır. Kişiler ya da toplumlar için bir zaman diliminde üretilmiş formlar, bezemeler, işaretler ya da kültürel ürünler özel anlamlar taşıyabilir; biri değerli görülürken bir başkası nefret uyandırabilir. İstenmeyenlerin

⁹³ Fenomenoloji hakkında fikir sahibi olmak için Heidegger (1962); Husserl (1965); mimarlık da dâhil dünyayı anlama yöntemi olarak fenomenoloji görüşleri için bkz. Norberg-Schulz (2000); Pallasma (2016).

değiştirilmesi, yok edilmesi istenebilir. İyileşme sürecinde kentsel mekâna müdahalelerin yarattığı karmaşık ilişkiler yine bu müdahaleler üzerinden kavranıp ve yorumlanabilir. Kentsel peyzajdaki değişim ile kent kullanıcılarına ya da tüm dünyaya verilen mesajlar semiyolojik araştırmalarla anlaşılabilir.

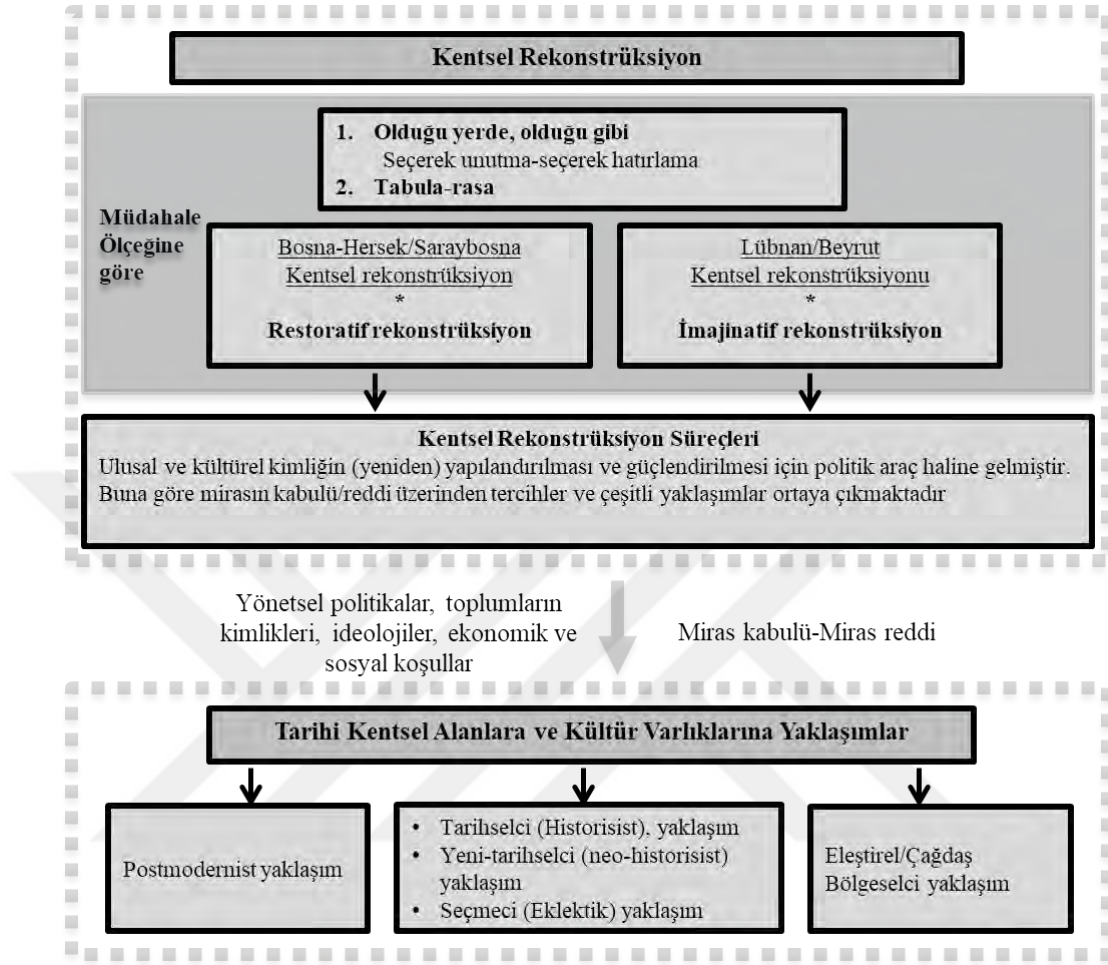
Şekil 5.3 : Çatışma sonrası kentsel peyzaja yönelik müdahaleler, fiziksel dünyanın değişen/değiştirilen algısı ve koruma adı altında yaratılan yeni durumlar (Bilgili, 2021).

Fenomenolojik boyutuyla yeni kentsel ortamın çatışma öncesi, sırası ve sonrası incelenerek iyileşme sürecinin yönetsel ve teknik boyutlarının, kültür varlıklarına müdahale yaklaşımları ve oluşturulan yeni kentsel peyzajın bireyin perspektifinden keşfedilmesidir (Şekil 5.3). Olayların nedenleri değil, anlamı araştırılır; kişi-çevre ilişkisi çeşitli boyutlarıyla tanımlanmaya çalışılır (Seamon, 1982). Bireysel değerler ve zihinsel yapılar araştırılır (Wilson & Slack, 1989). Bu bakımdan bireylerin ya da toplumların yaşadıkları ya da gezdikleri tarihi kentsel alanlarda geçmiş ya da güncel hatırlanabilir deneyimleriyle ilgili sakladıkları anıları, anlamlı hatıraları üzerinden tarihi kentsel alanda iyileşme süreci ve uygulamaları değerlendirilebilir⁹⁴. Kent peyzajındaki değişimin geçmişte kentte yaşamış olanlar için, bugün kentte yaşayanlar için, ziyaretçiler için veya kenti yönetenler için ne anlama geldiği, yaşamlarını ve düşünce dünyalarını nasıl etkilediği ise fenomenolojik araştırmalarla tespit edilebilir.

Çatışma sonrası kentsel alanda korunan, yok edilen, değiştirilen ya da yeniden inşa edilen kültür varlıkları; yeni inşa edilen yapılar; müzeleştirilen çatışma dönemi yapılar, anı alanları, simgeler ve semboller birer göstergedir. Tarihi kentsel alana ve kültür varlıklarına yapılan müdahalenin çağırıldığı anlam gösterilendir. Üretenler ürettikleri üzerinden mesajlar göndermektedir. Mesajlar, bireylerin ve toplumların hafızalarında geçmiş deneyimlerine ve duysal algılarına göre anlam kazanmaktadır. Kültür varlıklarına ve kentsel alana çatışma sonrası müdahalelerin semiyotik analizini yapmak için şüphesiz ülkelerin çatışma öncesi, çatışma sırası ve çatışma sonrası politik, sosyolojik, antropolojik, psikolojik koşullarını; iyileşme sürecinin bütün yönetsel ve teknik süreçlerini ayrıntılı analiz etmek gerekmektedir. Bu şekilde kentsel dokuya müdahaleler anlamsal (semantik) ve dizimsel (sentaktik) boyutlarıyla değerlendirilebilir. Bütün sürecin, eylemlerin, son ürünlerin analizinin yanında kenti deneyimleyenlerin dünyayı ve kendi gerçekliklerini nasıl yorumladıkları da fenomenolojik araştırmalarla analiz edilebilir ve değerlendirilebilir. Tez çalışması kapsamında semiyolojik ve fenomenolojik analizlere yönelik metodolojik bir araştırma yapılmamış olsa da bu bölüm literatür araştırmalarından, kişisel gözlem ve deneyimlerden, kişisel görüşmelerden edinilen verilere göre çatışma sonrası iyileşme sürecinin semiyolojik ve fenomenolojik yönüne dair kişisel değerlendirmeleri

⁹⁴ Bazı örnek çalışmalar için bkz. Masberg and Silverman (1996); Pendlebury, Wang, and Law (2018).

kapsamaktadır. Değerlendirmelerin kesin olmasından ziyade düşündürücü olması amaçlanmıştır.

Şekil 5.4 : Kentsel rekonstrüksiyon sürecinde kentsel dokuya müdahale yaklaşımları (Bilgili, 2021).

Kentsel rekonstrüksiyon tartışmaları II. Dünya Savaşı'ndan bu yana iki ana yaklaşımın etrafında yoğunlaşmaktadır (Şekil 5.4). Birinci yaklaşım kentsel rekonstrüksiyon sırasında bir yapı ya da yapı grubunu daha önce olduğu yerde ve aynı mimari özellikleriyle yeniden yapmaktır. Bu yaklaşım, Ladd'a (1997, s. 131) göre "seçerek unutmaya" ya da "seçerek hatırlamaya" yol açabilir. İkinci yaklaşım ise kentlerin alt ve üst yapısında radikal değişimlere yol açacak kentsel rekonstrüksiyondur. *Tablula-rasa* yaklaşımı savaşta tahrip olmuş kentlerin yeniden ele alınması ve tasarlanması için fırsat olarak görülür. "Olduğu yerde, olduğu gibi" yaklaşımı reddedilir (Charlesworth, 2006, s. 29). Lübnan ve Bosna-Hersek örneklerinin de iyileşme süreçlerinin bu iki ana yaklaşım çerçevesinde gerçekleştirildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu süreçlerin tamamının kültürel mirasın ele alınış biçimindeki ve müdahale ölçeğindeki

farklılıklara rağmen savaş sonrası kentsel rekonstrüksiyon çerçevesinde yürütüldüğü söylenebilir. İki örnekte de tarihi kentsel dokuda gerçekleştirilen müdahalelerle tarihi kentsel peyzaj yeniden inşa edilmiştir. Bu müdahalelerin ölçeği ve uygulamalar bütüncül olarak değerlendirildiğinde Bosna-Hersek/Saraybosna'nın kentsel rekonstrüksiyonu restoratif rekonstrüksiyon, Lübnan/Beyrut'un kentsel rekonstrüksiyonu ise imajinatif (imgesel) rekonstrüksiyon olarak tanımlanabilir (Şekil 5.4).

Kentsel rekonstrüksiyon süreci, tarihi yapıların ya da kentsel dokunun restorasyonu anlamına gelmez; çeşitli yaklaşımları içerebilir. Bosna-Hersek Federasyonu'nun Saraybosna'sı ile Sırp Cumhuriyeti'nin Doğu Saraybosna'sı Dayton Sözleşmesi'nin ardından farklı mekânsal süreçlerden geçmiştir. Tarihi kent merkezinin yer aldığı Bosna-Hersek Federasyonu'nun Saraybosna'sında kültür varlıklarının restorasyonu ve rekonstrüksiyonu, geçmişte yok olan yapıların yeni form ve strüktürlerle yeniden yapımı ve yeni yapıların inşası gibi eylemleri içine alan iyileşme sürecinden geçmiştir. Tarihi kentsel alanda kültür varlıklarını koruma çabaları daha belirgindir. Mevcut kültür varlığını onararak, onarılamayacak malzemeleri değiştirerek, tarihi kentsel doku ile uyumlu dolgu yaparak, çatışma döneminde ya da öncesinde kaybedileni yeniden inşa ederek, cephelerin plastik onarımını yaparak tarihi kentsel dokuda çatışma sonrası ortaya çıkan rahatsızlıklar tedavi edilmeye çalışılmıştır. Beyrut'un iyileşme sürecinde ise kentin tarihi bir bölümü neredeyse tamamen yıkılarak ve yeni bir anlayışla planlanarak yeniden inşa edilmiştir. Kültür varlığı niteliği taşıyan mevcut yapılar yeniden yorumlanarak ve değiştirilerek kentsel rekonstrüksiyon sürecine katılmıştır. Tarihi kent merkezi yeniden yaratılmıştır. Değiştirerek ya da yorumlayarak ve hayal ederek yeni bir tarihsel çevre yaratmanın acı veren geçmişi unutmamanın yanında dinlenme ve eğlenme gibi rekreatif amaçlara⁹⁵ da hizmet etmektedir. Her iki yaklaşımda da travmatize olmuş toplumların iyileştirilmesi ve normal yaşamlarına dönmesi hedeflenmiştir. İyileşme sürecinde tarihi kent merkezlerinin rekonstrüksiyonu, ulusal kimliğin yapılandırılması ve güçlendirilmesi için politik araç haline de gelmiştir.

⁹⁵ 4 Ağustos 2020'de Beyrut limanında meydana gelen patlamanın ardından patlama sonrası acil durum çalışmalarına, patlama sonrası sorunlara ve çözümlere ilişkin bir dizi panel gerçekleştirilmiştir. Giriş bölümünde de bahsedilen bu panel ve konferanslarda rekonstrüksiyonların rekreatif amaçlara hizmet ettiği de ifade edilmiştir.

Ulusal ve kültürel kimlikleri yeniden yapılandırma eğilimi mimari mirasın korunmasında, restorasyon, adaptasyon, rekonstrüksiyon ve tarihi dokuda yeni yapı tercihleri üzerinde etkili olmuştur. Silahlı çatışmaların/savaşların ardından toplumların geçmişe bakışları ve algılama biçimlerine göre kentsel alanlar da değişmiş, yeniden üretilmiştir. Çatışma sonrası yönetsel politikalara ve ilgili bölgede meskûn toplumların kimlikleri, ideolojileri, ekonomik ve sosyal koşullarına bağlı olarak hem kültür varlıklarına müdahale yaklaşımlarında hem de tarihi kentsel dokudaki yeni yapı uygulamalarında bazı tercihler öne çıkmıştır. Şekil 5.4'te de görülen bu tercihlere göre çatışma sonrası tarihi kentsel alanlara ve kültür varlıklarına yaklaşımlar⁹⁶ postmodernist, tarihselci (historisist), yeni-tarihselci (neo-historisist), seçmeci (eklektik), eleştirel bölgeselci yaklaşımlarla kavramsallaştırılabilir.

- *Postmodernist yaklaşım*

Lübnan/Beyrut ve Bosna-Hersek/Saraybosna örnekleri iyileşme sürecinde yeni inşa edilen yapılarda çağdaş yapı tasarımlarını tercih etmiştir. Çatışmalar sona erdiğinde ayakta kalan modern mimari yapıların önemli bir kısmı ya yıkılmış ya da hasarlı/yarı harap durumda varlığını sürdürmekte (örn. Beyrut Yumurta Binası); bir kısmı ise yeni düzenlemelerle yeni bir kimliğe bürünmüştür (örn. Saraybosna'da Radon Plaza Hotel/Eski Oslobodenje binası, Beyrut'ta Büyük Tiyatro projesi). Hem Bosna-Hersek/Saraybosna'da hem de Lübnan/Beyrut'ta bu yaklaşımın öne çıktığı söylenebilir. Beyrut'ta yıkılan yapıların büyük bölümünü 1940-1970 yılları arasında Lübnanlı mimarlar tarafından tasarlanan ve sömürge sonrasında kurulan genç bir devlet için kimlik inşa etmeye yardımcı olan yapılardır (El Dahdah, 1998). Murr kulesi ve Holiday Inn Hotel gibi az sayıda yapı hem çatışmanın hem de inşa edildiği dönemin izini taşıyan yapı ayakta, hasarlı ve işlevsiz olarak varlığını sürdürmektedir. Saraybosna'da sosyalist dönemin mirası savaş sonrası planlama ve koruma süreçlerinde yer almamıştır. Açıkça dile getirilmese bile kişisel görüşmelerden ve

⁹⁶ Lübnan ve Bosna-Hersek örnekleri üzerinden postmodernist, tarihselci, yeni tarihselci, seçmeci ve eleştirel bölgeselci kavramlarıyla yorumlanan yaklaşımlar çalışma kapsamında ayrıntılı olarak ele alınmamış; uygulamalar doğrudan kavramlar üzerinden yorumlanmıştır. Kavramların kuramsal arka planını ve tanımlarına ilişkin tartışmalarını anlayabilmek için bazı önemli kaynaklara referans vermekle yetinilmiştir. Postmodernizm için bkz. Bertens (1995); Jameson (1992); Jencks (1991, 2002, 2012). Tarihselcilik için bkz. Colquhoun (1996); Gurallar (2015); Popper (2002); Sargın (2005); Tanyeli (2015). Yeni tarihselcilik için bkz. Veaser (1989). Seçmecilik için bkz. Jencks (2002); Meeks (1953). Eleştirel bölgeselcilik için bkz. Frampton (2020); Lefavre and Tzonis (2003); Powell (1985). Ayrıca Nesbitt (1996) antolojisindeki ilgili diğer makaleleri ve Burden (2002); Foucault (1972,1980); Greenblatt (1990); Jones (2020) inceleyiniz.

Yugoslavya Dönemi yapılarının (örn. Zetra Olimpik Merkezi), bakımsız ya da işlevsiz olmalarından, sosyalist dönemin mimari mirasını reddetmek ya da görmezden gelmek gibi bilinçli bir tercihin olduğu anlaşılmaktadır. Sosyalist mirasın değerini reddetme ya da görmezden gelme tercihinin bir döneme dair politik hoşnutsuzluktan ve estetik algıdan kaynaklandığı, ayrıca sosyalist modernizmine tepki olarak geliştiği söylenebilir. Dindar ve Boşnak kesim tarafından Yugoslavya Dönemi'nin uygulamalarına karşı duyulan hoşnutsuzluk, o dönemi çağrıştıran yapılara karşı da hoşnutsuzluk olarak gelişmiştir. Modernin işlev ve tasarım bakımından sadelik ve saflık anlayışı “soğuk” olarak görülmekte ve sahiplenilmemektedir. Benzer bir durum Beyrut için de söz konusudur. Moderni terk eden ya da görmezden gelen bu tutuma karşılık tarihi kentsel alanlarda özellikle otel, alışveriş ve eğlence merkezleri gibi ticari yapılarda (Saraybosna'da BBI Center, Importanne Center, SCC vb.; Beyrut'ta Cinemacity Binası, Zaha Hadid'in Beyrut Kuzey Çarşıları, BMB'de inşa edilen onlarca kule) modernizmin saflığının aksine bir mimari dil oluşmuştur. Bu durum - özellikle Bosna-Hersek örneğinde- kapitalizme sosyal bir geçiş olarak yorumlanabilir.

- *Tarihselci (Historisist), yeni-tarihselci (neo-historisist) ve seçmeci (Eklektik) yaklaşım*

Kentsel rekonstrüksiyon sırasında yeni inşa edilen yapılar ya da rekonstrüksiyonu yapılan yapılar bir dönemin mimari anlayışına ve üslubuna benzer olarak inşa edilmektedir. Çağdaş yapım sistemleri kullanılsa bile kaplama malzemeleriyle ve cephe düzenleriyle seçilen tarihi bir döneme ya da bir zaman dilimine aitmiş gibi gösterilmektedir. Uluslar için önem verilen tarihsel döneme dönmeye çalışılmaktadır. Böylece tarihi biçimlere gönderme yapılarak tarihin önemini vurgulanmakta ya da geleceğe dönük bir proje olarak belli bir tarihle ilişkilenecek hedeflenmektedir. Bu tarihselci (historisist) bakış eklektik bir ifadeye dayandığı zaman yeni-tarihselci (neo-historisist) olarak adlandırılabilir bir yaklaşım ortaya çıkarmaktadır. Bosna-Hersek ve Lübnan örneklerinden hareketle kültürel kimliğine özgü olmadığı düşünülen miras reddedilerek, değiştirilmekte ya da görmezden gelinmektedir. Ulusun inşası ya da ulusun kökleriyle ilişki kurularak konumlandırılması amaçlanmaktadır. Kentsel müdahaleler ulusu tarihsel bir dönemle ilişki kurma, bir coğrafi bölgenin parçası olma ya da bir coğrafi bölgeye sembolik olarak konumlanma çabası olarak gerçekleştirilmektedir. Geleneksel ya da eklektik tercihlerle tarihsel olana analogi yapılmakta (ilgili ülkenin referansları nelerse, örneğin Lübnan ve Bosna-Hersek için

Osmanlı, Fransız, Avusturya-Macaristan, Yugoslavya, Fenike, Memluk vb.) ilişki kurulan kültürel alanın temel özellikleri -çoğunlukla ulusal, etnik, dinsel yönleriyle- öne çıkarılmaktadır. Çağrışım yapacak öteki kültürel mirasın ise ulusal anlatıların dışında kalması istenmektedir. Bu referanslar tarihi kentsel alanlardaki kamusal ya da dinsel yapılarda belirginleşmektedir.

- *Eleştirel Bölgeselci/çağdaş bölgeselci yaklaşım*

İyileşme sürecinde inşa edilen yeni yapıların bazıları geleneksel değerler ya da belirli yerel özellikler yorumlanarak ve sembolik olarak kullanılarak inşa edilmektedir. Yerel ve evrensel değerler arasında ilişkilendirme biçimleri araştırılmakta ve önerilmektedir. İnşa edildikleri bölgenin ortamı, manzarası, topografyası, malzemesi, yerel mimari değerleri dikkate alınırken modern yorumlar yapılarak, modern malzeme ve teknolojiler kullanılarak çağdaş mimari üretim yapılmaktadır (örn. Yunus Emre Enstitü Binası). Bu yaklaşımın tercih edilmesinde modern ya da çağdaş olan ile geleneksel olan arasında bir bağ kurarak mirasın değerini öne çıkarma; her yerde benzer mimari üretimlerin çoğalmasına bir eleştiri getirme gibi düşünceler olabilir. Ancak yorumlanan yerel değerlerin yine ulusal, etnik, dinsel ve tarihsel referanslar taşımaktadır ve bu yüzden ayrıntılı analiz edilmesi gerekmektedir.

Lübnan/Beyrut ve Bosna-Hersek/Saraybosna örneklerinde de görüldüğü gibi sürecin paydaşları (kamu kurumu çalışanları, politika yapıcılar, yükleniciler vb.) kentlerinin kimliğinin, belleğinin, kültürel mirasının korunması gerektiğini düşünmekte; restoratif ya da imajinatif (imgesel) rekonstrüksiyon tercihleriyle kültürel mirasın korunduğunu ifade etmektedir. Yönetim sorunlarına rağmen iyileşme süreci için kültür varlıklarının çok önemli bir bileşen olduğu ve korumanın iyileşme sürecine katılması gerektiği konusunda -her toplum için farklı düzeylerde olsa da- farkındalık olduğu kesindir. Koruma süreçleri profesyoneller tarafından yönetilmiş; ulusal ve uluslararası katkılarla ortak zemin bulunabilmiştir. Ancak savaşların ardından toplumların, bireylerin ya da yönetimlerin kültürel miras algısı politik, sosyolojik ve psikolojik durumlarına göre belirginleşmektedir. Buna bağlı olarak kültür varlıklarının toplumun farklı kesimleri için değişen algısı, tarihi kentsel dokuya/kültür varlıklarına -müdahale yaklaşımları tanımlanmış ve ilkeleri belirlenmiş olsa bile- müdahale yaklaşımlarını ve ölçeğini etkilemektedir.

Tarihi kentsel dokudaki bu yaklaşımlarla hem Beyrut hem Saraybosna örneklerinden anlaşılmaktadır ki kentsel bütünden ziyade kentsel parçalar araştırılmış ve geliştirilmiştir. Korunan yapılar ya da yeni inşa edilen yapılar konumları ve ilişkileri bakımından iletişim düzeyinde birbirine bağlı olsa da, korumanın kuramsal boyutu bakımından birlikten yoksun mikro-yerellikler ortaya çıkarmıştır. Ancak bu yaklaşımlar temelinde sosyal, kültürel ve politik ortam ile ilişkili olarak, belirli kültürel kimlikleri ya da belli bir bölgedeki bir kimliği (yeniden) tanımlama arzusuyla bağlantılıdır ve kültürel miras yaratma sürecinin doğası içinde değerlendirilmelidir. Lübnan’da Osmanlı mirasının ötekileştirilmesi; Fransız, Fenike, Roma ya da Lübnan bağımsızlık döneminin mirasının öne çıkarılması; güçlü Sünni lider Refik Hariri ile Lübnan’ın Osmanlı Dönemi’ne değil Türkiye ve Mısır arasında Sünni dünyanın merkezine konumlandırma çabası bu bağlamda değerlendirilebilir. Bosna-Hersek/Saraybosna’da ise Boşnak nüfusun yoğunluğu ve Osmanlı mirasının Boşnak ve Müslüman kimliğiyle ilişkisi dikkate alındığında, Osmanlı mirasının öne çıkarılması ve sosyalist mirasın Yugoslav bağlamını çağrıştırması nedeniyle geri planda kalması benzer bir tutumu yansıtmaktadır. Kültürel miras yaratma sürecinde bazı kültürel değerlerin ulusal anlatılara dâhil edilmemesi semantik ve sembolik bir arayışın ifadesidir ve kurumsal yapının ya da güç sahiplerinin kararlarıyla yukarıdan yönlendirilmektedir. Bu tercihler toplumların belleğinde büyük öneme sahip kültürel alanların uzak birer anı/nostalji haline gelmesine; kentsel rekonstrüksiyon sürecini yönetenler tarafından -yeniden- tanımlanan kimlik doğrultusunda değişme ya da yok olma tehdidiyle karşı karşıya kalmasına neden olmaktadır⁹⁷.

Lübnan’ın ve Bosna-Hersek’in kentsel rekonstrüksiyon süreçlerinde gözlenen yukarıdaki yaklaşımlarla, mirasın kabulü ya da mirasın reddi üzerinden kentsel doku yeniden yaratılmaktadır. Lübnan ve Bosna-Hersek gibi yeni savaşların ortaya çıktığı bölgeler Avrupa örneklerinden ayrılmaktadır. Politik çöküşlerin ardından kurulan yeni yönetsel düzende politik gruplar ve çatışmanın tarafı olan toplumsal gruplar arasındaki gerilimler iyileşme sürecinde de devam etmektedir. Politik otoritelerin egemen olduğu bölgelerde mimari ya da arkeolojik mirasa yönelik görüş ve tutumlar, yeni/yeniden tanımlanan kimliklerle uyumlu olacak şekilde yapılandırılmaya çalışılmakta; gruplar arasında bunun mücadelesi verilmektedir. Bu bölgeler birbirinin tarihsel ardılı olan

⁹⁷ Bu yorumu destekleyen bir çalışma olarak Daou’nun (2016) Şehitler Meydanı özelinde hazırladığı makalesini inceleyiniz.

politik sistemler altında üretilen ve çeşitli kültürlerin mirasını bir arada barındırmaktadır. Ancak paylaşılan kimliklerin mirası öfke ya da haz uyandıran, üstün ya da aşağı görülen, geçmiş iyi ya da kötü hatırlatan miras olarak görülmekte; güç sahipleri ya da toplumlar tarafından ötekileştirilmektedir.

Kültür varlıkları sadece temsil ettikleri etnik kimlik bakımından değil, temsil ettikleri dönem bakımından da ötekileştirilmektedir. Özellikle modern mimari yapılar ya da endüstri yapıları kolaylıkla vazgeçilebilen, terk ya da ihmal edilebilen yapılar olmaktadır. Modern mimariyi koruma ve sergileme problemi nispeten yeni bir konu olduğundan ve çatışmalı bölgelerde bu yapıların çözülmüş ideolojilerin kalıntıları olarak görme eğilimi daha fazla olduğundan kolaylıkla reddedilmekte ya da terkedilmektedir. Komünist bloğu temsil eden Yugoslavya Dönemi yapılarının ihmal edilmesi, Avrupa mimarisi içerisinde farklı bir yere konumlandırılması buna örnek olarak verilebilir. Beyrut/Muhammed El Emin Camii'nin inşası, Büyük Saray gibi önemli anıtların değiştirilerek yeniden inşası gerçekleştirilirken, Fransız dokunuşlarının sürdürülmesi veya Necme Saat Kulesi'nin özgün haline uygun olarak yeniden inşa edilmesi, kentsel dokuyu yeniden tanımlamaya yönelik sembolik müdahalelerdir. Ulus devlet düşüncesi kentsel yaşamın merkezine konumlandırılarak ya da ulus devletin eksiklikleri dramatize edilerek tarihsel anlamlar, sosyal ilişkiler ve güç ilişkileri oluşturulmaktadır (Till, 2003, s. 291).

İnsanların arasındaki bağı kurmak, güçlendirmek; kitleleri bir arada tutmak ya da kontrol edebilmek için otoritelerin bir yol bulması gerekir. Örneklerden anlaşıldığı üzere kolektif hafızayı oluşturan geçmişin belirli parçaları, toplumları manipüle edecek şekilde kullanılmakta; geleneksel olan yeniden yaratılmakta ya da yeni bir gelenek icat edilmektedir. Bu süreçte kolektif hafızanın bazı bileşenleri seçilerek öne çıkarılmakta, bazıları bir amaç için sadece işlevsel olarak kullanılmakta, bazıları da bastırılmaktadır. Buna göre -Edward Said'in (1994, s. 245) de belirttiği gibi- belleğin her zaman özgün olması veya gerçeği yansıtması değil bazen de kullanışlı olması istenmektedir. Kimliği yeniden yapılandırmak amacıyla kültürel hafızayı, tarihi ve belge niteliği taşıyan değerleri koruma çabaları, hafızayı çarpıtmak veya yeniden şekillendirmek için araç olarak kullanılmaktadır.

Hafızayı yeniden şekillendirme çabası çatışma dönemi izlerine ilişkin tavır için de geçerlidir. Kentsel rekonstrüksiyon etkinlikleriyle iyileşme ve normale döndürme sürecini yürütmek hedeflenmektedir. Barış ve huzur ortamının sağlanması,

yatırımların teşvik edilmesi ve ekonominin istikrarlı hale gelmesi, turizmin teşvik edilmesi gibi birçok hedef gözetilmektedir. Bunun için çatışma dönemine dair bazı anıların ve fiziksel izlerin silinmesine çalışılmaktadır.

Lübnan’da savaş dönemini unutmak resmi politika olarak benimsenmiştir. İlan edilen genel af ile çatışma döneminin liderleri affedilmiş ve siyasi aktör olarak yeni yönetimde yer almıştır. Yaşananlar geçmişte kalsın anlayışı ile özellikle çatışma döneminin izlerinin kaldırılması ve yeni bir tarihsel temsil ile yeniden inşası gerekli görülmüştür. Lübnan iç savaş dönemini anlatan resmi bir tarih kitabının olmaması da bu yüzdendir. Bazı eleştirmenler BMB’deki kentsel rekonstrüksiyon uygulamalarını “tarih duygusunu yitirmek (Makdisi, 1997)” ve “kolektif hafızanın kaybı (Khalaf 1993)” olarak yorumlamıştır⁹⁸. Saraybosna’da da savaş dönemini anımsatan bazı izler kente işaretlense de oyuklar, şarapnel izleri, harap yapılar gibi savaşı anımsatan izlerin kaldırılması yönünde taleplerin kuvvetlendiği anlaşılmaktadır. Devletlerin/ulusların savaş sonrası çatışma dönemine dair sessizliğine ya da çatışma dönemini reddetme politikasına tam anlamıyla kolektif hafızanın kaybı demek doğru olmayabilir fakat seçerek unutmak ya da seçerek hatırlamak tercihi “unutmanın stratejik yönetimi (Haugbolle, 2010)” olarak tanımlanabilir.

Yeni savaşların yaşandığı kentsel çatışma alanlarında kentsel peyzajda gerçekleştirilen her türlü müdahale, çevrenin maddi yönü ile tedirgin edici geçmişe dair anlatıların müzakeresi haline gelmektedir. Tarihi kentsel alanlar farklı dönemlere, farklı kültürlerle, farklı etnik ve dinsel kimliklere ait kültür varlıklarıyla ya da çatışma döneminin istenmeyen izleriyle, o kenti yönetenler ve kentte yaşayanlar için rahatsızlık veya huzursuzluğa neden olan şeyleri içeren miras alanları haline gelmektedir. Çatışmanın ortasında kalan ya da hedefi olan kültürel miras ise bu süreçlerden etkilenmektedir. Daha da önemlisi iyileşme sürecinin stratejisi tercih edilen seçerek hatırlama ve stratejik unutma anlayışı, miras yaratım sürecinin bir parçası olarak tarihi kentsel alandaki mevcut ya da yok olmuş bütün kültür varlıklarını az ya da çok etkilemektedir. Kültürel mirası koruma ya da miras yaratma sürecinde kente yönelik müdahaleler, kültürel mirasın maddi değerinden yararlanmak için bir zorunluluk olarak dikte edilmektedir. Bir anlamda çatışan taraflar, iktidarlar ya da

⁹⁸ Bu konu hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak için Cooke (2002); Haugbolle (2010); Larkin (2012); Makdisi (1997) incelenabilir.

toplumlar için kentin istenmeyen unsurlarının kaldırılması ve kentin dönüştürülmesi, kentin rahatsız edici doğasının yeniden şekillendirilmesi için gerekli görülmektedir.

Silahlı çatışma sırasında uzmanların ve toplumların eğitilmiş ve bilinçli olmaları bile değer verdikleri şeyleri koruma gayretleri olağanüstü bir mücadeleye dönüşmektedir. Eğitimlerinin bir sonucu olarak ya da içgüdüsel olarak korumaya yönelik aldıkları tedbirler kültür varlıklarına gelebilecek zararları azaltmaktadır. Lübnan, Bosna-Hersek ve benzer diğer örneklerde yapıların etrafına kum torbaları koymak, barikatlar oluşturmak, objeleri sarmak, taşımak, saklamak gibi çeşitli tedbirler zararları azaltan tedbirlerden bazılarıdır. ICOM, ICOMOS, ICORP, Blue Shield (Mavi Kalkan) gibi uluslararası uzman kuruluşlar silahlı çatışma sırasında ve sonrasında kültürel mirasın korunmasına yönelik girişimlerde bulunmaktadır. Belgeleme, kültürel miras alanında devletlerarası işbirliğini sağlama, karar ve aksiyon süreçlerinde yer alma, askeri personellerle birlikte çalışma, koruma uzmanlarına ve toplumlara yönelik eğitim faaliyetleri gibi çalışmalar çatışma bölgeleri için önleyici koruma sağlamaktadır. Bu çalışmaların sakin dönemde ya da uluslararası yasalara tabi olan devletlerin kontrolünde yürüyen çatışma ortamlarında nispeten etkili olduğu söylenebilir. Ancak devlet dışı aktörlerin etkili olduğu yeni savaşlarda pek etkili olamadığı hatta alınan tedbirlerin⁹⁹ bazen kültür varlıklarını çatışan taraflar için doğrudan hedef haline getirebildiği de bilinmektedir.

Savaşların/silahlı çatışmaların yarattığı kaos ortamı, çatışmalar sona erdikten sonra da yıllarca sürmeye devam etmektedir. Bu bölümde savaş/silahlı çatışma döneminin ya da sonrasında kaos ortamı yarattığını, böyle bir ortamda genç ve istikrarsız devletler için önleyici korumanın pek mümkün olmadığını ya da sınırlı olabileceğini; bu ülkelerde kültürel miras korumanın çoğu zaman ikincil ve öncelikli olmayan bir sorun olarak görüldüğünü baştan bilerek ve kabul ederek -önceki bölümlerde yapılan tespitler doğrultusunda- değerlendirmeler yapılmış; öneriler getirilmiştir. Tez çalışması kapsamında incelendiği ve tartışıldığı üzere çatışma sonrasında kültür varlıklarının korunması ve yönetimi çeşitli ve karmaşık sorunları barındırmaktadır.

⁹⁹ Örneğin, kültür varlığı yapıların ya da müzelerin mavi kalkan amblemi ile işaretlenmesi. Kila'ya (2012) göre mavi kalkan ambleminin düşmanın kültürel mirası tanımasını kolaylaştırır; hedef alınmasına ve yıkılmasına neden olabilir. Ayrıca daha önce de belirtildiği gibi Yugoslavya'nın dağılması sonucu çıkan savaşlar başta olmak üzere Irak, Yemen, Libya, Afganistan son olarak Suriye gibi çok sayıda ülkede kültür varlıklarının doğrudan ve bilinçli hedefler olarak seçildiğini, alınan tedbirlerin çatışma ortamında etkili olamadığını, yıkımların ve tehditlerin boyutu karşısında önlemlerin ne kadar yetersiz kaldığını da göstermektedir.

Önceki bölümlerde kültürel mirasın korunmasına ilişkin ana hatlarıyla tespit edilen, tartışılan ve önerileri sunulan başlıklar -silahlı çatışmaların hedefi olan ve kültürel mirasın korunmasını önceleyen ülkeler için- sakin dönemde bir önleyici koruma yaklaşımı olarak değerlendirilmesi de yararlı olacaktır. Sakin dönem bir sonraki muhtemel çatışma için hazırlık evresi olarak görülmeli ve değerlendirilmelidir. Bu bağlamda kültürel mirasın ve tarihi kentsel dokunun silahlı çatışma/savaş sonrası iyileştirilmesinde teknik ve teknik olmayan yönler dikkate alınarak benzer silahlı çatışma/savaş bölgelerinde korunabilmesi için kültürel mirasın dirençliliği arttırılmalıdır. Dirençlilik; afetler gibi bir zorlu dönemlerde varlığını sürdürme, kırılganlığı azaltma ve afetlerin kaçınılmaz sonuçlarından kurtulma kapasitesidir. Dirençli kültür mirası ise barış döneminde kültür mirasının savunmasızlığının azaltıldığı, toplumların çatışma sonrası zorluklarla başa çıkmasını sağlayan ve bu zorluklarla yaşama kapasitesini arttırmaya katkı sunan kültürel mirastır. Kültürel mirasın dirençliliği silahlı çatışma öncesinde kültür varlıkları için risklerin tespitini ve azaltılmasını; çatışma sonrası yönetim, planlama ve uygulama sorunları için hazırlıkları; iyileşme sürecinin etkili yönetimini içerir. İyileşme sürecinde kentsel rekonstrüksiyon için stratejiler geliştirilirken kültürel mirasın dikkate alınması ve kurtulma kapasitesinin arttırılması için müdahale ve kurtarma prosedürlerinin kolaylaştırılması gerekir. Savaşın kültürel alanlar üzerinde yarattığı tahribat koruma, rehabilitasyon, restorasyon ve rekonstrüksiyon gibi yaklaşımlarla geri döndürülerek kentlerin, kültürel mirasın ve toplumların dirençliliğine katkıda bulunur. Yerin sadece fiziksel değil ruhsal ve duygusal bağamlarına dayanır. Bu bakımdan dirençli miras sadece çatışma öncesi risklere hazırlığı değil kültürel mirası somut ve somut olmayan bütün katmanlarıyla kapsayan; çatışma sonrası sosyal, psikolojik, eğitsel, yasal-yönetimsel, finansal ve teknik faktörleri karar verme süreçlerine katarak, karmaşık süreçleri bütüncül ele almayı ve yönetmeyi ifade etmelidir. Silahlı çatışma durumunda mirasın sürdürülebilirliği için söz konusu olabilecek her türlü dinamiğin anlaşılması ve yönetilmesi bağlamında bir süreç tanımlanmalıdır.

Miras değerlerinin belirlenmesi, planlama ve müdahale süreçlerin doğru planlanması ile farklı kimlikleri uzlaştırmada fırsat olarak görülebilir. Bunun için önceliklerin belirlenmesi, kentsel/yapısal müdahale ve tasarım kararlarının alınması, onarım süreçleri, onarım sonrası kullanım ve sürdürülmesi gibi yeniden inşa sürecinin her aşamasına toplumsal katılımın sağlanması teoride çok önemlidir. Çünkü ancak bu

şekilde sosyal ihtiyaçlar belirlenebilir ve yeni üretimler için fırsatlar keşfedilebilir. Toplumlar kendi miraslarını sahiplenebilir ve sürdürülmesine katkıda bulunabilir.

6. SONUÇ

Tarih boyunca kentler ve mimari yapıtlar savaşlarda tahrip olmuş ve bilinçli olarak yok edilmiştir. 20'nci yüzyıl savaş tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Endüstri Devrimi'nin etkisiyle gelişen kentler sanayi, üretim, nüfus, sanat, kültür, eğitim merkezi olarak savaşlarda stratejik hedef olurken; 19'uncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren milliyetçilik akımının etkisiyle anıtlar kimlikle ilişkilendirilerek sembolik olarak hedef alınmaya başlamıştır. Endüstrileşmiş devletler ulusal hedeflerine ulaşmak için topyekûn mücadele etmiş; savaşlarda kentler ve kültürel miras stratejik hedef olarak görülmüş ve yok edilmiştir. 19'uncu yüzyılın sonundan başlayan ve 20'nci yüzyılın ikinci yarısında yoğunluğu artan uluslararası yasal düzenlemeler kültürel mirasın korunmasını amaçlasa da son çeyrekte silahlı çatışmaların ölçeğinin değişmesi düzenlemeleri yetersiz kılmıştır. 1990'lı yıllardan itibaren soğuk savaş dönemi bitmiş; yeni savaşlar olarak adlandırılan sıcak çatışma dönemi tekrar başlamıştır. Yeni savaşlarda devletler değil, toplumlar savaşmaktadır. Kimlik farklılıklarından beslenen silahlı çatışmalar ırk, din, mezhep gibi farklılıkların körüklenmesiyle büyümektedir. Devlet dışı aktörlerin kendi aralarında ya da devletlere karşı silahlı mücadeleleri asimetrik savaş formunda ortaya çıkmakta; kentler stratejik çatışma alanlarına dönüşmektedir. Kültürel miras silah olarak kullanılmakta; kasıtlı ve sistematik olarak yok edilmektedir. Ulusalcı, dinsel, mezhepsel, etnik, kültürel, politik, ideolojik kaynaklardan beslenen yeni savaşlarda kültür varlıklarını hedef almanın ardında farklı güdülenmeler olsa da merkezinde kimlik ve bellek yer almaktadır.

Yeni savaşların tehdit ettiği ülkeler geçen yüzyıl içinde ulus devlet olma sürecini tamamlayamamış, devlet yönetimlerinin birkaç kez değiştiği, merkezi yönetimlerin zayıf olduğu, ekonomik ve politik sorunların aşılamadığı, kurumsallaşma sürecini tamamlayamamış, yasal boşlukların olduğu, demokrasinin ve hukukun işletilemediği ülkelerdir. Birbirinden farklı etnik, dinsel, politik, kültürel yapıdan gelen toplumsal gruplar bir arada yaşamakta; güç ve hak iddiasında bulunmaktadır. Silahlı çatışmalar sırasında kimlik ve belleğe dair algıları, mekânla ilişkili duyguları toplumların ya da grupların birbirlerine, birbirlerinin yaşam alanlarına, kimlik ve belleğin temsilcisi olan

kültür varlıklarına yönelik saldırılarında etkili olmaktadır. Silahlı çatışma sonrası sakin dönemde iyileşme ve kentsel rekonstrüksiyon çalışmaları başlamaktadır. Çatışma sürecindeki mücadeleler çatışma sonrası iyileşme sürecinde de devam etmektedir. Artık askeri değil sosyal ve politik stratejiler tartışılmaya başlamakta; kentsel rekonstrüksiyon uygulamaları üzerinden mücadeleler sürdürülmektedir.

Bu çalışma kapsamında Lübnan ve Bosna-Hersek örnekleri üzerinden yeni savaşların yaşandığı bölgeler için silahlı çatışma sonrası iyileşme ve kentsel rekonstrüksiyon süreçleri araştırılmıştır. Tarihi kentsel alanlarda çatışma sonrası kültürel mirası koruma ve yönetim sorunları incelenmiş; sonuçları tartışılmıştır.

Lübnan ve Bosna-Hersek gibi ülkelerin mimari miraslarının kökenleri farklılıklara sahip olsa da silahlı çatışma sonrasında travmatize olan toplumların ve tahrip olan kentlerin bir düzeye kadar iyileşebildiğini göstermektedir. Bununla birlikte iyileşme süreçleri hem teknik hem de sosyo-politik ve sosyo-kültürel perspektiften bazı farklılıklar göstermekte; silahlı çatışma sonrası kültür varlıklarını ve tarihi kentsel alanları koruma ve yönetim süreçlerini etkilemektedir. Bu farklılıklar ülkelerin, yönetimlerin, toplumların çatışma sonrası sorunlarına ve imkânlarına göre şekillenmektedir. Kentsel rekonstrüksiyon uygulamalarında ortaya çıkan farklılıklar ve kültürel mirası koruma sorunları iki temel nedene dayanmaktadır. Bunlar;

1. Kentsel rekonstrüksiyon süreçlerinin yönetim, projelendirme ve uygulama adımları ile ilişkili sorunlardır.
2. Çatışma sonrası politik, ekonomik, sosyolojik ve kültürel ortamın mekânsal dönüşümleri etkilemesidir.

Silahlı çatışma sonrasında ortaya çıkan yönetim sorunları kültür varlıklarının korunmasına ilişkin süreçlerin yürütülmesinde en önemli sorun haline gelmektedir. Tez çalışması kapsamında birinci maddede yer alan neden incelenmiş; Beyrut'un ve Saraybosna'nın kentsel rekonstrüksiyon süreçlerinde kültürel mirası koruma ve yönetim sorunları ayrıntılı olarak irdelenmiştir. Bu sorunlar iyi yönetimle çözülebilir sorunlardır ancak ikinci maddede ifade edilen neden, çatışmalı bölgelerde korumayı etkileyen daha önemli bir etken haline gelmektedir. Kültürel miras konuları çatışma sonrası süreçte siyasallaşmaktadır. Hangi yapıların korunacağı, korunacak yapılara nasıl müdahale edileceği gibi çatışma sonrası problemler bir yapıyı çatışma öncesi fiziksel durumuna geri döndürmekten daha fazlasını ifade etmektedir. Bir taraftan

iyileşme ve kentsel rekonstrüksiyon çalışmaları başlatılırken öte taraftan devletlerin politik, bürokratik, ekonomik ve kurumsal düzenleri yeniden kurulmaktadır. Silahlı çatışma döneminin politik liderleri ya da grupları yeni düzende pay sahibi olmakta; mücadelelerini kentsel alanlarda kent politikaları üzerinden sürdürmektedir. Çatışma sonrası iklimde kültürel mirasın korunması ve yönetiminde semptomatik sorunlar belirmektedir.

İyileşme sürecinin yönetimi kentsel rekonstrüksiyon çalışmalarının bütün adımlarını içermekte ve bütünüyle dengeler sistemine dönüşmektedir. Nüfus, mülkiyet, hukuk, finansman, paydaş yönetimi gibi koruma ile ilişkili başlıca yönetim sorunlarının çözümü hem projelendirme ve uygulama kararlarını hem de uygulama süreçlerinin başarısını doğrudan etkilemektedir. Silahlı çatışma sonrasında belirlenen iyileşme ve gelişim stratejileri ya da yönetim modelleri doğrultusunda kent ve yapı ölçekli karar alınmakta; planlama ve uygulama çalışmaları gerçekleştirilmektedir. Kültür varlıkları için yasal araçların etkili kullanımı, koruma ve planlama ile ilişkili kurumların yetkinliği ve etkinliği, finansal imkânlar, uluslararası katkılar, toplumların ve yönetenlerin tercihleri, projelendirme ve uygulama işlerinde görev alan ekiplerin kapasiteleri gibi faktörler ise müdahale sürecini etkileyen ya da düzenleyen ve dengeleyen faktörler olmaktadır.

Kentsel rekonstrüksiyon yaklaşımlarında iki tercih öne çıkmaktadır. Bunlar; ‘olduğu yerde ve aynı şekilde inşa etmek’ ya da *tabula-rasa* yaklaşımı ile ‘yeni bir kent’ inşa etmektir. Tez çalışması kapsamında kentsel rekonstrüksiyonlar, örnek çalışma alanları için restoratif kentsel rekonstrüksiyonlar ve imajinatif (imgesel) kentsel rekonstrüksiyonlar olarak kavramsallaştırılmıştır. Yeni savaşların yaşandığı bölgelerde ülkelerin ekonomik, politik ve demokratik durumlarına, yapıların hasar düzeylerine, kentsel rekonstrüksiyon stratejilerine, kentsel bölgelerde yaşayan toplumsal grupların kimliğine göre kentsel rekonstrüksiyon yaklaşımı değişmekte; bu iki yaklaşımın arasında bir yere konumlanmaktadır.

Kentsel rekonstrüksiyon sürecinde plan ve yapı ölçekli müdahalelerle ya da peyzaja yönelik müdahalelerle tarihi kentsel doku değişmektedir. Tarihi kentsel dokuda yapıları yıkmak, harap haliyle bırakmak veya korumak, onarmak, onarırken değiştirmek, yeniden işlevlendirmek ya da bilinçli olarak işlevsiz bırakmak, yeniden yapmak, anılaştırmak, yeni yapı inşa etmek gibi her türlü müdahale yaklaşımı tarihi

kentsel dokuyu değiştirmektedir. Müdahale yaklaşımlarının ve leğinin belirlenmesinde iki temel hedef ne çıkmaktadır. Bunlar;

- Travmatize olan toplumu iyileştirmek ve bozulan ya da yeniden kurulması gereken devlet düzenini tesis etmek,
- Kimliği (yeniden) yapılandırmak ve güçlendirmektir.

İyileşme alışmaları için finansal kazanç ve kamu yararı dengesinin kurulması önemlidir ve ağırlığın hangi tarafta olacağı ilgili ülkenin politik, ekonomik, toplumsal ve kültürel durumuna göre değişmektedir. Farklı kentlerin kentsel peyzajındaki değişim buna göre benzeşmekte ya da farklılaşmaktadır. Bu uygulamalar müdahalenin leği değişse bile bir düzeye kadar uzlaşı ile gerçekleştirilmektedir. Ancak müdahaleleri yapısal müdahale olmanın ötesine geçiren müdahalenin sembolik yönü kültür varlıklarına müdahale yaklaşımlarını ve ölçeğini etkilemekte; ister restoratif ister imajinatif (imgesel) kentsel rekonstrüksiyon olsun koruma adı altında tarihi kentsel peyzajı yeniden yaratacak değişiklikler meydana getirmektedir.

İyileşme sürecinin planlama aşamasında travma yaratan izlerin çeşitli şekillerde silinmesi istenmektedir. Kentsel alanda çatışmanın izlerinin silinmesi; egemenlik alanında karşı olunan etnik grup, inanç, mezhep gibi kimliğe ait izlerin temizlenmesi biçiminde gerçekleştirilmektedir. Yıkım, sembolik anıtsal yapıların ve dini yapıların onarımı ve rekonstrüksiyonu, toplumsal grupların kimliğini yansıtan tarihsel odakların ve mahallelerin yeniden inşasıyla ve peyzaja müdahalelerle gerçekleştirilmektedir. Toplumsal grupları bir arada tutmada, yönetmede ve iyileştirmede şüphesiz etkili olmaktadır. Öte yandan yeni değerler yaratılmakta ve mekânlara yeni anlamlar yüklenmektedir.

Travmatize olmuş çoklu etnik, kültürel, dinsel yapıya sahip toplumların yaşadığı ülkelerde yerleşimler, yüzyıllar içerisinde oluşan farklı tarihsel dönemlere ait semboller barındırmaktadır. Silahlı atışma sonrasında ise değişen sosyo-politik koşullara göre yönetimlerin ve toplumların tercihleriyle yeni kimliklerini oluşturma süreci başlamaktadır. Kimlik oluşturma sürecinde kentsel peyzaj yeniden yaratılmaktadır. Kentsel peyzaja yönelik müdahaleler yönetenlerin ve yönetilenlerin tercihleri ya da mücadeleleri ile mekân üzerinden coğrafi bölgeyi, kimliği, iktidarı ve gücünü tanımlama arayışını ifade etmekte; çoğu zaman sembolik anlamlar taşımaktadır. Kentsel rekonstrüksiyon süreci ise fiziksel iyileşmenin yanında

uluslaşma ve kimlik tanımlama, çatışma döneminin somut kazanımlarını pekiştirme programının bir parçası haline gelmektedir. Toplumların yeni yerlerini kabul etmeleri için gerçekleştirilmektedir. Buna bağlı olarak ülkeden ülkeye, kentten kente ve kentlerin bir bölgesinden başka bir bölgesine değişen tutumlar yönetimlerin ve toplumların egemenlik mücadelesinin bir sonucudur. Bu mücadeleler bazen ülke dışındakilere bazen de ülke içinde birbirine karşı mücadelelere dönüşmektedir. Bir tarihsel dönemi, politikaları ya da politikacıları anımsatan kültürel miras reddedilmekte; yok edilmekte ya da görmezden gelinmektedir. Travmaları hatırlatan sembollerin, toplumların tercihleri doğrultusunda -kültürel miras olsa bile- kaldırılması istenmekte ya da rahatsız edici bir miras olarak korunması istenmektedir. Savaş döneminin anılarını yaşatan, kahramanlıkları ve kaybedilenleri hatırlatan semboller miras halini almakta ve miras yaratım sürecinin parçası olmaktadır.

Fiziksel müdahaleler savaş sırasında kazanılan toprakların güvence altına alınması, yöneticilerin topluma seslerini duyurması ve toplumsal grupların, politikacıların, girişimcilerin yeni bir ideal peyzaj yaratma girişimine dönüşmektedir. Kentsel alanlar çatışma süresince bir tür mekânsal şiddet aracı olarak kullanılırken çatışma sonrasında yeni peyzaj yaratma girişimleriyle bölgeselleşme, nüfuzu arttırma, kimliği (yeniden) tanımlama aracı haline gelmektedir. Çatışan tarafların kazanılan topraklarda varlığını egemen olarak sürdürmesi ve gelecekteki politik konumunu güvence altına alma çabası mirasın manipüle edilmesine ve peyzajın yeniden düzenlenmesine neden olmaktadır. Bu çatışma sırasında yıkarak, çatışma sonrasında ise değiştirerek ya da görmezden gelerek ortaya çıkmaktadır. Mekânsal sınırlar, kentsel bağıntılar ve düğümler, tarihi kentsel alanların yeniden planlanması, kültür varlıklarının değiştirilmesi ya da yeniden inşa edilmesi bu sürece hizmet etmektedir. İyileşme sürecinde kentsel dokuya ve kültürel mirasa yapılan fiziksel müdahaleler politik peyzaj üretme aracı haline gelmektedir. Savaş sonrasında yeni kentsel peyzaj üretimi, ifadeler yoluyla bilgiyi -yeniden- üretme ve temsil etme eylemi olarak tanımlanabilir. Böylece toplumlara marjinalleşmiş söylemlerin hayatta kalması ve hüküm kurması için mücadele alanı sunulmaktadır. Daha da önemlisi, sözde demokratik toplumlara bir kazanım olarak sunulan özgürlük yanılsaması ve yaygın bir iktidar imgesine dönüşen kentsel alan bir tür zihin kontrolü sağlamaktadır.

Kimliği (yeniden) yaratmak ve hafızayı yönetmek amacıyla politik peyzaj üretme ve miras yaratma çabası, tarihi kentsel alanda yeni yaklaşımları öne çıkarmakta; kültürel

mirası koruma süreçlerinde de sorun yaratmaktadır. Tarihi kentsel dokuya ve kültür varlıklarına müdahale edilirken postmodernist, historisist, neo-historisist, çağdaş bölgeselci vb. eklektik yaklaşımlar, ilgili coğrafyanın tarihsel geçmişine ve çatışma dinamiklerine bağlı olarak genellikle mirasın reddine dayanmaktadır. Bu bakımdan farklı kültürlerin mirasını bir arada barındıran tarihi kentsel alanlar birbirleriyle ve geçmişleriyle kavga halinde olan toplumların mücadele alanı haline gelmektedir. Bunun yanında savaş/çatışma sonrasında tarihi kentsel alanlara ve kültür varlıklarına yerelden ziyade dışardan gelen müdahaleler, kentsel çevrenin değişmesinde biçimlenmesinde çok etkili olmaktadır. Kültürel mirası ve korumayı merkeze almayan politik ve ideolojik kazanımlarını pekiştiren tercihlerle dış paydaşların ingeleri aktarma ve kimlik damgası vurma çabası yerel mücadeleleri de körüklemektedir. Böylece kentin kendisi zor miras ya da rahatsız edici miras olmaktadır.

Kültürel mirasın toplum için değişen algısı tarihi kentsel dokuya ve kültür varlıklarına müdahale yaklaşımlarını ve ölçeğini de değiştirmekte; koruma uzmanlık alanı için tartışmalı durumlar yaratmaktadır. İyileşme sürecinin paydaşları kentin kültürel mirasının korunduğunu iddia etmektedir ancak kentsel parçalar üzerinden gerçekleştirilen müdahaleler bütüncül koruma sorunları yaratmakta ve mikro-yerellikler ortaya çıkarmaktadır. Bu durum tarihi kentsel alanlara müdahalelere ve korumaya ilişkin yeni kavramsal tanımlamalara gitme ihtiyacını doğurmaktadır. Her ne kadar bu duruma uluslararası tüzüklerle çözüm aransa da genellikle savaş, afet gibi durumların/sorunların öncesinde değil sonrasında tartışılmakta ve birer çerçeve metin olarak hazırlanmaktadır. Bu yüzden uluslararası metinler uygulamanın, sahada gerçekleştirilen faaliyetlerin gerisinde kalmaktadır. Söz konusu çatışmalı bölgelerdeki örnekler açıkça göstermektedir ki uluslararası metinler çatışma durumunda kültür varlıklarının korunmasında yetersiz kaldığı gibi çatışma sonrası koruma süreçleri için de yetersiz kalmaktadır.

Çatışma döneminde kent ve kültür mirası üzerinden yürütülen şiddet eylemleri, iyileşme döneminde yerini toplumların duygularını ve geçmişle olan bağlarını etkileyecek yıkım, onarım ve inşaa faaliyetlerine bırakmaktadır. Savaşın şiddetini doğrudan yaşamayan nesiller bile bu sembolik eylemlerin etkisiyle tarihi kentsel peyzajda öykülenen geçmiş hissetmektedir.

Uluslararası toplumlar ve devletler düzeyinde kültür varlıklarının onarımı ve rekonstrüksiyonu toplumsal uzlaşının sağlanması için önemli görülmektedir. Çatışan

toplumların ve yönetimlerin uzlaşmasında ve iyileşmesinde kültürel mirası koruma ve tarihi kentsel dokuyu sürdürme çabalarının önemli rol üstleneceğine inanılmaktadır. Ancak kimlik ve bellek merkezli çatışmaların olduğu yeni savaşlarda bu uzlaşmayı sağlamak oldukça zor görünmektedir çünkü iyileşme sürecinde yasal, yönetsel ve uygulamaya yönelik sorunlar devam etmektedir. Silahlı çatışmalar durulsa bile demokrasisi, hukuki ve kurumsal yapısı, ekonomik ve bilimsel alt yapısı zayıf olan bu ülkeler çatışma sonrasında göçler, sosyal çatışmalar, kurumsal yapının çökmesi, fiziksel alt ve üs yapının tahrip olması gibi buhranlı bir süreç yaşamaya başlamaktadır. Kurulmaya çalışılan yeni düzen bir kesimi memnun etse bile bir başka kesimi rahatsız etmektedir. Kentsel rekonstrüksiyon sürecinde alınan kararlar ve fiziksel çevrede gerçekleştirilen uygulamalar travmatik süreçleri sürdürmektedir. Bosna-Hersek ve Lübnan örnekleri, savaşın üzerinden geçen yaklaşık 30 yılda kültür varlıklarının restorasyonunun ve rekonstrüksiyonunun gruplar arasındaki politik ve toplumsal gerginlikleri azaltmadığını; çatışma sonrasında gönüllü değil zorla uzlaşının gerçekleşebileceğini göstermiştir. Zorla uzlaşma tarafların somut kazanımlarıyla ya da uluslararası baskılarla/yaptırımlarla gerçekleşmektedir. İyileşme sürecinde devam eden anlaşmazlıklar ve sorunlar kültür varlıklarını tehdit etmeye devam etmektedir.

Kentsel rekonstrüksiyon çalışmalarını başlatmak için yerel toplumların karar alması, siyasi ve idari sorunları çözerek süreci yürütmesi neredeyse yirmi yılı bulmaktadır. Kültürel miras sosyolojik bir fenomen olduğundan kültürel mirasın korunması, onarımı, rekonstrüksiyonu; kentsel peyzajın değişimi veya yeniden yaratımı onu sahiplenen topluma bağlıdır. Kültür varlıklarının ve tarihi kentsel peyzajların fiziksel bütünlüğün sağlanması ve sürdürülmesi, sunumu ve kullanımı toplum için önemiyle ve üstlendiği rolle ilişkilidir. Savaşla tahrip olan kültür varlıklarının onarım/rekonstrüksiyon ya da yıkım gibi yaklaşımları ülkelerin sosyal, politik veya ekonomik durumlarını yansıtmaktadır. Toplumların içinde bulunduğu koşullar, kendilerine dayatılan kültürel miras proje ve uygulamalarının başarıya ulaşma olasılığını da etkilemektedir.

Rekonstrüksiyon süreci savaş sonrasını ifade etse de savaş öncesini ve savaş dönemini de bir arada değerlendirmeyi gerektiren bir süreçtir. Bu süreçte ülkelerin tarihleri devlet yönetimleri, kurumsal işleyişleri, hukuk düzenleri, toplumsal yapıları, ekonomik güçleri, teknik donanımları gibi pek çok faktör etkili olmaktadır. Her ülke kendi koşulları ve imkânları doğrultusunda iyileşme sürecini yürütmektedir. Bu

bakımdan bu ülkeler için genel önerilerde bulunmak çok anlamlı değildir. Bu çalışma kapsamında tanımlanan sorunlar iyileşme sürecinde ilk dikkate alınacak konuları ve problemleri tanımlamaktadır. Ülkelerin, kentlerin ve toplumların koşullarına göre sorunun ağırlığı kentsel rekonstrüksiyon sürecine ve kültür varlıklarına etkimektedir. Aynı ülke içerisinde farklı kentlerde, aynı kent içerisinde farklı yerleşim bölgelerinde bu sorunlara göre tercihler ve uygulamalar değişebilmektedir.

Çalışmanın kapsamını oluşturan bölgelerde politik anlaşmazlıklar, etnisite, din ve parti temelli toplumsal bölünmeler ya da sınır anlaşmazlıkları ve coğrafi hak iddiaları gibi sorunlar devletleri kırılgan hale getirmekte; silahlı çatışmaya dayalı afet riski her zaman varlığını korumaktadır. Somut ve somut olmayan kültür mirasını tehdit etmektedir. Anıtsal kültür varlıkları ve kentsel kültür mirası topyekûn hedef alınmaktadır. Söz konusu bölgelerde kültürel mirasın hedef alınması ve tahribat riskinin yüksek olması, benzer sorunlar yaşayan bölgelerde risklere hazırlıklı olmayı; silahlı çatışma sırası ve sonrası için kültürel mirasın dirençliliğini arttırmayı gerektirmektedir.

Çatışma sonrasının siyasi ve ekonomik sorunları, işsizlik, yolsuzluk, insan hakları ihlalleri, ayrımcılıkla dolu bir ortamda kültürel miras konuları önemsiz gibi görülebilmektedir fakat Bosna-Hersek örneği çok ırklı toplumlarda kültürel mirasın oynayabileceği rolün küçümsememesi gerektiğini göstermiştir. Kültür varlıklarının fiziksel olarak yok edilmesi veya zarar görmesi, manevi değerlerinin aşağılanması toplumların ve kişilerin yaşadıkları yerlerde mülteci durumuna düşmesine neden olmaktadır. Nefreti beslemekte ve geleceğin çatışmalarını hazırlamaktadır. Buna göre savaş sonrası kentsel rekonstrüksiyon sürecinin bütüncül olarak ele alınması; kültürel mirasın toplumdaki algısının anlaşılması; müdahale kararları verilirken müdahalelerin semiyolojik ve fenomenolojik yönü dikkate alınmalıdır.

Son olarak tarihi kentsel alanların silahlı çatışma sonrasında etkili bir şekilde iyileştirilebilmesi için insana ve doğaya bağlı afetlerden etkilenen tarihi kentsel alanları daha fazla incelemek bir tedavi metodolojisi geliştirmeye; çatışma öncesi önlemler ve çatışma sonrası iyileşme süreçleri için etkili yöntemler geliştirmeye yardımcı olabilir.

KAYNAKLAR

- A, Ö. (2018). Kişisel görüşme. *Ajans Yöneticisi*, 26 Ekim-28 Kasım Saraybosna.
- AFP/FILE. (1992). Ayodha/Babri Mescidi'nin yıkılışı. Erişim: 02.11.2020, <https://www.deccanchronicle.com/nation/current-affairs/130218/right-wing-group-to-launch-rath-yatra-in-ayodhya-today-to-cross-6-s.html>
- Aganović, M., & Krzik, T. (2006). *Valorizacija i sanacija bespravno izgrađenih objekata. Za potrebe izrade prostornog Plana Kantona Sarajevo za period 2003. do 2023. godine*. Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Sarajevo.
- Ahunbay, Z. (2016). Kişisel görüşme. *Koruma Uzmanı/Mimar*, 26 Aralık, İstanbul.
- Ahunbay, Z. (2021). *Kültür Mirasını Koruma İlke ve Teknikleri*. İstanbul: YEM Yayın.
- Akar, M. (1996). *Arşiv Vesikaları Işığında Cebeli Lübnan ve Şam Hadiseleri (1860-1861)*. (Yüksek Lisans), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Alić, D., & Gusheh, M. (1999). Reconciling National Narratives in Socialist Bosnia and Herzegovina: The Bašćaršija Project, 1948-1953. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 58(1), 6-5.
- András, R. (2002). Reconstruction - from the Venice Charter to the Charter of Krakow 2000. *Strategies for the World's Cultural Heritage. Preservation in a globalised world: principles, practices and perspectives. 13th ICOMOS General Assembly and Scientific Symposium* (pp. 117-119). Madrid: Comité Nacional Español del ICOMOS.
- Appadurai, A. (2001). The Globalization of Archaeology and Heritage. *The Journal of Social Archaeology*, 1(1), 5-49.
- Aquilué, I., & Roca, E. (2016). Urban development after the Bosnian War: The division of Sarajevo's territory and the construction of East Sarajevo. *Cities*, 58, 152-163.
- Arnold, B., & Beyer, B. (2002). *Readings from the Ancient Near East: Primary Sources for Old Testament Study*. USA: Baker Academic.
- Ascherson, N. (2007). Cultural destruction by war, and its impact on group identities. In N. Stanley-Price (Ed.), *Cultural Heritage in Postwar Recovery* (pp. 17-25). Rome.
- Ashworth, G. J. (1991). *War and the City*. London, New York: Routledge.

- Ashworth, G. J., Graham, B., & Tunbridge, J. E.** (2007). *Pluralising Pasts: Heritage, Identity and Place in Multicultural Societies*. London, Ann Arbor: Pluto Press.
- Ashworth, G. J., & Tunbridge, J. E.** (1996). *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Toronto: John Wiley & Sons.
- Aygen, Z.** (2013). *International Heritage and Historic Building Conservation Saving the World's Past*. New York: Routledge.
- Azani, E.** (2009). *Hezbollah: The Story of the Party of God From Revolution to Institutionalization*. New York: Palgrave Macmillan.
- B, Z.** (2018). Kişisel görüşme. *Mimar/Yönetici*, 31 Ocak, Beyrut.
- Badaan, V., Richa, R., & Jost, J. T.** (2020). Ideological Justification of the Sectarian Political System in Lebanon. *Current Opinion in Psychology*, (32), 132-145.
- Bădescu, G.** (2019). Between Repair and Humiliation Religious Buildings, Memorials, and Identity Politics in Post-war Sarajevo. *Supplement Series for the Journal of Religion & Society*, (19), 19-37.
- Bagnall, N.** (1999). *The Punic Wars: Rome, Carthage and the Struggle for the Mediterranean*. London: Pimlico.
- Baker, A., & Anjar, M.** (2012, Eylül 12). Syria's Looted Past: How Ancient Artifacts Are Being Traded for Guns. *Time*. Erişim: 10.06.2017, <http://world.time.com/2012/09/12/syrias-looted-past-how-ancient-artifacts-are-being-traded-for-guns/>
- Baker, H. D.** (2015). 'I burnt, razed (and) destroyed those cities': The Assyrian accounts of deliberate architectural destruction. In J. M. Mancini & K. Bresnahan (Eds.), *Architecture and Armed Conflict: The Politics of Destruction* (pp. 45-57). London: Routledge.
- Baker, J. F., Williams, E. L., & Lax, D.** (1948). The Design of Framed Buildings against High-Explosive Bombs. *The Civil Engineer in War*, 3, 80-112.
- Bakshi, A.** (2011). Memory and place in divided Nicosia. *Spectrum: Journal of Global Studies*, 3(4), 27-40.
- Bakshi, A.** (2014). Urban form and memory discourses: Spatial practices in contested cities. *Journal of Urban Design*, 19(2), 49-70.
- Barakat, L. B.** (2004). Beirut-A city with so many faces. *Dela*, (21), 485-493
- Barakat, S.** (1993). *Reviving War-damaged Settlements: Towards An International Charter For Reconstruction After War*. (Ph. D), University of York, York, UK.

- Barakat, S., & Wilson, C.** (1996-1997). *The Revitalisation of the Historic Settlement Počitelj: A War Damaged Historic Settlement in Bosnia-Herzegovina*. (The Počitelj Revitalization Project), The University of York, York.
- Barry, E.** (1999). How the Vijećnica was lost: All the sympathy in the world hasn't rebuilt the Sarajevo Library. *Metropolis Magazine*, 18(9), 108-113.
- Bassiouni, M. C.** (1994). Study of the Battle and Siege of Sarajevo. Erişim: 18.05.2019, <https://phdn.org/archives/www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/VI-01.htm>
- Becherer, R.** (2005). A matter of life and debt: the untold costs of Rafiq Hariri's New Beirut. *The Journal of Architecture*, 10(1), 1-42.
- Bernbeck, R., & Pollock, S.** (1996). Ayodhya, Archaeology, and Identity. *Current Anthropology*, 37(1), S138-S142.
- Bertens, H.** (1995). *The Idea of the Postmodern: A History*. London/New York: Routledge.
- Bevan, R.** (2016). *The Destruction of Memory: Architecture at War*. London: Reaktion Books.
- Beyhum, N.** (1992). The crisis of urban culture: The three reconstruction plans for Beirut. *The Beirut Review*, 4, 43-62.
- Bieber, F.** (2006). *Post-War Bosnia: Ethnicity, Inequality and Public Sector Governance*. UK: Palgrave Macmillan.
- Bilgili, B.** (2015). Kaybolan Kültür Varlıkları ve Yeniden Yapımlarının Değerlendirilmesi: İstanbul Tarihi Yarımada'dan Örnekler. 5. *Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu*, Cilt 2, 415-430.
- Bilgili, B.** (2018). İstanbul'un Yeniden Yapımlarla "İhya (!)" Edilen Kültür Varlıkları. *Serbest Mimar*, (29), 20-26.
- Bilgili, B., & Tanyeli, G.** (2020). Askeri, Politik ve Stratejik bir Araç Olarak Kültürel Mirası Silahlaştırmak. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6(3), 988-1011.
- Bilgili, B., & Tanyeli, G.** (2021). Tracing the Alteration: Historical Development of Sarajevo and Evaluation of Recovery Process after 1992-95 War. *Paper presented at the 4th International Conference of Contemporary Affairs in Architecture and Urbanism*, Alanya HEP University.
- Binder, L.** (1966). *Politics in Lebanon*. New York: Wiley.
- Bold, J., & Pickard, R.** (2016). The project: principles and methodology 2003-13. In J. Bold & M. Cherry (Eds.), *The Politics of Heritage Regeneration in South-East Europe* (pp. 51-68). Strasbourg: Council of Europe Publishing.

- Bollens, S. A.** (2006). Urban planning and peace building. *Progress in Planning*, 66(2), 67-139.
- Bollens, S. A.** (2007). *Cities, Nationalism and Democratization*. London, New York: Routledge.
- Bollens, S. A.** (2012). *City and Soul in Divided Societies*. New York: Routledge.
- Bose, S.** (2002). *Bosnia after Dayton: nationalist partition and international intervention*. New York: Oxford University Press.
- Bosma, K., & Hellinga, H.** (1997). *Mastering the City: North-European City Planning, 1900-2000*. Rotterdam: NAI Publishers.
- Boylan, P. J.** (2002). The concept of cultural protection in times of armed conflict: from the crusades to the new millennium. In N. Brodie & K. W. Tubb (Eds.), *Illicit antiquities: The theft of culture and the extinction of archaeology*. London: Routledge.
- Brammertz, S., Hughes, K. C., Kipp, A., & Tomljanovich, W. B.** (2016). Attacks against Cultural Heritage as a Weapon of War. *Journal of International Criminal Justice*, 14(5), 1143-1174.
- Bresnahan, K.** (2015). Remaking the Bastille: Architectural destruction and revolutionary consciousness in France, 1789-94. In J. M. Mancini & K. Bresnahan (Eds.), *Architecture and Armed Conflict: The Politics of Destruction* (pp. 58-71). London: Routledge.
- Brones, S.** (2012). The Beit Beirut Project: Heritage Practices and the Barakat Building. In S. Mejcher-Atassi & J. P. Schwartz (Eds.), *Archives, Museums and Collecting Practices in the Modern Arab World* (pp. 139-155). Farnham-Surrey: Ashgate.
- Brosché, J., Legnér, M., Kreutz, J., & Ijla, A.** (2017). Heritage Under Attack: Motives for Targeting Cultural Property During Armed Conflict. *International Journal of Heritage Studies*, 248-260.
- Bublin, M.** (2008). *Sarajevo Throughout the History: From a Neolithic Settlement to a Metropolis*. Sarajevo: Buybook.
- Burden, E.** (2002). *Illustrated Dictionary of Architecture*. New York, Chicago, London, Madrid, Singapore, Sydney, Toronto: McGraw-Hill.
- Burg, S., & Shoup, P.** (1999). *The war in Bosnia-Herzegovina: Ethnic conflict and international intervention*. Armonk, New York: M. E. Sharpe.
- Burri, R.** (1982). Lebanon. Beirut. Civil War.
- Č, A.** (2018). Kişisel görüşme. *Eczacı*, 28 Kasım, Saraybosna.
- Č, N.** (2018). Kişisel görüşme. *Tarihçi-Kültürel Miras Uzmanı/Kamu Çalışanı*, 14 Aralık Saraybosna.

- Calame, J.** (2005). Post-war Reconstruction: Concerns, Models and Approaches. *Macro Center Working Papers*, 20.
- Calame, J., & Charlesworth, E.** (2009). *Divided Cities: Belfast, Beirut, Jerusalem, Mostar, and Nicosia*. Philadelphia, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Canada's Historic Places, & Parks Canada.** (2013). *Standards and Guidelines for the Conservation of Historic Places in Canada*. Erişim: 26.04.2021, <https://openarchive.icomos.org/id/eprint/1318/>
- Čaušević, A., Rustempašić, N., & Zečević, M.** (2009). Facade Retention in Case of Historical Center of Sarajevo. Erişim: 02.07.2018, https://www.academia.edu/5977686/Facade_retention_in_case_of_historical_center_of_Sarajevo
- Čh, D.** (2018). Kişisel görüşme. *Sanat Tarihçisi/Akademisyen*, 31 Ekim Saraybosna.
- Charlesworth, E.** (2006). *Architects Without Frontiers: War, Reconstruction and Design Responsibility*. Oxford: Elsevier.
- Cidom.** (1995). Stari Most Köprüsü. Erişim: 14.07.20120, [http://www.cidom.org/wp-content/uploads/photo-gallery/92-98/Stari_most_\(Taib_i_Mira_Bali%C4%87\)_1995_3.jpg](http://www.cidom.org/wp-content/uploads/photo-gallery/92-98/Stari_most_(Taib_i_Mira_Bali%C4%87)_1995_3.jpg)
- City Planning Institute.** (1995). *Sarajevo Reconstruction Projects*. Sarajevo: City of Sarajevo.
- City Planning Institute.** (1996). *Revitalization plan/Landscape of Sarajevo*. Sarajevo: City of Sarajevo.
- Clapson, M.** (2019). *The Blitz Companion: Aerial Warfare, Civilians and the City Since 1911*. London: University of Westminster Press.
- Clark, J. G.** (2015). War Among the Ruins. *History Today*, 65(4), 11-18.
- COE.** (2005). *Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society/Toplum için Kültürel Mirasın Değeri Çerçeve Sözleşmesi*. Erişim: 03.06.2021, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/199>
- Coleman, K.** (2005). *A History of Chemical Warfare* UK: Palgrave Macmillan.
- Colquhoun, A.** (1996). Three Kinds of Historicism. In K. Nesbitt (Ed.), *Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965-1995* (pp. 200-210). New York: Princeton Architectural Press.
- Cooke, M.** (2002). Beirut Reborn: The Political Aesthetics of Auto-Destruction. *The Yale Journal of Criticism*, 15(2), 393-424.
- Coward, M.** (2001). *Urbicide and the Question of Community in Bosnia-Herzegovina*. (PhD), University of Newcastle, Newcastle.

- Coward, M.** (2007). Urbicide Reconsidered. *Theory and Event*, 10(2).
- Coward, M.** (2009). *Urbicide: The Politics of Urban Destruction*. New York: Routledge.
- D, R.** (2018). Kişisel görüşme. *Mimari Koruma Uzmanı/Sivil Toplum Kuruluşu*, 24 Ocak Beyrut.
- Daou, D.** (2016). Sahat al-Borj: A Feminine City Square as a Container of Events. *Journal of Urban History*, 43(5), 795-810.
- DAS-SABIH, A. o. A.** (1994). *Warchitecture: Sarajevo Urbicide: Das Sabih*.
- Davie, M. F.** (1983). Comment fait-on la guerre a Beyrouth? *Herodote*, 29-30, 17-54.
- Dayton Peace Agreement** (1995). General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina.
- Dc, M.** (2018). Kişisel görüşme. *Kent Plancı/Akademisyen*, 19 Ocak Beyrut.
- Debbas, F.** (1986). *Beyrouth: Notre Memoire*. Beyrouth: Naufal Group.
- Depardon, R.** (1991). Lebanon. Beirut. 1991. Maarad street. Erişim: 09.02.2017, http://library.artstor.org/asset/AMAGNUMIG_10311537212
- Development Planning Institute.** (2016). *Development Strategy of the Sarajevo Canton until 2020*. Erişim: 12.03.2019, https://zpr.ks.gov.ba/sites/zpr.ks.gov.ba/files/development_strategy_of_the_sarajevo_canton_until_2020.pdf
- Diefendorf, J. E.** (1990). *Rebuilding Europe's Bombed Cities*. UK: Palgrave Macmillan.
- Diefendorf, J. M.** (1989). Urban Reconstruction in Europe after World-War-II. *Urban Studies*, 26(1), 128-143.
- Dietrich, S., & Jiri, T.** (2004). *The Laws of Armed Conflicts: A Collection of Conventions, Resolutions and Other Documents*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- Donia, R. J.** (2006). *Sarajevo: A Biography* Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Driessen, H.** (2005). Mediterranean port cities: Cosmopolitanism reconsidered. *History and Anthropology*, 16(1), 129-141.
- Duncan, J. S.** (1989). The power of place in Kandy, Sri Lanka: 1780-1980 In J. A. Agnew & J. S. Duncan (Eds.), *The Power of Place: Bringing Together Geographical and Sociological Imaginations* (pp. 231). Boston Unwin Hyman.

- Dushkina, N.** (2009). Historic Reconstruction: Prospects for Heritage Preservation or Metamorphoses of Theory? In N. Stanley-Price & J. King (Eds.), *Conserving the Authentic: Essays in Honor of Jukka Jokilehto* (pp. 83-94). Roma: ICCROM Conservation Studies 10.
- Dutli, M. T., Martignoni, J. B., & Gaudreau, J.** (2002). *Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict: Report on the Meeting of Experts*. Geneva: International Committee of the Red Cross.
- Eck, K.** (2009). From Armed Conflict to War: Ethnic Mobilization and Conflict Intensification. *International Studies Quarterly*, 53(2), 369-388.
- ECMM.** (1997). *War damage to the cultural heritage in Croatia and Bosnia-Herzegovina*. Erişim: 17.06.2018, <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=7672&lang=EN>
- Eco, U.** (2019). *Mimarlık Göstergebilimi* (F. E. Akerson, Çev.). İstanbul: Daimon Yayınları.
- Ehsani, K.** (2017). War and Resentment: Critical Reflections on the Legacies of the Iran-Iraq War. *Middle East Critique*, 26(1), 5-24.
- EI-Ezzi, G.** (1991). *L'invasion israélienne du Liban (1982): origines finalités et effets pervers*. Paris: l'Harmattan.
- Eichengreen, B. E.** (1995). *Europe's Postwar Recovery: Studies in Macroeconomic History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- El, A.** (2018). Kişisel görüşme. *Kent Sakini/Biyolog*, 17 Ekim Saraybosna.
- El Dahdah, F.** (1998). On Solidere's Motto, "Beirut: Ancient City of the Future". In P. Rowe & H. Sarkis (Eds.), *Projecting Beirut: Episodes in the Construction and Reconstruction of a Modern City* (pp. 68-77). Munich, London, New York: Prestal.
- El Khazen, F.** (2000). *The breakdown of the state in Lebanon 1967-76*. London: Tauris.
- Entrikin, J. N.** (1991). *The Betweenness of Place: Towards a Geography of Modernity*. London: Macmillan.
- Eren, H., Pašić, A., & Zgonić, A. I.** (2013). *Restoration of Mosques in Bosnia and Hercegovina*. İstanbul: IRCICA.
- ESFD.** (2004?). Lebanon's Strategy for Social Development. Erişim: 23.05.2018, http://www.localiban.org/IMG/pdf/ESFD_Social_strategy_Volume_1.pdf
- Eskew, E., & Jang, S.** (2012). Impacts and Analysis for Buildings under Terrorist Attacks. *Articles*, 1. Erişim: 22.08.2017, http://digitalcommons.uconn.edu/cee_articles/1

- EU/UN/WB.** (2008). *Joint Declaration on Post-Crisis Assessments and Recovery Planning*. Erişim: 10.12.2019, https://ec.europa.eu/fpi/sites/fpi/files/joint_declaration.pdf
- Evans, M.** (2009). Lethal Genes: The Urban Military Imperative and Western Strategy in the Early Twenty-First Century. *Journal of Strategic Studies*, 32(4), 515–552.
- F, W.** (2018). Kişisel görüşme. *Mimar/Yönetici*, 25 Ocak, Beyrut.
- Fakhuri, A. M.** (1939). *Menzul Beyrut (Arapça)*. Beyrut.
- FAMA.** (1993). *Survival Guide*. Sarajevo: FAMA.
- Faour, M. A.** (2007). Religion, demography, and politics in Lebanon. *Middle Eastern Studies*, 43(6), 909-921.
- Farrington, K.** (2016). *The Blitzed City: The Destruction of Coventry, 1940*. London: Aurum Press.
- Fawaz, L.** (1994). *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860*. Los Angeles: University of California Press.
- Fawaz, L. T.** (1983). *Merchants and migrants in nineteenth-century Beirut*. Cambridge: Harvard University Press.
- Fawaz, L. T.** (1995). *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860*. Berkeley/Los Angeles, California: University of California Press.
- Fawaz, M.** (2009). Hezbollah as Urban Planner? Questions To and From Planning Theory. *Planning Theory*, 8(4), 323-334.
- Fawaz, M.** (2014). The Politics of Property in Planning: Hezbollah's Reconstruction of Haret Hreik (Beirut, Lebanon) as Case Study. *International Journal of Urban and Regional Research*, 38(3), 922-934.
- Fawaz, M., & Peillen, I.** (2003a). Summary of City Case Studies *The Challenge of Slums: Global Report on Human Settlements* (pp. 195-230). London: Earthscan
- Fawaz, M., & Peillen, I.** (2003b). Urban Slums Reports: The case of Beirut, Lebanon. Erişim: 10.03.2018, http://www.ucl.ac.uk/dpu-projects/Global_Report/cities/beirut.htm
- Feilden, B. M., & Jokilehto, J.** (1998). *Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites*. Rome: ICCROM.
- FEMA.** (2011). *Reference Manual to Mitigate Potential Terrorist Attacks Against Buildings* (Edition 2 ed. Vol. FEMA-426/BIPS-06/October 2011): U.S Department of Homeland Security.

- Fetter, S.** (1991). Ballistic Missiles and Weapons of Mass Destruction: What is the Threat? What Should be Done? *International Security*, 16(1), 5-42.
- Fh, A.** (2018). Kişisel görüşme. *Tekstil Tasarımcısı/Öğretmen*, 26 Ekim, Saraybosna.
- Fočo, F.** (2005). *Trijumf graditelja/Avaz*. Sarajevo: Avaz.
- Fočo, M.** (2008). Rehabilitation of the Aladža Mosque in Foča: Protection of the Remains. *Baština (Heritage), Annual Journal of Commission to Protect National Monuments*, IV, 73-111.
- Forrest, C.** (2010). *International Law and the Protection of Cultural Heritage*. London: Routledge.
- Foucault, M.** (1972). *The Archeology of Knowledge*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, M.** (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*. Brighton, Sussex: Harvester Press.
- Frampton, K.** (2020). *Modern Architecture: A Critical History*. London: Thames&Hudson.
- Franck, F.** (1994). Les plans d'Alep et de Damas, un banc d'essai pour l'urbanisme des frères Danger (1931-1937). *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, 73-74, 311-326.
- Freedberg, D.** (1985). *Iconoclasts and Their Motives*. Montclair, N.J.: Columbia University Academic Commons.
- Fregonese, S.** (2008). *City, War and Geopolitics: the relations between militia political violence and the built environment of Beirut in the early phases of the Lebanese civil war (1975-1976)*. (Ph. D), Newcastle University.
- Fregonese, S.** (2009). The urbicide of Beirut? Geopolitics and the built environment in the Lebanese civil war (1975–1976). *Political Geography*, 28(5), 309-318.
- Freitag, U., Fuccaro, N., Lafi, N., & Ghrawi, C.** (2015). *Urban violence in the Middle East: changing cityscapes in the transformation from empire to nation state*. New York: Berghahn Books.
- Friedman, F.** (1996). *The Bosnian Muslims: Denial of a Nation*. Boulder: Westview Press.
- Ft, A.** (2018). Kişisel görüşme. *Öğrenci*, 12 Kasım, Saraybosna.
- Fz, A.** (2018). Kişisel görüşme. *Vakıf çalışanı*, 1 Kasım Saraybosna.
- Gabrijan, D.** (1983). *The Bosnian oriental architecture in Sarajevo with Special Reference to the Contemporary One*. Ljubljana: Dopolisna Delavska.
- Gamboni, D.** (1997). *The Destruction of Art: Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution*. London: Reaktion Books.

- Garen, M., & Carlton, M.** (2005). *An American Hostage*. New York: Simon & Schuster.
- Gavin, A.** (1998). Heart of Beirut: Making the Master Plan for the Renewal of the Central District. In H. Sarkis & P. Rowe (Eds.), *Projecting Beirut: Episodes in the Construction and Reconstruction of a Modern City* (pp. 217-233). Munich, New York: Prestel.
- Gavin, A., & Maluf, R. M.** (1996). *Beirut reborn: the restoration and development of the Central District*. London: Academy Editions.
- Genberg, D.** (2002). Public Space Inside Out: Beirut's Private and Public Spaces Under Reconstruction. In E. Poluha & M. Rosendahl (Eds.), *Contesting 'Good' Governance: Crosscultural Perspectives on Representation, Accountability and Public Space*. London, UK: Taylor & Francis Group.
- Gibson, M.** (2003). From the Prevention Measures to the Fact-finding Mission. *Museum International*, 55(3-4), 108–118.
- GICHD.** (2017). *Explosive Weapon Effects Final Report* (S. Paunila & N. R. Jenzen-Jones Eds.). Geneva.
- Glasstone, S., & Dolan, P. J.** (1977). *The Effects of Nuclear Weapons*. Washington: United States Department of Defense and the Energy Research and Development Administration.
- Goldsworthy, A.** (2003). *The Fall of Carthage: The Punic Wars 265-146BC*. London: Cassel.
- Goldwurm, H.** (1986). *History of the Jewish People: The Second Temple Era*. New York: Mesorah Publication.
- Graham, S.** (2002). Bulldozers and Bombs: The Latest Palestinian Israeli Conflict as Asymmetric Urbicide. *Antipode*, 34(4), 642-649.
- Graham, S.** (2003). Lessons in Urbicide. *New Left Review*, (19), 63-77.
- Graham, S.** (2004a). *Cities, War and Terrorism: Towards an Urban Geopolitics*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Graham, S.** (2004b). Constructing urbicide by bulldozer in the Occupied Territories. In S. Graham (Ed.), *Cities, War and Terrorism: towards an urban geopolitics* (pp. 192–213). Oxford: Blackwell.
- Graham, S.** (2010). *Cities Under Siege: The New Military Urbanism*. London: Verso.
- Gray, C. H.** (1997). *Postmodern War*. New York: The Guilford Press.
- Greble, E.** (2011). *Sarajevo, 1941–1945: Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe*. Ithaca, London: Cornell University Press.

- Greenblatt, S.** (1990). *The Circulation of Social Energy Shakespearean Negotiations: The Circulation of Social Energy in Renaissance England* (pp. 1-20). Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Griswold, C. L.** (1993). *The Vietnam Veterans Memorial and the Washington Mall: Philosophical Thoughts on Political Iconography*. New York: HarperCollins.
- Gross, M. B.** (2004). *The War against Catholicism: Liberalism and the Anti-Catholic Imagination in Nineteenth-Century Germany*. Ann Arbor University of Michigan Press.
- Guha-Takurta, T.** (2003). Archaeology and the monument: an embattled site of history and memory in contemporary India. In R. S. Nelson & M. Olin (Eds.), *Monuments and memory, made and unmade* (pp. 233-257): University of Chicago Press.
- Gurallar, N.** (2015). Tarihselcilik-Tarihsicilik (Historicism): Bir Mimarlık Terminoloji Tartışması ve 2000'ler Türkiye'sinde Tarihsici Mimarlık. *METU JFA*, 32(2), 191-204.
- Gül, M., & Dee, J.** (2015). Sarajevo – A city profile. *Cities*, 43, 152-166.
- Gül, M., & OmiČević, N.** (2014). Old Market v. Shopping Malls: The Impacts of Changing Consumer Practices on Sarajevo's Urban Morphology. *Lusofona Journal of Architecture and Education*, (8-9), 673-694.
- H, D.** (2018). Kişisel görüşme. *Arkeolog/İşsiz*, 26 Ekim Saraybosna.
- H, I.** (2018). Kişisel görüşme. *Tarihçi/Akademisyen*, 18 Ocak, Beyrut.
- H, T.** (2018). Kişisel görüşme. *Restoran İşletmecisi*, 10 Aralık Saraybosna.
- Haddad, A.** (1996). *Poverty in Lebanon* Beirut: UN-ESCWA.
- Haddad, S.** (2002). Cultural Diversity and Sectarian Attitudes in Postwar Lebanon. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 28(2), 291–306.
- Hadžić, L., & Marjanović, A.** (2008). Reconstruction of the Ferhadija Mosque in Banja Luka. *Baština (Heritage), Annual Journal of Commission to Protect National Monuments*, IV, 277-295.
- Hadžijahic, S.** (1994). Privremeno Izgubljeni Sjaj 1994 Plamen još živi/1994 We Still Carry the Flame.
- Hadžimuhamedović, A.** (1998). Razaranje Kao Dio Graditeljskog Naslijeđa Bosne i Hercegovine/Bosna-Hersek'in Mimari Mirasının Bir Parçası Olarak Yıkım. (Magistarski Rad/Yüksek Lisans Tezi), Univerzitet u Sarajevu/Saraybosna Üniversitesi, Sarajevo.
- Hadžimuhamedović, A.** (2005). Redefinition of protection and presentation methods of the architectural heritage in the process of post-war rehabilitation: The case of the Čaršija mosque in Stolac. *Baština/Heritage*, I, 71-117.

- Hadžimuhamedović, A.** (2008). The heritage in post-war peacetime—the case of Bosnia. *Baština (Heritage), Annual Journal of Commission to Protect National Monuments, IV*, 25-72.
- Hadžimuhamedović, A.** (2015a). The built heritage in the post-war reconstruction of Stolac. In H. Walasek (Ed.), *Bosnia and the Destruction of Cultural Heritage* (pp. 259-284). Farnham: Ashgate.
- Hadžimuhamedović, A.** (2015b). *Nasleđe rat i mir*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Hadžimuhamedović, A.** (2018). Culture-Based Urban Resilience: Post-War Recovery of Sarajevo. Erişim: 07.10.2018, https://www.academia.edu/40157140/Culture-based_urban_resilience_post-war_recovery_of_Sarajevo
- Haider, H.** (2010). The Politicisation of Humanitarian Assistance: Refugee and IDP Policy in Bosnia and Herzegovina. *The Journal of Humanitarian Assistance*. Erişim: 22.05.2018, <https://sites.tufts.edu/jha/archives/700#comments>
- Haines, D. D., & Fox, S. C.** (2014). Acute and Long-Term Impact of Chemical Weapons: Lessons from the Iran-Iraq War. *Forensic Sci Rev, 26*(2), 97-114.
- Hamzeh, A. N.** (1993). Lebanon's Hizbullah: From Islamic Revolution to Parliamentary Accommodation. *Third World Quarterly, 14*(2), 321-337.
- Handan, M. M.** (2007). Implementation of Annex 8 of the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Hercegovina. *Baština (Heritage), Annual Journal of Commission to Protect National Monuments, III*, 21-54.
- Harb, M.** (2001). Urban Governance in Post-War Beirut: Resources, Negotiations, and Contestations in the Elyssar Project. In S. K. Shami (Ed.), *Capital Cities: Ethnographies of Urban Governance in the Middle East*. Toronto: Toronto University Press.
- Harris, R., & Paxman, J.** (2002). *A Higher Form of Killing: The Secret History of Chemical and Biological Warfare*. UK: Random House.
- Hartmann, K. M.** (2016). Fragmentation and forgetting: Sarajevo's Vijećnica. *International Journal of Heritage Studies, 22*(4), 312-324.
- Hasanbegovic-Puric, D.** (2011). Fear of Wahhabi Impact Threatens Sarajevo's University Library. *Balkan Insight*. Erişim: 11.12.2020, <https://balkaninsight.com/2011/11/28/public-fear-of-wahhabi-influence-imperils-sarajevo-s-new-university-library/>
- Haugbolle, S.** (2010). *War and Memory in Lebanon*. New York: Cambridge University Press.
- Hayden, R. M.** (2013). Intersecting Religioscapes and Antagonistic Tolerance: Trajectories of Competition and Sharing of Religious Spaces in the Balkans. *Space and Polity, 17*(3), 320-334.

- HD, S.** (2018). Kişisel görüşme. *İşçi/İşsiz*, 2 Aralık Saraybosna.
- Healey, P., Cars, G., Madanipour, A., & de Magalhaes, C.** (2002). Transforming governance, institutional analysis and institutional capacity,. In G. Cars, P. Healey, A. Madanipour, & v. de Magalhaes (Eds.), *Urban Governance, Institutional Capacity and Social Milieux* (pp. 6-28). Aldershot: Ashgate.
- Heidegger, M.** (1962). *Being and Time*. New York: Harper and Row.
- Henckaerts, J.-M., & Doswald-Beck, L.** (2005). *Customary International Humanitarian Law*. New York: Cambridge University Press.
- Henderson, E. A., & Singer, D. J.** (2002). "New Wars" and Rumors of "New Wars". *International Interactions*, 28, 165-190.
- Herscher, A.** (2007). Urbicide, Urbanism, and Urban Destruction in Kosovo. *Theory and Event*, 10(2). doi:10.1353/tae.2007.0062
- Herscher, A.** (2010). *Violence Taking Place: The Architecture of the Kosovo Conflict*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Hess, C. G., & Bodman, H. L.** (1954). Confessionalism and Feudality in Lebanese Politics. *Middle East Journal*, 8(1), 10-26.
- Hf, M.** (2018). Kişisel görüşme. *İlahiyatçı/İmam*, 26 Ekim Saraybosna.
- Hills, A.** (2004). Continuity and discontinuity: the grammar of urban military operations. In S. Graham (Ed.), *Cities, War and Terrorism: towards an urban geopolitics* (pp. 231–246). Oxford: Blackwell Publishing.
- Hirt, S. A.** (2012,). *Iron Curtains: Gates, Suburbs and Privatization of Space in the Post-socialist City*: Wiley-Blackwell.
- Hi, M.** (2018). Kişisel görüşme. *Mimar/Kurum Yöneticisi*, 13 Aralık, Saraybosna.
- Hoffman, F. G.** (2009). Hybrid Threats: Reconceptualizing the Evolving Character of Modern Conflict. *Strategic Forum*, 240, 1-8.
- Hudson, M. C.** (1985). *The Precarious Republic: Political Modernization in Lebanon*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Husedžinović, S.** (1998). *Cultural Heritage of Special Value Destroyed in the War 1992–1995*. Sarajevo: Federation of Bosnia and Herzegovina, Ministry of Education, Science, Culture and Sports.
- Husserl, E.** (1965). *Philosophy as a Rigorous Science* (Q. Lauer, Çev.). New York: Harper Torchbooks.
- Husukic, E., & Zejnilovic, E.** (2017). The Environmental Aesthetics of Sarajevo: A City Shaped by Memory. *Urbani Izziv*, 28(1), 96-106.

- HŽ, A.** (2018). Kişisel görüşme. *Mimar-Koruma Uzmanı/Akademisyen*, 25 Ekim, Saraybosna.
- ICCROM.** (2000). *The Riga Charter on Authenticity and Historical Reconstruction in Relationship to Cultural Heritage/Kültürel Mirasın Özgünlüğü ve Tarihî Rekonstrüksiyonu Hakkında Riga Tüzüğü*. Erişim: 22.08.2021, https://www.iccrom.org/sites/default/files/publications/2020-05/convern8_07_rigacharter_ing.pdf
- ICG.** (1997). ICG Bosnia Report No 23/Going nowhere fast. Refugees and internally displaced persons in Bosnia and Herzegovina. Erişim: 08.04.2019, https://www.files.ethz.ch/isn/27938/023_bosnia_dps.pdf
- ICOMOS.** (1964). *Venedik Tüzüğü*. Erişim: 11.09.2020, http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0243603001536681730.pdf
- ICOMOS.** (1982). *The Declaration of Dresden on the "Reconstruction of Monuments Destroyed by War"/Savaşın Harap Ettiği Anıtların Rekonstrüksiyonu Hakkında Dresden Deklarasyonu*. Erişim: 22.08.2021, <https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/184-the-declaration-of-dresden>
- ICOMOS.** (1990). *Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage/Arkeolojik Mirasın Korunması ve Yönetimi Tüzüğü*. Erişim: 22.08.2021, https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/arch_e.pdf
- ICOMOS.** (1994). *The Nara Document on Authenticity/Nara Özgünlük Belgesi*. Erişim: 22.08.2021, <https://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf>
- ICOMOS.** (1999). *Charter on the Built Vernacular Heritage/Geleneksel Mimari Miras Tüzüğü*. Erişim: 12.04.2021, https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/vernacular_e.pdf
- ICOMOS.** (2013). *The Burra Charter/Burra Tüzüğü*. Erişim: 11.04.2021, <http://openarchive.icomos.org/id/eprint/2145/>
- ICOMOS.** (2017). *ICOMOS Guidance on Post Trauma Recovery and Reconstruction for World Heritage Cultural Properties*. Erişim: 04.10.2019, <http://openarchive.icomos.org/id/eprint/1763/>
- ICRC.** (2008). *How is the Term "Armed Conflict" Defined in International Humanitarian Law? . Opinion Paper*. International Committee of the Red Cross. Erişim: 11.03.2021, <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/opinion-paper-armed-conflict.pdf>
- Idrizbegović, A.** (2003). *Arhitektonske Smjernice - Upute za Intervencije u Starom Gradu u Mostaru*. (Magistarski Rad/Yüksek Lisans), Univerzitet u Sarajevo/Saraybosna Üniversitesi, Sarajevo/Saraybosna.

- Institute for the Protection of Cultural-Historical Heritage Sarajevo.** (1994). *Destruction& War Damages of Cultural Heritage in Old Market Place in Sarajevo-Bascarsija*. Sarajevo: The Institute for the Protection of Cultural-Historical Heritage Sarajevo.
- IRPP/SAAH.** (2004). *Council of Europe Joint Programme: Integrated Rehabilitation Project Plan/Survey of the architectural and archaeological heritage* Bosnia-Hercegovina: Europe Comission-Regional Programme for Cultural and Natural Heritage in South East Europe, IRPP/SAAH.
- Islam, A.** (2011). The Backlash in Delhi: British Treatment of the Mughal Royal Family following the Indian “Sepoy Mutiny” of 1857. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 31(2), 197-215.
- J, A.** (2018). Kişisel görüşme. *Mimar/Danışman*, 30 Ocak Beyrut.
- James, J.** (2006). Undoing Trauma: Reconstructing the Church of Our Lady in Dresden. *Ethos*, 34(2), 244-272.
- Jameson, F.** (1992). *Postmodernism or, the Cultural Logic of Late Capitalism*. London: Verso.
- Jankowski, S.** (1990). Warsaw: Destruction, Secret Town Planning, 1939-44, and Postwar Reconstruction. In J. M. Diefendorf (Ed.), *Rebuilding Europe's Bombed Cities* (pp. 77-94). New York: Palgrave Macmillan
- Jeleński, T.** (2018). Practices of Built Heritage Post-Disaster Reconstruction for Resilient Cities. *Buildings*, 8(4).
- Jencks, C.** (1991). *The Language of Post-Modern Architecture*. London: Academy Editions.
- Jencks, C.** (2002). *The New Paradigm in Architecture: The Language of Post-modernism*. Yale: Yale University Press.
- Jencks, C.** (2011). *The Story of Post-Modernism: Five Decades of the Ironic, Iconic and Critical in Architecture*. West Sussex: Wiley.
- Johnson, B. M., & Wilson, A. H.** (1982). *Terminology of the Building Conservation Industry*. Erişim: 22.04.2021, <https://nrc-publications.canada.ca/eng/view/ft?id=c8df1603-aa10-4e5b-8547-5dfca49aa870>
- Jokilehto, J.** (1999). *A History of Architectural Conservation*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Jones, P.** (2020). Architecture, Time, and Cultural Politics. *Cultural Sociology*, 14(1), 61-79.
- K, A.** (2018). Kişisel görüşme. *Öğretmen*, 26 Ekim, Saraybosna.
- K, D.** (2018). Kişisel görüşme. *Vakıf çalışanı*, 8 Aralık Saraybosna.

- K, M.** (2018). Kişisel görüşme. *İlahiyatçı ve İslam Sanat Tarihçisi/Yönetici*, 4 Aralık, Saraybosna.
- Kabbani, O. R.** (1992). *Prospects of Lebanon: The Reconstruction of Beirut*. Oxford: Centre for Lebanese Studies.
- Kaiser, C.** (1992). Appendix c: War Damage to the Cultural Heritage in Croatia And Bosnia-Herzegovina. Erişim: 21.02.2019, <http://www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=6787&lang=en>
- Kaldor, M.** (2012). *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*. Stanford: Stanford University Press.
- Kantor, M.** (2005). *Codex Judaica: Chronological Index of Jewish History, Covering 5,764 Years of Biblical, Talmudic and Post-Talmudic History*. New York: Zichron Press.
- Kapić, S.** (2000). *The Siege of Sarajevo: 1992-1996*: FAMA
- Karahasanović, M.** (2003). *Očuvanje Razvoj Graditeljskog Naslijeđa u Ulici Maršala Tita u Mostaru*. (Magistarska Teza/Yüksek Lisans), Universitet u Sarajevu/Saraybosna Üniversitesi.
- Kelsen, H.** (2003). *Principles of International Law*. New Jersey: The Lawbook Exchange.
- Kenney, C. B.** (1942). High Explosive Bombs. *School Science and Mathematics*, 42(3), 281-285.
- Khalaf, S.** (2002). *Civil and Uncivil Violence in Lebanon: A History of the Internationalization of Communal Conflict History and Society of the Modern Middle East*. New York: Columbia University Press.
- Khalaf, S.** (2006). *Heart of Beirut: Reclaiming the Bourj*. London: Saqi Books.
- Kila, J. D.** (2012). *Heritage Under Siege: Military Implementation of Cultural Property Protection Following the 1954 Hague Convention*. Leiden/Boston: Brill.
- Klemenčić, M.** (2000–2001). The boundaries. Internal order and identities of Bosnia and Herzegovina. *Boundary & Security Bulletin*, 8(4), 63-71.
- Knuth, R.** (2006). *Burning Books and Levelling Libraries: Extremist Violence and Cultural Destruction*. Westport: Praeger.
- Koudelka, J.** (1991). Lebanon. Beirut. City centre. 1991. Erişim: 05.09.2017, http://library.artstor.org/asset/AMAGNUMIG_10311541931
- Kramer, A.** (2007). *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War*. New York: Oxford University Press.

- Kramer, A., & Horne, J.** (2001). *German Atrocities 1914: A history of Denial.*: Yale University Press.
- Kreimer, A., Muscat, R., Elwan, A., & Arnold, M.** (2000). *Bosnia and Herzegovina: Post-Conflict Reconstruction Country Case Study Series.* Washington: World Bank.
- Krijnen, M.** (2010). *Facilitating real estate development in Beirut: A peculiar case of neoliberal public policy.* (Master of Arts Master Thesis), American University of Beirut Beirut.
- Krivosheev, D.** (2020). Ermenistan/Azerbaycan: Sivillerin yaşadığı bölgelerde top ateşi ve balistik füzelerin kullanımı derhal durmalı [Basın Bildirisi]. Erişim: 28.10.2020, <https://www.amnesty.org.tr/icerik/ermenistanazerbaycan-sivillerin-yasadigi-bolgelerde-top-atesi-ve-balistik-fuzelerin-kullanimi-derhal-durmali>
- Krzovič, I.** (2004). *Arhitektura Secesije u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- KS1.** (2018). Kişisel görüşme. *Kent Sakini* 17 Kasım, Saraybosna.
- KS2.** (2018). Kişisel görüşme. *Kent Sakini* 17 Kasım, Saraybosna.
- KS3.** (2018). Kişisel görüşme. *Kent Sakini* 18 Kasım Saraybosna.
- KS4.** (2018). Kişisel görüşme. *Kent Sakini* 24 Kasım Saraybosna.
- KS5.** (2018). Kişisel görüşme. *Kent Sakini* 24 Kasım Saraybosna.
- KS6.** (2018). Kişisel görüşme. *Kent Sakini* 24 Kasım Saraybosna.
- KS7.** (2018). Kişisel görüşme. *Kent Sakini* 24 Kasım Saraybosna.
- KS8.** (2018). Kişisel görüşme. *Kent Sakini* 25 Kasım Saraybosna.
- KS9.** (2018). Kişisel görüşme. *Kent Sakini* 25 Kasım Saraybosna.
- KS10.** (2018). Kişisel görüşme. *Kent Sakini* 25 Kasım Saraybosna.
- KS11.** (2018). Kişisel görüşme. *Kent Sakini/Otel işletmecisi*, 3 Şubat Saraybosna.
- KS12.** (2018). Kişisel görüşme. *Kent Sakini*, 4 Şubat Saraybosna.
- KS13.** (2018). Kişisel görüşme. *Kent Sakini/Öğrenci*, 21 Ekim Saraybosna.
- KS14.** (2018). Kişisel görüşme. *Kent Sakini/Market Çalışanı*, 11 Ekim Saraybosna.
- Ks, M.** (2018). Kişisel görüşme. *Sosyolog/Yönetici*, 16 Kasım, Saraybosna.
- KTDMKSKE.** (2001). *Katalog Obnove 1996-2000.* Sarajevo: Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-i historijskog i prirodnog naslijeđa (Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirası Koruma Saraybosna Kantonal Enstitüsü).

- Kumar, K.** (1997). *Rebuilding Societies After Civil War: Critical Roles for International Assistance*. L. Rienner.
- Kuo, L.** (7 May 2019). Revealed: new evidence of China's mission to raze the mosques of Xinjiang. *The Guardian*. Erişim Tarihi:
- Kurto, N.** (1997). *Sarajevo 1462–1992*. Sarajevo: OKO.
- Kurto, N.** (1998). *Arhitektura Bosne i Hercegovina: Razvoj Bosanskoga Stila*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Ladd, B.** (1997). *The Ghosts of Berlin. Confronting German History in the Urban Landscape*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lambert, S., & Rockwell, C.** (2012). *Protecting Cultural Heritage in Times of Conflict: Contributions from the participants of the International course on First Aid to Cultural Heritage in Times of Conflict*. Rome: ICCROM.
- Lambourne, N.** (2001). *War Damage in Western Europe: The Destruction of Historic Monuments During the Second World War*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Larkin, C.** (2012). *Memory and Conflict in Lebanon: Remembering and forgetting the past*. USA-Canada: Routledge.
- Law on Implementation of Decisions of the Commission to Preserve National Monuments Established Under Annex 8 to the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. (2002).
- Lefaivre, L., & Tzonis, A.** (2003). *Critical Regionalism: Architecture and Identity in a Globalised World*. Munich, Berlin, London, New York: Prestel Publishing.
- Lemkin, R.** (2005). *Axis Rule in Occupied Europe*. Clark, New Jersey: The Lawbook Exchange Ltd.
- Lenasi, O.** (2008). The Architectural Ensemble of the Mehmed Pasha Kukavica Mosque and Medresa in Foča. *Baština (Heritage), Annual Journal of Commission to Protect National Monuments, IV*, 113-148.
- Lernia, S. d.** (2015). Save Libyan archaeology. *Nature*, 517, 547-549.
- Levy, J. S., & Thompson, W. R.** (2010). *Causes of War*. Wiley-Blackwell.
- Levy, J. S., & Thompson, W. R.** (2011). *The Arc of War: Origins, Escalation, and Transformation*. Chicago-London: The University of Chicago Press.
- Lind, W. S.** (2004). Understanding Fourth Generation War. *Military Review*, (september-october), 12-16.

- Lind, W. S., Nightengale, K., Schmitt, J. F., Sutton, J. W., & Wilso, G. I.** (1989). The Changing Face of War: Into the Fourth Generation. *Marine Corps Gazette*, 22-26.
- Lob, E.** (2018). Construction Jihad: state-building and development in Iran and Lebanon's Shi'i Territories. *Third World Quarterly*, 39(11), 2103-2125.
- Lostal, M., Hausler, K., & Bongard, P.** (2018). *Culture Under Fire: Armed Non-State Actors and Cultural Heritage in Wartime*. Erişim: 12.11.2020, https://www.genevacall.org/wp-content/uploads/2019/02/Cultural_Heritage_Study_Final_HIGHRES.pdf
- Lowenthal, D.** (1994). Identity, Heritage, and History. In J. R. Gillis (Ed.), *Commemorations: the Politics of National Identity*. Princeton: Princeton University Press.
- M, D.** (2020). Kişisel görüşme. *Mimar/Kamu Çalışanı*, 11 Şubat, Telefon Görüşmesi.
- M, D.** (2018). Kişisel görüşme. *Mimar/Kamu Çalışanı*, 13 Aralık Saraybosna.
- Maček, I.** (2009). *Sarajevo Under Siege: Anthropology in Wartime*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Mahoney, P. F., Ryan, J. M., Brooks, A. J., & Schwab, C. W.** (2005). *Ballistic Trauma*. London: Springer.
- Makaš, E. G.** (2010). Sarajevo. In E. G. Makaš & T. D. Conley (Eds.), *Capital Cities in the Aftermath of Empires: Planning in Central and Southeastern Europe* (pp. 241-257). London-New York: Routledge.
- Makdisi, S.** (1997). Laying claim to Beirut: reconstruction, urban-development, urban narrative and spatial identity in the age of Solidere. *Critical Inquiry*, 23, 660–705.
- Maksić, A.** (2017). *Ethnic Mobilization, Violence, and the Politics of Affect: The Serb Democratic Party and the Bosnian War*. London: Palgrave Macmillan.
- Malcolm, N.** (1996). *Bosnia: A Short History*. London: Papermac.
- Mansell, A. L. (Cartographer).** (1862). Beirut: The Ancient Berytus. Erişim: 28.10.2016, http://library.artstor.org/asset/SS7731849_7731849_12236642
- Marasovic, T.** (1983). *Zaštita Graditeljskog Nasljeda*. Zagreb/Split, Croatia: Drustvo Konservatora Hrvatske.
- Marco, L. D.** (2003). Attacking the heart and guts: urban operations through the ages. In W. G. Robertson & L. A. Yates (Eds.), *Block by Block: the challenges of urban operations* (pp. 1-28). Fort Leavenworth, Kansas: US Army Command and General Staf College Press.

- Markowitz, F.** (2007). Census and Sensibilities in Sarajevo. *Comparative Studies in Society and History*, 49(1), 40-73.
- Markowitz, F.** (2010). *Sarajevo A Bosnian Kaleidoscope*. Chicago: University of Illinois Press.
- Martín-Díaz, J.** (2014). Urban restructuring in post-war contexts: the case of Sarajevo. *Hungarian Geographical Bulletin*, 63(3), 303–317.
- Masberg, B. A., & Silverman, L. H.** (1996). Visitor Experiences at Heritage Sites: A Phenomenological Approach. *Journal of Travel Research*, 34(4), 20-25.
- Massey, D.** (1991). A Global Sense of Place. *Marxism Today*, 24-29.
- Mazlum, D.** (2014). Koruma Kuramının Mimari Rekonstrüksiyona Bakışı. *Mimarlık*, (380), 72-77.
- Mazower, M.** (2006). *Salonica, city of ghosts: Christians, Muslims, and Jews, 1430-1950*. New York: Alfred A. Knopf.
- McNeill, W. H.** (2002). *Dünya Tarihi* (A. Şenel, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Meeks, C. L. V.** (1953). Creative Eclecticism. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 12(4), 15-18.
- Mf, A.** (2018). Kişisel görüşme. *Arkeolog/Müze Çalışanı*, 7 Aralık Saraybosna.
- Michalski, S., & Pedersoli, J. L.** (2016). *The ABC Method: A Risk Management Approach to the Preservation of Cultural Heritage*. Ottawa: ICCROM&Canadian Conservation Institute.
- Miles, R.** (2011). *Carthage Must Be Destroyed: The Rise and Fall of an Ancient Civilization*. New York: Viking Penguin.
- Mileusnic, S.** (1997). *Duhovni genocid: Pregled porusenih, ostecenih i obesvecnih crkava, manastira i drugih crkvenih objekata u ratu 1991-1995/Manevi Soykırım: Savaşta yok edilmiş, tahrip edilmiş ve aşagılanmış kiliseler, manastırlar ve diğer kilise yapılarına genel bakış 1991-1995*. Belgrade: Muzej Srpske pravoslavne crkve/Sırp Ortodoks Kilisesi Müzesi.
- Mitchell, W. J. T.** (1994). *Landscape and Power*. Chicago: University of Chicago Press.
- Moaddel, M.** (2008). Ethnicity and Values Among the Lebanese Public: Findings from a Values Survey. Erişim Tarihi: 27.03.2018, https://www.psc.isr.umich.edu/research/tmp/moaddel_lebanese_survey_pr_jan08.pdf
- Mukherjee, K.** (2010). China–Tibet Relations from 1950 untill 2008: the interaction between religion, nationalism, and reform. *Korean Journal of Defense Analysis*, 22(4), 467-483.

- Mulalić Handan, M.** (2010). *Report on Assessment of the Architectural and Archaeological Heritage, Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Commission to Preserve National Monuments of Bosnia and Herzegovina. Regional Programme for Cultural and Natural Heritage in South East Europe, IRPP/SAAH.
- Mumford, A.** (2013). Proxy Warfare and the Future of Conflict. *The RUSI Journal*, 158(2), 40-46.
- Murawski, M.** (2009, 1-2 May 2009). (A)political buildings: ideology, memory and Warsaw's 'Old' Town. *Paper presented at the Mirror of Modernity: The Postwar Revolution in Urban Conservation*, Edinburgh College of Art/Scotland.
- Münkler, H.** (2004). *The New Wars*. Oxford: Oxford University Press.
- Münkler, H.** (2010). *Yeni Savaşlar* (Z. A. Yılmaz, Çev.). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- N, L.** (2018). Kişisel görüşme. *Tarihçi*, 23 Ocak, Beyrut.
- N, M.** (2018). Kişisel görüşme. *Kent Plancı/Yönetici*, 25 Ocak, Beyrut.
- Nahlik, S. E.** (1988). Protection of Cultural Property *International Dimensions of Humanitarian Law* (pp. 203–215). Paris: UNESCO.
- Napredak.** (1997). *Dokumenti 1992-1996: srušene i oštećene crkve nadbiskupije vrhbosanske (Vrhbosna Başpiskoposluğunun yıkık ve hasarlı kiliseleri)*. Sarajevo.
- Nasr, J., & Verdeil, É.** (2008). The reconstructions of Beirut. In R. H. Salma K. Jayyusi, Attilio & P. a. A. Raymond (Eds.), *The City in the Islamic World* (pp. 1115-1141). Leiden: Brill.
- Nasr, S.** (1993). New social realities and post-war Lebanon: Issues for reconstruction. In S. Khalaf & P. Houry (Eds.), *Recovering Beirut: Urban design and post-war reconstruction*. Leiden: Brill.
- Nassar, J. R.** (1995). Sectarian Political Cultures: The Case of Lebanon. *The Muslim World*, 85(3-4), 246-265.
- National Research Council.** (1995). *Protecting Buildings from Bomb Damage: Transfer of Blast-Effects Mitigation Technologies from Military to Civilian Applications*. Washington, DC: The National Academies Press.
- Nesbitt, K.** (1996). *Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965-1995*. New York: Princeton Architectural Press.
- Nicholas, L.** (1994). *Rape of Europa: Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and the Second World War*. London: MacMillan.

- Nochlin, L.** (1994). *The Body in Pieces: The Fragment as a Metaphor of Modernity*. London: Thames & Hudson.
- Norberg-Schulz, C.** (2000). *Architecture: Presence, Language and Place*: Skira.
- Norton, A. R.** (2009). *Hezbollah: A Short History*. Princeton/Oxford: Princeton University Press.
- Noyes, J.** (2013). *The Politics of Iconoclasm: Religion, Violence and the Culture of Image-breaking in Christianity and Islam*. New York: I.B Tauris.
- NRA.** (2016). *Nepal Earthquake 2015: Post Disaster Recovery Framework 2016-2020*. Erişim: 17.11.2019, https://www.np.undp.org/content/nepal/en/home/library/crisis_prevention_and_recovery/post-disaster-recovery-framework-pdrf2016-2020.html
- Nurković, R., & Gekić, H.** (2011). New Spatial Development Processes of Urbanisation of Sarajevo. *Journal of Settlements and Spatial Planning*, 2(2), 109-114.
- O, A.** (2018). Kişisel görüşme. *İnşaat Mühendisi/Belediye Meclis Üyesi*, 20-21 Ocak, Beyrut.
- O'Ballance, E.** (1998). *Civil War in Lebanon, 1975–92*. New York: Palgrave Macmillan.
- Oakes, T.** (1997). Place and the Paradox of Modernity. *Annals of the Association of American Geographers*, 87(3), 509-531.
- Ozerdem, A., & Jacoby, T.** (2008). *Post-war recovery: disarmament, demobilization and reintegration*. London: I.B.Tauris.
- Özkaya Duman, O.** (2006). Bir Orta-Doğu Buhranı Cebel-i Lübnan Olayları (1860-61). *Mustafa Kemal Üniversitesi SBE Dergisi*, 3(5).
- Pallasma, J.** (2016). *Tenin Gözleri: Mimarlık ve Duyular* (A. U. Kılıç, Çev.). İstanbul: YEM Yayın.
- Palmer, F. (Cartographer).** (1923). Plan of Beirut. Erişim: 16.01.2017, http://library.artstor.org/asset/SS7731849_7731849_12129615.
- Parker, G.** (2014). *Cambridge Savaş Tarihi* (F. Tayanç & T. Tayanç, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Pašić, A.** (1994). *Islamic Architecture in Bosnia and Herzegovina*. İstanbul: IRCICA.
- Pašić, A.** (2005). *Mostar 2004 Program: 1994-2004 Final Report*. İstanbul: IRCICA.

- Pedersoli, J. L., Antomarchi, C., & Michalski, S. (2016).** *A Guide to Risk Management of Cultural Heritage*: ICCROM&Canadian Conservation Institute.
- Pendlebury, J., Wang, Y.-W., & Law, A. (2018).** Re-using‘uncomfortable heritage’: the case of the 1933 building, Shanghai. *International Journal of Heritage Studies*, 24(3), 211-229.
- Perry, V. (2015).** Cultural Heritage Protection in Post-conflict Bosnia-Herzegovina: Annex 8 of the Dayton Peace Agreement. In H. Walasek (Ed.), *Bosnia and the Destruction of Cultural Heritage* (pp. 185-204). London: Routledge.
- Perry, V. (2019).** Frozen, stalled, stuck, or just muddling through: the post-Dayton frozen conflict in Bosnia and Herzegovina. *Asia Europe Journal*, (17), 107–127.
- Pickard, R., & Çeliku, F. (2008).** *Analysis and reform of cultural heritage policies in South East Europe*. Strasbourg: Council of Europe.
- Pilav, A. (2012).** Before the war, war, after the war: Urban imageries for urban resilience. *International Journal of Disaster Risk Science*, 3(1), 23-37.
- Popper, K. (2002).** *The Poverty of Historicism*. London/New York: Routledge.
- Powell, R. (1985).** *Exploring Architecture in Islamic Cultures 2: Regionalism in Architecture*. . Singapore: Concept Media.
- Prstojević, M. (1994).** *Sarajevo: Rajeni Grad*. Ljubljana/Slovenia: Ideja.
- Pt, A. (2018).** Kişisel görüşme. *Mühendis/Kurum Yöneticisi*, 13 Aralık, Saraybosna.
- Pullan, W., & Baillie, B. (2013).** *Locating urban conflicts: ethnicity, nationalism and the everyday*. Basingstoke: Palgrave.
- Pusilo, N. v. d. (1997).** Izvjestaj o devastaciji kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine (1992–1995)/Bosna-Hersek'te kültürel, Tarihi ve Doğal Mirasın tahribatı hakkında rapor *Naše Starine, Vanredni broj XXI*. Sarajevo: Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa BiH (Bosna Hersek Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirası Koruma Enstitüsü).
- R, M. (2018).** Kişisel görüşme. *Sosyolog/Akademisyen*, 26 Ocak, Beyrut.
- R, Z. (2018).** Kişisel görüşme. *Mimar/Kamu Çalışanı*, 9 Kasım Saraybosna.
- Radović, D. M. (2015).** The case of Dubrovnik: UNESCO World Heritage Site under siege, 1991-92. In J. M. Mancini & K. Bresnahan (Eds.), *Architecture and Armed Conflict: The politics of destruction* (pp. 219). London: Routledge.
- Rajagopalan, M. (2016).** 1932: Jama Masjid *Building histories: The archival and affective lives of five monuments in modern Delhi* (pp. 87-118). Chicago; London: The University of Chicago Press.

- Raza, Z.** (2019). China's 'Political Re-Education' Camps of Xinjiang's Uyghur Muslims. *Asian Affairs*, 50(4), 488-501.
- Rd, S.** (2018). Kişisel görüşme. *Piyano Sanatçısı/Akademisyen*, 31 Ekim Saraybosna.
- Reiter, Y., & Lehrs, L.** (2010). *The Sheikh Jarrah Affair: The Strategic Implications of Jewish Settlement in an Arab Neighborhood in East Jerusalem*. Jerusalem: The Jerusalem Institute for Israel Studies.
- Riedlmayer, A. J.** (2000). Museums in Kosovo: a first postwar assessment. *Bosnia Report, New Series*, 15/16, 27-30.
- Riedlmayer, A. J.** (2002a). Destruction of Cultural Heritage in Bosnia-Herzegovina 1992-1996: A Post-war Survey of Selected Municipalities.
- Riedlmayer, A. J.** (2002b). From the Ashes: The Past and Future of Bosnia's Cultural Heritage. In M. Shatzmiller (Ed.), *Islam and Bosnia: Conflict Resolution and Foreign Policy in Multi-Ethnic States* (pp. 98-135). Montreal: McGillQueens University Press.
- Ristic, M.** (2013). "Silent vs. Rhetorical Memorials: Sarajevo Roses and Commemorative Plaques. *Proceedings of the Society of Architectural Historians, Australia and New Zealand*: 30, Open, 1, 111-122.
- Ristic, M.** (2018). *Architecture, Urban Space and War: The Destruction and Reconstruction of Sarajevo*: Palgrave Macmillan.
- Rizvić, S., Sadžak, A., & Zuko, A.** (2009). Isa Bey's Tekija in Sarajevo: Reviving The Reminiscence of the Past. *Преглед HUI*, (15), 64–72.
- Robinson, J.** (1971). *The Rise of CB Weapons* (Vol. I). Stockholm: SIPRI/Almqvist&Wiksell.
- Rogers, R., & Ben-David, A.** (2010). Coming to terms: a conflict analysis of the usage, in official and unofficial sources, of 'security fence', 'apartheid wall', and other terms for the structure between Israel and the Palestinian territories. *Media, War & Conflict*, 3(2), 202-229.
- Rothfield, L.** (2008). *Antiquities Under Siege: Cultural Heritage Protection after the Iraq War*. Lanham: AltaMira Press.
- Rothnie, N.** (1992). *The Baedeker Blitz: Hitler's Attack on Britain's Historic Cities*. Shepperton, Surrey: Ian Allan.
- Ryden, K. C.** (1993). *Mapping the Invisible Landscape: Folklore, Writing, and the Sense of Place*. Iowa City: University of Iowa Press.
- S, A.** (2018). Kişisel görüşme. *Restoran İşletmecisi*, 3 Kasım Saraybosna.
- S, D.** (2018). Kişisel görüşme. *İnşaat Mühendisi/DGA Çalışanı*, 28-31 Ocak, Beyrut.

- Š, J.** (2018). Kişisel görüşme. *Ajans Çalışanı*, 28 Kasım Saraybosna.
- Said, E. W.** (1994). Invention, Memory, and Place. In W. J. T. Mitchell (Ed.), *Landscape and Power* (pp. 241-259). Chicago: University of Chicago Press.
- Salam, A.** (1993). Lebanon's experience with urban planning: Problems and prospects. In S. Khalaf & P. Khoury (Eds.), *Recovering Beirut. Urban Design and Post-war Reconstruction* (pp. 194-201). Leiden: Brill.
- Salam, A.** (1998). The role of government in shaping the built environment. In P. Rowe & H. Sarkis (Eds.), *Projecting Beirut: Episodes in the construction and reconstruction of a modern city*. Munich-New York: Prestel.
- Salameh, F.** (2019). *Lebanon's Jewish Community: Fragments of Lives Arrested*: Palgrave Macmillan.
- Salamey, I.** (2009). Failing Consociationalism in Lebanon and Integrative Options. *International Journal of Peace Studies*, 14(2), 83–105.
- Saliba, R.** (1998). *Beirut 1920-1940: Domestic Architecture Between Tradition and Modernity*. Beirut: Order of Engineers and Architects.
- Saliba, R.** (2013). Studio Culture/War Culture: Pedagogical Strategies for Reconstructing Beirut's Southern Suburbs. *Architectural Research Quarterly*, 17(02), 167-176.
- Sandes, C. A.** (2017). Remembering Beirut: Lessons for Archaeology and (Post-) Conflict Urban Redevelopment in Aleppo. *EX NOVO Journal of Archaeology*, 2(December 2017), 5-31.
- Sarajevo Canton.** (1999). *The Sarajevo Canton Reconstruction and Development Strategy*. Sarajevo: Sarajevo Canton.
- Sargın, A. G.** (2005). Tarihselciliğin Kısa Tarihi; Evrenselcilik, Tikellik ve Eytişim. *Arredamento Mimarlık*, 64-68.
- Sarkis, H.** (1993). Territorial claims: Architecture and post-war attitudes toward the built environment. In S. Khalaf & P. Khoury (Eds.), *Recovering Beirut. Urban Design and Post-war Reconstruction* (pp. 101-127). Leiden: Brill.
- Sarkis, H.** (2003). *Circa 1958: Lebanon in the Pictures and Plans of Constantinos Doxiadis*. Beirut: Dar An-Nahar.
- Sawalha, A.** (2010). *Reconstructing Beirut Memory and Space in a Postwar Arab City*. Austin-USA: University of Texas Press.
- Schildgen, B. D.** (2008). *Heritage or Heresy: Preservation and Destruction of Religious Art and Architecture in Europe*. New York: Palgrave Macmillian.
- Schmid, H.** (2006). Privatized urbanity or a politicized society? Reconstruction in Beirut after the civil war. *European Planning Studies*, 14(3), 365-381.

- Schulze, K. E.** (2009a). *The Jews of Lebanon: Between Coexistence and Conflict*: Sussex Academic Press.
- Schulze, K. E.** (2009b). Point of Departure: The 1967 War and the Jews of Lebanon. *Israel Affairs*, 15(4), 335-354.
- Schwenkel, C.** (2015). Architecture and dwelling in the 'War of Destruction' in Vietnam. In J. M. Mancini & K. Bresnahan (Eds.), *Architecture and Armed Conflict: The Politics of Destruction* (pp. 11-26). London: Routledge.
- Seamon, D.** (1982). The Phenomenological Contribution to Environmental Psychology. *Journal of Environmental Psychology*, (2), 119-140.
- Seeden, H.** (2004). Search for the missing link: archaeology and the public in Lebanon. In P. Gathercole & D. Lowenthal (Eds.), *The Politics of the Past* (pp. 146-159). London-New York: Routledge.
- Seif, A.** (2009). Conceiving the Past: Fluctuations in a Multi-value System. *Conservation and Management of Archaeological Sites*, 11(3-4), 282-295.
- Serwer, D.** (2019). *From War to Peace in the Balkans, the Middle East and Ukraine*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Sevcenko, L.** (2010). Sites of Conscience: new approaches to conflicted memory. *Museum International*, 62(1-2), 20-25.
- Shaw, M.** (2004). New wars of the city: relationships of "urbicide" and "genocide". In S. Graham (Ed.), *Cities, War and Terrorism: towards an urban geopolitics* (pp. 141-153). Oxford: Blackwell Publishing.
- Škoro, M.** (2002). *Greetings from Sarajevo*. Sarajevo: Graphic Car.
- Smith, H. W.** (1995). *German Nationalism and Religious Conflict: Culture, Ideology, Politics, 1870-1914*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- SNHR.** (2017). No less than 12,958 Barrel Bombs Dropped in 2016. Erişim: 11.11.2020, https://sn4hr.org/wp-content/pdf/english/At_least_12958_barrels_explosive_in_2016_en.pdf
- Solidere.** (1995). *Solidere Annual Report 1995*.
- Solidere.** (2002). *Solidere Annual Report 2002*.
- Solidere.** (2008). *Solidere Annual Report 2008*.
- Solidere.** (2012a). *Solidere Annual Report 2012: The Chronicle*.
- Solidere.** (2012b). *Solidere Quarterly*.
- Sørensen, M. L. S., & Viejo-Rose, D.** (2015). Introduction: The Impact of Conflict on Cultural Heritage: A Biographical Lens. In M. L. S. Sørensen & D. Viejo-

Rose (Eds.), *War and Cultural Heritage: Biographies of Place* (pp. 1-17). Cambridge: Cambridge University Press.

Sparks, M. (2014). *The development of Austro-Hungarian Sarajevo, 1878-1918: an urban history*. Bloomsbury.

Spasojević, B. (1999). *Arhitektura Stambenih Palata Austrougarskog Perioda u Sarajevu*. Sarajevo: Rabić.

Spiers, E. M. (2010). *A history of chemical and biological weapons*. London: Reaktion Books.

St, V. (2018). Kişisel görüşme. *Teolog/Akademisyen*, 31 Ekim Saraybosna.

Stanilov, K. (2007). *The Post-Socialist City Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. Netherlands: Springer.

Stanley-Price, N. (2005). The Thread of Continuity: Cultural Heritage in Post-war Recovery. *Paper presented at the Cultural Heritage in Postwar Recovery*, Rome.

Stanley-Price, N. (Ed.) (2007). *Cultural Heritage in Postwar Recovery, papers from the ICCROM Forum held in Rome 4–6 October 2005*. Rome: ICCROM.

Steele-Perkins, C. (1991). Savaş sırasında Beyt Beyrut. Erişim: 02.08.2016, http://library.artstor.org/asset/AMAGNUMIG_10311500011

Stone, P. G. (2016). The Challenge of Protecting Heritage in Times of Armed Conflict. *Museum International*, 67(1-4), 40-54.

Stubbs, J. H., & Makaš, E. G. (2011). *Architectural Conservation: in Europe and the Americas*. New Jersey/USA: Wiley.

Šulc, B. (1992). The destruction and requisition of Croatian Cultural Heritage in the War, 44-45. Erişim: 09.12.2017, <http://www.heritage.sense-agency.com/assets/Uploads/sg-7-11-sulc-destruction-en.pdf>

Sýkora, L. (1994). Local Urban Restructuring as a Mirror of Globalisation Processes: Prague in the 1990s. *Urban Studies*, 31(7), 1149–1166.

Szinicz, L. (2005). History of chemical and biological warfare agents. *Toxicology*, 214(3), 167-181.

Tandon, A. (2016). *Endangered Heritage: Emergency Evacuation of Heritage Collections*. Rome: UNESCO&ICCROM.

Tandon, A. (2018). *First Aid to Cultural Heritage in Times of Crisis*. Rome: ICCROM.

Tanovic, M. L., Pasalic, S., & Golijanin, J. (2014). Demographic Development of Bosnia and Herzegovina from the Ottoman Period Till 1991 and the Modern

- Demographic Problems. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, (120), 238 – 247.
- Tanyeli, U.** (2015). Zayıf Tarihsellik, Boş İdeoloji ve Lümpen Tarihselcilik. *Dosya 34, TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi*, 2015(1), 34-41.
- Teiggeler, R.** (2006). Preserving cultural heritage in times of conflict. In G. Gorman & S. Shep (Eds.), *Preservation Management for Libraries, Archives and Museums* (pp. 133-165): Facet.
- The Carter Center.** (2020). Explosive Weapons Use in Syria: Damascus city and Rural Damascus Governorate/Report 2. Erişim: 23.10.2020, https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/peace/conflict_resolution/syria-conflict/explosive_weapons_contamination_syria_report2.pdf
- Thompson, J. M.** (2001). *The French Revolution*. Stroud, Gloucestershire: Sutton.
- Till, K.** (2003). Places of Memory. In J. Agnew, K. Mitchell, & G. Toal (Eds.), *A Companion to Political Geography* (pp. 289-301). Malden: Blackwell.
- Toal, G., & Dahlman, C. T.** (2011). *Bosnia Remade: Ethnic Cleansing and its Reversal*. New York: Oxford University Press.
- Toft, M. D.** (2003). *The Geography of Ethnic Violence: Identity, Interests, and the Indivisibility of Territory*. NJ: Princeton University Press.
- Toman, J.** (1996). *The Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*. Aldershot/Paris: Dartmouth/UNESCO.
- Traboulsi, F.** (2007). *A History of Modern Lebanon*. London: Pluto Press.
- Trawi, A.** (1998). *The Grand Serail: A History of Civilisation, Art, Architecture, and Determination*. Beirut: Hariri Foundation.
- Trawi, A.** (2004). *Beirut's Memory*: Banque de la mediterranee.
- Tueni, G.** (1985). *Ulle guerre pour les autres*. Beirut: Lattes.
- Tung, A. M.** (2001). *Preserving the World's Great Cities: the destruction and renewal of the historic metropolis*. New York: Clarkson Potter.
- Turku, H.** (2018). *The Destruction of Cultural Property as a Weapon of War: ISIS in Syria and Iraq*. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Tvrtković, T.** (2012). *Principi Zaštite Islamskog Graditeljskog Nasljeda Grada Mostara*. (Magistarski Rad/Yüksek Lisans Tezi), Univerzitet u Sarajevu/Saraybosna Üniversitesi, Sarajevo/Saraybosna.
- UN.** (1948). *The Universal Declaration of Human Rights*. Erişim: 03.06.2021, <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>

- UN.** (2016). Israel's Settlements Have No Legal Validity, Constitute Flagrant Violation of International Law, Security Council Reaffirms. Erişim: 10.01.2018, <https://www.un.org/press/en/2016/sc12657.doc.htm>
- UNDRR.** (1994). *Yokohama Strategy and Plan of Action for a Safer World: Guidelines for Natural Disaster Prevention, Preparedness and Mitigation*. Erişim: 19.05.2020, https://www.preventionweb.net/files/8241_doc6841contenido1.pdf
- UNESCO.** (1970). *Kültür Varlıklarının İthalat, İhracat ve Mülkiyet Transferinin Önlenmesine ve Yasaklanmasına Dair Sözleşme*. Erişim: 12.04.2019, http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13039&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
- UNESCO.** (1995). The Situation of the Cultural and Architectural Heritage and of Educational and Cultural Institutions in Bosnia and Herzegovina. Erişim: 07.11.2019, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000101660>
- UNESCO.** (2003). *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. Erişim: 03.06.2021, <https://ich.unesco.org/en/convention>
- UNESCO.** (2005). *The 2005 Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions*. Erişim: 03.06.2021, <https://en.unesco.org/creativity/sites/creativity/files/passeport-convention2005-web2.pdf>
- UNESCO.** (2011). *The UNESCO Recommendation on the Historic Urban Landscape*. Erişim: 19.12.2019, <https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-638-98.pdf>
- UNESCO.** (2011-2015). Bosnia and Hercegovina: National Report on the Implementation of the 1970 Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property. Erişim: 13.01.2020, http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/Rapport_BH.pdf
- UNESCO.** (2017). *39C/57-Strategy for the Reinforcement of Unesco's Action for the Protection of Culture and the Promotion of Cultural Pluralism in The Event of Armed Conflict*. Erişim: 10.01.2020, <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002351/235186e.pdf>
- UNESCO.** (2018a). *Culture in City Reconstruction and Recovery*. Paris: UNESCO and The World Bank.
- UNESCO.** (2018b). *Warsaw Recommendation on Recovery and Reconstruction of Cultural Heritage*. Erişim: 09.06.2020, <https://whc.unesco.org/document/167955>
- UNIDROIT.** (1995). *UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects*. Erişim: 16.03.2020, <https://www.unidroit.org/instruments/cultural-property/1995-convention>

- UNISDR.** (2005). *Hyogo framework for action 2005–2015: Building the resilience of nations and communities to disasters*. Erişim: 16.03.2020, <https://www.unisdr.org/2005/wcdr/intergover/official-doc/L-docs/Hyogo-framework-for-action-english.pdf>
- UNISDR.** (2015). *Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030*. Erişim: 10.12.2019, https://www.preventionweb.net/files/43291_sendaiframeworkfordrren.pdf.
- UN Security Council.** (1994). Resolution 900: Adopted by the Security Council at its 3344th meeting on 4 March 1994.
- UN Security Council.** (2020). Security Council Press Release (SC/14298): Debating Syria's Chemical Weapons Programme, Delegates in Security Council Roundly Condemn Use of Such Armaments by 'Any Actor under Any Circumstances' [Basın Bildirisi]. Erişim: 22.03.2021, <https://www.un.org/press/en/2020/sc14298.doc.htm#:~:text=Noting%20that%20Syria%20has%20admitted,seven%20occasions%20%E2%80%94%20a%20conclusion%20that>
- URL-1** <<https://www.britannica.com/technology/bomb-weapon>>, Erişim Tarihi: 28.10.2020.
- URL-2** <a) http://elevation.maplogs.com/poi/45_rue_jean_jaur_s_hersin_coupigny_france.122809.html; b) Mevcut durum: <http://static.panoramio.com/photos/large/26230891.jpg>>, Erişim Tarihi: 30.12.2017.
- URL-3** <<https://www.cemml.colostate.edu/cultural/09476/iraq05-095.html> <http://www.ur-online.org/>>, Erişim Tarihi: 07.05.2017."
- URL-4** <<http://socks-studio.com/2014/02/11/the-field-and-the-wall-the-great-mosque-of-samarra/>>, Erişim Tarihi: 07.09.2017.
- URL-5** <<https://www.cemml.colostate.edu/cultural/09476/images/iraq08-02-sniper2.jpg>>, Erişim Tarihi: 07.05.2017.
- URL-6** <https://www.akg-images.co.uk/Docs/AKG/Media/TR3_WATERMARKED/0/1/b/c/AKG1075077.jpg>, Erişim Tarihi: 31.12.2017.
- URL-7** <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Shell_Explosion_Cathedral_at_Reims_retouched_image.jpg>, Erişim Tarihi: 11.10.2017.
- URL-8** <<https://www.britannica.com/topic/elginism>>, Erişim Tarihi: 14.11.2017.
- URL-9** <<http://news.nationalpost.com/2012/07/02/islamist-gheters-in-timbuktucontinue-destruction-of-citys-mausoleums-heritage>>, Erişim Tarihi: 08.11.2017.

- URL-10** <<http://www.nytimes.com/2012/07/03/world/africa/mali-islamists-exertcontrol-with-attacks-on-mosques.html>>, Erişim Tarihi: 08.11.2017.
- URL-11** <<http://www.martyrcities.be/leuven>>, Erişim Tarihi: 13.12.2017.
- URL-12** <http://www.travestyle.com/wp-content/uploads/2016/05/IMG_6765.jpg>, Erişim Tarihi: 28.08.2017.
- URL-13**
<<http://fararu.com/fa/news/207297/%D8%AA%D8%B5%D8%A7%D9%88%DB%8C%D8%B1-%D8%A2%D8%BA%D8%A7%D8%B2-%D8%AA%D8%AC%D8%A7%D9%88%D8%B2-%D8%B9%D8%B1%D8%A7%D9%82-%D8%A8%D9%87-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86>>, Erişim Tarihi: 28.08.2017.
- URL-14** <<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48185577>>, Erişim Tarihi: 20.07.2019.
- URL-15** <<https://aawsat.com/turkish/home/article/1632071/%C3%A7in-uygur-kamplar%C4%B1n%C4%B1-kademeli-olarak-kapatabiliriz>>, Erişim Tarihi: 20.07.2019.
- URL-16** <<http://whc.unesco.org/en/list/1433>>, Erişim Tarihi: 14.09.2017.
- URL-17** <http://www.un.int/palestine/docs/res_es10_13.pdf>, Erişim Tarihi: 20.07.2017.
- URL-18** <<http://www.icjci.org/docket/files/131/1677.pdf>>, Erişim Tarihi: 19.07.2017.
- URL-19** <a) <https://www.nad.ps/en/publication-resources/factsheets/destruction-palestinian-cultural-heritage-old-city-nablus>; b) <http://www.islamicworld.it/wp/architectural-heritage-and-symbolic-historic-sites-negative-effects-of-conflicts-and-infringements-of-international-provisions/>; c) <http://www.ism-france.org/analyses/Destruction-du-Patrimoine-culturel-palestinien-La-Vieille-Ville-de-Naplouse-article-2268>>, Erişim Tarihi: 17.07.2017.
- URL-20** <<https://www.aljazeera.com/news/2021/5/8/world-reacts-to-east-jerusalem-eviction-rallies-israeli-assaults>>, Erişim Tarihi: 06.06.2021.
- URL-21** <<http://www.distantocean.com/2008/07/bulldozer-relativism.html>>, Erişim Tarihi: 16.10.2017.
- URL-22** <<https://theblueshield.org/>>, Erişim Tarihi: 08.06.2021.
- URL-23** <http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13039&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html#STATE_PARTIES>, Erişim Tarihi: 09.11.2020
- URL-24** <<https://www.unidroit.org/status-cp>>, Erişim Tarihi: 09.11.2020.

- URL-25** <<https://whc.unesco.org/en/danger/>>, Erişim Tarihi: 11.11.20.
- URL-26** <<https://www.icrc.org/en/document/customary-international-humanitarian-law-0>>, Erişim Tarihi: 14.05.2019.
- URL-27** <<https://esa.un.org/unpd/wup/DataQuery/>>, Erişim Tarihi: 23.05.18.
- URL-28** <a) <http://legacy.joshuaproject.net/countries.php?rog3=LE>; b) https://www.indexmundi.com/lebanon/demographics_profile.html; c) <http://legacy.joshuaproject.net/countries.php?rog3=LE>>, Erişim Tarihi: 23.05.18.
- URL-29** <<https://www.britannica.com/topic/laissez-faire>>, Erişim Tarihi: 22.05.2018.
- URL-30** <<https://esa.un.org/unpd/wup/DataQuery/>>, Erişim Tarihi: 01.04.2018.
- URL-31** <<https://www.gettyimages.ae/license/542363716>>, Erişim Tarihi: 09.04.2018.
- URL-32** <http://www.solidere.com/sites/default/files/attached/solidere_articles_of_incorporation.pdf>, Erişim Tarihi: 18.11.20.
- URL-33** <<http://www.dailystar.com.lb/News/Lebanon-News/2017/Jul-19/413250-the-lucrative-history-of-lebanese-land-reclamation.ashx>>, Erişim Tarihi: 25.05.2018.
- URL-34** <<https://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=530605>>, Erişim Tarihi: 18.04.2018.
- URL-35** <a) <http://www.bhas.ba/> b) http://www.bhas.ba/index.php?option=com_publikacija&view=publikacija_pregled&ids=1&id=5&n=Stanovni%C5%A1tvo>, Erişim Tarihi: 13.02.2020.
- URL-36** <http://www.bhas.ba/index.php?option=com_publikacija&view=publikacija_pregled&ids=1&id=5&n=Stanovni%C5%A1tvo>, Erişim Tarihi: 13.02.2020.
- URL-37** <<https://population.un.org/wpp/DataQuery/>>, Erişim Tarihi: 03.03.2019.
- URL-38** <<https://population.un.org/wpp/>>, Erişim Tarihi: 03.03.2019.
- URL-39** <<http://siteresources.worldbank.org/ECAEXT/Resources/258598-1279117170185/7247167-1279119399516/7247361-1279119430793/sarajevo.pdf>>, Erişim Tarihi: 16.03.2019.
- URL-40** <<http://zis.ks.gov.ba/statistika/licna-karta-ks>>, Erişim Tarihi: 17.04.2019.
- URL-41** <<http://www.arhivsa.ba/wordpress/?tag=unima>>, Erişim Tarihi: 01.04.2019.

- URL-42** <<http://www.sa92.ba/v1/index.php?showimage=259>>, Erişim Tarihi: 02.07.2019.
- URL-43** <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sarajevo_parlament_2001.jpg>, Erişim Tarihi: 01.04.2019.
- URL-44**
<<http://www.dei.gov.ba/dei/dokumenti/uskladjivanje/default.aspx?id=13859&langTag=bs-BA>>, Erişim Tarihi: 06.03.2019.
- URL-45** <a) <https://cpl.hypotheses.org/laws>; b) <http://www.wipo.int/wipolex/en/profile.jsp?code=LB>>, Erişim Tarihi: 29.04.2018.
- URL-46** <<https://bit.ly/2AVwQet>>, Erişim Tarihi: 10.10.2019; <<https://www.legal-agenda.com/article.php?id=4228>>, Erişim Tarihi: 13.10.2019.
- URL-47** <<https://al-akhbar.com/Community/242592>>, Erişim Tarihi: 13.10.2019.
- URL-48** <<http://nna-leb.gov.lb/ar/show-news/324739/>>, Erişim Tarihi: 13.10.2019.
- URL-49** <<https://bit.ly/2ON07Nf>>, Erişim Tarihi: 13.10.2019.
- URL-50** <<https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168007a087>>, Erişim Tarihi: 30.11.2020.
- URL-51** <http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=83&lang=4>, Erişim Tarihi: 24.07.2020.
- URL-52** <http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=88&lang=4>, Erişim Tarihi: 27.07.2020.
- URL-53** <http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=117&lang=4>, Erişim Tarihi: 27.07.2020.
- URL-54** <http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=40&lang=1>, Erişim Tarihi: 27.07.2020.
- URL-55**
<http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3034>, Erişim Tarihi: 28.07.2020.
- URL-56** <<https://www.area-arch.it/en/zokak-el-blat-a-neighborhood-of-contrasts/>>, Erişim Tarihi: 10.08.2019.
- URL-57** <<https://jihadbinaa.org.lb/index.php>>, Erişim Tarihi: 10.01.2021.
- URL-58** Brčko Bölgesi yönetim yapısı için: <<http://www.vlada.bdcentral.net/>>; Bosna Hersek Federasyonu yönetim yapısı için: <<http://www.fbihvlada.gov.ba/english/>>; Sırp Cumhuriyeti yönetim yapısı için: <<https://www.vladars.net/eng/Pages/default.aspx>>; Bosna-Hersek'in yönetim düzeylerinin şematik anlatımı için:

<<http://www.dei.gov.ba/dei/dokumenti/uskladjivanje/default.aspx?id=13859&langTag=bs-BA>>; Ulusal Anıtları Koruma Komisyonu için:
<<http://old.kons.gov.ba/index.php?lang=4>>; Bosna-Hersek Federasyonu
Kültür ve Spor Bakanlığı Anıtları Koruma Enstitüsü:
<<http://fmks.gov.ba/stara/o-ministarstvu/zavod-za-zastitu-spomenika>>; Sırp
Cumhuriyeti Kültürel, Tarihi ve Doğal Mirasını Koruma Enstitüsü:
<<http://www.nasljedje.org/>>, Erişim Tarihi: 30.07.2020.

URL-59 <<http://old.kons.gov.ba/index.php?lang=4>>, Erişim Tarihi: 30.08.2020.

URL-60 <http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=208&lang=4>, Erişim Tarihi: 19.01.2020

URL-61 <<https://faktor.ba/vijest/sudar-motocikla-i-automobila-ispred-hitne-pomoci-u-sarajevu/71768>>, Erişim Tarihi: 29.01.2021.

URL-62 <<http://www.sa92.ba/v1/index.php?showimage=81>>, Erişim Tarihi: 19.11.2018.

URL-63 <<https://www.klix.ba/vijesti/bih/zgrada-hotela-zagreb-do-sutra-ce-biti-u-potpunosti-srusena/140420042>>, Erişim Tarihi: 11.09.2020.

URL-64
<http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=9&lang=1&action=view&id=3555>, Erişim Tarihi: 01.11.2019.

URL-65 <<http://www.beitbeirut.org/english/thehouseen.html>>, Erişim Tarihi: 15.03.2019.

URL-66 <<https://whc.unesco.org/en/list/1181/>>, Erişim Tarihi: 08.02.2021.

URL-67 <<http://whc.unesco.org/en/list/30/>>, Erişim Tarihi: 23.01.2021.

URL-68 <<https://whc.unesco.org/en/list/946/>>, Erişim Tarihi: 25.01.2021.

URL-69 <<https://www.sitesofconscience.org/en/home/>>, Erişim Tarihi: 15.04.2021.

URL-70 <<http://www.icom-cc.org/242/about/terminology-for-conservation/#.X-8Ridgzap5>>, Erişim Tarihi: 26.04.2021.

URL-71 <<http://www.understandingconservation.org/content/glossary-terms>>, Erişim Tarihi: 26.04.2021.

URL-72 <<https://www.northshoreheritage.org/heritage-glossary>>, Erişim Tarihi: 26.04.2021.

USAID. (1999). *USAID/Bosnia and Herzegovina: Bosnia reconstruction program, May 1999*. Erişim: 11.05.2020,
https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PDABR391.pdf

Veaser, H. A. (1989). *The New Historicism*. New York: Routledge.

- Verdeil, É.** (2012a). Michel Ecochard in Lebanon and Syria (1956-1968). The spread of Modernism, the building of the independent states and the rise of local professionals of planning. *Planning Perspectives*, 27(2), 249-266.
- Verdeil, É.** (2012b). The Reconstruction Between Urban Planning Policies and Cultures: Beirut-Based Reflections. Waad, The uniqueness of experience. *Workshop on the reconstruction of the southern suburb of Beirut after the Israeli aggression in 2006, Jun 2012, Haret Hreik, Lebanon*. Waad, ss.88-101, 2012.
- Viejo-Rose, D.** (2008). Conflict and the Deliberate Destruction of Cultural Heritage. In H. A. Isar (Ed.), *Conflicts and Tensions* (pp. 102–118). London: Sage Publications.
- Vijećnica.** (1992). Vijećnica/Ulusal Kütüphane yanarken. Erişim: 14.07.2020, <https://www.vijecnica.ba/bs/article/21/ratno-stradanje>
- Vloeberghs, W.** (2010). *A Building of Might and Faith: Rafiq Hariri and the Muhammad al-Amin Mosque*. Louvain-la-Neuve: Université Catholique de Louvain Press.
- Walasek, H.** (2015a). *Bosnia and the Destruction of Cultural Heritage*. London: Routledge.
- Walasek, H.** (2015b). Domains of Restoration: Actors and Agendas in Post-conflict Bosnia-Herzegovina. In H. Walasek (Ed.), *Bosnia and the Destruction of Cultural Heritage* (pp. 204-258). London: Routledge.
- Walker, J. S.** (2004). *Prompt and Utter Destruction: Truman and the Use of Atomic Bombs Against Japan*. Chapel Hill/London: The University of North Carolina Press.
- Wallace, I., & Knight, D. B.** (1996). Societies in Space and Place. In F. O. Hampson & J. Reppy (Eds.), *Earthly Goods: Environmental Change and Social Justice* (pp. 75-95). Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Watt, D. C.** (1989). *How War Came. The Immediate Origins of the Second World War, 1938–1939*. New York: Pantheon Books.
- Weeks, K. D., & Grimmer, A. E.** (2017). *The Secretary of the Interior's Standards for the Treatment of Historic Properties with Guidelines for Preserving, Rehabilitating, Restoring & Reconstructing Historic Buildings*. Washington: U.S. Department of the Interior National Park Service Technical Preservation Services. Erişim: 26.04.2021, <https://www.nps.gov/tps/standards/treatment-guidelines-2017.pdf>
- Weinstein, J.** (2007). *Inside Rebellion: The Politics of Insurgent Violence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- White, C., & Livoti, T.** (2013). Preserving Cultural Heritage in Time of Conflict: A Tool for Counterinsurgency. In J. D. Kila & J. A. Zeidler (Eds.), *Cultural*

- Heritage in the Crosshairs: Protecting Cultural Property during Conflict* (pp. 195-218). Leiden/Boston: Brill.
- Wik, T.** (2015). Restoring War-Damaged Built Cultural Heritage in Bosnia-Herzegovina: An International Perspective. In H. Walasek (Ed.), *Bosnia and the Destruction of Cultural Heritage* (pp. 285-306). Farnham: Ashgate.
- Wilson, D., & Slack, J. A.** (1989). Toward an Applied Phenomenology: The Case of Abandoned Pier Use in Hoboken, New Jersey, USA *Environmental Management*, 13(1), 117-123.
- World Bank Bosnia.** (2012). IDA AT WORK, Bosnia and Herzegovina: From Post-Conflict Reconstruction to EU Integration.
- World Bank Group.** (2012). Bosnia and Herzegovina: From post-conflict reconstruction to EU integration. Erişim: 09.01.2019, <https://www.worldbank.org/en/results/2012/04/19/from-post-conflict-to-eu-integration-in-bosnia-and-herzegovina>
- Xiao, E., & Yiu, P.** (11 Oct 2019). China disturbs even the Uighur dead in 'development' of Xinjiang. *The Japan Times*. Erişim: 20.12.2019, <https://www.japantimes.co.jp/news/2019/10/11/asia-pacific/social-issues-asia-pacific/death-uighurs-long-reach-china/>
- Yahya, M.** (2007). Let the Dead be Dead: Memory, Urban Narratives and the Post-Civil War Reconstitution of Beirut. Erişim: 05.09.2018, <https://www.publicspace.org/multimedia/-/post/let-the-dead-be-dead-memory-urban-narratives-and-the-post-civil-war-reconstitution-of-beirut>
- Yarwood, J.** (1999). *Rebuilding Mostar: Urban Reconstruction in a War Zone*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Yassin, N.** (2012). Beirut. *Cities*, 29(1), 64-73.
- Živković, I.** (1997). *Raspeta Crkva u Bosni i Hercegovini: Uništavanje Katoličkih Sakralnih Objekata u Bosni i Hercegovini (1991–1996)*. Banja Luka, Mostar, Sarajevo, Zagreb: Hrvatski Informativni Centar, Biskupska Konferencija Bosne i Hercegovine, Hrvatska Matica Iseljenika Bosne i Hercegovine.
- ZPRK.** (2006). *Prostorni Plan Kantona Sarajevo za period od 2003 do 2023 godine*. Sarajevo: Zavod za Planiranje Razvoja Kantona Sarajevo.
- Žujo, V., Mulabegović, F., & Mulaomerović, S.** (2014). *Vijećnica Sarajevo*. Sarajevo: Studio Urbing.
- Zukić, K.** (1999). *Slike zločina: rušenje islamskih vjerskih objekata u Bosni i Hercegovini/Suçun Kanıtı: Bosna-Hersek'teki İslami Binaların Yıkımı*. Sarajevo: Centar za islamsku arhitekturu.

EKLER

EK A: Lübnan Kültürel Miras Koruma Yasası Taslağı.

EK B: BMB için kullanılan hasar tespit fişlerinden bir örnek.

EK C: BMB'deki “tutulan yapıların” restorasyon özetlerinden üç örnek.

EK D: Beyrut İmar Planı ve imar koşullarını gösteren ek.

EK E: Saraybosna planları

EK F: Tez çalışması kapsamında çatışma bölgeleri için hazırlanan örnek hasar tespit fişi ve müdahale kategorileri tablosu

EK G: Müdahale yaklaşımları, tanımları ve kapsamaları.

مشروع قانون حماية المواقع والأبنية التراثية

المادة الأولى

يرمي هذا القانون إلى حماية وإحياء وإبراز المواقع أو المعالم أو الصروح أو الأبنية أو المنشآت أو الفسحات التي تشكل وحدها أو فيما بينها تسيجاً عمرانياً أو تراثياً في المدن والقرى والبلدات والتي لها، بسبب طابع عمارتها أو تناسقها أو اندماجها في محيطها الطبيعي أو المدني، قيمة تاريخية أو فنية أو معمارية أو علمية أو تراثية أو طبيعية أو بيئية أو ثقافية.

المادة الثانية

تخضع لأحكام هذا القانون العقارات العامة والخاصة أو جزء منها، المبنية وغير المبنية، المشار إليها في المادة الأولى أعلاه والتي يتم تحديدها وترتيبها وفقاً للأحكام الواردة فيه.

المادة الثالثة

١- من أجل حماية العقارات المشار إليها في هذا القانون يصدر وزير الثقافة قرار "تدبير الحماية" نفواً أو بناءً على اقتراح مدير عام الآثار، أو بناءً على طلب تقدمه إحدى الإدارات أو المؤسسات العامة أو البلديات المختصة، أو أصحاب الحقوق في

العقارات المعنية، أو إحدى نقابتي المهندسين أو إحدى الجمعيات المعنية بالحفاظ على التراث العمراني أو الطبيعي.

٢- تُقسم قرارات "تدبير الحماية" التي يتخذها وزير الثقافة تنفيذاً لهذا القانون إلى فئتين:

أ- فئة أولى: "تدبير حماية منطقة": وهي القرارات التي ترمي إلى حماية مواقع أو مجموعة عقارات تشكل بحد ذاتها منطقة عقارية أو منطقة إرتقافية.

ب- فئة ثانية: "تدبير حماية عقار": وهي القرارات التي ترمي إلى حماية مواقع أو مجموعة عقارات أو عقارات منفردة لا تنطبق عليها شروط قرارات الفئة الأولى.

تخضع قرارات "تدبير حماية المناطق" لأحكام المواد ٤/ إلى ٧/ ضمناً، وتخضع قرارات "تدبير حماية العقارات" لأحكام المواد ٨/ إلى ١٧/ ضمناً، في ما يطبق على كلتي الفئتين سائر الأحكام التي لا تتعارض والمواد المذكورة أعلاه.

٣- بعد صدور قرار "تدبير الحماية" تقوم وزارة الثقافة بإبلاغه من مالك العقار المعني به، ومن الدوائر المختصة وفق الأصول المرعية الإجراء.

المادة الرابعة (فئة أولى: تدبير حماية منطقة)

١- فور إبلاغ مالك العقار والدوائر العقارية المختصة قرار "تدبير حماية المنطقة"، تسري مفاعيل هذا القرار على كافة العقارات الواقعة ضمن تلك المنطقة بصورة مؤقتة ولمدة ستة أشهر من تاريخ وضع إشارته على الصحيفة العينية للعقارات أو لدى المراجع المختصة عندما تكون هذه العقارات غير ممسوحة. وتمسقط هذه الإشارة حكماً إذا انقضت هذه المدة ولم تلحظ العقارات المعنية في القرار المشار إليه في البند (٢) من هذه المادة.

٢- خلال مدة المنة أشهر يجب:

٣- تكون مدة مفاعول قرار " تجميد المنطقة " سنتين، قابلة للتجديد مرة واحدة، تسري اعتباراً من تاريخ نشره في الجريدة الرسمية، على أن يجري تبليغ قرار التجديد وفقاً للفقرة السابقة.

خلال المهل المحددة الملحوظة أعلاه والمتعلقة بقراري " تدبير حماية المنطقة " و"تجميد المنطقة" يمنع على مالك العقار أو مالكي العقارات موضع الحماية إجراء أي عمل أو تصرف يتناقض ونطاق الحماية الملحوظ في تقرير اللجنة الفنية الإستشارية المشار إليه في المادة الرابعة أعلاه.

٤- تُعتبر إشارة قرار " تجميد المنطقة " ساقطة حكماً إذا لم يصدر مرسوم الترتيب النهائي المنصوص عليه في المادة الخامسة من هذا القانون خلال مهلة سريان قرار " تجميد المنطقة ". وتُبلغ وزارة الثقافة إما من تلقاء نفسها أو بناءً لطلب صاحب العلاقة الدوائر العقارية أو القاضي العقاري الإضافي أو الإدارة المختصة وجوب ترقيين الإشارات عن الصحائف العقارية أو المستندات المثبتة للملكية فور إنقضاء المهل المحددة لها.

المادة الخامسة (فئة أولى)

١- تطبيقاً لقرار وزير الثقافة بـ " تجميد المنطقة "، تقوم وزارة الأشغال العامة والنقل (المديرية العامة للتنظيم المدني) بوضع مشروع الترتيب النهائي بعد إجراء الدراسات الميدانية اللازمة بالإستناد إلى أسس وشروط فنية، على أن يخضع مشروع الترتيب النهائي لموافقة وزارة الثقافة.

٢- يتم ترتيب العقارات المزمع حمايتها بشكل نهائي ووضع النظام الخاص بها خلال سريان مهلة قرار " تجميد المنطقة "، وذلك بمرسوم يتخذ في مجلس الوزراء بناءً على اقتراح وزير الأشغال العامة والنقل والثقافة، بعد موافقة المجلس الأعلى للتنظيم المدني.

٣- يجري تسجيل هذا المرسوم على الصحفائف العينية العائدة للعقارات المشمولة فيه فور صدوره، كما يجري إبلاغه إلى مالكي هذه العقارات وإلى كل ذي مصلحة وفقاً للأصول.

أ- على وزير الثقافة خلال أسبوع من تاريخ إتخاذ قرار " تدبير حماية المنطقة "، أن يحيل، إلى اللجنة الفنية الإستشارية المشكلة وفق المادة ٢١/ من هذا القانون، ملف العقارات موضوع قرار " تدبير حماية المنطقة " من أجل دراسته وإبداء رأيها في ضرورة حماية العقارات المعنية.

ب- على اللجنة الفنية الإستشارية أن تضع خلال مهلة أربعة أشهر من تاريخ الإحالة تقريراً مفصلاً ومعللاً تشرح أو تبين فيه ضرورة أو جدوى حماية أم عدم حماية العقارات المعنية:

- في حال إرتأت اللجنة عدم جدوى حماية العقارات المعنية يتخذ وزير الثقافة ضمن مهلة شهر واحد من تاريخ تقديم التقرير، قراراً يلغي بموجبه قراره السابق بـ " تدبير حماية المنطقة ".

- أما في حال إرتأت اللجنة ضرورة الحماية فعليها تحديد النطاق الجغرافي المزمع حمايته والتدابير الواجب إتخاذها والشروط التي يجب مراعاتها. يتوجب عندها على وزير الثقافة إتخاذ قرار " تجميد المنطقة " يطال النطاق الجغرافي الواجب حمايته حسب ما ورد في تقرير اللجنة.

ج- يحيل وزير الثقافة قرار " تجميد المنطقة " العائد للعقارات المعنية به إلى المجلس الأعلى للتنظيم المدني قبل إنتهاء مهلة الستة أشهر المنصوص عنها في هذه المادة.

د- تُبلغ وزارة الثقافة فوراً قرار " تجميد المنطقة " إلى مالكي العقارات والدوائر العقارية المختصة أو القاضي العقاري الإضافي والبلدية المعنية أو المحافظ أو القائمقام في المناطق التي لا توجد فيها بلدية، وإلى كل ذي مصلحة، وتُنشرهما في الجريدة الرسمية قبل إنتهاء مهلة الستة أشهر المنصوص عنها في هذه المادة.

المادة الثامنة (فئة ثانية: تدبير حماية عقار)

١- يصدر وزير الثقافة، بناءً على تقرير مفصل ومعلل تضعه اللجنة الفنية الاستشارية المنصوص عنها في المادة ٢١/، بناءً على طلب يتقدم به الوزير علماً أو يتقدم به بناءً على اقتراح مدير عام الآثار، أو بناءً على طلب تقدمه إحدى الإدارات أو المؤسسات العامة أو البلديات المختصة، أو أصحاب الحقوق في العقارات المعنية، أو إحدى نقابتي المهندسين أو إحدى الجمعيات المعنية بالحفاظ على التراث العمراني أو الطبيعي، قرار تدبير حماية عقار يحدد فيه العقار أو جزءه من العقار المزمع حمايته، والتدابير التي يخضع لها.

٢- فور صدور قرار تدبير حماية العقار المنصوص عنه في البند (١) من هذه المادة تقوم وزارة الثقافة بإبلاغه إلى مالك العقار أو العقارات موضوع هذا القرار، وإلى الدوائر العقارية المعنية أوضع إشارته على الصحائف العينية. كما تبلغ الوزارة فوراً هذا القرار إلى المجلس الأعلى للتخطيط المدني والبلدية المعنية أو المحافظ أو القائمقام في المناطق التي لا توجد فيها بلدية، وإلى "لجنة الإحتساب" المشار إليها في المادة التاسعة أذناه، وإلى "اللجنة المشتركة" المشار إليها في المادة العاشرة أذناه، وإلى كل ذي مصلحة، وتشره في الجريدة الرسمية.

٣- تكون مفاعيل قرار تدبير حماية العقار سارية لمدة ستة أشهر من تاريخ نشره في الجريدة الرسمية وقابلة للتجديد مرة واحدة لمدة مماثلة، على أن يجري تبليغ قرار التجديد وفقاً للفقرة السابقة.

المادة السادسة (فئة أولى)

١- يشمل مرسوم ترتيب العقارات المزمع حمايتها المنصوص عنه في المادة الخامسة أعلاه على تصميم تفصيلي يبين العقارات المحمية ونطاق الحماية، كما يتضمن تصاميم وشروطاً خاصة تبيّن وضعية كل عقار، والإرتقاقات والترتيبات المعمارية التي يخضع لها، وكذلك شروط الترميم والتعديل والبناء وإعادة البناء ووجبة الإستعمال وغير ذلك من الأشغال الداخلية والخارجية، بالإضافة إلى تحديد واقف للمواد الواجب إستعمالها في سبيل ذلك.

٢- يمكن لمرسوم ترتيب العقارات المزمع حمايتها، وخلافاً لأي نص آخر، أن يعدل في معدل عاملي الإستثمار السطحي والإستثمار العام وشروط التراجعات وإرتفاع الأبنية وطابعها المعماري والحد الأقصى لعدد الطوابق وغير ذلك من الشروط الفنية التي يجب أن تتوافر في العقارات التي يشملها، شرط أن لا يتجاوز عاملاً الإستثمار وشروط البناء في حدهم الأقصى تلك المعمول بها في المنطقة قبل صدور مرسوم ترتيب العقارات المزمع حمايتها.

المادة السابعة (فئة أولى)

لا يترتب أي تعويض مالي عن الإرتقاقات أو الترتيبات المعمارية المختلفة المشار إليها في المادتين الخامسة والسادسة أعلاه، باستثناء الحالات التالية:

١- الهدم الذي يلحظه مرسوم الترتيب النهائي للعقارات والتي يعرض عنها وفقاً للأصول المنصوص عليها في قانون الاستملاك.

٢- المنع الكلي للبناء على عقار غير مجني والذي يعرض عنه وفقاً للأصول المنصوص عنها في المادة السابعة عشرة من المرسوم الاشتراعي رقم ٦٩ تاريخ ١٩٨٣/٩/٩ وتعديلاته (قانون التنظيم المدني).

٣- الحالات الأخرى الملحوظة في قانون التنظيم المدني. للتأكيد!!!!

المادة العاشرة (فئة ثانية)

- تنشأ * لجنة مشتركة * تضم كل من:
- المدير العام للآثار في وزارة الثقافة أو من ينتدبه من موظفي الفئة الثانية على الأقل في وزارة الثقافة (رئيس).
 - المدير العام للمنظيم المدني في وزارة الأشغال العامة والنقل أو من ينتدبه من موظفي الفئة الثانية على الأقل في وزارة الأشغال العامة والنقل (عضو).
 - المدير العام للمالية في وزارة المالية أو من ينتدبه من موظفي الفئة الثانية على الأقل في وزارة المالية (عضو).
 - المدير العام للإدارات والمجالس المحلية في وزارة الداخلية والبلديات أو من ينتدبه من موظفي الفئة الثانية على الأقل في وزارة الداخلية والبلديات (عضو).
 - نقيب المهندسين أو من ينتدبه .

المادة الحادية عشرة (فئة ثانية)

- تقوم اللجنة المشتركة *، وضمن مهلة تنتهي قبل شهر من إنتهاء مدة مريان مفعول قرار * تكبير حماية العقار* العائد للعقار موضوع الحماية، بوضع مشروع * شروط وحوافز حماية العقار* للعقار المعني، الذي يحدد ويتضمن:
- مواصفات العقار الذي تجري حمايته وسائر المعلومات الخاصة به بما فيها مساحة الاستثمار العام للعقار المحمي.
 - بيان بالشهادات الإسمية العائدة للعقار الذي تجري حمايته، وتحديد مساحة الأرض الوهمية التي تمثلها هذه الشهادات.

المادة التاسعة (فئة ثانية)

- تؤلف بقرار من وزير الثقافة ضمن مهلة شهرين من تاريخ نفاذ هذا القانون في كل محافظة لجنة أو أكثر تسمى * لجنة الإحتساب * مؤلفة من ثلاثة أعضاء من داخل و- أو خارج الإدارة، يرأسها مهندس معماري يتمتع بخبرة لا تقل عن خمسة عشر سنة ومهندس مساحة محلف ومهندس متخصص في مسائل التراث، تكون مهمتها:
- الكشف على العقار موضوع الحماية ووضع أو الإمتحصال على خرائط تفصيلية تظهر وضعه وتحدد المساحات المبنية عليه والمحسنة في عامل الإستثمار العام.
 - بيان المساحات التي يمكن بناؤها على العقار موضوع قرار تكبير حماية العقار* وذلك وفقاً للقوانين والأنظمة المرعية الإجراء واستناداً لعامل الإستثمار العام المحدد للمنطقة الواقع ضمنها العقار بتاريخ صدور القرار.
 - تحديد الفارق الإيجابي، في حال وجوده، بين المساحات التي يمكن بناؤها بإعتداد عامل الإستثمار العام المحدد للمنطقة الواقع ضمنها العقار بتاريخ صدور القرار، وتلك المبينة والمحسنة في عامل الإستثمار العام.
 - يمثل الفارق الإيجابي المحسوب، مساحة الإستثمار غير المستفزة في العقار المعني بتاريخ صدور قرار تكبير حماية العقار*.
 - تحضير ووضع الشهادات المتصوص عنها في المادة /١٣/ من هذا القانون بغية تسليمها لمالكي العقارات.
- على لجنة الإحتساب، وضمن مهلة شهرين من تاريخ تبليغها قرار تكبير حماية العقار* العائد للعقار موضوع الحماية، إنجاز مهمتها بالتسمية للعقار المعني وإيداع نتيجة أعمالها وزير الثقافة لإحالتها إلى * اللجنة المشتركة * المشار إليها في المادة العاشرة أدناه.
- تكفّض لجنة الإحتساب بدلا عن اعتبارها يتم تحديده بناء لمرسوم يصدر بهذا الخصوص.

توضع لكل من العقارات المشمولة بقرار " تدير حماية العقار " شهادات إسمية موقعة من وزير الثقافة تمثل الأرض الوهمية اللازمة لبناء مساحة الإستثمار العام غير المستغدة في العقار المعني بتاريخ صدور قرار " تدير حماية العقار "، في حال وجودها، والمحسنة وفق ما ورد في المادة التاسعة أعلاه.

تسلم هذه الشهادات إلى مالك أو مالكي العقارات المعنية وفق أحكام المادة ١٦/ من هذا القانون.

المادة الرابعة عشرة: (فئة ثانية)

- ١- تكون الشهادات الإسمية قابلة للتفرغ بعد انقضاء سنة على نفاذ هذا القانون.
- ٢- يمكن إجراء مقايضة بين المالكين بالشروع حول الشهادات والحصول بالعقار فور تسلم كل منهم شهادته.
- ٣- تطبق على التفرغ من الشهادات أحكام التشريعات المتعلقة باكتساب الملكية العقارية من قبل غير اللبنانيين.
- ٤- إستثناء من حق التفرغ الملحوظ أعلاه، يمكن بمرسوم يتخذ في مجلس الوزراء أن تقرر الدولة أن تشتري وتدفع نقدا ثمن تلك الشهادات وفقا للشروط التي يحددها مجلس الوزراء على أن تطبق في هذه الحالة أحكام قانون الإستملاك.
- ٥- تقيد حقوق الرهن والتأمين والإمتياز والحجز الجارية على العقار موضوع قرار تدير حماية العقار، بنفس الرتبة التي كانت لكل منها على الشهادة المذكورة.

المادة الخامسة عشرة: (فئة ثانية)

تمثل الشهادات الإسمية الموقعة من وزير الثقافة والمسلمة إلى مالك العقار:

- شروط الترميم والهدم والتعديل والبناء وإعادة البناء ووجهة الإستعمال وغير ذلك من الأشغال الداخلية والخارجية الممكن إجرائها في العقار الذي تجري حمايته، بالإضافة إلى تحديد واق للمواد الواجب إستعمالها في سبيل ذلك.
- الحوافز التي يمكن أن يستفيد منها العقار الذي تجري حمايته، وذلك وفق ما هو مبين في المادة الثانية والعشرون أدناه.
- أية شروط إضافية يمكن فرضها على العقار المحمي بما يخدم الغاية المنشودة من حمايته.

يمكن للجنة المشتركة، وفي سبيل تنفيذها لمهامها، إما الإستناد إلى نتيجة أعمال كل من اللجنتين المشكلتين وفق أحكام المادة التاسعة والمادة الحادية والعشرين من هذا القانون، أو الإستعانة بالخبرات الضرورية عند الحاجة لوضع أية تقارير ودراسات إضافية أو جديدة. ترفع اللجنة المشتركة مشروع " شروط وحوافز حماية العقار " ضمن المهلة المحددة لها إلى وزير الثقافة.

المادة الثانية عشرة (فئة ثانية)

تصدر " شروط وحوافز حماية العقار " بمرسوم يتخذ في مجلس الوزراء بناء على إقتراح وزير الثقافة.

يجري تسجيل هذا المرسوم على الصحيفة العيانية العائدة للعقار المعني فور صدوره، كما يجري إبلاغه إلى مالك هذا العقار وإلى كل ذي مصلحة وفقاً للأصول.

لا تسلم الشهادات الإسمية المخصوص عنها في المادة الثالثة عشرة أدناه إلى مالكيها إلا بعد صدور مرسوم " شروط وحوافز حماية العقار " للعقار وبإبلاغه وفقاً للأصول.

المادة الثالثة عشرة (فئة ثانية)

٢- يمكن إستعمال الأرض الوهمية التي تمثلها هذه الشهادات من أجل زيادة مساحة البناء المحتملة في عامل الإستثمار العام فقط (دون معنل الإستثمار السطحي) العائد للعقار المنوي البناء عليه وفقا للشروط التالية:

أ- يسمح لمالك الشهادة باستعمالها لزيادة مساحة البناء المحتملة في عامل الإستثمار العام في العقار المنوي البناء عليه والواقع ضمن النطاق البلدي الواحد شرط التقيد ببقية شروط الترخيص بالبناء في العقار أو العقارات التي تم نقل رصيد الأرض الوهمية إليها بما فيها الإرتفاع الأقصى للبناء وعدد الطوابق والخط الغلافي.

ب- يسمح بنقل الأرض الوهمية من أجل تسوية مخالفات البناء في حال كان البناء قد استنفذ كامل عامل الإستثمار العائد له شرط أن تكون تلك المخالفة قابلة للتسوية على أن يتم التقيد ببقية شروط الترخيص بالبناء في العقار أو العقارات التي تم نقل رصيد الأرض الوهمية إليها بما فيها الإرتفاع الأقصى للبناء وعدد الطوابق والخط الغلافي.

ج- لا يجوز أن ينقل إلى أي عقار في النطاق البلدي نفسه مساحة أرض وهمية تزيد عن العشرين بالمائة (٢٠%) من عامل إستثمار هذا العقار.

د- يسمح بنقل مساحة أرض وهمية إلى نطاق بلدي متاخم و/أو ضمن مناطق إرتفاعية أخرى شرط موافقة المجلس الأعلى للتخطيط المدني. وعلى هذه الموافقة أن تكون مبررة بضرورات أو حالات محددة كاستنفاد المساحات الممكن إستثمارها بموجب الشهادات ضمن النطاق البلدي الواحد والمنطقة الإرتفاعية الواحدة أو كتجديد ما يصنف بالمشاريع الكبرى أو المجموعات الكبرى، وذلك على سبيل المثال لا الحصر.

ذ- تحدد المناطق التي يتم نقل مساحات الأرض الوهمية ضمنها بموجب مرسوم يصدر عن مجلس الوزراء بناء على اقتراح من وزارة الاشغال العامة - المديرية العامة للتخطيط المدني.

المادة الثامنة عشرة (فئة ثانية)

١- كامل الأرض الوهمية اللازمة لبناء مساحة الإستثمار العام غير المستنفذة في العقار المعني، في حال كان قرار تكبير حماية العقار* ناتجا عن طلب تقدم به مالك العقار أو أحد المالكين المشار إليهم في المادة السادسة عشرة ادناه. يحق للمالك التقدم بطلبه في أي من الأوقات طالما ان قرار تكبير حماية العقار* لم يصدر بعد.

٢- ٧٥% من الأرض الوهمية المشار إليها أعلاه في حال سدر القرار من دون طلب المالك.

المادة السادسة عشرة (فئة ثانية)

تسلم الشهادة الإسمية المنصوص عنها أعلاه في كل من الحالات التالية وفقاً لما يلي:

- الشروع في العقار: شهادة إلى كل من المالكين تمثل نسبة ما يملكه من أسهم في العقار مع مراعاة أحكام المادة الثالثة عشرة اعلاه.
- العقار المبنى المفرد: شهادة إلى كل مالك لعدم مختلف تمثل نسبة ملكيته في الأقسام المشتركة.
- رتبة وحق إنتفاع: شهادة واحدة لمالكي حق الرتبة وحق الإنتفاع على أن يدون عليها صفة كل منهما.

المادة السابعة عشرة (فئة ثانية)

١- مع مراعاة أحكام المادة الثالثة عشرة أعلاه يكون التفرد عن الشهادات الإسمية حراً ودون قيد أو شرط، وذلك بموجب عقود بيع تنظم لدى الكاتب العدل وتبلغ نسخة أصلية عنها من وزارة الثقافة ليصار إلى تسجيلها في السجل الخاص المنصوص عنه في المادة ٢٤/ من هذا القانون.

١- على مالك أو شاغل أي عقار محمي أن يحافظ عليه بحالة جيدة تحت طائلة تعرضه للتدابير والغرامات والعقوبات المنصوص عليها في المادة ٢٧/ من هذا القانون.

٢- يمكن لوزارة الثقافة و/أو للمديرية العامة للتنظيم المدني أن تقوم في أي وقت بالكشف على أي عقار مشمول بالحماية للتأكد من أنه يتم الحفاظ عليه بحالة جيدة وفقاً للقوانين والأنظمة النافذة. ويحق لأي منهما أن يقدم للوزير المختص للتوصيات التي من شأنها تأمين الحفاظ على العقار بالحالة التي يجب أن يكون عليها، وفي سبيل ذلك إقتراح أية تدابير يراها مناسبة بما في ذلك طلب إحالة المخالف إلى القضاء المختص.

المادة الحادية والعشرون

تؤلف لدى وزارة الثقافة بموجب قرار يصدره وزير الثقافة لجنة فنية استشارية مكونة من ستة أعضاء يرأسها مدير عام الآثار وتضم مهندسين معماريين من وزارة الثقافة وثلاثة أعضاء يمكن إختيارهم من خارج الوزارة على أن يكونوا من أهل الاختصاص في مجال التراث العمراني والتنظيم المدني، تكون مهامها:

- ١- أن تقترح على وزير الثقافة إتخاذ أي من تدابير الحماية المشار إليها في هذا القانون.
 - ٢- أن تضع الدراسات والتقارير المعللة والمفصلة.
- تحدد تعويضات اللجنة بموجب القرار الذي تم بموجبه تعيين أعضائها.
- ويعود لهذه اللجنة أن تستعين بالخبرات الضرورية عند الحاجة.

المادة الثانية والعشرون

من أجل الاستفادة من مساحة الأرض الوهمية المشار إليها أعلاه، يجب أن ترفق بطلب رخصة البناء أو تعديله أو بطلب تسوية المخالفة الشهادة الإسمية التي تمنح لطالب الترخيص عدد الأمتار المطلوب زيادتها.

على الإدارات الرسمية التي قدم الطلب أمامها أن تنظر بالملف مع الأخذ بعين الاعتبار الزيادة المتمثلة بالشهادة الإسمية المرفقة ضمن الشروط والحدود المذكورة في هذا القانون.

المادة التاسعة عشرة (فئة ثانية)

١- لا تمنح رخص البناء والترميم والتعديل والضم والفرز وإعادة البناء والهدم المنصوص عنها في القوانين والأنظمة النافذة، لأصحاب الحقوق في العقارات المشمولة بالقرارات المحمية المنصوص عنها في هذا القانون إلا بعد موافقة وزارة الثقافة المبينة على دراسة اللجنة الفنية الاستشارية المنصوص عنها في المادة ٢١ منه.

٢- لا تمنح رخصة البناء أو تعديله أو بطلب تسوية المخالفة الشهادة الإسمية التي تمنح لطالب الترخيص عدد الأمتار المطلوب زيادتها.

٣- مع التقيد بالقوانين والأنظمة المرعية الإجراء كافة، تلتزم الأشغال المرخص بها بموجب البندين (١) و(٢) أعلاه من هذه المادة بعد إبلاغ وزارة الثقافة وتحت إشرافها.

المادة العشرون

٥- لملك العقار المحمي أن يطلب إسترداد المأجور من أجل ترميمه شرط أن يبلش بعملية الترميم في مهلة قصاها ستة أشهر من تاريخ صدور آخر حكم يتعلق بالبناء المنوي ترميمه.

ويشترط على المالك في الحالات المنصوص عليها في هذه الفقرة أن يلتزم من أجل إجراء عملية الترميم هذه كافة الشروط الهندسية والمعمارية من أجل الإبقاء على طابع البناء القديم تحت طائلة إعتباره متعسفا في استعمال حقه والحكم عليه بتعويض إضافي لمصلحة المستأجر القديم يساوي ضعف التعويض المحكوم به اصلا.

٦- لملك البناء المحمي الذي يكون قد أعاد ترميمه بذاته، أن يطلب زيادة بدلات عقود الإيجار السنوية السارية على كل مأجور في البناء بما يوازي نسبة ١٥ بالمائة من قيمة المبالغ التي يكون قد تكيدها من حسابها الخاص من أجل ترميم البناء، وبعد توزيع هذه المبالغ على الأقسام التي يتألف منها هذا البناء. وفي حال رفض المستأجر، بحق للمالك المطلب من القضاء المختص الحكم بإخلاء المأجور لقاء تعويض يحدد بمبلغ يوازي نصف قيمة هذا المأجور كحد أقصى قبل إجراء أعمال الترميم عليه.

المادة الرابعة والعشرون

١- يمسك لدى وزارة الثقافة سجلان، الأول يسمى " قائمة تدبير حماية المناطق للعقارات التراثية المحمية " تفيد فيه أرقام ومواصفات العقارات في المناطق المحمية، وسائر المعلومات الخاصة بها، والثاني يسمى " قائمة العقارات التراثية المحمية " تفيد فيه أرقام ومواصفات العقارات التي جرى حمايتها نهائياً وسائر المعلومات الخاصة بها، على أن تحفظ قرارات الحماية والخرائط وسائر المستندات المتعلقة بهذه العقارات في ملفات خاصة بها.

٢- بالإضافة إلى السجلين المذكورين أعلاه، يمسك لدى وزارة الثقافة سجل خاص بالشهادات التي تكون قد منحت تطبيقاً لهذا القانون يسمى سجل الشهادات الإسمية بدون فيه جميع التفاصيل المتعلقة بتلك الشهادات ولا سيما رقم العقار وعدد الشهادات

١- يمكن لوزير الثقافة، بعد إستطلاع رأي اللجنة الفنية الإستشارية، وعند وجود خلل محقق بأحد العقارات المشمولة بتدبير الحماية المنصوص عنه في هذا القانون أو بمرسوم الترتيب النهائي المنصوص عليه في المادة الرابعة منه، أن يتخذ قراراً يلزم فيه أصحاب الحقوق القيام بجميع الأعمال الإحترازية المناسبة للمحافظة على العقار، ولا سيما أعمال تدعيم وترميم الأبنية. وله في سبيل ذلك، أن يحدد الأسس التي يجب أن تجري الأعمال وفقاً لها وأن يعين مهندماً أو لجنة مهندسين للإشراف على تلك الأعمال.

٢- يحدد وزير الثقافة مهلة معينة لقيام أصحاب العلاقة بالأعمال المطلوبة منهم. وفي حال عدم التنفيذ خلال هذه المهلة، يحق له أن يحيل إلى البلدية المعنية، إجراء الأعمال على مسؤولية ونفقة أصحاب العلاقة، على أن تستوفي جميع مصاريف وتكاليف تلك الأعمال بمختلف الوسائل القانونية المتاحة للإدارة.

المادة الثالثة والعشرون

تستفيد العقارات المشمولة بـ " تدبير حماية العقار " من بعض أو كل الحوافز التالية:

١- يعفى مالك العقار المحمي، من ضريبة الأملاك الميضية ومن الرسوم البلدية على القيمة التاجيرية.

٢- يعفى المالك من جميع الرسوم التي تتوجب عند الترخيص بتعديل أو ترميم البناء أو هدمه جزئياً.

٣- يستفيد ورثة مالك العقار المحمي، من إعفاء نميته ٥٠% من قيمة رسم الإنتقال.

٤- يستفيد شاري العقار المحمي من إعفاء نميته ٥٠% من قيمة رسم التسجيل والفراغ العقاري عند توجب هذه الرسوم.

١- يعاقب بالحبس من شهر الى سنة، وغرامة تتراوح بين عشرة ومئة ضعف الحد الأدنى للأجور المعمول به بتاريخ المخالفة، كل من خالف الأحكام المنصوص عنها في هذا القانون أو في الأنظمة الصادرة تطبيقاً له، وذلك بالإضافة إلى التعويض الذي قد يحكم به عن الضرر الذي قد يلحق بالمصلحة العامة.

٢- يحق لكل من وزير الثقافة أو المدير العام للآثار أو المدير العام للشؤون الثقافية أو وزير الأشغال العامة والنقل أو المدير العام للتنظيم المدني أو المحافظ أو البلدية المختصة الإدعاء أمام النيابة العامة المختصة لملاحقة مرتكبي المخالفات والتعديات الواقعة على العقارات المشمولة بأحكام هذا القانون.

المادة الثامنة والعشرون

تبقى العقارات المدخلة في لائحة الجرد العام للأبنية التاريخية كما والعقارات المسجلة في لائحة الجرد العام للآثار خاضعة لأحكام قانون الآثار.

المادة التاسعة والعشرون

تُلغى جميع النصوص القانونية والتنظيمية المخالفة لأحكام هذا القانون، أو التي لا تألف مع مضمونه.

المادة الثلاثون

تحدد، عند الإقتضاء، دلائق تطبيق هذا القانون فيما يتعلق بالإجراءات التنفيذية بمراسيم يتخذها وزير الثقافة وما عدا ذلك بمراسيم تتخذ في مجلس الوزراء بناء على إقتراح وزير الثقافة.

المتعلقة به والمساحة المدونة عليها وأسماء مالكي الشهادات والوقوعات الجارية عليها بالإضافة إلى كافة العمليات التي تطالها.

المادة الخامسة والعشرون

١- يتوجب على مالك أي عقار مشمول بهذا القانون أن يعلم وزارة الثقافة في حالة بيع العقار باسم وعنوان المالك الجديد خلال خمسة عشر يوماً تلي توقيع عقد البيع كما يتعين عليه إبلاغ الوزارة عن أية وقوعات تطال العقار المذكور.

٢- يتوجب على مالك أي شهادة أن يعلم وزارة الثقافة عن أي عمل تصرفي يطال الشهادة خلال خمسة عشر يوماً تلي ذلك العمل.

٣- يتوجب على وزارة الثقافة تكوين تلك الوقوعات والأعمال على المجلات الممسوكة لديها فوراً ودون إبطاء.

٤- في حالة التفرغ عن الشهادة الإسمية وفضلاً عن تكوين ذلك التفرغ في سجل الشهادات الإسمية تسلم الوزارة شهادة إسمية جديدة للمالك الجديد.

المادة السادسة والعشرون

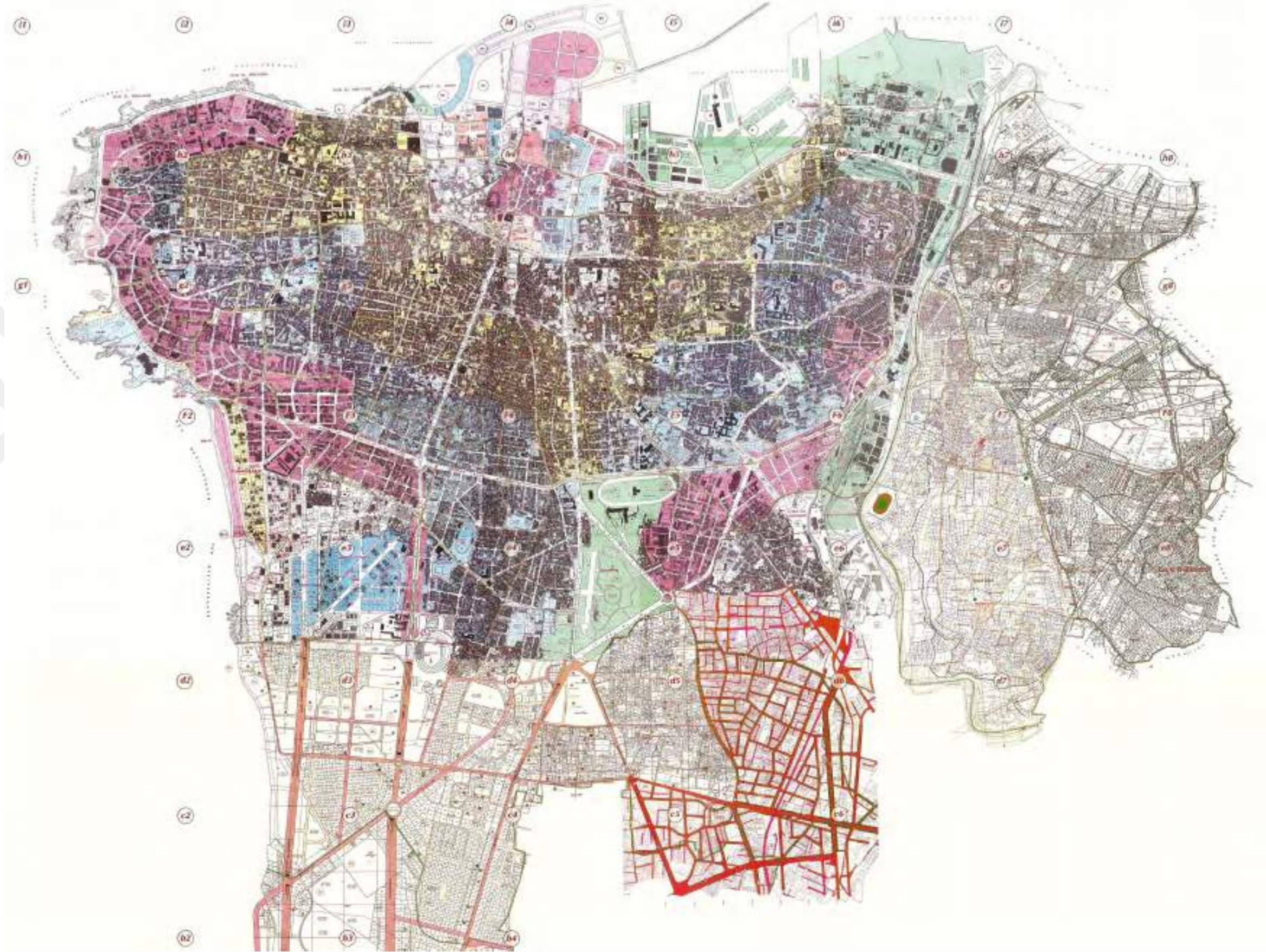
يحظر على جميع الجهات المعنية، منذ تاريخ تسجيل القيود المنصوص عنها في المادتين الثالثة والرابعة أعلاه على الصحف العينية للعقارات، أن تقرر أو تنفذ أي تخطيط أو إستملاك على العقارات الواقعة في المناطق المشمولة بالقرار أو المصدقة بالمرسوم، أو أن تمنح أي ترخيص بالبناء عليها أو بترميمها أو بتعديلها أو بهدمها ما لم تحصل على موافقة مسبقة من وزارة الثقافة والمجلس الأعلى للتنظيم المدني.

المادة السابعة والعشرون

Şekil A.1 (devam) : Lübnan Kültürel Miras Koruma Yasası Taslağı, sayfa 19.

EK D

Şekil D.1 : Beyrut İmar Planı.

ZONING DE LA VILLE DE BEYROUTH

LEGENDE

Zones	hauteur des Bâtiements	Recul des façades par rapport à		Coefficient d'exploitation au sol	Coefficient d'exploitation total	Parcelles Constructibles			Parcelles de lotissement			Garages
		L'alignement	Limites			S (m ²)	F (m)	P (m)	S (m ²)	F (m)	P (m)	
1	61,1/E et Modifié Décret 1714 - 19/12/2001	4,50m axe voies alignées à 4,50m	-----	100%	0	100	8	7	200	10	10	VOIR LOI SUR LES GARAGES Décret 15874 - 5/12/2005
2	61,1/E et Modifié Décret 1714 - 19/12/2001	4,50m axe voies alignées à 4,50m	-----	R.D.C. 100% Etage 70% Voie adjacente	5	100	8	7	200	10	10	
3	61,1/E et L-RE Décret 15874 - 5/12/2005	4,50m axe voies 4,50m 6,00m axe voie < 8m	-----	60% Voie adjacente	4	120	10	8	300	12	12	
4	-----	4,50m axe voie 4,50m 6,00m axe voie < 10m 2m alignement voie > 10m sauf exceptions	-----	50% Voie adjacente	3,5	100	10	8	300	15	12	
5	-----	Carrière 4,00m autres rues 3,00m	2,50	40% Voie adjacente	3,5	250	13	11	500	17	17	
6	-----	4,50m axe voie 4,50m 6,00m axe voie < 10m 2m alignement voie > 10m sauf exceptions	-----	50% Voie adjacente	3,5	300	12	8	600	15	15	
7	-----	4,50m axe voie 4,50m 6,00m axe voie < 10m 2m alignement voie > 10m sauf exceptions	-----	70% Voie adjacente	8	100	8	7	200	15	15	

----- LIMITES DES FEUILLES CADASTRALES

S - F REFERENCES DES FEUILLES CADASTRALES
SECTION - FEUILLE

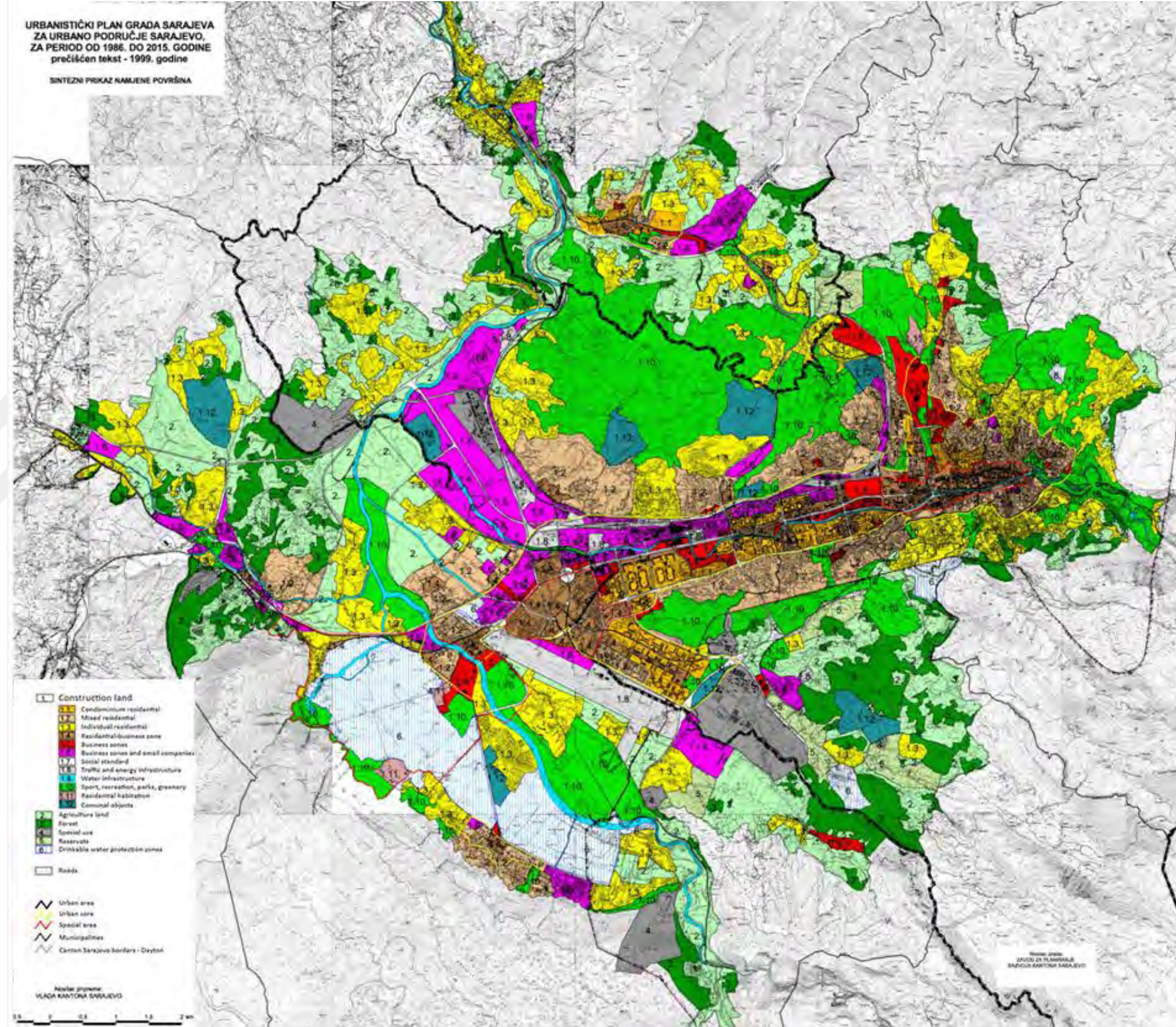
----- LIMITES DES ZONES

----- LIMITES DES CIRCONSCRIPTIONS FONCIERES

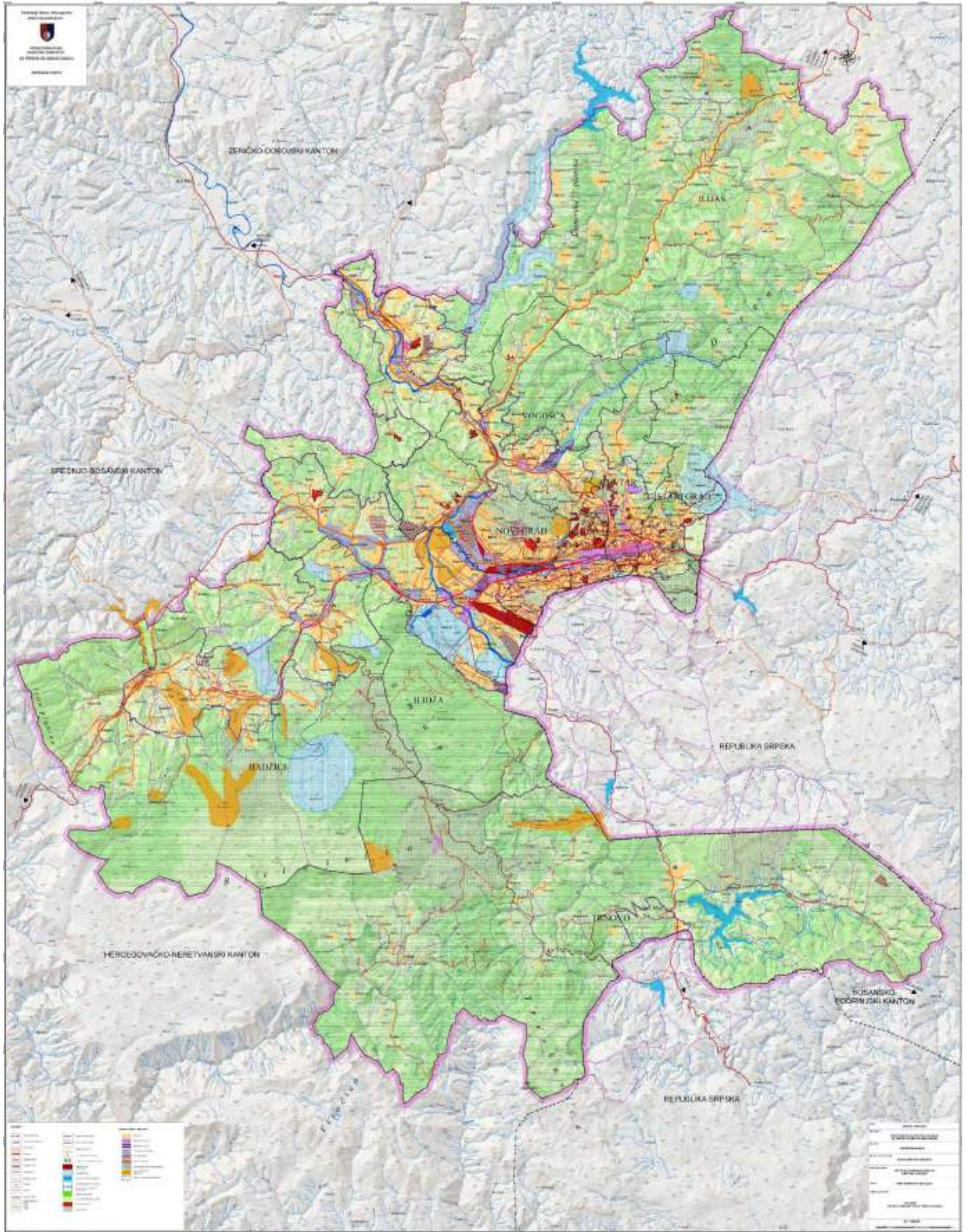
----- ALIGNEMENTS

ZONES		Surface min. des lots (m ²)	Longueur min. de façade (m)	Profondeur min. des lots (m)	Recul sur l'alignement (m)	Recul Interne (m)	Recul postérieur (m)	Projection min. sur la façade du bâtiments	Surface constructible min.	Nombre max. d'étages	Coefficient max. d'exploitation	Hauteur max. (m)	Surface max. R. D. C.	Surface max. des autres étages	Surface max du roof
8	ZONE A. 1	(1) 1200 (2) 800	30 25	25 25	cf plus	5	4		30%	4	0,50	17			
	ZONE A. 1. 4	(1) 900 (2) 700	35 20	20 20	cf plus	4,5	4		40%	4	1,40	17			
	ZONE Spéciale	(1) 1200	30	35	cf plus	5	8	60%	30%		2,00				
	ZONE II. A	(1) 1200	30	40	cf plus	5	8	60%	30%		1,25		0,10	1,00	0,15
	ZONE II. B	(1) 1200	30	40	cf plus	5	8	60%	35%		1,50		0,10	1,25	0,15
	ZONE II. C	(1) 1200	30	40	cf plus	5	8	60%	35%		1,75		0,10	1,50	0,15
Légende		(1) Parcelles de lotissement (2) Parcelles constructibles							Le recul sur l'alignement est		de 5m pour les lots situés sur une route de 20m de 5m pour les lots situés sur une route de 20m à 30m de 4m pour les lots situés sur une route de 12m à 15m de 4m pour les lots situés sur une route particulière				
9	SERVITUDE NON AEDIFICANDI TOTALE														
10	ZONE I	Habitations-Bureaux-Hôtels-etc...	Pourcentage de construction			Coefficient d'exploitation			Nombre max. d'étages			Hauteur Max.			
	ZONE II	Centres sportifs-Rehabilités et de plaisance collectives	10%			30%			7			8 m			
	ZONE III	NON AEDIFICANDI TOTALE													
	ZONE IV	Centres sportifs-Rehabilités et de plaisance collectives	10%			30%						8 m			
	ZONE V	NON AEDIFICANDI TOTALE													
	ZONE VI	Habitations-Centres touristiques	VOIR DECRET No 4811 ET No 4812												
Pour le Centre Ville voir décret No 2714 du 19 Juin 2001															

Şekil D.2 : Beyrut Yapılaşma Koşulları.

Şekil E.1 : 1986-2015 Saraybosna Kentsel Alanları Kent Planı.

Şekil E.2 : 2003-2023 Saraybosna Kantonu Mekânsal Planı.

EK F

SILAHLI ÇATIŞMA BÖLGELERİ İÇİN HASAR TESPİT FİŞİ												
Öncelik Sınıfı			OS 1:	OS 2:	OS 3:	OS 4:	OS 5:	OS 6:	Öncelik sınıfına yapıya ilişkin diğer veriler doğrultusunda karar verilecektir.			
Hasar düzeyine göre yapının grubu			1. Grup:	2. Grup:	3. Grup:	4. Grup:	5. Grup:	6. Grup:	Genel Tanım:			
Yapının Künyesi:			Envanter No:	İli:	İlçesi:	Mahalle/Mevki:	Sokak No:	Kapı No:				
			Harita No:	Pafta No:	Ada No:	Parsel No:	Yapının Adı:	Yapının Dönemi:				
			Yapım Tarihi:	Tescil durumu:	Kullanım Durumu:	Yapan/Yaptıran:	Kitabe:	Vakfiye:				
	Yapım Sistemi	Strüktürel Elemanlar	Hasarsız	Az hasarlı	Orta hasarlı	Ağır hasarlı	Yıkılmış	Kayıp	Hasarın düzeyine dair belge, bulgu, fotoğraf			
Strüktürel Eleman Hasarları		Temeller							Yapının konumu, planları.			
		Taşıyıcı Duvarlar										
		Ayaklar										
		Ahşap düşey taşıyıcılar										
		Ahşap yatay taşıyıcılar										
		Betonarme düşey										
		Betonarme yatay taşıyıcılar										
		Kubbe										
		Tonoz										
		Çatı										
		Kemerler										
		Diğer örtü elemanları										
		Kat döşemeleri										
		Kat döşemeleri										
		Kat döşemeleri										
		Merdivenler										
		Minare										
		Çan kulesi										
	Diğer kuleler							İç mekânlar				
Strüktürel olmayan Eleman hasarları	Taşıyıcı olmayan duvarlar								İç mekânlar			
	Doğramalar											
	Bacalar											
	Duvar kaplama malzemeleri											
	Döşeme kaplama malzemeleri											
	Mimari dekorasyon/Bezeme öğeleri											
Onarılabılır:		Onarılamaz:		Acil eylem gerekir:			Acil eylem gerekmez:					
ACIL MÜDAHALELER		Ek Açıklamalar:										
Tamamen Yıkım:		Kısmen Yıkım:										
Güvenlik önlemi alınmalı												
Askıya almak/desteklemek												
Geçici koruma örtüsü												
Kullanılabilir yapı malzemelerini ayırmak ve koruma altına almak												
Bezeme öğelerinin korunması ve güvenliğinin sağlanması		Hasar düzeyi ve müdahale kategorisi:										

Şekil F.1 : Çatışma alanları için hasar tespit fişi önerisi ¹⁰⁰ (Bilgili, 2021).

¹⁰⁰ Örnek hasar tespit fişi kullanılacağı çatışma bölgesinin koşullarına göre gözden geçirilmeli ve yeniden düzenlenmelidir. Bu örnek fiş görselleştirilmiş kılavuzlarla, sözlüklerle ilişkilendirilmelidir. Çatışma sonrası hasar tespitlerinin yapılması, acil durum tedbirlerinin alınması, veri havuzu oluşturulması, müdahale kategorilerinin ve önceliklerin belirlenmesi gibi amaçlara yönelik hazırlanmıştır. Şekil F.2’deki hasar tiplerine göre hasar sınıfları belirlenecek ve Şekil F.1’deki fişe hasar sınıfları işaretlenecektir. Şekil F.3’teki tabloya göre ise hasarlı yapının grubu belirlenecek ve girdiği gruba göre müdahale kategorisi belirlenecektir. Saraybosna/Hotel Zagreb yapısı için öneri hasar tespit fişi tez çalışması kapsamında örnek olarak doldurulmuştur. Daha iyi anlamak için Şekil F.4, Şekil F.5 ve Şekil F.6’yı inceleyiniz.

SİLAHLI ÇATIŞMA BÖLGELERİ İÇİN HASAR TESPİT FİŞİ											
Öncelik Sınıfı		OS 1:	OS 2:	OS 3:	OS 4:	OS 5:	OS 6:	Öncelik sınıfına yapıya ilişkin diğer veriler doğrultusunda karar verilecektir.			
Hasar düzeyine göre yapının grubu		1. Grup:	2. Grup: x	3. Grup:	4. Grup:	5. Grup:	6. Grup:	Genel Tanım: Taşınmaz 324.00 m2 alana sahip, düzensiz, kabaca yamuk planlı bir köşe binadır. Binanın kuzeyde Tito Caddesi ve güneyde Valtera Perić Caddesi boyunca sırasıyla 19.40 ve 22.70 m uzunluğunda, caddelerin keşiştiği yerdeki batı ucu ise 7.55 m genişliğinde cephelidir. Bina bodrum, zemin ve dört üst kat olmak üzere toplam altı katlıdır ve batı ucundaki en yüksek noktası 20.30 m'dir. Batı cephesinde çift kanatlı bir girişi vardır. Kuzey ve güney cepheleri kompozisyon bakımından benzerdir. Zemin katta kuzey cephede altı adet kemerli pencere; güney cephede beş adet kemerli pencere ve çift kanatlı bir giriş kapısı bulunmaktadır. Üst katlarda kuzey ve güney cephelerinde sırasıyla dikdörtgen açıklıklı çift kanatlı altı ve yedi pencere bulunmaktadır. Batı cephesinde ise her katta dikdörtgen açıklıklı iki pencere bulunmaktadır. Yapım sistemi kâgır olup beden duvarları 45-75 cm aralığında değişmektedir. Zemin kat döşemesi çelik kirişler üzerine tuğla tonozdan yapılmıştır. Kat döşemeleri ahşaptır. Doğramalar ahşaptır ve çoğunluğu yok olmuştur. Çatısı kısmen çökmüştür...			
Yapının Künyesi:		Envanter No:	İli: Saraybosna Kantonu/Saraybosna	İlçesi: Merkez/Center Belediyesi	Mahalle/Mevki: M. arijin Dvor	Sokak No: Tito Cad. ve Valtera	Kapı No:				
		Harita No:	Pafta No: Centar Sarajevo VII	Ada No: LI/5	Parsel No: 820-821	Yapının Adı: Hotel Zagreb	Yapımın Dönemi:				
		Yapım Tarihi: 19'uncu yüzyıl sonu	Tescil durumu: Tescilli	Kullanım Durumu: Boş/Metruk	Yapım/Yapıran	Kitabe: Yok	Vakfiye: Yok				
	Yapım Sistemi/Malzeme	Strüktürel Elemanlar	Hasarsız	Az hasarlı	Orta hasarlı	Ağır hasarlı	Yıkılmış	Kayıp	Hasarın düzeyine dair belge, bulgu, fotoğraf		
Strüktürel Eleman Hasarları	Kâgır	Temeller	X						 Yapının konumu, planı.		
	Kâgır/Pişmiş toprak	Taşıyıcı Duvarlar		A7, B4, B5							
	Kâgır/Pişmiş toprak	Ayaklar		B2, B3, B4							
		Ahşap düşey taşıyıcılar									
		Ahşap yatay taşıyıcılar			A2, B7, B8						
	Betonarme	Kolonlar									
	Betonarme	Kirişler		B3, B6					 Kuzey ve Batı Cepheleri		
		Kubbe									
	Kâgır/Pişmiş toprak	Tonoz		B2, B4							
		Çatı			A2						
	Kâgır/Pişmiş toprak	Kemerler		B2, B4							
		Diğer örtü elemanları									
	Kâgır	Kat döşemeleri	B4, C2								
	Ahşap	Kat döşemeleri			A2, A8						
	Betonarme	Kat döşemeleri									
		Merdivenler		B2, C2							
	Minare										
	Çan kulesi										
	Diğer kuleler										
Strüktürel olmayan Eleman hasarları	Taşıyıcı olmayan duvarlar								 Güney Cephesi ve zemin kat iç mekânı		
	Doğramalar						B8, C4				
	Bacalar										
	Duvar kaplama malzemeleri			B2, B4,							
	Döşeme kaplama malzemeleri				B2, B8, C2						
	Mimari dekorasyon/Bezeme öğeleri										
Onarılabilir: Evet		Onarılamaz:		Acil eylem Gerekir: Evet			Acil eylem gerekmez:				
ACIL MUDAHALELER		Ek Açıklamalar: Yapının pencereleri zarar gördüğünden/yok olduğundan yapı su almaktadır. Pencereleri acilen kapatılmalıdır. Ahşap kat döşemeleri çökme tehlikesi taşımaktadır. Cephe sıvaları dökülmekte ve sokaktan geçenler için can tehlikesi yaratmaktadır. Yapı onarılmaya kadar can ve mal kaybını önlemeye yönelik tedbirler alınmalıdır.									
Tamamen Yıkım: Hayır										Kısmen Yıkım:	
Güvenlik önlemi alınmalı										Evet	
Askıya almak/desteklemek										Hayır	
Geçici koruma örtüsü										Hayır	
Kullanılabilir yapı malzemelerini ayırmak ve koruma altına almak		Hayır						 Kâgır merdivenler, zemin kat iç mekânı			
Bezeme öğelerinin korunması ve güvenliğinin sağlanması		Hayır		Hasar düzeyi ve müdahale kategorisi: 2. Grup - Basit Onarım							

Şekil F.4 : Saraybosna/Hotel Zagreb yapısı için doldurulan hasar tespit fişi örneği¹⁰¹.

¹⁰¹ Bu çalışma kapsamında hazırlanan hasar tespit fişi önerisi, yıkılarak rekonstrüksiyonu gerçekleştirilen bir yapı için örnek olması amacıyla doldurulmuştur. Önerilen hasar tespit fişine göre yapının yıkılmaması, 2. Grup/basit onarımı ya da 3. Grup/kapsamlı onarımı yapılarak kullanılabilir hale getirilmesi önerilirdi.

Pursuant to Article V para. 4 Annex 8 of the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina and Article 39 para. 1 of the Rules of Procedure of the Commission to Preserve National Monuments, at a session held on 11 March 2011 the Commission adopted a

DECISION

I

The historic building of the Zagreb Hotel in Sarajevo is hereby designated as a National Monument of Bosnia and Herzegovina (hereinafter: the National Monument).

The National Monument is located on a site designated as cadastral plot nos. 820 and 821, cadastral municipality Centar Sarajevo VII (new survey), corresponding to c.p. no. 61, c.m. Sarajevo LI (old survey), Land Register entry no. LV5, Municipality Center, Sarajevo, Federation of Bosnia and Herzegovina, Bosnia and Herzegovina.

The provisions relating to protection measures set forth by the Law on the Implementation of the Decisions of the Commission to Preserve National Monuments, established pursuant to Annex 8 of the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina (Official Gazette of the Federation of BiH nos. 2/02, 27/02, 8/04 and 51/07) shall apply to the National Monument.

II

The Government of the Federation of Bosnia and Herzegovina (hereinafter: the Government of the Federation) shall be responsible for providing the legal, scientific, technical, administrative and financial measures necessary for the protection, conservation and presentation of the National Monument.

The Commission to Preserve National Monuments (hereinafter: the Commission) shall determine the technical requirements and secure the funds for preparing and setting up signboards with basic details of the monument and the Decision to proclaim the property a National Monument.

III

To ensure the on-going protection of the National Monument on the area defined in Clause 1 para. 2 of this Decision, the following protection measures are hereby stipulated:

- all works are prohibited other than conservation-restoration works, routine maintenance works, works designed to ensure the sustainable use of the property, and works designed to display the monument, subject to the approval of the Federal Ministry responsible for regional planning (hereinafter: the relevant ministry) and under the expert supervision of the heritage protection authority of the Federation of Bosnia and Herzegovina (hereinafter: the heritage protection authority);
- during repair, conservation and restoration works, the historical complexity of the property resulting from modernist interventions during the interwar period shall be preserved;
- the rehabilitation of the property shall be carried out in line with contemporary standards for the conservation of monuments, with the possibility of certain adaptations to new use subject to the limitations of space;
- during structural repair, conservation and restoration works, original materials and binders shall be used wherever possible, while modern construction techniques may be employed to ensure the stability of the exterior walls;
- alterations to the property to suit modern requirements (installation of heating and other interior works) are permitted provided that the stylistic features of the building are retained, and subject to the approval of the relevant ministry and under the expert supervision of the heritage protection authority;
- the central staircase inside the building must be preserved.

2

IV

All executive and area development planning acts are hereby revoked to the extent that they are not in accordance with the provisions of this Decision.

V

Everyone, and in particular the competent authorities of the Federation of Bosnia and Herzegovina, the Canton, and urban and municipal authorities, shall refrain from any action that might damage the National Monument or jeopardize the preservation thereof.

VI

The Government of the Federation, the relevant ministry, the heritage protection authority, and the Municipal Authorities in charge of urban planning and land registry affairs, shall be notified of this Decision in order to carry out the measures stipulated in Articles II to V of this Decision, and the Authorized Municipal Court shall be notified for the purposes of registration in the Land Register.

VII

The elucidation and accompanying documentation form an integral part of this Decision, which may be viewed by interested parties on the premises or by accessing the website of the Commission (<http://www.kons.gov.ba>).

VIII

Pursuant to Art. V para 4 Annex 8 of the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina, decisions of the Commission are final.

IX

This Decision shall enter into force on the day following its publication in the Official Gazette of BiH.

This Decision has been adopted by the following members of the Commission: Zeynep Ahunbay, Martin Cherry, Amra Hadžimuhamedović, Dubravko Lovrenović and Ljiljana Ševo.

Chair of the Commission

Amra Hadžimuhamedović

No. 07.3-23-77/2011-16
11 March 2011
Sarajevo

Elucidation

I – INTRODUCTION

Şekil F.7 : Hotel Zagreb yapısı için Ulusal Komisyon tarafından hazırlanan rapor, sayfa 1-2.

Pursuant to Article 2, paragraph 1 of the Law on the Implementation of the Decisions of the Commission to Preserve National Monuments, established pursuant to Annex 8 of the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina, a "National Monument" is an item of public property proclaimed by the Commission to Preserve National Monuments to be a National Monument pursuant to Articles V and VI of Annex 8 of the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina and property entered on the Provisional List of National Monuments of Bosnia and Herzegovina (Official Gazette of BiH no. 33/02) until the Commission reaches a final decision on its status, as to which there is no time limit and regardless of whether a petition for the property in question has been submitted or not.

On 29 October 2010 Borislav Spasojević MSc of Sarajevo submitted a proposal/petition to the Commission to Preserve National Monuments to designate the entire Marijin Dvor area and the Zagreb Hotel in Tito Street, Sarajevo, as a national Monument of Bosnia and Herzegovina.

The Zagreb Hotel in Tito Street, Sarajevo, falls within the Urban Townscape of Sarajevo, which is on the Provisional List of National Monuments under serial no. 548.

Pursuant to the provisions of the law, the Commission proceeded to carry out the procedure for reaching a final decision to designate the property as a national monument, pursuant to Article V para. 4 of Annex 8 and Article 35 of the Rules of Procedure of the Commission to Preserve National Monuments.

Statement of Significance

The historic building of the Zagreb Hotel in Sarajevo is of considerable townscape and documentary value in the streetscape of Tito Street and Marijin Dvor. It was built in the early stages of the Austro-Hungarian period in the historicist (neo-Romanesque) style. It underwent a major transformation in the inter-war period, when champions of modernism in Sarajevo stripped it of its historicist decorative elements to bring it into line with the aesthetic ideas of the day. Though such actions are now seen as unacceptable treatment of the architectural heritage, some of the buildings that were altered in this way are of great historical and documentary value relating to the modernist "de-traditionalization" of historic buildings, and as such attest to historical complexity and constitute an integral part of the urban history of central Sarajevo.

II – PRELIMINARY PROCEDURE

In the procedure preceding the adoption of a final decision to proclaim the property a national monument, the following documentation was inspected:

- Documentation on the location of the property and the current owner and occupant
- Details of legal protection to date
- Data on the current condition and use of the property, including a description and photographs, data of war damage, data on restoration or other works on the property, etc.
- Historical, architectural and other documentary material on the property, as set out in the bibliography forming part of this Decision.

Pursuant to Article 12 of the Law on the Implementation of Decisions of the Commission to Preserve National Monuments Established Pursuant to Annex 8 of the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina, the following procedures were carried out for the purpose of designating the property as a national monument of Bosnia and Herzegovina:

- o A letter ref. 07.3-35.2-8/11-1 of 05.01.2011 requesting documentation and views on the designation of the Zagreb Hotel in Sarajevo was sent to the Archives of BiH, the Federal Ministry of Regional Planning and the Environment, the Construction Authority of Sarajevo Canton, the Institute for

the Protection of the Cultural and Natural Heritage of Sarajevo Canton, the Development Planning Authority of Sarajevo Canton and Centar Municipality;

- o A letter ref. 07.3-35.2-8/11-4 of 11.01.2011 requesting documentation and views on the designation of the Zagreb Hotel in Sarajevo was sent to the Institute for the Protection of Monuments of the Federal Ministry of Culture and Sport;
- o A letter ref. 07.3-35.2-28/11-1 of 13.01.2011 was sent requesting the views of the owner on the designation of the Zagreb Hotel in Sarajevo was sent to Dinka Pinezić (Mobis electronic d.o.o.) of Zagreb;
- o In its letter ref. 03-23-2-8/11 of 18.01.2011 the Federal Ministry of Regional Planning replied that the procedure for issuing planning approval to build an office building on the site of the former Zagreb Hotel is under way, on the basis of an expert opinion issued by the Institute for the Protection of Monuments of the Federal Ministry of Culture and Sport and a report on the quality of the masonry construction and foundations of the Zagreb Hotel drawn up by the Faculty of Civil Engineering of the University of Sarajevo's Institute for Materials and Construction, suggesting that the existing walls be demolished and new ones built of reinforced concrete;
- o In its letter ref. 07-40-4-134-1/11 of 21.01.2011 the Institute for the Protection of Monuments of the Federal Ministry of Culture and Sport expressed the view that the building should be treated as an integral part of the existing townscape and that in its current state it possesses no valuable architectural articulation [sic] despite being part of the outer townscape of Marijin Dvor;
- o The response of 28.01.2011 from the owner of the property, Dinka Pinezić, was that she was attempting to reconstruct the destroyed building in line with a design that preserves the original appearance of the building in its entirety and that she is in possession of a permit to dismantle the masonry issued by the Federal Ministry of Regional Planning of BiH. The Federal Ministry of Culture and Sport had also issued a favourable expert opinion on the reconstruction project drawn up by Hadžisabdić d.o.o. of Sarajevo. The owner stated that if the necessary works are not approved she is not in a position to be held responsible for the consequences that might arise from the current condition of the property;
- o The Commission to Preserve National Monuments sent letter ref. 07.3-35.8-37/11-6 of 03.02.2011 to the Federal Ministry of Regional Planning with an application to revoke the Approval to demolish the former Zagreb Hotel in Sarajevo;
- o On 11.02.2011 the owner of the property, Dinka Pinezić, drew attention to the urgent need to issue a final decision on the measures to preserve the property, primarily on account of the negative consequences that could arise from the poor condition of the building;
- o In its letter ref. 03-23-2-8/11-2 of 11.02.2011 the Federal Ministry of Regional Planning rejected the application by the Commission to Preserve National Monuments to revoke the Approval to demolish the former Zagreb Hotel in Sarajevo.

The findings based on the review of the above documentation and the condition of the site are as follows:

1. Details of the property

Location

The Zagreb Hotel in Sarajevo is in the city centre, in the quarter of Marijin Dvor, on the south side of Tito Street at its junction with Valters Perića Street. The large mansion block known as Marijin Dvor after which the entire quarter is named is close by, on the

opposite site of Tito Street.¹ Buildings of later date, also of the Austro-Hungarian period, abut onto the building to the east and north-east.

The National Monument is located on a site designated as cadastral plot nos. 820 and 821, cadastral municipality Centar Sarajevo VII (new survey), corresponding to c.p. no. 61, c.m. Sarajevo LI (old survey), Land Register entry no. LI/5, Municipality Centar, Sarajevo Canton, Federation of Bosnia and Herzegovina, Bosnia and Herzegovina.

Historical background

The central quarter of Sarajevo known as Marijin Dvor, where the Zagreb Hotel is located, was inhabited as long ago as Roman times. The remains of Roman buildings and mosaics have been found there, and burials were conducted in a Christian cemetery without break from the 3rd to the 19th century. The remains of the cemetery could be seen up until World War II.²

During the Ottoman period, the quarter, then known as Gornja Hiseta, was in the Sheikh Magnibija mahala, also known as Carina.³

In the late Ottoman period (mid 19th century), buildings began to go up in Marijin Dvor with technical and stylistic features (the old Military Hospital) revealing the influence of European historicist eclecticism.⁴

The introduction of Austro-Hungarian rule in Sarajevo in 1878 marked the start of a new stage in the development of planning and construction which would soon transform the city's townscape. The new authorities extended the city westwards, downstream along the Miljacka, and introduced planning regulations as the basis for the development of a modern European city.⁵ Marijin Dvor was among the quarters that underwent the greatest transformation in the early stages of the Austro-Hungarian period, the 1880s and 1890s, when historicist styles were the norm. Among the buildings of that period was the Zagreb Hotel or, as it was then, a five-storey (basement, ground, two upper floors and attic) mixed-use building in the neo-Baroque style, at the junction of Tito Street and Valtara Perića Street.⁶

¹ Decision designating the historic building of the Marijin Dvor mansion block in Sarajevo as a national monument, adopted at a session of the Commission to Preserve National Monuments held from 20 to 27 November 2007 in Sarajevo.

² Borislav Spasojević, *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*, Sarajevo: Svjetlost, 1988, p. 75.

³ Borislav Spasojević, op.cit., Sarajevo, 1988, p. 75.

⁴ Borislav Spasojević, op.cit., Sarajevo, 1988, p. 19.

⁵ The *Bauordnung* was enacted in 1880, replacing the Ottoman Law on Building and Roads of 1873. In 1893 new building regulations were issued, covering not just the city centre, as did the 1880 regulations, but the entire urban area.

⁶ Borislav Spasojević, op.cit., Sarajevo, 1988, p. 15 and 16.

⁷ During the Austro-Hungarian period, Tito Street was known as Gornja Hiseta. It has been an urban area since the Ottoman period and right back to Roman times. In 1921 Gornja Hiseta was renamed after King Alexander I, and in 1946 it was given its current name, Marshal Tito Street, after Josip Broz Tito. Valtara Perića Street, on the other hand, dates from the early Ottoman period, when it formed a single street with the streets now known as Donja Hiseta and Arde Hume Streets, and was known as Donja Hiseta. This Ottoman name was changed in 1895 to Mustajbegova Street, after Sarajevo's first Lord Mayor in the Austro-Hungarian period, Mustaj-beg Fadilpašić (1830-1892). In 1925 the street was renamed after Queen Maria, wife of King Alexander. It acquired its present-day name in honour of the national hero Vladimir Perić Valtar (Prijeplje 1919 – Sarajevo 1945), a symbol of Sarajevo's resistance during World War II. Alja Bejić, *Ulice i trgovi Sarajeva*, Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1973, p. 244-246 and 372-373.

The 1892, 1893 and 1897 plans of the city suggest that Valtara Perića Street did not exist at that time, though the urban history of Sarajevo records that the street took shape in the early Ottoman period. True, there was a street only between Valtara Perića Street to the north and the Miljacka to the south – Donja Hiseta Street, Valtara Perića Street (Mustajbegova Street, as it was known in Austro-Hungarian times) features only in the plans associated with the regulation of the right bank of the Miljacka, in 1897 – plans of Sarajevo, 1880s and 1890s – historical documentation of the Cadastre

The earliest details from the Austro-Hungarian period relating to the plot where the Zagreb Hotel now stands date from 1886, when it was the property of Osman Vatrić of Sarajevo. In 1893 it passed into the hands of Ana Pavlović, née Sehlemmer, of Sarajevo, and in 1894 half the property was conveyed to Ferdinando Chiesa and his heirs.⁷

The formation of Mustajbegova Street (now Valtara Perića Street), providing the planning basis for the erection of the Zagreb Hotel, is associated with the regulation in 1886-1897 of the right (north) bank of the River Miljacka, where the embankment was named Appel Quay (now known as Obala Kulina bana).⁸

The regulation of the right bank was carried out in several stages, beginning with the stretch from the Latin Bridge and the Čumurija Bridge to the east in 1886. It then continued westwards to the Čobanija Bridge in 1888, with a further extension in 1893 to Hiseta, when the old Skenderija wooden bridge was replaced by a steel bridge.⁹ In 1897 a new street, Mustajbegova Street, was laid, forming the shortest link between the historic city to the east and the newly-laid-out urban area to the west known as Marijin Dvor, designed to the latest European standards. Marijin Dvor was thus linked with the Čaršija by Mustajbegova Street and Appel Quay, at the eastern end of which further regulatory works were carried out that same year by the Šeherehaja Bridge. The 1896 Austro-Hungarian plan¹⁰ shows the corner building now known as the Zagreb Hotel,¹¹ the first of a row of buildings to go up along Valtara Perića Street. At that time the property was registered to Ana Pavlović and Ferdinando Chiesa.¹² The building also features on a 1901 plan.¹³ The designer of the

Department, Center Municipality, Sarajevo, 24 January 2011 and historical documentation of the Historical Archives of Sarajevo, 26 January 2011.

⁷ B) Title deed, Land Register entry and historical record for plot no. 61, c.m. Sarajevo LI, Land Register entry no. LI/5 (old survey), no. 065-0-RZ-11-159 (87-72) of 21.01.2011, issued by the Land Registry Office of the Municipal Court in Sarajevo, Federation of Bosnia and Herzegovina, Bosnia and Herzegovina.

⁸ Until then there had been no proper road along the right bank of the Miljacka. The electric tram in Sarajevo began operating on completion of the works on the Appel Quay. A. Bejić, op.cit., Sarajevo, 1973, p. 284 and 285.

⁹ Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)*, Sarajevo: Archives of the City of Sarajevo, 1968, p. 31.

¹⁰ Hamdija Kreševljaković, op.cit., Sarajevo, 1968, p. 31.

¹¹ The Austro-Hungarian map is undated, but a detailed study reveals that it dates from 1898 (the oldest building featured on the map is the north wing of the neo-Renaissance building on the corner of Tito Street and Vrazova Street, belonging to Daniel M. Salom, designed by Josip Vancsa. The west wing was built in 1896, and the north wing, facing onto Tito Street, was designed in 1897, Jela Bošić, *Arhitekt Josip pl. Vancsa, značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva u periodu austrougarske uprave* – doctoral dissertation, Sarajevo: Faculty of Architecture in Sarajevo, 1988, p. 148 and 147). The 1893 and 1896 maps do not show the Zagreb Hotel or the regulation of the Miljacka and Mustajbegova Street. Map of central Sarajevo, 1898 – historical documentation of the Cadastre Department, Center Municipality, Sarajevo, 24 January 2011.

¹² Map of central Sarajevo, 1898 – historical documentation of the Cadastre Department, Center Municipality, Sarajevo, 24 January 2011.

¹³ Ana Pavlović was the sole owner of the property until 1894, when half of it was purchased by Ferdinando Chiesa. In early 1900 ownership of the entire property was transferred to Ferdinando Chiesa's then co-owner, his son Peter of Sarajevo. Title deed, Land Register entry and historical record for plot no. 61, c.m. Sarajevo LI, Land Register entry no. LI/5 (old survey), no. 065-0-RZ-11-159 (87-72) of 21.01.2011, issued by the Land Registry Office of the Municipal Court in Sarajevo, Federation of Bosnia and Herzegovina, Bosnia and Herzegovina.

¹⁴ Ladislaus Walichnowski, *Feldskizze 5, Stadt Sarajevo, Masstab 1:500*, Sarajevo: 1901.

The Zagreb Hotel is clearly marked on the early 20th century technical drawing as a detached property. It was only later, after 1901, that the adjoining building to the east went up along Tito Street and Valtara Perića Street – the six-storey (B+G+3+attic) neo-Renaissance rental building of Zadić S. Finč in 1904, at no. 1 Valtara Perića, designed by Karel Pank. Ibrahim Krzović, *Arhitektura Bosne i Hercegovine, 1878-1918*, Sarajevo: Art Gallery of BiH, 1987, p. 131; Branka Dimirijević, *Arhitekt Karl Paržik* – doctoral dissertation, Faculty of Architecture of the University of Zagreb, 1988, p. 155.

building is unknown, but could well have been Karel Pařík.¹⁴ Neither the original blueprints nor the building permit have survived.

In 1904 a building in the historicist style, designed by Karel Pařík, was built at no. 1 Valtierra Perića Street. In 1903-4 Pařík also designed a building in the historicist style at no. 6 Tito Street (on the corner of Tito Street and Turhanija Street) for Zadić Find.¹⁵

The building was designed to meet the new building regulations, the 1893 Building Regulations for the Provincial Capital City of Sarajevo, supplementing the first, 1880 Bauordnung.¹⁶ The 1893 regulations prescribed down to the finest detail the building materials to be used and the precise dimensions of new buildings. All buildings had to be built of good quality fired brick or stone and roofed with fire-proof materials, and staircases had to be of stone or other fire-proof material – this was mandatory for public buildings and the rule for private ones. The new regulations also stated that residential properties could have no more than two upper floors, except in class I streets¹⁷ (15.00 m in width), where a third floor could be approved by way of exception, provided that it was in line with the adjoining buildings. The regulations also governed the width of the streets and of the pavement outside the buildings.¹⁸

Until the end of the Austro-Hungarian period, the only works carried out on the building were routine maintenance works. There are no surviving records of any events associated with the building during World War I (1914-18), but it seems likely that it suffered no major damage.

Under the terms of contracts of sale in 1920 and 1923, ownership of the property passed to Vladislav Cervenka and Marija Zeifler (née Spaček), and Josip Taborej respectively. In 1926 and 1928 the brothers Abram and Salamon (Jakob) Altarac¹⁹ of Sarajevo acquired the property.²⁰

¹⁴For more on Karel Pařík, see the decision designating the historic building of the National Theatre in Sarajevo as a national monument, adopted at a session of the Commission to Preserve National Monuments held from 11 to 18 September 2007. Jiri Kudela, Branka Dimitrijević, Ivo Vacík, *Arhitekt Karel Pařík (1857 – 1942) – Čehi koji je gradio evropsko Sarajevo*. Sarajevo: Czech Embassy in BiH, 2007, p. 174. It is not impossible that the building was designed by Josip Vancas, who had designed a mixed-use rental building on the corner of Tito Street and Kaptol in Sarajevo in 1896 in the neo-Renaissance style, albeit with elements suggesting the neo-Baroque.

¹⁵ Decision designating the historic Jozef Zadić Danon building in Sarajevo, adopted at a session of the Commission to Preserve National Monuments held on 26 October 2010. Jela Božić, *Arhitekt Josip pl. Vancas, značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva u periodu austrougarske uprave – doktorska disertacija*. Sarajevo: Faculty of Architecture, 1999, p. 149.

¹⁶ The Austro-Hungarian authorities' first building regulations had an immediate impact on the development of the city. They prescribed the way in which streets were to be widened and regulated, and new urban quarters developed. Building standards were also prescribed, covering the foundations, walls, slabs, chimneys and so on. Building works could henceforth be carried out only with a permit from the relevant authorities, on submission of designs drawn to the appropriate scale. This also meant that the trained architects designing the buildings so familiar in central Sarajevo today played a more important role. Borislav Spasojević, *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*. Sarajevo: Svjetlost, 1988, p. 13.

¹⁷ Tito Street (Gornja Hiseća) was a Class I street in the Austro-Hungarian period.

¹⁸ Borislav Spasojević, op.cit., 1988, p. 13. - 17.

¹⁹ Abram Altarac was born in Sarajevo on 3 April 1888, and his brother Salamon Altarac was born on 25 February 1889, also in Sarajevo. Their father Jakob (Moise) Altarac, born in Sarajevo in 1864, had seven daughters and five sons. The date of death of the brothers Abram and Salamon Altarac is unknown, as are the details of their business activities in Sarajevo. *Knjiga Domovnice – popis Sefardskih porodica u Sarajevu, knjige 1-524*. Sarajevo: Danilo Nikolić, Jewish Community in Sarajevo, 14 January 2011.

²⁰ 8) Title deed, Land Register entry and historical record for plot no. 81, c.m. Sarajevo LI, Land Register entry no. LV5 (old survey), no. 085-0-RZ-11-159 (67-72) of 21.01.2011, issued by the Land Registry Office of the Municipal Court in Sarajevo, Federation of Bosnia and Herzegovina, Bosnia and Herzegovina.

On 19 April 1932, pursuant to contract of sale 1892/32, the property at the corner of Tito and Valtierra Perića Streets again changed hands,²¹ becoming the property of the Railways Loans and Aid Cooperative of Sarajevo, which purchased it from the Altarac brothers. The Cooperative immediately began to make plans to add a third storey and to convert the building into a Cooperative Centre.²²

The architect Isidor Rajs,²³ a prominent champion of modernism in Sarajevo, was appointed to design the building and oversee the works. In an extreme expression of the modernist spirit, he decided to strip the façades of all their neo-Baroque ornaments, and to adapt the original form of the building to his own 'pure' geometric design concept.

The works began in mid August 1933, and were completed by the end of November that year, giving the Railways Loans and Aid Cooperative its own headquarters, the Cooperative Centre. Since the Cooperative operated as a housing and loans shareholders' society, provision was made in the building for its own offices (accounts, secretariat, meeting room etc.) and for a members' hostel and restaurant.²⁴

It retained this same use until early 1941. The first legal allocation of the building to house reserves for the Ministry of Trade and Industry of the Kingdom of Yugoslavia was recorded on 11 January that year, just after the outbreak of World War II in the Balkans.²⁵ The building was damaged by bombing²⁶ during the war, but its pre-war form survived.

In 1945-46, with the end of World War II, works were carried out on the building consisting of the addition of a further storey, since when it has had a basement, ground floor and four upper floors.²⁷ Between then and 1950 the Railways Transportation School operated in the building, which was then converted into a hotel, the Zagreb Hotel.²⁸

²¹ Land Register entry no. LV5, Nar. No. 4839-40/95. Sarajevo: Municipal Court, Sarajevo, 16.12.1995.

²² Land Register entry no. LV5, Nar. No. 4839-40/95. Sarajevo: Municipal Court, Sarajevo, 16.12.1995; Nikola Kalem, *Spomenica deselagodoljnog reda Željezničke kreditne i potporne zadruge Z.S.O.J.U. u Sarajevu, 1923-1933*. Sarajevo: Izdanje Željezničke kreditne i potporne zadruge Z.S.O.J.U. u Sarajevu, 1934, p. 39.

²³ Isidor Rajs (Sarajevo 1901 – Jasanovac 1945) was a prominent champion of modernism in Sarajevo, active in the interwar period. He graduated from the Technical College in Zagreb in 1923 and worked in Kamil Rožko's studio in Prague from 1927 to 1929, after which he opened his own architect's studio in Sarajevo, working there until his arrest in 1941. Rajs was one of the most prolific modernist designers in Sarajevo; his first design to be executed in his native city was the M.F. building by the Latin Bridge, in 1929-30. He also built the three-storey S. and A. Danon building in Koševo Street, the Singer and Herman residential property (now the Interior Ministry), the Railways and Aid Cooperative Centre skyscraper in 1939 on the corner of Dolina and Augusta Brauna Streets, and produced many other designs. He also worked in the regional context, and produced winning international competition designs, including an outline design for the Christopher Columbus lighthouse in San Domingo in the Caribbean in 1930. Isidor Rajs's professional formation was in Prague, based on Czech functionalism and constructivism. Predrag Milošević, *Arhitektura u krajevini Jugoslaviji (Sarajevo 1918-47)*. Foča: Prosvjeta, 1997, p. 294 and 295.

²⁴ The Railways Cooperative drew its members from all over Bosnia and Herzegovina, and the purpose of the hostel was to reduce their travel and other costs. From 1933 on the Cooperative held its annual general meeting in the building, having previously held it in the Jewish Centre, the Apollo Cinema and the National Theatre. Nikola Kalem, op.cit., Sarajevo, 1934, p. 39.

²⁵ Land Register B title deed, entry nos. 15 and 16. Fadil Dana, director of the Railway Workers' Savings and Loans Cooperative, *Informacije – hotel „Zagreb“ o pravnim promjenama i preduzetim radnjama*. Sarajevo: Željezničarska štedno-kreditna zadruga, 2008.

²⁶ Land Register entry and historical record for plot no. 81, c.m. Sarajevo LI, Land Register entry no. LV5 (old survey), no. 085-0-RZ-11-159 (67-72) of 21.01.2011, issued by the Land Registry Office of the Municipal Court in Sarajevo, Federation of Bosnia and Herzegovina, Bosnia and Herzegovina.

²⁷ Statement by Borislav Spasojević, who was born and grew up in Marijin Dvor in Sarajevo, Sarajevo, 13 January 2011.

²⁸ The works were carried out by a labour force of German prisoners. Statement by Borislav Spasojević, who was born and grew up in Marijin Dvor in Sarajevo on 17 July 1930, Sarajevo, 13 January 2011.

²⁹ Slobodan Forkapić, chair of the committee, *Rješenje Općinske komisije za urbanizam i gradnje broj 07/A-TA-476-3/82 of 29.04.1983*. Sarajevo: Centar Municipality, 1983.

The Zagreb Hotel was nationalized in 1972, becoming social property and ceasing to be the property of the Railway Workers' Loans and Aid Cooperative of Yugoslavia.²⁹

In 1983 the right of occupancy of the socially-owned Zagreb Hotel was registered to the Balkan Sarajevo – OUR Zagreb catering workers' organization.³⁰

Soon after the outbreak of war in Bosnia and Herzegovina in 1992, the Zagreb Hotel was hit by incendiary shells fired from the surrounding hills, and almost completely burned down, since when it has been left vacant. All that survived of the structure were the exterior brick walls and some of the carbonized wooden ceiling joists.

The right of occupancy of the building was transferred to the Bosnia Hotels and Restaurants Mixed Ownership Corporation for Hotels, Catering and Tourism d.d. in Sarajevo, by ruling of the High Court in Sarajevo of 8 May 1994.

It proved impossible to restore the damaged building to use after the 1992-1995 war, but an outdoor café terrace was opened on the space in front of the hotel at the intersection of Tito and Valters Perić Streets.

In 1998 an outline design for the reconstruction of the Zagreb Hotel³¹ was drawn up by Bosnia Hotels, but was never executed.³²

By Ruling of the Cantonal Privatization Agency of 4 December 2001, ownership of the Zagreb Hotel was transferred to Meko Group Consulting & Marketing,³³ and the outdoor café was closed down.

In mid July 2007 preparatory building works were carried out inside the building, consisting of clearing the accumulated rubbish and the rubble of the inside walls, securing the building and removing the building material.³⁴

On 28 February 2008 the building again changed hands, since when it has been the property of Dinka Perazić, née Šego.

In 2009 a project for the reconstruction of the Zagreb Hotel was drawn up by architect Nedim Hadžabdić, providing for a new reinforced concrete structure on the same footprint, restoring a single layer of the original bricks, with the same geometry and rendered façade. An additional basement storey was also planned. A change of use was intended from hotel and catering to office use, to be used by Mobis electronic d.o.o.³⁵

2. Description of the property

²⁹ Ruling on nationalization of the Zagreb Hotel, no. 03/I-33577/1-67-5 of 07.04.1972. Sarajevo: Centar Municipality, 1972.

³⁰ Slobodan Forkapić, chair of the committee, *Rješenje Opštinske komisije za urbanizam i gradnje broj 077A-TA-476-3/82* of 29.04.1983. Sarajevo: Centar Municipality, 1983.

³¹ The 1998 outline design was produced by architect Dragan Bijedić of Sarajevo – statement by Mihael Kulo, director of Bosnia Hotels, Sarajevo: 20 January 2011.

³² Nusret Mašić, deputy general manager of Bosnia Hotels, interview "Zagreb na čekanju." Sarajevo: *Dnevni avaz*, 31 October / 1 November 1998.

³³ Land Register B title deed, entry nos. 23 and 24. Fadil Đana, director of the Railway Workers' Savings and Loans Cooperative. *Informacija – hotel „Zagreb“ o pravnim promjenama i preduzetim radovima*. Sarajevo: Željezničarska štedno-kreditna zadruka, 2008.

Land Register entry and historical record for plot no. 61, c.m. Sarajevo LI, Land Register entry no. LI/5 (old survey), no. 065-0-RZ-11-159 (67-72) of 21.01.2011, issued by the Land Registry Office of the Municipal Court in Sarajevo, Federation of Bosnia and Herzegovina, Bosnia and Herzegovina.

³⁴ Fadil Đana, director of the Railway Workers Savings and Loans Cooperative. Application for Inspection, no. 03-568/07 of 24.07.2007. Sarajevo: Railway Workers Savings and Loans Cooperative, 2007.

"Umjesto devastiranog hotela „Zagreb“ – Novi stambeno-poslovni objekat." Sarajevo: *Dnevni avaz*, 03.08.2007.

³⁵ Project for the reconstruction of the Zagreb Hotel in Sarajevo – Mobis electronic office building, outline design, R design – architect Nedim Hadžabdić, Sarajevo, April 2009.

The historic building of the Zagreb Hotel was originally designed as a mixed-use building.³⁶ In stylistic terms, the property was designed in the historicist manner, but all the façade ornamentation was later stripped away.

The property is a corner building of irregular, roughly trapezoid plan, with an area of 324.00 sq.m. The sides of the building along Tito Street to the north and Valters Perić Street to the south are 19.40 and 22.70 m long respectively, and the west end at the intersection of the streets is 7.55 m wide.

The building has six storeys – basement, ground and four upper floors – and is 20.30 m high at its highest point at the west end. The multi-valved main entrance, used by visitors, is on the south-east side, opening onto Valters Perić Street, is through an opening with overlight measuring 2.68 x 3.10 m overall.³⁷ There is an arched entrance on the north-east side, measuring 1.70 x 4.10 m, from Tito Street, and a rectangular entrance of 3.90 x 4.10 m at the west end, opening onto the area where the outdoor café was located.

On the ground floor, the south-east entrance opens onto a vestibule of 3.95 x 3.50 m and a single-flight staircase 1.12 m wide leading down to the basement and lower ground floor. To the west it leads into the reception and cloakroom area, measuring 6.30 x 4.15 m overall, and to a lobby of 5.20 x 4.15 m.³⁸ At the westernmost end is an area of 4.75 x 6.70 m housing the café and opening onto the outdoor café terrace, while to the north is the former restaurant, measuring 10.65 x 4.80 m, with a vestibule to the north-east opening onto Tito Street. A double-valved door leads from the former kitchen and pantry to the north, measuring 3.85 x 6.95 m overall.³⁹

To the east is a mezzanine floor between the ground and first floors, above the kitchen and pantry,⁴⁰ reached from the ground floor by a single-flight stone staircase 1.12 m wide, to the south-east. The central area of the mezzanine floor contains the main cantilevered spiral stone staircase, with steps 120 cm wide, leading from the ground to the upper floors.

On each of the four upper storeys the main staircase opens onto a trapezoid foyer of 5.20 x 1.95 m with corridors 1.20 m wide leading off it to the north and south.⁴¹

To the north were four rooms of 3.50 x 2.60 m and one of 4.90 x 3.40 m. To the south were two rooms of 3.10 x 3.10 m and two with bathroom of 3.10 x 4.40 m and 3.10 x 3.80 m respectively. The east end was occupied by a shared toilet block of 5.20 x 3.20 m, and the west end by two rooms of 4.05 x 4.80 m and 5.30 x 5.40 m respectively.⁴² The partition walls have been destroyed, creating a single open space where there were once separate rooms.

The fourth floor differs from the others in having a narrow open terrace, 3.45 m wide, on the south-east side, over the toilet block.

³⁶ A new typology of residential properties emerged during the Austro-Hungarian period: villas, mansion blocks, hotels, social housing and rental properties, which were the most numerous. Rental buildings were built in a row, as a block or as detached properties. As a corner building, the Zagreb Hotel was the first to be built in a row at the western end of Tito and Valters Perić Streets. Rental buildings usually had two flats entered from a landing. One room, designed for a sub-tenant, usually had its own entrance from the landing, and was equipped with all mod cons (electricity, mains water and drainage). B. Spasović, op.cit., Sarajevo, 1988, p. 24-26.

³⁷ There is another visitors' entrance on the south side, measuring 1.00 x 2.10 m, as well as a service entrance of the same size.

³⁸ This room contains an L-shaped staircase 1.10 m wide leading from the ground floor to the basement.

³⁹ A narrow corridor leads from the pantry to the service entrance to the south-east, opening onto Valters Perić Street. The kitchen and pantry also have a door opening onto the narrow inner courtyard to the east.

⁴⁰ The room formerly housing the air conditioning unit is on the north side of the mezzanine floor, above the restaurant.

⁴¹ All the ceilings and interior walls have been destroyed, leaving the interior layout of the hotel almost unrecognizable.

⁴² At first-floor level, the two rooms to the west have balconies of 1.00 x 2.10 m with a shared masonry parapet.

A back staircase leads down from the ground floor to the basement, where the service quarters of the hotel are located. The layout of the ground floor is the same as that of the basement, except that there is no central staircase in the basement, and the north-eastern part where the ground floor opens onto Tito Street is also absent.

The whole original historicist appearance of the building has been lost, leaving only strictly geometric forms. The ground floor, which is 4.80 m in height, has rectangular and arched openings, and is separated by a linear string course from the floors above, where all the windows are of two lights in rectangular openings. The ground and upper floors are finished in a different colour, the ground floor in dark pink and the upper floors in brown shading to grey.

The north and south façades are similar in composition. At the east end of the upper floors are four ranks of five or six two-light windows of 1.23 x 1.90 m and 1.23 x 2.10 m respectively. The slightly cantilevered jetty at the west end has one two-light window of 1.74 x 1.90 or 1.74 x 2.10 m on each floor.

On the ground floor the north façade has five arched windows with parapets of 1.80 x 3.00 m, and a double-valved entrance of 1.70 x 2.30 m with arched overlight at the east end. The south façade has four arched windows with parapets ranging in width from 1.03 to 1.84 m, and various entrances of 2.66 x 3.10 m and 1.00 x 2.10 m.

Formally speaking, the west façade is a continuation of the western ends of the north and south façades, with two two-light windows of the same size as those of the south and north façades on the second, third and fourth floors. The first floor has a balcony of 1.00 x 4.20 m, and the ground floor an opening of 3.90 x 4.10 m.

As regards construction and materials, the building conformed to the 1893 Building Regulations, setting high standards for the use of building materials. The bearing and exterior walls range in thickness from 45 to 75 cm, and the partition walls are 20 and 15 cm thick.

The basement ceiling consists of a brick vault resting on steel cross-beams. The other ceilings have wooden joists. The central stone staircase rising from the first to the fourth floor is cantilevered. The stone foundations were laid 50 cm below basement level, and are of the same width as the basement walls. The damp course in the basement consists of stone dry walling.⁴³ The exterior joinery is of wood.

The basement ceiling is 2.20 m at its highest, the ground floor ceiling 4.30 m high, the first floor 3.30 m, and the second, third and fourth floor ceilings are each 3.10 m high. The interstorey construction is 40 cm thick.

3. Legal status to date

The Zagreb Hotel in Sarajevo is on the Provisional List of National Monuments of the Commission to Preserve National Monuments as part of the Urban Townscape of Sarajevo, under serial no. 546.

In 2005 the Cantonal Institute for the Protection of the Cultural and Natural Heritage of Sarajevo drew up a "Study for the protection of the cultural and natural heritage for the amendments to the Marijin Dvor City Centre Master Plan, Phase II." This document prescribed strict protection measures for the property with a view to preserving its authentic character and original appearance (repair, conservation, reconstruction, restoration).⁴⁴

The 2007 Amendments to the Marijin Dvor City Centre Master Plan, Phase II (Official Gazette of Sarajevo Canton no. 28/07) drawn up by the Development Planning Authority of Sarajevo Canton in line with the Protection Study provides for the building to be preserved, with the possibility of its repair, conservation, reconstruction and restoration.⁴⁵

⁴³ Project for the reconstruction of the Zagreb Hotel in Sarajevo – Mobilis electronic office building, outline design, R design - architect Nedim Hadžabdić, Sarajevo, April 2009
Muhamed Medžarević, *Elaborat o kvalitetu zidanih zidova podruma i temelja objekta bivšeg hotela Zagreb u Sarajevu*, Sarajevo: Institut za materijale i konstrukcije u Sarajevu, avgust 2008

⁴⁴ Letter from the Development Planning Institute of Sarajevo Canton ref. 02-23-83/11 of 11.01.2011

⁴⁵ Letter from the Development Planning Institute of Sarajevo Canton ref. 02-23-83/11 of 11.01.2011

According to the information provided by the Institute for the Protection of Monuments of the Federal Ministry of Culture and Sport,⁴⁶ the Zagreb Hotel in Sarajevo is not on the register of cultural monuments.

4. Research and conservation-restoration works

In 1933 the historic building was converted for use as the Railways Cooperative Centre, to a design by Isidor Rajc which included the addition of a storey and the removal of all the historicist ornaments on the façades.

In 1945-46 a design for the addition of a fourth storey and attic storey was drawn up.

In 1960 the building was converted for use as a hotel.

In 1986 an outline project for the reconstruction of the Zagreb Hotel was drawn up by architect Dragan Bijedić for Bosnia Hotels, but not executed.

In 2008 a Report on the state of the structure of the Zagreb Hotel in Sarajevo was drawn up by the Institute for Materials and Construction, Sarajevo, recommending that the masonry walls be demolished and a new reinforced concrete structure be built, to be faced with brick as before and with the façade ornaments restored.⁴⁷

In 2009 a project was drawn up for the reconstruction of the Zagreb Hotel in Sarajevo. The solution proposed by architect Nedim Hadžabdić was to demolish the building and erect a new reinforced concrete structure faced with the original brick. The building would be of the same footprint but would have an additional basement storey.⁴⁸ A change of use from hotel and catering to office premises was also proposed.

5. Current condition of the property

All that survives of the Zagreb Hotel in Sarajevo are the exterior and interior bearing walls and some of the exterior woodwork. The wooden roof trusses and sheet metal roof cladding have largely survived. Inside the building, the staircases have survived in very good condition, as have some of the partition walls on the ground and first floors. Some of the wooden ceiling joists and a number of reinforced concrete beams have survived. The interior is derelict and poses a real threat of infection.

Atmospheric moisture is entering the building, and the state of the exterior brick walls and the façade rendering leaves much to be desired, with moisture breaking down the binder. Parts of the rendering have fallen away leaving damaged brickwork exposed,⁴⁹ particularly around the downpipes. There is also shell damage to the façades. The doors and windows are boarded up, but unauthorized entry to the building is still a problem. The building has been vacant since 1992.

⁴⁶ Letter from the Institute for the Protection of Monuments of the Federal Ministry of Culture and Sport ref.07-40-4-134-1/11 of 21.01.2011.

⁴⁷ Demolition is recommended even though section 3 of the Study – Results of the survey of the construction, notes that "no serious damage was observed to the bearing construction, apart from damage to the façade and basement walls, the result of exposure to the elements and damage to the façade." Muhamed Medžarević, *Elaborat o kvalitetu zidanih zidova podruma i temelja objekta bivšeg hotela Zagreb u Sarajevu*, Sarajevo: Institut za materijale i konstrukcije u Sarajevu, avgust 2008

⁴⁸ The Institute for the Protection of Monuments of the Federal Ministry of Culture and Sport issued a favourable opinion on the 2009 reconstruction project. Letter from the Institute for the Protection of Monuments of the Federal Ministry of Culture and Sport ref. 07-40-4-134-1/11 of 21.01.2011. The Institute for the Protection of Monuments of the Federal Ministry of Culture and Sport issued a favourable expert opinion on the main project for the demolition of the Zagreb Hotel in Sarajevo. *Stručno mišljenje o Glavnom projektu rušenja hotela "Zagreb" u Sarajevu*, ref. 07-40-4-3643-1/10 of 24.08.2010. Institute for the Protection of Monuments of the Federal Ministry of Culture and Sport. On the basis of the above, the Federal Ministry of Regional Planning issued a ruling for the demolition of the former Zagreb Hotel in Sarajevo: *Rješenje za uklanjanje građevine – objekta bivšeg hotela "Zagreb" u Sarajevu*, Federal Ministry of Regional Planning, ruling no. UPI/03-23-2-285/10, Sarajevo 29.10.2010

⁴⁹ Parts of the façade are falling away with such frequency that wooden panels have been erected at first-floor level to protect passers-by.

6. Specific risks

- Possibility of partial collapse of surviving construction
- Render falling away from the façades
- Penetration of atmospheric moisture
- Risk of infection

III – CONCLUSION

Applying the Criteria for the adoption of a decision on proclaiming an item of property a national monument (Official Gazette of BiH nos. 33/02 and 15/03), the Commission has enacted the Decision cited above.

The Decision was based on the following criteria:

A. Time frame

C. Artistic and aesthetic value

C.ii. proportions

D. Clarity (documentary, scientific or educational value)

D.i. material evidence of a lesser known historical era

F. Townscape value

F.ii. meaning in the townscape

F.iii. the building or group of buildings is part of a group or site

G. Authenticity

G.v. location and setting

H. Rarity and representativity

H.i. unique or rare example of a certain type or style

I. Completeness

I.ii. homogeneity

The following documents form an integral part of this Decision:

Ownership documentation

- copy of cadastral plan for c.p. no. 820 and 821, c.m. Centar Sarajevo VII (new survey), title deed no. 882, plan no. Sarajevo - 163; scale 1:1000 (old survey c.p. no. 61, c.m. Sarajevo LI), issued on 11.01.2011 by the Department of Proprietary Rights, Geodesics and Cadastral Affairs, Centar Municipality, Sarajevo Canton, Federation of Bosnia and Herzegovina, Bosnia and Herzegovina;
- Land Register entry and historical record for plot no. 61, c.m. Sarajevo LI, Land Register entry no. LI/5 (old survey), no. 085-0-RZ-11-159 (67-72) of 21.01.2011, issued by the Land Registry Office of the Municipal Court in Sarajevo, Federation of Bosnia and Herzegovina, Bosnia and Herzegovina;

Documentation on previous protection of the property

- Excerpt from the Amendments to the Master Plan for the Marijin Dvor Urban Centre, Phase II, scale 1:1000, based on the *Report on the Preservation of the Cultural and Natural Heritage for Amendments to the Master Plan for the Marijin Dvor Urban Centre Phase II*, Sarajevo: Cantonal Institute for the Protection of the Cultural and Natural Heritage of Sarajevo, 2005;
- Letter from the Development Planning Authority of Sarajevo Canton ref. 02-23-83/11 of 11.01.2011;
- Letter from the Institute for the Protection of Monuments of the Federal Ministry of Culture and Sport ref. 07-40-4-134-1/11 of 21.01.2011.

Photodocumentation

- Historical photograph of the Zagreb Hotel in Sarajevo taken between 1918 and 1932 – showing the building as originally built in the Austro-Hungarian period;
- Historical photograph of the Zagreb Hotel taken in 1932-33;

- Photographs of the Zagreb Hotel taken by architect Adi Corović in June 2009 and January 2011, using Sony DSC – H10 digital camera

Technical documentation

- Plans of central Sarajevo dating from 1882, 1886 and 1898 – historical documentation of the cadastral department of Centar Sarajevo Municipality, 24 January 2011;
- Plans of central Sarajevo dating from 1882 and 1883 – documentation of the Historical Archives of Sarajevo, 26 January 2011;
- Ladislaus Walichnowski, *Feldskizze 5. Stadt Sarajevo*, Masstab 1:500. Sarajevo: 1901, plan;
- Excerpt from the Amendments to the Master Plan for the Marijin Dvor Urban Centre, Phase II, 2007 (Official Gazette of Sarajevo Canton no. 28/07) – letter from the Development Planning Authority of Sarajevo Canton ref. 02-23-83/11 of 11.01.2011;
- Muhamed Madžarević, *Report on the quality of the masonry construction and foundations of the Zagreb Hotel*, Sarajevo: Institute for Materials and Construction, August 2008;
- Project: existing condition of the former Zagreb Hotel by architect Nedim Hadžabić, Sarajevo, October 2008, R design – Hadžović Izet, permanent court expert, Sarajevo 2006;
- Project for the reconstruction of the Zagreb Hotel in Sarajevo – Mobis electronic office building, outline design, R design – architect Nedim Hadžabić, Sarajevo, April 2009;
- Google Earth map of central Sarajevo, 25 January 2011.

Other documentation

- Land Register entry no. LI/5 Nar. no. 4639-40/95, Municipal Court in Sarajevo, 16.12.1995, Sarajevo – documentation of the Railway Workers Savings and Loans Cooperative, 2011;
- Land Register B, ownership record, entry nos. 15 and 16, Fadil Đana, director of the Railway Workers Savings and Loans Cooperative. Information – Zagreb Hotel, legal changes and works carried out. Sarajevo: Railway Workers Savings and Loans Cooperative, 2008;
- Slobodan Forkapić, chair of municipal committee, *Ruling of the Municipal Planning and Construction Committee no. 07/A-TA-476-3/82*, 29.04.1983, Sarajevo: Centar Municipality, 1983;
- Ruling on the nationalization of the Zagreb Hotel, no. 03/I-33577/1-67-5 of 07.04.1972, Sarajevo: Centar Municipality, 1972;
- Fadil Đana, director of the Railway Workers Savings and Loans Cooperative. Information – Zagreb Hotel, legal changes and works carried out. Sarajevo: Railway Workers Savings and Loans Cooperative, 2008;
- Nusret Mašnić, deputy general manager of the Bosnia Hotel, interview: "Zagreb na čekanju," Sarajevo: *Dnevni avaz*, 31 October/1 November 1998;
- *Knjiga Domovnika* – list of Sephardi families in Sarajevo, vol. 1-524. Sarajevo: Danilo Nikolić, Jewish Community in Sarajevo, 14 January 2011;
- Fadil Đana, director of the Railway Workers Savings and Loans Cooperative. Application for inspection, no. 03-568/07 of 24.07.2007. Sarajevo: Railway Workers Savings and Loans Cooperative, 2007;
- "Umjesto devastiranog hotela „Zagreb“ – Novi stambeno-poslovni objekat," Sarajevo: *Dnevni avaz*, 03.08.2007;
- Expert opinion on the main project for the demolition of the Zagreb Hotel in Sarajevo, no. 07-40-4-3843-1/10 of 24.09.2010 – Institute for the Protection of Monuments of the Federal Ministry of Culture and Sport;

Çizelge G.1 : Müdahale yaklaşımları, literatürdeki tanımları ve kapsamları¹⁰².

Müdahale Yaklaşımı	Müdahale yaklaşımının ve kapsamlarının tanımı	Müdahalenin kapsamı
Yıkım	Koruma yaklaşımı olmamakla birlikte hasarlı yapıların rehabilitasyonu ya da yeniden inşası için gerekli görülebilmektedir.	- Kısmen Yıkım - Tamamen Yıkım
Koruma (Konservasyon)	Kültürel mirasın değerini korumak ve fiziksel ömrünü uzatmak için tarihi bir yerin karakter tanımlayıcı bütün unsurlarını korumayı amaçlayan tüm eylemler veya süreçlerdir. Mümkün olduğunca az müdahale ile mevcut durumu korumak amaçlanır. Önleyici korumayı, iyileştirici korumayı ve restorasyonu kapsar. Genellikle kapsamlı yenileme ve yeni inşaatın ziyade tarihi malzeme ve özelliklerin bakım ve onarımına odaklanır.	- Bakım - Onarım - Stabilizasyon - Restorasyon - Adaptasyon - Rekonstrüksiyon
Bakım:	Yapıların özgün şekli ile korunmasını sağlamak üzere sürekli izlenerek çıkan sorunların basit onarımlarla giderilmesidir. Bozulmayı yavaşlatmak ve kültür varlığının ömrünü uzatmak için gerçekleştirilir.	
Onarım	Yapıların eskimesi, tasarım ve işçilik hataları, afetler gibi nedenlerle oluşan hasar ve aksaklıkların giderilmesidir. Bir binanın, nesnenin, özelliğin bozulmuş elemanlarını tamir ederek, değiştirerek, yenileyerek iyileştirilmiş bir duruma getirmektir. Amaç stil birliği değildir. Farklı devirlerin izlerini kaldırmak ancak çok özel durumlarda haklı görülebilir. Herhangi bir eklemenin farkı anlaşılmalı, günün damgasını taşımalıdır. Basit onarım: Bozulan mimari öğelerin özgün, uygun malzeme ve detaylar ile onarılmasıdır. Kapsamlı onarım: Bakım ve basit onarım ile çözülemeyecek derecede bozulmuş kültür varlıklarının ayrıntılı hazırlanan projelerine uygun olarak çeşitli müdahale yaklaşım ve ölçekleriyle onarılmasıdır.	- Basit onarım - Kapsamlı Onarım
Stabilizasyon	Kültür varlıklarının bütünlüğünü korumak, bozulma süreçlerini durdurmak ve kullanıcıların güvenliğini sağlamak için gerçekleştirilen müdahalelerdir. Yapının mevcut durumunun ya da gelecekteki olası durumlara karşı istikrarlı hale getirilmesidir. Stabilizasyon müdahale ölçeğine göre geçici ya da uzun süreli olabilir. Geçici ya da ön stabilizasyon gelecekte daha büyük ölçekli müdahalenin ön görüldüğü durumlarda ve kolayca geri döndürülebilir müdahalelerle sağlanır. Uzun dönemli stabilizasyon ile yapı bozulmuş olsa bile yapının strüktürel olarak korunması ve kullanıcılarının güvenliğini sağlanması amaçlanır. Sağlamlaştırma: Özgün bir malzemeyi ya da yapısal bileşeni yeni malzemeler aracılığıyla ve/veya çağdaş onarım teknikleri kullanarak dengeli/istikrarlı hale getirmektir. Yapısal iyileştirme: Yapıların taşıyıcı sistem elemanlarının bir kısmının ya da tamamının işlevlerini yerine getirmekte yetersiz kalmaları durumunda en fazla ilk yapım aşamasında sahip oldukları güvenlik seviyelerine kadar yükseltilmesidir. Güçlendirme: Yapıların işlevlerine ya da ilgili standartlara uygun olarak güvenlik seviyelerinin yükseltilmesidir. İhtiyaçlara cevap vermesi sağlanırken özgün strüktürel yapıyı yok edecek müdahalelerden kaçınılmalıdır.	- Sağlamlaştırma - Yapısal iyileştirme - Güçlendirme
Restorasyon	Bozulmuş, kaybolmuş, hasar görmüş, geçmişte uygun olmayan bir müdahale ile onarılmış veya değiştirilmiş bir kültür varlığının özgün durumuna geri döndürülmesidir. Sonradan eklenmiş eklerin kaldırılması, niteliksiz ve aslına uygun olmayan değişikliklerin düzeltilmesi, kaybolan veya bozulan özelliklerinin özgün durumu dikkate alınarak değiştirilmesi şeklinde olabilir. Eklentileri kaldırarak veya mevcut bileşenleri yeni malzeme eklemeden yeniden birleştirerek önceki bilinen bir duruma mümkün olduğunca yakın bir şekilde geri döndürmektir.	
Adaptasyon	Adaptasyon bir kültür varlığının hayatta kalmasını sağlamak üzere yeni bir kullanıma dönüştürülebildiği süreçtir. Özgün işlevine uygun olmalı kültür varlığı için tehdit oluşturmamalıdır. Kültür varlıklarının tarihi, kültürel ve mimari değerleri korunurken onarımları, değişiklikleri ve eklemeleri gerektirebilir. Tadilat/iyileştirme (Refurbishment): Yapıların mevcut koşullarını iyileştirme süreci olarak tanımlanır ve enerji verimliliğinin iyileştirilmesi için yeni tekniklerin kullanılmasını içerebilir. Yalıtım, pencerelerin değiştirilmesi, mekanik sistemlerin iyileştirilmesi, pencere duvar oranlarının değiştirilmesi, zayıflamış strüktürün güçlendirilmesi, cephe kaplamalarının değiştirilmesi, iç mekânların değiştirilmesi amacıyla duvarların kaldırılması gibi işlemleri içine alır. Yenileme (renovasyon), yenisiyle değiştirme (Replacement): Hasarlı ya da yok olmuş özgün yapı elemanlarının, malzemelerinin özgün olana benzeyen malzemelerle ya da yeni malzemelerle değiştirilmesidir. Yenileme projesinin kapsamına bağlı olarak iç mekânsal düzenin değiştirilerek yeniden modellenmesi de bu bağlamda değerlendirilmektedir. Çağdaş kullanım isteklerinin zorlandığı ve kabul edilebilir değişimler bütünün genel ifadesine uyumlu, görünüş, doku, biçim yönünden aykırı olmayan malzemelerle yapılmalı; yapı malzemelerinin birbiriyle uyumuna dikkat edilmelidir. Strüktürel ya da strüktürel olmayan (malzemeye yönelik) müdahalelerle gerçekleştirilebilir. Yeniden modelleme (Remodeling): Bir binanın veya bir binadaki bir odanın iç bileşenlerini değiştirmek veya iyileştirmektir. Genellikle işlevsel ya da ihtiyaç olmasından değil estetik tercihlerle gerçekleştirilmektedir. Tadilat/İyileştirme (Retrofitting): Çevresel verimlilik sağlamak için mevcut yapının elemanlarından olmayan eleman ve malzemelerin eklenmesini içerir. Yapısal elemanların güçlendirilmesi; yapıların güncel ve modern ihtiyaçları (güvenlik, enerji verimliliği, yangından korunma vb.) karşılayacak şekilde değiştirilmesidir. Enerji verimliliğini arttırmak üzere eklemelerin yapılması; duvar, çatı, zemin yalıtımlarının yapılması; verimli pencerelerin eklenmesi; yüksek verimli ısıtma, havalandırma, aydınlatma sistemlerinin entegrasyonu; bina yönetim sistemlerinin eklenmesi bu kapsamda değerlendirilebilir. Rehabilitasyon/sağlıklaştırma: Kültür varlıklarının kültürel, mimari ve sanatsal özelliklerine saygı göstermek kaydıyla bir binayı, alanı veya bölgeyi kullanışlı ve çağdaş standartlara uygun hale getirme eylemidir. Bir yapının arızalı yönlerini onarım, tadilat ve uyarlama yoluyla iyileştirme ihtiyacı olarak da ifade edilebilir. Terk edilmiş, ihmal edilmiş tarihi yapıların onarılıp yeniden işlevlendirilmesi ve kullanılabilir hale getirilmesidir. Yeniden işlevlendirme/uyarlanabilir yeniden kullanım (Adaptive reuse): Özgün kullanımından farklı bir amaca hizmet etmek üzere yapının değiştirilmesidir. Tarihi ve estetik değerleri korumak ve çağdaş yaşam standartlarını sağlamak amaçlanmaktadır. Mekânsal eklemeler, çıkarmalar yapılması, yapının ya da mekânın işlevinin değiştirilmesi; yapı malzemelerinin ait olduğu yapıda ya da başka bir yapıda kullanılması (geri dönüşüm) bu kapsamda değerlendirilmektedir. Eklemeler/çağdaş ek: Yeniden işlevlendirme, rehabilitasyon, yeniden modelleme, yenileme gibi müdahale süreçlerinde tercih edilmektedir. Yapının geleneksel konumuna, kompozisyonuna, dengesine, çevresiyle ilişkisine zarar vermeyecek şekilde olmalıdır.	- Refurbishment (Tadilat) - Renovasyon (Yenileme), Replacement (Yenisiyle değiştirme) - Remodeling (yeniden modelleme) - Retrofitting (Tadilat) - Rehabilitasyon (Sağlıklaştırma) - Yeniden işlevlendirme - Çağdaş ek
Rekonstrüksiyon	Yıkılmış ya da hasar almış bir mimari elemanın, yapının, alanın belgelere dayalı olarak, özgün malzemelerle, yeni malzemelerle ya da yeni ve eski malzemeler bir arada kullanılarak bilinen önceki bir durumuna göre olabildiğince en yakın yere döndürecek biçimde yeniden inşa edilmesidir. Ayırt edilebilir olması gerekmektedir. Taşıma: Anıtın ya da bir kısmının zorunlu bazı koşullar altında yerinin değiştirilmesi de rekonstrüksiyon gerektirebilir. Anastilosis: Var olan ancak parçalanmış parçaların yeniden bir araya getirilmesidir. Kaybolan özgün formun görsel olarak anlaşılır hale getirilmesi amaçlanmaktadır. Yeniden üretme (Reprodüksiyon): Kaybolan bir binanın veya mimari özelliğin bir kopyasını yeniden üretmektir. Kopyalama/çoğaltma (Replikasyon): Var olan bir yerin, nesnenin veya eserin kopyasının üretilmesidir.	- Taşıma - Anastilosis - Yeniden Üretme (Reprodüksiyon) - Kopyalama (Replikasyon)
Harabeyi/kalıntı yı koruma	Harabe halindeki yapının, alanın, kalıntıların işlevsel ve yapısal bütünlüğü kaybolmuş olsa bile harap durumu önemli olabilir ve kültürel değerleri temsil edebilir. Fiziksel bütünlüklerini kaybettiklerinden bozulmanın durdurulması ve sürekli bakım yapılması gerekmektedir. Harabelerin stabilizasyonu, korunması ve sunumu için yapı içinde ve çevresinde yeni inşaat uygulamaları da gerçekleştirilmektedir.	- Konservasyon (bakım, onarım, stabilizasyon, restorasyon) - Yeni inşaat
Tarihi çevrede yeni yapı/ Dolgu (İnfill)	Toplumsal ve kültürel değerlerin sürekliliğini bozmadan tarihi yapılarla bir arada yeni yapı inşa etmeyi ifade eder.	- Benzeşen yapı - Farklılaşan yapı

¹⁰² Çizelgenin hazırlanmasında yararlanılan kaynaklardan bazıları (Ahunbay, 2021; Canada's Historic Places & Parks Canada, 2013; Feilden & Jokilehto, 1998; ICOMOS, 1964,1999,2013; Johnson & Wilson, 1982; URL-70; URL-71; URL-72; Weeks & Grimmer, 2017).

ÖZGEÇMİŞ

Ad-Soyad : Bilal BİLGİLİ

ÖĞRENİM DURUMU:

- **Lisans** : 2010, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü
- **Yüksek Lisans** : 2014, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Anabilim Dalı, Restorasyon Programı

MESLEKİ DENEYİM VE ÖDÜLLER:

- 2011-2017 yılları arasında İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak çalıştı.
- 2017-2021 yılları arasında Bingöl Üniversitesi'nde Araştırma Görevlisi olarak ve 2018-2019 yıllarında aynı üniversitenin Yapı İşleri ve Teknik Daire Başkanlığı'nda Mimar olarak çalıştı.
- Yurt içi ve yurt dışından çeşitli atölye çalışmalarına katıldı.
- 2014 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi'nde başladığı doktora eğitimini 2021 yılında tamamladı.

DOKTORA TEZİNDEN TÜRETİLEN YAYINLAR, SUNUMLAR VE PATENTLER:

- **Bilgili, B.**, Tanyeli, G. 2020. Askeri, Politik ve Stratejik bir Araç Olarak Kültürel Mirası Silahlaştırmak, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6(2020), 988-1011.
- **Bilgili B.**, Tanyeli G. 2021. Tracing the Alteration: Historical Development of Sarajevo and Evaluation of Recovery Process after 1992-95 War. *4th International Conference of Contemporary Affairs in Architecture and Urbanism*, May 20-21, 2021, Alanya HEP University, Turkey.